

ATHANASIOS D. PALIOURAS

**BYZANTINE
AITOLOAKARNANIA**

A CONTRIBUTION TO THE STUDY
OF BYZANTINE AND POST-BYZANTINE
MONUMENTAL ART

With 475 Plates and Drawings

Second improved and annotated edition

AGRINION 2004

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ

1490
Εισαγωγή

**BYZANTINH
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ**

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ BYZANTINH ΚΑΙ METABYZANTINH
ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ

ΜΕ 475 ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ

Β' ΕΚΔΟΣΗ
ΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ

ΙΦΙΤΟΣ
ΑΓΡΙΝΙΟ 2004

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ

ΜΕ 475 ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑ

Β' ΕΚΔΟΣΗ
ΒΕΛΤΙΩΜΕΝΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ
ΠΡΟΣΘΗΚΗ: ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ: ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΧΑΡ. ΠΑΣΧΕΝΤΗΣ - ΑΓΡΙΝΙΟ

ΚΑΣΕ: Π. ΓΡΑΒΑΛΟΣ ΚΑΙ
Γ. ΧΑΛΚΙΑΣ - ΖΩΓΡΑΦΟΙ

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Α. ΤΑΣΣΟΣ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: «ΤΑΧΥΤΥΠΟ» - ΠΑΤΡΑ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Αφοι ΜΑΝΤΗ - ΑΘΗΝΑ

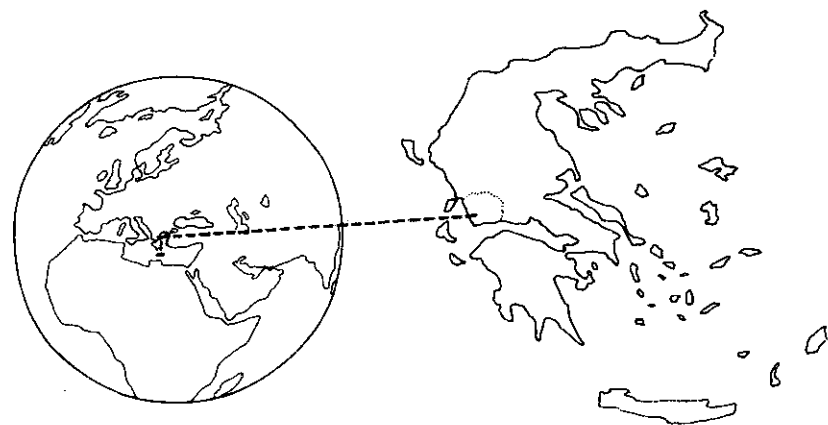
ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΘΑΝ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΙΦΙΤΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΔΙΟΝ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

© Α. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ - © ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΙΦΙΤΟΣ»

ISBN: 960-86575-4-7

Στους γονείς μου
Τάκη και Μαρία
και στους
πνευματικούς μου
δασκάλους

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β' ΕΚΔΟΣΗΣ

Ύστερα από είκοσι χρόνια (1985) ξανατυπώνουμε την πρωτογενή έρευνα για τη «Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία», που είχε εξαντληθεί από την πρώτη χρονιά της έκδοσής της και υπήρχε γενικό αίτημα επανέκδοσής της. Η νέα έκδοση είναι βελτιωμένη. Αντικαθιστούμε πολλές παλιές φωτογραφίες με σύγχρονες, προσθέτουμε το κεφάλαιο των Ανασκαφών (1. Αγία Τριάδα Κάτω Βασιλικής, 2. Σπήλαιο-Εγκλείστρα Αγίου Νικολάου Βαράσοβας, 3. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου) δίνουμε τη νεότερη βιβλιογραφία της εικοσαετίας που πέρασε (1983-2003), που συνέταξε ο συνεργάτης μου αρχαιολόγος Ν. Καπώνης και προβαίνουμε σε τυπωτικές διευθετήσεις ούτως ώστε με τη βοήθεια και της νέας τεχνολογίας η έκδοση να είναι αρτιότερη και αισθητικά καλύτερη.

Στο χρονικό διάστημα που πέρασε από την πρώτη έκδοση συντηρήθηκαν ή αναστηλώθηκαν μερικά μνημεία (Πύργος Κατοχής (8), Μυρτιά (87), Μονή Προδρόμου Ανάληψης (96), Παναγιώτισσα Γαυρολίμνης (190), Παναγίτσα Καλλιθέας (244), Άγιος Στέφανος Ριβίου (307), Μονή Λιγοβιτοίου (95), Αγία Δευτέρα Κατούνας, σε κάποια έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις, ιδιαίτερα αντικαταστάσεις στέγης, σε ελάχιστα έγιναν μελέτες αποκατάστασης (Ταξιάρχες Γουριάς) ενώ μεγάλος αριθμός μνημείων περιμένει την διάσωση και προστασία τους, αφού μερικά από αυτά και μάλιστα κορυφαία και μεγάλης ιστορίας και τέχνης (Παντοκράτορας Μοναστηρακίου (296), Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός (192), Επισκοπή Μάστρου (205), Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας (40) και άλλα βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση, θα λέγαμε «έχουν περάσει στην επικίνδυνη ζώνη».

Παράλληλα, όλα αυτά τα χρόνια, έχει αυξηθεί σημαντικά ο αριθμός των αρχαιολόγων, που συγκεντρώνουν τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα στη Δυτική Στερεά και ιδιαίτερα στις πλούσιες σε μνημεία περιοχές Αιτωλίας και Ακαρνανίας όπου με επιτόπιες μελέτες, ανακοινώσεις σε τοπικά, πανελλήνια ή διεθνή συνέδρια, δημοσιεύσεις σε επιστημονικά περιοδικά, εκπόνηση διπλωματικών ή διδακτορικών διατριβών, ξυπνούν το ενδιαφέρον της κοινωνίας και παρακινούν σε σοβαρότερες ενέργειες για τη διάσωση της πολιτισμικής μας κληρονομιάς.

Προσωπικά εκφράζω τη βαθειά μου ηθική ικανοποίηση για τους πολλούς και άξιους φοιτητές μου σε όλα τα επίπεδα -μερικοί από αυτούς ήδη είναι συνάδελφοι στο Πανεπιστήμιο ή στην Αρχαιολογική Υπηρεσία του κράτους και συνεργάτες μου.

Στην πρώτη έκδοση γράφαμε: «Παραδίδω το βιβλίο αυτό στην αρχαιολογική επιστήμη με την ελπίδα ότι θα συμβάλει γενικότερα στην προώθηση της έρευνας και μελέτης των μνημείων του τόπου μας και ειδικότερα στην προβολή των καλλιτεχνικών θησαυρών της ιδιαίτερης πατρίδας μου». Η δεύτερη έκδοση, που κρατάμε στα χέρια μας, επιβεβαιώνει εκείνη την ευχή.

Η αρτιότερη και αισθητικά άψογη νέα έκδοση οφείλει πολλά στην ευαισθησία, εργατικότητα και γνώση του Μπάμπη Πασχέντη και στους συνεργάτες του των γραφικών τεχνών. Έχει την τύχη να πέσει επίσης στα χέρια του δυναμικού εκδότη Διονύση Σταμάτη που με της εκδόσεις «Ιφιτος» φιλοδοξεί να βάλει τη σφραγίδα του στη επιστημονική αναβάθμιση του τόπου μας. Οι ευχαριστίες εξάλλου προς όσους χορηγούς στήριξαν τη δυνατότητα αυτής της έκδοσης είναι de profundis.

Η γή μας είναι ευλογημένη.

Αγρίνιο 16 Φεβρουαρίου 2004

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Α' ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Αιτωλοακαρνανία είναι περιοχή της Κεντρικής Ελλάδας (Δυτική Στερεά) που, αν και διασώζει αιώνες τώρα πλήθος αρχαίων και χριστιανικών πόλεων και μνημείων, εντούτοις πολύ λίγο έχει μελετηθεί. Η έλλειψη γραπτών πηγών για μεγάλα χρονικά διαστήματα και οι ελάχιστες συστηματικές ή σωστικές ανασκαφές, που έχουν γίνει, μειώνουν το ενδιαφέρον των ερευνητών και τους αποθαρρύνουν από οποιαδήποτε προγραμματισμένη και σε βάθος έρευνα της αιτωλοακαρνανικής ιστορίας και τέχνης. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι για την περιοχή αυτή η αρχαιολογική έρευνα βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα και ότι ο αρχαίος, μεσαιωνικός και νεότερος βίος είναι εντελώς ανερεύνητος. Οι λίγες εργασίες (ανασκαφικές, μελέτες και άρθρα) που υπάρχουν επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή. Ιδιαίτερα η μνημειακή τέχνη της περιοχής κίνησε το ενδιαφέρον των επιστημόνων μόλις τα τελευταία χρόνια. Είναι ενδεικτικό ότι εξακολουθούμε να αγνοούμε την ιστορία της περιοχής στα ρωμαϊκά χρόνια και στην παλαιοχριστιανική και την πρωτοβυζαντινή περίοδο. Πλην εξαιρέσεων, η αρχαιολογική σκαπάνη δεν έχει ακόμη αρχίσει να ερευνά τις πολλές παλαιοχριστιανικές βασιλικές, που επισημάνθηκαν και επισημαίνονται κάθε τόσο.

Άγνωστο και μοναδικό υλικό παρουσίασαν μέχρι τώρα οι μελέτες του Αναστασίου Ορλάνδου, του Χαράλαμπου Μπούρα, του Παναγιώτη Βοκοτόπουλου, του Σωτήρη Κίσα, του Βασίλη Κατσαρού, του Δημήτρη Κωνσταντίου καθώς και οι υπηρεσιακές εκθέσεις στο Αρχαιολογικό Δελτίο των κατά καιρούς αρχαιολόγων της Υπηρεσίας. Αξίζει να τονισθεί ότι κανένα μνημείο της περιόδου της Τουρκοκρατίας δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και πολλά από αυτά είναι άγνωστα ακόμη και στους ειδικούς.

Στο βιβλίο αυτό παρουσιάζεται συνοπτικά η καλλιτεχνική εξέλιξη της περιοχής, όπως εμφανίζεται μέσα από τα ίδια τα μνημεία που χρονολογούνται στο μεγάλο διάστημα από την πρωτοβυζαντινή περίοδο ως την Ελληνική επανάσταση. Δίνεται η αρχιτεκτονική μορφή των μνημείων, όσο είναι δυνατό, και καταγράφεται ο ζωγραφικός τους διάκοσμος, όπου υπάρχει. Για πολλά μνημεία, με τη βοήθεια των πηγών και των βοηθημάτων, σημειώνονται και όσα ιστορικά στοιχεία είναι γνωστά για μια σωστότερη ερμηνεία τους.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο εξετάζεται σύντομα η ιστορική γεωγραφία της Αιτωλοακαρνανίας, η εκκλησιαστική κατάσταση των μητροπόλεων και των επισκοπών, οι πνευματικές προσωπικότητες που γέννησε ή ανάδειξε ο τόπος και δίνεται σε γενικές γραμμές το ιστορικό πλαίσιο.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους γίνεται αναφορά στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όσες γνωρίζουμε μέχρι σήμερα από τις ανασκαφικές προσπάθειες και την έρευνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επισημαίνονται τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρχιτεκτονικής και της ζωγραφικής των μνημείων της βυζαντινής εποχής.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται οι ιδιομορφίες της αρχιτεκτονικής εξέλιξης και οι νέες τάσεις στη ζωγραφική, με ξεχωριστή αναφορά εκείνων των μνημείων, που η τέχνη τους εντάσσεται στα γενικότερα ρεύματα της ηπειρωτικής Ελλάδας στην περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Στο δεύτερο μέρος ακολουθεί Περιγραφικός Κατάλογος των μνημείων κατά γεωγραφικά διαμερίσματα και με χρονολογική κατάταξη. Τα περισσότερα από τα μνημεία, που πλησιάζουν τα εκατό, είναι δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενο ξεχωριστής μονογραφίας. Πρέπει να σημειωθεί ότι ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα, που έχει να αντιμετωπίσει ο ερευνητής του χώρου αυτού, είναι η χρονολόγηση των βυζαντινών μνημείων και γι' αυτό χρειάζεται να είναι επιφυλακτικός κάθε φορά που βρίσκεται μπροστά στο πρόβλημα χρονολόγησης των μνημείων. Ένας μικρός αριθμός μνημείων¹ έμεινε έξω από τα πλαίσια αυτής της εργασίας, επειδή τα μελετούν ή τα έχουν έτοιμα για έκδοση άλλοι αρχαιολόγοι ή για άλλους λόγους.

Η συλλογή του υλικού και η μελέτη των εκκλησιών και των μοναστηριών κράτησε πε-

ρίπου δύο δεκαετίες. Στο διάστημα αυτό μερικά μνημεία έπαυσαν να υπάρχουν, όπως π.χ. ο ναός της Παναγίας Πρεβέντζας, που καλύφτηκε από τα νερά της τεχνητής λίμνης Καστράκιου, θύμα της τεχνοκρατίας της εποχής μας, η Αγία Τριάδα στο Βλοχό, η οποία ισοπεδώθηκε για να περάσει αγροτικός δρόμος, το ερειπωμένο τώρα πια μοναστήρι του Προδρόμου στη Δερβέκιστα και πολλά ξυλόγλυπτα τέμπλα, σκεύη, κειμήλια και φορητές εικόνες που εξαφανίστηκαν. Η ερήμωση πολλών μνημείων επέφερε την ερείπωση και η καταστροφή τους πρέπει να θεωρείται ζήτημα χρόνου.

Στην έρευνα για την επισήμανση και τη μελέτη των μνημείων βοήθησαν: ο αρχιτέκτονας Χρ. Κατσιμπίνης και οι μηχανικοί Κ. Κουτσούκης και Ζ.Δ. Κάππας, ο σχεδιαστής Γιάννης Διαμαντόπουλος, ο φιλόλογος Θαν. Τσουκνίδας, ο φιλόλογος - γυμνασιάρχης Κώστας Τριανταφυλλίδης, ο βυζαντινολόγος Σωτήρης Κίσσας, ο διευθυντής της Εθνικής Βιβλιοθήκης Π. Νικολόπουλος, ο ζωγράφος - αγιογράφος Ν. Κακαδιάρης, οι φωτογράφοι Γ. Χουλιάρας, Β. Πτηνόπουλος και Γιώργος Ρίζος.

Ο τελευταίος δούλεψε πιστά όλα αυτά τα χρόνια με το συνεργείο του σ' όλες τις γωνιές της αιτωλοακαρνανικής γης και σ' αυτόν οφείλονται οι περισσότερες φωτογραφίες που δημοσιεύονται εδώ. Μερικές απ' τις φωτογραφίες ανήκουν στο αρχείο του φίλου γιατρού Ηλία Φαφούτη. Δάσκαλοι, ιερείς, μοναχοί, πρόεδροι χωριών βοήθησαν στις επιτόπιες μελέτες. Όταν η μελέτη έμπαινε στην τελευταία της φάση, βοήθησαν ουσιαστικά με γόνιμες συζητήσεις, υποδείξεις, διορθώσεις των κειμένων ο σεβαστός άγγλος αρχιτέκτονας - αρχαιολόγος Arthur H.S. Megaw κυρίως για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και τα αρχιτεκτονικά μέρη, ο σοφός καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας Δημήτρης Πάλλας και ο φίλος καθηγητής βυζαντινολόγος Μίλτος Γαρίδης για τα κεφάλαια που αναφέρονται στη ζωγραφική, οι καθηγητές της ιστορίας Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδη και Ευάγγελος Χρυσός για το εισαγωγικό ιστορικό κεφάλαιο και ο καθηγητής Μεσαιωνικής Φιλολογίας Νίκος Παναγιωτάκης, που διάβασε το κείμενο, διόρθωσε τη γλώσσα και φρόντισε τη φιλολογική του εμφάνιση. Για όποιες παραλείψεις ή λάθη τυχόν επισημανθούν η ευθύνη είναι δική μου.

Την επιμέλεια της έκδοσης ανέλαβαν με τη γνώση τους ευαισθησία οι φίλοι ζωγράφοι Παναγιώτης Γράββαλος και Γιώργης Χαλκιάς και τη δαπάνη επιμίσθησε ο γνωστός εκδότης Σταύρος Πανουσόπουλος.

Σε όλους εκφράζω τη βαθειά ευγνωμοσύνη μου.

Η «Αιτωλοακαρνανία» είχε τυπωθεί σε πρώτη έκδοση και σε ελάχιστα αντίτυπα, μόνο για τους ειδικούς, το 1981. Με την τωρινή αναθεωρημένη έκδοση παίρνει την ουσιαστική της μορφή. Στην έκδοση αυτή απέφυγα τις εξαντλητικές σημειώσεις που κουράζουν και συχνά δεν έχουν να προσφέρουν τίποτε το ουσιαστικό. Επίσης από πλήθος βασικών ή δευτερευόντων βοηθημάτων έγινε επιλογή της σπουδαιότερης βιβλιογραφίας που φτάνει ως το 1983.

Με αυτή την έκδοση προσπάθησα να επιτύχω τον πιο δύσκολο συνδυασμό: να δώσω ένα βιβλίο, που να είναι εξίσου χρήσιμο τόσο στον ειδικό όσο και στον ενήμερο αναγνώστη. Παρόλο ότι είναι ειδική πρωτογενής έρευνα, γραμμένη με επιστημονική μέθοδο και αυστηρά κριτήρια, ωστόσο απευθύνεται και σε όσους αναζητούν τη βαθύτερη γνώση της βυζαντινής ιστορίας και τέχνης. Το χρέος αυτό επέβαλε σαφήνεια και καθαρό ύφος στη γλώσσα και στα νοήματα.

Παραδίδω το βιβλίο αυτό στην αρχαιολογική επιστήμη με την ελπίδα ότι θα συμβάλει γενικότερα στην προώθηση της έρευνας και μελέτης των μνημείων του τόπου μας και ειδικότερα στην προβολή των καλλιτεχνικών θησαυρών της ιδιαίτερης πατρίδας μου.

1. π.χ. το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας (Κατσαρός), ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της αιτωλικής Σταμνάς και ο ανεικονικός του διάκοσμος (Κατσαρός), ο Άγιος Γεώργιος Σταμνάς (Μαστροκώστας), ο Άγιος Χαράλαμπος Αρειάδας Βάλτου, ο Άγιος Αιμιλιανός Νεοχωρίου, οι Άγιοι Θεόδωροι Πρεβέντζας, η Αγία Παρασκευή Γαλατά, ο Άγιος Γεώργιος Νήσσης Ξηρομέρου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ Β' ΕΚΔΟΣΗΣ.....	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Α' ΕΚΔΟΣΗΣ.....	10
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	12
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	15
ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Γενική επισκόπηση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ιστορίας της Αιτωλοακαρ- νανίας.....	23

ΜΕΡΟΣ Α'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α: ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Το πρόβλημα της παρουσίασης των παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Σύνοψη ανα-
φορά στις ως σήμερα γνωστές βασιλικές.....

47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β':

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

1. Αρχιτεκτονική..... 60
Υλικά δομής, βαθμιδωτή αψίδα, κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Συμπύξεις ναών.
Ναοί σε αρχαίους χώρους. Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ως σύνδεσμοι με τα
παλαιοχριστιανικά μνημεία. Μοναστικά κέντρα και ανεξάρτητοι ναοί. Κτίσματα μέ-
σα στις σπηλιές. Κεράμινες επιγραφές. Τα γνωρίσματα των ναών του Δεσποτά-
του.

2. Ζωγραφική..... 75
Μνημειακή ζωγραφική. Τοιχογραφημένα σπήλαια. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός.
«Πρόγραμμα» για μικρούς καμαροσκεπείς ναούς. Το πρόβλημα της επαφής με τα
μεγάλα κέντρα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ':

Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Αρχιτεκτονική..... 101
Τύποι ναών και καθολικών μοναστηριών. Νέα διαμόρφωση παλαιών μονόχρων
ναών. Υλικά δομής: πελεκητή πέτρα ή αμελής κατασκευή. Εσωτερική σύνδεση
κτισμάτων και καθολικού: τόξα, σκάλες, μπαλκόνια, πλακόστρωτη αυλή. Χώροι
φρουριακοί: μάνδρα υψωμένη χωρίς εξωτερικά παράθυρα, πύργοι, διαβατικό.

2. Ζωγραφική..... 116
α. Τοιχογραφίες: Μυρτιά, ο πρόλογος της νέας τέχνης. Ο ζωγράφος Ξένος Διγε-
νής. Η τέχνη της Δυτικής Στερεάς μακριά από τα νέα μεγάλα κέντρα: κατάγραφοι
ναοί - πλήρες πρόγραμμα. Οι σπάνιες συνθέσεις. Ο 16ος αιώνας. Οι μεταγενέστε-
ροι αιώνες 17ος και 18ος: επαρχιακή σχηματοποιημένη τέχνη: Η Δευτέρα Παρου-
σία. Οι επιγραφές. Οι μαστόροι. Κτήτορες και δωρητές.

β. Φορητές εικόνες..... 150

3. Τα τέμπλα..... 154

4. Κεντημένοι επιτάφιοι..... 162

ΜΕΡΟΣ Β'

ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α': ΑΙΤΩΛΙΑ

I. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου.....	170
Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου.....	172
Παναγία Τρημιτού.....	173
Άγιοι Πατέρες Βαράσοβας.....	176
Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας.....	178
Άγιος Νικόλαος Δυτικής Βαράσοβας.....	180
Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας.....	180
Άγιος Πέτρος Βαράσοβας.....	182
Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης.....	183

Άγιος Γεώργιος χωριού Αγίου Γεωργίου.....	185
Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός.....	187
Επισκοπή Μάστρου.....	197
Δύο Εκκλησίες Σταμνάς.....	200
Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου.....	202
Παναγία του Κάστρου Παραβόλας.....	204
Άγιος Γεώργιος Καινούργιου.....	207
Μονή Μυρτιάς.....	209
Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας.....	219
Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας.....	223
Αγία Σοφία Μόκιστας.....	230
Ελεούσα Άνω Μυρτιάς.....	232
Άγιος Ιωάννης Γαλατά.....	238
Παναγίτσα Καλλιθέας.....	239

II. ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Φωτμού.....	243
Μονή Καταφυγίου.....	246
Μονή Προδρόμου Ανάληψης.....	250
Αγία Παρασκευή Μάνδρας Θέρμου.....	253
Άγιος Νικόλαος Ντουγρής.....	255
Αμπελακιώτισσα.....	256
Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας.....	260
Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος Βομβοκούς.....	262
Ταξιάρχες Γουριάς.....	268
Άγιοι Ταξιάρχες Νεοχωρίου.....	271
Αγία Παρασκευή Αιτωλικού.....	273
Παναγία Αιτωλικού.....	275
Αγία Παρασκευή Σταμνάς.....	276
Άγιος Παντελεήμονας Σταμνάς.....	278
Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου.....	279
Παναγία η Φοινικιά.....	281
Βλοχός.....	281
Άγιος Νικόλαος Βλοχού.....	283
Κατερινού.....	284
Κελλάκι Γαβαλούς.....	285
Άγιος Γεώργιος Ελληνικών.....	287
Άγιος Αθανάσιος στο Πυργί.....	289

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β': ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

I. ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Παντοκράτορας Μοναστηρακίου.....	292
Βασιλική στις Γράβες Αστακού.....	299
Ελεούσα Μύτικα.....	300
Παναγία Πρεβέντζας.....	302
Άγιος Στέφανος Ρίβιου.....	304
Εισόδια της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας.....	308
Παναγία η Αλιχνιώτισσα.....	311
Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων.....	313

II. ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Λιγοβίτσι.....	317
Άγιοι Απόστολοι Κωνωπίνας.....	320
Αγία Δευτέρα Κατούνας.....	322
Άγιος Νικόλαος Αετού.....	322
Άγιος Δημήτριος Αετού.....	329
Αγία Αικατερίνη Αετού.....	331
Άγιος Μάρκος Τρύφου.....	333
Παναγία η Λεσινιώτισσα.....	335

Παναγία Αχυριάτισσα.....	337
Άγιος Γεώργιος Πόρτας Μπαμπίνης.....	337
Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου.....	342
Παναγία η Οδηγήτρια Αχιλλείου.....	346
Ρόμβη.....	350
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Σκουρτού.....	352
Αγία Σωτήρα Σκουρτού.....	352
Άγιος Βασίλειος Σκουρτού.....	353
Άγιοι Θεόδωροι Σκουρτού.....	353
Ζωοδόχος Πηγή Αρχοντοχωρίου.....	354
Άγιος Γεώργιος Αρχοντοχωρίου.....	359
Άγιος Δημήτριος Αρχοντοχωρίου.....	360
Παναγία η Ζαπατίνα.....	362
Άγιος Χριστόφορος Μαχαιρά.....	363
Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων.....	364
Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου Βόνιτσας.....	365
Κοίμηση Θεοτόκου (= Παναγούλα) Βόνιτσας.....	366
Άγιος Δημήτριος Παλαίρου.....	370
Αγία Παρασκευή Στάνου.....	371
Κοίμηση Θεοτόκου Αμβρακιάς.....	373
Μεταμόρφωση Στάνου.....	375
Άγιος Γεώργιος Στάνου.....	375
Αγία Παρασκευή Σαρδινίων.....	376
Παναγία Βαρετάδας.....	380
Δρυμονάρι Φλωριάδας.....	383
Συγγενά Φλωριάδας.....	386
Μονή Ρέθα.....	387
Άγιος Θωμάς Εμπεσσού.....	391
Άγιος Ιωάννης ο Ριγανός Σπολάιτας.....	392
Παναγία Παπαδάτου.....	393
I. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	397
II. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ.....	399
III. SUMMARY.....	403

ΠΡΟΣΘΗΚΗ: ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ.....	407
1. Ανασκαφή Παλαιοχριστιανικής Βασιλικής Αγίας Τριάδας στην Κάτω Βασιλική.....	408
2. Ανασκαφή Σπηλαίου Αγίου Νικολάου Βαράσοβας.....	421
3. Ανασκαφή Αγίας Τριάδας Μαύρικα Αγρινίου.....	433
Χάρτης των χριστιανικών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας.....	440
Νεότερη Βιβλιογραφία για την Αιτωλοακαρνανία (Ν. Καπώνης).....	442

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AA	Archäologischer Anzeiger
ABME	Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑΕΑΣ	Αρχαία Εταιρείας Αιτωλοακαρνανικών Σπουδών
ΑΕΕ	Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BNJ	Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ΓΑΚ	Γενικά Αρχαία του Κράτους
CA	Cahiers Archéologiques
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΔΙΕΕ	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΧΑΕ	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΕΕΒΣ	Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΘΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΘΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΕΕΣΜ	Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών
EIB	Ελληνικόν Ινστιτούτον Βενετίας
EMA	Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχαίου
ΕΡΓΟΝ	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας
HME	Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος
HX	Ηπειρωτικά Χρονικά
ΘΗΕ	Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Εκδοτική Αθηνών.
JHS	The Journal of Hellenic Studies
KOA	Κοσμάς ο Αιτωλός (Περιοδικό Ι.Μ. Αιτωλίας και Ακαρνανίας)
KX	Κρητικά Χρονικά
MEE	Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσού»
NE	Νέα Εστία
ΝΕΛΛ	Νέος Ελληνομνήμων
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
ΠΟΚ	Ποιμήν ο Καλός
PH	Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο
REB	Revue des Etudes Byzantines
REG	Revue des Etudes Grecques
VAS	Venezia: Archivio di Stato

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνιάδη - Μπιμπτίκου Ελ., Ερμηνεύματα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός, «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας ιε' - ιθ' αι.». Εισαγωγή - επιλογή κειμένων Σπ. Ασδραχά, Αθήνα 1979, 191-259.
- Ασδραχάς Σπ., Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία. ΙΗ' και ΙΘ' αιώνες, Αθήνα 1982.
- Αχειμάστου - Ποταμιάνου Μ., Η Μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1983.
- Babić G, Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle. Les évêques officiant devant l' Hétimasie et devant l' Amnos, «Frühmittelalterliche Studien» 2. Band, Berlin 1968.
- Βακαλόπουλος Απ., Ιστορία του νέου Ελληνισμού, Θεσσαλονίκη Α' 1961, Β' 1964, Γ' 1968, Δ' 1973.
- Βασιλάκη - Μαυρακάκη Μαρία, Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής και η εκκλησία των Αγίων Πατέρων στα Απάνω Φλώρια Σελίνου της Κρήτης, «Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου» (Ηράκλειο 1976) τομ. Β', Αθήνα 1981, 550-570.
- Baur Chr., Initia Patrum Graecorum, Vaticano 1955.
- Bazin M., Mémoire sur l' Etolie, Archives des Missions scientifiques et Littéraires, I, Paris 1864.
- Βέη - Σεφερλή Ελένη, Εκ των καταλοίπων του Ν.Α. Βέη: Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolit von Naupaktos (in Aetolien), BNJ 21 (1967), Παράρτημα 62-64 και 172.
- Βέη - Χατζηδάκη Ευγενία, Εκκλησιαστικά κεντήματα (Μουσείου Μπενάκη), Αθήνα 1953.
- Βέης Ν.Α., Η μονή του οσίου Λουκά του Στειριώτου και η εκκλησιαστική Κοινότης της Παναγίας της Ναυπακτιώτισσης, ο Ιωάννης Απόκαυκος και Κυριάκος ο εξ Αγκώνος, BNJ, 11 (1935) 179-192^δ (Για τη Ναυπακτιώτισσα 179-188).
- Bogdanović D. - Djurić V. - Medaković D., Chilandar, Beograd 1978.
- Βοκοτόπουλος Π., Η Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον (από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας), Θεσσαλονίκη 1975. (Κριτική του βιβλίου: Megaw A.H.S. στο Journal of Hellenic Studies, 97 (1977) 238).
- Ο ναός του Παντοκράτορος στο Μοναστηράκι Βονίτσας, «ΔΧΑΕ» περ. Δ', 10 (1980/81) 357-377.
- Βρανούσης Λεάνδρος, Το Χρονικόν των Ιωαννίνων, EMA, 12 (1962) 57-115.
- Γαρίδης Μ., 'Etudes sur le Jugement Dernier post-byzantin du XVe à la fin du XIXe siècle (Iconographie - Esthétique) Paris 1966.
- La peinture murale dans le monde Orthodoxe après la chute de Byzance 1450-1600, tom. 1-2, Paris 1980.
- Les grandes étapes de la peinture murale en Epire au XVLe siècle, HX 24 (1982) 151-175.
- Γαρίδης Μ. - Παλιούρας Θ., Συμβολή στην Εικονογραφία Νεομαρτύρων, HX 22 (1980) 169-205.
- Γεδεών Μ.Ι., Πατριαρχικοί πίνακες, Κωνσταντινούπολις 1890.
- Γερμανός Σάρδεων, Επισκοπικοί κατάλογοι του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, HX 12 (1937) 11-103.
- Γιαννόπουλος Ι.Γ., Η περιήγησις του Εβλία Τσελεμπή ανά την Στερεάν Ελλάδα, ΕΕΣΜ 2 (1969-70) 139-198.
- Η διοικητική οργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), (Πανεπ. Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου, αρ. 18) Αθήνα 1971.
- Γούναρης Γεώργιος, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισσας στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980.
- Δαμιανός Α.Ν., Αμπελακιώτισσα Ναυπακτίας: Ιστορικά, Λαογραφικά, Αθήνα 1969.
- Darrouzès Jean, Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae (Texte critique, introduction et Notes) Paris 1981.
- Delvoye Gh., Βυζαντινή τέχνη (μτφρ. Μαντώ Παπαδάκη) Α' 1975, Β' 1976.

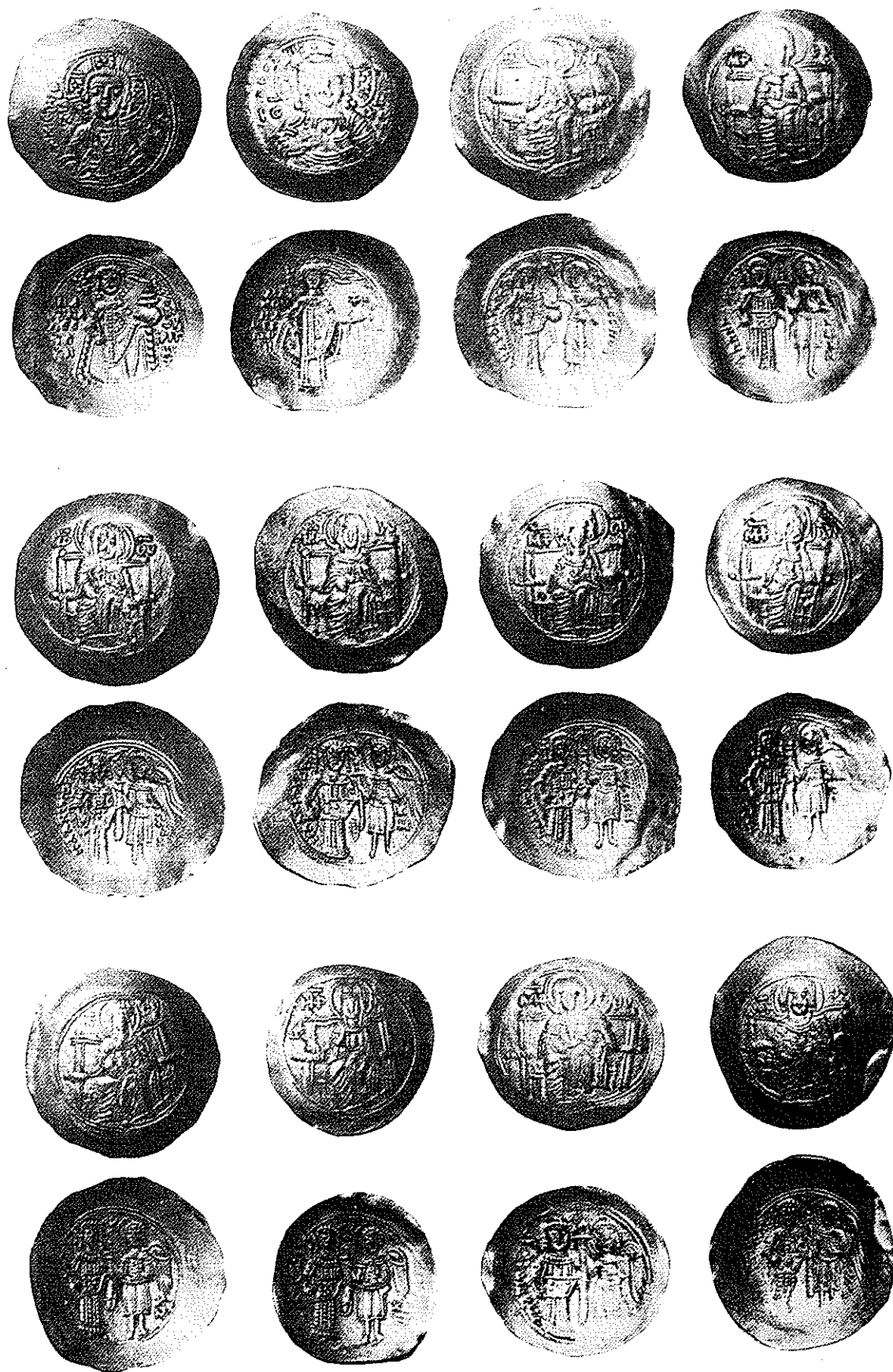
- Djurić V., La peinture murale byzantine XIIe et XIIIe siècles, «Actes du XVe Congres International d' Etudes - Byzantines, (Αθήνα - Σεπτέμβριος 1976) I, Αθήνα 1979, 159-252.
- Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Belgrad 1979.
- Δημητρακόπουλος Σοφοκλ., Αρχαιότητες και μνημεία Ξηρομέρου Ακαρνανίας, Αθήνα 1970.
- Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία της βυζαντινής ζωγραφικής τέχνης, έκδ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 (: Αθήνα 1976).
- Δρανδάκης Ν.Β., Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης, Αθήνα 1964.
- Ο ναός του Αϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. ΣΤ' (1970-72) 146-168.
- Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση (δντής Χ. Μπούρας). «Εκδ. Εθν. Μετσοβ. Πολυτεχνείου». Α' 1979, Β' 1982.
- Ζακυθινός Δ., Ανέκδοτον γράμμα του Πατριάρχου Ιερεμίου του Α' περί της Μονής της Κορακονησίας, ΕΕΒΣ 13 (1937) 192-196.
- Άγιος Βάρβαρος. «Τόμος εις μνήμην Κ. Αμάντου» Αθήνα 1960, 438-453.
- Βυζαντινή Ιστορία (924-1071), Αθήνα 1977².
- Ζαχαριάδου Ελισ. Α., Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκκο, HX, (1983), 158-181.
- Fedalto G., La Chiesa Latina in Oriente, II, Verona 1976.
- Gerola G., Monumenti Veneti nell' isola di Creta, I-IV, Venezia 1905-1932.
- Gerola G., - Λασιθιωτάκης Κ., Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης, Ηράκλειον 1961.
- Hadermann-Misquish L., Kurbinovo. Les Fresques de Saint - Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, I-II, Bruxelles 1975.
- Heuzey L., Le mont Olympe et l' Acarnanie, Paris 1860.
- Hunger Herbert, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I-II, München 1978.
- Ιερά Διήγησις Μονής Προυσσού, Βενετία 1812 (: Αθήνα 1978).
- Jenkins R.J.H. - Westerink L.G., Nicholas I Patriarch of Constantinople Letters, Dumbarton Oaks, Washington 1973.
- Jerphanion G., Les Eglises Rupestres de Cappadoce, Album I-III, Paris I 1925, II 1928, III 1934.
- Καλιαμβάκος Ι.Δ., Ιστορία της Ιεράς Μονής Κοζίτσας η Κοίμησις της Θεοτόκου Αμπελακιώτισσης, Αθήνα 1902.
- Καλοκύρης Κ., Έρευνα μεταβυζαντινών αγιορειτικών τέμπλων, «Αθως, θέματα αρχαιολογίας και τέχνης», Αθήνα 1963, 175-249.
- Η Θεοτόκος εις την εικονογραφίαν Ανατολής και Δύσεως, Θεσσαλονίκη 1972.
- Καλοπίσης - Βέρτη Σ., Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244), München 1975.
- Καραπιπέρης Χρυσ., Καλλίνικος Β' ο Ακαρνάν, ΑΕΑΣ 1 (1958) 89-112.
- Καρπόζηλος Απ., The Ecclesiastical controversy between the Kingdom of Nicaea and the principality of Epiros (1217-1233), Θεσσαλονίκη, 1973.
- Κατοαρός Βασ., Η κτητορική επιγραφή του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην περιοχή Αμαδερός της Βόνιτσας, «Ελληνικά» 30 (1977-78) 424-433.
- Συμβολή στην ιστορία και μνημειακή τοπογραφία του χωριού Κατοχή Ακαρνανίας. Νέα στοιχεία από το Χρονικό των Τόκκων, «Ελληνικά» 30 (1977-78) 307-320.
- Μια ακόμη μαρτυρία για τη βυζαντινή μονή του Κρεμαστού, «Κληρονομία» 12 (1980) 367-388.
- Ζητήματα ιστορίας ενός βυζαντινού ναού κοντά στο Ευάλιο Δωρίδος, «Βυζαντινά» 10 (1980) 11-50.
- Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, «Κληρονομία» 13 (1981) 431-465.
- Τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Ευάλιο Δωρίδος. Προβλήματα αναθεωρήσεων, «Πρακτικά του 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών» (Αθήνα

- 1976), *Il Art et Archéologie*, Αθήνα 1981, 237-252.
- Kirsten Ernst., Bericht über eine reise in Aitolien und Akarnanien, AA 56 (1941) ΣΤ.99-119.
- Κίσσας Σ., Η Μονή Αγίων Αποστόλων Νερομάνας Αιτωλίας, ΕΕΣΜ 3 (1973) 21-64.
- Σχόλια σε ένα σιγίλλιο του Ιωάννου Αποκαύκου, μητροπολίτη Ναυπάκτου «Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη», Θεσσαλονίκη 1983, 167-196.
- Kitzinger Enr., I mosaici di Monreale, Palermo 1960.
- Κονιδάρης Γερ., Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος, «Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου» (1953) Β' 150-205.
- Κορδώσης Μ.Σ., Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους, Αθήνα 1981.
- Κωνσταντίνος Δ., Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας, ΗΧ 23 (1981) 266-283.
- Κώνστας Κ.Σ., Απαράτηρητα μοναστήρια Παραχελωνίδος, «Νέα Εστία» 52 (1952) 1476-78.
- Παναγία η Λεσινιώτισσα, «Νέα Εστία» 54 (1953) 1207-10.
- Οι Άγιοι Ταξιάρχες. Μεταβυζαντινό κτίσμα του 16ου αιώνας εν Γουριά Μεσολογγίου, Πάτρα 1957.
- Ο Παντοκράτορας. Το μοναστήρι του Αγγελοκάστρου και οι τόποι του, Αθήνα 1960.
- Αγία Παρασκευή της Μάνδρας Τριχωνίδας, «Στερεά Ελλάς» 63-64 (1974) 5-7.
- Αχελώου Επισκοπή, ΑΕΕ 2, 574-76.
- Λάββας Γ., Οι πόλεις των «χριστιανικών βασιλικών»: Μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού. Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, «Ελληνικά» Παράρτημα αρ. 26 (1980) 403-445.
- Lafontaine-Dosogne, J., Byzanz und der christliche Osten: Die Epoche der Dukas, der Komnenen und der Angeioi, «Propyläen Kunstgeschichte» 3 (1968) 111-127.
- Λαμπάκης Γ., Επιστημονική περιοδεία. Γ' Αγρίνιο «Εβδομάς» Γ' (1886) 282-83 και 310-11.
- Περιήγησις ημών ανά την Ελλάδα ΔΧΑΕ 3 (1903) 97-99.
- Λάμπρος Σπ., Πρόχειρον σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού, Επετηρίδα «Παρνασσού» 2 (1903) 216.
- Άννα η Καντακουζηνή. Βυζαντινή επιγραφή εξ Αιτωλίας, ΝΕΛΛ 1 (1904) 37-42.
- Laurent V., Charisticariat et commende à Byzance. Deux fondations Patriarcales en Epire aux XIIe et XIIIe siècles, REB 12 (1954) 100-113.
- Le corpus des sceaux de l' Empire Byzantin, τόμ. V, V₃, Paris 1963, 1972.
- Lazarev V., Storia della pittura bizantina, Torino 1967.
- Leake W., Travels in northern Greece, Λονδίνο 1835.
- Le Quien M., Oriens Christianus in Quatuor Patriarchatus digestus, II, Paris 1740 (: Graz 1958).
- Λίβα - Ξανθάκη Θεοπίστη, Οι τοιχογραφίες της Μονής Ντίλιου, έκδ. ΙΜΙΑΧ, Ιωάννινα 1980.
- Λουκόπουλος Δημ., Η εν Αιτωλία Μονή της Μυρτιάς, ΗΜΕ (1928) 301-313.
- Μακρής Κίτσος, Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, Αθήνα 1976.
- Mansi J.D.: Sacrorum conciliorum nova et amplissima Collectio, 4, 1901: (Graz 1960) 569-1259.
- Μαστροκώστας Ευθ., Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Δρυμού Βονίτης, AAA 4 (1971) 185-192.
- Ματθαίος Β., Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, έκδ. Β', 1962.
- Μέρτζιος Κ.Δ., Ειδήσεις περί της Στερεάς Ελλάδος εκ των Αρχείων της Βενετίας, ΕΕΣΜ, 2 (1969-70) 339-436.
- Metcalfe M.D., The Agrinion Hoard. Gold Hyperpyra of John III Vatatzes, «The Numismatic Chronicle» (Seventh Series, Vol. XX) Vol. CXL, London (1980) 113-131, pl. 15-20.
- Mihaljđić Rade, Η μάχη του Αχελώου (μτφρ. Σ. Κίσσα) ΕΕΣΜ, 3 (1971/72) 365-371.
- Miklosich Fr. - Müller I., Acta et diplomata Graeca Medii aevi Sacra et Prokana, III, Vindobonae 1865.
- Miller E., Manuelis Philae carmina, Paris 1855, 1857 I-II (:Amsterdam 1967).

- Millet G., Monuments byzantines de Mistra, Paris 1910.
- Monuments de l' Athos, I, Les peintures, Paris 1927.
- Mioni Elpidius, Codices Graeci Manuscripti (Bibliothecae divi Marci Venetiarum) vol. I, Roma 1967.
- Μιχαηλίδης Μύρων, Νέα στοιχεία ζωγραφικού διακόσμου δύο μνημείων της Μακεδονίας, AAA 4 (1971) II. Καθολικόν Μονής Οσίου Νικάνορος (Ζάβορδας) Γρεβενών, 346-355.
- Μουρίκη Ντ., Οι τοιχογραφίες του Σωτήρα κοντά στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος, Αθήνα 1978.
- Stylistic Trends in monumental painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries, DOP 34/35 (1980-81) 77-124.
- Μουτσόπουλος Νικ., Καστοριά: Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967.
- Μπουλούκης Γρηγ., Ιστορία της Ιεράς Μονής Αμπελακιωτίσσης, Αθήνα 1978.
- Μπούρας Χ.Θ., Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, ΕΕΠΣΑΠΘ 3 (1968) 41-56.
- Murray M.W., The coastal sites of western Akarnania. A Topographical-Historical Survey, London 1982.
- Nesbitt J. - Wiita J., A confraternity of the Comnenian era, BZ 68 (1975) 360-384.
- Nicol D.M., The Despotate of Epiros, Oxford 1957.
- Πρόσφατες έρευνες για τις απαρχές του Δεσποτάτου της Ηπείρου, ΗΧ 22 (1980) 39-48.
- Νικονάνος Ν., Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας. Από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Αθήνα 1979.
- Ξερόπουλος Σεραφείμ, Δοκίμιον ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτε αρχαίας και εγκρίτου ηπειρωτικής πόλεως Άρτης (Συμπληρώσεις Γιάννη Τσούτσινου), Άρτα 1962.
- Ξυγγόπουλος Ανδρ., Σχεδιάσμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωση, Αθήνα 1957.
- Άγιος Δημήτριος ο Μέγας Δουξ ο Απόκαυκος, «Ελληνικά» 15 (1957) 122-140.
- Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1964.
- Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του Αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970.
- Φύλλα εικονογραφημένου κώδικος της Αποκαλύψεως, ΔΧΑΕ περ. Δ' τομ. 6 (1970-72) 180-190.
- Αι τοιχογραφίαι του καθολικού Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973.
- Κυνοκέφαλοι, ΔΧΑΕ περ. Δ' τομ. Θ' (1977-79) 1-19.
- Ορλάνδος Α., Ο Άγιος Δημήτριος της Βαράσοβας, ABME 1 (1935) 105-120.
- Η Παναγιώτισσα της Γαυρολίμνης, ABME 1 (1935) 121-124.
- Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, ABME 1 (1935) 41-52.
- Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογεικής λεκάνης, Αθήνα I, 1952, II, 1954.
- Η εν Ελλάδι εκκλησιαστική αρχιτεκτονική επί Τουρκοκρατίας, «L' Hellenisme Contemporain 1453-1953», Αθήνα 1953, 205-218.
- Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958².
- Ο εν Ακαρνανία βυζαντινός ναός της Παλαιοκατούνας, ABME 9 (1961) 21-42.
- Η παρά το Ζαπάντι βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ABME 9 (1961) 43-53.
- Το φρούριον του Αγγελοκάστρου ABME 9 (1961) 54-73.
- Η εν Αιτωλία Μονή της Μυρτιάς, ABME 9 (1961) 74-112.
- Η Παρηγορητίσσα της Άρτης, Αθήνα 1963.
- Ostrogorsky Georg, Ιστορία του βυζαντινού κράτους (Μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, Εποπτεία Ε. Χρυσός) Αθήνα Α' 1978, Β' 1979, Γ' 1981.
- Παλιούρας Αθαν., Η ζωγραφική εις τον Χάνδακα από 1550-1600, «Θησαυρίσματα» 10 (1973) 101-123.
- Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540ci. - 1608) και ο κώδις των μικρογραφιών του, Αθήνα 1977.
- Η δυτικού τύπου Ανάσταση του Χριστού και ο Χρόνος εισαγωγής της στην Ορθόδοξη τέχνη, «Δωδώνη» 7 (1978) 385-397.
- Γενική θεώρηση της ζωγραφικής στην Αιτωλοακαρνανία το 16ο αιώνα, ΗΧ 24 (1982) 121-129.
- Πάλλας Δ., Ανάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, ΑΕ (1953-54)³ 267-299.
- Αι «βαρβαρικά» πόρπαι της Κορίνθου. «Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου» (1953) Α' 340-396.

- Πάλλας Δ., Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της Παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σε μεσαιωνική βυζαντινή, ΕΕΣΜ 6 (1976-1977) 1-80.
- Les monuments paléochrétiens de Grece découverts de 1959 à 1973, Roma 1977.
- Παπαγεωργίου Α., Κύπριοι ζωγράφοι του 15ου και 16ου αιώνα, «Report of the Department of Antiquities Cyprus», Λευκωσία 1974, 195-209.
- Παπαδόπουλος Σ.Α., Essai d'interprétation du thème iconographique de la paternité dans l'art Byzantin, CA, XVIII, Paris (1968) 121-136.
- Παπαδόπουλος Χρυσ., Των επισκόπων και πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως χρονολογικός πίναξ, «Θεολογία» 4 (1926) 177-182.
- Παπαδόπουλος - Κεραμεύς Α., Ακροπόλιτου Γεωργίου: Λόγος εις άγιον Βάρβαρον. «Ανάλεκτα Ιεροσολυμτικής Σταχυολογίας», Α' Πετρούπολις 1891 - (: Bruxelles 1963) 405-420.
- Παπαϊωάννου Κ.Σ., Τα ελληνικά μοναστήρια σαν αρχιτεκτονικές συνθέσεις, Αθήνα 1977.
- Παπακυριακού Σωφρ., Χριστιανικά μνημεία εν Ακαρνανία, «Θεολογία» 2 (1924) 370-373, 3 (1925) 51-53.
- Η μονή του Λεσινίου, ΔΙΕΕ 9 (1926) 573-575.
- Βίος και Ακολουθία του εν Αγίοις Πατρός ημών Βαρβάρου του Πενταπολίτου, Πάτρα 1955.
- Κατάλογος μητροπολιτών Ναυπάκτου και Άρτης (1204-1828) «Εκκλησία» 26 (1950) 152-153, 226-227, 241-242.
- Παπαντωνόπουλος Δημ. ο Ακαρνάν, Πεντηκονταετηρίς της Ελληνικής Επανάστασεως του έτους 1821, Αθήνα 1873.
- Παπατρέχας Γερ., Επισκοπή Αχελώου και η ομώνυμη βυζαντινή πόλη, ΑΕΑΣ, I 173-177.
- Πελεκανίδης Στ., Καστοριά. I. Βυζαντινάι τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953.
- Πετρίδης Σ., Jean Apocaukos, lettres et autres documents inédits, «Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole» 14, τεύχος 2/3, Sofija 1909, 1-32 (69-100).
- Philippson Alfred - Kirsten Ernst, Die Griechischen Landschaften. (Der Nordwesten Der Griechischen Halbinsel) τομ. 2, I, Epirus und der Pindos, II. Das Westliche Mittelgriechenland und die Westgriechischen Inseln, Frankfurt 1956, 1958. (Για Αιτωλία - Ακαρνανία, 299-417).
- Πιομπίνος Φ., Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1979.
- Πλουμίδης Γ.Σ., Έγγραφα για τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510) ΕΕΒΣ, 39/40 (1972-73) 493-501.
- Πούλος Ι., Η εποίκηση των Αλβανών εις Κορινθίαν, ΕΜΑ 3 (1950) 31-105.
- Rouqueville F.C.H.L., Voyage de la Grèce I-III, Paris 1825.
- Πρωτονοτάριος Π., Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268), ΗΧ 24 (1982) 130-150.
- Restle Marcell, Byzantine wall painting in Asia Minor, Recklinghausen, 1967, τομ. I-III.
- Rizzi A., Monachesimo Bizantino e chiese rupestri in Basilicata. Aspetti e problemi, ΔΧΑΕ περ. Δ' τομ. Ε (1966-69) 111-140.
- Σάθας Κ.Ν., Τουρκοκρατούμενη Ελλάς (1453-1821) Αθήνα 1896 (: Αθήνα 1962).
- Schiro G., Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo. Prolegomeni, testo critico e traduzione, Accademia Nazionale dei Lincei (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, X) Ρώμη 1975.
- Sodini J.P., Mosaiques paléochrétiennes de Grèce, BCH 94 (1970) 723.
- Σοφιανός Ζ.Δ., Άγιος Νικόλαος ο εν Βουναίην. Ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα, ιστορικά ειδήσεις περί της μεσαιωνικής Θεσσαλίας (I' αίων), Αθήνα 1972.
- Soustal Peter - Koder Johannes, Nikopolis und Kephallenia (Tabula Imperii Byzantini 3) Wien 1981.
- Spiro Marie, Critical corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth / Sixth Centuries with Architectural Surveys, I-II, N. York - London 1978.
- Στεργιόπουλος Κ., Η αρχαία Αιτωλία, Αθήνα 1939.
- Στεφανίδης Β. Κ., Εκκλησιαστική ιστορία, Αθήνα 1959².

- Στυλιανού Α.-J., The painted churches of Cyprus, «The Research Centre» Cyprus, 1964.
- Σωτηριάδης Γ., Βυζαντινάι επιγραφάι εξ Αιτωλίας, Επετηρίδα «Παρνασσού» Ζ' (1903) 208-215.
- Σωτηρίου Γ., Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου. Α' Λεύκωμα, Αθήνα 1935.
- Tenenti Alberto, Naufrages, corsaires et assurances maritimes à Venise 1592-1609, Paris 1959.
- Thierry N. et M., Nouvelles Eglises rupestres de Cappadoce, Paris 1963.
- Trapp Erich, Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit, Wien 1976-1983.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ.Δ., Εκκλησιαστικά μνημεία στην Κλειδωνιά Κονίτσης, ΗΧ 19 (1975) 7-120.
- Η επισκοπή και η Μονή Κοζίλης στην Ήπειρο (Συναγωγή στοιχείων - προβλήματα). Acta du XVe congrès International d' Etudes Byzantines. Art et Archeologie, II, Athènes 1981, 839-862.
- Τσαγγαλάς Κ.Δ., Η αστρολογική παράδοση των ζωδιολογιών και ωροσκοπίων, «Δωδώνη» 9 (1980) 87-97.
- Τσαπαρλής Ευστρ., Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17ου - α' ημίσεος 18ου αι., Αθήνα 1980.
- Τσαρούχης Κ.Α., Ό,τι ξέρω για τον τόπο μου, Αγρίνιο 1966.
- Τσιτουρίδου Α., Η εντοίχια ζωγραφική του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1978.
- Τσολοδήμος Ν.Χ. - Δημητρακάκης Τ.Β., Το βιβλίο της Δερβέκιστας (Ιστορικά - περιγραφικά - λαογραφικά της περιοχής Αναλήψεως Αιτωλίας), Αθήνα 1978.
- Τσουρής Κ., Γιαννιώτικη κεραμική του τέλους του 18ου αιώνα, ΗΧ 24 (1982) 267-281.
- Τωμαδάκης Ν., Οι λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου «Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και Κειμένων», Αθήνα 1961, 382-454.
- Χαβέλλας Θεόδ. Α., Ιστορίας των Αιτωλών συνέχεια από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι το 1829, τομ. Β., Αθήνα 1883.
- Χατζηδάκης Μ., Συμβολή στη μελέτη Μεταβυζαντινής ζωγραφικής, «L' Hellenisme Contemporain 1453-1953», Αθήνα 1953, 219-244.
- Μυστράς. Ιστορία, μνημεία, τέχνη, Αθήνα 1956².
- Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ' τομ. Α (1959) 87-107.
- Icônes de Saint - Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut Hellénique de Venise, Venise 1962.
- Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce. «L' Art Byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopocani» (1965), Beograd 1967, 59-73.
- Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23/24 (1969-1970) 311-352.
- Les debuts de l' école crétoise et la question de l' école dite italo-grecque, «Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη», Βενετία 1974, 169-211.
- Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες (εισαγωγή Μ. Χατζηδάκη), έκδ. Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών, Αθήνα 1976.
- Εικόνες της Πάτμου, έκδ. Εθν. Τραπ.Ελλ., Αθήνα 1977.
- Η μεταβυζαντινή τέχνη (1453-1700) και η ακτινοβολία της, ΙΕΕ, I, 410-437.
- Πνευματικός βίος και πολιτισμός 1669-1821, ΙΕΕ, ΙΑ, 244-273.
- Χατζηδάκη - Μπαχάρα Θεανώ, Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales, Athènes 1982.
- Χριστόπουλος Τάκης, Το μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας στη Ναυπακτία, ΡΗ (1964) 53-63.
- Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (Μονή Βομβοκούς) ΑΕΕ, 1, 121-125.
- Αετού επισκοπή, ΑΕΕ, 1, 247-251.
- Ναύπακτος, ΘΗΕ 9, 323-328.
- Χρυσός Ευάγ., Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων σε μητρόπολη, «Δωδώνη» 5 (1976) 337-348.
- Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, ΗΧ (1981) 9-113.
- Woodhouse W.J., Aetolia, its Geography, topography and Antiquities, Oxford 1897.

1. Ο «θησαυρός του Αγρινίου». Μέρος της συλλογής χρυσών βυζαντινών νομισμάτων (Metcalf)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Γενική επισκόπηση της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ιστορίας της Αιτωλοακαρνανίας.

Η Αιτωλοακαρνανία καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της Δυτικής Στερεάς. Λόγω της γεωγραφικής της θέσης άλλοτε έπαιζε σημαντικό ρόλο στις πληθυσμιακές μεταβολές, στα πολιτικά, πολιτισμικά και εκκλησιαστικά προβλήματα και άλλοτε περιοριζόταν σ' ένα βίο περιθωριακό και χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Η γεωγραφική θέση - τα όρια: Η Αιτωλοακαρνανία περιβρέχεται δυτικά και νότια από το Ιόνιο πέλαγος και τον Πατραϊκό κόλπο. Οι παράλιες περιοχές ήταν πάντοτε ανοιχτές στις μεταναστεύσεις, αλλά και στους θαλασσοκράτορες, στους εχθρικούς στόλους και στις πειρατικές επιδρομές. Βόρεια και ανατολικά η μεγάλη κορυφογραμμή του Μακρυνόρους και ο κλειστός κόλπος του Αμβρακικού από τη μια και τα ψηλά βουνά του Παναιτωλικού από την άλλη οριοθετούν κατά τέτοιο τρόπο την περιοχή ώστε, μέχρι ενός σημείου, την απομονώνουν από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο¹. Οι χερσαίες προσβάσεις προς την Κεντρική Στερεά και την Ήπειρο είναι ελάχιστες και σε περίοδο αναστατώσεων εύκολα ελέγχονται. Ωστόσο το περίγραμμα των βουνών και των θαλασσών διευκολύνει τη γεωγραφική, κοινωνική και πολιτιστική ενότητα της αιτωλοακαρνανικής γης.

Όπως είναι γνωστό ο ποταμός Αχελώος², από την αρχαία εποχή, αποτελεί το φυσικό σύνορο, αλλά και το σύνδεσμο, ανάμεσα στην Αιτωλία και την Ακαρνανία. Η Αιτωλία, στο μεγαλύτερο τμήμα της, είναι πεδινή με επίκεντρα τις εύφορες πεδιάδες της, που είναι δώρα του Αχελώου και των λιμνών Λυσιμαχίας και Τριχωνίδας. Η Ακαρνανία, στα δυτικά του ποταμού, παρουσιάζεται τραχύτερη με τα βουνά και τα δάση του Ξηρομέρου και του Βάλτου, και με τις λίμνες Οζερός και Αμβρακία, αλλά στις παραθαλάσσιες μικρές πολιτείες το τοπίο ημερεύει. Το πλήθος των αρχαίων ερειπωμένων πόλεων³ αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα της περιοχής.

Τα ονόματα: Κατά καιρούς οι ονομασίες Αιτωλία - Ακαρνανία κάλυπταν μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση. Γιαυτό τα όρια των δύο περιοχών είναι ασαφή. Στη βυζαντινή εποχή με το όνομα «Αιτωλία» οι συγγραφείς εννοούν συχνά τη Δυτική Στερεά και την Ήπειρο. Ο Χαλκοκονδύλης με το όνομα Αιτωλία δηλώνει και την Ήπειρο: «ἤλασε καὶ ἐπὶ Αἰτωλίαν καὶ Ἰωαννίνων τὴν πόλιν εἶλε⁴», ενώ ο Νικηφόρος Γρηγοράς, γράφοντας για το ελληνικό κράτος της Ηπείρου, χρησιμοποιεί επίσης τον ίδιο ευρύτατο όρο: «...τὴν μὲν μίαν τὴν Ἄνναν συνέζευξεν ἀνδρὶ Νικηφόρῳ τῷ τῆς Αἰτωλίας ἄρχοντι⁵». Ίδια αντίληψη επικρατεῖ και στο Χρονικό των Ιωαννίνων: «Οἱ γάρ Αἰτωλοὶ ἀσμένως αὐτὸν προσεδέξαντο (= τον ἡγεμόνα τῶν Σέρβων Συμεὼν) καὶ ὡς βασιλέα εὐφήμεσαν, καὶ τὴν Ἄρταν σὺν τοῖς Ἰωαννίνοις αὐτῷ παραδεδῶκαν μετὰ τῶν λοιπῶν φρουρίων, ὧν ἡ Αἰτωλία πᾶσα κέκτηται⁶».

1. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Α', 58: «Η Δυτική Ελλάδα, ορεινή και απομονωμένη». Ωστόσο ο George Stadtmüller, Τα προβλήματα της ιστορικής διερευνήσεως της Ηπείρου, ΗΧ 9 (1934) 151, θεωρεί ως ενιαίο πολιτικό χώρο την Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τη Ν. Αλβανία.

2. Η σημασία και αξία, που έδιναν οι αρχαίοι στον Αχελώο, φαίνεται και από το πλήθος των μυθολογικών παραστάσεων που σώζονται ιδιαίτερα στην αγγειογραφία: Lexikon iconographicum Mythologiae classicae, Zürich und München 1981, I, 1, σσ. 12-36, I, 2 πιν. 19-54.

3. Στεργιόπουλος, Αιτωλία, Κ. Α. Ρωμαίος, Ανά την Ακαρνανίαν, ΑΔ 4 (1918) 105-124, Myrray, The Coastal Sites of Western Acarnania.

4. Κ. Άμαντος, Παρατηρήσεις τινες εις την Μεσαιωνικήν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ 1 (1924) 46.

5. Γρηγοράς, έκδ. Βόννης, I, 130, 17-18.

6. Βρανούσης, Το Χρονικόν των Ιωαννίνων, 77.

2. Το φρούριο του Αγγελοκάστρου

Εξάλλου «Ακαρνανία» συνηθιζόταν να ονομάζεται η περιοχή από τον Αχελώο ως την Αρτα, όπως π.χ. φανερώνει η έκφραση: «τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς τῆς ἐν τῇ Ἀκαρνανίᾳ Ἀρτῆς⁷», ή όπως σημειώνει ο Καντακουζηνός «καὶ πρὸς Ἀρταν τῆς Ἀκαρνανίας⁸». Κατά την Τουρκοκρατία πέντε επαρχίες της Αιτωλοακαρνανίας (Βάλτος, Ξηρόμερο, Βόνιτσα, Βλοχός, Ζυγός) ονομάζονταν «Κάρλελι ή Κάρελι⁹» από την απήχηση που είχαν η διοικητική οργάνωση και η έντονη προσωπικότητα των Τόκκων, του Καρόλου Α' (1405 ή 1408-1429) και του Καρόλου Β' (1429-1448), ενώ η περιοχή της Ναυπάκτου «Βενέτικο», γιατί μέχρι το 1499 και για μικρό χρονικό διάστημα επί Μοροζίνι (1686-1699), κρατούσαν την πόλη οι Βενετοί. Οι ονομασίες αυτές, Κάρλελι και Βενέτικο, χρησιμοποιούνταν περισσότερο από το λαό, ενώ αντίθετα οι λόγιοι προτιμούν τα επίθετα Αιτωλός και Ακαρνάν για να δηλώσουν επίσημα την καταγωγή τους. Το σύνθετο Αιτωλοακαρνανία άρχισε να χρησιμοποιείται μετά την απελευθέρωση (1829) όταν οι δυο περιοχές ενώθηκαν σε ένα νομό.

Πηγές: Το μεγάλο πρόβλημα για το σημερινό μελετητή της ιστορίας, της κοινωνίας και της τέχνης της περιοχής είναι η έλλειψη πηγών. Είναι σχεδόν αδύνατο να γίνει απόπειρα ανασύνθεσης της ιστορίας του τόπου με το ελάχιστο και πολλές φορές ασήμαντο υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας. Οι πηγές, όπως είναι γνωστό, αναφέρονται στα μεγάλα κέντρα (ιδιαίτερα την

7. Γερμανός Σάρδεων, Επισκοπικοί κατάλογοι, 12, Βακαλόπουλος, Ιστορία Α, 29 σημ. 1.

8. Καντακουζηνός, έκδ. Βόννης, III, 317 και ABME 9 (1961) 55-56.

9. Γιαννόπουλος, Διοικητική οργάνωση, 73, ίδιος, Η περιήγηση του Εβλία Τσελεμπί, 144, Βακαλόπουλος, Ιστορία, Α, 120, Γ. Κωνσταντινίδης, Το Κάρλελι και η φορολογία αυτού, «Αρμονία» 1 (1900) 465-474.

Κωνσταντινούπολη) και ελάχιστα ασχολούνται με την επαρχία. Γιαυτό κάθε πηγή που δίνει πληροφορίες για τις περιθωριακές περιοχές είναι σημαντική. Ο Βίος του Αγίου Βαρβάρου, πρώην πειρατή, που ασκήτεψε κοντά στα λουτρά Τρύφου του Ξηρομέρου πιθανόν κατά τον 9ο αιώνα, αποτελεί πηγή πολύτιμων πληροφοριών για τους κινδύνους που διέτρεχαν συχνά τα αιτωλοακαρνανικά παράλια¹⁰. Εξάλλου το «Οδοιπορικό» του Ισπανοεβραίου περιηγητή Βενιαμίν του εκ Τουδέλλης¹¹, που περιόδευσε την περιοχή (1153), δεν δίνει πληροφορίες μόνο για τις ιουδαϊκές κοινότητες, αλλά και γενικότερα για την περιοχή. Σποραδικές πληροφορίες σημειώνουν επίσης οι βυζαντινοί ιστορικοί για τους οποίους όμως έχει γραφεί γενικά ότι «τῆς Αἰτωλίας ἀκροθιγῶς ψαύουσι¹²». Σπάνιο «ντοκουμέντο» αποτελεί η περιγραφή της κοινωνικής κατάστασης στην Αιτωλία, κατά τον 12ο αιώνα, που επιχειρεί ο γνωστός συγγραφέας και εκκλησιαστικός Ευθύμιος Τορνίκης καθώς εκθειάζει τις αρετές κάποιου Κομνηνού, που καθώς φαίνεται άφησε άριστες εντυπώσεις ως διοικητής της περιοχής: «καὶ σὲ τοίνυν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἰδὼν ἐγώ γε πλέον τῶν ἄλλων ἐγνώρισα, ὅτι τῶν παρ' Αἰτωλοῖς καὶ Καλυδωνίοις τῆς Ἑλλάδος ἄρξας μερῶν ὧ τῶν χρυσῶν ἡμερῶν ἐκείνων καὶ τῆς τότε τῶν ἀνθρώπων εὐδαιμονίας. αὐτοῦ τὸ τῆς ἀδικίας κατηγορίῳ θηρίον, ὡς πρὶν τὸν μονιὸν ὁ Μελέαγρος, οὐχ ὅπως τὸ τῶν φόρων φορτίον τοῖς ἐκείσε ὑποφόροις ἐπιβαρύνας καὶ τὰ στάθμια δισσὰ καὶ ζυγούς δολίους ἐπινοήσας καὶ τᾶλλα, ὅσα τῶν δικαίως παρὰ τῇ Γραφῇ λοιδορουμένων πρακτόρων, ἀλλὰ οἰκοθεν αὐτοῖς ἐπιχορηγῆσας καὶ ὅποσα τέκνοις ἐπαρκέσας πατήρ φιλόστοργος περιεζώσω καὶ τὴν τῶν κολάκων ἀρχὴν καὶ μετὰ Λυκούργου ἐκείνου τοῦ ὕμνουμένου σφῶν καὶ νομοθέτου καὶ ἀρχηγοῦ τὰ ζυγὰ τοῦ δικαίου τούτοις ἐβράβευσας^{12α}».

Ελάχιστες ειδήσεις διασώζονται σε επιγραφές, πατριαρχικά σιγίλλια, νοταριακά έγγραφα, χρονικά, επιστολές, «ενθυμήσεις» χειρογράφων και περιγραφές περιηγητών.

Πρέπει να παρατηρήσουμε γενικά ότι ο χώρος έχει πολύ λίγο μελετηθεί, γεγονός που δυσκολεύει την ικανοποιητική παρουσίαση της Αιτωλοακαρνανίας στον κοινωνικό, οικονομικό και ιδιαίτερα στον καλλιτεχνικό τομέα.

Ιστορικό διάγραμμα

Στη ρωμαϊκή περίοδο η Αιτωλία αποτέλεσε τμήμα της Αχαΐας με κέντρο την Κόρινθο, ενώ η Ακαρνανία προσαρτήθηκε στην Ήπειρο με πρωτεύουσα την Νικόπολη¹³. Στους χρόνους της ρωμαϊκής κυριαρχίας ελάχιστες είναι οι γνώσεις μας για την περιοχή¹⁴, που έπεσε σε μεγάλο μαρασμό ύστερα από την ίδρυση της Νικόπολης και την υποχρεωτική συγκέντρωση του πληθυσμού σ' αυτή. «Πόλεις δεν υπήρχαν πια ούτε στην Ακαρνανία που προσαρτήθηκε στην Ήπειρο. Η πλησιέστερη πόλη στα νότια ήταν η Πάτρα και στα ανατολικά η Αμφισσα¹⁵». Την εποχή αυτή διαδόθηκε η χριστιανική θρησκεία, κατά την παράδοση, από μαθητές του πρωτόκλητου Ανδρέα ή από μαθητές του Παύλου, που ήρθαν από την Κόρινθο ή τη Νικόπολη στα ακαρνανικά παράλια. Από τα τέλη του 3ου αιώνα αρχίζουν οι επιδρομές των βαρβαρικών φύλων¹⁶. Ερουλοί, Βη-

10. Ακροπολίτης, Λόγος εις άγιον Βάρβαρον, 405-420. Για την αξιοπιστία: Ζακυθινός, Άγιος Βάρβαρος, 438-453.

11. Benjamin of Tudela, Itinerary, έκδ. M. Adler, Λονδίνο 1907.

12. Χαβέλλας, Ιστορία Αιτωλών, 4.

12α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς Α., Noctes Petropolitanae, Πετρούπολις 1913 (: Leipzig 1976) 150-151. Για τον Ευθύμιο Τορνίκη, Λάμπρος Σπ., Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, τομ. Β', Αθήνα 1879/80 (:1968) 608.

13. V. Kahrstedt, Die Territorien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit: «Historia» 1 (1950) 549-561, κυρίως 558 εξ., Philippson - Kirsten, Die Griechischen Landschaften, II, 592, Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου, 13.

14. Γενικά για την Αιτωλία και την Ακαρνανία στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή εποχή βλ. Kirsten - Kraiker, Griechenlandkunde, II, 755-773. Σημαντικές εξάλλου πληροφορίες για την περιοχή (τοπογραφία, όρια, πόλεις, ποταμοί) διασώζει και ο Πλίνιος ο Νεώτερος στο έργο του Naturalis Historia, έκδ. Teubner, IV, 5-6.

15. Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου, 14 σημ. 1.

16. Για τους Βησιγόθους και Βανδάλους: Χρυσός, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου, 37 εξ. Για τους Σλάβους: Δ. Ζακυθινός, Οι Σλάβοι εν Ελλάδι, Αθήνα 1945, 15-35. ίδιος, Η βυζαντινή Ελλάς (392-1204) Αθήνα 1965, 36-47, ίδιος, Βυζαντινή ιστορία, 174 εξ., 278 εξ., M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941. Για τους Βουλγάρους: Ζακυθινός, Η βυζαντινή Ελλάς, ο.π., 63 εξ., ίδιος, Βυζαντινή ιστορία, 135 εξ., και κυρίως G. Moravcsik, Byzantinoturcica², A, 108 εξ.

σιγόθιοι, Βάνδαλοι, Σλάβοι, Άραβες, Βούλγαροι, Νορμανδοί, Σέρβοι κατακλύζουν κατά καιρούς τη Δυτική Στερεά, τη λεηλατούν, την καταστρέφουν και συχνά την ερημώνουν. Το έργο των βαρβάρων συμπληρώνουν σεισμοί και φοβερές ασθένειες¹⁷. Μερικά χαρακτηριστικά περιστατικά της βυζαντινής περιόδου αποκαλύπτουν οξυτάτα προβλήματα, που ταλαιπωρούσαν τον πληθυσμό. Οι περιπέτειες π.χ. του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ανδρέα του επικαλούμενου Τζίρου (1187-1199;), που έπεσε στα χέρια των πειρατών και εξαγόρασε την ελευθερία του δίνοντάς τους πεντακόσια περίπου χρυσά νομίσματα¹⁸ ή του Μιχαήλ Χωνιάτη, του γνωστού μητροπολίτη Αθηνών που λίγο έλειψε να συλληφθεί από πειρατές στη Ναύπακτο¹⁹, είναι ενδεικτικές των κινδύνων, που διέτρεχαν όσοι ταξίδευαν χρησιμοποιώντας τους θαλάσσιους δρόμους. Από το άλλο μέρος ο Καντακουζηνός αναφέρει στον 14ο αιώνα πως τέτοια ήταν η ερήμωση που προκάλεσαν τα σερβικά στρατεύματα του Στεφάνου Δουσάν, ώστε οι Ακαρνάνες κατέβαιναν στα παράλια και προτιμούσαν να πουληθούν ως δούλοι παρά να πεθάνουν από την πείνα στον τόπο τους²⁰. Και όμως έναν αιώνα νωρίτερα το βυζαντινό νόμισμα κυκλοφορούσε στην περιοχή. Αυτό τουλάχιστον φανερώνει ο λεγόμενος «θησαυρός του Αγρινίου» (1), πολύτιμη συλλογή²¹, που περιλαμβάνει πενήντα χρυσά υπέρπυρα αυτοκρατόρων πριν από την πρώτη Άλωση του 1204, καθώς επίσης και διακόσια σαράντα δύο υπέρπυρα του αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Δούκα του Βατάτζη (1222-1254).

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους της Ηπείρου, του λεγόμενου Δεσποτάτου (1204), τμήμα του οποίου αποτέλεσε και η Αιτωλοακαρνανία, η περιοχή γίνεται θέατρο συγκρούσεων Ελλήνων, Ιταλών, Βουλγάρων, Αλβανών και Σέρβων. Μερικά από τα γεγονότα εξιστορούν οι ιστορικοί Γρηγοράς²² και Καντακουζηνός²³. Ιδιαίτερα για τους Αλβανούς διασώζει πολλά περιστατικά το «Χρονικό των Ιωαννίνων»²⁴. Ονομαστή είναι η μάχη του Αχελώου (1358/59)²⁵, ανάμεσα στο Δεσπότη Νικηφόρο Β', που τον βοηθούν Τούρκοι μισθοφόροι, και στους Αλβανούς του Καρόλου Τόπια. Ο στρατός του Νικηφόρου συντρίβεται και ο ίδιος συλλαμβάνεται και φονεύεται: «Ελθὼν δὲ εἰς Ἀχελῶν καὶ πόλεμον συγκροτήσας κατὰ τῶν Ἀλβανιτῶν, κατακρατεῖται ὑπ' αὐτῶν καὶ ἀναιρεῖται...»²⁶. Το κράτος της Ηπείρου διαλύεται και ο ηγεμόνας των Σέρβων Συμεών μοιράζει την περιοχή σε δύο αλβανικούς οίκους. Από αυτούς ο Αλβανός φύλαρχος Γκίνος Μπούας - Σπάτας γίνεται δεσπότης της νοτιότερης περιοχής, που περιελάμβανε «τὸν Ἀχελῶν καὶ τὰ ἐπέκεινα σὺν τῷ Ἀγγελοκάστρῳ»²⁷.

Η Αιτωλοακαρνανία αποτελούσε τη νοτιοδυτική έπαλξη του Δεσποτάτου με τα φρούρια της Ναυπάκτου, του Αγγελοκάστρου (2), του Βλοχού και της Βόνιτσας. Συχνά την εποχή αυτή η περιοχή άλλαζε ηγεμόνες μεταβιβαζόμενη ως προίκα. Έτσι ο Νικηφόρος Α', «Δεσπότης» της Ηπείρου, έδωσε για προίκα την Ακαρνανία στην πρωτότοκη θυγατέρα τους Μαρία, που τέλεσε

17. Χαβέλλας, Ιστορία Αιτωλών, 2.

18. Miklosich - Müller, III, 63, όπου ο πατριάρχης Γερμανός Β' γράφοντας στον Μανουήλ Δούκα, Δεσπότη της Ηπείρου (1230-1237 περίπου) σημειώνει: «καὶ Τζίρος ἦν ἐκείνῳ τῷ ἀνδρὶ τὸ ἐπώνυμον, καὶ γέγονε τοῖς πειραταῖς ὁ γέρων ἀγρεύσιμος, καὶ πεντακοσίων ἀπεδόθη χρυσίνων, εἰ μὴ ἐπιλέλθῃ τῆς τοῦ ἀριθμοῦ ἀκριβείας». Βλ. και Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ανδρέας ο επικαλούμενος Τζίρος, ΘΗΕ, 2, 693-695.

19. Miklosich - Müller, III, 63-65, MME, Β', 903.

20. Καντακουζηνός, έκδ. Βόννης, III, 147.

21. Metcalf, The Agrinion Hoard, 113-131, Π. Πρωτονοτάριος, Η νομισματοκοπία του βυζαντινού κράτους της Ηπείρου (1204-1268) ΗΧ 24 (1982) 137 σημ. 28.

22. Νικηφόρος Γρηγοράς, έκδ. Βόννης, III, 556-557.

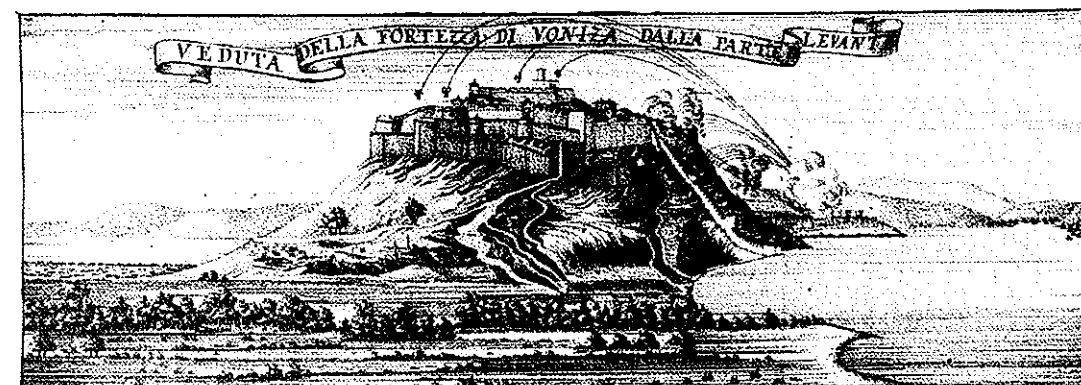
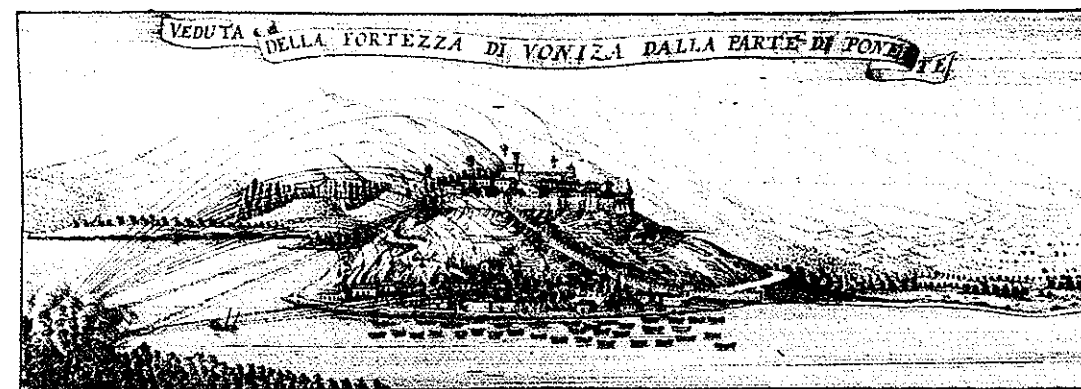
23. Καντακουζηνός, έκδ. Βόννης, III, 314 εξ.

24. Βρανούσης, Το χρονικόν των Ιωαννίνων, 57-115. Για τις πηγές της ιστορίας των Αλβανών βλ. και: Βακαλόπουλος, Ιστορία Α', 32.

25. Για τη μάχη του Αχελώου (1359) βλ. Rade Mihajlić, Η μάχη του Αχελώου (μετφρ. Κίσσα), 365-371, όπου στη σ. 379 σημ. 9 η σχετική βιβλιογραφία. Για το πρόβλημα της ύπαρξης και της θέσης της πόλης Αχελώος: Philippson - Kirsten, II, 594 και 616-617, Βακαλόπουλος, Ιστορία Α', 29, Κ. Σ. Κώνστας, ΑΕΕ, 2, 564-570, όπου συγκεντρώνονται οι διάφορες απόψεις των μελετητών, Soustal - Koder, 101-102.

26. Βρανούσης, Το χρονικόν των Ιωαννίνων, 76-77.

27. Βρανούσης, ο.π., 79, Κώνστας, ΑΕΕ, 2, 566, Soustal - Koder, 101-102.

3. Το βενετικό φρούριο της Βόνιτσας σε κατάσταση «εικονικής» πολιορκίας στις αρχές του 18ου αιώνα. α. Από τα δυτικά. β. Από τα ανατολικά (Βενετία, Κρατικό αρχείο).

τους γάμους της με τον Ιωάννη, γιό του Κόμητα της Κεφαλονιάς Ριχάρδου, και τα φρούρια της Ναυπάκτου, του Βλοχού, του Αγγελοκάστρου και της Βόνιτσας στη δευτερότοκη Θάμαρ, που παντρεύτηκε τον ανδραγαυό Φίλιππο Ταραντίνο²⁸.

Φιλόδοξοι ηγεμόνες διαφόρων εθνικοτήτων συγκρούονται μεταξύ τους, διοικούν και καταδυναστεύουν τον τόπο. Μετά τους Έλληνες Δεσπότες ακολουθούν οι Σέρβοι ηγεμόνες κι αυτούς τους διαδέχονται οι Αλβανοί. Γνωστές είναι οι ερημώσεις²⁹ χωριών της Αιτωλοακαρνανίας το πρώτο μισό του 14ου αιώνα.

Μία από τις δραματικότερες σελίδες της ιστορίας της περιοχής είναι οι καταστροφές που προκάλεσαν οι οργανωμένες αλβανικές φυλές, στις οποίες πρωτοστάτησε η μεγάλη οικογένεια των Μπούα, κυρίως στην πενήνταετία 1350-1400³⁰. Με τον Κάρολο Α' Τόκκο³¹ ο χώρος περιέρχεται στους Ιταλούς κόμητες της Κεφαλονιάς, απ' όπου οργανώνουν διοικητικά την περιοχή. Ύστερα όμως καταφθάνουν, καλεσμένοι των κληρονόμων του Καρόλου, οι Τούρκοι για να καταλάβουν τα Γιάννενα (1430) και την Άρτα (1448), το Αγγελόκαστρο (1449) και τον επόμενο

28. Χαβέλλας, Ιστορία Αιτωλών, 11-12, ABME 9 (1961) 56-57, Χρυσός, Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων, 341-42. Ιδιαίτερα για το χρονολογικό πρόβλημα της κατασκευής του τείχους του Αγγελοκάστρου: Καταρός, Συμβολή στην Ιστορία, 318 σημ. 3.

29. Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά, 209.

30. Για την οικογένεια Σπάτα - Μπούα: G. Schiro, La genealogia degli Spata tra il XIV e XV sec. e due Buasconosciuti «Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici, 5, 8-9 (XVIII-XIX) Roma 1971-72, 67-84 όπου και δύο γενεαλογικοί πίνακες, Χαβέλλας, Ιστορία Αιτωλών, 18-21, Πούλος, Η εποικίσις των Αλβανών, 63-66, Βακαλόπουλος, Ιστορία Α', 32.

31. Schiro, Cronaca dei Tocco, Βακαλόπουλος, Ιστορία Α', 32-33, 164-65, Πούλος, Η εποικίσις των Αλβανών, 66 εξ.

χρόνο την υπόλοιπη Αιτωλία, εκτός από τη Ναύπακτο, που παρέμεινε κάτω από την κυριαρχία των Βενετών³².

Κατά την Τουρκοκρατία η περιοχή αποτέλεσε «σαντζάκι» με πρώτη πρωτεύουσα το Αγγελόκαστρο και πολύ αργότερα το Βραχώρι³³ (=Αγρίνιο). Το 1499 οι Τούρκοι κατόρθωσαν ν' αποσπάσουν από τους Βενετούς και τη Ναύπακτο, που για μικρό διάστημα αργότερα επανήλθε στην κυριαρχία των Βενετών επί Φρ. Μοροζίνι (1686-1699)³⁴. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι μετά τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) συγκεντρώθηκε ισχυρός τουρκικός στρατός στη Δυτική Στερεά καταπιέζοντας τους κατοίκους, πολλοί από τους οποίους έφυγαν στα ορεινά. Ο ελληνικός πληθυσμός στις πεδιάδες αραιώσε και λιγότεψαν οι Έλληνες κάτοικοι της Ναυπάκτου, του Μεσολογγίου, του Ανατολικού, του Αγγελόκαστρου, του Ζαπαντιού, του Βραχωριού και των άλλων μικρών πόλεων.

Από τις ελάχιστες πληροφορίες που έχουμε συνάγεται πως, από τον 15ο ως τον 17ο αιώνα τα παράλια της Ακαρνανίας δεινοπαθούν από Αλγερινούς, Μαροκινούς, Τυνησίους, Μαλτέζους, Φλωρεντινούς και άλλους πειρατές³⁵. Οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι (1684-1699 και 1715-1718) έφεραν νέες καταστροφές στην περιοχή, ιδιαίτερα στα παράλια αλλά και στα φρούρια Ναυπάκτου, Αγγελόκαστρου και Βόνιτσας, που άλλαξαν διοικητές και στρατεύματα με τις διάφορες συνθήκες (Κάρλοβιτς 1699, Πασσάροβιτς 1718). Για τους Βενετούς τα σπουδαία φρούρια Ναυπάκτου και Βόνιτσας αποτελούσαν στρατηγικά σημεία, που εξυπηρετούσαν την οικονομική και στρατιωτική πολιτική τους στο Ιόνιο. Τα τρία φρούρια στον κόλπο της Πρέβεζας - Βόνιτσα, Αγία Μαύρα (Λευκάδα) και Πρέβεζα - διευθύνονταν από βενετό Προβλεπτή. Ιδιαίτερα το φρούριο Βόνιτσας σχεδιάστηκε από βενετούς μηχανικούς κυρίως πάνω στα παλαιά βυζαντινά ερειπωμένα τείχη, διευρύνθηκε και, καθώς δείχνουν τα σχέδια με τις αλληπάλληλες φάσεις, που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας³⁶, μετατράπηκε σ' ένα πανίσχυρο φρουριακό συγκρότημα, απόρθητο από ξηράς και θαλάσσης (3α,β). Οι βενετοί παρέδωσαν «εις τό πυρ και τό σίδηρον» το Αγγελόκαστρο το 1668 και το 1694 το λεηλάτησαν³⁷. Γι' αυτό μετά την καταστροφή του Αγγελόκαστρου ή πρωτεύουσα του «σαντζακίου» μεταφέρθηκε στο Βραχώρι³⁸, απ' όπου περνώντας το 1668 ο τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή³⁹ γράφει ότι είχε 300 σπίτια, επίσημους και πλούσιους Οθωμανούς και εύφορη πεδιάδα. Στην περίοδο των βενετοτουρκικών συγκρούσεων τοποθετείται και η δράση του ονομαστού ξηρομερίτη αρματολού Πάνου Μείνταν⁴⁰. Άλλη ερήμωση χωριών της περιοχής αναφέρεται με αφορμή τον ρωσοτουρκικό πόλεμο (1768-1774). «Ο Leake βρήκε έρημο το χωριό της Ακαρνανίας Βάρνακας, που μετρούσε άλλοτε 400 οικογένειες: οι συνεχείς επιδρομές των κλεφτών, των αρματολών και των Αλβανών ήταν, ουσιαστικά, η αιτία αυτής της ερήμωσης⁴¹».

Στον 18ο αιώνα ο τόπος βρισκόταν σε συνεχή αναστάτωση. Οι κάτοικοι άλλοτε άφηναν τα

32. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Α', 202, Κατσαρός, Ζητήματα, 32 εξ.

33. Γιαννόπουλος, Διοικητική οργάνωση, 73-75.

34. Πλουμίδης, Εγγραφα για τη Βενετοκρατούμενη Ναύπακτο, 493.

35. Για την πειρατεία στα δυτικά παράλια και την Πελοπόννησο: Alberto Tenenti, Naufrages, corsaires et assurances maritimes a Venise 1592-1609, Paris 1959, όπου και σχετικός χάρτης, Βακαλόπουλος, Ιστορία, Δ', 170 και χάρτης 4, Β. Κρεμμυδάς, Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1795), Θεσσαλονίκη 1972, Ι, 97-99.

36. VAS, Provveditori alle fortezze, disegno 38B, αρ. 57, (18ος αι.).

37. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Δ', 16-17, Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, 319, Γιαννόπουλος, Διοικητική οργάνωση, 75.

38. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Δ', 397.

39. Ιω. Γιαννόπουλος, Η περιήγησις του Εβλιγιά Τσελεμπή ανά την Στερεάν Ελλάδα, ΕΕΣΜ, 2 (1969) 191-193.

40. Κων. Σάθας, Η κατά τον 12' αιώνα επανάστασις της ελληνικής φυλής, 1684-1715, Αθήνα 1865, 12-17, Τάκης Λάμπας, Η κλεφτουριά της Ρούμελης και τα τραγούδια της, «Στερεά Ελλάδα» Μάρτιος 1976, 39/79.

41. Αντωνιάδη - Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά, 220 σημ. 234, Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, 264 σημ. 1. Για την κατάσταση στο Βάλτο και στο Ξηρόμερο τον 16ο και τον 17ο αιώνα: Βακαλόπουλος, Ιστορία, Β', 86-91, όπου ο συγγραφέας συνοψίζει τα κυριότερα σημεία των παρατηρήσεων του περιηγητή L. Heuzey. Για τις αυθαιρεσίες, τη βία και την αναρχία, την πείνα και το λοιμό στη Δυτική Στερεά: Βακαλόπουλος, Ιστορία, Β', 277-78.

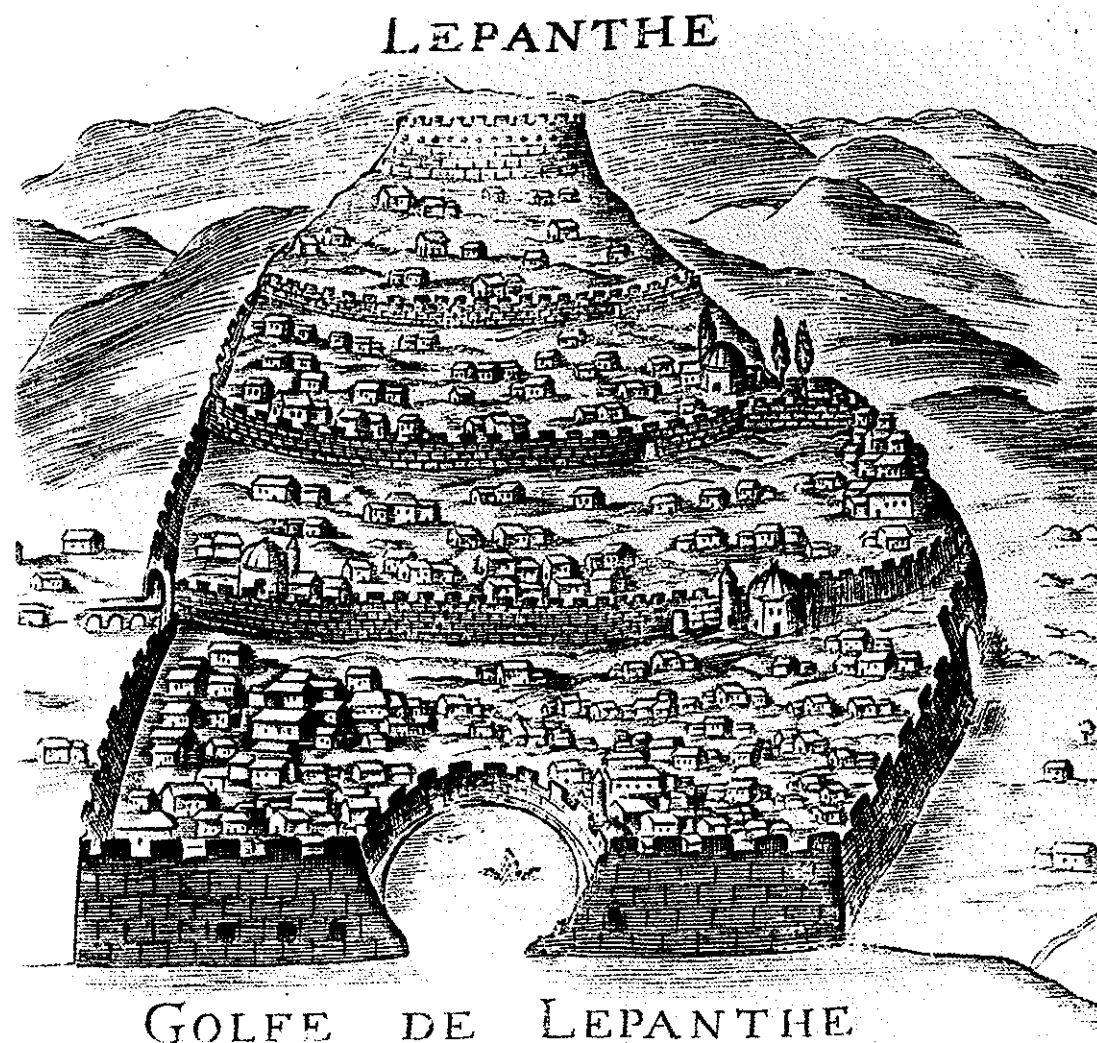
4. Ο λόγιος μητροπολίτης Ναυπάκτου Κωνσταντίνος Μανασσής σε μικρογραφία χειρογράφου του 14ου αιώνα (Βιέννη, Εθνική Βιβλιοθήκη).

όπλα κι έπιαναν το αλέτρι και άλλοτε άλλαζαν τη ζωή του αγρότη μ' εκείνη του κλέφτη⁴². Χαρακτηριστική εικόνα της κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει η περιοχή, δίνει το παράδειγμα του Αετού Ξηρομέρου, που ήταν άλλοτε έδρα επισκοπής και στον 18ο αιώνα κατάντησε ασημαντό χωριό.

Στίχοι από το Χρονικό των Τόκκων μαρτυρούν τη σπουδαιότητα του κάστρου του Αετού⁴³.

42. Για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση στο Ξηρόμερο τον 18ο αιώνα: Ασδραχάς, Ελληνική κοινωνία και οικονομία, 231-252. Για τις ληστρικές επιδρομές στον 18ο αιώνα βλ. το έγγραφο των προεστών της Κατούνας (1758): Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, 252-53, Ασδραχάς, ο.π. 375, Παν. Βασιλείου, Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων, Αθήνα 1960, 173, 177-79.

43. Schirò, Cronaca dei Tocco, στ. 3141-45.

5. Η Ναύπακτος τον 17ο αιώνα (Από το βιβλίο των περιηγητών J. Spon-G. Wheeler).

«Καὶ τοῦ Μενώνου τοῦ ἔδωκεν ὁ δούκας ὁ δεσπότης
νά ἔχει διακράτησιν ἴδιον ἐδικόν του
τὸ κάστρο γοῦν τὸν Ἀετὸν μὲ τὴν περιοχὴν του,
τὰ Ξηρόμερα ὀλόγυρα καὶ μὲ τὸ συνορόν τους
καὶ ἐκατέστησεν καὶ αὐτὸν νά εἶναι ὠρθωμένος».

Ο Heuzey το 1860 παραθέτει αξιόλογες πληροφορίες για τον βυζαντινό Αετό. «Ο Αετός ήταν στη βυζαντινή περίοδο μια ανθηρή πόλη. Τα ερειπωμένα σπίτια της και οι πολυάριθμοι ναοί της φαίνονται κοντά στο σημερινό χωριό σε κάποια απόσταση από τον πύργο. Ήταν η έδρα επισκόπου, που εξαρτόταν από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αρτης. Η μεγάλη διασπορά των κατοίκων δεν ξεπερνάει τα 120 χρόνια. Τα χωράφια της, που έφταναν μέχρι την Κατούνα σχεδόν, οργώνονταν την παλαιά εποχή «με χίλια ζευγάρια βόδια». Ο πληθυσμός, διεσπαρμένος σήμερα στα νησιά, δεν έχασε την ανάμνηση της καταγωγής του και γι' αυτό πολλές οικογένειες διετήρησαν τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας. Ο πύργος είναι κατασκεύασμα των Δεσποτών της Ηπείρου ή των Φράγκων πριγκήπων του οίκου της Κεφαλονιάς. Τον καιρό του Μελετίου⁴⁴ ο επίσκοπος Αετού είχε εγκαταστήσει εκεί την κατοικία του⁴⁵».

44. Εννοεί τον Μελέτιο Μήτρου, τον εξ Ιωαννίνων γεωγράφο, μητροπολίτη Ναυπάκτου και Αρτης (1691-96).

45. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie, 358.

Στις παραμονές της Επανάστασης ο Αετός κατόντησε πλέον ασήμαντος συνοικισμός. Ο Rouquenneville⁴⁶ στον γνωστό πίνακα των χωριών Βόνιτσας και Ξηρομέρου απαριθμεί στον Αετό δεκαπέντε μόνο οικογένειες.

Μετά την επανάσταση Αιτωλία, Ακαρνανία, Ευρυτανία και Ναυπακτία ενώθηκαν και αποτέλεσαν ενιαίο νομό. Τα όρια καθορίστηκαν με διάταγμα της 3ης Απριλίου 1833. Ο νομός χωρίστηκε σε πέντε επαρχίες: α) Αγρινίου, β) Μεσολογγίου - Ζυγού, γ) Ακαρνανίας, δ) Ναυπακτίας και ε) Καλλιδρόμης (= Αγράφων). Πρωτεύουσα του νομού ορίστηκε το Βραχώρι (= Αγρίνιο). Με άλλο διάταγμα όμως, της 23 Σεπτεμβρίου 1833, η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στο Μεσολόγγι.

Εκκλησιαστική κατάσταση

Από τις εκκλησιαστικές πηγές γνωρίζουμε πώς ως την εποχή των Ισαύρων η περιοχή, όπως και όλες οι περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, υπαγόταν εκκλησιαστικά στο Βικαριάτο του Ιλλυρικού υπό τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης⁴⁷. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο η Ακαρνανία ανήκει στην εκκλησιαστική επαρχία Παλαιάς Ηπείρου υπό τον μητροπολίτη Νικοπόλεως, ενώ η Ναύπακτος και η περιοχή της υπάγεται στην επαρχία Αχαΐας υπό τον Κορίνθου⁴⁸. Είναι γνωστό ότι ο «Καλλικράτης επίσκοπος πόλεως Ναυπάκτου⁴⁹» έλαβε μέρος στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο της Εφέσου (431), ενώ ο «Ειρηναίος επίσκοπος πόλεως Ναυπάκτου⁵⁰», επαρχίας Ελλάδος, έλαβε μέρος στην Δ' Οικουμενική Σύνοδο της Χαλκηδόνος (451). Στην Σύνοδο του 869-870, που συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη και κατεδίκασε τον Φώτιο⁵¹ εκπρόσωπος της Αιτωλίας ήταν ο «Αντώνιος επίσκοπος Ναυπάκτου⁵²».

Είναι γνωστό πως η ιστορική έρευνα τοποθετεί την παρακμή της Νικοπόλεως και τη μεταφορά της μητρόπολης στη Ναύπακτο στην περίοδο από 896-900⁵³. Η μητρόπολη Ναυπάκτου, που περιελάμβανε την Παλαιά Ηπειρο και τη Δυτική Στερεά από το 901/902 μ.Χ. και ύστερα, αναφέρεται με διάφορες ονομασίες όπως, «ο Ναυπάκτου Νικοπόλεως⁵⁴», «τη Ναυπάκτω των Νικοπολιτών⁵⁵», ή «η Ναύπακτος Νικοπόλεως⁵⁶», «ο Ναυπάκτου πάσης Αιτωλίας⁵⁷». Επίσης η θέση της, στη σειρά των μητροπόλεων του οικουμενικού θρόνου, αλλάζει από εποχή σε εποχή⁵⁸.

Στα «Τακτικά» Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (886-912) και στις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (901-907, 912-925) αναφέρονται οι νέες επισκοπές Βονδίτζης, Αετού και Αχελώου. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι ότι καταλαμβάνουν τις τρεις πρώτες θέσεις αντίστοιχα και υποσκελίζουν επισκοπές της Παλαιάς Ηπείρου, που προϋπήρχαν και υπάγονταν στη μητρόπολη Νικοπόλεως.

Έτσι στις αρχές του 10ου αιώνα η νέα μητρόπολη Ναυπάκτου έχει την 35η θέση⁵⁹ στα «Τακτικά» και υπάγονται σ' αυτή εννέα επισκοπές: α) Βονδίτζης, β) Αετού, γ) Αχελώου, δ) Ρωγών,

46. Rouquenneville, Voyage de la Grèce, 3, 478, Για την επισκοπή Αετού και: Τ. Χριστόπουλος, ΑΕΕ, 1, 247-51 και Vailhe, Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastiques, II, 308, 503, 670.

47. Στεφανίδης, Ιστορία, 295, Κονιδάρης, Νικόπολις - Ναύπακτος, 155, Ostrogorsky, Ιστορία, Α', 115. Για το βικαριάτο του Ιλλυρικού βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος - 6ος αιώνες) Γιάννενα 1984, 166-176.

48. Le Quien, Oriens Christianus, 197-200.

49. Le Quien, ο.π., 197-198.

50. Le Quien, ο.π., 179-198, Ernest Honigmann, The Original List of the Council of Nicaea, the Robbersynod and the Council of Chalcedon, «Byzantion» 16 (1942-43) 58.

51. Ζακυθηνός, Βυζαντινή Ιστορία, 351, Ostrogorsky, Ιστορία Β', 109, 115.

52. Le Quien, Oriens Christianus, 197-198 και ΘΗΕ, 2, 978.

53. Κονιδάρης, Νικόπολις - Ναύπακτος, 159, 168.

54. Darrouzès, Notitiae, 284, 304, 327. Για τη Ναύπακτο γενικότερα 111-112 και Laurent, Corpus V, 513-515, όπου αναφέρεται και ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ευστράτιος και Laurent, Corpus V, 3, 113.

55. Darrouzès, Notitiae, 363.

56. Darrouzès, Notitiae, 375.

57. Darrouzès, Notitiae, 417. Βλ. και 284, 291, 304, 327, 421.

58. Darrouzès, Notitiae, 272-419 (και ιδιαίτερα 272, 291, 304, 327, 343, 349, 363, 375, 381, 388, 396, 407, 413, 417, 419) τη θέση που κατέχει κάθε φορά ο Ναυπάκτου και τις αντίστοιχες notitiae.

59. Darrouzès, Notitiae, 272 (not. 7), 291 (not. 8), 304 (not. 9), 327 (not. 10), 343 (not. 11), 349 (not. 12). Βλ. επίσης 375 (not. 14): «η Ναύπακτος Νικοπόλεως έχουσα επισκοπὰς θ'». Βλ. Κονιδάρης, Νικόπολις - Ναύπακτος, 160, όπου ο πίνακας μητροπόλεως και επισκοπών.

ε) Ιωαννίνων, στ) Φωτικής (=Βελλάς), ζ) Αδριανουπόλεως (=Δρυϊνουπόλεως), η) Βουθρωτού, θ) Χειμάρρας (από τα τέλη του 10ου αιώνα) και ι) Άρτης (από τα μέσα του 12ου αιώνα). Για αρκετό διάστημα, από την ίδρυσή της μέχρι το 1020 και από το 1050 περίπου μέχρι το 1285 ή 1294, και η επισκοπή Κοζίλης υπάγεται στον Ναυπάκτου⁶⁰.

Το 1026 αναφέρεται «ανώνυμος» επίσκοπος Ναυπάκτου⁶¹ από τον Ιωάννη Σκυλίτζη και το Μάιο του 1156 ο Βασίλειος Ναυπάκτου λαβαίνει μέρος στη Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης, όταν αυτοκράτορας ήταν ο Μανουήλ Κομνηνός⁶². Από επιγραφή σε ιαμβικό τρίμετρο, που χαραχτηκε σε γλυπτό εντοιχισμένο στο φρούριο της Ναυπάκτου, μαθαίνουμε για τον «Λέοντα τον Σεμνόν Ναυπάκτου θυηπόλον» (=μητροπολίτη), που είναι δυνατόν να ταυτισθεί μ' αυτόν που το 1172 συνυπέγραψε συνοδικό έγγραφο προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Κομνηνό⁶³. Ο Codex Baroccianus Ochoiensis 131 περιέχει και δυο επιστολές: μια που στέλνεται από «ανώνυμο» μητροπολίτη Ναυπάκτου στον αρχιεπίσκοπο Βουλγαρίας και άλλη που έγραψε ανώνυμος λόγιος μητροπολίτης Αθηνών (ο Μιχαήλ Χωνιάτης) στον «ανώνυμο» επίσης μητροπολίτη Ναυπάκτου το 1185⁶⁴. Την περίοδο αυτή εποίμαναν την μητρόπολη Ναυπάκτου επιφανείς μητροπολίτες, με ευρύτερη πνευματική ακτινοβολία, όπως ο Κωνσταντίνος Μανασσής (1175;-1187;) ο ιστοριογράφος και ποιητής (4)⁶⁵, ο Ανδρέας Τζίρος (1187;-1199;)⁶⁶, ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Απόκαυκος (1199-1232/33)⁶⁷ και ο Ιωάννης ο Ξηρός (1236-1272;)⁶⁹.

Μετά την ίδρυση του κράτους της Ηπείρου και με απόφαση του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' του Παλαιολόγου (1282-1328), που επικυρώθηκε με τη συνοδική πράξη του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1318/19⁷⁰, η επισκοπή Ιωαννίνων προάγεται σε μητρόπολη και μαζί με τις υπό αυτήν επισκοπές Παραμυθίας, Βελλάς, Δρυϊνουπόλεως και Χειμάρρας αποσπώνται από τη μητρόπολη Ναυπάκτου. Πλήγμα εξάλλου στην εύρυθμη λειτουργία των εκκλησιαστικών πραγμάτων επιφέρουν οι Ιταλοί, που κατέχουν από το 1294 τη Ναύπακτο και από το 1307 εγκαθιστούν στην πόλη Λατίνο αρχιεπίσκοπο⁷¹. Η παραμονή του μητροπολίτη Ναυπάκτου στην έδρα του γίνεται προβληματική από την εχθρική παρουσία των καθολικών και γι' αυτό το 1367 ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Μαθαίος «ὀφείλει ἔχειν τὴν ἑαυτοῦ καθέδραν ἐπὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς τῆς ἐν Ἀκαρνανίᾳ Ἀρτῆς⁷²». Η εγκατάσταση του Ναυπάκτου στην Άρτα είχε προσωρινό χαρακτήρα, αφού εξακολουθεί να διατηρεί τον τίτλο του, αλλά η επισκοπή Άρτης έμεινε χωρίς επίσκοπο και ταυτίστηκε με τη μητρόπολη Ναυπάκτου. Χρειάζεται να φθάσουμε ως το 1507 για να συναντήσουμε τον σύνθετο τίτλο «Ναυπάκτου και Άρτης», που φέρει πρώτος ο μητροπολίτης Ευθύμιος⁷³ και συνεχίζουν οι υπόλοιποι μητροπολίτες ως την επανάσταση του '21.

60. Τριανταφυλλόπουλος, Η επισκοπή και η Μονή Κοζίλης, 856 και Darrouzès, Notitiae, 111-112 «ο Κοζύλου».

61. Le Quien, Oriens Christianus, 197-198.

62. Migne P. G. 140, 180. Αλλά στη στ. 200 υπογράφει ως «Νικοπόλεως Βασίλειος».

63. Π. Βοκοτόπουλος, Βυζαντινά γλυπτά εις Ναύπακτον, ΑΔ 28 (1973) Χρονικά 398, Laurent, Corpus V, 514-515 «Αρχιθύτην Λέοντα Ναυπάκτου σκέποις».

64. Le Quien, Oriens Christianus, 199-200.

65. Βέης Ν. Α. Manassis, der Metropolit von Naupactos, ist identisch mit dem Schriftsteller Konstantinos Manassis, BNJ, VII (1930) 119-130, Τ. Φ. Χριστόπουλος, Κωνσταντίνος Μανασσής, ΘΗΕ, 8, 3-5, όπου και η βιβλιογραφία. Βλ. και ΙΕΕ, 9, 389.

66. Τ. Φ. Χριστόπουλος, Ανδρέας ο επικαλούμενος Τζίρος, ΘΗΕ, 2, 693-695, όπου και η βιβλιογραφία.

67. Κίσσας, Σχόλια σε ένα σιγίλλιο, 167-168, όπου και η βιβλιογραφία για τον Απόκαυκο, Βακαλόπουλος, Ιστορία, Α', 61-62.

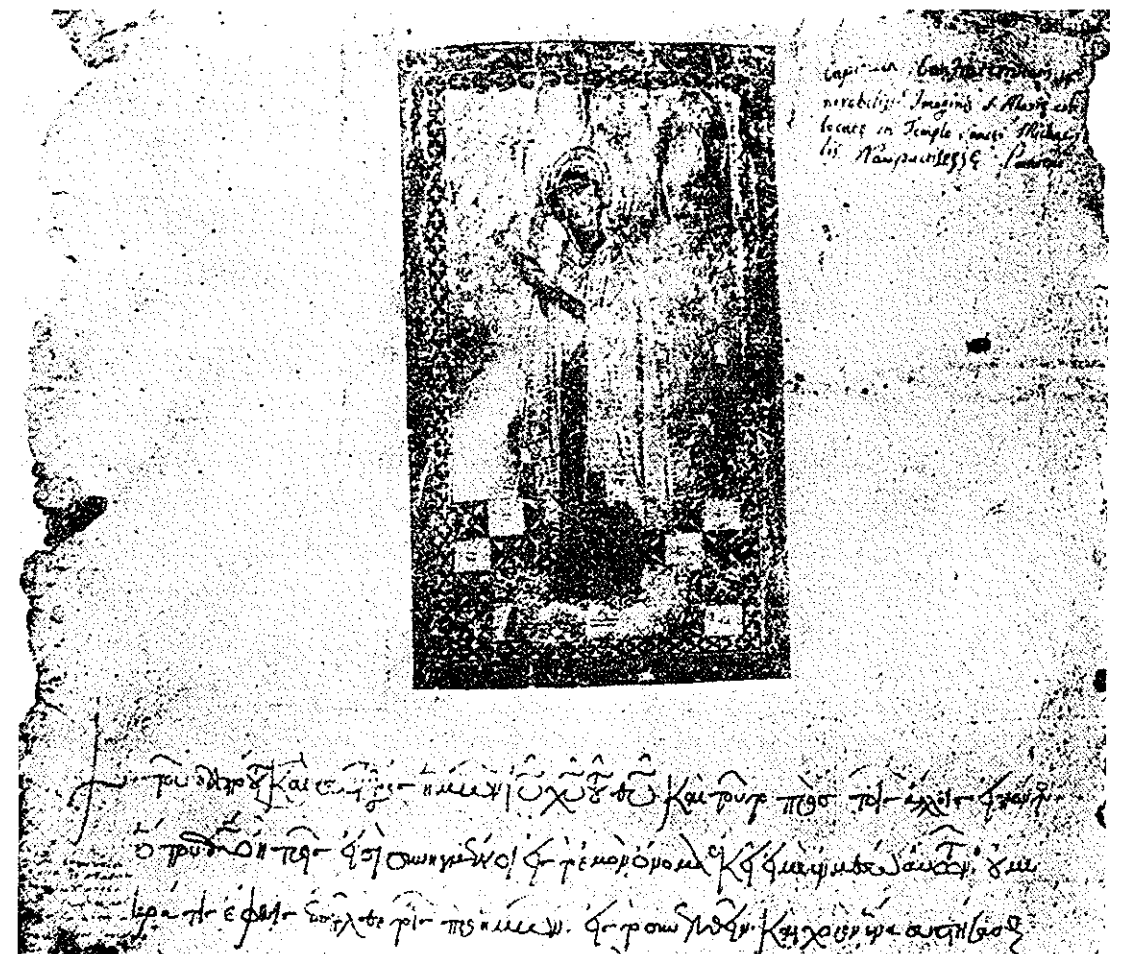
69. Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, Migne P. G. 140, 1105.

70. Τα στοιχεία και τα επιχειρήματα για το έτος 1318/19 ως την πιο πιθανή χρονολογία βλ. Χρυσός, Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων, 338-341.

71. Χρυσός, Η προαγωγή της επισκοπής Ιωαννίνων, 338 σημ. 3 και 343 σημ. 5, όπου τα σχετικά με το γάλλο Rostagnus Candola ως πρώτο καθολικό μητροπολίτη Ναυπάκτου και τους λατίνους αρχιεπισκόπους (από 1307-1498 κατά διαστήματα) βλ. Fedalto, La chiesa Latina in Oriente, II, Verona 1976, 167-168. Για τη λατινική επισκοπή Βόνιτσας (1369-1373) στον Ιδιο, 59.

72. Γερμανός Σάρδεων, Επισκοπικοί κατάλογοι, 12, Laurent, V, 3, 114 όπου αναφέρεται «Παύλος πρόεδρος της Άρτης». Χριστόπουλος, Ναύπακτος, ΘΗΕ, 9, 326.

73. Σπ. Λάμπρος, (κατάλοιπα): Επισκοποί και μητροπολίται ΝΕΛΛ. 15 (1921) 327.

6. Μικρογραφία Δεομένης Θεοτόκου «της Ναυπακτιωτίσσης». Προμετωπίδα στο καταστατικό της Αδελφότητας των Ναυπακτιών, που ζούσαν στην περιοχή της Θήβας (Πιθανότατα 12ος αι.).

Στη σειρά των μητροπολιτών Ναυπάκτου και Άρτης⁷⁴ ξεχωρίζουν με την προσωπικότητα και το έργο τους ο συγγραφέας του «Θησαυρού» Δαμασκηνός ο Στουδίτης (1574-1577)⁷⁵, ο αριστοτελικός φιλόσοφος Θεόφιλος ο Κορυδαλλεύς με το όνομα Θεοδόσιος (1640-1641)⁷⁶, ο Βαρβολομαίος (1660-1691)⁷⁷, ο ονομαστός εκκλησιαστικός ιστορικός και γεωγράφος Μελέτιος ο εξ Ιωαννίνων (1691-1696)⁷⁸, ο από Σαντορίνης Νεόφυτος Μαυρομάτης (1703-1722)⁷⁹, ο Ιγνάτιος ο κατόπιν Ουγγροβλαχίας (1794-1805)⁸⁰ και άλλοι.

74. Σωφρ. Παπακυριακού, Κατάλογος μητροπολιτών Ναυπάκτου και Άρτης (1204-1828) «Εκκλησία», 26 (1950) 152-53, 226-27, 241-42, Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, 2, 23, Ξενόπουλος, Δοκίμιον περί Άρτης, 123-124, Γερμανός Σάρδεων, Επισκοπικοί κατάλογοι 11-16, Χριστόπουλος, Ναυπάκτου και Άρτης μητρόπολις, ΘΗΕ, 9, 328.

75. Χριστόπουλος, ΘΗΕ, 4, 907-908, όπου και βιβλιογραφία.

76. Χριστόπουλος, ΘΗΕ, 6, 171-173, όπου και βιβλιογραφία.

77. Π. Αραβαντινός, Βιογραφική συλλογή λογίων της Τουρκοκρατίας, Ιωάννινα 1960, 17-18, ΑΕΕ, 2, 584.

78. ΘΗΕ, 8, 956-58, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

79. Ε. Κακουλίδη - Πάνου, Αυτόγραφα σημειώματα του Νεοφύτου Ναυπάκτου και Άρτης. Συμβολή στη χρονολογία του, «Ελληνικά», 20 (1967) 442-45, Ιδία, Νεόφυτος Ναυπάκτου και Άρτης. Χρονολογικά, «Ελληνικά», 27 (1974) 390-92, Αρχ. Ναυκρ. Τσουλκανάκης, Ο μητροπολίτης Άρτης Νεόφυτος Μαυρομάτης και οι σχέσεις του προς το κατά την Πάτμον Φροντιστήριο Μακαρίου του Καλογερά, «Κληρονομία» 9 (1977) 88-132, ΘΗΕ, 9, 413-414.

80. Ε. Γ. Πρωτοψάλτης, Ιγνάτιος, μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828) ΘΗΕ, 6, 727-30, όπου και βιβλιογραφία.

Είναι φανερό πως μπορούν καλύτερα και πλατύτερα να μελετηθούν τα εκκλησιαστικά γεγονότα της περιοχής αν ριχτεί περισσότερο φως στις κατά τόπους επισκοπές και διαφανεί η συμβολή τους στη γενικότερη πνευματική δραστηριότητα. Παρόλο που τα πληροφοριακά στοιχεία είναι ελάχιστα δεν παύουν να πλουτίζουν το θέμα και να συμβάλλουν στη βαθύτερη κατανόηση των προβλημάτων κάθε εποχής. Οι επισκοπές εξετάζονται «κατά την αρχαίαν τάξιν».

Επισκοπή Βονίτης: Αναγράφεται στις πηγές και ως επισκοπή Βονίτζης, Βονδίτζης, Βοντίτζης και Βουνδίτζης. Κατέχει την πρώτη θέση ανάμεσα στις επισκοπές που υπάγονται στη μητρόπολη Ναυπάκτου σύμφωνα με τα «Τακτικά» Λέοντος ΣΤ', τον πατριάρχη Νικόλαο και τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁸¹. Είναι περίεργο το γεγονός ότι, για τη σημαντική αυτή επισκοπή, έχουμε τις πιο λίγες αρχαικές μαρτυρίες συγκριτικά με τις άλλες του Αετού και του Αχελώου - Αγγελοκάστρου.

Σώζεται γράμμα του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Απόκαυκου προς τον (ανώνυμο) επίσκοπο Βονίτης, (Βονδίτζης)⁸², που χρονολογείται από το 1218/19 ως το 1223. Συνοδική πράξη του Πατριάρχη Γερμανού Β' (1222-1240), που αναφέρεται στα μοναστήρια της Άρτας Άγιο Δημήτριο Κατσούρη και Πρόδρομο της Ροδιάς του έτους 1229, υπογράφεται πρώτα από τον επίσκοπο Βονίτης Ιωάννη⁸³. Εξάλλου γράμμα του Πατριάρχη Ιερεμία Δ', που αναφέρεται σε ιχθυοτροφεία των μοναχών του μοναστηριού της Παναγίας στην απέναντι από τη Βόνιτσα Κορακονησία, απευθύνεται προς τον «θεοφιλέστατον επίσκοπον Βονδίτζης», χωρίς όμως να αναγράφεται και το όνομα του επισκόπου. Είναι του έτους 1530 κατά τον Δ. Ζακυθινό⁸⁴. Στο γράμμα προς το Δόγη Βενετίας, του 1665, που έστειλαν επίσκοποι, κληρικοί και λαϊκοί για την παράνομη χειροτονία του Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Ιερεμία Περισιάνου - Μαυρανδρέα, υπογράφει μετά τον Αετού και Αγγελοκάστρου ο Βονίτης Δαβίδ⁸⁵. Μαζί με τις άλλες δύο (Αετού και Αχελώου) μνημονεύεται τελευταία φορά το 1708 και η επισκοπή «Βονδίτζης», που ήταν τότε κενή⁸⁶.

Επισκοπή Αετού: Κατέχει τη δεύτερη θέση μετά την επισκοπή Βονίτης και αναφέρεται στα «Τακτικά» Λέοντος ΣΤ' του Σοφού, από τον Νικόλαο Μυστικό, Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης και τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο⁸⁷. Αναφέρεται ανάμεσα στις επισκοπές της Νικοπόλεως⁸⁸ Παλαιάς Ηπείρου. Είναι όμως άγνωστη στα παλαιότερα «Τακτικά» ως τον 9ο αιώνα⁸⁹. Η ε-

81. Darrouzès, Notitiae, 284 (not. 7), 304 (not. 9), 327 (not. 10), 363 (not. 13), 421 (not. 21), Laurent, Corpus V, 515-516, Κονιδάρης, Νικόπολις - Ναύπακτος, 160, Βακαλόπουλος, Ιστορία Α', 62.

82. Bees, Unedierte, σελ. 154 αρ. 105 και σελ. 236, Αν. Τούρτα, Νεκτάριος και Θεοφάνης οι Αψαράδες και η Μονή του Προδρόμου στο νησί των Ιωαννίνων, ΗΧ 22 (1980) 67.

83. Γ. Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα, 5, 106, Ξερόπουλος, Δοκίμιον περί Άρτης, 369, Ορλάνδος, ABME 2 (1936) 58. Στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου ο Γεώργιος Βαρδάνης (1219-1236) αρνήθηκε την επισκοπή Βονίτης, που του προσέφερε ο Απόκαυκος: «πειραν δὲ λαβὼν σου τῆς λογιότητος, ἐξ ὧν ἐμοὶ γράφεις, καὶ τῆς ἀρετῆς ἐξ ὧν τῷ Ἀθηνῶν ἐμαθήτευσας, ἄξιον μὲν ἐπισκοπεῖν κρίνω σε, ἀλλ' οὐ ταύτης ἡ ἐκείνης τῶν χαμερπῶν καὶ ὑπὸ ἀρχάς, ἀλλ' ἀρχικωτέρας ὁποιασοῦν καὶ ἰσαξίας λυχνίας τοῦ ἐνόντος σοι διπλοῦ λυχναίου φωτός, ἐκ λόγων καὶ πράξεων. Ἀλλὰ διὰ τὴν περίστασιν... ὥσπερ κάμει ἡ τῆς Βονδίτζης φροντίς, τὴν σὴν μετεκαλεσάμην εἰς αὐτόν ἐντιμότητα» ΘΗΕ, 4, 465. Βλ. και Βακαλόπουλος, Ιστορία Δ', 62.

84. Δ.Α. Ζακυθινός, Ανέκδοτον γράμμα του πατριάρχου Ιερεμίου του Α' περί της Μονής της Κορακονησίας, ΕΕΒΣ, 13 (1937) 192-96.

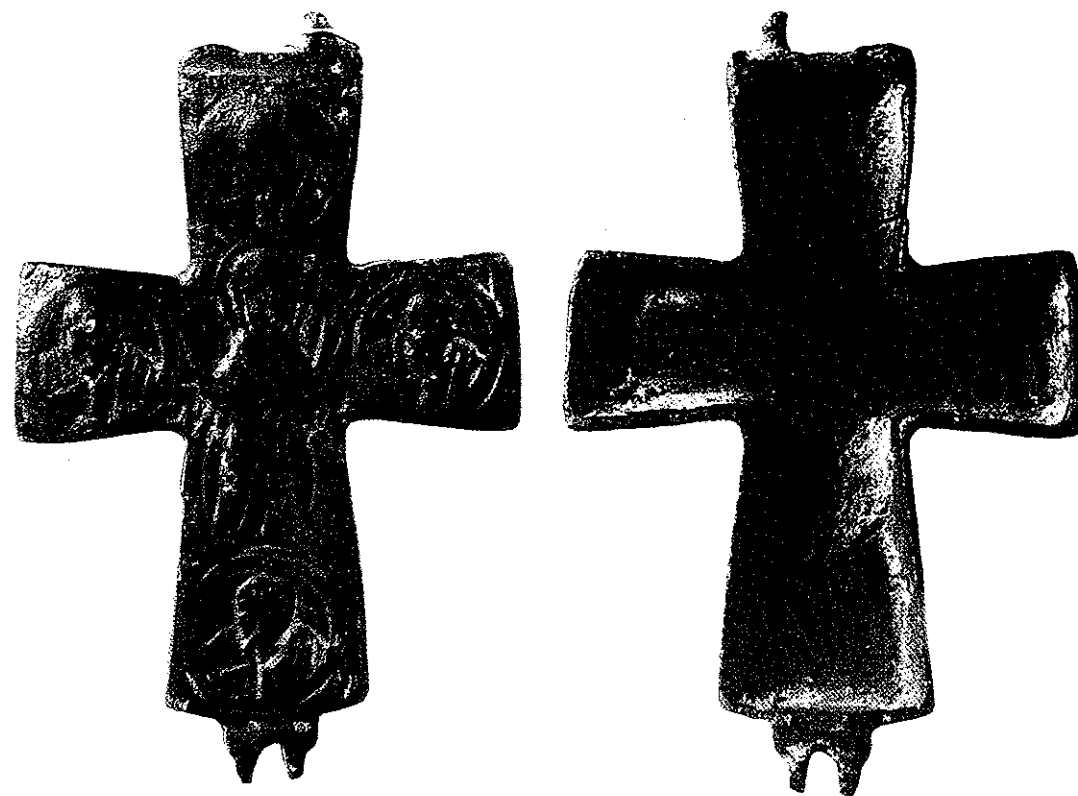
85. Βλ. επισκοπή Αετού.

86. Στις αρχές του 19ου αι. εμφανίζεται ο Βονδίτζης Δανιήλ, χειροτονημένος από τον Άρτης Πορφύριο, των Ρωγών Ιωσήφ και τον πρώην Χειμάρρας Ανατόλιο, στις 6 Μαΐου 1817 σαν επίσκοπος της «πάλαι ποτέ» επισκοπής Βονίτης. Ο Δανιήλ ήταν ουσιαστικά «τιτουλάριος επίσκοπος». Ο βίος του ήταν περιπετειώδης και έζησε μεταξύ Άρτας, Βραχωρίου και της γενέτειράς του Λευκάδας ως το θάνατό του (1854). Βλ. Κώνστας Κ. Σ., Δανιήλ, ο τελευταίος «επίσκοπος Βονδίτζης», «Διαλεκτική», Αγκρίνιο τευχ. 6-7 (1966) 17-20, όπου και οι σχετικές αρχαικές πληροφορίες.

87. Darrouzès, Notitiae, 284 (not. 7), 304 (not. 9), 327 (not. 10), 363 (not. 13), 421 (not. 21), Κονιδάρης, Νικόπολις - Ναύπακτος, 160.

88. Le Quien, Oriens Christianus, II, 149-150, όπου στον κατάλογο επισκοπών και επισκόπων Νικοπόλεως Παλαιάς Ηπείρου αναφέρεται η επισκοπή Αετού υπό τον Ναυπάκτου, Χριστόπουλος, ΑΕΕ, 1, 247, Λάμπρος, ΝΕΛΛ., 3 (1906) 117, αναφέρεται ως επισκοπή Ναυπάκτου - Νικοπόλεως.

89. Γ. Κονιδάρης, Αι μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαι του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών, τόμ. Α' τευχ. α', Αθήνα 1934, πιν. α' και σημ. 98.

7. Χάλκινος βυζαντινός σταυρός ευλογίας. α. Πρόσθια όψη. β. Οπίσθια όψη (Συλλογή Γερ. Παπατρέχα, Αγκρίνιο).

πισκοπή Αετού συστήθηκε και συμπεριελήφθηκε μαζί με τις άλλες επισκοπές Βονδίτζης, Αχελώου, Ρωγών, Ιωαννίνων, Φωτικής, Ανδριανουπόλεως (Δρυϊνουπόλεως), Βουθρωτού και τις μεταγενέστερες Χειμάρρας και Άρτης, στη νεοσύστατη μητρόπολη Ναυπάκτου, μετά την παρακμή της Νικόπολης, γύρω στο 896-900.

Από την ίδρυση (γύρω στο 900) ως το 1500 περίπου υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπάκτου, από τις αρχές του 16ου αιώνα και ως το 1708⁹⁰ στη μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης. Στη δεύτερη αυτή περίοδο αναφέρεται ως επισκοπή Αετού και Αγγελοκάστρου, που σημαίνει ότι κατά διαστήματα η Αετού περιλάμβανε και την περιοχή Αχελώου - Αγγελοκάστρου.

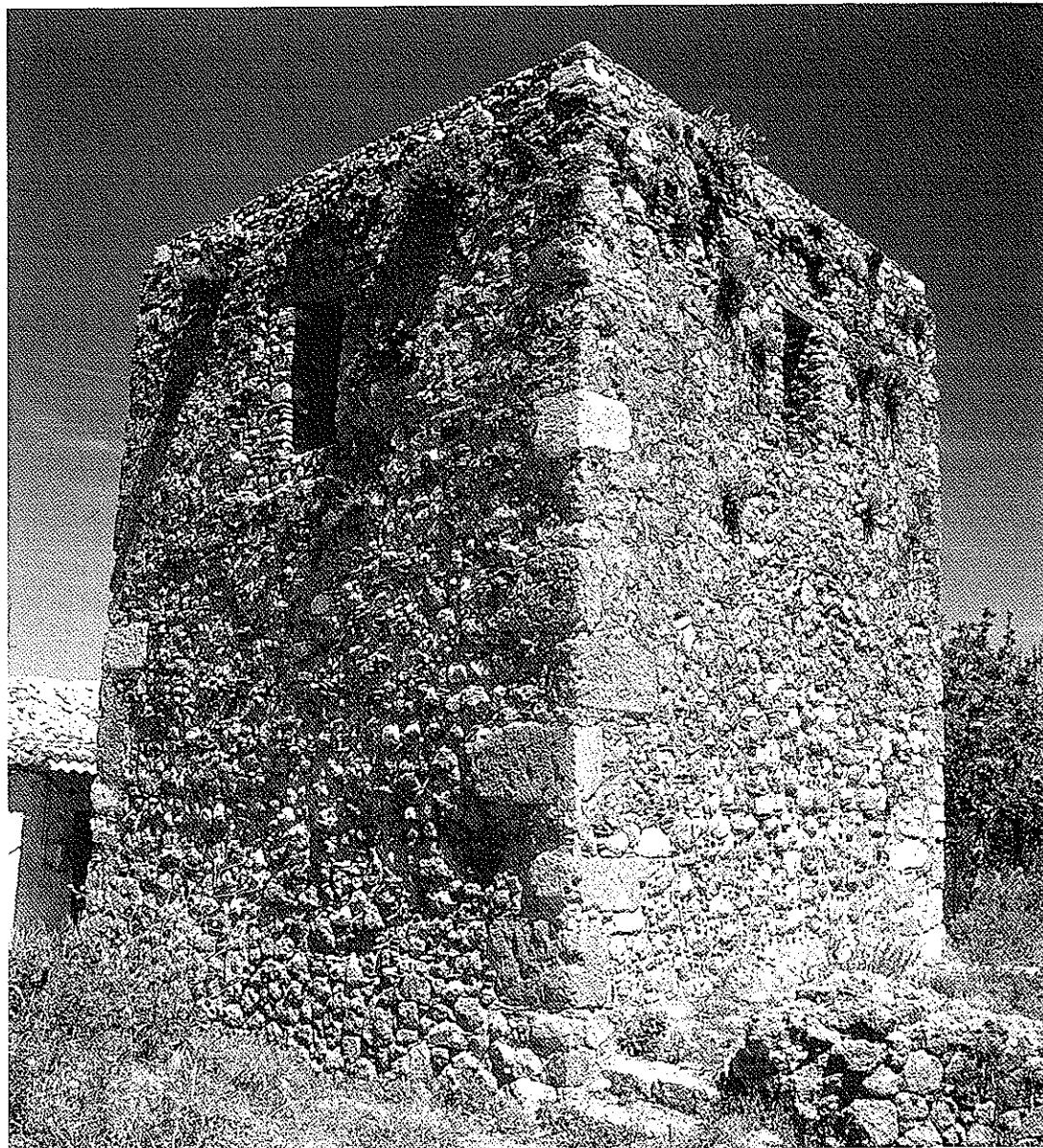
Από αποσπασματικές πληροφορίες, σιγίλλια, συνοδικές και πατριαρχικές πράξεις, γνωρίζουμε λίγα ονόματα με τα οποία είναι δυνατό να συνταχθεί ελλιπέστατος πίνακας επισκόπων Αετού ή Αετού και Αγγελοκάστρου.

1. Νικόδημος: Υπογράφει συνοδική απόφαση του 1229 για ζητήματα του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη και του Προδρόμου Ροδιάς Άρτας⁹¹. Αναφέρεται επίσης γράμμα του Ιωάννου Απόκαυκου (πιθανότατα του 1229), που απευθύνεται στους επισκόπους της μητρόπολης Ναυπάκτου και Άρτης (Αετού, Αχελώου, Βουθρωτού και Αδραγαμέστου), στους οποίους δίνεται εντολή, αφού συγκεντρωθούν με πρόεδρο τον τοποτηρητή του μητροπολίτη επίσκοπο Αετού Νικόδημο, «είτε ἐν τῇ ἐπισκοπῇ Ἀχελώου είτε ἐν τῇ κατὰ τὸ Ἀνατολικόν μονῇ τῆς Μυροδοτούσης», να προβούν στη χειροτονία των υποψηφίων Βονδίτζης και Βελλάς⁹². Η παραχώρηση από τον Από-

90. Μ. Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες, Κωνσταντινούπολη 1890, 618-19.

91. Ορλάνδος, Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, ABME, 2 (1936) 58.

92. Ν. Βέης, Λέων - Μανουήλ Μακρός, επίσκοπος Βελλάς. Καλοσπίτης, μητροπολίτης Λαρίσης. Χρυσοβέργης, μητροπολίτης Κορίνθου, ΕΕΒΣ, 2 (1925) 140-42, Nicol, The Despotate of Epiros, Α', 220-21.

8. Ο Πύργος της Κατοχής ή Κούλια της Κυρά-Βασιλικής (14ος αιώνας) μετά την αναστήλωση (2000).

καυκο, που καθόριζε εκείνη την περίοδο την εκκλησιαστική πολιτική⁹³ του κράτους της Ηπείρου, τέτοιων μεγάλων εξουσιών, όπως η χειροτονία επισκόπων, στον επίσκοπο Αετού Νικόδημο γίνεται, επειδή ο Αετού ήταν πρωτόθρονος μεταξύ των επισκόπων.

2. *Ανώνυμος*: Στα τέλη του 16ου αιώνα αναφέρεται ο επίσκοπος Αετού⁹⁴ (δεν αποκλείεται να πρόκειται για τον Διονύσιο, που αναφέρεται ευθύς αμέσως) σε πράξη του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία Β' του Τρανού (που πατριάρχευσε τρεις φορές από 1572-1595).

3. *Διονύσιος*: Το έτος 1592/93 συνυπογράφει σιγίλλιο του οικουμενικού πατριάρχη Ιερεμία Β' για ζητήματα της μονής Ταξιαρχών της επισκοπής Δαμαλών και Πεδιάδος⁹⁵.

93. *Τωμαδάκης*, Λόγιοι, 390-91.

94. *Martinus Crusius*, *Turcograeciae*, Βασιλεία 1584, 260.

95. Δ. *Ζακυθινός*, *Ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1593-1798)* εκδιδόμενα εκ παρσιακών κωδίκων, «Ελληνικά» 2 (1928) 132. Ο επίσκοπος Αετού Διονύσιος Παλαιολόγος βρίσκεται το 1602 στο Τολέδο της Ισπανίας προσπαθώντας να πείσει τους Έλληνες (ανάμεσα σ' αυτούς και το Θεοτοκόπουλο) να ασκήσουν την επιρροή τους ώστε να του αποδοθεί ξανά η επισκοπή του: Π. *Πρεβελάκης*, *Θεοτοκόπουλος*, Τα βιογραφικά, Αθήνα 1942, 134.

4. *Ιωσάφ*: Το 1587 μνημονεύεται ως αρχιδιάκονος και αργότερα ως επίσκοπος Αετού και Αγγελοκάστρου. Πιθανότατα διαδέχτηκε τον Διονύσιο⁹⁶.

5. *Μάρκος*: Σε κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης του 12ου αιώνα⁹⁷ υπάρχει μεταγενέστερη ενθύμηση, του 17ου αιώνα κατά Μιονί, που αναφέρει τον Αετού Μάρκο ανάμεσα στους: μητροπολίτη και πρωτοσύγκελλο της Μεγάλης εκκλησίας Δανιήλ, Ναυπάκτου και Άρτης Γαβριήλ τον Μονεμβάσιο, Χριστιανουπόλεως Σωφρόνιο, Ζακύνθου Παχώμιο, Πολυφέγγους Θεόκλητο, Ωλένης Διονύσιο, Κερνίτσης Θεόδωρο και Ρέοντος Ακάκιο. Γαβριήλ⁹⁸ ο Μονεμβάσιος πιθανότατα είναι ο Γαβριήλ Β', μητροπολίτης από 1601-1633.

6. *Αντώνιος*: Υπογράφει ως Αετού και Αγγελοκάστρου πρώτος ανάμεσα σε κληρικούς και λαϊκούς επιστολή - διαμαρτυρία, που στάλθηκε στο Δόγη της Βενετίας για παράνομη χειροτονία του Κεφαλληνίας και Ζακύνθου Ιερεμία Περισιάνου - Μαυρανδρέα (1662-1667)⁹⁹. Το έγγραφο φέρει χρονολογία 12 Μαΐου 1653¹⁰⁰.

Τελευταία φορά που μνημονεύεται η επισκοπή Αετού μαζί με τις επισκοπές Βονδίτζης και Αχελώου είναι το 1708 σε γράμμα του οικουμενικού πατριάρχη Κυπριανού (1708-1709) και (1713-1714), όπου ορίζεται ότι ο (Ναυπάκτου και Άρτης) «έχει τό δικαίωμα τοῦ χειροτονεῖν τοὺς ὑπ' αὐτόν ἐπισκόπους Βονδίτζης, Αετού, Αχελώου, Ρηγῶν (=Ρωγῶν) καὶ Φωτικῆς (=Βελλᾶς), ὧν αἱ ἐπισκοπαὶ ἦσαν τέως ἔρημοι...¹⁰¹».

Επισκοπή Αχελώου: Για την επισκοπή Αχελώου, καθώς και για την ομώνυμη πόλη, διασώθηκαν ελάχιστες πληροφορίες. Φαίνεται ότι αναπτύχθηκε μαζί με τις επισκοπές Βονδίτζης και Αετού, όταν δηλ. μεταφέρθηκε η έδρα του μητροπολίτη από τη Νικόπολη στη Ναύπακτο. Μεταγενέστερη πληροφορία¹⁰² που μνημονεύει τον Ιωακείμ επίσκοπο Αχελώου το 553 και η άποψη του Le Quien¹⁰³ ο οποίος τοποθετεί την επισκοπή Αχελώου στη 12η θέση ανάμεσα στις δεκατρείς επισκοπές που υπάγονται στη δικαιοδοσία του Νικοπόλεως Παλαιάς Ηπείρου, φαίνονται αβάσιμες και ατεκμηρίωτες. Στα «Τακτικά» Λέοντος Στ', στον Νικόλαο Μυστικό και στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο κατέχει την τρίτη θέση¹⁰⁴. Οι μελετητές προτείνουν διαφορετικές παραποτάμιες τοποθεσίες ως έδρα της επισκοπής, όπως την επισκοπή Μάστρου, την Κατοχή, το Αγγελοκάστρο, το Αιτωλικό, τις Δυο εκκλησίες Σταμνάς¹⁰⁵. Είναι ενδεικτικό ότι η βυζαντινή πόλη Αχελώος είναι γνωστή σχεδόν από την ύπαρξη και μόνο της ομώνυμης επισκοπής. Δεν γνωρίζουμε ούτε πότε αναπτύχθηκε ούτε πως και γιατί καταστράφηκε. Ο Καντακουζηνός δεν δια φωτίζει πολύ τα πράγματα, όταν σημειώνει τον Αχελώο «πόλιν παρά τό Αγγελόκαστρον¹⁰⁶». Με μια ασαφή πληροφορία του Νικηφόρου Γρηγορά¹⁰⁷ περιπλέκονται ακόμη περισσότερο τα πράγματα: Αναφέρει επίσκοπο «Κοζύλης» Αιτωλίας στα χρόνια Ανδρονίκου Μιχαήλ

96. B. *Mystakides*, Notes sur M. Crusius, REG, A' (1898) 298, T. *Χριστόπουλος*, Αετού επισκοπή, ΑΕΕ, 1, 251.

97. Cod. Marc. Gr. I, 13 (coll. 1010) olim Nanianus VI, Βλ. περιγραφή στον Elpidius Mioni, Codices Graeci Manuscripti (Bibliothecae divi Marci Vanetiarum) vol. I, Roma 1967, 19-20.

98. Για τους μητροπολίτες Ναυπάκτου και Άρτης, που φέρουν το όνομα Γαβριήλ βλ. ΘΗΕ, 4, 114.

99. Για τον Περισιάνο: Α. Ζώης, Λεξικόν, 526.

100. ΕΙΒ, Π. Αρχείο, 19/29 φάκ. 347, φ. 9r+v: Ανέκδοτη επιστολή, που αναφέρεται στις εκκλησιαστικές σχέσεις Κεφαλονιάς - Ζακύνθου και μητρόπολης Φιλαδελφείας (Βενετίας).

101. *Γεδεών*, Πατριαρχικοί πίνακες, 618-619.

102. *Λάμπρος*, ΝΕΛΛ., 6 (1909) 56.

103. *Le Quien*, Oriens Christianus, II, 153-54.

104. *Κονιδάρης*, Νικόπολις - Ναύπακτος, 160 και κυρίως *Darrouzès*, Notitiae, 284 (not. 7), 304 (not. 9), 363 (not. 13), 421 (not. 21).

105. Βλ. τις διάφορες θέσεις των μελετητών και τα επιχειρήματά τους στον Περιγραφικό Κατάλογο: Επισκοπή Μάστρου. Βλ. και *Soustai - Koder*, 101-102.

106. Άλλωστε η φράση του Καντακουζηνού: «καί γενομένης συμβολῆς περί τι χωρίον Αχελῶν προσαγορευόμενον» (έκδ. Βόννης, III, 319) φανερώνει την ασημαντότητα του Αχελώου στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Βλ. και Παπατρέχας, Επισκοπή Αχελώου, 174.

107. Γρηγοράς, έκδ. Βόννης, I, 164. Το ζήτημα ομαλοποιείται μόνο αν το «Αιτωλίας» ερμηνευθεί με την ευρύτερη έννοια που περιλάμβανε ο όρος δηλ. την Ήπειρο και την Δυτική Στερεά.

Παλαιολόγου. Ο Le Quien ταυτίζει αδικαιολόγητα την επισκοπή Κοζύλης¹⁰⁸ ή Μοζύλης με την επισκοπή Αχελώου. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η πόλη Αχελώος, αν υπήρξε, πρέπει να ήταν χτισμένη σε παραποτάμια περιοχή του ομώνυμου ποταμού απ' όπου έλαβε και το όνομά της.

Από τα μέσα του 17ου αιώνα η έδρα της επισκοπής Αχελώου, μεταφέρεται στο Αγγελόκαστρο, επειδή η πόλη Αχελώος φαίνεται ότι καταστράφηκε και εξαφανίστηκε από άγνωστη αιτία ή γιατί το Αγγελόκαστρο έγινε σημαντική πόλη. Ο επίσκοπος όμως εξακολουθεί να φέρει τον τίτλο Αχελώου, στον οποίο προστέθηκε και το όνομα της νέας έδρας: επίσκοπος Αχελώου - Αγγελοκάστρου. Οι περιηγητές Spon και Wheeler, που ταξίδεψαν στην Αιτωλία και την Ακαρνανία στο τρίτο τέταρτο του 17ου αιώνα και μας άφησαν αξιόλογες πληροφορίες κι ένα θαυμάσιο σχέδιο της Ναυπάκτου(5)¹⁰⁹, σημειώνουν για τον επίσκοπο Αχελώου, που εδρεύει στο Αγγελόκαστρο: «Ο επίσκοπός της διαμένει στο Αγγελόκαστρο και η δικαιοδοσία του φτάνει ως το Ζαπάντι, το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό¹¹⁰». Τελευταία φορά που αναφέρεται η επισκοπή είναι το 1708 μαζί με της Βονδίτζης και Αετού.

Σε γράμματα, πατριαρχικές πράξεις, σιγίλλια και άλλα αρχαιακά κείμενα με δυσκολία μπορούμε να βρούμε 6 γνωστούς επισκόπους Αχελώου ή Αχελώου - Αγγελοκάστρου:

1. *Ιωακείμ*: Μνημονεύεται «*Ιωακείμ θεοφιλέστατος επίσκοπος Αχελώου και Αιτωλίας*» το 533¹¹¹. Η πληροφορία στηρίζεται σε αγιολογικό κείμενο του 18ου αιώνα¹¹² και οπωσδήποτε η πρώτη αυτή χρονολογία πρέπει να αποκλειστεί.

2. *Ιωάννης*: Γύρω στο 1220, όπως φαίνεται από γράμμα του Απόκαυκου (βλ. Ευστάθιο).

3. *Ευστάθιος*: Αναφέρεται ως διάδοχος του προηγούμενου, όταν ήταν πατριάρχης ο Γερμανός Β' (1223-1240). Ο Ευστάθιος πρέπει να πέθανε τον Απρίλιο - Μάιο του 1229. Σε επιστολή του προς τον «*δούκα τῆς ἐπισκέψεως Ἀχελώου κύρ Νικόλαο Γοριανίτη*» ο Απόκαυκος αμέσως μετά το θάνατο του Ευσταθίου τον παρακαλεί να προστατεύει την επισκοπή που χήρεψε¹¹³.

4. *Ανώνυμος*: Ο ιερέας Ιωάννης Πλατυντέρης αναφέρει τον Νοέμβριο του 1370, ότι ο επίσκοπος Αχελώου συγχωρέθηκε από τον Ιωαννίνων και «*ἐλύθη τοῦ ἀφορισμοῦ*»¹¹⁴.

5. *Ιωάσαφ*: Αναφέρεται το 1587 ως Αετού και (Αχελώου) - Αγγελοκάστρου¹¹⁵.

6. *Αντώνιος*: Αναφέρεται το 1665 ως Αετού και (Αχελώου) - Αγγελοκάστρου¹¹⁶.

Επισκοπή Δραγαμέστου: Αναφέρεται μία φορά στις πηγές σε γράμμα του Απόκαυκου προς τους υπ' αυτόν επισκόπους «Αετού, Αχελώου, Βουθρωτού και Αδραγαμέστου¹¹⁷».

108. *Le Quien*, Oriens Christianus, II, 153-54. Ο Nicol, απεναντίας (The Despotate of Epiros, A', 221) σωστά αναφέρει Μονή Κοζύλης ΝΑ των Ιωαννίνων, όπου αποσύρθηκε και μάλλον πέθανε ως μοναχός ο Απόκαυκος. Για την Κοζύλη: *Βέης*, Η μονή του Οσίου Λουκά, 191 και σημ. 1, όπου και η μέχρι τότε βιβλιογραφία, *Καρπόζηλος*, The Ecclesiastical controversy, 94. Αλλά για την ιστορία της επισκοπής Κοζύλης και της ομώνυμης Μονής στο χώρο της Ηπείρου βλ. τη μελέτη: *Δ. Τριανταφυλλόπουλος*, Η επισκοπή και η Μονή Κοζύλης στην Ήπειρο (Συναγωγή στοιχείων - προβλήματα), 839-62, όπου και η νεότερη βιβλιογραφία.

109. *Spon - Wheeler*, Voyage, 1, 1678, ανάμεσα στις σσ. 32 και 33 το σχέδιο του φρουρίου της Ναυπάκτου.

110. *Spon - Wheeler*, Voyage, 2, 140, *Κ. Σ. Κώνστας*, Αχελώου επισκοπή, ΑΕΕ, 2, 575-76, *Ιδιος*, «Αχελώος» η βυζαντινή πολιτεία της Αιτωλίας, «Η καθημερινή», 25-12-1954.

111. *Λάμπρος*, ΝΕΛΛ., 6 (1909) 56.

112. *Λάμπρος*, ΝΕΛΛ., 6 (1909) 52-67, όπου εκδίδεται: Παΐσιου Δημάρου, επισκόπου Παραμυθίας και Βουθρωτού ή «Περιγραφή της Αγίας και θαυματουργού εικόνας και των θαυμάτων της υπεραγίας Θεοτόκου Χρυσοβίτζης» που είχε τυπωθεί πρώτη φορά στην Βενετία το 1794 από το Νικόλαο Γλυκύ. (Σώζεται και χειρόγραφος κώδικας στη Μονή Ξηροποτάμου Αγίου Όρους πιθανότατα του 1755 και 1766, αρ. 256, φ. 192 εξ.). Βλ. και: *Παπατρέχας*, Επισκοπή Αχελώου 173, *Κώνστας*, Αχελώου επισκοπή, 2, 576.

113. *Petrides*, Arocakos, II, 4. Για την αποκατάσταση της χρονολογίας έναρξης της πατριαρχίας Γερμανού του Β' βλ. *Νυσταζοπούλου Μ.*, Ο «Αλανικός» του επισκόπου Αλανίας Θεοδώρου και η εις τον πατριαρχικόν θρόνον ανάρρησης Γερμανού του Β', ΕΕΒΣ, 33 (1964) 270-278.

114. *Κώνστας*, Αχελώου επισκοπή, ΑΕΕ, 2, 576.

115. Βλ. την επισκοπή Αετού.

116. Βλ. την επισκοπή Αετού.

117. Βλ. την επισκοπή Αετού.

Ο πνευματικός βίος

Η σπανιότητα των πηγών για την Αιτωλοακαρνανία στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή έχει ως συνέπεια να αγνοούμε και τον πνευματικό βίο. Από τα λίγα στοιχεία που υπάρχουν ελάχιστα μόνο πρόσωπα είναι γνωστά. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι η περιοχή δεν ανέδειξε ανθρώπους των γραμμάτων, όπως σε πρόσφατο δημοσίευσμά του υποστήριξε ο άγγλος ιστορικός Nicol¹¹⁸, ο οποίος διαπιστώνει ότι οι γνωστές προσωπικότητες του Δεσποτάτου της Ηπείρου μέσα στον 13ο αιώνα, δηλ. ο Ιωάννης Απόκαυκος, ο Γεώργιος Βαρδάνης και ο Δημήτριος Χωματιανός, δεν προέρχονται απ' αυτόν τον χώρο και συνεπώς «*δεν υπάρχουν ενδείξεις στις πηγές κάποιας πνευματικής κίνησης στην Ήπειρο*» και κατ' επέκταση στην Αιτωλοακαρνανία.

Οι μαρτυρίες που σώζονται από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας αποτελούν έμμεσα αποδεικτικά στοιχεία, που φανερώνουν πνευματικό και καλλιτεχνικό υπόβαθρο και ρίχνουν αμυδρό φως στην περιοχή.

Η πολυάριθμη Αδελφότητα, που έχει την επωνυμία της «*Θεοτόκου της Ναυπακτιωτίσσης*»¹¹⁹ συνδέεται πιθανότατα με την περιοχή και ιδιαίτερα με τη Ναύπακτο. Το καταστατικό με τις σαρανταεννιά υπογραφές φανερώνει αδελφότητα, που δεχόταν ως μέλη της κληρικούς και λαϊκούς. Η ύπαρξη αδελφοτήτων, όπως είναι γνωστό, σπανίζει στη βυζαντινή εποχή¹²⁰. Η δράση της Αδελφότητας της «Θεοτόκου της Ναυπακτιωτίσσης» τοποθετείται στην περιοχή των Θηβών και το καταστατικό χρονολογείται στα 1048. Προσπαθώντας ο Ν. Βέης να εξηγήσει το φαινόμενο, πως δηλ. η Αδελφότητα αυτή εντοπίζεται στην περιοχή των Θηβών, αν και είναι αφιερωμένη στην Παναγία τη Ναυπακτιώτισσα, συνδέει την εικόνα της Παναγίας με τη Ναύπακτο και υπενθυμίζει ότι, ο μητροπολιτικός ναός της Ναυπάκτου τιμόταν στ' όνομά της, όπως μαρτυρεί χρυσόβουλο του 1228, που «*απολύθηκε*» από τον Θεόδωρο Άγγελο Δούκα Κομνηνό (1224-1230) και ότι από τη Ναύπακτο διαδόθηκε η λατρεία της Παναγίας της Ναυπακτιωτίσσης και σε άλλους τόπους¹²¹. Αντίθετα οι Nesbitt και Wiita υποθέτουν ότι πρόκειται για Αδελφότητα Ναυπακτίων, που ύστερα από την αποτυχημένη επανάσταση των κατοίκων της Ναυπάκτου το 1026, εξαιτίας της δυσβάστακτης φορολογίας, μεταφέρθηκαν βίαια στην περιοχή των Θηβών¹²².

Σημαντική για την τέχνη της περιοχής είναι η μικρογραφία της δεομένης Θεοτόκου (0,28x0,13), που κοσμεί την κεφαλίδα του καταστατικού της Αδελφότητας (6)¹²³. Τα δύο φύλλα της περγαμηνής με το καταστατικό της Αδελφότητας βρέθηκαν στο Αρχείο της Cappella Palatina του Παλέρμου (=Pergamena di S. Maria di Naupactos, no 1). Πρόκειται ουσιαστικά για αντίγραφο του αρχικού καταστατικού και χρονολογείται σχεδόν με βεβαιότητα στον 12ο αιώνα¹²⁴. Σωστά υπολογίζει ο Βέης ότι η μικρογραφία της δεομένης Παναγίας αποδίδει πιστά την εικόνα της «Παναγίας Ναυπακτιωτίσσης». Από όλα αυτά συμπεραίνουμε πως γύρω στα 1000 μ.Χ. υπάρχει στη Ναύπακτο ναός αφιερωμένος στην Παναγία τη Ναυπακτιώτισσα, η λατρευτική εικόνα του οποίου μας είναι γνωστή από το αντίγραφο, που διασώζει η μικρογραφία του καταστατικού της Αδελφότητας.

Ένας χάλκινος σταυρός (7α,β), που ανήκει στη συλλογή Παπατρέχα στο Αγρίνιο και προέρχεται από την περιοχή, αξίζει να συμπεριληφθεί στην καλλιτεχνική παραγωγή του χώρου. Είναι πανομοιότυπος με τον επιστήθιο σταυρό του 9ου αιώνα, που βρίσκεται στο Βατερλώ¹²⁵. Έχει στη μια όψη του τη δεομένη Θεοτόκο και στις κεραίες του σταυρού τις προτομές των τεσσάρων Ευαγγελιστών σε μετάλλιο. Ο σταυρός του Αγρινίου είναι πιο απλός και άτεχνος από

118. *Nicol*, Πρόσφατες έρευνες, 47. Βλ. αντίθετες απόψεις *Τωμαδάκη*, Οι Λόγιοι του Δεσποτάτου της Ηπείρου, 382-454 και τις θετικές μαρτυρίες καθώς και τα ενδεικτικά παραδείγματα που σημειώνει ο *Κατσαρός*, Μία ακόμμη μαρτυρία, 377-88. Σημείωσε και τη γνώμη του *Βακαλόπουλου* (Ιστορία Α', 62): Ο Απόκαυκος... ο Δημήτριος Χωματιανός... ο Γεώργιος Βαρδάνης «*αποτελούν λαμπρή τριάδα λογίων μέσα στο δεσποτάτο της Ηπείρου*» και του *Καρπόζηλου*, The ecclesiastical controversy, 46-69.

119. *Nesbitt - Wiita*, A confraternity, 360-384, *Chatzidakis - Bacharas*, Hosios Loucas, 138-185.

120. Για αδελφότητες στο Βυζάντιο: *Βέης*, Η μονή του οσίου Λουκά του Στειριώτου, 181 σημ. 3, *Nesbitt - Wiita*, A confraternity, 360-62.

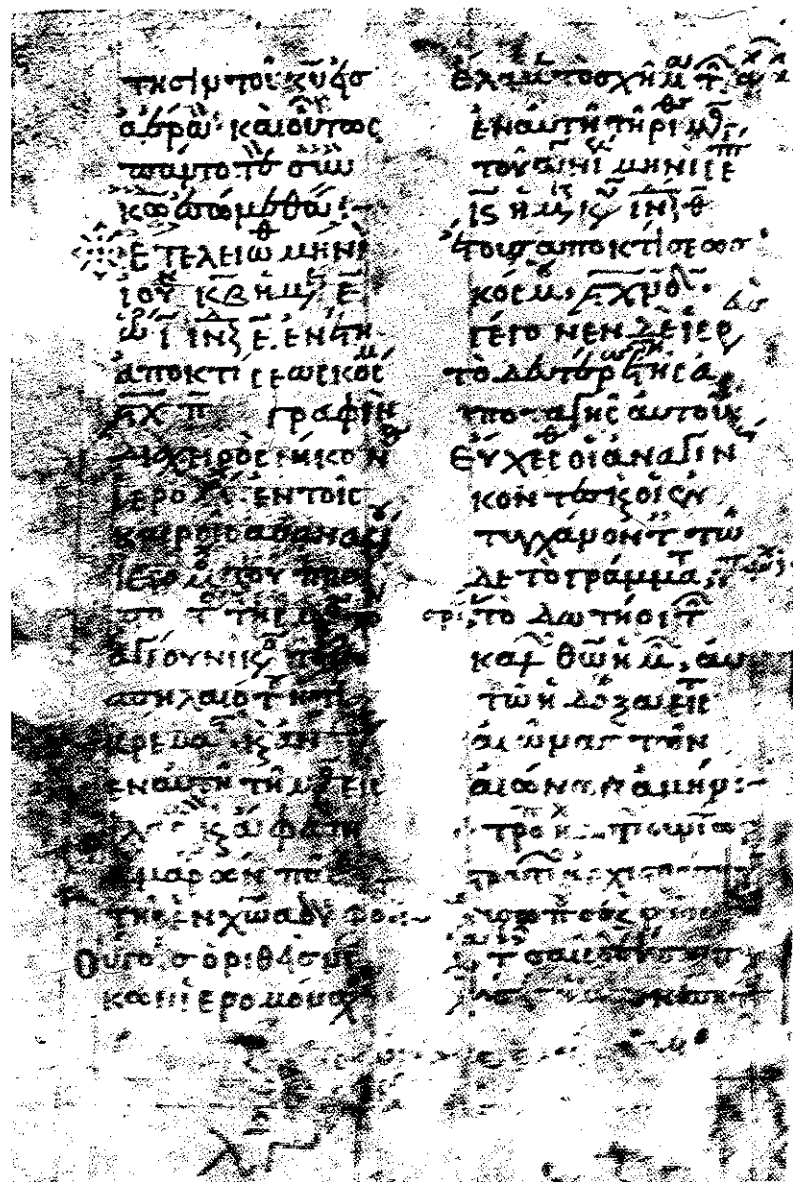
121. *Βέης*, Η μονή του οσίου Λουκά του Στειριώτου, 185-86.

122. *Nesbitt - Wiita*, A confraternity, 378.

123. Βλ. τη μικρογραφία δημοσιευμένη και στον *Βέη*, Η μονή του οσίου Λουκά του Στειριώτου, 184.

124. *Nesbitt - Wiita*, A confraternity, 363.

125. Splendeur de Byzance, Κατάλογος, 171, Br. 14.

9. Κώδικας Christ Church 33 της Οξφόρδης, που προέρχεται από τον Άγιο Νικόλαο τον Κρεμαστό. Φ. 225^v: το βιβλιογραφικό σημείωμα του γραφέα Νίκωνα (Κατσαρός).

αυτόν του Βατερλώ και οι μορφές είναι χαραγμένες και όχι ανάγλυφες. Είναι δυνατόν να χρονολογηθεί από τον 10ο ως το 12ο αιώνα¹²⁶.

126. Χάλκινο σταυρό ευλογίας με χαραγμένη παράσταση δεομένης Θεοτόκου, που μια πρώτη χρονολόγηση τον τοποθετεί στον 6ο αιώνα βλ. *Ι. Βολανάκης*, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές Μεσαναγρού Ρόδου, AAA 13 (1980) τευχ. 2, 218 εικ. 10. Χάλκινο σταυρό του Λέοντα Βορέα, με χαραγμένη παράσταση δεομένης Θεοτόκου στην πίσω όψη, του 10ου αιώνα βλ. *Βυζαντινή τέχνη*, Κατάλογος, αρ. 550, σσ. 410-411 και *Λ. Μπούρα*. Ο σταυρός της Αδριανουπόλεως, ει. 29. Στην *Ιδία*, 12-16, πλήθος παραδειγμάτων χρυσών, ασημένιων και χάλκινων λιτανικών σταυρών. Χάλκινο σταυρό με παράσταση δεομένης Θεοτόκου: *Dimitar Drumer*, Zlatarsko izkoustvo Sofia 1976, εικ. 23. Χάλκινο επίσης σταυρό με τον Άγιο Στέφανο δεόμενο, από αυτούς που πιθανότατα προσφέρουν στους προσκυνητές των Αγίων Τόπων: *O. M. Dalton*, Byzantine art and archaeology, New York 1961, 623 και εικ. 397. Χάλκινος σταυρός - λειψανοθήκη με τον Άγιο Γεώργιο σε στάση δέησης από το Βατικανό: *J. Braun*, Die reliquiare des vhrstlichen kultes und ihre entwicklung, Freiburg 1940 (München 1971) 460 και εικ. 538.

Τα σωζόμενα ερείπια ναών και μοναστηριών, τα φρούρια με πρώτο το Αγγελόκαστρο και ο βυζαντινός πύργος της Κατοχής (8)¹²⁷ δίνουν σαφή εικόνα του καλαισθητικού μέτρου και της δημιουργικής φαντασίας, που διέθεταν οι αρχιτέκτονες και οι μαστόροι της περιοχής.

Τα παράπονα που εκφράζει σε γράμματά του ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννης Απόκαυκος¹²⁸, που θεωρείται μία από τις σοφώτερες φυσιογνωμίες της υστεροβυζαντινής περιόδου, στον μεσάζοντα του Δεσπότη Θεοδώρου Αγγέλου Νικηφόρο Γοριανίτη, ότι γίνεται συστηματική προώθηση αγραμμάτων ανθρώπων ως ηγουμένων στα διάφορα μοναστήρια της περιφέρειας του, δεν φανερώνουν μόνο το μορφωτικό επίπεδο του λόγιου μητροπολίτη, αλλά αποκαλύπτουν έμμεσα ότι υπήρχαν και μορφωμένοι κληρικοί στους οποίους η πολιτική εξουσία δεν επέτρεπε να καταλάβουν σημαντικές εκκλησιαστικές θέσεις. Κατά μαρτυρία επίσης του ίδιου του Απόκαυκου υπάρχουν στη Ναύπακτο ζωγράφοι, που αναλαμβάνουν την διακόσμηση ναού¹²⁹.

Δεν θα ήταν άσκοπο να προσθέσουμε και τον χειρόγραφο κώδικα Christ Church 33 της Οξφόρδης, που όπως μας πληροφορεί το βιβλιογραφικό σημείωμα (9) γράφτηκε στο 1172 «δια χειρός Νίκωνος ιερομονάχου» στη μονή «του Αγίου Νικολάου του σπηλαιώτου, ήτοι του Κρεμαστού», όπως έδειξε πρόσφατα ο Κατσαρός¹³⁰.

Από τους κτήτορες του συγκροτήματος των εκκλησιών της Μόκιστας, στα τέλη του 13ου αιώνα, ο Κοσμάς Ανδριτζόπουλος φαίνεται πως ήταν μορφωμένος, αφού σώζεται «πρόρρησις του αγιωτάτου Ανδριτζόπουλου προς τον Ζωριανόν κυρ Μιχαήλ¹³¹». Οι ίδιες οι αφιερωματικές επιγραφές, που είναι γραμμένες σε ιαμβικό τρίμετρο, φανερώνουν την αξιολογή φιλολογική κατάρτιση του συντάκτη τους, που δεν αποκλείεται να είναι αυτός ο ίδιος ο Ανδριτζόπουλος.

Το ποίημα που αφιερώνεται στην Παναγία της κόγχης του ασκηταριού του Αγίου Ανδρέα του Χαλκιοπολίτη¹³², δεν μπορεί να θεωρηθεί απλή αντιγραφή από άλλο μνημείο. Δείχνει τη σχέση με κείμενα του Μιχαήλ Ψελλού, και αργότερα του Μανουήλ Φιλή, όχι μόνο του δόκιμου ζωγράφου, αλλά και του ασκητή που έδωσε την παραγγελία και συμφώνησε για την αναγραφή των μυστικών στίχων προς τη Θεοτόκο.

Ο Κάλλιστος Καταφυγιώτης (14ος αι.), στον οποίο αποδίδονται 92 μυστικά κεφάλαια της Φιλοκαλίας και που θεωρούνται από τα λυρικότερα και βαθύτερα κείμενα της μυστικής θεολογίας, ασκήτευσε, πιθανότατα, σ' ένα μικρό και απομονωμένο μοναστηράκι της ορεινής Αιτωλίας¹³³.

Το ατύχημα είναι ότι δεν σώθηκαν βιβλιοθήκες. Δεν είναι δυνατόν μοναστήρια σαν της Παναξιώτισσας ή του Αγίου Δημητρίου Βαράσσοβας ή της Επισκοπής Μάστρου ή της Τρημιτούς ή του Αγίου Νικολάου Κρεμαστού ή του μοναστηριακού συγκροτήματος της Μόκιστας να μην είχαν κώδικες και περγαμηνές που διαβάζονταν ή ενδεχομένως και να γράφτηκαν από μοναχούς. Το σωζόμενο χειρόγραφο Ευαγγέλιο του 15ου αιώνα, που είναι στολισμένο με δυό μικρογραφίες (10α,β) και προέρχεται από το γνωστότερο ως Μυρτάρι μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής Βόνιτσας¹³⁴, φανερώνει προφανώς ότι απέμεινε από την βιβλιοθήκη του στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Επίσης η μαρτυρία των νεοτέρων για τις βιβλιοθήκες της Μονής Κατα-

127. Χρονολόγηση του πύργου της Κατοχής («Κούλια της Κυρά - Βασιλικής»): *Κατσαρός*, Συμβολή στην ιστορία, 309-320. Βλ. και *Ζαχαριάδου*, Χίλιοι στίχοι, 163, όπου στίχ. 1109: «Υπήγενεπολέμησης της Κατοχής τόν πύργον».

128. *Bees*, Unedierte, 116-17. Ο μητροπολίτης Αθηνών και γνωστός λόγιος Μιχαήλ Ακομινάτος ο Χωνιάτης προσφωνεί σε γράμμα του τον Απόκαυκο: «αγιώτατον και σοφώτατον Δέσποτα» και «σοφωτάτη και φίλη κεφαλή»: Σπ. *Λάμπρος*, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, Αθήνα 1879/80 (:Groningen 1968) II, 330.

129. *Κατσαρός*, Τοιχογραφίες Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 252 σημ. 53.

130. *Κατσαρός*, Μία ακόμη μαρτυρία, 367-88.

131. *Λάμπρος*, «Επετηρίδα Παρνασσού» 2 (1903) 216, *Trapp*, Prosopographisches, 1, 88.

132. Βλ. στον περιγραφικό κατάλογο: Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων.

133. Βλ. στον περιγραφικό κατάλογο: Μονή Καταφυγίου.

134. *Ι. Σακελλίωνος*, Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, Αθήνα 1892, 36-37, *Λάμπρος*, ΝΕΛΛ, 7 (1910) 116 αρ. 114, *Κ. Σ. Κώνστας*, Αρχαιακά της Αγίας Παρασκευής (ή Μυρτάρι) της Βόνιτσας, ΗΕ 23 (1974) 23-25, *Ελ. Γιαννακοπούλου*, Η ιερά Μονή Μυρταρίου Βονίτσας, ΕΕΣΜ 4 (1973) 407-448, ΑΕΕ, 1, 48-49.

φυγίου και της Μυρτιάς είναι ενδεικτικά στοιχεία κάποιας πνευματικής στάθμης στην περιοχή. Είναι ιδιαίτερα σημαντική και διαφωτιστική η μαρτυρία που περιέχει η «Ιερά Διήγησις» της Μονής Προυσσού, που αναφέρεται στην παράδοση του μοναστηριού της Μυρτιάς «έν ἡ ἐχρημάτισάν ποτε ἄνδρες πεπαιδευμένοι καί εἰς τήν ἀρετήν περιβόητοι¹³⁵». Το πλήθος των μοναστηριών εξάλλου, που μελετούμε στο βιβλίο αυτό, αποτελεί ἑμμεση αλλά εύγλωττη μαρτυρία για τη στάθμη της πνευματικότητας στην περιοχή.

Μετά την Άλωση πληθαίνουν οι πληροφορίες για προσωπικότητες, που ἔλαμψαν με τη διδασχὴ τους και τα συγγράμματά τους στην Αἰτωλοακαρνανία και στη γειτονική Ευρυτανία. Υπάρχουν αρκετές ενθυμήσεις, που αναφέρουν αντιγραφείς κωδίκων ὅπως αὐτή του 1557: «ἐγράφη τό παρόν μηναιὸν διὰ χειρός ἐμοῦ τοῦ ἀπὸ Αἰτωλίας Κυρίλλου μοναχοῦ τοῦ Ναυπακτίου¹³⁶», ἡ βιβλιογραφικά σημειώματα σαν αὐτό του 1699 «τοῦ Καλλινίκου ιερομονάχου τοῦ

135. «Ιερά Διήγησις», 69 σημ. 1.

136. Λίνος Πολίτης, Οδηγὸς καταλόγου χειρογράφου, Αθήνα 1961, 29.

10. Χειρόγραφο Ευαγγέλιο του 15ου αιώνα, που προέρχεται από το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής (Μυρτιάρι) Βόνιτσας: ο Ευαγγελιστής Ιωάννης υπαγορεύει στο μαθητή του Πρόχορο το Ευαγγέλιό του. α.φ. 1^ο πρώτο σχέδιο, β.φ. 4^ο δεύτερο σχέδιο (Αθήνα, Εθνική Βιβλιοθήκη, κωδ. 194).

ἐκ Μακεδονίας, μοναχοῦ τῆς μονῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῆς Πόρτας εἰς τό Ξηρόμερον¹³⁷». Εξάλλου δεν είναι ευκαταφρόνητος ο αριθμὸς των λογίων και συγγραφέων, που ἐκίνησαν ἀπὸ τὴν περιοχή ἢ ἐδράσαν σ' αὐτή ἢ συνδέθηκαν μαζί της με ὁποιοδήποτε τρόπο. Αναφέρουμε παρακάτω μερικά ὀνόματα¹³⁸ των αξιολογοτέρων, με τὴν υπόμνηση ὅτι αὐτοὶ πρωτοστάτησαν στὴν ἰδρυση τοπικῶν σχολῶν και με τὸ πλάτος τῆς παιδείας, τὴ διδακτικὴ δράση και τὰ κείμενά τους συνέβαλαν στὴν πνευματικὴ ἐπιβίωση τοῦ γένους:

137. Δ.Α. Ζακυθνός, Κατάλογος τῆς Συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντη, ΕΕΒΣ 13 (1937) 242. Βλ. και Κ. Σ. Κώνστας, Αρχεῖακὰ ἐξ Ακαρνανίας, ΕΕΣΜ, 5 (1974-75) 563, ὅπου ἀπὸ ἐγγραφο των κατοίκων τοῦ χωριοῦ Καινούργιος Μαχαλὰς Ξηρομέρου διαπιστώνεται ὅτι διαθέτουν «σχολεῖον και βιβλιοθήκη».

138. Για τους αἰτωλοακαρνανέες λόγιους τῆς Τουρκοκρατίας ετοιμάζει ἐιδικὴ μελέτη ὁ συνάδελφος τῆς ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων Ν. Ψημμένος.

Γεώργιος ο Αιτωλός (-1580).
 Συμεών Καβάσιλας «ο εκ πόλεως Ακαρνανίας» (1546-1607).
 Ευγένιος Γιαννούλης (1595/97-1682).
 Γερμανός Λοκρός ή Αιτωλός (1610/15-1688).
 Καλλίνικος Β' ο Ακαρνάν (1630-1702).
 Παχώμιος ο Αιτωλός (17ος αι.)¹³⁹.
 Χρύσανθος ο Αιτωλός (1705-1785).
 Κοσμάς ο Αιτωλός (1714-1779).
 Παναγιώτης Παλαμάς (1722-1802).
 Χριστόδουλος Ευσταθίου (1733-1793).
 Νικόλαος Μαυρομάτης (1771-1817).

Κοντά σ' αυτούς «πλειάδα άλλων ελασσόνων» λογίων όπως οι: Κωνσταντίνος Ψωμάκης, Δημήτριος Τζετζόνης, Γεράσιμος - Στέφανος ο Ακαρνάν, Ιωάννης Μάμαλος, Ιερόθεος ο Αιτωλός, Δημ. Ραζής, Ραφαήλ Καυσοκαλυβίτης, Δημ. Μαυρομάτης, μοναχός Δαμασκηνός, Μεθόδιος ο Αιτωλός, Γερμανός ο Αιτωλός, Σεραφείμ ο Δρύστρας, Ιωάννης ο Αιτωλός, Δημ. Βενδραμής - Οικονομόπουλος, Κων. Ραζηκότσικας, Γρηγόριος Μάνεσης, Φώτιος Καραπάνος, Κων. Καραπάνος, Γαλάνης Σκλαμπάνης, Ιωάννης Π. Παλαμάς.

Η κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή περιγράφεται με θλίψη από τον Ευγένιο Γιαννούλη σε γράμμα του προς τον Διονύσιο Λαρίσης το 1665: «*Ἐν τοῖς μέρεσι τῆς Αἰτωλίας τῆς ἐμῆς ἀθλίας πατρίδος, καί ἐπὶ πᾶσι σχεδόν τοῖς πέριξ ἐκείνης κλίμασιν, ἐξέλιπε πρό πολλῶν ἤδη χρόνων ἅπαν καλόν, μεθ' ὃ καί ἡ τῶν πεζῶν γραμμάτων γνῶσις...*»¹⁴⁰. Γι' αυτό επιμένει στα γράμματά του προς τον Μανωλάκη να αναλάβει ο πλούσιος Καστοριανός τη συντήρηση σχολής στο Αιτωλικό «*μικρόν τι ἀργυρίδιον διδούς ὅσον εἰς ἐνός μίσθωμα παιδαγωγοῦ, ἵνα τοὺς παῖδας τῶν πτωχῶν καί ἀδυνάτων παιδεύῃ τοὺς τε ἐν τῷ Ἀνατολικῷ καί ἐν τοῖς πέριξ χωρίοις...*»¹⁴¹. Η δίψα για μάθηση των κατοίκων της περιοχής φαίνεται από την πληροφορία του ίδιου του Ευγένιου, όταν έστειλε στη Σχολή Αιτωλικού να διδάξει τον «*γνησιώτερον καί οἰκειότερον τῶν μαθητῶν του*», τον εξ Ανατολικού Γρηγόριον τον Μάνεσιν, γύρω από τον οποίον «*καί φοιτηταὶ συνήχθησαν πρὸς αὐτόν οὐκ ὀλίγοι αὐτόχθονές τε καί ὑπερόριοι*»¹⁴².

Εκατόν πενήντα περίπου χρόνια αργότερα ο Αθανάσιος Ψαλίδας (1764-1829) θα μας αφήσει μια γλαφυρή περιγραφή της Αιτωλοακαρνανίας. Αλλά οι εκτιμήσεις του για τη θλιβερή πνευματική και καλλιτεχνική κατάσταση του τόπου θα συμπίσουν με εκείνες του Ευγένιου Γιαννούλη παλαιότερα:

«*Στά παραθάλασσα τῆς Αἰτωλίας εἶναι ἡ πόλις Ἀνατολικὴ καὶ Μεσολόγγι, πόλες καὶ αἱ δύο μικραῖς καὶ εἰς τὴν δευτέραν σώζεται καὶ ἓνα ἐλληνομουσεῖον ὁποῦ παραδίδουν τὸν Γαζή. Μεσόγεια εἰς τὴν Αἰτωλίαν, ὁποῦ τώρα λέγεται Κάρελη εἶναι ἡ πόλις Βραχόρι. Ἄλλη πόλις εἰς τὴν Αἰτωλίαν, Ακαρνανίαν καὶ Λοκρίδα δὲν εἶναι παρά χωριά καὶ μεγάλα καὶ μικρά σὲ τόπον καρπερώτατον δι' ὅλα τὰ πριόντα, καὶ μάλιστα διὰ τὴν κτηνοτροφίαν μέ νερά, λίμναις καὶ βουνά ὑπερθαυμαστά καὶ μέ πεδιάδες ἀξιόλογες καὶ λόγκα ἀθάνατα. Τί ὠφελεῖ ὅμως ὁποῦ τὸν παλαιόν τοὺς τρόπον οἱ ἐγκάτοικοι τὸν ληστρικὸν δὲν τὸν ἀφικαν. Σῶζονται ὅμως καὶ ἐδῶ μεγαλοπρεπὴ ἐρείπια πόλεων παλαιῶν. Ἀπ' ὅλαις ὡς τόσον ταῖς τρεῖς ἐπαρχίαις ἀπὸ ταῖς ὁποῖαις αἱ καλῆτερες εἶναι τὸ Κάρελη καὶ τὸ Ξηρόμερο λείπουν ὁλότελα ἡ μάθησις καὶ αἱ τέχναις*»¹⁴³.

139. Ο μοναχός Παχώμιος ο Αιτωλός ήταν άγνωστος και μόλις τελευταία έγινε γνωστό το έργο του. Καταγόταν «εκ χώρας Κατοχής της κατά την Αιτωλίαν κειμένης προς ταις όχθαις του Αχελώου ποταμού». Βλ. Αγ. Τσελίκας, Παχώμιος ο Αιτωλός, άγνωστος μεταφραστής ασκητικών λόγων του Μ. Βασιλείου, ΕΕΣΜ, 5 (1974/75) 279-98.

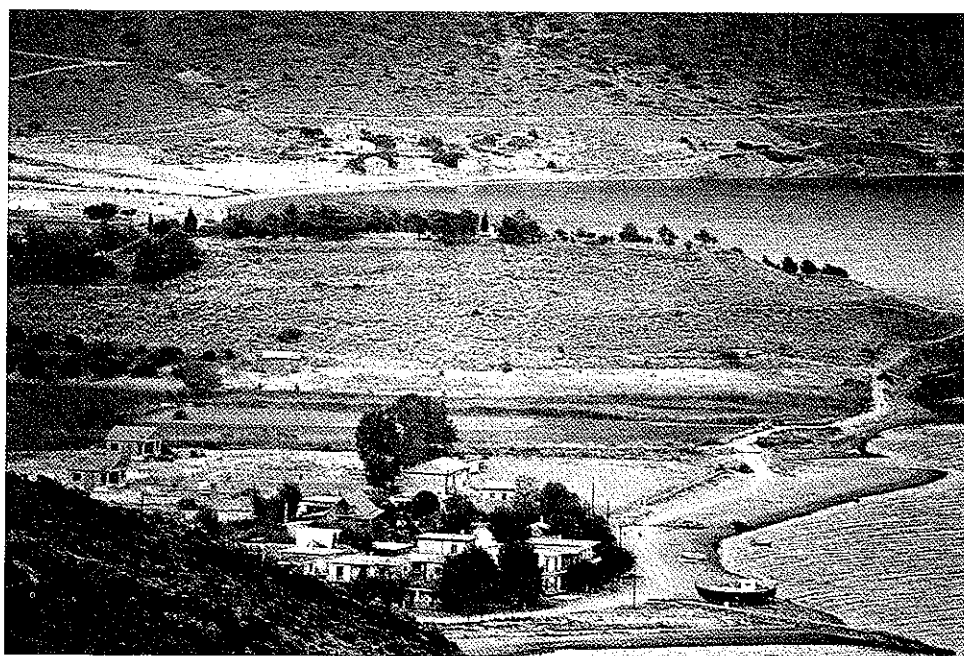
140. Κ. Σάθας, Νεοελληνική Φιλολογία, Αθήνα 1868, 329.

141. Αθηνάγορας, Παραμυθίας και Πάργας, Το Αιτωλικόν ή Ανατολικόν και η Σχολή αυτού από του ΙΖ' αιώνος, ΔΙΕΕ 1 (1928) Α', 131. Ο Ευγένιος είναι δυνατόν να θεωρηθεί ο παιδαγωγός των συμπατριωτών του: Βακαλόπουλος, Ιστορία Β' 276-77.

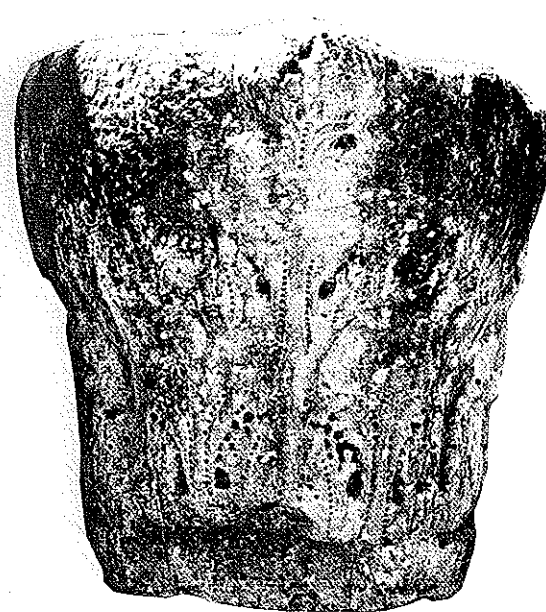
142. Αθηνάγορας, ο.π., 132.

143. Γ. Χαριτάκης, «Η Τουρκία εις τας αρχάς του ΙΘ' αιώνος» υπό Αθανασίου Ψαλίδα, ΗΧ 6 (1931) 67. (φ. 55β-56α στη Γεωγραφία του Ψαλίδα).

ΜΕΡΟΣ Α΄

Το πρόβλημα της παρουσίασης των Παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Σύντομη αναφορά στις ως σήμερα γνωστές βασιλικές.

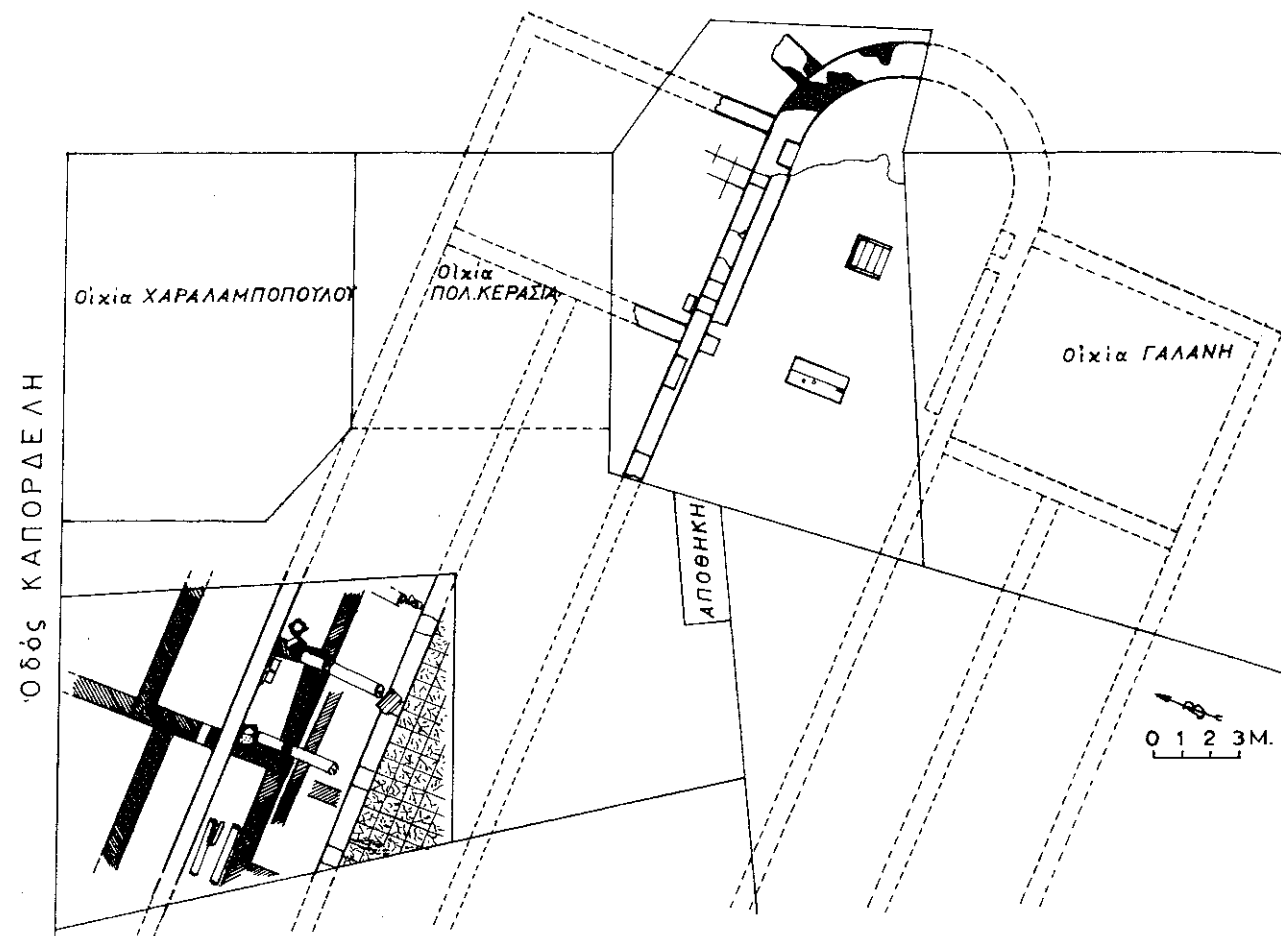
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Αιτωλο-ακαρνανίας καμία δεν ανασκάφηκε και δε μελετήθηκε μεθοδικά. Η πιό συστηματική ανασκαφική έρευνα έγινε από την Χ. Μπάρλα στο νησάκι του Αμβρακικού Κεφαλος, που βρίσκεται ανάμεσα στη Βόνιτσα και την Κορωνησία. Αλλά και εκεί ορισμένα λείψανα οικοδομημάτων έμειναν αδιερεύνητα και τα πορίσματα δεν αξιοποιήθηκαν, αφού δεν εντάχθηκαν στη γενικότερη ιστορικό - κοινωνική μελέτη της περιοχής. Η αρχαιολογική έρευνα βρίσκεται στο στάδιο της επισήμανσης των εκκλησιών και δεν είναι ακόμη δυνατό να συνταχθεί χάρτης των παλαιοχριστιανικών μνημείων, γιατί «*κατ' αντίθεσιν προς άλλας περιοχάς της χώρας, ελάχιστα παλαιοχριστιανικά μνημεία είναι γνωστά εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα¹*». Είναι χαρακτηριστικό και αρκετά σπάνιο ότι στην Αιτωλοακαρνανία μερικές βασιλικές, που η ίδρυσή τους τοποθετείται πιθανότατα στην παλαιοχριστιανική εποχή, εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ως ναοί μέχρι σήμερα, όπως για παράδειγμα η Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου, η Βασιλική του Κάστρου Παραβόλας και η Βασιλική του Αγίου Γεωργίου Μεσολογγίου. Το μέγεθος εξάλλου μερικών από αυτές δείχνει την πυκνότητα του χριστιανικού πληθυσμού στην περιοχή, που είχε συγκεντρωθεί σε πόλεις και οικισμούς², ενώ τα αρχιτεκτονικά μέλη που έρχονται στο φως έχουν κάποια καλλιτεχνική αξία. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ύπαρξη των τριών βασιλικών στο Δρυμό Βόνιτσας, που φανερώνει οικοδομική δραστηριότητα και πρέπει να συνδυαστεί με τη γρήγορη εξάπλωση της χριστιανικής θρησκείας στους κατοίκους της περιοχής. Η επισήμανση μέχρι τώρα είκοσι παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην Αιτωλοακαρνανία παρακινεί για ανασκαφική έρευνα και μελέτη των στοιχείων εκείνων που θα φω-

1. Βοκοτόπουλος, ΠΑΕ 1972, 109.

2. Γ. Λάββας. Οι πόλεις των «χριστιανικών βασιλικών». Μια συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, «Ελληνικά» Παράρτημα, αρ. 26 (1980) 403-445.

11. Βασιλική Ναυπάκτου (Ζίας).

τίσουν τις άγνωστες πρώτες φάσεις της χριστιανικής τέχνης στην περιοχή.

Η σπανιότητα των πηγών αποθάρρυνε το ενδιαφέρον των κατά καιρούς ερευνητών. Η στροφή όμως που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια θα αποκαλύψει, ελπίζουμε, το υλικό και θα βοηθήσει σε μία καλύτερη γνωριμία του δημιουργικού βίου των κατοίκων.

Προτάσσεται συνοπτικός κατάλογος των παλαιοχριστιανικών μνημείων για να εντοπισθούν οι αφετηρίες της τέχνης, αλλά και για να γίνει ομαλή η σύνδεση με τα μεταγενέστερα δημιουργήματα. Περιλαμβάνονται και οι βασιλικές, που έχουν μεταγενέστερες φάσεις, για να δοθεί ολοκληρωμένη εικόνα της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής στην περιοχή.

1. Βασιλική Ναυπάκτου

Στην οδό Ν. Φαρμάκη της Ναυπάκτου αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που ο Π. Λαζαρίδης τοποθετεί στο α' μισό του 5ου αιώνα και θεωρεί «μεγάλων διαστάσεων και πολυτελούς κατασκευής». Σε πρώτη φάση (Λαζαρίδης - Βοκοτόπουλος) η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μέρος της ημικυκλικής αψίδας και μία από τις τρεις, πιθανότατα, ακτινωτές αντηρίδες, τον ανατολικό τοίχο του βόρειου κλίτους,

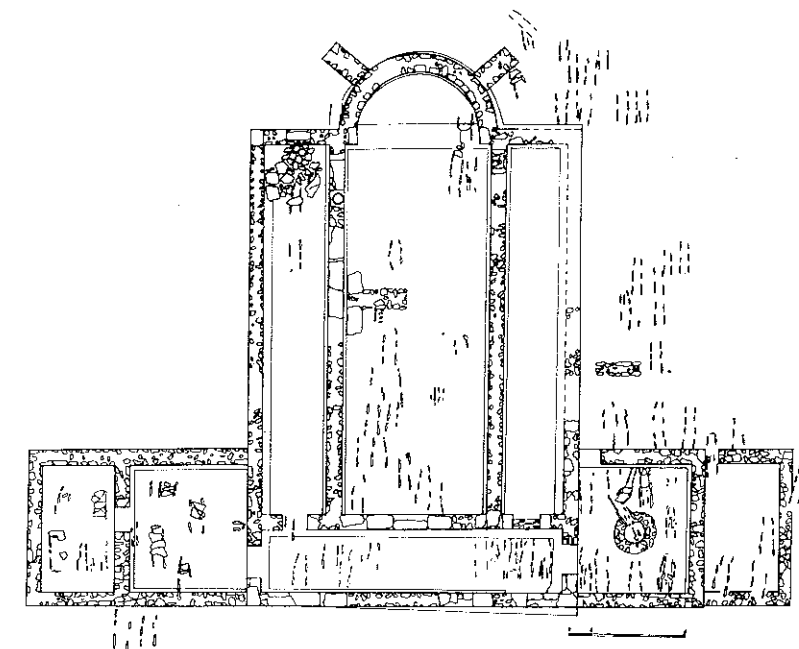
τμήμα του στυλοβάτη μεταξύ του κεντρικού και του βόρειου κλίτους, τμήμα επίσης του στυλοβάτη του φράγματος πρεσβυτερίου, τη θέση της βάσης της Αγίας Τράπεζας, τμήμα εδωλίου του συνθρόνου και μέρος του δαπέδου του ιερού και του κεντρικού κλίτους που ήταν στρωμένα με πλάκες μεγάλων και μικρών διαστάσεων (11).

Από τα ελάχιστα κινητά ευρήματα σημειώνονται θραύσματα πλακών της ορθομαρμάρωσης, περιθωρωμάτων, ανάγλυφων θωρακίων με φυτικό διάκοσμο και κίωνων.

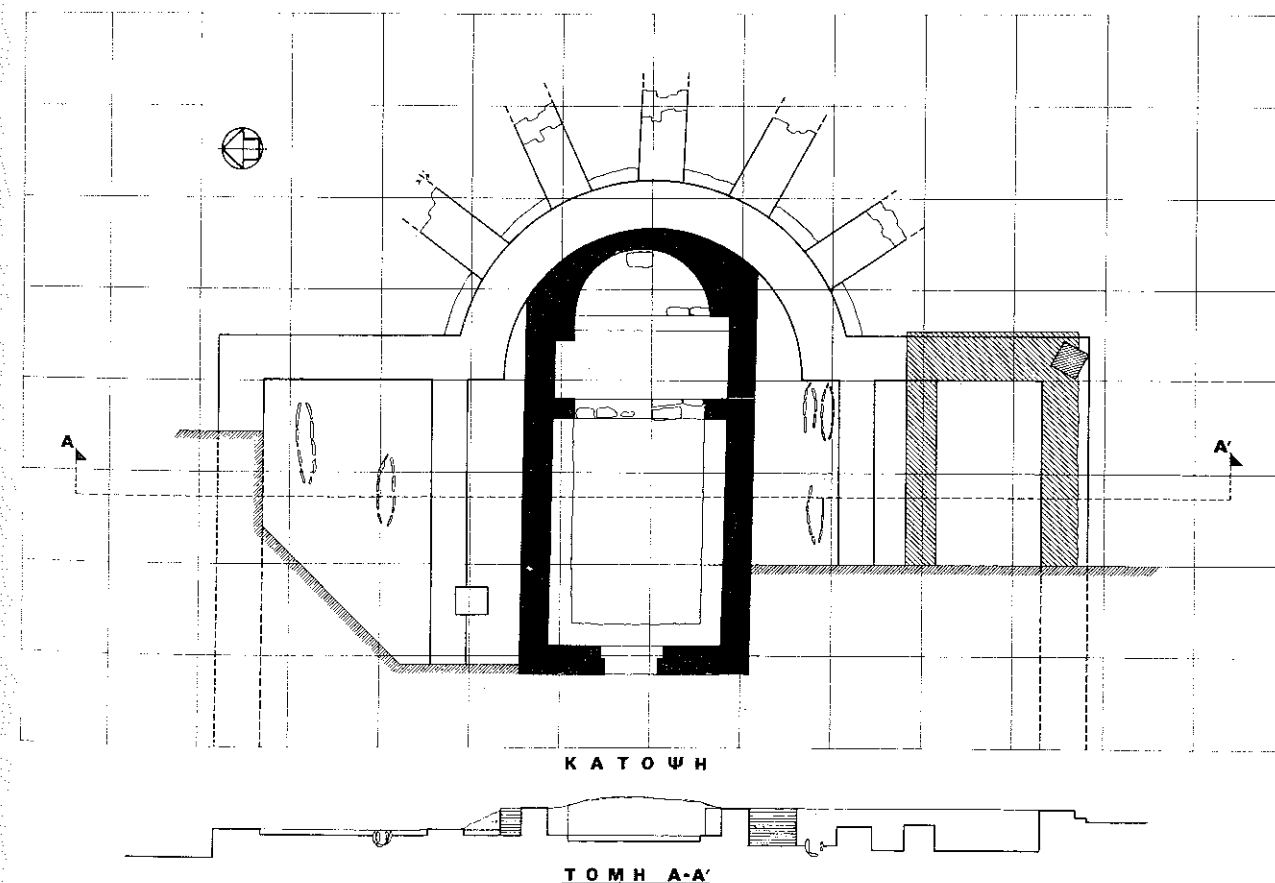
Σε δεύτερη φάση (Ζίας) αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων και διαπιστώθηκε το μέγεθος του ναού. Βρέθηκε ο στυλοβάτης των δύο βόρειων κλιτών και πεσμένοι τρεις αρράβδωτοι κίονες με ιωνικά κιονόκρανα. Από τα περιορισμένα σκαφικά δεδομένα συμπεραίνεται πως η βασιλική ήταν πεντάκλιτη με εγκάρσιο, πιθανότατα, κλίτος και ότι «το σημαντικότερο κατάλοιπο της Παλαιοχριστιανικής Ναυπάκτου, θα πρέπει να καταστράφηκε από σεισμό».

Βιβλιογραφία

Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας - Ευρυτανίας, ΑΔ 21 (1966) Χρονικά 267-70, 28 (1973) Χρονικά 395-97, Π.Λ. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 28 (1973) 394-95, Ν. Ζίας, ΑΔ 29 (1973-74) 543-45.

12. Βασιλική Φοινικίας Μεσολογγίου (Ζαφειροπούλου).

13. Βασιλική Κάτω Βασιλικής.

2. Βασιλική Φοινικιάς Μεσολογγίου

Στη θέση Φοινικιά (Μεσόκαμπος) κάτω από τα τείχη της Νέας Πλευρώνας (= Κάστρο κυρά Ρήνης) αποκαλύφθηκε μεγάλη βασιλική που είχε χτιστεί με αρχαίο υλικό. Είναι τρίκλιτη με σχεδόν ημικυκλική αψίδα, που ενισχύεται με δύο αντηρίδες τοποθετημένες ακτινωτά. Δυτικά σχηματίζεται νάρθηκας που απλώνεται σε όλο το πλάτος του ναού, ενώ βόρεια και νότια δημιουργούνται από δύο ορθογώνιοι χώροι που επικοινωνούν μόνο με το νάρθηκα. Το πρώτο δωμάτιο νότια του νάρθηκα είναι χωρίς αμφιβολία βαπτιστήριο αφού διαθέτει στο κέντρο κυκλική κατασκευή με μαρμάρινη επένδυση στον πυθμένα και παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος στα τοιχώματα (12).

Από τα κινητά ευρήματα σημαντικότερα είναι: τμήμα μαρμάρινου θωρακίου με ανάγλυφη παράσταση παγωνιού, τμήμα ραβδωτών ή αρράβδωτων κιονίσκων και βυζαντινό νόμισμα του 11ου αι. Σε δεύτερη φάση, ίσως στη μεσοβυζαντινή περίοδο, ο ερειπωμένος πλάνος χώρος του ναού χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητήριο, όπως φανερώνει το μέγα πλήθος των τάφων που βρέθηκαν.

Βιβλιογραφία

Φ. Ζαφειροπούλου, ΑΔ 29(1973-74) Χρονικά 527-530, Soustal - Koder, 106.

3. Βασιλική Πλευρώνας

Στο χώρο της Πλευρώνας¹ σώζονται τα θεμέλια των πλάγιων τοίχων βασιλικής. Χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο επεξεργασμένοι λιθόπλινθοι από το αρχαίο υλικό.

1. Για την Πλευρώνα: RE XXI, 1 (1951) στ. 239-268.

4. Βασιλική Αγίου Βασιλείου Μεσολογγίου

Στην τοποθεσία Αγ. Βασίλειος κοντά στο Μεσολόγγι, μέσα στο κτήμα της οικογένειας Χρυσογέλου, σώζονται ερείπια βασιλικής. Διακρίνεται τμήμα του τοιχοβάτη και θραύσματα κίωνων. Επάνω στην αψίδα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής χτίστηκε νεότερος ναός.

5. Βασιλική Κάτω Βασιλικής

Στον παραθαλάσσιο λόφο της Αγίας Τριάδας, ανατολικά του χωριού Κάτω Βασιλική, σώζεται περιτρισμένη αρχαία πόλη. Το τείχος διατηρείται σε ύψος μέχρι και 5 μ. στη βόρεια και ανατολική πλαγιά, όπου υψώνονται και δύο πύργοι. Στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου διακρίνονται θεμέλια οικισμού, ενώ στην κορυφή έχουν επισημανθεί τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹.

Επιφανειακός καθαρισμός, σε πρώτη φάση, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων έδειξε το μέγεθος του κτιρίου, που φτάνει τα 30 μ. μήκος και 19.20 μ. πλάτος

(13). Την αψίδα (πλάτος τοίχου 1 μ.) ενισχύουν πέντε κτιστές αντηρίδες ακτινωτά τοποθετημένες (14)². Όπως δείχνουν οι πρώτες εκτιμήσεις μας η βασιλική είναι τρίκλιτη και χρησιμοποιήθηκαν για την τοιχοποιία, σε δεύτερη χρήση, δόμοι από αρχαίο ναό, μερικοί από τους οποίους φέρουν περιταίνια και άπεργο. Στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου διακρίνεται τμήμα από την κρηπίδα του αρχαίου ιερού. Σε δεύτερη φάση, πιθανότατα στη μεσοβυζαντινή περίοδο, στην ερειπωμένη πλέον βασιλική χτίστηκε ναός στο χώρο του κεντρικού κλίτους με φτωχά υλικά. Στο εσωτερικό της βασιλικής, αλλά και γύρω στο λόφο συλλέχτηκαν λεπίδες οψιανού, μικρολιθικά προϊστορικά εργαλεία, μελανόβαφα και ερυθρόβαφα όστρακα κλασικής περιόδου με διάφορες παραστάσεις, όστρακα και νομίσματα ελληνιστικής εποχής, πλήθος οστράκων παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς και διακοσμημένα τμήματα από βυζαντινά πινάκια, γυάλινα αγγεία, σιδερένιες πόρπες, καρφιά κλπ.

1. Ευθ. Μαστροκώστας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 196. Ο σ. ονομάζει το λόφο Αγία Σωτήρα και τοποθετεί εκεί την ομηρική «αγχίαλο» Χαλκίδα (B640). Αλλά για την ακριβή τοποθέτηση της Χαλκίδας βλ. Στεργιόπουλο, Αρχαία Αιτωλία, 38-40 και RE, III, 2 (1899) στ. 2089. Για τη βασιλική βλ. Soustal - Koder, 121 και Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 433-436 και σχ. 1. Οι γενικές εκτιμήσεις του σ. είναι πρόωρες και το σχ. λανθασμένο.

2. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, 572: «ευρίσκωμεν εις την Ήπειρον ίδια (Νικοπόλεως Βασιλικαί Α, Β, και Γ, Παραμυθιά) κτιστάς αντηρίδας προσκεκολλημένας επί του κυλινδρικού τοίχου της αψίδος».

6. Βασιλική Αγίου Γεωργίου χωριού Άγιος Γεώργιος

Από την πρώτη παλαιοχριστιανική φάση ο ναός διασώζει μέρος της τοιχοδομίας της ημικυλινδρικής αψίδας (από την επιφάνεια του εδάφους ως το ύψος των 3.30 μ.) με τις δύο πλάγιες ακτινωτές αντηρίδες¹, το τρίλοβο παράθυρο και τμήματα της ανατολικής πλευράς (15). Η τοιχοδομία, με τους ακανόνιστους λίθους τοποθετημένους σε άφθονο κονίαμα και με τις διπλές ή τριπλές σειρές πλίνθων ανάμεσά τους είναι ενδεικτική της παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής στη Δυτική Ελλάδα². Από την ίδια εποχή διακρίνονται τα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ κεντρικού και πλάγιων κλιτών στη βόρεια μακρά πλευρά, όπως επίσης τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου στο σημείο που περικλείουν το ιερό σε ύψους 0,70 μ. περίπου και κατά διαστήματα οι βάσεις από τα πλαϊνά κλίτη.

Από την αρχική οικοδομή του ναού πρέπει να προέρχονται και τα διασκορπισμένα τριγύρω αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη: κυρίως δύο αρράβδωτοι κίονες από λευκό μάρμαρο με κυανές αποχρώσεις (ύψους 3.30 μ. ο ένας και 3.10 μ. ο άλλος), που βρίσκονται στη νότια πλευρά της αυλής, και τρίτος αρράβδωτος από γρανίτη (ύψους 0.78 μ.), διακόσμια μέτρα έξω από

14. Βασιλική Κάτω Βασιλικής: η αψίδα.

το δυτικό τοίχο, κάτω από μία βελανιδιά. Από τα μικρά γλυπτά αποτμήματα αξιόλογη είναι μία λεοντοκεφαλή, που πιθανόν να προέρχεται από κρήνη ή να χρησίμευε ως σίμη.

Στην παλαιοχριστιανική φάση ίσως πρέπει να ενταχθούν υπολείμματα προσκισμάτων γύρω από τη βασιλική, πλήθος οστράκων και σημαντικός αριθμός γλυπτών αποτμημάτων. Μελλοντική συστηματική ανασκαφή θα διαλευκάνει χρονολογικά ζητήματα, θα επιλύσει το πρόβλημα των διαδοχικών επισκευών της βασιλικής και θα αποσαφηνήσει το λειτουργικό ρόλο των προσκισμάτων.

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ, 22 (1967) Χρονικά 325-327. Ίδιος, ΑΔ, 24 (1969) Χρονικά 241, Pallas, Monuments, 25-26, Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 436-443.

1. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 153-154, 180, 183.

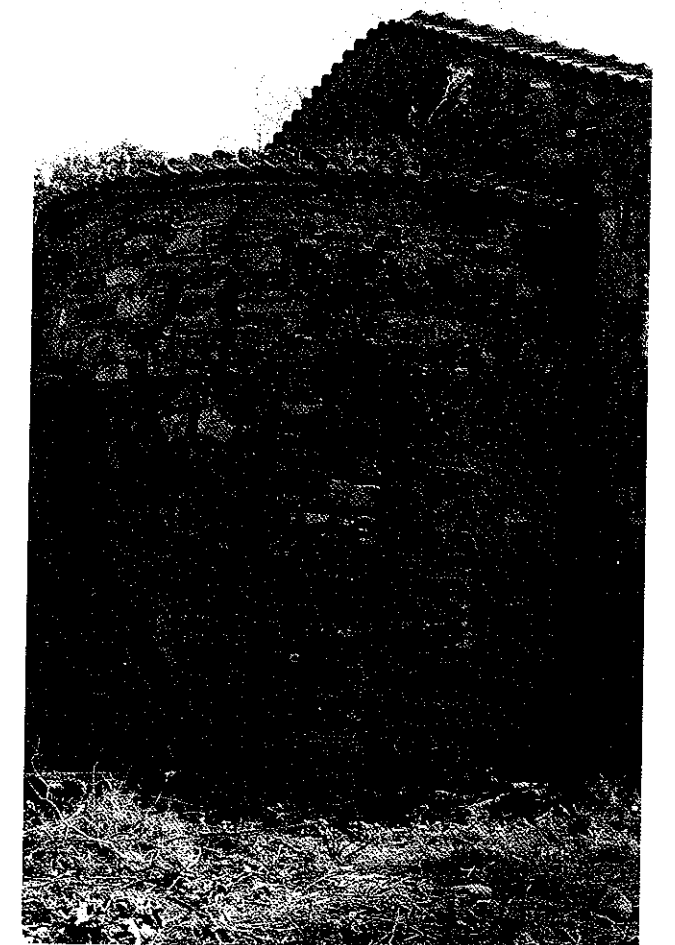
2. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, 235 και εικ. 190.

7. Βασιλική Παναξιώτισσας

Στο χώρο που βρίσκεται ο βυζαντινός ναός του τέλους του 10ου αιώνα καταγράφηκε τελευταία σημαντικός αριθμός γλυπτών¹: μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου παραθύρου παλαιοχριστιανικής εποχής, αποτμήματα μαρμάρινων κιονίσκων, βάση αμφικιονίσκου, αποτμήματα μαρμάρινης γωνίας θωρακίου, απότμημα μαρμάρινου θωρακίου, απότμημα βαλανόσχημου γλυπτού (που αποτελούσε, πιθανότατα, την ανω απόληξη πεσ-

1. Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία, 266-269.

15. Βασιλική Αγίου Γεωργίου: η αψίδα.

16. Βασιλική Παναγίας Τρημιτού: θεοδοσιανό κιονόκρανο.

ίσκου τέμπλου). Επίσης 15 μ. δυτικά του ναού ήρθαν στο φως ημικυκλική αψίδα παλαιότερου προσκτίσματος, πλίνθοι, καλυπτήρες στέγης και ογκώδεις ορθογώνιοι δόμοι από το αρχικό μνημείο. Αν προσθέσουμε σε αυτά τη διαπίστωση² ότι τα μαρμάρινα γλυπτά του παραθύρου της κεντρικής αψίδας προέρχονται από αρχαιότερα μέλη και υπολογίσουμε και τη διαμόρφωση του χώρου³ γύρω από το ναό, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο ναός της Παναγιώτισσας χτίστηκε στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που είχε μάλιστα μεγάλες διαστάσεις.

2. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 86.

3. Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία, 269.

Βασιλική Τρημιτού

Στο χώρο του παλαιού αυτού μοναστηριού της Αιτωλίας σώζονται τμήματα της βυζαντινής τοιχοποιίας, μαρμάρινα θωράκια, απομύσματα επιστυλίου, κίωνων, αμφικιονίσκων και άλλα γλυπτά μέλη, που χρονολογούνται στο 10ο αιώνα¹.

Σύγχρονο με τα αρχιτεκτονικά και γλυπτά στοιχεία πρέπει να είναι το απλοϊκό και χωρίς διάκοσμο ψηφιδωτό δαπέδου, του οποίου η εκφυλισμένη μορφή διαπιστώνεται στα σωζόμενα τμήματα².

1. Βλ. το μνημείο στον περιγραφικό κατάλογο.

2. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 190.

Ανάμεσά τους ξεχωρίζει θεοδοσιανό κιονόκρανο (16), που σε μεταγενέστερους χρόνους κοιλάνθηκε εσωτερικά για να χρησιμοποιηθεί μάλλον ως κολυμβήθρα. Η ύπαρξη θεοδοσιανού κιονοκράνου καθώς και αρράβδωτων κίωνων μας οδηγούν στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Δεν αποκλείεται δηλαδή στον ίδιο χώρο να υπήρχε ναός παλαιοχριστιανικός.

Πρέπει να υποθέσουμε ότι η παλαιοχριστιανική βασιλική ερειπώθηκε και για μεγάλο χρονικό διάστημα, ίσως στην περίοδο του «μεγάλου χάσματος στην ελληνιστική παράδοση του βυζαντινού πολιτισμού³», ο χώρος έμεινε έρημος. Δραστηριοποιείται ξανά στο 10ο αιώνα με την κατασκευή νέας βασιλικής, που ίσως δεν χτίστηκε ακριβώς πάνω στο σχέδιο της παλαιάς. Γι' αυτό τα ελάχιστα υπολείμματα δεν είναι αρκετά ώστε να επιτρέψουν με βεβαιότητα τεκμηριωμένα συμπεράσματα για ύπαρξη παλαιοχριστιανικής φάσης στο μνημείο. Παρόλα αυτά ο Megaw διατυπώνει την άποψη ότι η Παναγία Τρημιτού χτίστηκε πάνω σε παλαιοχριστιανική βασιλική⁴.

3. Πάλλας, Σκριπού, 1.

4. Megaw, JHS, 97 (1977) 238.

9. Βασιλική Αγίου Ιωάννου Γουριάς

Στο λόφο Αη - Γιάννη¹, ΒΔ του χωριού Γουριά Παραελωτίτιδας, υπάρχουν ερείπια μεγάλης ημικυκλικής αψίδας (με χορδή 5.50 μ. και βέλος 3.50 περίπου μ.). Ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκαν λιθόπλινθοι από τα αρχαία οχυρωματικά κτίσματα, που υπήρχαν στο λόφο. Σώζονται δύο αντηρίδες, στο νότιο τμήμα και στον κατά μήκος άξονα του ναού. Τρίτη θα υπήρχε στο αντίστοιχο βόρειο τμήμα της αψίδας.

Τα μορφολογικά αυτά στοιχεία (αψίδα - αντηρίδες) αρκούν για να διαπιστωθεί η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Στο χώρο της αψίδας σήμερα υψώνεται νεότερος ναός, που διαδέχθηκε παλαιότερο προερχόμενο από τη σύμπτυξη της βασιλικής στο κεντρικό κλίτος. Τα ερείπια του τελευταίου ναού φωτογράφησε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα ο Woodhouse² (17).

Βιβλιογραφία

Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 449-450.

1. Κώνστας, ΑΕΕ, 1, 117-118.

2. Woodhouse, Aetolia, απέναντι σ. 160.

10. Βασιλική Μάστρου

Η τρίκλιτη βασιλική Επισκοπής Μάστρου έχει θέσει τους ερευνητές μπροστά σ' ένα δυσεπίλυτο χρονολογικό πρόβλημα.

Για την ύπαρξη παλαιοχριστιανικής φάσης στο μνημείο συνηγορούν: η άποψη του Megaw, ότι ο σημερινός ναός προήλθε από την ανακατασκευή παλαιοχρι-

17. Ερείπια Αγίου Ιωάννου Γουριάς (φωτ. Woodhouse).

στιανικής βασιλικής¹: η γνώμη του Πάλλα, ότι το μνημείο είναι πιθανό να χρονολογηθεί από τα τέλη του 6ου αιώνα το νωρίτερο²: η επισήμανση του Sodini, ότι το ψηφιδωτό της Μάστρου είναι βασικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του ναού³: η υπόδειξη του Κατσαρού, που διαπιστώνει μορφολογικές συζεύξεις αρχαϊκών και προχωρημένων στοιχείων⁴.

Κύρια στοιχεία, που μας συνδέουν με την παλαιοχριστιανική περίοδο, και ιδιαίτερα τον 6ο αιώνα, είναι οι χαμηλές αντηρίδες της κεντρικής αψίδας, (18) ο κοσμήτης με τους γεισίποδες και ο γραμμικός διάκοσμος του ψηφιδωτού⁵ (19). Ο Πάλλας προσθέτει τους παλαιοχριστιανικούς χαρακτήρες του μνημείου και ιδιαίτερα την αισθητική αντίληψη της απόδοσης του εσωτερικού χώρου, περικλεισμένου από τοίχους, που διατρύχουν τοξωτά ανοίγματα⁶.

Αντίθετα ο Βοκοτόπουλος, που είναι και ο κύριος μελετητής του μνημείου, δεν δέχεται παλαιοχριστιανική φάση με βάση τα ενυπάρχοντα στοιχεία και χρονολογεί το μνημείο το νωρίτερο στα τέλη του 7ου ή στον 8ο αιώνα⁷.

1. Megaw, JHS, 238.

2. Pallas, Monuments, 28 και Σκριπού, 2 σημ. 6.

3. Sodini, Mosaïques, 723 σημ. 42.

4. Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 448.

5. Βλ. τον περιγραφικό κατάλογο.

6. Πάλλας, Σκριπού, 51.

7. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 179-181.

11. Βασιλική Κάστρου Παραβόλας

Από την αρχική τρίκλιτη βασιλική της Παραβόλας ελάχιστα στοιχεία δόμησης μας οδηγούν στην παλαιοχριστιανική περίοδο: α) η ημικυκλική αψίδα σε ύψος 3.50 μ. και μικρό τμήμα του ανατολικού τοίχου των πλάγιων κλιτών, β) δύο αντηρίδες, γ) τοιχοδομία με συνεχείς οριζόντιες στρώσεις πλίνθων, όπως στην Αγία Τριάδα Μαύρικα, που τις διαδέχονται στρώσεις με κονίαμα στο ΝΑ τμήμα της αψίδας χαμηλά, ανάμεσα στη νότια αντηρίδα και στον ανατολικό τοίχο. Η τοιχοδομία αυτή ανήκει στην τεχνική των πρώιμων βασιλικών και μπορεί να συγκριθεί με την αντίστοιχη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Ναυπάκτου¹.

Το τρίλοβο τοξωτό παράθυρο της αψίδας επισκευάστηκε επανειλημμένα και γι' αυτό εξαφανίστηκαν τα μορφολογικά γνωρίσματα της αρχικής του κατασκευής. Η μόνη ένδειξη πρώιμης χρονολόγησής του οφείλεται στα πλίνθινα τόξα που δεν κατεβαίνουν στα πλάγια ως την ποδιά (20).

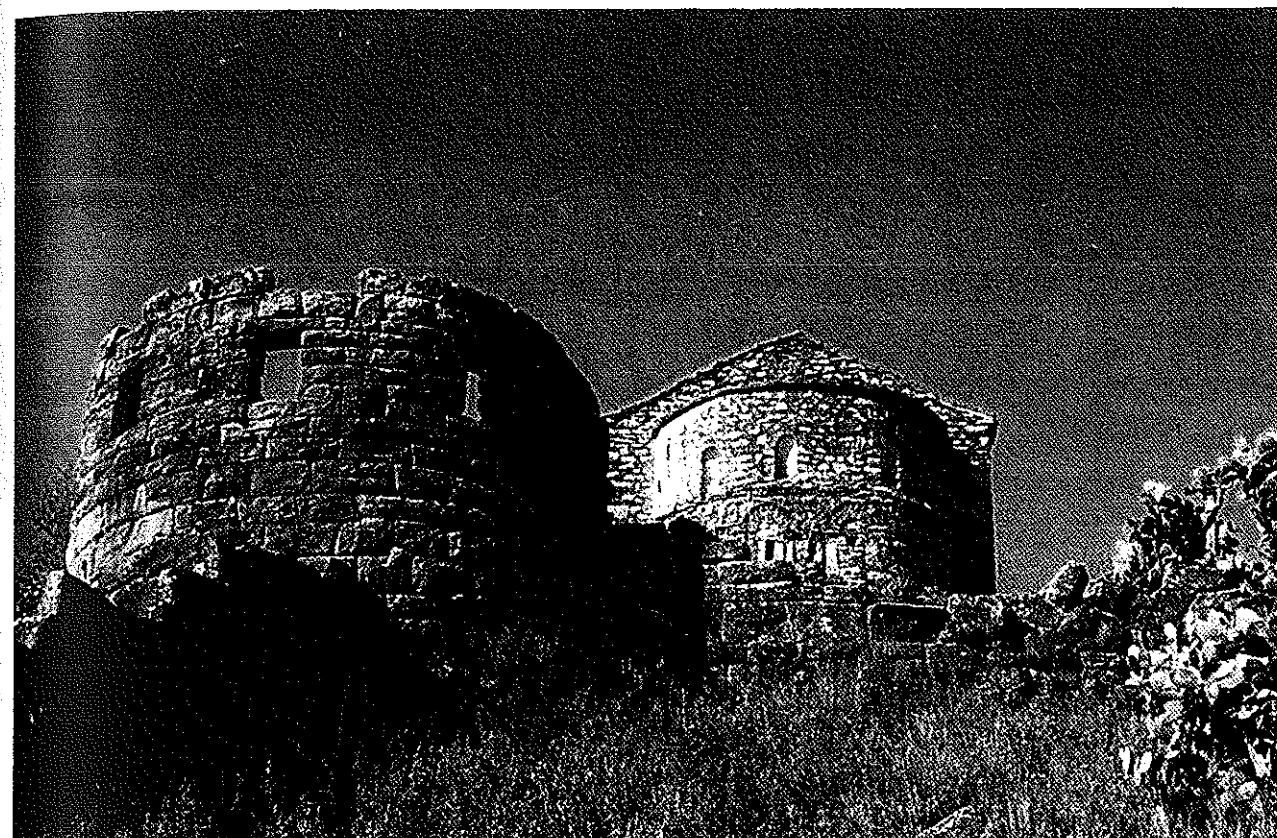
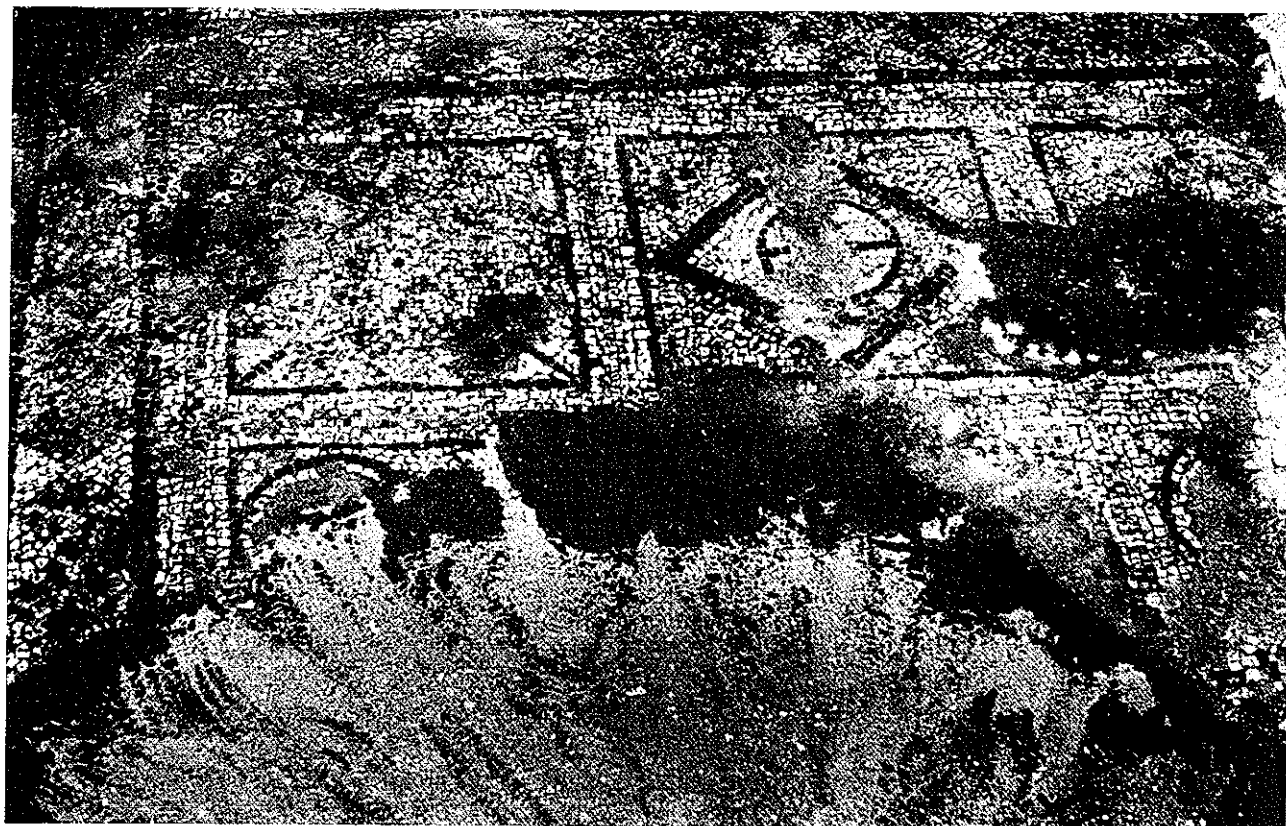
Οι κατά καιρούς επισκευαστικές εργασίες του μνημείου διαπιστώνονται καλύτερα στην ημικυκλική αψίδα, όπου στην ίδια επιφάνεια άλλα τμήματα έχουν χτιστεί με σύστημα αργολιθοδομής, άλλα με σειρές πλίνθων που τοποθετούνται οριζόντια και άλλα με χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στη νότια πλευρά,

1. ΑΔ, 21 (1966) Χρονικά, 267, 28 (1973) Χρονικά, 394-95, 29 (1973-74) Χρονικά, 543-545.

18. Επισκοπή Μάστρου: η αψίδα.

19. Επισκοπή Μάστρου: ψηφιδωτό δαπέδου.

20. Βασιλική Κάστρου Παραβόλας.

και σε ύψος 0,40 μ. από το έδαφος, διατηρούνται από την αρχική κατασκευή τα κατώτερα τμήματα πλευρικού τοίχου του νότιου κλίτους. Αλλά και στον βόρειο τοίχο σώζονται τμήματα με διαφορετική τεχνική δόμησης, μάρτυρες πολλών επισκευών που έγιναν σε αραία χρονικά διαστήματα.

Βιβλιογραφία

Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 453-457.

12. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου

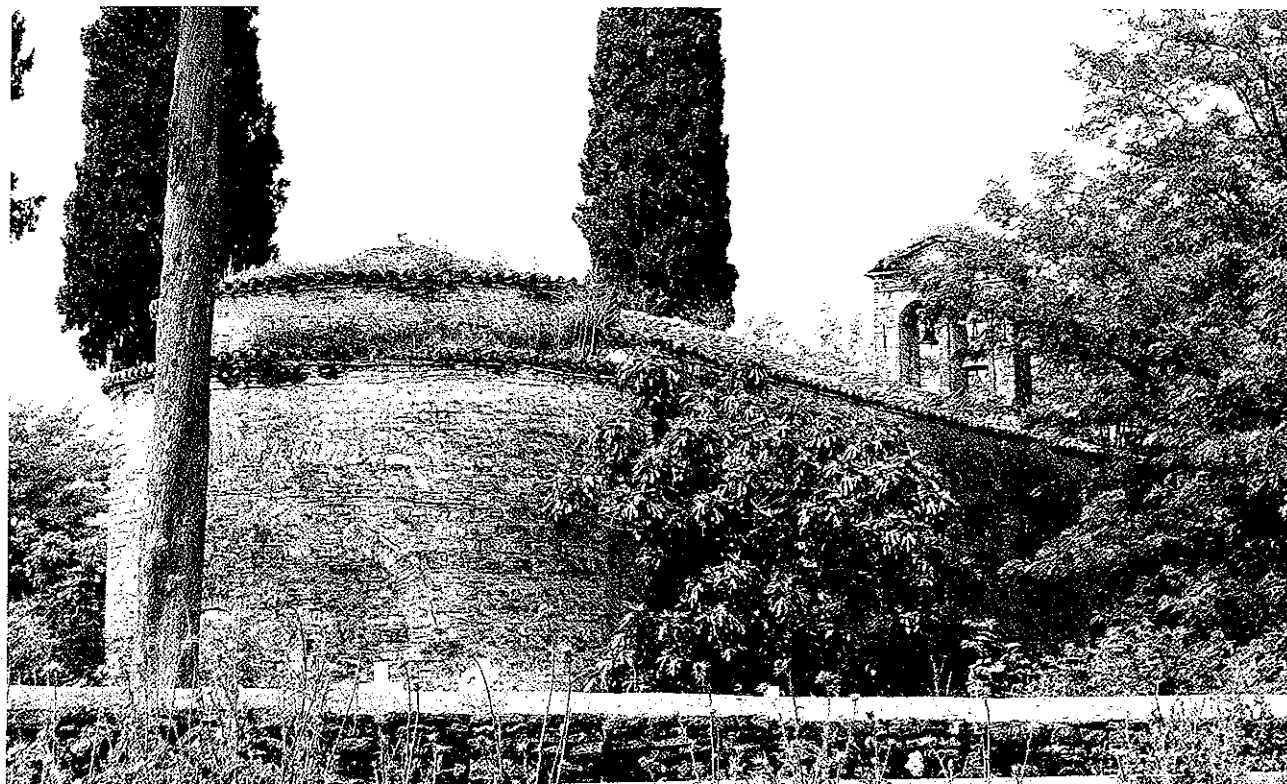
Σε πρώτη φάση ο ναός χτίστηκε ως τρίκλιτη βασιλική. Από την αρχική αυτή οικοδομή σώζεται η αψίδα, τμήμα του ανατολικού τοίχου του βόρειου κλίτους και τέσσερις πεσσοί του σημερινού βόρειου τοίχου με τα δύο ανατολικότερα τόξα. Η μεγάλη αψίδα είναι κατασκευασμένη με πελεκητές ασβεστόπετρες, ανάμεσα στις οποίες τοποθετούνται πλίνθοι σε οριζόντιες στρώσεις. Το κάτω μέρος του κυλίνδρου της αψίδας διατρύπουν τρία μονόλοβα φωτιστικά ανοίγματα με πλίνθινα τοξωτά υπέρθυρα και στο πάνω εντοιχίζονται ισάριθμα ανακουφιστικά τόξα, από τα οποία τα δύο πλαίνα είναι τεταρτοκύκλια και το μεσαίο παρουσιάζει ανεπαίσθητη καμπύλη. Η αψίδα είναι βαθμιδωτή, φαινόμενο που συχνά το συναντούμε στα υστερορωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά (ως το 10ο αιώνα) μνημεία (21). Μικρό τμήμα του ανατολικού

τοίχου, ενωμένου με τη ΒΑ γωνία της αψίδας, σώζεται σε ύψος περίπου δύο μέτρων και πλάτος ενός. Είναι της ίδιας κατασκευής με τον τοίχο της αψίδας και φανερώνει την ύπαρξη πλάγιων κλιτών. Στο σημερινό βόρειο τοίχο διακρίνεται και η πεσσοστοιχία της αρχικής κατασκευής. Τα μεσοδιαστήματα γεφυρώνονται με πλίνθινα μεγάλα τόξα, απ' όπου επικοινωνούσε το κεντρικό με τα πλάγια κλίτη. Τα δύο πρώτα τόξα διακρίνονται καθαρά, ενώ την ύπαρξη άλλων δύο υποθέτει ο Ορλάνδος.

Έτσι, με την τεράστια βαθμιδωτή αψίδα, που διαθέτει τρία τοξωτά ανοίγματα και αντίστοιχα ανακουφιστικά τόξα, με το μικρό τμήμα της ανατολικής πλευράς του βόρειου κλίτους, με τα μεγάλα τόξα της βόρειας πεσσοστοιχίας και με τον κοσμήτη, που περιτρέχει εσωτερικά την κόγχη του ιερού, οδηγούμαστε στην αρχική τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, την οποία ο Ορλάνδος τοποθετεί στον 6ο αιώνα. Στο κέντρο της κόγχης του ιερού εσωτερικά σώζεται σήμερα στο δάπεδο ορθογώνιο άνοιγμα. Εάν πρόκειται για βάση επισκοπικού θρόνου ή εάν βρισκόμαστε μπροστά στην ύπαρξη συνθρόνου, θα δείξει μελλοντική σκαφική έρευνα.

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος, Βασιλική Μεγάλης Χώρας, 43-49, *Pallas*, Monuments, 28-29, Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 450-453.

21. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου.

Δρυμός Βόνιτσας

Στο χωριό Δρυμός, που βρίσκεται στο δρόμο Αμφιλοχίας - Βόνιτσας, επισημάνθηκαν «πενιχρά ερείπια τριών τουλάχιστον παλαιοχριστιανικών βασιλικών¹», με ελάχιστα αρχιτεκτονικά μέλη, τάφους και ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες, ερείπια χριστιανικών οικοδομημάτων και λίγα κινητά ευρήματα. Διαπιστώνεται η ύπαρξη ακαρνανικής πόλης, ίσως των χριστιανικών χρόνων, στην παραθαλάσσια αυτή περιοχή, ενώ είναι εντυπωσιακή και ανεξήγητη η τοποθέτηση στον ίδιο χώρο τόσων πολλών και μεγάλων μνημείων.

1. Ευθ. Μαστροκώστας AAA 4 (1971) 185.

13. Βασιλική Α Δρυμού Βόνιτσας

Βρίσκεται 500 περίπου μέτρα δυτικά του χωριού στη θέση Παλιοκλήσι. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, όπου εγγράφεται στο μεγαλύτερο τμήμα η αψίδα. Διαθέτει νάρθηκα. Από τα αρχιτεκτονικά μέλη διασώθηκαν τμήματα αρράβδωτων κιόνων, ενώ μέσα κι έξω από το ναό αποκαλύφθηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Στον ένα βρέθηκε χάλκινη ορθογώνια πόρπη με εγχάρακτες παραστάσεις λιονταριού και μονοκέφαλου αετού (22). Ο Μαστροκώστας τη χρονολογεί στον 6ο - 8ο αι. και θεωρεί ελληνιστική την καταγωγή του τύπου. Κοντά σε άλλο τάφο βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα σπασμένη σε πολλά κομμάτια, που αναφέρεται στην διακόνισσα Θεοπρέπεια:

+ Ἐνθάδε κεῖτε
ἡ δούλη τοῦ Κ(ΥΡΙΟ)Υ
θεοπρέπεια
ἀειπάρθενος καὶ
5 διακ(όνισσα) τοῦ ΧΡ(ΙΣΤΟ)Υ ἀσ-
κητικόν, θεόζη-
λον, πάνσεμνόν
τε ἐν Κυρίῳ Θεῷ,
διανήσασα βίον.

Στο χώρο γύρω από τους τάφους βρέθηκαν και συλλέχθηκαν 30 περίπου θραύσματα ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών από τα οποία σημαντικότερο είναι αυτό που αναφέρει ιερέα - επίσκοπο:

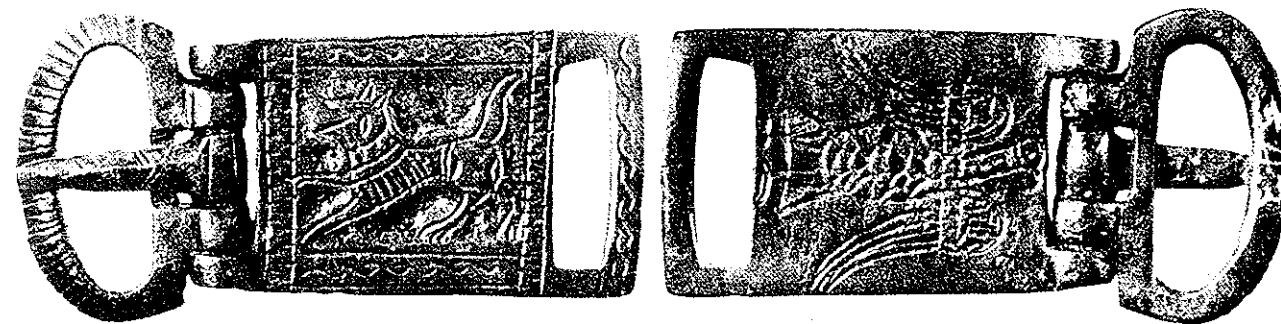
+ Ἐνθάδε κεῖτε
εἰσευῆς Θ(εο)ῦ θεῖος
δίκαιος, ἀσκητής,
ὀρθόδοξος, ἀποστολικός
5 (...)όνιος ἐπίσκοπος
(... 11...θ)εότητο
(ς,...)ΙΟΣ.

Στη βασιλική ήταν εντοιχισμένοι και τρεις ενεπίγραφοι λίθοι που προέρχονταν από αρχαίο Ασκληπιείο.

Το πλήθος των τάφων και των επιτύμβιων στηλών φανερώνουν, πιθανότατα, ύπαρξη παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου.

Βιβλιογραφία

Ευθ. Μαστροκώστας, Παλαιοχριστιανικά βασιλικά Δρυμού Βόνιτσας, AAA 4 (1971) 185-192, Pallas, Monuments, 32.

22. Βασιλική Α' Δρυμού Βόνιτσας: χάλκινη πόρπη (Μαστροκώστας).

14. Βασιλική Β Δρυμού Βόνιτσας

Δίπλα στον ενοριακό ναό του χωριού διατηρούνται σε ύψος 0,60 μ. από την επιφάνεια της γης τα ερείπια της τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής Β. Η αψίδα στηριζόταν σε αντηρίδες.

Βιβλιογραφία

Μαστροκώστας, ο.π., 192, Pallas, ο.π., 30-31.

15. Βασιλική Γ Δρυμού Βόνιτσας

Βορειοανατολικά του χωριού, στη θέση Κελεφή, επισημάνθηκε από μαρμάρινα γλυπτά ευρήματα, τρίτη παλαιοχριστιανική βασιλική. Βρέθηκαν: κορμός αρράβδωτου κίονα, πεσσίσκος τέμπλου τετράγωνης διατομής και μαρμάρινο επίθημα με ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό.

Βιβλιογραφία

Μαστροκώστας, ο.π., 192-93, Pallas, ο.π., 30-31.

16. Βασιλική Α Κεφάλου Αμβρακικού

Στο ακατοίκητο νησάκι αποκαλύφθηκαν δύο βασιλικές Α και Β, ενώ η πιθανότητα να υπήρχε και τρίτη δεν επιβεβαιώθηκε εξαιτίας της μεγάλης καταστροφής που παρουσιάζει ο χώρος.

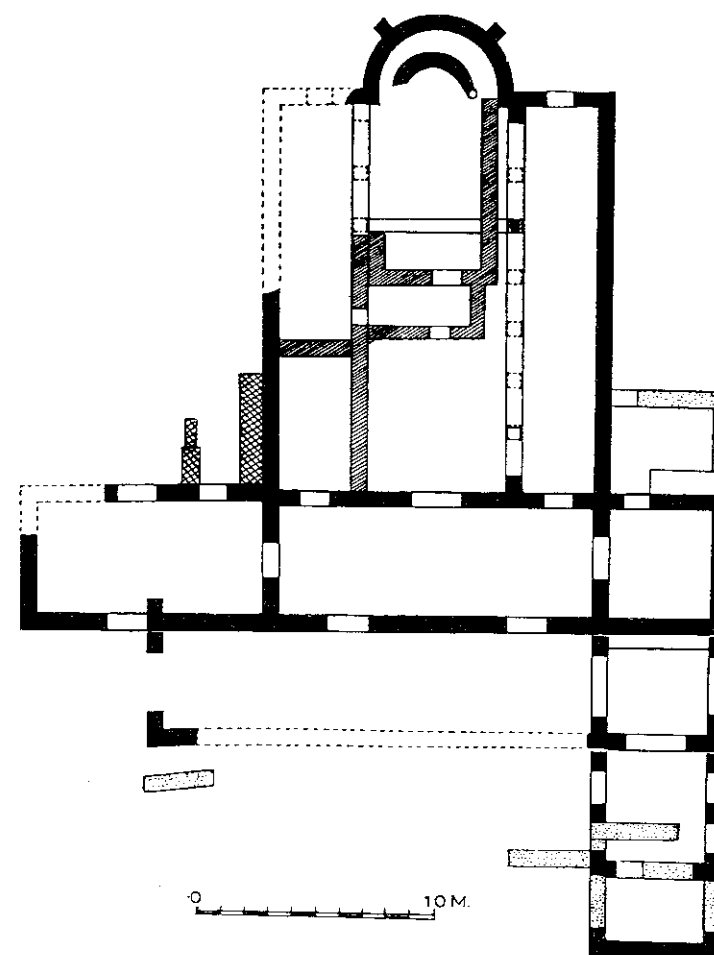
Η βασιλική είναι τρίκλιτη με ημικυκλική αψίδα, που σώζεται σε ύψος 1,35 μ. και ενισχύεται με δύο ακτινωτές αντηρίδες. Αποκαλύφθηκε εκτός από το ιερό, ο κύριος ναός, με νάρθηκα, εξωνάρθηκα και προσκτίσματα (23). Στο δάπεδο διασώθηκε τμήμα ψηφιδωτού με γεωμετρικά σχήματα, φοιλιδωτές ταινίες, κανθάρους, ψάρια και πτηνά. Συγκεντρώθηκαν πολλά κινητά ευρήματα όπως: τμήματα αρράβδωτων και στρεπτών κιονίσκων, κιονόκρανα, θραύσματα καλυπτηρίου πλάκας και θωρακίου φράγματος πρεσβυτερίου, θωράκιο εξέδρας, αμφίγλυφο θωράκιο, θραύσματα αγγείων και λύχνων, χάλκινος σταυρός, αρχαίο κοίλο ηλιακό ρολόι, άφθονα δείγματα κεραμικής, αποτμήματα διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών, αρχαία και βυζαντινά νομίσματα.

Βιβλιογραφία

Χαρ. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, ΠΑΕ (1965) 78-84, (1966) 95-102, (1967) 28-32, (1968) 16-21,

ΕΡΓΟΝ (1965) 47-53, (1966) 87-92, (1967) 24-27, (1968) 21-26, BCH 90 (1966) 840-43, 91 (1967) 679-81, JHS 86 (1966) Supplement 13,87 (1967) suppl. 14, Marie Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth / Sixth Centuries with Architectural Surveys, N. York - nLondon 1978, τομ. Ι, 417-421, Pallas, Monuments, 34-39.

23. Βασιλική Α' Κεφάλου Αμβρακικού: κάτοψη (Μπάρλα),

17. Βασιλική Β Κεφάλου Αμβρακικού

120 μ. ΝΑ της βασιλικής Α αποκαλύφθηκε δεύτερη μονόκλιτη βασιλική περιορισμένων διαστάσεων με εγκάρσιο κλίτος, στα πλάγια του οποίου σχηματίζονται παστοφόρια. Δυτικά διαμορφώνεται νάρθηκας και στη συνέχεια μεταγενέστερο σύμπλεγμα κλειστών χώρων (ίσως δεύτερος νάρθηκας, ανοιχτή στοά, αποθήκες ή καταγώγια προσκυνητών). Στη ΝΔ γωνία του νάρθηκα ανοίγεται είσοδος που οδηγεί σε βαπτιστήριο. Πρόκειται για μακρόστενη αίθουσα που σχηματίζεται στα δυτικά του δεύτερου νάρθηκα και της ανοιχτής στοάς. Διαιρείται σε δύο χώρους: ανατολικά τον «αύλειο οίκο» και δυτικά το «φωτιστήριο» με σταυρόσχημη κολυμβήθρα στη μέση (24).

Στους κλειστούς χώρους και στον αύλειο οίκο βρέθηκαν τάφοι, καθώς και αρκετά κινητά ευρήματα που χρονολογούνται από τον 2ο ως τον 7ο αι. Επειδή η βασιλική Β είναι χτισμένη σε μικρό ύψωμα δίπλα στη θάλασσα το νότιο τμήμα της, από την αψίδα ως το βαπτιστήριο, παρασύρθηκε στη θάλασσα από την καθίζηση του εδάφους.

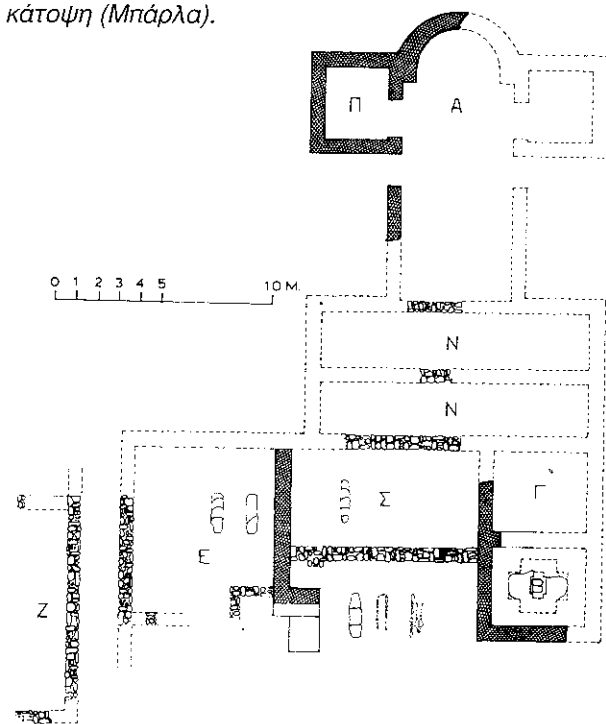
Βιβλιογραφία

Χαρ. Μπάρλα, Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού, ΠΑΕ (1968) 21-23, (1970) 90-97, ΕΡΓΟΝ (1968) 25-27, (1970) 82-87, Μ. Spiro, Critical Corpus, 421-24, BCH 94 (1970) 1017, 95 (1971) 916, PALLAS, Monuments, 39.

18. Αγία Σοφία Μύτικα

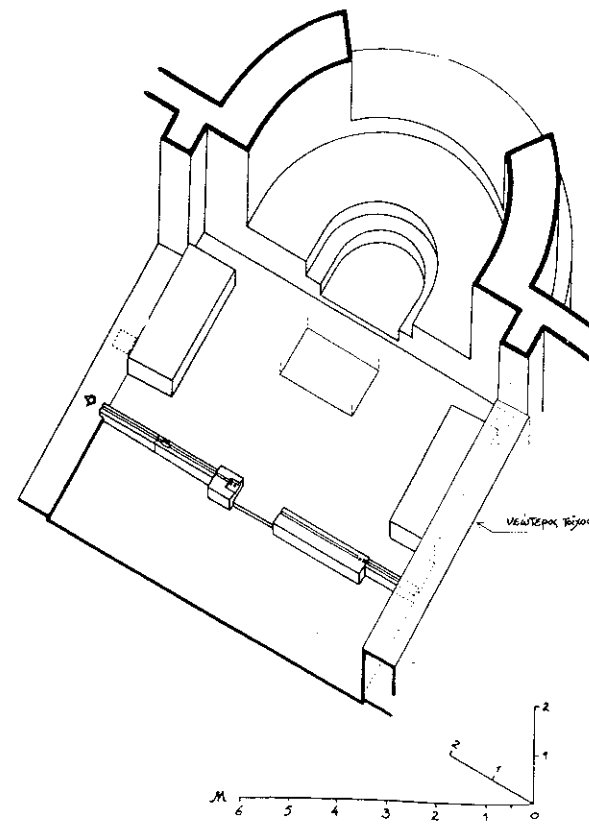
Το μνημείο βρίσκεται 2 περίπου χλμ. ανατολικά της παραθαλάσσιας κωμόπολης του Μύτικα. Από το 1968 το μελετά και από το 1972 το ανασκάπτει ο Βο-

24. Βασιλική Β' Κεφάλου Αμβρακικού: κάτοψη (Μπάρλα).

κοτόπουλος. Σώζονται τα ερείπια μεγάλης τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα που διατηρείται σε ύψος 3 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η είσοδος ήταν από τα πλάγια του νάρθηκα, μπροστά από τις θύρες του οποίου υπήρχαν πρόπυλα, καμπυλόπλευρο βόρεια και ορθογώνιο νότια. Το κεντρικό κλίτος χωριζόταν από τα πλάγια με κιονοστοιχίες επτά αρράβδωτων κιόνων, που στηρίζονταν σε στυλοβάτες και γεφυρώνονταν μεταξύ τους με πλίνθινα τόξα. Το δάπεδο του προεσβυτερίου καλυπτόταν με μαρμαροθετήματα (25), ενώ ο κύ-

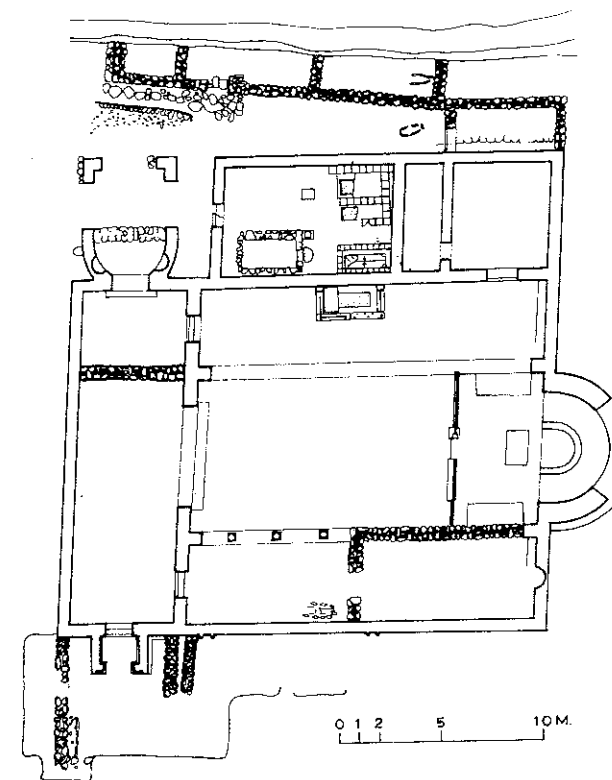
25. Αγία Σοφία Μύτικα: ισομετρική απεικόνιση του προεσβυτερίου (Βοκοτόπουλος).

ριος ναός ήταν στρωμένος με ορθογώνιες λίθινες πλάκες. Σώθηκαν ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών, λίγα ακέραια αρχιτεκτονικά, γλυπτά, επιγραφές και πλήθος θραυσμάτων. Βόρεια του κύριου ναού ανακαλύφθηκαν τρία συνεχόμενα δωμάτια. Στο δυτικό ανακαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι, ένας καμαροσκέπτος και τρεις κιβωτιόσχημοι, χωρίς κτερίσματα (26).

Βιβλιογραφία

Π. Βοκοτόπουλος, AAA 12 (1968) 152, ΠΑΕ (1972) 109-113, (1979) 121-126, (1980) 34-36, (1981) 79-81, ΕΡΓΟΝ (1972) 49-53, (1979) 16-17, (1980) 18-19, (1981) 34-35, (1982) 30-31, Pallas, Monuments 29-30.

26. Αγία Σοφία Μύτικα: κάτοψη (Βοκοτόπουλος).

19. Αγία Σωτήρα Αστακού

Ως το 1967 υπήρχαν κοντά στον Αστακό ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που καταστράφηκαν για να χτιστεί στην ίδια θέση νέος ναός. Διακρίνονται τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου.

Βιβλιογραφία

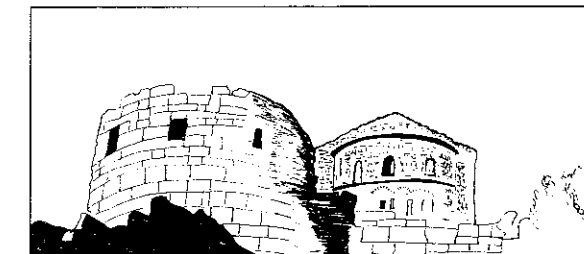
Π. Βοκοτόπουλος, ΠΑΕ 1972, 109.

20. Βασιλική Οχθίων Ακαρνανίας

Στη μέση του κάμπου, ανάμεσα στα χωριά Όχθια - Κυψέλη, βρίσκεται ερειπωμένη τεράστια βασιλική με βαπτιστήριο. Πάνω στην αψίδα της είναι χτισμένο νεότερο εξωκκλήσι, ο Αη - Γιώργης ο Κισσώτης. Στις αρχές της δεκαετίας του '60 έκαμε πρώτη σύντομη ανασκαφή ο Π. Λαζαρίδης με τη συνεργασία της Σ. Αλεξανδροπούλου, αλλά τα πορίσματα των ανασκαφών δεν έχουν δημοσιευθεί. Ολόκληρη η παραποτάμια περιοχή ως τη λίμνη Οζερός είναι κατάσπαρτη με όστρακα, πλίνθους, μαρμάρινα θραύσματα και θεμέλια οικοδομημάτων. Η λυκειάρχης - αρχαιολόγος Σ. Αλεξανδροπούλου πιστεύει πως στο χώρο αυτό ίσως πρέπει να αναζητηθεί η πόλη Αχελώος και ότι η περιλάλητη μάχη του Αχελώου (1358/59), όπου τα στρατεύματα του Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Β' κατατροπώθηκαν από τους Αλβανούς, εδώ πρέπει να τοποθετηθεί.

Βιβλιογραφία

Π. Βοκοτόπουλος, ΠΑΕ 1972, 109. σημ. 3, Pallas, Monuments 29.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

1. Αρχιτεκτονική:

Υλικά δομής, βαθμιδωτή αψίδα, κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Συμπύξεις ναών. Ναοί σε αρχαίους χώρους. Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη ως σύνδεσμοι με τα παλαιοχριστιανικά μνημεία. Μοναστικά κέντρα και ανεξάρτητοι ναοί. Κτίσματα μέσα σε σπηλιές. Κεράμινες επιγραφές. Τα γνωρίσματα των ναών του Δεσποτάτου.

Η μελέτη των μορφολογικών γνωρισμάτων των μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας προϋποθέτει τη γνώση δύο πραγμάτων: α) το υλικό που χρησιμοποιήθηκε και β) το βαθμό της απομόνωσης από τις γειτονικές περιοχές ή την επίδραση των καλλιτεχνικών ρευμάτων που ξεκινούσαν από τα μεγάλα κατά καιρούς κέντρα. Τα επί μέρους προβλήματα είναι πολλά και οι λύσεις δεν είναι εύκολες, αφού η έρευνα προχωρεί με αργό ρυθμό και οι άλλες πληροφορίες που υπάρχουν είναι πενιχρές και ασήμαντες.

Υλικά δομής

Το χτίσιμο των μνημείων έγινε με βασικό υλικό την πέτρα. Χρησιμοποιήθηκε σε όλα τα μνημεία η γκριζοπράσινη ή σταχτιά ασβεστόπετρα της περιοχής, πελεκητή, σε μερικούς σημαντικούς ναούς¹ ή ελαφρά επεξεργασμένη στους περισσότερους. Σε σπανιότερες περιπτώσεις ορισμένα μνημεία χτίστηκαν με πελεκημένους ογκόλιθους, που προέρχονταν από αρχαίο ναό, όπως π.χ. ο Άγιος Νικόλαος και οι Ταξιάρχες Μόκιστας² (27). Σε μέρη όπου χριστιανικός ναός υψώθηκε πάνω από τα ερείπια αρχαίου ιερού ή ναού εντοιχίζονταν σε δεύτερη χρήση στο καθολικό, στο τείχος ή στα προσκτίσματα καλοπελεκημένοι λιθόπλινθοι σε γλαυκό χρώμα, όπως στον Άγιο Δημήτριο Βαράσοβας³ (28) ή στην Επισκοπή Μάστρου⁴ (29).

Οι πελεκημένες ή ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες συναρμολογούνται κατά κανόνα με τη βοήθεια άφθονου κονιάματος. Στους περισσότερους ναούς έχει γίνει ευρύτατη ή περιορισμένη χρήση πλίνθων, που εξυπηρετούν διπλό σκοπό: στερεώνουν την τοιχοδομία και ελαφρύνουν το βάρος, όταν χρησιμοποιούνται στα ανώτερα τμήματα του μνημείου και παράλληλα τα διακοσμητικά τους σχέδια δημιουργούν κάποιο αισθητικό αποτέλεσμα. Τα κέντρα παραγωγής πλίνθων αποτελούν μέχρι στιγμής άλυτο πρόβλημα.

1. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας, Άγιος Στέφανος Ριβίου, Εισόδια Θεοτόκου Παλαιοκατούνας κλπ.
2. Βλ. το μνημείο στον περιγραφικό κατάλογο.
3. ABME 1 (1935) 106-107.
4. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 16.

Δεν γνωρίζουμε γενικότερα αν η περιοχή διέθετε δικές της βιοτεχνίες κατασκευής πλίνθων ή αν οι πλίνθοι που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή των μνημείων εισάγονταν από άλλες περιοχές. Το ίδιο ισχύει και για τα μεγάλων διαστάσεων κεραμίδια της στέγης, που παρουσιάζουν μικρό βέλος καμπυλότητας, όπως αυτά που σώθηκαν στην Επισκοπή Μάστρου με κυματιστές ή ίσιες γραμμές, που χαραχτήκαν με το δάχτυλο πριν ψηθούν⁵.

Συχνή επίσης ήταν η χρήση του ξύλου, ιδιαίτερα στις ξυλόστεγες βασιλικές με δίρριχτη στέγη.

Βαθμιδωτή αψίδα

Τέσσερα από τα βυζαντινά μνημεία της περιοχής, που διατηρήθηκαν ως την εποχή μας χωρίς να αλλοιωθούν σημαντικά τα αρχαία τους γνωρίσματα, διαθέτουν ημικυκλική αψίδα με βαθμιδωτή στέγη. Πρόκειται για τη Βασιλική Μεγάλης Χώρας (21)⁷, την Επισκοπή Μάστρου (18)⁸, τον Άγιο Γεώργιο του ομώνυμου χωριού κοντά στο Ευηνοχώρι (15)⁹ και την Κοίμηση της Θεοτόκου του Κάστρου Παραβόλας (30)¹⁰. Η βαθμιδωτή διάταξη της στέγης είναι γνωστή από τα μνημεία των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων¹¹, απ' όπου μεταφέρ-

5. Βοκοτόπουλος, ο.π., 20, 149 και πιν. 48, 5α-γ.

7. Ορλάνδος, ABME 9 (1961) 45-49.

8. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 18.

9. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 325-326.

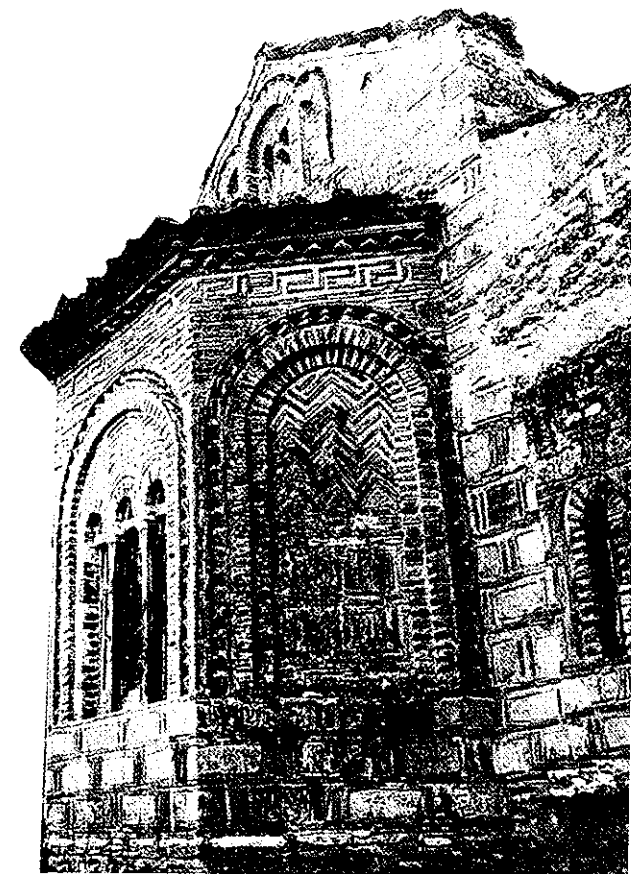
10. Βλ. το μνημείο στον περιγραφικό κατάλογο.

11. ABME 9 (1961) 47.

27. Άγιος Νικόλαος Μόκιστας: νότιος τοίχος.

28. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας: οι πελεκημένοι λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση.

29. Επισκοπή Μάστρου: οι εντοιχισμένοι αρχαίοι ογκόλιθοι.

30. Κοίμηση Θεοτόκου Παραβόλας: η βαθμιθωτή αψίδα.

θηκε στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ως τον 10ο αιώνα στις αψίδες των βασιλικών και των τρουλλαίων ναών¹². Ιδιαίτερα η Κοίμηση της Θεοτόκου του Κάστρου Παραβόλας παρουσιάζει ιδιομορφία ως προς την αψίδα, η οποία είναι ημικυκλική στο κάτω τμήμα, όπου και το παράθυρο, ενώ στο πάνω, όπου διατηρείται το ημικύκλιο, διακοσμείται με πέντε κόγχες. Παρόλη τη θλάση της στέγης της αψίδας, που αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα ελλαδικών, μακεδονικών και ιταλιωτικών ναών της πρώτης χιλιετίας, οι αψίδες της Αιτωλοακαρνανίας είναι χαμηλές σε σύγκριση με τις αψίδες των ναών της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης¹³.

Η ύπαρξη τεσσάρων μνημείων, που διασώζουν τη βαθμιδωτή διάταξη της αψίδας, αποτελεί αξιόλογη πληροφορία για τις καλλιτεχνικές επαφές της περιοχής με τη Μακεδονία και ιδιαίτερα ίσως με τη Θεσσαλονίκη και μας αποκαλύπτει ποιόν δρόμο ακολουθού-

12. Βλ. παραδείγματα: ABME 9 (1961) 47. Γενικά για τις αψίδες: Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 151-155.

13. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 153.

31. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου

σαν τα συνεργεία των μαστόρων για να φτάσουν ως τη Δυτική Στερεά.

Η ένταξη των μνημείων αυτών στη γενικότερη αρχιτεκτονική παράδοση της περιοχής δεν είναι ως σήμερα δυνατή από έλλειψη επαρκών στοιχείων.

Κεραμοπλαστικός διάκοσμος

Στα περισσότερα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος είναι λιτός και περιορίζεται στις τοξωτές ή ευθύγραμμες οδοντωτές ταινίες, που περιτρέχουν τις μακριές πλευρές των ναών ή στέφουν υπέρθυρα και τοξωτά παράθυρα. Η χρήση μόνο πλίνθων σε μερικούς άλλους για τη διαμόρφωση του τρούλλου και των καμαρών, όπως π.χ. συμβαίνει με την Αγία Τριάδα Μαύρικα (31)¹⁴, γίνεται για λόγους κυρίως στατικούς και λιγότερο καλαισθητικούς. Σε ελάχιστα μνημεία η κεραμοπλαστική διακόσμηση τοποθετείται στον τρούλλο, στις μακριές πλευρές των τοίχων ή στην πρόσοψη, ενώ στα περισσότερα η αψίδα αποτελεί τον κατεξοχήν διακοσμητικό χώρο. Μοναδική περίπτωση διακόσμησης τρούλλου είναι η Παναξιώτισσα της Γαυρολίμνης (32)¹⁵. Πάνω από το πλινθόχτιστο τύμπανο περιτρέχει ένα γύρο τον τρούλλο ζωφόρος με όρθιους ρόμβους και πιο πάνω, στο ύψος του γείσου, ζώνη πλίνθων που σχηματίζει τεθλασμένη γραμμή. Παρόλη την προσπάθεια του Ορλάνδου να υποδείξει παρόμοια διακόσμηση σε μνημείο της Ηπείρου¹⁶, η διακόσμηση του τρούλλου της Παναξιώτισσας δεν έχει προηγούμενο ούτε επόμενο. Η αξία του μνημείου δε βρίσκεται μόνο στη χτυπητή αντίθεση της λιτότητας που εμφανίζει ο υπόλοιπος ναός σε σύγκριση με τον κομψό τρούλλο, αλλά κυρίως στη μοναδικότητα της διακόσμησης. Ένα άλλο μνημείο, που δεν έ-

χει μελετηθεί ακόμη και που παρουσιάζει πολλά προβλήματα ως προς τις εξελικτικές του φάσεις, η Κοίμηση της Θεοτόκου του Κάστρου Παραβόλας, διασώζει τμήμα από τη διακόσμησή του, του 13ου αιώνα, στο νότιο τοίχο και στη βορειοανατολική πλευρά της αψίδας.

Πρόκειται για ιχθυάκανθα (opus spicatum)¹⁷ με ομόρροπες γωνίες χωρίς κορμό, όπου το μισό σχέδιο στρέφεται ανατολικά και το άλλο μισό δυτικά. Τα δύο τμήματα συνδέονται με ρόμβο που σχηματίζεται στη μέση (33). Το παράδοξο στην περίπτωση είναι ότι δεύτερη ίδια ιχθυάκανθα σχηματίζεται κατακόρυφα προς την πρώτη χωρίς να δένεται αισθητικά με τον υπόλοιπο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Ιχθυάκανθα με ομόρροπες γωνίες χωρίς κορμό συναντούμε και στην πρόσοψη της Παναγίας της Αλιχινιώτισσας. Το φαινόμενο βέβαια παρατηρείται και σε άλλα βυζαντινά μνημεία όπως στον Άγιο Νικόλαο Κρήνης Τρικάλων και στον Αϊ - Λέο της Μάνης¹⁸. Παράλληλα προς την οριζόντια ιχθυάκανθα, στη βασιλική Παραβόλας σχηματίζεται ζώνη με τρεις κάθετες και τρεις οριζόντιες πλίνθους, που επαναλαμβάνεται. Πρόκειται για ασυνήθιστο απλό κεραμοπλαστικό κόσμημα, παραλλαγή του οποίου συναντούμε και στον Άγιο Δημήτριο Βαράσοβας¹⁹, με τη μόνη διαφορά ότι εκεί χρησιμοποιήθηκαν ασυστηματοποίητα τρεις κάθετες ή τρεις συνεχόμενες πλίνθοι χωρίς διακοσμητική διάθεση. Από τις όχι συνηθισμένες κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις πρέπει να σημειώσουμε τη ζώνη με τα πηλίνα φιαλοστόμια στον Άγιο Γεώργιο Αγγελοκάστρου. Παρόμοια φιαλοστόμια μας είναι γνωστά από μνημεία της βυζαντινής Σερβίας, της Βουλγαρίας, της Μακεδονίας, του Μυστρά και της Χίου²⁰. Στην περιοχή της Στερεάς και της Ηπείρου το μόνο μνημείο που ανάμεσα στα κεραμοπλαστικά κοσμήματα διαθέτει και «ταινία διακοσμητική απαρτιζόμενη εκ βερνικωμένων τετραφύλλων στομιών πηλίνων αγγείων²¹» είναι η Παρηγορήτισσα της Άρτας.

Άλλοι ναοί, ιδιαίτερα της εποχής του Δεσποτάτου της Ηπείρου, κοσμούνται με κεραμοπλαστικά σχέδια που συχνά συναντούμε και σε πολλά μνημεία των γειτονικών περιοχών ή γενικά του ελλαδικού χώρου: ζωφόρος με στενόμακρους και σταυρόσχημους μαιάνδρους π.χ. διακοσμή τις αψίδες του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι, των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Παλαιοκατούνα (34) και της Πρεβέντζας (35), πράγμα που συμβαίνει και στα μνημεία της γειτονικής Ηπείρου όπως στον Άγιο Βασίλειο²², στον Άγιο Νικόλαο της

17. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 173.

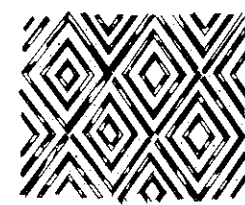
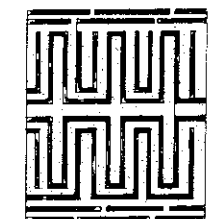
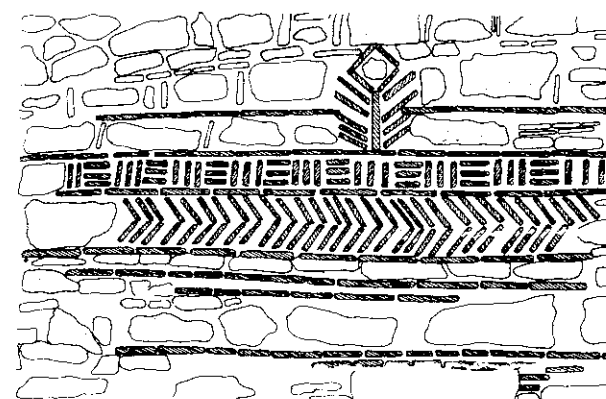
18. Για τον πρώτο βλ. Νικονάνος, Θεσσαλία, 78-79 πιν. 30β και για το δεύτερο: Δρανδάκης, Αϊ - Λέος, 156-57, πιν. 44γ.

19. ABME 1 (1935) εικ. 16.

20. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, 36.

21. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, 36, εικ. 19.

22. ABME 2 (1936) 119 εικ. 3.

33. Κεραμοπλαστικός διάκοσμος:

α. Παναγία Κάστρου Παραβόλας.

β. Παναγία Παλαιοκατούνας.

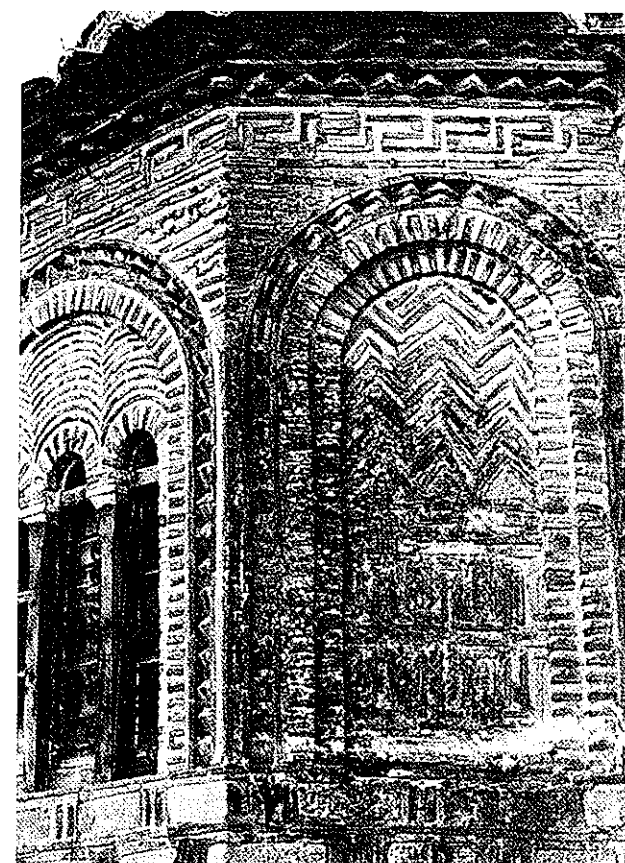
γ. Κεράμινη επιγραφή τείχους Αγγελοκάστρου.

Ροδιάς²³ και στην Παρηγορήτισσα²⁴ της Άρτας. Τεθλασμένες γραμμές, που διακοσμούν τον τρούλλο της Παναξιώτισσας ή τις αψίδες των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Παλαιοκατούνα, της Παναγίας της Πρεβέντζας και της Αλιχινιώτισσας δεν είναι άγνωστες και στα γειτονικά μνημεία, όπως στην Παναγία του Μπρυώνη της Άρτας²⁵. Ποικιλία άλλων κεραμοπλαστικών κοσμημάτων στολίζει τις αψίδες, όπως κλειδόμορφα (Παλαιοκατούνα, Πρεβέντζα), δισέψιλον, ανεστραμμένο λατινικό σίγμα, πριονωτές ταινίες (Πρεβέντζα), επαναλαμβανόμενα τρίγωνα και πλίνθινοι σταυ-

23. ABME 2 (1936) 134, εικ. 4.

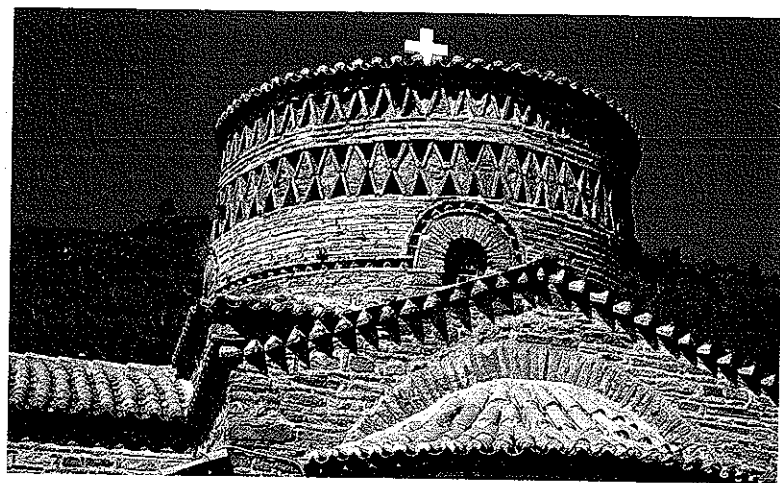
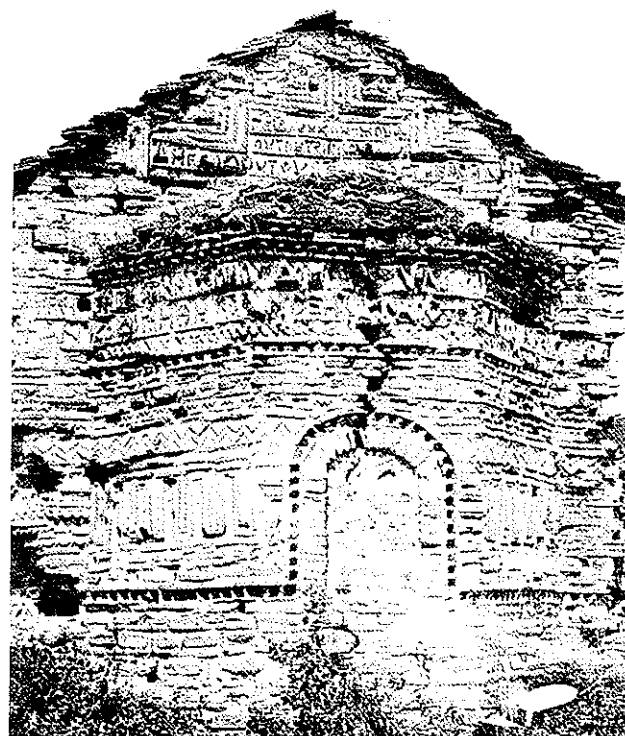
24. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, 28 εικ. 19 και 33 εικ. 23.

25. ABME 2 (1936) 53 εικ. 3.

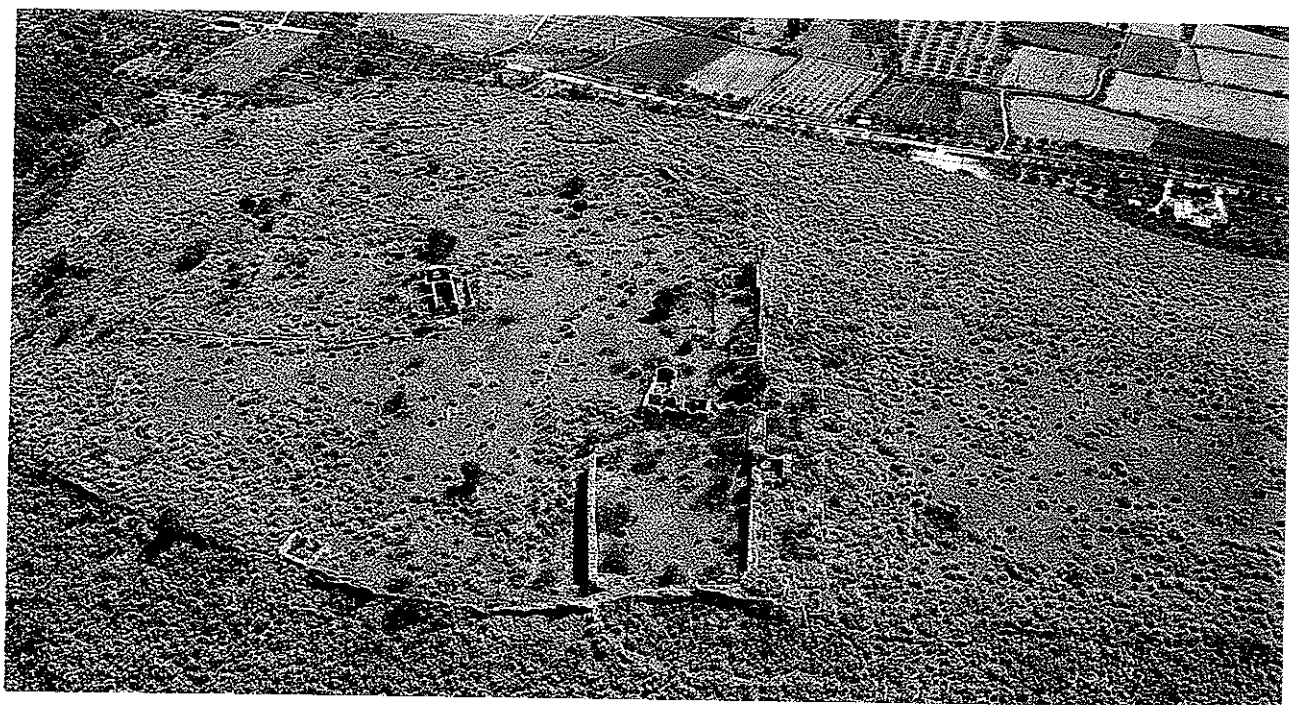

34. Παναγία Παλαιοκατούνας (Λεσίνι): κεραμοπλαστικός διάκοσμος αψίδας.

35. Παναγία Πρεβέντζας: κεραμοπλαστικός διάκοσμος αψίδας και ανατολικής πλευράς.

32. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης: ο τρούλλος.

36. Γράβες Αστακού: Ο αρχαιολογικός χώρος.

ροί (Αλιχινιώτισσα). Ειδικότερα τα επαναλαμβανόμενα τρίγωνα, στην παραλλαγή που εμφανίζονται στην Αλιχινιώτισσα, δεν τα συναντούμε σε αντίστοιχα μνημεία του Δεσποτάτου παρά μόνο στη δυτική πλευρά του βυζαντινού φρουρίου της Άρτας²⁶. Γενικά η κεραμοπλαστική διακόσμηση των βυζαντινών μνημείων που σώζονται είναι περιορισμένη, με εξαίρεση εκείνα που εντάσσονται στην κτηριακή δραστηριότητα των Δεσποτών της Ηπείρου και τα οποία ξεχωρίζουν κυρίως για τον πλούσιο διάκοσμο των αψίδων.

Συμπύξεις ναών

Αποτελεί πάγιο γνώρισμα των ναών με μακραίωνη ιστορία το πέρασμα από διάφορες οικοδομικές φάσεις. Συνηθισμένη είναι η φάση εκείνη όπου για διάφορους λόγους το μνημείο, αν ήταν τρίκλιτη βασιλική, συμπύσσεται ως προς τα πλάγια κλίτη και περιορίζεται στο κεντρικό²⁷. Ο ναός έτσι διαφοροποιείται αρχιτεκτονικά όχι μόνο ως προς την κάτοψη, αλλά και ως προς τη στέγη. Η Αιτωλοακαρνανία έχει να παρουσιάσει μερικές τρίκλιτες²⁸ βασιλικές που συμπύχθηκαν στο κεντρικό κλίτος μετά από καταστροφή ή μακροχρόνια ερείπωση. Κύριο γνώρισμα όλων αυτών είναι η

ταπεινότερη εμφάνιση μετά τη σύμπτυξη και η περιορισμένη χωρητικότητα. Συμπύξεις παρατηρούνται στους παρακάτω ναούς:

α) Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου: Πιθανότατα τον 9ο αιώνα εγκαταλείφθηκαν τα πλαινά κλίτη και χτίστηκαν τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα στις περσοστοιχίες του κεντρικού κλίτους²⁹.

β) Παναγία Τρημιτού: Πρόσφατα στο χώρο του κεντρικού κλίτους χτίστηκε μικρός ναός, που διετήρησε την παλαιά τοιχοποιία κυρίως στη βόρεια πλευρά και ελάχιστα στη νότια, αφήνοντας ανατολικά άθικτες τις τρεις ερειπωμένες ημικυκλικές αψίδες.

γ) Άγιος Γεώργιος χωριού Αγίου Γεωργίου: Πιθανότατα στην εποχή της Τουρκοκρατίας ο ναός περιορίστηκε στο κεντρικό κλίτος.

δ) Επισκοπή Μάστρου: Στα μέσα του 19ου αιώνα³⁰ ο ναός συμπύχθηκε στο μεσαίο κλίτος, ενώ από την παλαιά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική σώζεται το νότιο κλίτος, τμήμα της βόρειας αψίδας και θεμέλια του νάρθηκα.

ε) Παναγία του Κάστρου Παραβόλας: Σε νεότερη φάση, κατά την εποχή του Δεσποτάτου, ξαναχτίστηκαν οι πλαϊνοί τοίχοι, σε σημείο ώστε να μη διακρίνεται ο τρόπος διαίρεσης κεντρικού και πλάγιων κλιτών. Συμπληρώθηκε η αψίδα στο ανώτερο τμήμα με ημικυκλική, που παρουσιάζει μικρότερη διάμετρο και διακοσμείται με αβαθείς κόγχες.

στ) Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: Από τον πρώτο ναό, σώζονται τέσσερις μονόλιθοι αρράβδωτοι κίο-

29. Ορλάνδος. Η παρά το Ζαπάντι βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ABME 9 (1961) 49-50.

30. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 12 σημ. 11.

37. Αγία Σοφία Μόκιστας: Τα θεμέλια της αρχικής αψίδας.

νες, τμήματα επιστυλίου και γείσα θυρών με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο και ένα κιονόκρανο. Στην εποχή του Δεσποτάτου χτίζεται σχεδόν εκ βάθρων πάνω σε καινούργιο σχέδιο, ίσως δικιόνιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο και στην Τουρκοκρατία ανακατασκευάζεται.

ζ) Βασιλική στις Γράβες Αστακού (36). Στην αρχική τρίκλιτη βασιλική, που ερειπώθηκε σε εποχή που δεν είναι εύκολο να καθοριστεί, χτίστηκε κατά τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας μονόκλιτος ναός που κι αυτός με τη σειρά του ερειπώθηκε. Το ιδιαίτερο γνώρισμα του νεότερου ναού είναι ότι στο χώρο του τέμπλου του παλαιού ναού χτίστηκε μικρότερη αψίδα, που απομόνωσε και αχρήστευσε την παλαιά³¹. Επίσης χρησιμοποιήθηκε ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του παλαιού ναού, ενώ χτίστηκε νότια πλευρά εσωτερικότερα από την παλαιά.

η) Αγία Σοφία Μόκιστας (37). Η σύμπτυξη της τρίκλιτης αυτής βασιλικής δεν έγινε ως προς τα πλάγια κλίτη, αλλά ως προς το ανατολικό τμήμα της. Από πρόσφατες ανασκαφές³² αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια της αρχικής αψίδας 4-5 μ. ανατολικότερα της νεότερης.

Το φαινόμενο της σύμπτυξης τόσο των εκκλησιών

φανερώνει μέχρι ενός σημείου και την πορεία των φάσεων από τις οποίες πέρασαν. Χτίστηκαν μεγαλοπρεπείς, κι αργότερα ήρθαν οι εχθρικές επιδρομές και οι αναστατώσεις της περιοχής για να τις ερειπώσουν. Σε δεύτερη φάση κατά την εποχή του Δεσποτάτου ορισμένες συμπύχθηκαν, επισκευάστηκαν ή ξαναχτίστηκαν για λειτουργική χρήση. Σε τρίτη φάση τέλος, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας ή στα νεότερα, στο χώρο των παλαιών ερειπίων υψώθηκαν μικροί ναοί, που δεν παρουσιάζουν καμία αρχιτεκτονική σχέση με τους παλαιότερους.

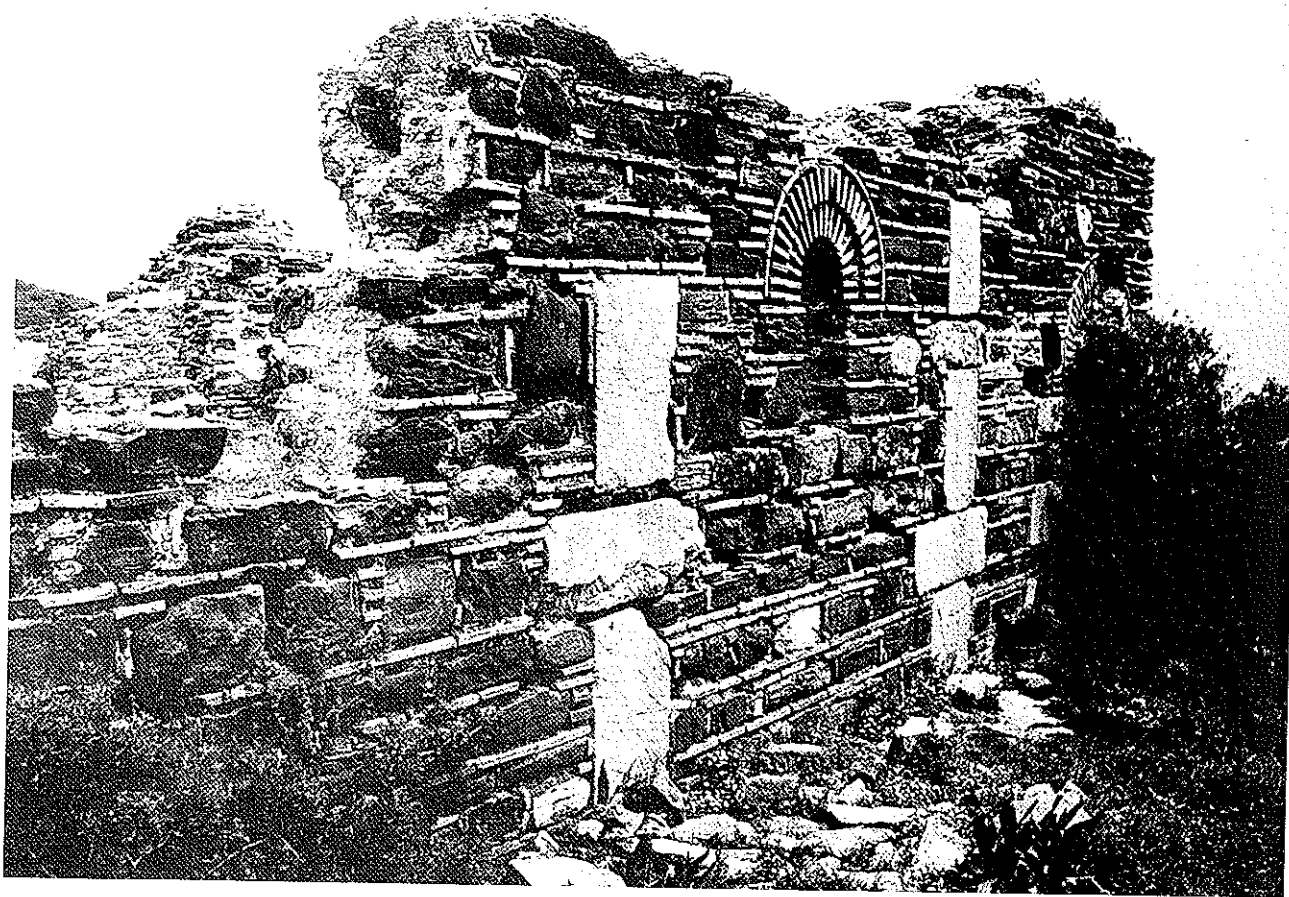
Ναοί σε αρχαίους χώρους

Το γενικότερο φαινόμενο της παλαιοχριστιανικής περιόδου, κατά την οποία μετατράπηκαν αρχαίοι ναοί σε χριστιανικούς ή χτίστηκαν χριστιανικοί ναοί πάνω σε αρχαία ιερά³³ συνεχίστηκε και στη μεσοβυζαντινή εποχή αλλά ως προς τη δεύτερη περίπτωση. Ειδικότε-

33. Fr. W. Deichman, *Fruhchristliche Kirchen in antiken Heiligtümern*, Jdl, 54 (1939) 105-136, J.M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires paiens en Grèce*, «Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern», Tübingen 1976, 309-320, Γ. Σωτηρίου, *Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος*, AE (1929) 164-173, 198-201, 203-204, ΑΙ. Frantz, *From paganism to christianity in the temples of Athens*, DOP, 19 (1965) 187-205.

31. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, 19.

32. Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία, 270-275.

38. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας: διακόσμηση των τοίχων με σταυρούς.

ρα στην Αιτωλοακαρνανία πολλοί ναοί χτίστηκαν πάνω σε ερείπια αρχαίων ιερών ή ναών ή χρησιμοποιήθηκε το οικοδομικό υλικό γειτονικών ερειπωμένων πόλεων³⁴.

Ο συνοπτικός κατάλογος που ακολουθεί δεν μπορεί να θεωρηθεί πλήρης, αφού δεν είναι βέβαιο αν έχουν επισημανθεί όλοι οι ναοί και δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί όλες οι αιτωλικές και ακαρνανικές πόλεις:

α) Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας (38). Χρησιμοποιήθηκαν ογκόλιθοι γλαυκού χρώματος από άγνωστο αρχαίο κτήριο για τη διακόσμηση των τοίχων με σταυρούς³⁵.

β) Επισκοπή Μάστρου (29). Στη βάση των τοίχων και κυρίως στις γωνίες τοποθετήθηκαν ογκώδεις λιθόπλινθοι, που μεταφέρθηκαν από τα ερείπια του γειτονικού αρχαίου Παιανίου³⁶.

34. Το φαινόμενο για την Αιτωλοακαρνανία συνεχίστηκε και στη βυζαντινή περίοδο όπως π.χ. συμβαίνει με το Βλοχό (χτίστηκε κάτω από την ακρόπολη των Θεοτιέων), το Λιγοβίτσι (χτίστηκε κάτω από την πόλη των Δηριέων) κ.α.

35. ABME 1 (1935) 106-107.

36. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 16, RE, XVIII, 2 (1942) στ. 2363-2374.

γ) Παναγία του Κάστρου Παραβόλας (39). Χτίστηκε στην κορυφή του λόφου, όπου το φρούριο της αρχαίας αιτωλικής πόλης του Βουκατίου³⁷, δίπλα ακριβώς στο σωζόμενο μέχρι σήμερα κυκλικό πύργο του τείχους.

δ) Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου. Οι μεγάλοι ορθογώνιοι λίθοι της πρόσοψης τοποθετήθηκαν σε δεύτερη χρήση και προέρχονται πιθανότατα από τα ερείπια της αρχαίας Κωνώπης (που μεταγενέστερα ονομάστηκε Αρσινόη). Ταυτίζεται, χωρίς η άποψη αυτή να γίνεται αποδεκτή από όλους τους ερευνητές, «προς τον περίοπτον λόφον του Αγγελοκάστρου...»³⁸.

ε) Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας (40). Το μοναστήρι είναι χτισμένο στον περιτειχισμένο χώρο της ακρόπολης του αρχαίου Φιστύου³⁹ και το μεγαλύτερο τμήμα του περιβόλου συμπίπτει με την ακρόπολη. Ως τοίχος του περιβόλου του μοναστηριού χρησιμοποιήθηκε ο αρχαίος, και μόνο στη νότια πλευρά χτίστηκε νεότερος βυζαντινός.

στ) Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας (41). Οι τοίχοι των διδυμων ναών χτίστηκαν με πελεκημένους

37. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 94, Woodhouse, Aetolia 190-196, RE, III, 1 (1897) 994.

38. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 103.

39. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 94-95.

39. Η Παναγία του Κάστρου Παραβόλας δίπλα στον αρχαίο πύργο.

40. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας.

41. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας από ΝΔ.

ογκολίθους από το αρχαίο σημαντικό ιερό της «Ηγεμόνης Αρτέμιδος»⁴⁰ που βρισκόταν στον ίδιο χώρο.

ζ) Βασιλική στις Γράβες Αστακού (42). Σε πολλά σημεία των τοίχων τοποθετήθηκαν σε δεύτερη χρήση ορθογώνιοι πωρόλιθοι, αρχιτεκτονικά μέλη και ενεπίγραφη πλάκα, που προέρχονται από γειτονικές κατασκευές του αρχαίου Αστακού⁴¹.

η) Βασιλική κάτω Βασιλικής. Χρησιμοποιήθηκαν στην τοιχοποιία δόμοι από αρχαίο ναό.

Αρχιτεκτονικά και γλυπτά μέλη - σύνδεσμοι με τα παλαιοχριστιανικά μνημεία

Παρόλες τις δυσκολίες που υπάρχουν για να παρακολουθήσουμε την ομαλή μετάβαση από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή περίοδο, εντούτοις, με τη βοήθεια ορισμένων αρχιτεκτονικών και γλυπτών μελών, η απόσταση είναι δυνατόν να γεφυρωθεί σε πολλές περιπτώσεις ικανοποιητικά. Συνδυετικοί κρίκοι αυτής της σχέσης θεωρούνται όσα παλαιοχριστιανικά θραύσματα, αποτμήματα και άλλα στοιχεία διασώθηκαν από την αρχική κατασκευή σε μεταγενέστερες ανακαινίσεις ή συμπτώξεις της βυζαντινής εποχής. Αρχιτεκτονικά, γλυπτά και διακοσμητικά στοιχεία που

μας μεταφέρουν από την παλαιοχριστιανική στη βυζαντινή περίοδο αποτελούν οι αρράβδωτοι κίονες της Παναγίας Τρημιτού ή του Παντοκράτορα Μοναστηρακίου, το θεοδοσιανό κιονόκρανο⁴² του πρώτου μνημείου, και ιδιαίτερα το ψηφιδωτό δάπεδο της Τρημιτού και της Επισκοπής Μάστρου (19)⁴³. Εξάλλου ο τρόπος επικοινωνίας μεταξύ κεντρικού και πλάγιων κλιτών στην Επισκοπή Μάστρου, που γινόταν με τη βοήθεια μόνο των ακραίων ανοιγμάτων, μας μεταφέρει στην αρχιτεκτονική των παλαιοχριστιανικών χρόνων⁴⁴. Δύο αρχιτεκτονικά στοιχεία της Επισκοπής Μάστρου, η υποχώρηση του τόξου μετώπου του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας και η βάση συνθρόνου⁴⁵ θεωρούνται συνήθως χαρακτηριστικά γνωρίσματα μνημείων της πρώτης χιλιετίας. Σ' αυτά πρέπει ίσως να προστεθεί και η βαθμιδωτή αψίδα των εκκλησιών, που προαναφέραμε, καθώς και οι χαμηλές αντηρίδες και ο πλίνθινος κοσμητής με τους γεισίποδες της Επισκοπής Μάστρου⁴⁶, κι ακόμη οι αρράβδωτοι κίονες και τα αποτμήματα λίθινων θωρακίων, που φέρουν ανάγλυφη

42. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος Β 292.

43. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 180, 190.

44. Th. Matheus, The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, University Park - London, 1971, 118-121.

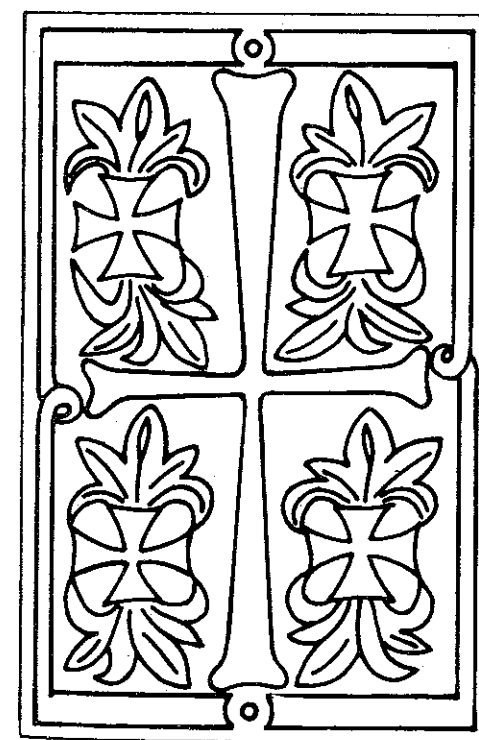
45. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 180.

46. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 180.

42. Γράβες Αστακού: Το εσωτερικό της αψίδας.

43. Λουτρά Τρύφου: θωράκιο από τον Άγιο Βάρβαρο (σχ. Παπατρέχα).

διακόσμηση με σταυρούς, κλάδους και ρόδακες, στον Άγιο Νικόλαο Νότιας Βαράσοβας, και τα θωράκια τέμπλου που προέρχονται από τον Άγιο Βάρβαρο στα Λουτρά Τρύφου (43)⁴⁷, στοιχεία που φανερώνουν στενή εξάρτηση από παλαιοχριστιανικά μνημεία.

Οι συνεχείς στρώσεις πλίνθων στο κατώτερο τμήμα της ΝΑ πλευράς της αψίδας στην Παναγία του Κάστρου Παραβόλας αποτελούν αρχαίο γνώρισμα⁴⁸, ενώ οι ισοσκελείς ανάγλυφοι σταυροί στα τμήματα επιστυλίου και γείσων του Παντοκράτορα Μοναστηρακίου έχουν αρχαιότατη παλαιοχριστιανική προέλευση⁴⁹.

Πέρα όμως απ' όλα αυτά το χτίσιμο σημαντικού αριθμού τρίκλιτων βασιλικών συνδέει τον αιτωλοακαρνανικό χώρο με τις πηγές της παλαιοχριστιανικής τέχνης και φανερώνει καλλιτεχνική ευαισθησία και συνέπεια στη συνέχιση της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής γραμμής.

Μοναστηριακά κέντρα και ανεξάρτητοι ναοί

Με τη μορφή που έχουν φθάσει ως τις μέρες μας τα βυζαντινά μνημεία δεν είναι εύκολο πάντοτε να γνωρίζουμε αν υπήρξαν μοναστικά κέντρα ή απλώς α-

40. Κ.Α. Ρωμαιοί, Θέρμος και γειτονικοί τόποι, παράρτημα Α Δ (1922-25) 4-6.

41. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, 19.

47. ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, 334-335.

48. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, Β 235 εξ.

49. Ορλάνδος, Ξυλόστεγος, 520.

νεξάρτητοι ναοί, που εκπλήρωναν τις λατρευτικές ανάγκες των πιστών. Από φιλολογικές μαρτυρίες⁵⁰ π.χ. μαθαίνουμε για το μοναστήρι του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού, που είχε περιπέσει σε παρακμή στην εποχή του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου, ενώ σε προηγούμενες εποχές πρέπει να ήταν αξιόλογο κέντρο ασκητών. Όσα μνημεία διασώζουν τον περιτειχισμένο περίβολο με τα κελλιά⁵¹ είναι δυνατό με αρκετή πιθανότητα να τα κατατάξουμε ανάμεσα στα μοναστικά κέντρα που διεδράματίζουν κάποιο ρόλο στην ιστορία της περιοχής. Το ίδιο με βεβαιότητα μπορεί να υποστηριχτεί και για τα σπήλαια, που αποτέλεσαν μοναστικά κέντρα ή απλά ασκηταριά αναχωρητών. Μερικοί όμως ναοί δεν παρουσιάζουν καμιά ένδειξη ότι υπήρξαν καθολικά μοναστηριών. Στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για ναούς που εξυπηρετούσαν το πλήθος των πιστών. Από τα παλαιότερα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας φαίνεται πως η Βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ο Άγιος Γεώργιος του χωριού Αγίου Γεωργίου, η Επισκοπή Μάστρου, η Παναγία του Κάστρου Παραβόλας, οι Δύο Εκκλησίες Σταμνάς, η Παναγιώτισσα και ο Άγιος Δημήτριος στη Βαράσοβα, η Βασιλική στις Γράβες Αστακού, η Παναγία Πρεβέντζας και τα Εισόδια της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας ήταν ναοί που θεράπευαν λειτουργικές ανάγκες πιστών. Κάποιοι απ' αυτούς τους ναούς σε ορισμένα χρονικά διαστήματα, δεν αποκλείεται να υπήρξαν επισκοπικοί⁵². Οι περισσότεροι θα πλαισιώνονταν από προσκτίσματα.

Κτίσματα μέσα σε σπηλιές

Στα σπήλαια που ήταν μοναστικά κέντρα⁵³ ή απλά ασκηταριά⁵⁴ έχει παρατηρηθεί ότι οι μοναχοί φρόντιζαν να μη λείπουν τα εντελώς απαραίτητα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Για τις λειτουργικές τους ανάγκες έχτιζαν στην ανατολική πλευρά του σπηλαίου ανεξάρτητη κόγχη, όπως στον Άγιο Νικόλαο τον Κρεμαστό και στον Άγιο Ανδρέα Χαλκιοπούλων (44), την οποία μάλιστα αγιογραφούσαν. Μπροστά από την κόγχη ύψωναν λιθόχτιστο τέμπλο. Ο υπόλοιπος χώρος έμενε αδιαμόρφωτος ακόμη και αν εφαρμοζόταν εικονογραφικό πρόγραμμα. Σε άλλα όμως σπήλαια, όπως στα δύο της Βαράσοβας, που είναι αφιερωμένα στον Άγιο Νικόλαο, στους Αγίους Πατέρες του ίδιου ασκητικού χώρου και στην Αγία Ελεούσα Μύτικα, χτίστηκαν στο εσωτερικό τους ναίσκοι ανεξάρτητοι και μάλιστα με

διαστάσεις και σχέδιο στο βαθμό που τους επέτρεπε ο χώρος.

Επίσης για τα σπήλαια - ασκηταριά, που βρίσκονταν σε άνυδρα βουνά, έπρεπε να εξασφαλιστεί το νερό. Γι' αυτό παρατηρείται, όπου υπήρχε δυνατότητα, να ανοίγουν μέσα στο σπήλαιο βαθιά κινωτέρνα και να συγκεντρώνουν τα βρόχινα νερά (Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός και Αγία Ελεούσα Μύτικα) ή στην είσοδο του σπηλαίου να κατασκευάζουν δεξαμενή όπου με υδραγωγούς σωλήνες συγκεντρωνόταν το βρόχινο νερό (Άγιοι Πατέρες και Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας).

Κεράμινες επιγραφές

Ενα από τα ιδιαίτερα γνωρίσματα των μνημείων της εποχής του Δεσποτάτου είναι, όπως σημειώσαμε, ο πλούσιος κεραμοπλαστικός διάκοσμος των αψίδων. Επέκταση αυτής της τάσης, σε συνδυασμό με την εξασφάλιση της υστεροφημίας των κτητόρων και των επισήμων προσώπων, αποτελούν οι κεράμινες επιγραφές στους τοίχους ναών και άλλων κτηρίων. Στην Παναγία Πρεβέντζας, το μνημείο που βυθίστηκε στην τεχνητή λίμνη Καστρακίου, στην ανατολική πλευρά και στην αψίδα υπήρχε πεντάστιχη κεραμική επιγραφή (45) με αξιόλογα πληροφοριακά στοιχεία για πρόσωπα της εποχής⁵⁵. Στην εποχή του Δεσποτάτου δεν είναι άγνωστες και άλλες κεράμινες επιγραφές, όπως π.χ. στην Παναγία του Μπρυώνη, που δημοσίευσε ο Ορλάνδος⁵⁶. Στο χώρο της Αιτωλοακαρνανίας τμήμα της κεράμινης επιγραφής διασώθηκε και στο τμήμα του τοίχους του Αγγελοκάστρου (33)⁵⁷. Υποθέτουμε ότι παρόμοιες επιγραφές θα στόλιζαν αψίδες και άλλων μνημείων που δε σώθηκαν ή που μετά από ερείπωση ξαναχτίστηκαν. Διαφορετικά δεν μπορεί να εξηγηθεί η διατήρηση αυτής της συνήθειας που φτάνει ως το 1746, χρονολογία που χτίστηκε το καθολικό του Παντοκράτορα Αγγελοκάστρου, καθώς μας πληροφορεί κεράμινη επιγραφή στον ανατολικό τοίχο του ναού.

Τα γνωρίσματα των ναών του Δεσποτάτου

Ύστερα από όσα σημειώθηκαν είναι δυνατό να ξεχωριστούν οι ναοί της περιοχής, που εντάσσονται στην οικοδομική δραστηριότητα των Δεσποτών της Ηπείρου, επειδή από αρχιτεκτονική πλευρά παρουσιάζουν κοινά μορφολογικά γνωρίσματα. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά υπογραμμίζουν την καλλιτεχνική ενότητα του χώρου, αυτή την εποχή, και διαφοροποιούν τις τάσεις που επικράτησαν σε άλλα ελλαδικά κέντρα, όπως π.χ. στην Καστοριά ή στο Μυστρά. Ως επαναλαμβανόμενο, από ναό σε ναό, ιδιαίτερο αρχιτε-

50. Βέη - Σεφερλή, Εκ των καταλοίπων Ν. Βέη, 62-64. Βλ. γενικότερα το πρόβλημα της λειτουργίας των ναών (ενοριακοί ή καθολικά μοναστηριών): Μουρίκη, Σωτήρα, 69.

51. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, 7-12.

52. Για την Επισκοπή Μάστρου και τις Δύο Εκκλησίες ήδη διατυπώθηκαν παρόμοιες θεωρίες. Βλ. τα μνημεία και τις θέσεις των ερευνητών στο περιγραφικό κατάλογο.

53. Αγ. Νικόλαος ο Κρεμαστός.

54. Τα σπήλαια της Βαράσοβας, η Αγία Ελεούσα Μύτικα, ο Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων.

55. Την επιγραφή διάβασε και εκδίδει η λυκειάρχης - αρχαιολόγος Σ. Αλεξανδροπούλου.

56. ABME 2 (1936) 54-56.

57. ABME 9 (1961) 67 εικ. 5.

45. Παναγία Πρεβέντζας: Κεράμινη επιγραφή στην ανατολική πλευρά.

κτονικό στοιχείο της περιοχής του Δεσποτάτου μπορεί να σημειωθεί η τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα⁵⁸, της οποίας οι πλάγιες πλευρές έχουν τυφλά αψιδώματα⁵⁹ και κατά κανόνα φέρουν πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση.

Η τοιχοδομία των περισσότερων μνημείων γίνεται με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους, που εναλλάσσονται με μονές στρώσεις πλίνθων, ενώ στους κάθετους αρμούς τοποθετούνται μονές ή διπλές πλίνθοι δημιουργώντας πλινθοπερίκλειστο σύστημα⁶⁰, πράγμα που φανερώνει επίδραση της λεγόμενης ελλαδικής σχολής. Εξάλλου τα παρεκκλήσια γύρω από το ναό, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της Πρεβέντζας

58. Στην Αιτωλοακαρνανία είναι: Αγ. Γεώργιος Αγγελοκάστρου, Αλιχινιώτισσα, Παναγία Πρεβέντζας, Εισόδια της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας, Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας, Παντοκράτορας Μοναστηρακίου, Αγ. Ιωάννης Γαλατά.

59. ABME 9 (1961) 39 όπου ενδεικτικά παραδείγματα.

60. Το επιμελότερο είναι της Αγίας Σοφίας Μόκιστας, Αγ. Γεωργίου Αγγελοκάστρου, Παναγίας Πρεβέντζας, Εισοδίων Θεοτόκου Παλαιοκατούνας, Αγίου Στεφάνου Ριβίου και Παντοκράτορα Μοναστηρακίου.

και του Παντοκράτορα Μοναστηρακίου, φανερώνουν επίδραση της Μακεδονίας. Στις σχέσεις Ηπείρου και Μακεδονίας πρέπει να αναζητηθούν και άλλα αρχιτεκτονικά δάνεια, στοιχεία που συναντούμε σε μνημεία της πρώτης⁶¹. Αλλά το σπουδαιότερο γνώρισμα των ναών της Ηπείρου και της Δυτικής Στερεάς από τον 13ο-15ο αιώνα είναι η ποικιλία των αρχιτεκτονικών τύπων⁶². Επικρατούν αριθμητικά οι ξυλόστεγοι ναοί και οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι⁶³. Το γεγονός κυρίως αυτό οδήγησε τον Βοκοτόπουλο στο συμπέρασμα ότι «το Δεσποτάτον διεμόρφωσε ιδίαν πρωτότυπον αρχιτεκτονικήν Σχολήν», με νέα στοιχεία που προέρχονταν από τη ντόπια παράδοση και δάνεια που δέχτηκε από την ελλαδική και τη μακεδονική σχολή⁶⁴.

61. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 211-212.

62. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 210.

63. Βλ. παραδείγματα: Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 210 σημ. 1-3.

64. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 212.

2. Ζωγραφική

Μνημειακή ζωγραφική. Τοιχογραφημένα σπήλαια. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός. «Πρόγραμμα» για μικρούς καμαροσκεπείς ναούς. Το πρόβλημα της επαφής με τα μεγάλα κέντρα.

Μνημειακή ζωγραφική

Τα βυζαντινά μνημεία, που διασώζουν το γραπτό τους διάκοσμο στον αιτωλοακαρνανικό χώρο, είναι ελάχιστα. Αλλά και σ' αυτά δε διατηρείται ολόκληρο το εικονογραφικό πρόγραμμα παρά μόνο μικρά τμήματα ή συνήθως η Πλατυτέρα στην κόγχη. Πιο συγκεκριμένα στο παλαιό καθολικό της Μυρτιάς σώζεται τμήμα της Κοίμησης της Θεοτόκου και ο Άγιος Στέφανος, στον Άγιο Γεώργιο του χωριού Αγίου Γεωργίου, στην Επισκοπή Μάστρου, στον Άγιο Γεώργιο Καινούργιου και στον Άγιο Ανδρέα Χαλκιοπούλων μόνο ο διάκοσμος της κόγχης, στην Παναγίτσα Καλλιθέας, στην Παναγία Πρεβέντζας, στον Άγιο Ιωάννη Γαλατά και στα σπήλαια των Αγίων Πατέρων Βαράσσοβας, Αγίου Νικολάου Κρεμαστού, Ελεούσας Άνω Μυρτιάς και Αγίας Ελεούσας Μύτικα μεγάλα τμήματα τοιχογραφιών. Μόνο στους Αγίους Αποστόλους Νερομάνας ο ναός είναι κατάγραφος, αλλά οι τοιχογραφίες έχουν φθαρεί τόσο πολύ ώστε, στην κατάσταση που βρίσκονται, δεν είναι εύκολο να μελετηθούν.

Με αυτά τα δεδομένα ο σημερινός ερευνητής δεν είναι σε θέση να δώσει σαφή εικόνα της ζωγραφικής της περιοχής, αλλά είναι αναγκασμένος να εξετάζει αποσπασματικά τις υπάρχουσες τοιχογραφίες και να τις εντάσσει στα γενικότερα καλλιτεχνικά ρεύματα της κάθε εποχής.

Η Κοίμηση της Θεοτόκου (46), της οποίας σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα στο παλαιό καθολικό της Μυρτιάς, αντιπροσωπεύει την τέχνη του 12ου ή 13ου αι. Χρησιμοποιώντας κριτήρια εικονογραφικά και τεχνολογικά ο Ορλάνδος⁶⁵ τοποθετεί τη σκηνή από τον 11ο ως τις αρχές του 13ου αι. Τελευταία ο Djurić⁶⁶ εντάσσει την τοιχογραφία στο πρώτο μισό του 13ου αι., στις αρχές δηλ. της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Δεσποτάτου της Ηπείρου, και βρίσκει σοβαρή τεχνολογική ομοιότητα με το έργο του δεύτερου ζωγράφου στη Μαυριώτισσα της Καστοριάς, που το τοποθετεί χρονολογικά στην ίδια περίοδο. Ότι βέβαια η σκηνή παρουσιάζει πολλά και αξιόλογα αρχαϊκά στοιχεία φαίνεται από τη σύγκριση με μνημεία παλαιότερα ή σύγχρονα προς τον 12ο αι. Πλησιέστερα δηλ. βρίσκεται προς την Κοίμηση των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς, την οποία ενώ ο Πελεκανίδης⁶⁷ χρονολόγησε στον 11ο αιώνα τελευταία αναχρονολόγησαν τις

65. ABME 9 (1961) 84-87 και πιν. 1.

66. V. Djurić, La peinture murale, 62 και πιν. X. 19.

67. Πελεκανίδης, Καστοριά, 21 και πιν. 14β.

τοιχογραφίες του μνημείου η Lafontaine - Dosogne⁶⁸, ο Χατζηδάκης^{68α}, και η Hadermann - Misguich^{68β} και τις τοποθέτησαν στα τέλη του 12ου και μάλλον στη δεκαετία 1170-1180. Το ίδιο είναι δυνατό να υποστηριχθεί και για την αντίστοιχη σκηνή στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη⁶⁹. Το ήρεμο μεγαλείο των σκεπτομένων αποστόλων και αγίων, η συγκρατημένη έκφραση θλίψης στα πρόσωπα, οι ακινητοποιημένες για μια στιγμή μορφές, το δυνατό φως που απλώνεται στα γυμνά μέρη, η απουσία όλων των λεπτομερειικών εικονογραφικών στοιχείων, που εμφανίζονται στη σκηνή από το 13ο αι. και ύστερα, συνδέουν την Κοίμηση της Μυρτιάς με τον 11ο και 12ο αι. και λιγότερο με τον 13ο. Εξάλλου η Κοίμηση της Μαυριώτισσας⁷⁰ φανερώνει ατμόσφαιρα μέσα στην οποία τα πρόσωπα εκφράζουν πιο έντονα το εσωτερικό τους πάθος, ενώ στη Μυρτιά οι λιγότερες μορφές που σώζονται εκφράζουν ένα κλίμα καρτερικότητας. Είναι δυνατό λοιπόν να υποστηριχθεί ότι η Κοίμηση της Μυρτιάς συμπίπτει χρονικά με την αντίστοιχη σκηνή της Μαυριώτισσας. Και ακόμη, αν η τοιχογραφία της Καστοριάς μας θυμίζει μικρογραφίες χειρογράφων, η Κοίμηση της Μυρτιάς μας οδηγεί στο λαϊκό⁷¹ καλλιτεχνικό ρεύμα, που συναντούμε στην περιοχή από το 10ο μέχρι το 12ο αι. και σε άλλα μνημεία - σπήλαια, στον Άγιο Νικόλαο τον Κρεμαστό και στην Ελεούσα Μύτικα.

Η Πλατυτέρα της Επισκοπής Μάστρου⁷², παρόλη τη μεγάλη φθορά που παρουσιάζει, αποκαλύπτει έργο με αριστοκρατικές καλλιτεχνικές τάσεις. Ο αρχάγγελος κυρίως (47), που σώζεται στα δεξιά της Πλατυτέρας σε καλή σχετικά κατάσταση μετά τον καθαρισμό του 1969⁷³, με το αριστοκρατικό ύφος και την

68. Lafontaine - Dosogne, «Byzanz - Propyläen», 3, 120 και πιν. 178.

68α. Χατζηδάκης, «Byzanz - Propyläen», 3, 237 και πιν. 178.

68β. Hadermann - Misguich, «Byzantion» 35 (1965) 440-443.

69. Πελεκανίδης, Καστοριά 24 και πιν. 50-52, Lafontaine - Dosogne, Byzanz, 121.

70. Μουτσόπουλος, Μαυριώτισσα, εγχρ. 103. Η Lafontaine - Dosogne, Byzanz, 121 χρονολογεί τη Μαυριώτισσα γύρω στα 1200. Πλησιέστερη ως προς την έκφραση των προσώπων της Μαυριώτισσας είναι η Κοίμηση του ναϊδρίου του Μουτουλλά στην Κύπρο, του 13ου αι. Βλ. Σωτηρίου, Κύπρος, πιν. 89α.

71. Βλ. το γενικό αφορισμό του Σ. Πελεκανίδη, Η καλλιτεχνική φυσιογνωμία της Θεσσαλονίκης στη βυζαντινή εποχή, ΝΕ, 72 (1962) 1738: «Η τέχνη είναι μία, οικουμενική, με δύο κύριες μορφές την αριστοκρατική ή παλατινή και την ανατολίζουσα ή λαϊκή ή μοναστηριακή».

72. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, πιν. 3α και ΑΔ 22 91967) πιν. 239α.

73. ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, 241, 25 (1970) Χρονικά 299-300.

47. Επισκοπή Μάστρου: Αρχάγγελος της αψίδας.

αυτοκρατορική στολή πρέπει να προέρχεται από καλλιτέχνη που μετακλήθηκε ίσως από κάποιο κέντρο για να διακοσμήσει το ναό· δηλαδή αποκλείει επαρχιώτη ζωγράφο και ενισχύει την άποψη ότι ο μέγας ναός πιθανότατα ήταν έδρα επισκόπου. Αντίθετα η Πλατυτέρα του Αγίου Γεωργίου κοντά στο Καινούργιο (48) φανερώνει ταπεινότερο καλλιτέχνη, που αρκέστηκε να μεταφέρει στην κόγχη του ιερού καλό ζωγραφικό πρότυπο, ίσως και ψηφιδωτό⁷⁵. Τα πολύχρωμα φορέματα και τα διάλιθα οράρια των αρχαγγέλων και ιδιαίτερα του Μιχαήλ (49), έρχονται σε χτυπητή αντίθεση με το μονόχρωμο μαφόριο της Παναγίας και το ιμάτιο του Χριστού, στα οποία ξεχωρίζουν, ως κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα, οι πολλές πτυχώσεις. Παρόμοιους αρχαγγέλους συναντούμε συχνά από το 12ο μέχρι το 14ο αιώνα⁷⁶. Η χαλαρή όμως και ελεύθερη στάση του Χριστού στα γόνατα της Παναγίας μας μεταφέρει στην ανήσυχη και αναζητητική ατμόσφαιρα της

48. Άγιος Γεώργιος Καινούργιου: Η Πλατυτέρα.

παλαιολόγιας τέχνης. Είναι γνωστό πως μέσα στο 14ο κυρίως αιώνα αναπτύσσεται γενικότερα η λατρεία της Θεοτόκου⁷⁷. Ο επαρχιώτης ζωγράφος στον Άγιο Γεώργιο του Καινούργιου προσαρμόζει στην κόγχη κάποιο πρότυπο προσπαθώντας να ευθυγραμμιστεί με τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της εποχής του.

Δυστυχώς η Πλατυτέρα του Αγίου Γεωργίου, στο χωριό Άγιος Γεώργιος κοντά στο Ευηνοχώρι, δεν είναι δυνατό να αποτιμηθεί. Η τεράστια Παναγία, εποχής ίσως Δεσποτάτου, καταστράφηκε σχεδόν εντελώς από τα σφυροκοπήματα για τη στερέωση νεότερου στρώματος και μόλις διακρίνεται ο Άγιος Γεώργιος (50). Το θέμα θα ήταν ενδιαφέρον, εάν σωζόταν η παράσταση: Η ένθρονη Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος ανάμεσα σε δυο αρχαγγέλους και σε δυο αγίους σε μικρότερη κλίμακα.

Οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες της βυθισμένης στη λίμνη Καστρακιού Παναγίας στην Πρεβέντζα μας θυμίζουν την καλλιτεχνική δραστηριότητα των Δεσποτών της Ηπείρου. Σημαντική για την εποχή είναι η διαπίστωση ότι, ενώ στην Κωνσταντινούπολη έχουμε ανακοπή της τέχνης εξαιτίας της Φραγκοκρατίας, στα ελληνικά κρατίδια η καλλιτεχνική δραστηριότητα συνεχίζεται ανανεωμένη, με τρόπο που δείχνει ότι απελευθερώνεται από τους κανόνες της τέχνης της πρωτεύουσας⁷⁸. Από τα πιο αγαπητά θέματα της εποχής

77. Τσιτουρίδου, Αγ. Νικόλαος, 227.

78. Βλ. παρόμοια άποψη στον *Deinon*, Τέχνη 389. Ο Χατζηδάκης αντίθετα πιστεύει ότι η σύλληψη, διαμόρφωση και διάδοση των νέων τάσεων μέσα στο 13ο αι., οφείλεται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, την οποία ακολουθούν η Θεσσαλονίκη, η Νίκαια και ορισμένα περιφερειακά κέντρα: Αθήνα, Καστοριά, Άρτα. Βλ. *M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe s. en Grèce, «L' Art Byzantin du XIIIe s. Symposium de Soporčani» Beograd 1967, 68-69.*

75. Βλ. παραδείγματα στον περιγραφικό κατάλογο, όπου και χρονολόγηση του μνημείου.

76. Βλ. παραδείγματα *Δρανδάκης*, Μέσα Μάνη, πιν. 46, 74, 75, *Kalopissi, Kranidi*, πιν. 22, 23, *Georgien* 183, *AD* 27 (1972) 567β, *N.B. Δρανδάκης*, Ερευναι εις την Μεσσηνιακήν Μάνην, ΠΑΕ 1976, πιν. 155γ.

49. Άγιος Γεώργιος Καινούργιου: Αρχάγγελος Μιχαήλ.

είναι ο Μελισμός, σε ζώνη κάτω από την Πλατυτέρα, με την Κοινωνία των αποστόλων στα πλάγια (51). Συναντάμε το θέμα κυρίως σε μνημεία του 13ου και 14ου αιώνα, απ' όπου πέρασε στη μεταβυζαντινή περίοδο. Το ενδιαφέρον τώρα των περισσότερων στρέφεται προς τα λειτουργικά θέματα για να κορυφωθεί στον 14ο αι. με το κίνημα των ησυχαστών. Πέρα από τα ως τώρα γνωστά παραδείγματα του Μελισμού⁷⁹, η τοιχογραφία με το ίδιο θέμα της Παναγίας Δούπιανης στο

79. Βλ. για το θέμα τη μελέτη της Babić, *Les discussions*, 368-386 καθώς και Χατζηδάκης, *Τοιχογραφίες στον Ωρωπό*, 98, Millet, *Mistra* πιν. 110,1, 111,1, ABME 4 (1938) εικ. 51, Χατζηδάκης, *Μυστράς*, 78, Hadermann - Misguich, *Kurbino*, 67-78 και πιν. 21, 22, 23.

Καστράκι Καλαμπάκας⁸⁰ ίσως είναι από τα πρωιμότερα δείγματα, αφού χρονολογείται στις αρχές του 13ου αι.⁸¹ Παρόμοια είναι και η σκηνή του Μελισμού της Πρεβέντζας (51), που αποτελεί χρονολογική ένδειξη και μας βοηθά να τοποθετήσουμε το μνημείο στις αρχές του ίδιου αιώνα. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στο τύμπανο της κόγχης (52), καθώς σηκώνουν το ένα χέρι υψώνοντας το ειλητήριο και μαζί και το ένσταυρο φαιλόνιο, μας θυμίζουν τα ημιχόρια των ιεραρχών που απεικονίζονται κατά τον ίδιο τρόπο στην κόγχη του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπινοβο⁸²

80. Νικονάκος, *Θεσσαλία* πιν. 27β.

81. Νικονάκος, *Θεσσαλία* πιν. 27β.

82. Hadermann, *Kurbino*, πιν. 21, 22, 23.

του τέλους του 12ου αι. ή στους Αγίους Αναργύρους⁸³ Καστοριάς της ίδιας εποχής. Δεν μπορούμε πάντως να μιλήσουμε για καλλιτεχνική εξάρτηση της Παναγίας Πρεβέντζας από μακεδονικά μνημεία, αν και κάποια τεχνοτροπική σχέση είναι ολοφάνερη.

Τοιχογραφημένα σπήλαια - Βαράσοβα

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα τοιχογραφημένα σπήλαια της Αιτωλοακαρνανίας. Ιδιαίτερα οι σκηνές που σώζονται στους Αγίους Πατέρες Βαράσοβας, και προπαντός στο κατάγραφο σπήλαιο - ασκητικό κέντρο του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού στο Ζυγό, πιστεύουμε ότι αποτελούν αξιόλογα δείγματα όχι μόνο στην περιοχή της Δυτικής Στερεάς, αλλά και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο. Οι μορφές και στα δύο σπήλαια εμφανίζουν τον τεχνοτροπικό χαρακτήρα που ονομάζεται «καππαδοκικός». Είναι γνωστό ότι παρόμοιο ζωγραφικό ρεύμα έξω από την Καππαδοκία επικράτησε από τον 9ο μέχρι τον 14ο αι. και στην Κάτω Ιταλία, όπου συναντούμε ιστορημένα σπήλαια και ναούς με τέχνη μοναστική - καππαδοκική⁸⁴. Ο

83. Lafontaine - Dosogne, «Byzanz - Propylaen» 3, 120 και Χατζηδάκης, στο ίδιο, 237.

84. Rizzi, *Chiese rupestri*, 111-140, όπου στη σημ. 11 η ελληνική και διεθνής βιβλιογραφία για την καππαδοκική τέχνη, A. Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche*

50. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Ευηνοχωρίου: Άγιος Γεώργιος της αψίδας.

rugliesi, Roma 1939. Μελέτη των τεχνοτροπικών στοιχείων στις τοιχογραφίες των Αγίων Πατέρων και των αντίστοιχων σκηνών στα καππαδοκικά μνημεία βλ. στον περιγραφικό Κατάλογο, όπου και η περιγραφή των σκηνών στο σπήλαιο της Βαράσοβας.

51. Παναγία Πρεβέντζας: Μελισμός.

52. Παναγία Πρεβέντζας: Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Delvoye σημειώνει δείγματα παρόμοιας τέχνης και στον ελλαδικό χώρο, όπως στην Αγία Σοφία, μέσα σε σπηλιά, στη βόρεια ακτή των Κυθήρων (τέλη 11ου ή αρχές 12ου αι.), στην Πισκοπή της Σαντορίνης (κατά τον 11ο) και στην εκκλησία ενός ερημητηρίου στα Βούρβουρα της Κυνουρίας και συμπεραίνει ότι: «οι τοιχογραφίες αυτές αποτελούν για την Ελλάδα το αντίστοιχο της λαϊκής και μοναστικής τέχνης της Καππαδοκίας και της Απουλίας⁸⁵». Καππαδόκες ή Μικρασιάτες ζωγράφοι ταξίδεψαν ως την Κάτω Ιταλία⁸⁶ μετά από πρόσκληση των εκεί ελληνικών μοναστηριών. Για να περάσουν από το Αιγαίο στο Ιόνιο ακολούθησαν το θαλάσσιο - κάποτε και το χερσαίο - δρόμο Κορινθιακού - Πατραϊκού. Σήμερα ξέρουμε πως από τον 9ο μέχρι τον 12ο αι. οι περισσότεροι ταξιδιώτες που ταξίδευαν από την Ανατολή στην Ιταλία, προτιμούσαν αυτό το δρόμο, για να αποφεύγουν τον περίπλοκο της Πελοποννήσου⁸⁷. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι μερι-

κοί μετακινούμενοι ζωγράφοι, καθώς το μικρό πλοίο έπιανε σε κάποια από τις «σκάλες» της Βαράσοβας ή της Ναυπάκτου, μετά από πρόσκληση θα έμεναν ορισμένο χρονικό διάστημα για να ζωγραφίσουν ένα από τα σπήλαια - ασκηταριά της περιοχής. Ιδιαίτερα το βουνό της Βαράσοβας, που πέφτει στα νερά του Πατραϊκού, υπήρξε σημαντικό ασκητικό κέντρο με πλήθος σπηλαίων - ασκηταριών στις απότομες πλαγιές του και περιλάμπρους ναούς γύρω του (53).

Μια πληροφορία του Bazin, παρόλο που είναι νεότερη, είναι πάντως ενδεικτική για την ύπαρξη στη Βαράσοβα πολυάνθρωπης ασκητικής πολιτείας. Το 1864, αφού περιηγήθηκε και περιέγραψε την περιοχή της, σημειώνει ότι «οι ποιμένες που κινούνται στις πλαγιές της Βαράσοβας μέτρησαν εβδομήντα δύο εκκλησίες και παρεκκλήσια. Ανάμεσα σ' αυτά βρίσκονται και μερικά μοναστήρια όπως αυτό που είναι βόρεια και ονομάζεται Μαυρομάτη⁸⁸. Σήμερα όλα αυτά, εκκλησίες, παρεκκλήσια και μοναστήρια είναι ερειπωμένα⁸⁹. Δεν είναι συνεπώς υπερβολική η άποψη ότι «Η Βαράσοβα ήταν κάποτε το Άγιο Όρος της Δυτικής Στερεάς»⁹⁰. Ένας τέτοιος ασκητικός χώρος δεν αποκλείεται βέβαια να διαμόρφωσε και δική του καλλιτεχνική παράδοση.

Η κακή κατάσταση των τοιχογραφιών που σώζονται στο σπήλαιο των Αγίων Πατέρων δεν επιτρέπει συγκριτική μελέτη. Παρόλα αυτά, τα αρχαϊκά στοιχεία είναι έντονα. Ο επίπεδος τρόπος διάταξης των αποστόλων στην Πεντηκοστή (54), η γραμμική πτυχολογία των ενδυμάτων, το μέγεθος των αγγέλων στην Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, που κρατούν ο ένας ράβδο με κρινάνθεμο και ο άλλος σταυρό, το υπερφυσικό μέγεθος της κεφαλής του αδιάνγνωστου αγίου και η έλλειψη οποιουδήποτε βάθους στη Μεταμόρφωση μας οδηγούν από την αρχή της δεύτερης χιλιετίας ως τον 12ο αιώνα, εποχή κατά την οποία η ασκητική πολιτεία της Βαράσοβας θα βρισκόταν σε ακμή.

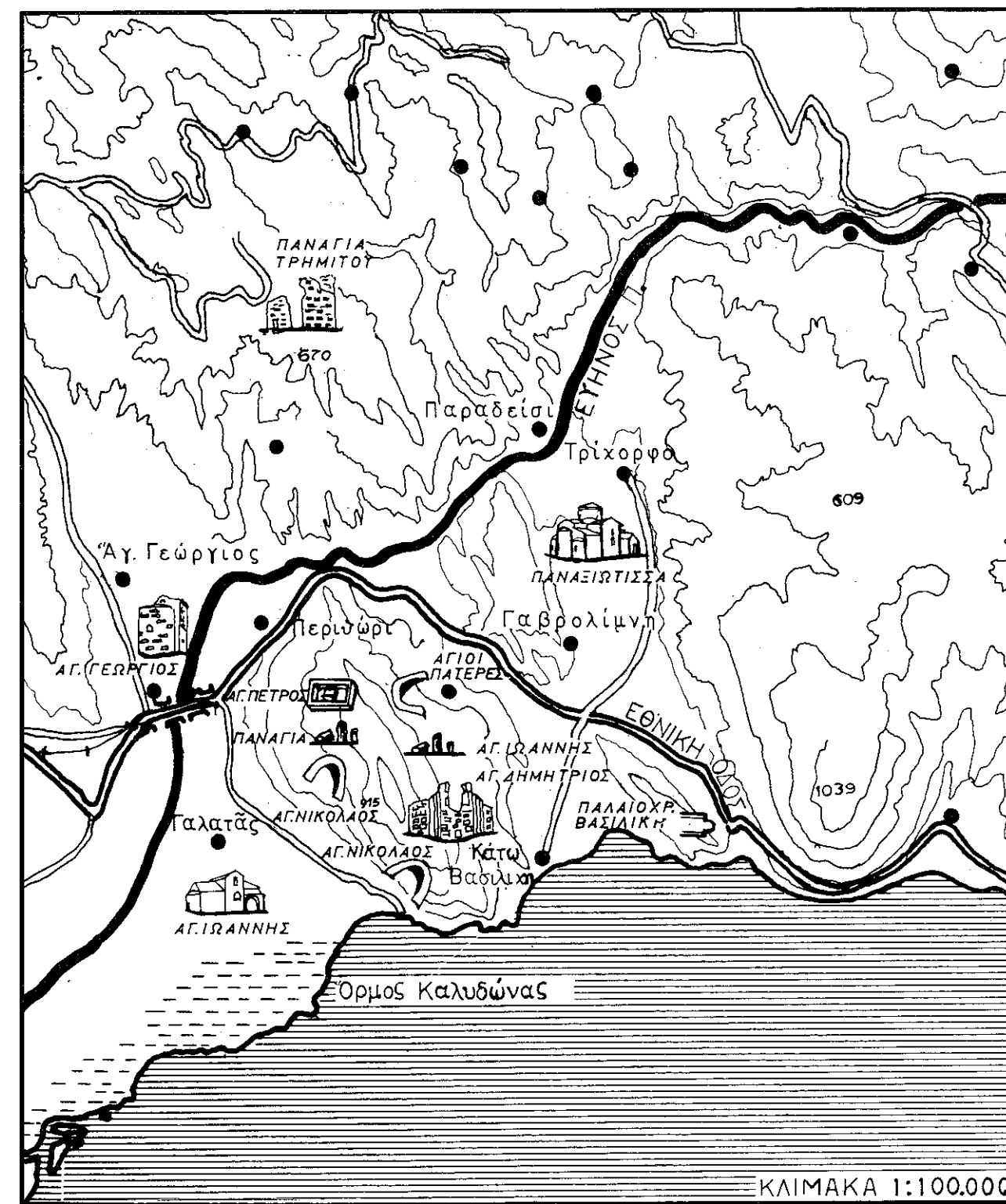
Στα μεταγενέστερα χρόνια και ως την Άλωση δε σταμάτησε η άσκηση στα σπήλαια της περιοχής, και γι' αυτό δεν έπαυσε και η τοιχογράφησή τους. Ενδεικτικές είναι οι αλληπάλληλες τοιχογραφίες του σπηλαίου της Αγίας Ελεούσας Μύτικα, όπου ανάμεσα σε θαυμάσια αρχαϊκά πορτραίτα αγίων (55) και συλλειτουργούντων ιεραρχών τοποθετήθηκε στην κόγχη,

της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους, κεφ. 2: Ο θαλασσινός δρόμος του Ισθμού. Λιμάνια της μεσαιωνικής εποχής, 44 εξ.

88. Σήμερα, προς την πλευρά του Εύηνου ποταμού υπάρχει τοπωνύμιο «σκάλα Μαυρομάτη».

89. Bazin, L' Etolie, I, 282-83.

90. Βλ. και ΑΔ 25 (1970) Χρ. 301 και Χρ. Ευαγγελάτος, Βαράσοβα - Κρυονέρι, «Στερεά Ελλάς» 22 (1970) 294: «εις τον φοβερόν βράχον Βαράσοβας, υπάρχει σημαντικός αριθμός ασκητηρίων και βυζαντινών εκκλησιδίων», Soustal - Koder, 121-122.

53. Η Βαράσοβα με την περιοχή και τα μνημεία της.

85. Delvoye, Τέχνη, Β 297. Για την «Πισκοπή» της Σαντορίνης: ABME 7 (1951) 198-214. Για την Αγία Σοφία Κυθήρων: Α. Χυνοπούλου, Fresques de style monastique en Grece «Πεπραγμένα Θ' Βυζαντ. Συνεδρίου (1953) 510-516.

86. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 47 και υποσ. 3.

87. Μ. Κορδώνης, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία.

54. Άγιοι Πατέρες Βαράσδας: η Πεντηκοστή.

σε δεύτερη φάση, η Πλατυτέρα με τους αρχαγγέλους (56), έργο αδελφίου ζωγράφου που δεν του λείπει όμως η εκφραστικότητα. Διαφορετική βέβαια είναι η εντύπωση από τον διάκοσμο της κόγχης του σπηλαίου του Αγίου Ανδρέα του Ερημίτη (57). Πρόκειται για έργο δόκιμου ζωγράφου επηρεασμένου από το γενικότερο λειτουργικό ρεύμα που έπνεε ειδικότερα στο 14ο αι. και σε όλη την παλαιολόγια εποχή, όταν αναπτύχθηκε η εικονογράφηση της Λειτουργίας⁹¹. Μια υπενθύμιση είναι απαραίτητη εδώ: ο τόπος έχει σπουδαία ζωγραφική παράδοση. Δε βρίσκεται μακριά, η βυθισμένη σήμερα στην τεχνητή λίμνη Κρεμαστών, Επισκοπή Ευρυτανίας, που έναν αιώνα πριν (αρχές ίσως 13ου αι.) ζωγραφίζεται για τρίτη φορά με «τοιχογραφίες υψηλής ποιότητας»⁹². Στη μοναδική απ' όσο ξέρουμε, στο είδος της διακόσμησης της κόγχης του σπηλαίου του Αγίου Ανδρέα στο χωριό Χαλκιοπούλοι του Βάλτου, ακριβώς πάνω από την τεχνητή λίμνη Κρεμαστών, γίνεται πετυχημένος λειτουργικός συνδυασμός κειμένου και εικόνας. Οι αλληγορικοί στίχοι του ποιήματος του Μιχαήλ Ψελλού, που είναι αφιερω-

μένοι στην Παναγία, συνδέουν τα πρόσωπα της σκηνής: οι τέσσερις ιεράρχες, με ανοιχτά, μακριά και ενεπίγραφα ειλητάρια συλλειτουργούν⁹³ κάτω από την δεόμενη Παναγία και το νεαρό Χριστό που ευλογεί. Ανθεμωτό κόσμημα έχει αντικαταστήσει τον Αμνό, δείγμα της διακοσμητικής τάσης της εποχής. Η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας⁹⁴ με το Χριστό σε μετάλλιο είναι το κατεξοχήν λειτουργικό - σωτηριολογικό θέμα, μιά και ο τύπος συνδέεται με την έλευση του Χριστού και τη σωτηρία του κόσμου, ένα δηλαδή από τα κεντρικότερα θέματα της Λειτουργίας. Τα ήρεμα και στοχαστικά πρόσωπα, τα τέλεια περιγράμματα, ο στέρεος σχεδιασμός, το ισχυρό πλάσιμο των μορφών, η άνετη πινελιά στις φωτοσκιάσεις, τα προσεγμένα και ζεστά χρώματα και ιδιαίτερα το πράσινο στις παρειές, σε συνδυασμό με τα αρχαϊκά στοιχεία στα χαρακτηριστικά των ιεραρχών (58), φανερώνουν ζωγράφο που προέρχεται από σπουδαίο καλλιτεχνικό κέντρο της εποχής⁹⁵.

93. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στον Ωρωπό, 91-99.

94. Καλοκύρης, Θεοτόκος, 74-76 και πιν. 23, 73, 74, 75, όπου ταυτίζεται η Βλαχερνίτισσα με τη «Χώρα του Αχωρήτου» και την «Παναγία του Σημείου» και σημειώνεται η προέλευση και εξέλιξη του θέματος.

91. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 47.

92. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες, 29.

55. Αγία Ελεούσα Μύτικα: ο Άγιος Πολύκαρπος.

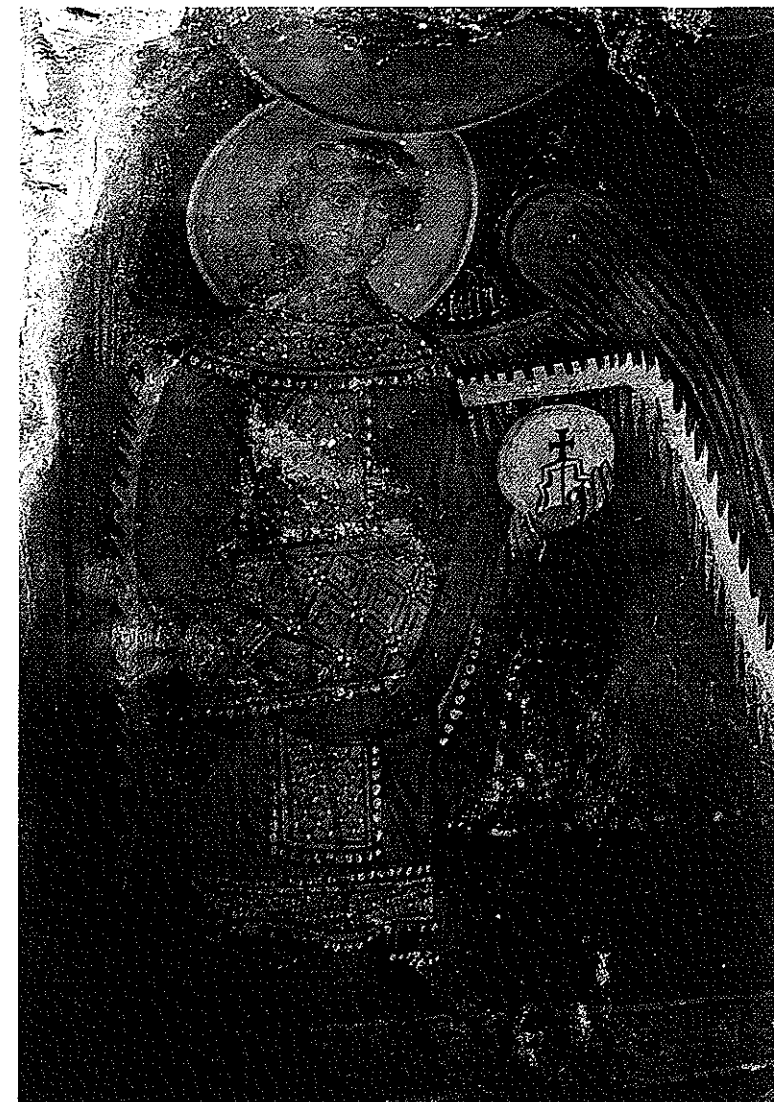
Στην παλαιολόγια τέχνη ανήκει και η τοιχογράφηση της Ελεούσας Άνω Μυρτιάς. Στο μικρό σπήλαιο συναντούμε ένα από τα σπανιότερα θέματα, την Παράδοση του Νόμου (59). Ο ζωγράφος εκμεταλλεύτηκε με τον καλύτερο τρόπο το «πέταλο», πάνω από την κόγχη με την Παναγία και ισορρόπησε στα πλάγια του Χριστού, που παριστάνεται σε προτομή, τους δυο ολόσωμους αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Στις μικρογραφίες είναι συνηθισμένη η σκηνή στην οποία ο Χριστός με ανοιχτά τα χέρια του παραδίδει στους αγίους Αναγύρους ειλητάρια - διπλώματα της επιστήμης τους⁹⁶ ή τους στεφανώνει⁹⁷ ή ευλογεί αφιερωτές κάποιου κώδικα⁹⁸ ή στεφανώνει με τα δυο του χέρια αυ-

95. Βλ. για τις τάσεις της εποχής Delvoye, Τέχνη, 399: «Οι ζωγράφοι, όπως και μερικοί σύγχρονοί τους, αντιμετώπισαν τα αισθητικά προβλήματα με μιά προσοχή, της οποίας βρίσκομε τα ίχνη στα επιγράμματα και τις Εκφράσεις του Μανουήλ Φιλή. Επιδίωκαν συνήθως να δημιουργήσουν μιά γενική εντύπωση ανάλαφρης και αέρινης χάρης».

96. Θησαυροί, Α.Ο. Α' πιν. 269.

97. Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 26α.

98. Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 104, 295, Θησαυροί Α.Ο. Β' 279.

56. Αγία Ελεούσα Μύτικα: Αρχάγγελος της Πλατυτέρας.

τοκρατορικό ζεύγος⁹⁹ ή με την παρουσία του, συχνά και με την εμφάνιση μόνο του χεριού του, ευλογεί και εμπνέει. Ειδικότερα το θέμα της Παράδοσης του Νόμου στους Κορυφαίους είναι πολύ συνηθισμένο στην παλαιοχριστιανική τέχνη¹⁰⁰, αλλά στους βυζαντινούς χρόνους σπανίζει. Παρόμοια, συνθετότερη όμως, παράσταση συναντούμε στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ιακώβου της Μονής Σινά, όπου ο Χριστός σε προτομή «απονέμει στον Ιάκωβο το πολυτελές βιβλίο και στον Μωύση την πλάκα του Νόμου»¹⁰¹. Ο ζωγράφος της Ε-

99. A. Grabar, L' empereur dans l' art byzantin, Paris 1935, 116 εξ.

100. Βλ. π.χ. R.P.P. du Bourguet, Art paléochrétien, Paris 1970, 129.

101. Μ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, ΔΧΑΕ περ. Δ' τομ. ΣΤ' (1970-72) 208 και πιν. 71.

57. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων: η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες.

λεούσας στην Άνω Μυρτιά τοποθέτησε το κεφάλι του Χριστού σε λευκό τοξωτό βάθος, για να δείξει ίσως τον ουράνιο χώρο, ενώ το υπόλοιπο σώμα μαζί με τις μορφές των Αποστόλων σε καστανόχρωμο επίπεδο. Το ιδιαίτερο εικονογραφικό στοιχείο της παράστασης είναι το πολυτελέστατο Ευαγγέλιο που κρατεί ο Παύλος και αντίστοιχα η απουσία βιβλίου από τα χέρια του Πέτρου. Ήθελε μήπως ο ζωγράφος να τονίσει την αυθεντία της διδασκαλίας του Παύλου και να μειώσει κάπως τον Πέτρο; Έχει σχέση η παράσταση με τις δογματικές σχέσεις Ορθοδόξων και Καθολικών; Όπως και να έχει το πράγμα, ο Χριστός ευλογεί εξίσου και τους δύο. Εντυπωσιάζει επίσης ένα δεύτερο στοιχείο, που έχει σχέση με την τεχνική: οι αδρά τονισμένες πτυχώσεις των ιματίων των Αποστόλων αφαιρούν τους όγκους του σώματος και προβάλλουν μ' αυτό τον τρόπο τα πρόσωπά τους.

Η παράσταση ίσως προέρχεται από μικρογραφία χειρογράφου, όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες σκηνές. Χαρακτηριστικά π.χ. είναι η στάση και το ξύλινο τριγωνικό κάθισμα του Ιωσήφ (60) (που αντικαθιστά εδώ το σαμάρι) όπως τα συναντάμε και σε μικρογραφημένα χειρόγραφα με την παράσταση της Γέννησης¹⁰².

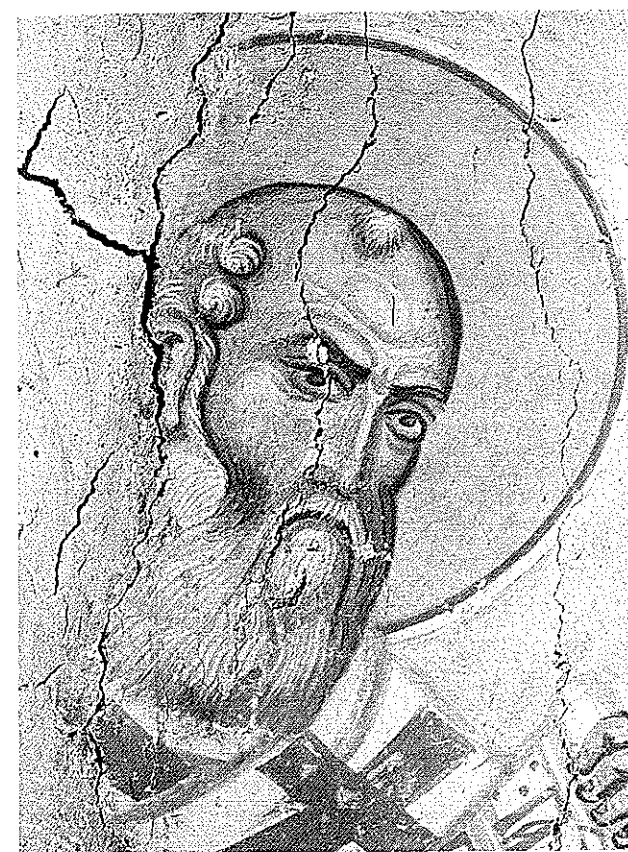
Οι φωτεινές επιφάνειες και οι σχηματοποιημένες γραμμές στα πρόσωπα, στα μαλλιά, στο λαιμό, στο σώμα, στα χέρια και στα ιμάτια του Ιωσήφ και των αγγέλων της Γέννησης, του Χριστού και του Ιωάννη της Σταύρωσης, προαναγγέλλουν τις απαρχές της τάσης που θα εμφανιστεί αργότερα στη λεγόμενη Κρητική σχολή.

Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός

Το μνημείο όμως που αντιπροσωπεύει την καλύτερη τέχνη της περιοχής είναι αναμφισβήτητα ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός. Το ιδιαίτερο γνώρισμα όλων των ζωγράφων που δούλεψαν σ' αυτό είναι η τάση ενιαίας ιστόρησης αρχαίων πορτραίτων. Στο μικρό σπήλαιο π.χ. το πρόσωπο της Παναγίας του Ευαγγελισμού, που κάθεται δίπλα στο πηγάδι και γνέθει (61), έρχεται κατευθείαν από την παλαιοχριστιανική παράδοση, αυτήν που ανανεώθηκε στους ασκητικούς χώρους της Καππαδοκίας¹⁰³ και της Κάτω Ιταλίας. Στο

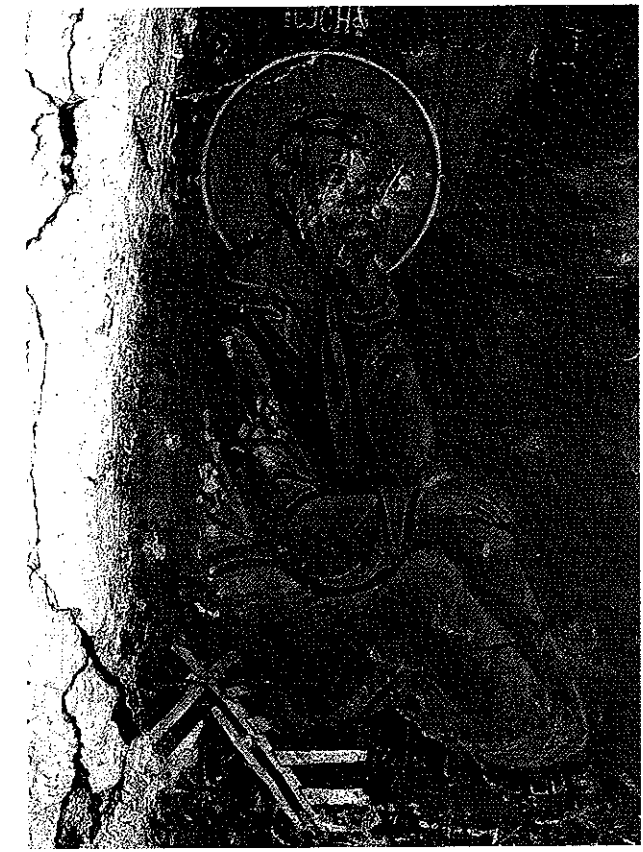
102. Βλ. π.χ. Θησαυροί Α.Ο.Β' 305.

103. Βλ. τα συγκριτικά παραδείγματα Αγίου Νικολάου Κρεμαστού και Καππαδοκικών ναών στον περιγραφικό κατάλογο.

58. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων: ο Άγιος Γρηγόριος.

59. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: η παράδοση του Νόμου.

60. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: ο Ιωσήφ. Λεπτομέρεια από τη Γέννηση του Χριστού.

61. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: Μικρό Σπήλαιο: η Παναγία του Ευαγγελισμού.

μεγάλο σπήλαιο όλα τα πρόσωπα, του Χριστού, της Παναγίας, του Προδρόμου, των αγγέλων, των αποστόλων, των αγίων, παρουσιάζουν ιδιαιτερότητα στην έκφραση, παρόλο που τα τονισμένα περιγράμματα, τα έντονα χαρακτηριστικά στα μάτια, στη μύτη, στο στόμα, οι μεγάλες φωτεινές επιγραφές και γενικά η τεχνική και η τεχνοτροπία απόδοσης των μορφών είναι η ίδια. Η διάθεση της αφαίρεσης είναι έκδηλη, αλλά τίποτε δεν γίνεται χωρίς προσεκτικό σχεδιασμό. Ο Χριστός της Σταύρωσης (62), οι ιπτάμενοι άγγελοι που παριστάνονται σε προτομές (63) και οι γυναίκες κάτω από το σταυρό εκφράζουν με διαφορετικό τρόπο το εσωτερικό πάθος: ο Χριστός με τα κλειστά μάτια, οι άγγελοι με τα υψωμένα χέρια και τις γυριστές παλάμες και οι γυναίκες με την ξαφνιασμένη ματιά¹⁰⁴. Ο αρχάγγελος με την αυτοκρατορική στολή (64), που

104. Παρατήρησε την εικονογραφική και τεχνοτροπική συγγένεια με τις τοιχογραφίες του Αϊ - Στράτηγου Μπουλαριών του 12ου αι. Βλ. Δρανδάκης, Μέσα Μάνη, ιδιαίτερα τη Σταύρωση, πιν. 35 και τους Αρχαγγέλους, πιν. 74 και 75α.

ζωγραφίζεται ολόσωμος πλάι στη Σταύρωση, φανερώνει με το αριστοκρατικό του ύφος, το μέτρο των δυνατοτήτων του καλλιτέχνη. Στην παράσταση εξάλου του Ευαγγελισμού τα μεγάλα εκφραστικά μάτια της Παναγίας και τα αδρά χαρακτηριστικά του προσώπου (65) είναι αυτά που χαρίζουν όλη την ομορφιά. Γενικά δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως το μεγάλο Σπήλαιο του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού, για το οποίο έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο λόγιος μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος¹⁰⁵, στεγάζει μια θαυμάσια πινακοθήκη εκφραστικών προσωπογραφιών που η καθεμία έχει ιδιαίτερη χάρη (66,67,68,69). Το κύριο χαρακτηριστικό των καλλιτεχνών του Αγίου Νικολάου είναι ότι χωρίς να αγνοούν το «άλλο ρεύμα»¹⁰⁶ που εμφανίζεται στους ναούς, οι οποίοι δεν αποτελούσαν συνήθως ασκητικά κέντρα, συνεχίζουν συνειδητά τη μοναστική καλλιτεχνική παράδοση που είχε εξίσου βαθιές ρίζες.

Θα σταθούμε περισσότερο στην προσωπογραφία του Παλαιού των Ημερών (70). Ο Χριστός εικονίζεται ως τη μέση σε στάση ευλογίας πλαισιωμένος από δύο αρχαγγέλους με αυτοκρατορικές στολές (71). Στη μεγαλογράμματη επιγραφή σημειώνεται κάθετα: ΙϞ ΧϚ Ο ΠΑΛΕΟΣ ΤΟΝ ΗΜΕΡΟΝ. Το θέμα βέβαια δεν είναι καινούργιο. Τη ίδια εποχή, μέσα στο 12ο κυρίως αι., συναντάμε και άλλες προσωπογραφίες του Χριστού στον τύπο του Παλαιού των Ημερών, όπως στον Άγιο Νικόλαο Κασνίτζη¹⁰⁷ και στον Άγιο Στέφανο Λημνιώτη της Καστοριάς¹⁰⁸, στον Άγιο Νικόλαο Ροδιάς στην Άρτα¹⁰⁹ και αλλού. Είναι γνωστό πως το θέμα σχετίζεται με την τριαδικότητα του Θεού, όπως φανερώνεται μέσα από τις δογματικές έννοιες της «πατρότητας» (Θεός - πατήρ: Παλιός των Ημερών) και της «υιοθεσίας» (Θεός - Χριστός). Εικονογραφικά οι βυζαντινοί καλλιτέχνες ζωγράφιζαν το Θεό Πατέρα ως σεβάσμιο λευκογένη, που κάθεται έχοντας στα γόνατά του το Χριστό σε νεαρή ηλικία. Ο Χριστός κρατά στα χέρια του, ή σε μετάλλιο, το περιστέρι - Άγιο Πνεύμα¹¹⁰. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος πέρασε από τα χειρό-

105. Βλ. στον περιγραφικό κατάλογο το μνημείο.

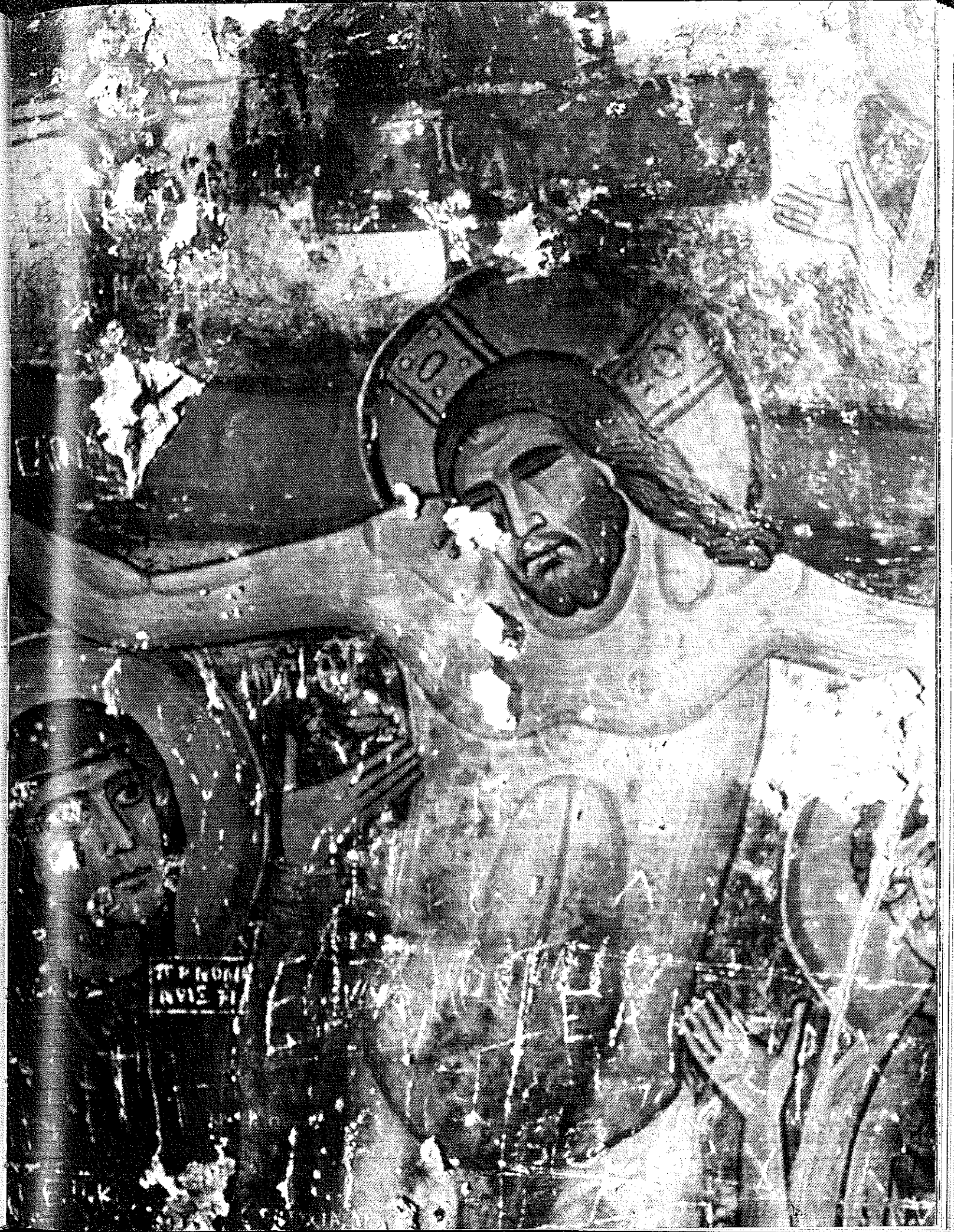
106. Στη σύγκριση π.χ. ανάμεσα στο σταυρωμένο Χριστό του Αγ. Νικολάου (12ος αι.) και της Studenica (1209) (Djuric, Jugoslaviën, XVII) μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι τεχνοτροπικές ομοιότητες είναι περισσότερες από τις διαφορές.

107. Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 59α (τέλη 11ου αι.)

108. Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 89β.

109. ABME 2 (1936) 141 πιν. 12 (πρώτο μισό 14ου αι.).

110. Ερμηνεύοντας την έννοια της «πατρότητας» οι ζωγράφοι απεικόνισαν τον Πατέρα - Αβραάμ να έχει στα γόνατά του το Λάζαρο της Παραβολής: *Paradourios, Paternite*, γενικότερα για το θέμα «πατρότητας - υιοθεσίας» 121-136 και για την παράσταση του Αβραάμ ειδικότερα 132 και πιν. 5,6. Βλ. και Θησαυροί Α.Ο.Β', πιν. 29.

62. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: Σταύρωση. Ο Χριστός.

66. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός:
ο Χριστός από την Κοινωνία των Αποστόλων.

67. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός:
Απόστολος από την Κοινωνία.

68. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός:
Απόστολος από την Κοινωνία.

69. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: ο Διάκονος Εύ-
πλος.

63. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: Άγγελος από τη Σταύρωση.

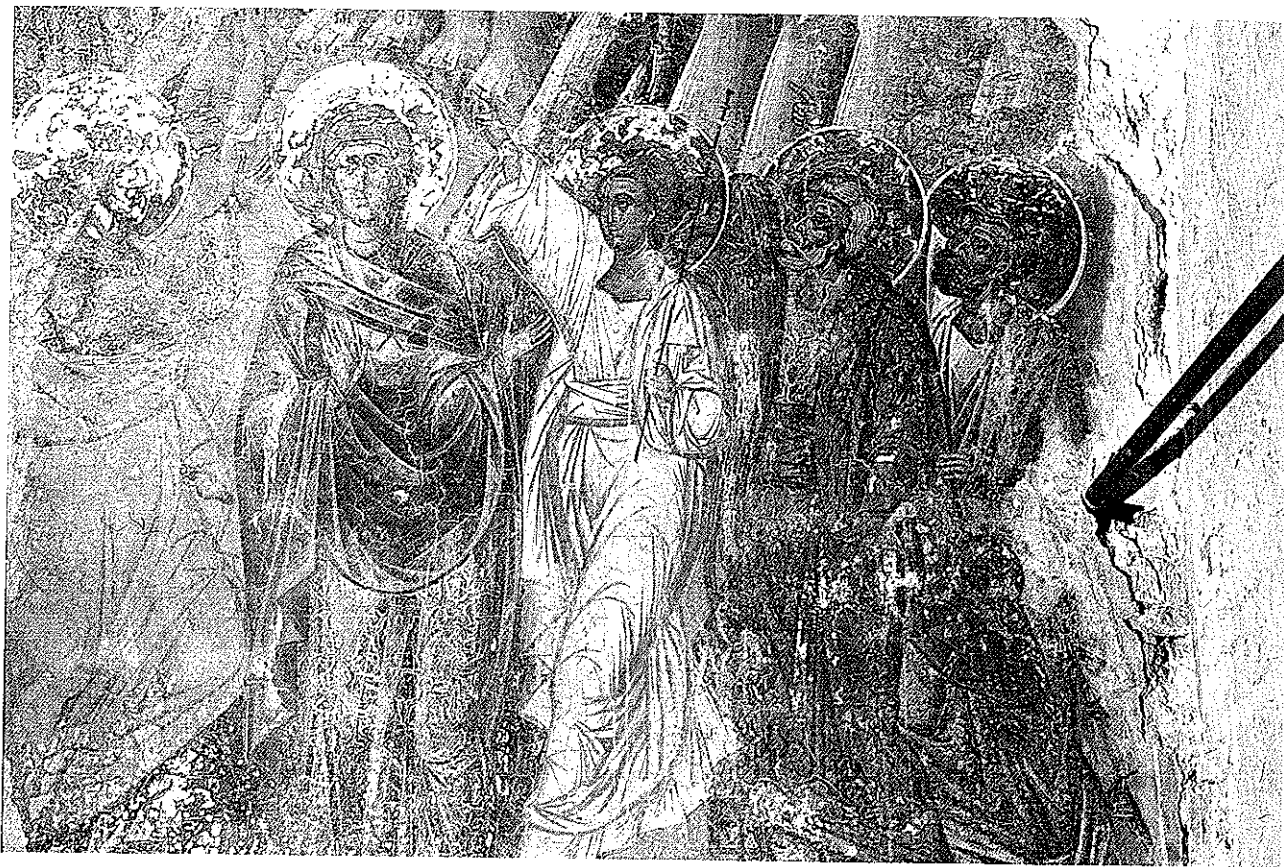
64. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: Αρχάγγελος (δίπλα στη Σταύρωση).

65. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: η Παναγία του Ευαγγελισμού.

70. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: ο Παλιός των ημερών.

72. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: η Ανάληψη (τμήμα).

γραφα στις τοιχογραφίες¹¹¹. Συχνά όμως δεν εικονογραφούνται και τα τρία πρόσωπα¹¹², αλλά μόνο ο Θεός - Πατήρ χωρίς να αλλάζει η επιγραφή: *ΙC XC O ΠΑΛΕΟΣ ΤΟΝ ΗΜΕΡΟΝ*. Είναι ολοφάνερο ότι κάτω από την επιγραφή «συνυπάρχουν» και τα δύο πρόσωπα (Πατήρ και Υιός) και «υποκρύπτεται» η διπλή έννοια της «πατρότητας» και της «υιοθεσίας».

Έχοντας αυτά υπόψη είναι δυνατό να ισχυριστούμε ότι η παράσταση του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού είναι μια από τις παλαιότερες του τύπου αυτού. Η ρωμαλέα μορφή, με τα καλοζυγισμένα χαρακτηριστικά του προσώπου και το αποφασιστικό βλέμμα, αποτελεί κατά τη γνώμη μας, μίαν από τις εκφραστικότερες προσωπογραφίες της χριστιανικής τέχνης του 12ου αι. Έχει όλη την αρχοντιά και το μεγαλείο του Δυνατού.

71. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: ένας από τους Αρχαγγέλους που περιβάλλουν τον Παλαιό των ημερών.

«Πρόγραμμα» για μικρούς καμαροσκεπείς ναούς

Ήδη από τον 12ο αι. και ύστερα, στα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας εμφανίζεται οργανωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα. Πέρα από τα ιστορημένα σπήλαια, τη σωζόμενη διακόσμηση των αψίδων και τις τοιχογραφίες της Παναγίας Πρεβέντζας υπάρχει μια ομάδα μικρών καμαροσκεπών ναών, όπου σώζεται ολόκληρο το εικονογραφικό πρόγραμμα ή τμήμα του. Πρόκειται για το παλαιό καθολικό των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας (14ος αι.), για τον Άγιο Ιωάννη Γαλατά (14ος-15ος αι.) και για την Παναγίτσα Καλλιθέας (πρώτο μισό 15ου αι.). Αν και στο παλαιό καθολικό της Μυρτιάς από το πρώτο στρώμα έχουν αποκαλυφθεί μόνο τμήμα της Κοίμησης της Παναγίας και η μορφή του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, εντούτοις οι δύο αυτές

111. Papadopoulos, Paternite, 132-136 και πιν. 8 (από Codex Vaticanus Gr. 324) 9 (από Suppl. Gr. 52, Vienne) και 10 (τοιχογραφία Κουμπελίδης Καστοριάς).

112. Άλλη απεικόνιση του Τριαδικού Θεού σε χωριστά πρόσωπα συνηθίζεται επίσης με τους τίτλους: α) Ο Παλαιός των Ημερών, β) Ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος, γ) Ο Εμμανουήλ. Συχνά αντί του Μεγάλης Βουλής Αγγέλου τοποθετείται ο Παντοκράτωρ. Βλ. Ορλάνδος, Τα βυζαντινά μνημεία της Καστοριάς, ABME 4 (1938) πιν. 84.

τοιχογραφίες φανερώνουν πως ο ναός παλαιότερα ήταν κατάγραφος και ότι είχε ακολουθηθεί στην ιστόρησή του συστηματικό πρόγραμμα.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το παλαιό καθολικό των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας επειδή: α) οι τοιχογραφίες του είναι χρονολογημένες το 1372/73, και β) σώθηκαν τα ονόματα των δύο ζωγράφων που ιστόρησαν το μνημείο. Υπάρχει συνεπώς ένα χρονολογημένο από επιγραφή μνημείο του οποίου η τέχνη είναι δυνατό να βοηθήσει στη συγκριτική μελέτη άλλων τοιχογραφημένων ναών. Παρατηρούμε πως οι ζωγράφοι του κύριου ναού των Αγίων Αποστόλων, Νικόλαος και Ιωάννης, οργάνωσαν και εκτέλεσαν το εικονογραφικό πρόγραμμα με εκλεκτική διάθεση (72-79). Αυτό φαίνεται περισσότερο στην ποικιλία των προτύπων που διάλεξαν και στις τεχνοτροπικές αναζητήσεις τους. Η εικονογραφική του εξάρτηση από παλαιολόγια μνημεία της Μακεδονίας αποδεικνύεται από τη σύγκριση των τοιχογραφιών. Φαίνεται πως οι ζωγράφοι δεν ήταν άσχετοι με το καλλιτεχνικό ρεύμα, που δημιούργησε τη μεγάλη τέχνη στο Πρωτάτο, το Βατοπέδι, το Χιλανδάρι, τον Άγιο Κλήμη Αχρίδας, τον Άγιο Νικόλαο τον Ορφανό, το Staro Nagoričino, την Studenica και την Gracanica. Από το άλλο μέρος είναι ολοφάνερη η επίδραση της τεχνικής των φορητών εικόνων, που τους απομακρύνει από τα πλαίσια της Μακεδονικής τέχνης και τους τοποθετεί πλησιέστερα στην κρητική ως προδρόμους. Η τεχνική π.χ. του φωτισμού του προσώπου μοιάζει με την αντίστοιχη των τοιχογραφιών του Αγίου Γεωργίου Λογκανίκου (1375), της Θεοσκεπαστής Τραπεζούντας (1376), του Θεοφάνη του Έλληνα στο Novgorod της Ρωσίας (1378), ή του ιερέα Γεωργίου Κλαδά στους Μαργαρίτες Μυλοποτάμου Κρήτης (1383) και της Περιβλέπτου στο Μυστρά (1375-85)¹¹³. Σημαντικό, τέλος, είναι ότι το μνημείο αυτό του Δεσποτάτου της Ηπείρου, που χρονολογείται σταθερά από επιγραφή και αποκαλύπτει και τα ονόματα των καλλιτεχνών, συμβάλλει ουσιαστικά στην καλύτερη προσέγγιση των προβλημάτων της παλαιολόγιας ζωγραφικής στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα.

Το κλασσικό, για την παλαιολόγια εποχή, εικονογραφικό πρόγραμμα είναι διαρθρωμένο και στις καμάρες του ναΐσκου του Αγίου Ιωάννη στο χωριό Γαλατά. Η ένθρονη Θεοτόκος με το Χριστό και τους σεβίζοντες αρχαγγέλους τοποθετείται στην κόγχη, το Άγιο Μανδηλίο στο μέτωπο και η μεγάλη παράσταση της Ανάληψης στην καμάρα του ιερού. Οι Δεσποτικές παραστάσεις εικονίζονται ψηλά στις καμάρες και στα τύμπανα, ενώ χαμηλότερα περιτρέχουν τους τοίχους οι ζώνες με τα στηθάρια και τους ολόσωμους αγίους.

Ο εικονογραφικός διάκοσμος εμπλουτίζεται με το συναξάρι του Προδρόμου, από το οποίο ο ζωγράφος

113. Βλ. τα γενικότερα και ειδικότερα προβλήματα της τέχνης του 14ου αι.: Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 27-31.

επέλεξε έξι αντιπροσωπευτικές σκηνές. Είναι γνωστό ότι στα μέσα του 14ου αι. ο βίος του Προδρόμου εξιστορείται στο καθολικό της Μονής Προδρόμου¹¹⁴ στις Σέρρες σε δεκατέσσερις σκηνές. Κατά κανόνα εικονογραφούσαν παραστάσεις από τους βίους των αγίων των οποίων οι ναοί ήταν επώνυμοι ή της Παναγίας, χρησιμοποιώντας ως πρότυπα μικρογραφίες χειρογράφων¹¹⁵.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο εικονογραφικός διάκοσμος της Παναγίτσας Καλλιθέας. Σε πολύ μικρό χώρο ο ζωγράφος προσπάθησε να οργανώσει ολοκληρωμένο πρόγραμμα χωρίς να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για την αρμονική και ισορροπημένη σύνδεση των σκηνών μεταξύ τους. Τοποθετεί βέβαια τα θέματα στη θέση τους, τα λειτουργικά στο ιερό, τα χριστολογικά στις καμάρες, και τα αγιολογικά στους τοίχους του κύριου ναού, αλλά στα δυτικά του νότιου τοίχου παρατάσσει ασφυκτικά τις σκηνές της Δευτέρας Παρουσίας και την προσωπογραφία του δωρητή. Με χοντρές γραμμές χωρίζει τα θέματά του ευκαιριακά και αουστηματοποίητα. Εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει, εκτός από τον δωρητή, και η σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας με το χορό των Πτωχών, ένα θέμα που προέρχεται από το 25ο κεφάλαιο του ευαγγελίου του Ματθαίου¹¹⁶. Φαίνεται πως ο προγραμματισμός που προηγήθηκε ήταν βιαστικός ή ότι ο ζωγράφος στην πορεία της τοιχογράφησης του ναΐσκου υποχρεώθηκε να δεχτεί άκαιρες επεμβάσεις του δωρητή. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των μορφών είναι οι ταραγμένες εκφράσεις των προσώπων (80), κάτι που συναντούμε και στις τοιχογραφίες της εκκλησίας της Οδηγήτριας στη Λευκάδα¹¹⁷ των μέσων του 15ου. Η προχειρότητα στο σχεδιασμό του προγράμματος, η άτακτη τοποθέτηση των πλαισίων στις σκηνές, η εικονογράφηση των θεμάτων κατά τρόπο ασφυκτικό (ένα είδος *horror vacui*) και η ταραχή στις μορφές ερμηνεύονται «ως προερχόμενα εκ των υστάτων χρόνων του Βυζαντίου, απηχούν το διαχύτως υπάρχον τότε πνεύμα αμφιβολίας των βυζαντινών προς τας αξίας του πολιτισμού των»¹¹⁸.

Το πρόβλημα της επαφής με τα μεγάλα κέντρα

Ύστερα από όσα εκθέσαμε με τη ζωγραφική των μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, τίθεται το πρόβλημα

114. Ξυγγόπουλος, Αι τοιχογραφίες του καθολικού Μονής Προδρόμου παρά τας Σέρρας, Θεσσαλονίκη 1973, 28-46.

115. Ξυγγόπουλος, Αι τοιχογραφίες του καθολικού Μονής Προδρόμου, 2.

116. Βλ. τους «ελάχιστους» στον Άγιο Νικόλαο του άρχοντος Θωμανού της Καστοριάς του 1639 στον Πελεκανίδη, Καστοριά, πιν. 261β και τους Φιλανθρώπους που επισκέπτονται τους φτωχούς σε μικρογραφία του κώδικα Κλόντζα του 1590-92 στον Παλιούρα, Κλόντζας, πιν. 407.

117. Πάλλας, ΕΡΓΟΝ 1968, 16-21 πιν. 17-20.

118. Πάλλας, ΕΡΓΟΝ 1968, 19-20.

74. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας:
η Ανάληψη. Απόστολοι.

75. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας:
η Μεταμόρφωση. Ο Χριστός.

76. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας:
η Ανάληψη. Ο Αρχάγγελος.

76. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: η Πλατυτέρα.

78. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: η Αγία Βαρβάρα.

79. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: Ιουλίττα και Κήρυκος.

77. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: ο Χρυσόστομος.

80. Παναγίτσα Καλλιθέας: λεπτομέρεια από τη Δευτέρα Παρουσία. Χορός γυναικών.

της επαφής της ακραίας αυτής περιοχής με τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα κατά τη βυζαντινή περίοδο. Το πρόβλημα είναι εξαιρετικά δυσεπίλυτο γιατί λείπουν οι αρχειακές πληροφορίες και δεν σώζονται επιγραφές που θα μας διαφώτιζαν ίσως περισσότερο. Μόνο για την περίοδο του Δεσποτάτου οι επιγραφές της Μόκιστας και Πρεβέντζας φανερώνουν την καλλιτεχνική εξάρτηση του χώρου από την Άρτα. Η Άρτα, με την πληθώρα των τοιχογραφημένων μνημείων, παράλληλα και με τα άλλα περιφερειακά κέντρα της ελληνικής χερσονήσου, διαμόρφωσε σημαντικό καλλιτεχνικό κλίμα και συναγωνίστηκε, στον πολιτιστικό τομέα, την Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη. Σημειώσαμε εξάλλου ότι οι τοιχογραφίες των σπηλαίων και κυρίως των Αγίων Πατέρων, του Αγίου Νικολάου Κρεμαστού, της Ελεούσας Μύτικα, και του Αγίου Ανδρέα Χαλκιοπολίτη, ανήκουν στο λεγόμενο «μοναστικό καλλιτεχνικό ρεύμα». Δεν μπορούμε να ξέρουμε από που ήρθαν οι ζωγράφοι. Δεν αποκλείεται να υπήρχαν και ντόπια εργαστήρια, γιατί, όπως αναφέρθηκε, ο τόπος διέθετε πολιτιστικό υπόβαθρο¹¹⁹. Όπως και να έχουν τα πράγματα, η διαπίστωση είναι μία: α-

πό τα αποσπασματικά, κατά κανόνα, ζωγραφικά έργα που διασώθηκαν, φαίνεται πως σε ορισμένα μνημεία ο τόπος «άγγιξε» τη μεγάλη τέχνη. Ιδιαίτερα ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, οι Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας και ο Άγιος Ανδρέας ο Χαλκιοπολίτης αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες αυτής της διαπίστωσης.

119. Βλ. στην εισαγωγή το Ιστορικό πλαίσιο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Αρχιτεκτονική

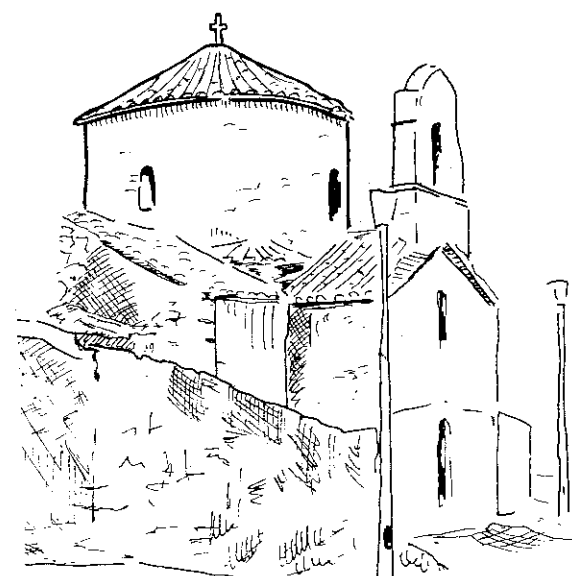
Τύποι ναών και καθολικών μοναστηριών. Νέα διαμόρφωση παλαιών μονόχωρων ναών. Υλικά δομής: πελεκητή πέτρα η αμελής κατασκευή. Εσωτερική σύνδεση κτισμάτων και καθολικού: τόξα, σκάλες, μπαλκόνια, πλακόστρωτη αυλή. Χώροι φρουριακοί: μάνδρα υψωμένη χωρίς εξωτερικά παράθυρα, πύργοι, διαβατικό.

Τύποι ναών και καθολικών μοναστηριών

Η ποικιλία¹ των αρχιτεκτονικών τύπων, που εμφανίζονται στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, παρουσιάζεται και στην Αιτωλοακαρνανία. Και δεν είναι μόνο το πλήθος των τύπων, αλλά και ο αξιόλογος αριθμός των παραλλαγών τους², που φανερώνει τις αναζητητικές τάσεις ή την ευχέρεια αρχιτεκτονικών συνδυασμών των μαστόρων. Στους ναούς και στα καθολικά των μοναστηριών της περιοχής που εξετάζουμε οι κυριότεροι τύποι είναι:

α) Μονόχωρες βασιλικές: Ο σημαντικότερος αριθμός των εκκλησιών υπάγεται στον απλό αυτό τύπο. Πρόκειται για μακρόστενη αίθουσα που καταλήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, όπως του Φωτμού, ο Άγιος Νικόλαος Ντουγρής, το καθολικό του Αγίου Δημητρίου Παλαίρου, ή τρίπλευρη, όπως η Μονή Καταφυγίου³. Καλύπτεται τότε με ξύλινη στέγη και τότε με καμάρα. Συχνά στις μακριές πλευρές ανοίγονται τυφλά τόξα που χαρίζουν πλαστικότητα στον εσωτερικό χώρο⁴. Συνήθως δυτικά σχηματίζεται ισούψης προς το δάπεδο ή υπερυψωμένος νάρθηκας όπως στη Μονή Καταφυγίου και στους Ταξιάρχες Γουριάς.

β) Μονόκλιτες ή τρίκλιτες βασιλικές με τρούλλο: Στη μονόχωρη βασιλική και στον κατά μήκος άξονα της καμάρας υψώνεται κυλινδρικός, κατά κανόνα, τρούλλος, που στηρίζεται στους πλάγιους τοίχους ή σε τυφλά τόξα που ανοίγονται στο πάχος των τοίχων⁵, ό-

1. «Πολυμέρεια του φαινομένου» κατά Μπούρα: Εκκλησίες στην Ελλάδα, τ. 1, 8.

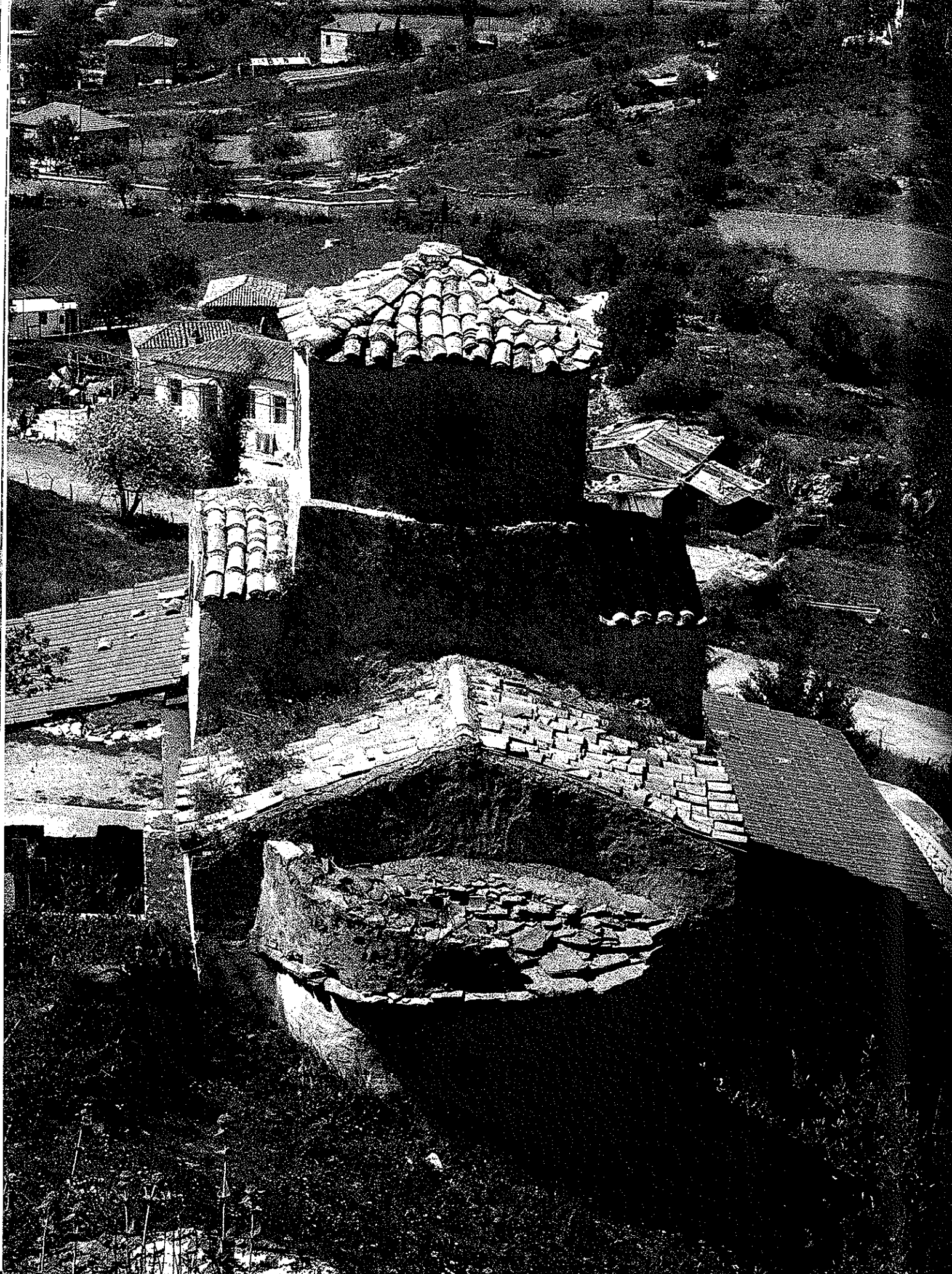
2. Στην τυπολογική εξέταση των σταυρεπίστεγων ναών από τον Ορλάνδο, καθώς και στις υποδιαίρεσεις των μονόχωρων δρομικών σταυρεπίστεγων, ο Βοκοτόπουλος προτείνει συμπληρωματικές κατηγορίες στην πρώτη περίπτωση και νέες παραλλαγές στη δεύτερη. Βλ. Εκκλησίες στην Ελλάδα, τ. 1, 116-117.

Είναι φανερό πως κάθε φορά που καινούργια μνημεία θα βλέπουν το φως της δημοσιότητας οι κατηγορίες των τύπων και οι παραλλαγές τους θα πολλαπλασιάζονται.

3. Βλ. το μνημείο στον περιγραφικό κατάλογο.

4. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 210.

5. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 214.

82. «Κελλάκι» Γαβαλούς: άποψη από ΒΑ.

πως στον Άγιο Νικόλαο Αετού και στην Αγία Παρασκευή Μάνδρας. Γνωστή είναι και η παραλλαγή της τρίκλιτης βασιλικής, που στεγάζεται με κοινή δίρριχτη στέγη. Τα πλάγια κλίτη καλύπτονται με διαδοχικά φουρνικά⁶ όπως π.χ. στο καθολικό της Αμπελακιώτισσας, όπου η ημικυκλική αψίδα με τα αβαθή αψιδώματα παρουσιάζει μεγαλύτερη πλαστικότητα.

γ) Σταυρεπίστεγοι: Περιορισμένη είναι η χρήση του τύπου των σταυρεπιστέγων, και ιδιαίτερα της κατηγορίας Α1 κατά Ορλάνδο. Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι σταυρεπίστεγοι χτίζονται κυρίως στο Ξηρόμερο. Είναι όλοι μικρών διαστάσεων και πιθανότατα αποτελούσαν οικογενειακούς ναίκους. Γι' αυτό η προτίμηση στρέφεται στον απλό τύπο που δεν παρουσίαζε μεγάλες κατασκευαστικές δυσκολίες. Ανήκουν σ' αυτόν οι Άγιοι Θεόδωροι και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος⁷ Σκουρτούς, η Αγία Δευτέρα Τρύφου⁸ και ο ιδιόρρυθμος ναός της Παναγίτσας στο Αχιλλείο (81), όπου στο κέντρο του εγκάρσιου υπερυψωμένου κλίτους υψώνεται είδος τρουλλοκαμάρας-πυργίσκου. Το κομψό μνη-

μείο της Παναγίτσας παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον γιατί διασώζει, ως προς τον πυργίσκο του, επιδράσεις ακόμη και παλαιοχριστιανικών μνημείων.

δ) Σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλλο: Συνηθέστερος είναι ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο με ορισμένες παραλλαγές. Κατά κανόνα ο τρούλλος είναι οκταγωνικός και στενόμακρο παράθυρα ανοίγονται σε κάθε πλευρά. Τα κλίτη χωρίζονται με κίονες και συχνά προς το ιερό υπάρχουν δύο πεσσοί. Οι περισσότεροι ναοί αυτού του τύπου είναι σύνθετοι. Σε κάτοψη είναι τρίκλιτες στενόμακρες βασιλικές και σε άνοψη σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλλο. Παραδείγματα έχουμε τους Ταξιάρχες Νεοχωρίου, τον Παντοκράτορα Αγγελοκάστρου, το Κελλάκι Γαβαλούς (82) όπου δεν υπάρχει ενιαία δίρριχτη στέγη, αλλά τμήμα της στα πλάγια διαμορφώνεται σε χαμηλότερο επίπεδο, τον Άγιο Γεώργιο Ελληνικών, το καθολικό στο Λιγοβίτσι, την Αγία Παρασκευή Σαρδινίων, την Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων, τον Άγιο Ιωάννη Σπολάιτας και τις μονόκλιτες Παναγιά Βαρετάδας και Αγία Παρασκευή Αιτωλικού. Ιδιομορφία παρουσιάζει το καθολικό του Ρέθα όπου στις τέσσερις γωνίες του ναού είναι κατασκευασμένοι ισάριθμοι μ-

6. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 214.

7. ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, πιν. 241γ.

8. ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, πιν. 245δ.

81. Παναγίτσα Αχιλλείου: άποψη από Α.

83. Μονή Ρέθα: άποψη από ΒΑ.

κροί τρούλλοι ως δορυφόροι του μεγάλου κεντρικού (83) «κατά μίμησιν βέβαια των πεντατρούλλων βυζαντινών¹⁰».

Παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο αποτελεί ο λεγόμενος αγιορειτικός ή αθωνικός τρίκογχος τύπος, ο οποίος παρουσιάζει στις άκρες της βόρειας και νότιας κεραίας του εγγεγραμμένου σταυρού ημικυκλικές εσωτερικά κόγχες που χρησίμευαν «ως τόπος στάσεως των χορών των ψαλτών, τούτου δ' ένεκα ωνομάζοντο και χοροί¹¹». Στον τύπο αυτό ανήκει ο τετρακίόνιος ναός του Προδρόμου Βομβοκούς με «λιτή» προς τα δυτικά, καθώς επίσης και το καθολικό του Αγίου Γεωργίου Μπαμπίνης (84).

ε) Σχήματος ελεύθερου σταυρού: Είναι οι δύο αφιερωμένοι στην Παναγία ναοί της Βόνιτσας (ο ένας κάτω από το βενετσιάνικο κάστρο (85) και ο άλλος έξω από τη Βόνιτσα στον Αμαδερό), με ογκώδη βαρύ τρούλλο και οι δύο, ενώ στον Προφήτη Ηλία Δραγαμέστου (86) προσδίδει γραφικότητα και ομορφιά το

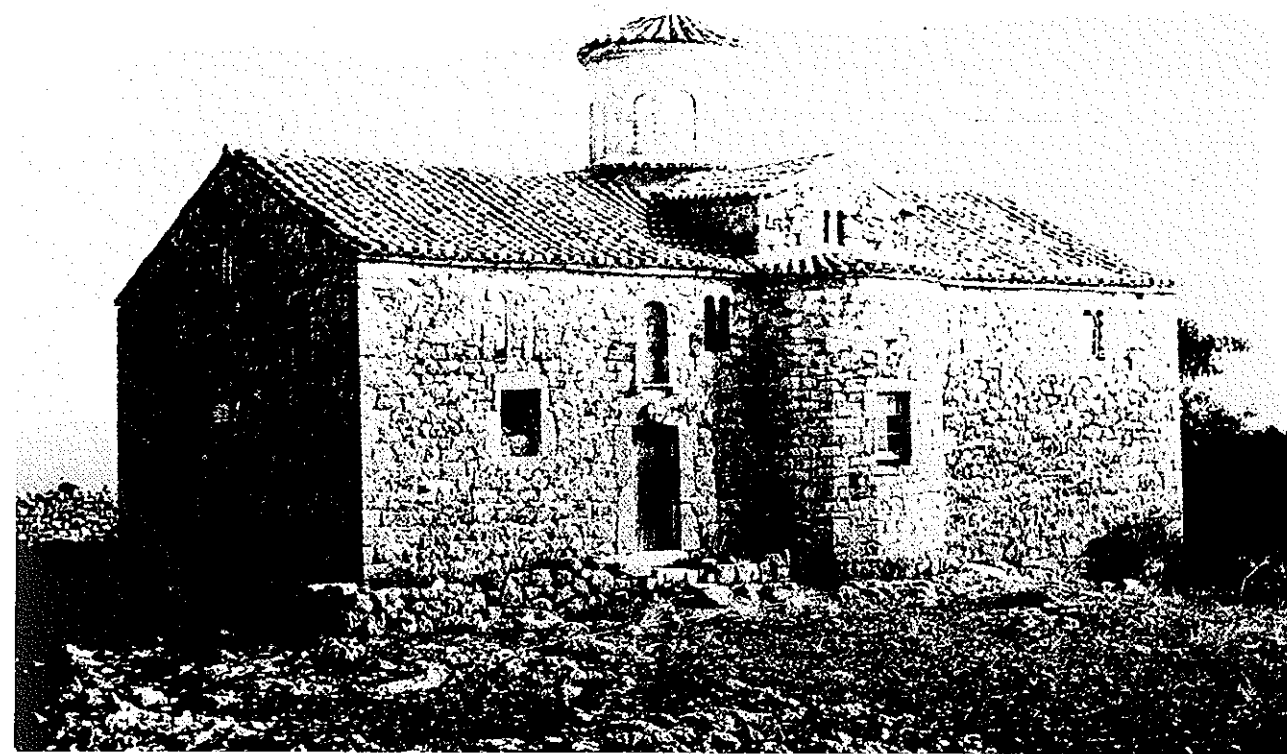
τοξωτό υπόστεγο της νότιας πλευράς, που συνηθίζεται σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

Όλοι οι τύποι φανεώνουν την τάση των μαστόρων που διακατέχονται από τη βαθιά ανάμνηση των βυζαντινών προτύπων, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Χατζηδάκης: «Είναι έκδηλη παντού η ασίγαστη επιθυμία της επιστροφής στα παραδείγματα της λαμπρής βυζαντινής εποχής, ώστε να αναβιώσει η μεγάλη τέχνη της¹²».

Νέα διαμόρφωση παλαιών μονόχωρων

Μέσα στον 16ο αιώνα, δύο μικρά γειτονικά μοναστήρια αναπτύχθηκαν περισσότερο από άλλα: η Μυρτιά και οι Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας, που μέχρι τότε το καθολικό τους το αποτελούσε μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος. Για τη Μυρτιά ξέρουμε πως το 1491 ζωγράφισε τις επιφάνειες του μονόχωρου ναΐσκου ο Ξένος Διγενής και το 1539 ζωγραφίστηκε η νέα επέκταση, που πήρε τον τύπο του σταυροειδούς με τρούλλο. Μέσο σ' αυτό το χρονικό διάστημα, από το 1491 ως το 1539, διαμορφώθηκε ο νέος ναός. Την ίδια επέκταση έλαβε δυτικά και το καθολικό των Αγίων Αποστόλων, αλλά με μικρές διαστάσεις.

12. Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, 418.

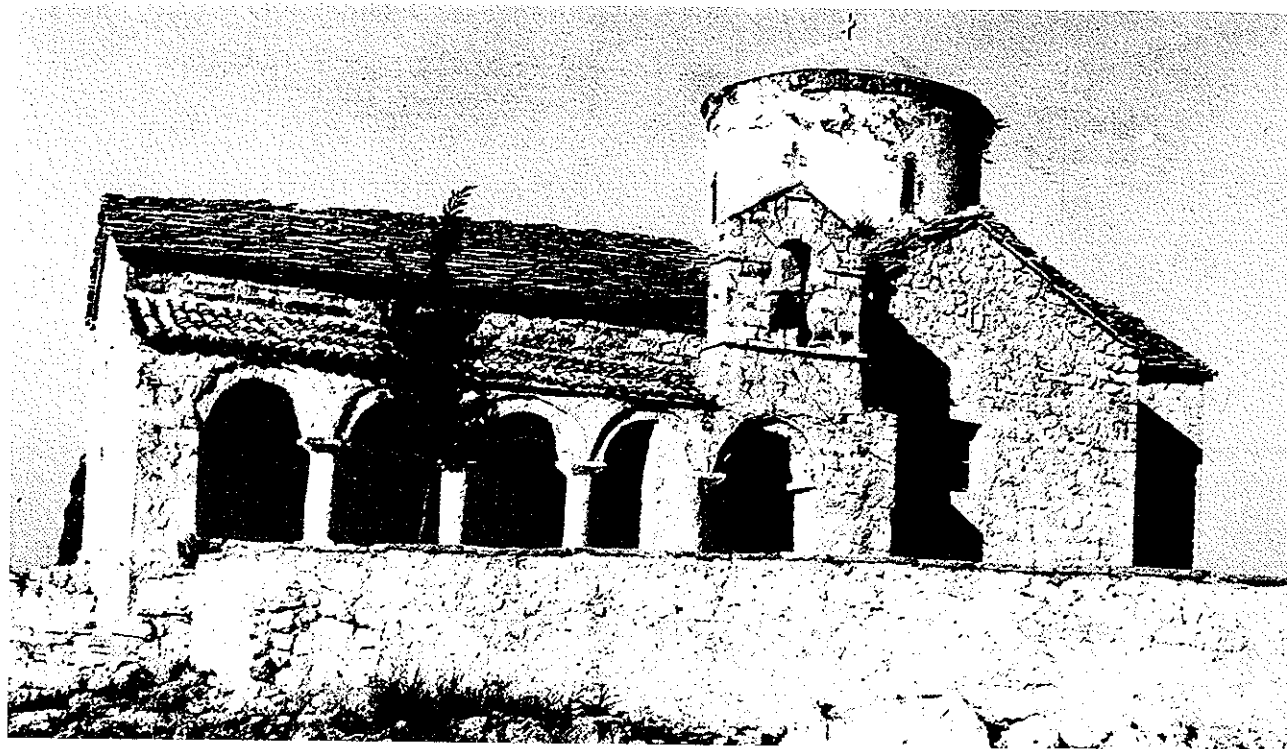
84. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: το καθολικό από ΝΔ.

85. Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου Βόνιτσας: άποψη από ΝΑ.

10. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 214.

11. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 216-217, βλ. παρόμοιο τύπο στις «Εκκλησίες στην Ελλάδα» τ. 1, 69-72.

86. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: το καθολικό από Ν.

87. Μυρτιά: το καθολικό από ΝΑ.

88. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: το καθολικό από ΒΔ.

Στη Μυρτιά ο παλαιός μονόχωρος ναΐσκος, με τα δυό στρώματα των τοιχογραφιών (12ος αι. και 1491) μετατράπηκε σε ιερό και η επέκτασή του σε κύριο ναό (87). Η επέκταση έγινε από μαστόρους που γνώριζαν καλά την τέχνη τους. Αργότερα προστέθηκε νάρθηκας ίσου πλάτους προς τον κύριο ναό. Ο κύριος ναός έχει το σχήμα του δικονίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο¹³.

Στους Αγίους Αποστόλους ο παλαιός μονόχωρος ναΐσκος δεν μεταβλήθηκε ως προς τη λειτουργική του δομή, αλλά μεγάλωσε δυτικά με την προσθήκη τρουλαίου νάρθηκα (88), που τοιχογραφήθηκε στη συνέχεια.

Οι αναπλάσεις αυτές των αρχιτεκτονημάτων και η τοιχογράφησή τους, σε συνδυασμό με τα αξιόλογα εικονογραφικά προγράμματα άλλων ναών της ίδιας εποχής, όπως του Φωτμού, των Ταξιαρχών Γουρίας και των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντίνου, φανερώνουν εξέλιξη του μοναστικού ρεύματος στην περιοχή, την οποία παρακολουθεί στον ίδιο βαθμό η αρχιτεκτονική και η ζωγραφική.

Υλικά δομής: Πελεκητή πέτρα ή αμελής κατασκευή.

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας δεν υπήρχε πλέον η δυνατότητα για πολυτελείς κατασκευές. Γι' αυτό τα υλικά δομής είναι συνηθισμένα, εξαρτώνται από

διάφορους κατά τόπους παράγοντες και ο τρόπος του χτισίματος έχει πολύ απομακρυνθεί από το κομψό πλινθοπερίκλειστο σύστημα της παλαιολόγειας εποχής. Η τοιχοποιία των περισσότερων ναών της Αιτωλοακαρνανίας σχηματίζεται με ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με άφθονο κονίαμα, τυπικό σύστημα που εφαρμόζεται σε όλη την Ελλάδα¹⁴. Στην κατασκευή των τοίχων χρησιμοποιούνται κατά κανόνα ασβεστόπετρες ή σπανιότερα πωρόλιθοι, αν υπάρχουν στην περιοχή όπου χτίζεται ο ναός. Συγκεκριμένα, όλοι οι ναοί της Αιτωλίας και Ακαρνανίας μετά την Άλωση χτίζονται με ασβεστόπετρες, με μόνη εξαίρεση τις εκκλησίες στη Σκουρού¹⁵, κατασκευασμένες με πωρόλιθους, που αφθονούν εκεί (89).

Σε σπάνιες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται πελεκητές ασβεστόπετρες και η τοιχοδομία γίνεται επιμελέστερη. Τέτοιοι ναοί είναι το Κελλάκι Γαβαλούς, η Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων, ο Άγιος Γεώργιος Μπαμπίνης, το καθολικό του Ρέθα, το καθολικό της Αμπελακιώτισσας, το καθολικό του Παντοκράτορα Αγγελόκαστρου, ο Άγιος Ιωάννης Σπολάιτας και οι δίδυμοι ναοί της Παναγίας (κάτω από το Κάστρο και η Παναγούλα) της Βόνιτσας. Προσεγγμένη τοιχοδομία στα μνημεία αυτά τους χαρίζει κομψότητα και χάρη¹⁶.

14. Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 207.

15. Άγιοι Θεόδωροι, Αγία Σωτήρα, Άγιος Βασίλειος.

16. Βλ. και: Χατζηδόκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, 418: «Αλλά και στην Ήπειρο και στη Στερεά Ελλάδα ο ωραίος

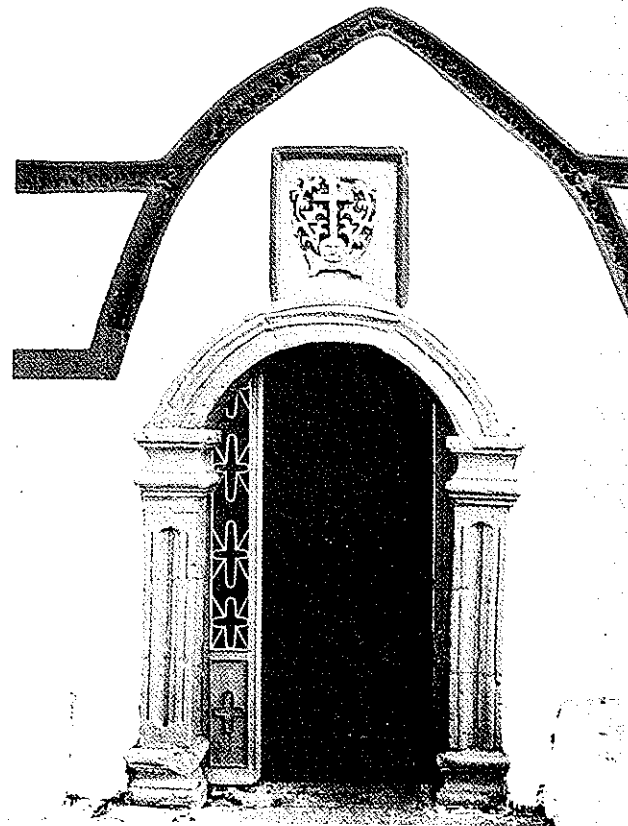
13. Ορισμένες τεχνικές ιδιορρυθμίες του ναού βλ. στον περιγραφικό κατάλογο.

89. Άγιοι Θεόδωροι Σκουρτού: άποψη από ΒΑ.

Γενικά η τοιχοποιία είναι λιτή. Συχνά τοποθετείται εξωτερικά επίχρισμα, ενώ σπάνια διακοσμούνται οι τοίχοι με οριζόντιες σειρές πλίνθων, όπως στο καθολικό της Βομβοκούς, με εντοιχισμένους σταυρούς, όπως στον Προφήτη Ηλία Δραγαμέστου, με κεραμιδωτή ταινία μισού ρόμβου και σταυρό, όπως στην αψίδα του Αγίου Νικολάου Βλοχού, με ζώνη από τετράφυλλο κεραμοπλαστικό κόσμημα, όπως στη Λεσινιώτισσα (90-91), και με λαϊκά πετροσκαλιστά κοσμήματα (δέντρα, ζώα, λιοντάρια, ανθρώπινα κεφάλια), όπως στην είσοδο του καθολικού της Αμπελακιώτισσας (92). Σπανιότερα τοποθετούνται λιθανάγλυφες επιγραφές στα τοξωτά υπέρθυρα, όπως στον Άγιο Νικόλαο Αμπελακιώτισσας (93), ή στους τοίχους, όπως στην Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων, στην Αγία Παρασκευή Αιτωλικού, στον Άγιο Γεώργιο Ελληνικών και αλλού. Σε μια περίπτωση γλυπτά μέλη από άγνωστο βυζαντινό μνημείο εντοιχίζονται σε δεύτερη χρήση και κοσμούν την πρόσοψη του καθολικού της Βομβοκούς. Συχνά οι εξωτερικές όψεις και ιδιαίτερα η ανατολική πλευρά διακοσμούνται με εντοιχισμένα πιάτα, που προέρχονται ίσως από τη Μικρά Ασία, αν και δεν αποκλείονται

τοιχος που γίνεται με λαξευμένα λιθάρια, χωρίς πλίνθους, μένει ακάλυπτος».

90. Παναγία η Λεσινιώτισσα: νότια είσοδος του καθολικού.

91. Παναγία η Λεσινιώτισσα: διακοσμητικό λιθανάγλυφο.

εργαστήρια της περιοχής, και τα χρώματά τους είναι στερεά και ζωηρά¹⁷. Σώζονται ακόμη δύο στον Άγιο Γεώργιο Ελληνικών και ένα στην Αγία Παρασκευή Σαρδινίων με σχέδια και δυνατά χρώματα και αλλού.

Έτσι η ανώνυμη εμπειρική αρχιτεκτονική, κάτω από τις δύσκολες συνθήκες της ξένης κυριαρχίας, καταφέρνει να δημιουργεί σύνολα, μοναστικά κτήρια δεμένα ανάμεσά τους, προσαρμοσμένα στις λειτουργίες και στους κανόνες της κοινοβιακής ζωής καθώς και στο γύρω φυσικό περιβάλλον.

Εσωτερική σύνδεση κτισμάτων και καθολικού: τόξα, σκάλες, μπαλκόνια, πλακόστρωτη αυλή

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, «όπου η εν γένει κοινωνική δομή είχε πάρει ένα λαϊκό ύφος¹⁸», «τα ολοκληρωμένα κατά την περίοδο αυτή συγκροτήματα πρέπει να θεωρούνται γενικώς έργα της ανώνυμης εμπειρικής οικοδομικής τέχνης¹⁹». Υπήρχε κάποιο γενικό σχέδιο, που υπάκουε στους κανόνες κοινοβιακής ζωής μιας ομάδας ανθρώπων με συγκεκριμένες και ιδιάζουσες λειτουργίες²⁰. Το μοναστήρι, κατά κανόνα, είχε φρουριακό χαρακτήρα. Στο εσωτερικό του τείχους ένα γύρο οργανώνονταν²¹ τα χαμηλά ή πολυώροφα «πάσης φύσεως» κτήρια. Μια μεγάλη ελεύθερη αυλή περικλειόταν εσωτερικά, ξεκομμένη από τον έξω κόσμο. Στο κέντρο συνήθως αυτής της μοναστηριακής αυλής υψωνόταν μεγάλος ναός, το καθολικό, που ο ρόλος του ήταν κυριαρχικός στη ζωή του μοναστηριού. Τείχη, κτίσματα, αυλή, ναός, σχεδιάζονται με τέχνη και δημιουργούν αρμονικά σύνολα και χαριτωμένους επιμέρους αρχιτεκτονικούς συνδυασμούς. Ελάχιστοι από τους μοναστηριακούς χώρους της Αιτωλίας και Ακαρνανίας διατηρούν μέχρι σήμερα τα αρχιτεκτονικά εκείνα στοιχεία, που εξυπηρετούσαν τον καθημερινό μοναστικό βίο. Ξεχωρίζουν το Λιγοβίτσι και ο Πρόδρομος Ανάληψης. Στο πρώτο δυστυχώς δεν διασώζεται πια η Τράπεζα με τη μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και το μαγκιπέιο. Το ιστορικό μοναστήρι, που φαίνεται ότι παλαιότερα διέθετε αξιόλογα κειμήλια, όπως είναι ο σωζόμενος σφυρήλατος πολυέλαιος (94), χτίστηκε από μαστόρους με έντονη την αίσθηση του αρχιτεκτονικού ύφους. Μπροστά από το καθολικό ανοίγεται ευρύχωρη

92. Αμπελακιώτισσα: δυτική είσοδος του καθολικού.

93. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: υπέρθυρη λιθανάγλυφη επιγραφή.

17. Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, 418, Ορλάνδος, Αρχιτεκτονική Τουρκοκρατίας, 209. Για εργαστήρια στην περιοχή, Τσουρής, Γιαννιώτικη Κεραμική, 267-281.

18. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 12. Βλ. και Απ. Βακαλόπουλος, Οι κοινότητες, ΙΕΕ, Ι, 150 εξ.

19. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 12.

20. Το σχέδιο δεν έλειπε βέβαια και από κοσμικά οικιστικά συγκροτήματα με φρουριακό χαρακτήρα που χτίζονταν στα νησιά του Αιγαίου (π.χ. στη Χίο). Βλ. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 12, Δ. Βασιλειάδης, Εισαγωγή στην αιγιοπελαγίτικη λαϊκή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1955, 8.

21. Την οργάνωση και γενική διάταξη του μοναστηριακού χώρου βλ.: Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, 7-30.

94. Λιγοβίτσι: πολυέλαιος.

95. Λιγοβίτσι: το δυτικό τμήμα της αυλής.

αυλή(95), που προβάλλει τα επι μέρους στοιχεία: τη διπλή πετρόχτιστη σκάλα με το τοξωτό άνοιγμα, που οδηγεί στο μπαλκόνι των κελιών της δυτικής πλευράς και την κλειστή στοά βορειοδυτικά με την ανάλαφρη κιονοστοιχία²². Τα τελευταία χρόνια αντικαταστάθηκε η καμψή ημικυκλική σκάλα του ναού με τσιμεντένια και κατέστρεψε την αισθητική σύνδεση των επί μέρους αρχιτεκτονημάτων. Την ίδια τύχη είχε και η παλιά πλακόστρωση της αυλής. Παρόλα αυτά τα καθολικά δένεται οργανικά με τα γύρω κτήρια και διαμορφώνει ένα ζεστό ανθρώπινο χώρο. «*Η σχετική ευρύτητά του όμως, οι ιδιαίτερα ήπιες σχέσεις του προς τα ύψη των κτισμάτων του περιβόλου και η ευχάριστη ποικιλία των στοιχείων των τελευταίων, αμβλύνουν την αυστηρότητα του μνημειακού ύφους, αποσπούν την προσοχή και μετατοπίζουν κατά πολύ το ενδιαφέρον σ' αυτόν. Το μνημειακό ύφος έτσι διατηρεί βέβαια το ρόλο του, αλλά και αυτός ο ίδιος ο χώρος διασώζει ακέραια τα στοιχεία εκείνα που τον αναδεικνύουν σαν ένα οικείο ανθρώπινο περιβάλλον*»²³.

22. Στα τόξα της κιονοστοιχίας οι «πελεκάνοι» σκάλισαν λαϊκές παραστάσεις με πολλή χάρη. Βλ. το μνημείο στον περιγραφικό κατάλογο.

23. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 86. Στο πολύτιμο αυτό βιβλίο βλ. και σχηματική κάτοψη ισογείου της Μονής Λιγοβιτσίου, πιν. 202.

96. Μονή Προδρόμου Ανάληψης: η ανατολική πλευρά με τα κελιά μετά την αναστήλωση.

Καλλιτεχνική παιότητα και «μεράκι» φανερώνει επίσης η οργανική σύνδεση των κελιών με την αυλή στο μοναστήρι του Προδρόμου στην Ανάληψη (96). Οι απλές στη γραμμή τους κατασκευές γίνονται περίτεχνες με τις κεραμιδωτές στέγες, τα τοξωτά ανοίγματα του ισογείου, τα ημίτοξα στις πετρόχτιστες σκάλες και τα πλατειά μπαλκόνια με τις ξυλοδεσιές. Τα καθολικά εδώ μετατοπίζεται στη βόρεια πλευρά και αφήνει μεγάλη ευρυχωρία στην αυλή, έτσι ώστε ο επισκέπτης, μόλις πατήσει στο κατώφλι της μεγάλης εξωτερικής εισόδου, να αγκαλιάζει με το βλέμμα του τα χαμηλά καλοχτισμένα κτήρια, που δένονται με το καθολικό γύρω από την αυλή, που διατηρεί την αυτονομία της²⁴.

Η διάταξη σε δυό μοναστήρια της Αιτωλίας δεν ευνοεί την ύπαρξη απαιμονωμένης εσωτερικής αυλής. Είναι ο Βλοχός (97) και η Κατερινού (98). Τα καθολικά δεν περιβάλλονται από σειρά κελιών ώστε να οργανώνεται γύρω τους ζωή κλειστού χώρου, αλλά δέχονται ανεξαρτησία από τα υπόλοιπα κτήρια, που περιορίζονται νοτιοδυτικά στο Βλοχό και βορειοδυτικά

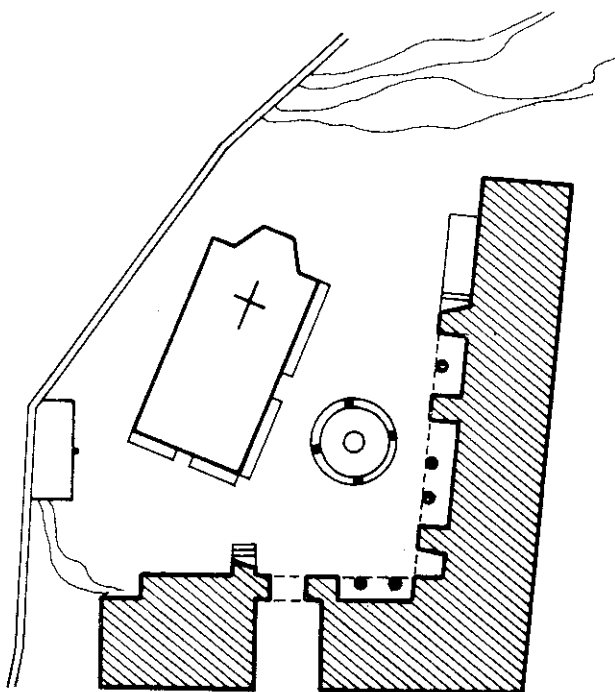
την Κατερινού. Όπως παρατηρεί για το Βλοχό και για παρόμοιες άλλες περιπτώσεις ο Παπαϊωάννου, «εμφανίζεται πολύ πιο ελεύθερη η σχέση του καθολικού προς τα άλλα κτίσματα. Η κυριαρχία του τελευταίου, που οπωσδήποτε διατηρείται, δεν οφείλεται πιά στην κεντρική του θέση μέσα στο σύνολο, αλλά υπαγορεύεται περισσότερο από το ιδιαίτερο πνευματικό του περιεχόμενο²⁵». Ιδιαίτερα στην Κατερινού τα διώροφα κελιά στη βορειοδυτική γωνία, με την επιβλητική τοξοστοιχία του ισογείου και τα μεγάλα ευρύχωρα μπαλκόνια επάνω, δημιουργούν την αίσθηση του ανεξαρτήτου κτηρίου, που η μεγάλη αυλή ελάχιστα το συνδέει με τα καθολικά (98). Σε άλλα μοναστήρια, όπως στη Λεσινιώτισσα, στον Άγιο Γεώργιο Μπαμπίνης (99), στον προφήτη Ηλία Δραγαμέστου, στον Άγιο Δημήτριο Παλαίρου, σταυ Ρέθα, το καθολικό αναπνέει ελεύθερο στο κέντρο ευρύχωρης αυλής. Αλλού πάλι πιέζεται ασφυκτικά από τα κτήρια, τα οποία τις περισσότερες φορές δεν συνδέονται αισθητικά μαζί του, όπως στον Πρόδρομο Βομβοκούς, στον Παντοκράτορα Αγγελοκάστρου και στο Δρυμονάρι.

24. Η ίδια περίπτωση εντύπωση δημιουργείται και με το μοναστήρι της Μυρτιάς. Βλ. πρώτη θεώρηση του χώρου στον Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, πιν. 228.

25. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 28 και πιν. 49: Σχηματική κάτοψη της Μονής Βλοχού (97β).

97. Μονή Βλοχού: α. γενική άποψη.
β. κάτοψη (Παπαϊωάννου).

Κ.Λ. 1:500

Χώροι φρουριακοί: μάνδρα υψωμένη χωρίς εξωτερικά παράθυρα, πύργοι, διαβατικό.

Ο φρουριακός χαρακτήρας σε ορισμένα είναι έκδηλος²⁶. Εκτός από τη φυσικά οχυρή θέση όπου, κατά κανόνα, είναι χτισμένο το μοναστηριακό συγκρότημα, σε πολλά η μάνδρα έχει μεγάλο ύψος και κάνει πιο έντονη την παρουσία του κλειστού μοναστηριακού σχήματος σε σχέση με τον ανοιχτό ορίζοντα²⁷. Στο Λιγοβίτσι π.χ. έτσι όπως μετεωρίζεται στην άκρη του βράχου (100) πάνω από τη λίμνη Οζερό και κάτω από το αρχαία φρούριο των Δηριέων, περιορίζεται η απεραντοσύνη του χώρου, που γίνεται έτσι πιο υποβλητικός. Επειδή εξάλλου πολλά από τα μοναστήρια βρίσκονται στις κορφές ή στις πλαγιές βουνών, η γενική τους όψη από μακριά παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις και δίνει την εντύπωση απόρθητου κάστρου. Για λόγους ασφαλείας, από ληστές και πειρατές, τουλάχισ-

26. Λιγοβίτσι, προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου, Πρόδρομος Βομβοκούς, Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου, Άγιος Γεώργιος Ελληνικών, Άγιος Νικόλαος Αετού, Μονή Πόρτας Μπαμπίνης.

27. Βλ. την τοποθέτηση του μοναστηριού στο χώρο ως προς τα ύψη: Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 56-59.

98. Κατερινού: τα κελλιά στη ΒΔ γωνία.

99. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: γενική άποψη.

100. Λιγοβίτσι: γενική άποψη.

101. Ταξιάρχες Νεοχωρίου: το ηγουμενείο.

στον στη ζώνη των ισόγειων κτηρίων, δεν ανοίγουν παράθυρα προς τα έξω. Αλλά και στους επάνω ορόφους περιορίζονται σε μικρά φωτιστικά ανοίγματα. Σε κανένα από τα μοναστήρια της περιοχής δεν κατασκευάζονται μεγάλα εξωτερικά παράθυρα και φυσικά ούτε μπαλκόνια, ενώ στο Άγιο Όρος π.χ. και αλλού²⁸ παράθυρα και μπαλκόνια συνηθίζονται και στην εξωτερική πλευρά του τείχους, αλλά στα ψηλότερα τμήματα. Έτσι η ζωή και για λόγους αρχιτεκτονικούς στρέφεται προς τον εσωτερικό χώρο της αυλής, στο κέντρο της οποίας υψώνεται το καθολικό, η καρδιά της μικρής ασκητικής πολιτείας.

Φρουριακή μορφή συναντούμε και στο ηγουμενείο των Ταξιάρχων Νεοχωρίου (101). Ψηλός, πολυόροφος και ισχυρός πύργος, με ειδικό σύστημα εισόδου και ζεματίστρα μαρτυρεί τους κινδύνους που υπήρχαν: το μοναστήρι ήταν κοντά στις Εχινάδες, που αποτελούσαν μόνιμο ορμητήριο πειρατών.

Η μορφή του βέβαια δεν είναι ίδια με των επιβλητικών

28. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, πιν. 99-107.

αγιορειτικών πύργων²⁹, είναι όμως εντυπωσιακή για το μικρό μοναστηράκι. Επιβλητική, γραφική και μεγαλοπρεπής είναι επίσης η είσοδος μερικών μοναστηριών, όπως της Μυρτιάς, του προφήτη Ηλία Δραγαμέστου, του Βλοχού, που αναστηλώθηκε τελευταία (2002) και του Φωτμού, που είναι μισοκατεστραμμένη. Ο Άγιος Νικόλαος Αετού διασώζει το διαβατικό του³⁰, που παρουσιάζει μνημειακή μορφή και γίνεται ακόμη πιο υποβλητικό με τη μακρόστενη διάταξη του. Περνώντας κανείς το διάδρομο, «που διατρυπώντας το πάχος της πτέρυγας των κελλιών οδηγεί από την εξώθυρα στο εσωτερικό³¹» δέχεται τις πρώτες εντυπώσεις και προετοιμάζεται για την αλλαγή του περιβάλλοντος που τον περιμένει.

29. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, 134-137.

30. Για τη βαθύτερη λειτουργία που επιτελεί το διαβατικό: Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 67-69. Για τη διαμόρφωση των εισόδων των μοναστηριών: Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, 17-26.

31. Παπαϊωάννου, Μοναστήρια, 69.

2. Ζωγραφική:

α. Τοιχογραφίες: Μυρτιά, ο πρόλογος της νέας τέχνης. Η τέχνη της Δυτικής Στερεάς μακριά από τα νέα μεγάλα κέντρα; Κατάγραφοι ναοί - πλήρες πρόγραμμα. Οι απάνιες συνθέσεις. Ο 16ος αιώνας. Οι μεταγενέστεροι αιώνες 17ος και 18ος: επαρχιακή σηματοποιημένη τέχνη. Η Δευτέρα Παρουσία. Οι επιγραφές. Οι μαστόροι. Κτήτορες και δωρητές.

Μυρτιά, ο πρόδρομος της νέας τέχνης. Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής

Πενήντα χρόνια μετά την Άλωση ο βαλκανικός χώρος συνεχίζει την καλλιτεχνική δημιουργία, παρά την τεράστια μεταβολή που είχε επέλθει. Στο αρχικό καθολικό του μικρού μοναστηριού της Μυρτίας, η τέχνη της τοιχογραφίας σημαδεύεται από την έντονη προσωπικότητα του ζωγράφου Ξένου Διγενή³². Γεννημένος στο Μουχλί³³, μεσαιωνική πολιτεία της Αρκαδίας με ιστορία, θα γνώρισε από κοντά και το Μυστρά, όπου καθώς φαίνεται από τη ζωγραφική του αφομοίωσε την παλαιολόγεια παράδοση. Σπούδασε την τέχνη της Κρήτης, όταν κατέβηκε το 1462 και ζωγράφησε στα Απάνω Φλώρια Σελίνου, και αργότερα, ύστερα από τη Μυρτιά, ζωγράφησε στα Παλαιοφραστανά (σημ. Κάτω Μερσίτη) Πωγωνιανής στην Ήπειρο³⁴. Η τέχνη του, παρόλο τον περιορισμό που του επέβαλαν οι μικρές επιφάνειες, διακρίνεται για τον ισορροπημένο σχεδιασμό των σκηνών, τα εκφραστικά πρόσωπα, τις γεμάτες ευγένεια και χάρη γυναικείες μορφές και τον εύστοχο συνδυασμό λαμπερών χρωμάτων³⁵. Ο Ξένος

102. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: ο άγιος Νικόλαος (1491).

Διγενής, βαθιά διαποτισμένος από την τέχνη των Παλαιολόγων³⁶, σχεδιάζει αριστοκρατικές μορφές με έντονο εσωτερικό βίο. Από την άλλη μεριά η ζηλευτή δεξιότητα και ο ολοφάνερος εκλεκτισμός του προετοιμάζουν την καινούργια εποχή που θα γεννηθεί με τον ερχομό από την Κρήτη στην ηπειρωτική Ελλάδα του Θεοφάνη (1527). Η Μυρτιά υπήρξε καθοριστικό μνημείο για τη ζωγραφική της εποχής. Μπορούμε να θεωρήσουμε τον Ξένο Διγενή εκπρόσωπο της «Μακεδονικής Σχολής», που σβήνει, και πρόδρομο της «Κρητικής», που μόλις γεννιέται. Την ίδια εποχή ζωγραφίζονται εκκλησίες μικρών διαστάσεων στη Μακεδονία, όπως στην Καστοριά (του Αγίου Νικολάου της Ευπρεξίας (1485), του Αγίου Νικολάου του Μαγαλιού (1505), τμήματα τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου της Θεολογίας, της Παναγίας της Ρασιώτισσας και του Αγίου Σπυρίδωνα, αλλά και στον κεντρικό βαλκανικό χώρο όπως στη Σερβία (εκκλησίες στο Τρέσκαβατς - Πρίλεπ 1483-1490, στον Άγιο Νικήτα - Σκόπια 1483-1484, στο Πογκάνοβο, (1500), στη Βουλγαρία,

36. «Την τέχνη του Διγενή, που απηχεί την τελευταία παλαιολόγια τεχνολογία, μπορούμε να την εκτιμήσουμε μόνο στη Μονή Μυρτίας, αλλά δεν έχει ως τώρα διαπιστωθεί η συνέχεια ή η επίδρασή της, έστω και τοπική», Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 419. Βλ. επίσης Μαρία Βασιλάκη - Μαυρακάκη, Ο ζωγράφος Ξένος Διγενής, 550-570, πιν. 142-157, όπου παρουσιάζονται για πρώτη φορά οι θεωρούμενες ως ολότελα κατεστραμμένες τοιχογραφίες του Διγενή στην εκκλησία Απάνω Φλώρια Σελίνου. Βλ. ιδιαίτερα 553.

103. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: ο Ευαγγελισμός (1491).

(Ορλίτσα, 1491 και στο Κρεμικόφσκι, 1498) και στη Ρουμανία (Μπάλινεστι, 1493)³⁷.

Οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν πιθανότατα στο ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο, αφού παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως είναι το πλαδαρό σχέδιο, το μαλακό πλάσιμο, οι σκληρές φυσιογνωμίες, η τάση προς την ασχήμια, η έλλειψη ευγένειας, η ωμότητα στα δραματικά στοιχεία, η γραφικότητα στα φορέματα. Όλα αυτά φανερώσουν, κατά την άποψη του Χατζηδάκη, μια τέχνη με αντικλασική ροπή, «που με σαφή πτώση στην καλλιτεχνική ποιότητα και με τάση προς τη λαϊκή τέχνη δεν έχει πια τη δυνατότητα να ανανεωθεί³⁸». Τα ίδια στοιχεία «παρακμής» συναντούμε και στα τελευταία μνημεία που εκπροσωπούν τη «Μακεδονική Σχολή» όπως π.χ. στο παλαιό καθολικό της Μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων³⁹. Απεναντίας ο Γαρίδης, ύστερα από βαθιά μελέτη των βαλκανικών μνημείων του 15ου αι. εκφράζει την πεποίθηση ότι «πρόκειται για πρωτοποριακή ζωγραφική, που αποτελεί τη μόνη ανανεωτική πνοή μέσα στην τέχνη της εποχής⁴⁰».

Μέσα σ' αυτό το καλλιτεχνικό κλίμα, που εμφανί-

37. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 419.

38. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 419.

39. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα 62-63.

40. Garidis, La peinture murale, Ι, 280.

ζεται στη Βόρεια Ελλάδα και στις άλλες περιοχές, είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του Διγενή που συνεχίζει σταθερά την παλαιολόγεια παράδοση με φανερές τάσεις προσέγγισης προς την κρητική ζωγραφική (τεχνική φωτοσκιάσεων, επίδραση φορητής εικόνας), που την εποχή αυτή έχει πια διαμορφωθεί⁴¹. Αντίστοιχη ζωγραφική παρουσία την ίδια εποχή στην Κύπρο είναι του Συμεών Αυξέντη⁴², που ζωγράφησε το 1511 το ναίσκο του Αρχαγγέλου κοντά στην Κακοπετριά και την εκκλησία με το διπλό όνομα Αρχάγγελος ή Παναγία η Θεοτόκος του χωριού Γαλάτα το 1514, καθώς επίσης και την εκκλησία του Αγ. Σωζομένου του ίδιου χωριού το 1513. Ο συνδυασμός στοιχείων της «Μακεδονικής Σχολής» με ορισμένα της «Κρητικής» και μια τάση για λαϊκότερη απόδοση των μορφών του Αυξέντη δείχνουν τη χαλαρή σχέση με την παράδοση και τις μεταβολές των καιρών⁴⁴. Στην περίπτωση του Ξένου Διγενή οι μορφές είναι ρωμαλέες, η

41. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα 67.

42. Σωτηρίου, Κύπρος, πιν. 111β, 114β, Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 66-67, Α - J. Stylianou, The painted churches of Cyprus, 42-49, Α. Παπαγεωργίου, Κύπριοι ζωγράφοι του 15ου και 16ου αι., 195-209, Garidis, La peinture murale, 710-717, Παλιούρας, Ο Κύπριος ζωγράφος Συμεών Αυξέντης «Μεταβυζαντινή Εποχή», 401-428.

44. Πιο μακριά από την τέχνη του ζωγράφου της Μυρτίας

104. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες (1491).

γραμμή καθαρή, το πλάσιμο των μορφών στέρεο και οι διαβαθμίσεις των χρωματικών τόνων προσεγγμένες. Στη Μυρτιά η μορφή του Χριστού, που βρίσκεται ανάμεσα στον Πρόδρομο και τον Άγιο Νικόλαο⁴⁵, η κατενώπιον στάση του τελευταίου (102), ο σχεδιασμός του Ευαγγελισμού (103), η σύνθεση της Πλατυτέρας (104) με τους σεβίζοντες αρχαγγέλους⁴⁶, οι προσωπογραφίες των συλλειτουργούντων ιεραρχών, και ιδιαίτερα οι σκηνές του Δωδεκαόρτου (105-107)⁴⁷ μας

βρίσκεται ο πρωτοπαπας Νεοκάστρου (Elbasan) της Αλβανίας και ζωγράφος Ονούφριος, (Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 79-82, και 18, τα άρθρα του Th. Pora που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τον Ονούφριο, Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 426-27), που το 1547 ζωγραφίζει τους Αγίους Αποστόλους Καστοριάς (Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 25-104) και κατά τον Πελεκανίδη (Σ. Πελεκανίδης, Ερευναι εις άνω Μακεδονία, «Μακεδονικά» 5 (1962) 411 σημ. 3) «πρέπει να καταταγεί στους ζωγράφους εκείνους του 16ου αιώνα, που ενώ εργάζονται με την τεχνοτροπία της Κρητικής Σχολής δε λησμονούν και μερικά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της «Μακεδονικής ζωγραφικής» (Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 99).

45. ABME 9 (1961) πιν. 2 και Χατζηδάκης, ΔΧΑΕ, Δ' τομ. Ε' (1966-69) 303-307.

46. Ορλάνδος, ABME 9 (1961) πιν. 4.

47. Ιδίοις, πιν. 6, 7, 8, 9.

48. Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 97.

49. Διαπιστώνεται μετά από τεχνοτροπική και τεχνική σύγκριση του προσώπου του Αγίου Νικολάου του Διγενή (ABME 9 (1961) πιν. 2) και του προσώπου του ίδιου αγίου του Θεοφάνη του Κρήτα στον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά του 1527 (Ευγγόπουλος, Σχεδιάσμα, πιν. 23).

μεταφέρουν στο γεμάτο κίνηση, αρχοντιά και χρώματα καλλιτεχνικό χώρο της παλαιολόγειας τέχνης. Από την άλλη μεριά, έντονη είναι η επίδραση των φορητών εικόνων, κάποια απόπειρα του σκιοφωτισμού με λευκές κυρτές γραμμές και η ψιλοδουλεμένη τεχνική με το σκοτεινό προπλάσμο⁴⁸, που αποτελούν θεμελιακά στοιχεία της νέας τάσης των Κρητών καλλιτεχνών⁴⁹. Η δυνατή και ελεύθερη προσωπικότητα του Διγενή κατόρθωσε όλες αυτές τις αντίρροπες δυνάμεις να τις τιθασσεύει και να τις υποτάσσει κάτω από το ευρύτερο καλλιτεχνικό όραμα που είχε μπροστά του, το όραμα της συνέχειας της βυζαντινής ζωγραφικής χωρίς να επηρεάζεται από τις κοσμογονικές πολιτικές μεταβολές που είχαν συντελεστεί γύρω του.

Κατάγραφοι ναοί, πλήρες πρόγραμμα

Πολλές εκκλησίες και καθολικά μοναστηριών της Αιτωλοακαρνανίας διασώζουν ολόκληρο ή μεγάλο τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος⁵⁰. Από τον 16ο αι. και ύστερα τα περισσότερα παρουσιάζουν τυποποιημένο πρόγραμμα που προσαρμόζεται κάθε φορά στον αρχιτεκτονικό τύπο του ναού. Οι συνθέσεις του ιερού είναι κατά κανόνα ίδιες, η τοιχογράφηση σε ζώνες εφαρμόζεται πιστά και τα ανθίβολα αποτελούν το απαραίτητο εργαλείο των ζωγράφων, κυρίως για τη χαμηλότερη ζώνη των ολόσωμων αγίων. Ο προγραμματισμός έχει συχνά ένα συγκεκριμένο στόχο: να απεικονισθούν, όσο είναι δυνατόν, περισσότερες σκηνές και μεγαλύτερος αριθμός αγίων. Αυτό διαπιστώνεται κυρίως στους τοίχους των καθολικών, όπου ανάμεσα στους ολόσωμους αγίους, αλλά ιδιαίτερα στην πιο πάνω στενή ζώνη των στηθαρίων, απεικονίζεται μεγάλος αριθμός αγίων, μαρτύρων, ασκητών και πατέρων. Το φαινόμενο γενικότερα παρατηρείται στον 17ο και στον 18ο αι., και η εξήγησή του είναι λειτουργική. Στις καθημερινές λειτουργίες και στα αναγνώσματα των ασκητικών κειμένων δεν ακούνε μόνο το βίο του αγίου, αλλά βλέπουν και την προσωπογραφία του στο ναό και ενδυναμώνονται ψυχικά. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τους μοναχούς, αλλά και για τους λαϊκούς που επισκέπτονται το μοναστήρι. Γι' αυτόν το λόγο, τα μοναστήρια έγιναν κέντρα παραγωγής χαλκογραφιών⁵¹ και οι φορητές εικόνες είχαν μεγάλη διάδοση.

Οι κατάγραφοι ναοί της περιοχής που εξετάζουμε δεν

50. 16ος αι.: Κύριος ναός καθολικού Μυρτιάς, Ταξίαρχες Γουριάς, Φωτμού και τμήματα: Αγία Παρασκευή Σταμνάς, Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντίνου. Επόμενοι αιώνες: Καταφύγι, Βομβοκού, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Δημήτριος και Αγία Αικατερίνη Αετού, Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου, Δρυμονάρι, Ρέθα, Ζωοδόχος Πηγή Αρχοντοχωριού, Αγία Παρασκευή Σαρδινίων, Παναγία Βαρετάδας, Παναγούλα Βόνιτσας, Άγιος Δημήτριος Παλαίρου, Παναγία Παπαδάτου, Άγιος Αθανάσιος στο Πυργί κ.α.

51. Γαρίδης - Παλιούρας, Νεομάρτυρες, 171 κεξ.

105. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: η Γέννηση της Θεοτόκου (1491).

106. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: η Υπαπαντή (1491).

ιστορήθηκαν από ζωγράφους που ήταν ξεκομμένοι από τον υπόλοιπο ορθόδοξο χώρο. Τα νέα ρεύματα έφεραν καινούργια μηνύματα. Η διαπίστωση αυτή ισχύει προπαντός για τον προφήτη Ηλία Δραγαμέστου, όπου ο αξιόλογος καλλιτέχνης τοποθέτησε στον κεντρικό πεσσό του ναού τους νεότερους αγίους Γεράσιμο το Νέο, Αλέξιο, Βασίλειο το Νέο και Χριστόφορο (108). Σύμφωνα με τη νεότερη λειτουργική αντίληψη, που εκφράστηκε και με την τέχνη, οι νέοι άγιοι και οι νεομάρτυρες αποτελούν τους στύλους της εκκλησίας, γι' αυτό ζωγραφίζονται στους πεσσούς που κρατούν τον τρούλλο ή τη στέγη⁵². Είναι «τα στηρίγματα της πίστης σε μια εποχή όπου τα πάντα δοκιμάζονταν και κινδύνευαν⁵³». Μια άλλη, πιο πρακτική, ερμηνεία είναι ότι η παραδεδομένη εικονογραφία δεν άφηνε άλλο χώρο στο ναό και αναγκαστικά οι ζωγράφοι χρησιμοποιούσαν τους πεσσούς.

Οι σπάνιες συνθέσεις

Πέρα από τα επαναλαμβανόμενα εικονογραφικά προγράμματα, σε ορισμένους ναούς συναντούμε και ζωγράφους, που δεν ικανοποιούνται με την αντιγραφή ή την επανάληψη των παραδοσιακών εικονογραφικών τύπων, αλλά πρωτοτυπούν. Η πρωτοτυπία τους βρίσκεται κυρίως στην επιλογή σκηνών ή σπάνιων λεπτομερειών, τις οποίες παρουσιάζουν αυτούσιες όπως τις συναντούν σε κάποιο παλαιότερο μνημείο ή

52. Βλ. αντίστοιχο παράδειγμα τον Άγιο Ιωάννη τον εξ Ιωαννίνων που «ζωγραφίζεται στην εσωτερική πλευρά του αριστερού πεσσοῦ που υποβαστάζει τον τρούλλο του καθολικού», της Μονής Βαρλαάμ των Μετεώρων. Γαρίδης - Παλιούρας, *Νεομάρτυρες*, 195-196.

53. Γαρίδης - Παλιούρας, ο.π. 196.

107. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: η Σταύρωση (1491).

τις παραλλάσσουν προσθέτοντας την προσωπική τους σφραγίδα. Το φαινόμενο παρατηρείται σε ζωγράφους που εκφράζουν με την τέχνη τους γενικότερες, ανήσυχες και αναζητητικές τάσεις. Από τους εκφραστικότερους καλλιτέχνες είναι ο ανώνυμος, που τοιχογράφησε το κατάγραφο καθολικό του Αγίου Νικολάου Αετού το 1692 σύμφωνα με την υπέρθυρη επιγραφή. Στη ζώνη με τις σκηνές της Παλαιάς Διαθήκης ο γονατισμένος Αβραάμ προσκυνά τον τρικέφαλο άγγελο (109), σύμβολο της Αγίας Τριάδας. Γύρω από τα τρία κεφάλια σημειώνεται ανορθόγραφα η επιγραφή: ΗC ΘΕΩC. Η λεπτομέρεια δεν είναι συνηθισμένη, αλλά ούτε και άγνωστη. Στο Χιλανδάρι του Αγίου Όρους ένας από τους τρεις αγγέλους, που παριστάνονται καθισμένοι γύρω από το τραπέζι, την ώρα που ο Σολομώντας ξετυλίγει ειλητήριο με τις προφητείες, είναι τρικέφαλος⁵⁴. Τριγωνικός φωτοστέφανος περιβάλλει

54. Millet, Athos, 79.2. Για τον τρίμορφο άγγελο ή τον τρίμορφο Χριστό (= Αγία Τριάδα) υπάρχει μεγάλη παράδοση και πλούσια βιβλιογραφία: Στη δυτική τέχνη, από το 12ο ήδη αιώνα, είναι συχνή η παράσταση της Αγίας Τριάδας μ' ένα τρίμορφο ή τρικέφαλο όν που έχει κοινό σώμα (= Πατήρ - Υιός - Άγιο Πνεύμα). Συχνά οι μορφές είναι διαφορετικές, μπορούν όμως να επαναλαμβάνουν το ίδιο πρόσωπο (του Χριστού). (Βλ. *Didron M.*, *Iconographie chrétienne. Histoire de Dieu*, Paris 1843, πιν. 138, 142 (σ. 556), 141 (σ. 551-552). Οι εικόνες αυτές κατηγορήθηκαν ως μη κανονικές και απαγορεύτηκαν το 1628 (Βούλα πάπα Ουρβανού 8ου). Η απαγόρευση ανανεώθηκε το 1746 από τον πάπα Βενέδικτο 14ο. Σε μερικές περιπτώσεις ο Θεός Πατήρ με τρία ομοιό-

108. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: ο Άγιος Χριστόφορος.

109. Άγιος Νικόλαος Αετού: ο Τρικέφαλος άγγελος (1692).

μορφα κεφάλια επιβλέπει στη Δημιουργία του ουρανού και της γης (κύκλος Γένεσης). Το 14ο - 15ο αι. παρουσιάζεται ιδιαίτερη ανάπτυξη του κύκλου Γένεσης σε ναπολιτάνικα χειρόγραφα και σε τοιχογραφίες της Νότιας Ιταλίας. Συχνά, σ' αυτές τις σκηνές ο Δημιουργός έχει δυο ανθρώπινα κεφάλια - Πατήρ και Υιός - και ένα τρίτο πουλιού - το Άγιο Πνεύμα. (Βλ. *H. Hermann*, *Trinitas Creator Mundi*, «Journal

110. Άγιος Νικόλαος Αετού: ο Χριστός από σκηνή του Ακαθίστου (1692).

of the Warburg Institute» vol. 2. No. 1, 42-44, *Idios*, Die italienischen Handschriften der Duesento und Trecento. «Neapolitanische und Toskanische Handschriften der Zweiten Hälfte des XIV Jahrhunderts. Leipzig 1930, vol. 3, έγχρωμη εικόνα CV, No 119, *Alba Medea*, Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi, Roma 1939, πιν. 11). Στο βυζαντινό και παραβυζαντινό χώρο έχουμε παραδείγματα στη Σερβία από τα τέλη του 13ου αι. και είναι κάτω από τη δυτική επίδραση, όπως στον Άγιο Κλήμη (Περίβλεπτος) Αχρίδας, 1295. Γενικότερα για το θέμα βλ. *R. Grujić*, *Ikongrafski motiv sličan indijznom trimurtu u staroj srpskoj likovnoj umetnosti* (στα σερβικά: Ένα εικονογραφικό μοτίβο, συγγενικό με το ινδουιστικό τρίμορφο στις παλαιοσερβικές εικαστικές τέχνες), στον τόμο προς τιμήν του Traiđićev, Zagreb 1955, 93. Άλλα παραδείγματα από τη Σερβία στο 17ο - 18ο αι. βλ. *S. Petković*, *Zidno Slikarstvo na području rečke Patrijaršije 1559-1614* (Τοιχογραφία στο χώρο του Πατριαρχείου του Πετς 1559-1614) Novi Sad 1965, 73-75.

Στο έργο του Ονουφρίου από το Μπεράτι συναντάμε ξανά το θέμα στον Άγιο Νικόλαο στο χωριό Sheltsane στο Ιερό το 1545 και σε μοναστήρι κοντά στο Prilep στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία: Βλ. *Puzanova V.* - *Damo D.*, Το έργο

111. Ζωοδόχος Πηγή στο Αρχοντοχώρι: η Ύψωση του Τιμίου Σταυρού (1669).

του Ονουφρίου αλβανού καλλιτέχνη του μεσαίωνα, στά ρωσικά, Studia Albanica III (1966) 281-290 εικ. 5. Στο Άγιο Όρος συναντούμε το θέμα στο κοιμητηριακό παρεκκλήσιο της Μονής Γρηγορίου (18ος αι.): Valentini G., Sviluppo teologico nell'arte pittorica dell'Athos, στον τόμο he millénaire du Mont - Athos 963-1963. Etudes et Mélanges έκδ. Chevetogne 1963, 181-238.

Στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδας στο φρούριο του Λούμπλιν της Πολωνίας, του 1418, που βυζαντινίζουν πολύ, υπάρχει μια περίεργη Μετάληψη των Αποστόλων, όπου η κεντρική μορφή είναι τριπλή. Δηλαδή τρεις κορμοί που ενώνονται από τη μέση και κάτω σ' ένα σώμα. Η κεντρική μορφή είναι ο Θεός Πατήρ και δυο μορφές του Χριστού, που κοινωνεί τους Αποστόλους δεξιά και αριστερά. (Βλ. Walicki Michel, Τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της Αγ. Τριάδας στο φρούριο του Λούμπλιν (1418) - στα πολωνικά με γαλλική περίληψη -, Βαρσοβία 1928). Κάτι ανάλογο υπάρχει και στη Ραβάνιστα στη Σερβία, καθώς και στη Μητρόπολη του μοναστηριού των Σβιάσκ, κοντά στο Καζάν της Ρωσίας. Οι τοιχογραφίες είναι του 1558 και στον κύκλο της Γένεσης στον τρούλλο ο τρίμορφος Χριστός επιβλέπει στη δημιουργία του κόσμου (βλ. Ajnalov D., Οι τοιχογραφίες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο αντρικό μοναστήρι της Πανσγίας στο Σβιάσκ (στα ρωσικά), Μόσχα 1960. Εξάλλου συναντούμε άγγελο με τρία πρόσωπα σε ρωσικές εικόνες 16ου - 17ου αι. (βλ. Kondakov N.P., L'icone russe. Album II. Seminarium Kondakovianum. Prague 1939, πιν. 97).

Τέλος, τρίμορφο άγγελο συναντούμε και σε ισλαμικά χειρόγραφα: (βλ. M. Garidis, L'Ange à cheval dans l'art Byzantin, «Byzantion» XLII (1972), I, 23-59).

τα κεφάλια, ενώ σημειώνεται η ενδεικτική επιγραφή: Η ΤΡΙΣΥΠΟΣΤΑΤΟΣ ΜΟΝΑΣ. Στον Άγιο Νικόλαο Αετού, όπου ο άγγελος είναι μόνος του και όρθιος, τα τρία κεφάλια εικονίζονται ολόκληρα και το καθένα στέφεται με φωτοστέφανο. Η ευρηματικότητα του ζωγράφου ή η δυνατότητα που είχε να χρησιμοποιεί καλά πρότυπα επεκτείνεται και στον κύκλο του Ακαθίστου. Στην σκηνή όπου μεταφέρεται στον τοίχο το κείμενο του αρχικού Ο ("Όλος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τοῖς ἄνω...") ο Χριστός παριστάνεται μέσα σε «οβάλ» δόξα, που στο επάνω μέρος δεν κλείνει, αλλά ανοίγει και μέσα σε δεύτερη δόξα επαναλαμβάνεται ο ίδιος Χριστός (110).

Ο λαϊκότερος ζωγράφος της Αγίας Παρασκευής Σαρδινίων, στα τέλη του 17ου αι., μεταφέρει στην κόγχη της Πρόθεσης εικονογραφική ερμηνεία του στίχου του Ακαθίστου: «Ἄνω σε ἐν θρόνῳ καὶ κάτω σε ἐν τάφῳ». Το διπλό θέμα του ένθρονου και ένδοξου Χριστού ανάμεσα σε σεβίζοντες αγγέλους, και του Χριστού στον τάφο με δυο αγγέλους στα πλάγια κάτω, το ξαναβρίσκουμε στο μοναστήρι του Δοχειαρίου⁵⁵ στο Άγιο Όρος, καθώς και στη Ζωοδόχου Πηγή του Ηπειρωτικού χωριού Πλατανούσα⁵⁶.

Μοναδική παράσταση για τον αιτωλοακαρνανικό χώρο αποτελεί η Εύρεση και Ύψωση του Τιμίου Σταυρού (111), που απλώνεται πολυπρόσωπη και με δυνα-

55. Millet, Athos, 220.

56. ΑΔ 27 (1972) πιν. 403α. Βλ. το Χριστό με σουδάρια στον τάφο από το παλαιό καθολικό της Μεταμόρφωσης των Μετεώρων στον Ξυγγόπουλο, Σχεδιάσμα, πιν. 16.2

112. Βομβοκού: εικονογράφηση των Αίνων. Ο Χριστός ανάμεσα στις ουράνιες δυνάμεις.

τά χρώματα στο δυτικό τοξωτό τύμπανο, πάνω από τον πεσσο, της Ζωοδόχου Πηγής Αρχοντοχωρίου. Ο δόκιμος ζωγράφος του 1669 με το μελετημένο εικονογραφικό πρόγραμμα που σχεδίασε, ύστερα από πρόσκληση των «τιμιωτάτων και ευγενεστάτων αρχόντων κυρ Ιωάννου Λογοθέτη και των υιών αυτού⁵⁷», μετέφερε ένα από τα καλύτερα πρότυπα της μεταβυζαντινής περιόδου στον τοίχο. Δεν αποκλείεται να χρησιμοποίησε ως πρότυπο φορητή εικόνα⁵⁸ ή και μικρογραφία χειρογράφου⁵⁹. Το ισορροπημένο μοίρασμα των ομάδων, με τον επίσκοπο και το σταυρό στο κέντρο, οι αριστοκρατικές μορφές με τις ζωηρές κινήσεις, τα κτήρια στο βάθος, ο πλούτος των χρωμάτων και γενικά η όλη δομή της μεγάλης σύνθεσης φανερώνουν τις ικανότητες ή και τη δεξιοτεχνία του εκλεκτού ζωγράφου.

Στα πλαίσια των νέων θεμάτων της εποχής εντάσσονται και οι εικονογραφικοί κύκλοι του νάρθηκα του μοναστηριού του Προδρόμου Βομβοκού. Ο κύκλος των Αίνων⁶⁰, με τις καλοσχεδιασμένες και πολυπρόσωπες σκηνές αποτελεί μίαν από τις ωραιότερες εικονογραφικές συνθέσεις της περιοχής. Είναι γνωστό

57. Βλ. την επιγραφή του μνημείου στον περιγραφικό κατάλογο.

58. Χατζηδάκης, Πάμπος, πιν. 56 και 145.

59. Βλ. Θησαυροί Α.Ο., Γ', πιν. 132.

60. Βλ. περιγραφή των σκηνών στον κατάλογο.

πως στην εικονογράφηση των Αίνων εισάγονται στοιχεία από το σύγχρονο λαϊκό βίο, όπου τονίζονται ιδιαίτερα οι ζωηροί χοροί και η γραφικότητα της σύγχρονης φορεσιάς⁶¹. Ο ζωγράφος των Αίνων της Βομβοκού με το πλήθος και την ποικιλία των ζώων, την πολυχρωμία και πολυπροσωπία των ζωηρών ομάδων και τα πνευστά και έγχορδα όργανα⁶², με τις λυγερόκορμες κοπέλες που χορεύουν φορώντας εντυπωσιακά φορέματα⁶³, με τη χαριτωμένη σκηνή των μικρών παιδιών που χορεύουν με πλεγμένα τα χέρια και κυρίως με τη θεαματική σκηνή του ένδοξου Χριστού, που βρίσκεται ανάμεσα σε πυκνές ομάδες ουρανίων δυνάμεων (112), παρουσιάζει εξαιρετά δείγματα τέχνης που φανερώνουν την καλλιτεχνική παιδεία και τις ικανότητές του. Στον ίδιο νάρθηκα ζωγραφίζονται οι σκηνές από το συναξάρι του Προδρόμου, σύμφωνα με τη γενικότερη συνήθεια να απεικονίζεται ο βίος και τα μαρτύρια του αγίου στο ναό που είναι αφιερωμένος, συνήθεια που έχει την αρχή της στην εποχή των Παλαιολόγων⁶⁴. Στην άλλη άκρη της περιοχής, στον Άγιο Δημήτριο Παλαίρου, ο ζωγράφος τοποθετεί τον κύκλο οχτώ σκηνών του βίου και του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου στις μακριές πλευρές του κύριου ναού, παραμερίζοντας μ' αυτό τον τρόπο την καθιερωμένη διάταξη. Από τον 18ο αι. και ύστερα το εικονογραφικό πρόγραμμα ρυθμίζουν συχνά ποικίλοι παράγοντες, όπως ο χώρος, οι προτιμήσεις των ηγουμένων ή οι συμπάθειες και οι γνώσεις των ζωγράφων.

Στις σπάνιες συνθέσεις πρέπει να ενταχθεί και ο κύκλος των σκηνών που είναι εμπνευσμένος από την Αποκάλυψη και καλύπτει τρεις πλευρές του εξωνάρθηκα του καθολικού του Ρέθα. Οι δέκα σκηνές συνοδεύονται από ισάριθμους στίχους του βιβλίου της Αποκάλυψης. Την εικονογράφηση σκηνών από το βιβλίο της Αποκάλυψης τη συναντούμε στο Άγιο Όρος⁶⁵, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί ως πρότυπα δυτικές εκδόσεις της Βίβλου του 15ου και του 16ου αι., εικονογραφημένες από γνωστούς ζωγράφους - χαρά-

61. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, ΙΑ', 245.

62. Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, πιν. κ'. 21.

63. Ιδίο, πιν. κ', 22.

64. Ξυγγόπουλος, Πρόδρομος Σερρών, 28-45. Συνήθως ο εικονογραφικός κύκλος του βίου του πάτρωνα του ναού τοποθετείται στο νάρθηκα όπως π.χ. στον Άγιο Νικόλαο, τον Ορφανό Θεσσαλονίκης. (βλ. Ξυγγόπουλος, Άγιος Νικόλαος Ορφανός, πιν. 54-60, αρ. 106-116) ή στον κύριο ναό όταν δεν υπάρχει νάρθηκας, όπως στον Άγιο Ευθύμιο μέσα στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (βλ. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Αθήνα 1952, Λεύκωμα, πιν. 89 και Κείμενον 218) ή όταν υπάρχει νάρθηκας, αλλά ζωγραφίζονται άλλες παραστάσεις και κυρίως η Δευτέρα Παρουσία όπως στη Μητρόπολη του Μυστρά: (βλ. Millet, Mistra, πιν. 68, 2-3, 69, 70).

65. Millet, Athos, πιν. 169, 184, 185, 206-209, 263, Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, πιν. ΙΓ' 7-8.

113. Μονή Ρέθα: ο τροχός της ζωής.

κτες, όπως ο Dürer, ο L. Cranach ο παλαιός, ο Holbein και άλλοι⁶⁶.

Οι αλληπάλληλες εκδόσεις της εικονογραφημένης Βίβλου κυκλοφορούσαν συχνά και στον ελλαδικό χώρο και οι ζωγράφοι μετέφεραν απ' αυτές διάφορες σκηνές στις εικόνες και στους τοίχους. Αντίθετα, στα τέλη του 17ου και στο πρώτο μισό του 18ου αι. παρατηρείται τάση επιστροφής στην παλαιά ορθόδοξη παράδοση και απαλλαγής από τα δυτικά στοιχεία που εισήγαγαν οι Κρήτες ζωγράφοι. Εκπρόσωποι της νέας τάσης είναι ο Γεώργιος Μάρκου, ο Παναγιώτης ο εξ Ιωαννίνων και κυρίως ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά⁶⁷. Ανάμεσα στις αποκαλυπτικές σκηνές του Ρέθα⁶⁸, οι οποίες ακολουθούν δυτικές πηγές, περιλαμβάνεται και ο τροχός της ζωής (113). Πρόκειται για τις ανθρώπινες ηλικίες, που συμβολίζονται ανθρωπομορφικά στον εξωτερικό κύκλο, ενώ στον εσωτερικό απεικονίζονται τα ζώδια. Οι τέσσερις εποχές, με τη μορφή ανθρώπων σε διάφορες επίκαιρες ασχολίες, ζωγραφίζο-

νται στο εσωτερικό και στο κέντρο ο κόσμος⁶⁹.

Η απεικόνιση των ζωδίων έχει τις πηγές της στη ρωμαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία «τα αστρολογικά ή κοσμολογικά θέματα συσχετίζονται με σύμβολα της αιώνιας ροής του φυσικού κόσμου (φάσεις σελήνης, ζώδια, προσωποποιήσεις μηνών, εποχών κ.λ.π.)⁷⁰».

Μέσα στο πλήθος των αγίων που εικονογραφούνται στους ναούς της Αιτωλοακαρνανίας είναι και μερικοί που ζωγραφίζονται συστηματικά επειδή συνδέονται ιστορικά με την περιοχή. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο άγιος Βάρβαρος, που τοποθετείται συνήθως σε μια από τις παραστάδες της εισόδου προς το νάρθηκα ή από το νάρθηκα προς τον κύριο ναό. Ζωγραφίζεται όρθιος, κατενώπιον, δεμένος με αλυσίδες. Είναι γνωστή η ιστορία του σαρακηνού πειρατή που μεταστράφηκε στο χριστιανισμό και ασκήτευσε στα Λουτρά Τρύφου Ακαρνανίας⁷¹. Στο χώρο αυτό σήμερα υπάρχει ναός που διαδέχτηκε παλαιότερο χτισμένο με τη σειρά του επάνω σε βυζαντινό. Από τον πρώτο ναό σώζονται θωράκια με ανάγλυφες παραστάσεις (43). Έτσι εξηγείται και η μεγάλη διάδοση⁷² που είχε η εικονογραφία του αγίου Βαρβάρου και πέρα από τα σύνορα της Δυτικής Στερεάς, όπως στο Άγιο Όρος και στην Καστοριά⁷³. Σήμερα τοιχογραφίες του αγίου Βαρβάρου υπάρχουν στην Αγία Παρασκευή Σαρδινίων (114), στον εξωνάρθηκα του μοναστηριού του Ρέθα με τη χαρακτηριστική επιγραφή: «ο άγιος Βάρβαρος ο Αιθίοψ», στο μοναστήρι Βομβοκούς και αλλού.

Ο Άγιος Νικόλαος ο εν Βουνένοις εικονογραφείται ιδιαίτερα στους ναούς του Ξηρομέρου. Ναοί αφιερωμένοι στον άγιο Νικόλαο τον εν Βουνένοις⁷⁴ ή Νέο

69. Βλ. και την παράσταση του κύκλου της ζωής στην ΙΕΕ, Η', 269.

70. Μ. Γ. Σωτηρίου, Προβλήματα της εικονογραφίας του τρούλλου του ναού Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΔΧΑΕ περ. Δ' τομ. 6 (1970-72) 192, Τσαγγαλάς, Η αστρολογική παράδοση 87-97.

71. Παπαδόπουλος - Κεραμείς, Ακροπολίτου: Λόγος εις άγιον Βάρβαρον, 405-420, Ζακυθινός, Άγιος Βάρβαρος, 438-453.

72. Στην εικονογραφία του αγίου Βαρβάρου πρέπει να έπαιξε σημαντικό ρόλο και το συναξάρι του, που έγραψε ο ηγούμενος της Μονής Πόρτας Μπαμπίνης Ματθαίος.

73. Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 243β, τοιχογραφία του αγίου Βαρβάρου του 1606 στην εκκλησία της Παναγίας του άρχοντος Αποστολάκη.

74. Ο βίος του Θεσσαλού αγίου του Μεσαίωνα αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών. Βλ. Δημήτριος Σοφινός, Άγιος Νικόλαος ο εν Βουνέννη. Ανέκδοτα αγιολογικά κείμενα, ιστορικά ειδήσεις περί της μεσαιωνικής Θεσσαλίας. Αθήνα 1972, πιν. Η', Θ, Ι, ΙΑ' και χαλκ. ΙΒ'-ΙΓ'. Βλ. και ΘΗΕ, 9 στ. 516, Ματθαίος, Μέγας Συναξαριστής, 9 Μαΐου, 239-246, Ευστρατιάδης, Αγιολόγιο, 358, Ν. Βέης, ΑΕ (1911) 179, Ν.Ι. Γιαννόπουλος, «Παρνασσός» 11 (1915) 185.

114. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: ο άγιος Βάρβαρος.

είναι ο κοιμητηριακός στο Αρχοντοχώρι⁷⁵, άλλος στον ελαιώνα πριν από τα Παλιάμπελα και τρίτος δυτικά του Αιτωλικού πάνω σε λοφίσκο. Από τις τοιχογραφίες αξιολογότερες είναι δύο: αυτή που βρίσκεται στο καθολικό του Αγίου Γεωργίου Μπαμπίνης και άλλη που κοσμεί το λιθόχτιστο τέμπλο του αγίου Δημητρίου στο Αρχοντοχώρι (115). Η στενή λατρευτική σχέση των κατοίκων του Ξηρομέρου προς τον άγιο Νικόλαο το Νέο πιθανότατα σχετίζεται με τις μετακινήσεις των ποιμένων από τη Θεσσαλία, την Πίνδο και την Ήπειρο στην Ακαρνανία, σε αναζήτηση τροφής στη χειμερινή περίοδο, φαινόμενο που συνεχιζόταν ως τα τελευταία χρόνια. Στις εποχιακές αυτές μετακινήσεις οι ποιμένες διέδιδαν τη λατρεία του τοπικού αγίου και μαζί την εικονογραφία του⁷⁶.

Μιά ακόμη ασυνήθιστη παράσταση του αγίου Χριστοφόρου βρίσκεται στον εξωνάρθηκα του μοναστηριού του Ρέθα (116). Εικονίζεται στον τύπο του κυνοκεφάλου, σύμφωνα με παλαιά παράδοση ότι ο άγιος

75. Βλ. τα σχετικά στον Άγιο Γεώργιο Αρχοντοχωρίου στον περιγραφικό κατάλογο και Γ. Παπατρέχας, Αρχοντοχώριον, ΑΕΕ, 2, 505.

115. Άγιος Δημήτριος στο Αρχοντοχώρι: ο άγιος Νικόλαος ο «εν Βουνένοις» ή ο Νέος.

καταγόταν από τη μυθική φυλή των Κυνοκεφάλων⁷⁷. Τέλος το ατελείωτο χρωματικό σχέδιο του Χριστού της Άκρας Ταπείνωσης στην Κοίμηση της Θεοτόκου Βόνιτσας (117) αξίζει να αναφερθεί ως παράδειγμα α-νολοκλήρωτης εργασίας.

Ο 16ος αιώνας

Μέσα στον 16ο αι. ξεχωρίζουν τα μνημεία εκείνα που διασώζουν ολόκληρο ή μικρό τμήμα του διακόσμου. Απ' αυτά η Μυρτιά, η Φωτμού και οι Άγιοι Απόστολοι Κωνωπίνας είναι χρονολογημένα από επιγραφές, ενώ η Βασιλική Μ. Χώρας, οι Ταξιάρχες Γουριάς, η Αγία Παρασκευή Στάνου, ο Άγιος Γεώργιος Μπαμπί-

76. Την εξαπλώση του εικονογραφικού τύπου του αγίου Νικολάου του Νέου (ένδοξος σε θρόνο ή όρθιος κατενώπιον) βλ. και στις: Εκκλησίες της Αττικής 9 και 26 και πιν. 3 και Καστοριάς ΑΒΜΕ 4 (1938) πιν. 107.

77. Réau, Iconographie, III, 1, 307-313, Α. Χατζηνικολάου, Εικόνες του Αγ. Χριστοφόρου του Κυνοκεφάλου, Melanges offerts à O. et M. Merlier, Αθήνα 1957, III, 225 εξ. Α. Ξυγγόπουλος, Κυνοκέφαλοι, ΔΧΑΕ, περ. Δ' 9 (1977-79) 12-17.

116. Μονή Ρέθα: Άγιος Χριστόφορος ο Κυνοκέφαλος.
117. Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου Βόνιτσας:
η Άκρα Ταπείνωση (σχέδιο).

νης και η Αγία Παρασκευή Σταμνάς τοποθετούνται στην ίδια εποχή⁷⁸.

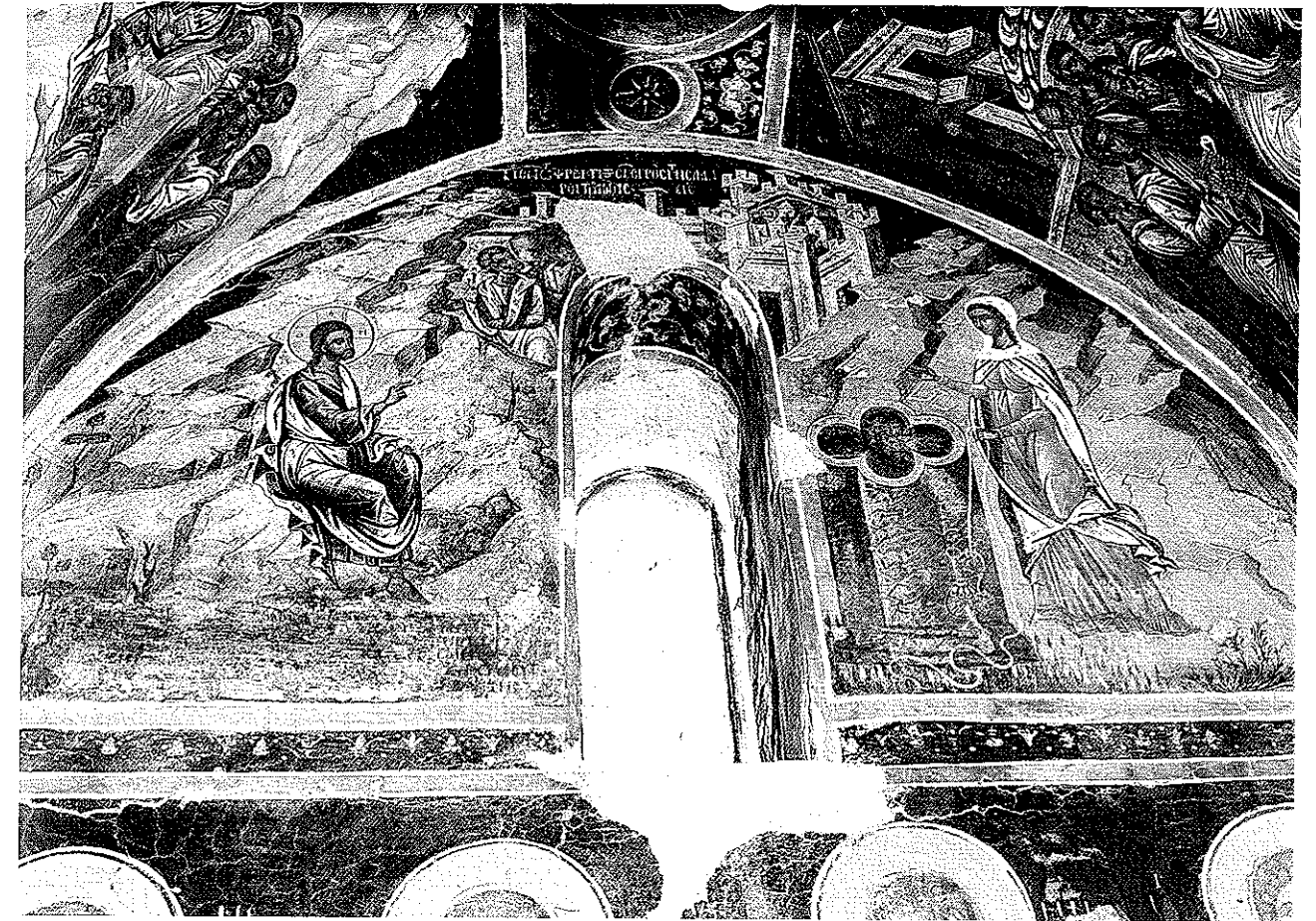
Στον κύριο ναό του καθολικού της Μυρτιάς, που ζωγραφίστηκε το 1539, οι καλοσχεδιασμένες σκηνές έχουν όλα εκείνα τα γνωρίσματα που συναντούμε σε πολλά σύγχρονα μνημεία του ελλαδικού χώρου. Η εικονογραφία, η τεχνική και η τεχνοτροπία μας αναγκάζουν να στραφούμε προς τα κοντινότερα τοιχογραφημένα μνημεία, που είναι το καθολικό του Ντίλιου και ο κύριος ναός του μοναστηριού των Φιλανθρωπινών. Έχει επισημανθεί βέβαια ότι μια σειρά συγγενών μνημείων ζωγραφίζονται με το ίδιο ύφος από ζωγράφους και συνεργεία που φανερώνουν τις ίδιες τάσεις. Εκτός από τα δύο, που αναφέραμε, προσθέτουμε τη Ρασιώτισσα (1553)⁷⁹, τον Όσιο Νικάνορα στη Ζάβορδα⁸⁰, τον Άγιο Νικόλαο της Κράψης κοντά στα Ιωάννινα (1563), τη Μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1548), τη Μεταμόρφωση της Βελτσίστας στα Ιωάννινα (1568) καθώς και το παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου της Μεγίστης Λαύρας στο Άγιο Όρος, το μόνο που γνωρίζουμε από επιγραφή ότι ζωγράφησε ο Φράγκος Κατε-

78. Παλιούρας, Γενική θεώρηση της ζωγραφικής 121-125.

79. Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 107.

80. Μιχαηλίδης, Όσιος Νικάνωρ, 346-352.

120. Μυρτιά: ο διάλογος με τη Σαμαρείτισσα (1539).

λάνος⁸¹. Οι πολλές ομοιότητες, αλλά και οι λεπτές διακρίσεις, καθώς και ένα ενιαίο ύφος της ζωγραφικής τέχνης των δύο μνημείων του νησιού των Ιωαννίνων και της Μυρτιάς έχουν οδηγήσει σε δικαιολογημένες συζητήσεις τους ειδικούς, που είτε βρίσκουν στη Μυρτιά ορισμένα εικονογραφικά πρότυπα που είχαν υπόψη τους οι ζωγράφοι του Ντίλιου και των Φιλανθρωπηνών⁸² ή συνδέουν τις τοιχογραφίες της Μυρτιάς με το εργαστήρι του ζωγράφου της Ρασιώτισσας Καστοριάς⁸³ ή αναγνωρίζουν στο μνημείο «την ιδιότυπη τέχνη του θηβαίου ζωγράφου⁸⁴». Δεν θα ήταν εύκολο, αλλά ούτε και σκόπιμο να προσπαθήσουμε, συγκρίνοντας το ζωγραφικό διάκοσμο των μνημείων, να δώσουμε τελικές απαντήσεις για το συνεργείο

ή το ζωγάφο που ιστόρησε τον κύριο ναό της Μυρτιάς, αφού λείπουν οι επιγραφικές και φιλολογικές μαρτυρίες. Εκείνο που δέχονται όλοι είναι ότι στα μέσα του 16ου αι. ένας σημαντικός αριθμός μνημείων του ελλαδικού χώρου έχει κοινή καλλιτεχνική καταγωγή, όπως φαίνεται από τους εικονογραφικούς τύπους, τις τεχνικές αναζητήσεις και τα υφολογικά στοιχεία. Το κύριο γνώρισμα αυτών των μνημείων είναι ότι απομακρύνονται συνειδητά από τη «ζωγραφική γραμμή» των κρητών καλλιτεχνών και επιστρέφουν σε παλαιότερα ασκητικά πρότυπα. Στις γενικές αυτές τάσεις πρέπει να προστεθούν και οι προσωπικές διαφοροποιήσεις κάθε ζωγράφου.

Είναι ενδεικτικό το παράδειγμα του ζωγράφου του κύριου ναού της Μυρτιάς, που χρησιμοποιεί ως πρότυπο του Ευαγγελισμού την αντίστοιχη παράσταση του Ξένου Διγενή, που έβλεπε στο βάθος του ιερού. Εκείνο που αξίζει να τονιστεί εδώ είναι η ποιότητα των τοιχογραφιών της Μυρτιάς. Είναι υπερβολική η άποψη της Αχειμάστου για τη Μυρτιά: «Πρόκειται για σημαντικό δημιούργημα, αλλά κάπως άτολμο στη σύνθεση και με ζωγραφικές ατέλειες που δείχνουν

81. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, 114. Για τα μνημεία βλ. Λίβα, Ντίλιου, 197 κεξ, Αχειμάστου, Φιλανθρωπηνών, 145. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 425.

82. Αχειμάστου, Φιλανθρωπηνών, 173-196.

83. Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 169 κεξ.

84. ΙΕΕ, Ι, 425. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 425.

121. Μυρτιά: η Ανάσταση (1539).

μάλλον ανωριμότητα του ανώνυμου τεχνίτη⁸⁵. Η σύγκριση με τον κύριο ναό των Φιλανθρωπινών δεν είναι συντριπτική υπέρ του δευτέρου. Στην Ψηλάφηση π.χ. του Θωμά (118), όπου και οι δύο ζωγράφοι χρησιμοποιούν το ίδιο πρότυπο (μάλλον ανθίβολο), είναι δύσκολο αν όχι αδύνατο να διακρίνει κανείς διαφορές ύφους, έστω και λεπτότερες. Μπορεί μάλιστα να ισχυρισθεί ότι εικονογραφικά ο ζωγράφος της Μυρτιάς (του 1539) είναι γνησιότερος, καθώς τοποθετεί τους Αποστόλους σε ξεχωριστές προσωπογραφικές απεικονίσεις, ενώ ο ομότεχνός του των Φιλανθρωπινών (του 1560) σχηματοποιεί το αριστερό ημιχόριο των Αποστόλων και αντικαθιστά τη μορφή του Ιωάννη με τη μορφή της «βασιλίσσης» των Ιωαννίνων Μαρίας Αγγελίνας⁸⁷ προχωρώντας έτσι ένα βήμα περισσότερο

85. Αχειμάστου, Φιλανθρωπινών, 179.

86. Αχειμάστου, Φιλανθρωπινών, πιν. 78α.

87. Αχειμάστου, Φιλανθρωπινών, 174-175.

88. Παλιούρας, ΗΧ, 23 (1981) 375-376.

προς τη στυλιζαρισμένη τέχνη⁸⁸. Όσο μελετούμε αυτά τα παράλληλα και συγγενικά μνημεία (Μυρτιά, Ντίλιου, Φιλανθρωπινών), τόσο συνειδητοποιούμε περισσότερο την πολύτιμη καλλιτεχνική παραγωγή της περιοχής και την υψηλή στάθμη της σε όλα αυτά τα μνημεία «πρώτης γραμμής». Ο δόκιμος ζωγράφος της Μυρτιάς, πιθανότατα ο Φράγκος Κατελάνος, ζωντανεύει τις σκηνές (119-124) με την κίνηση των σωμάτων, την έκφραση των προσώπων και την αρμονία των χρωμάτων, δημιουργώντας με επιτυχία υποβλητική ατμόσφαιρα που ευφραίνει και συγχρόνως προκαλεί στοχασμό. Δεν έχει τονιστεί ως τώρα η προσωπογραφική ικανότητα του καλλιτέχνη. Ο εσωτερικός κόσμος και στις συνθέσεις και στις μεμονωμένες παραστάσεις εκφράζεται με το βλέμμα και με την προσωπική ιδιαιτερότητα που διακρίνει τη μία μορφή από την άλλη. Γενικότερα, στη Μυρτιά το 1539, εφαρμόστηκε ένα πρόγραμμα που ήταν κοινό στους περιφερόμενους ζωγράφους της ηπειρωτικής Ελλάδας και αποτυπώνει με δεξιοτεχνία και γνώση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συναντούμε σε αντίστοιχα μνημεία του νησιού των Ιωαννίνων, των Μετεώρων, της Καστοριάς και άλλων περιοχών.

122. Μυρτιά: ο όσιος Παχώμιος και ο Άγγελος (1539).

123. Μυρτιά: Άγιοι ασκητές (1539).

124. Μυρτιά: ο άγιος Κοσμάς (1539).

Έτσι, η δεύτερη μεταβυζαντινή φάση της ζωγραφικής στη Μυρτιά, του 1539, μας δίνει το πρώτο χρονολογημένο μνημείο, όπου εμφανίζονται τάσεις αντίθετες από τον «κλασικιστικό» χαρακτήρα της «Κρητικής Σχολής» που μας οδηγούν στο αντικλασικό ύφος, που αναπτύσσεται στα έργα της «σχολής της ΒΔ Ελλάδας», ύφος ιδιαίτερα δεμένο με την περιοχή των Ιωαννίνων και σχετικά απελευθερωμένο από τον συντηρητισμό της «Κρητικής» μνημειακής ζωγραφικής.

Ταπεινότερη τέχνη συναντούμε στο καθολικό του μοναστηριού του Φωτμού (125-126) όπου στις ελεύθερες επιφάνειες το συνεργείο των ζωγράφων Μιχαήλ και Κώστα από το Λινοτόπι ανέπτυξε το 1589 το καθιερωμένο πρόγραμμα με τη γνωστή διάταξη, επιφέροντας ορισμένες μόνο αλλαγές. Πρόκειται κυρίως για την παράσταση της Πεντηκοστής, που καλύπτει το κεντρικό τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, αφήνοντας στα πλάγια χώρο και για τα πρόσωπα του Ευαγγελισμού, καθώς και για την εντυπωσιακή παράσταση της Παναγίας στην καμάρα, πάνω από το τέμπλο. Η μετατόπιση της Παναγίας από την κόγχη στο κλειδί της καμάρας, κοντά στις απεικονίσεις του Θεού (Παντοκράτωρ, Μεγάλης Βουλής Άγγελος) υπογραμμίζει τον κυριαρχικό ρόλο της, αφού σ' αυτή, κατά την επιγραφή, είναι αφιερωμένο το μοναστήρι. Είναι γνωστό άλλωστε πως στην περίοδο μετά την Άλωση «η

Κυρία Θεοτόκος» διεδραμάτιζε κυριαρχικό ρόλο στη λατρευτική ζωή του Αγίου Όρους και των άλλων περιφερειακών μοναστηριών⁸⁹. Έτσι, στην κόγχη τοποθετήθηκε η Πεντηκοστή, πράγμα που φανερώνει γνώση της βυζαντινής κληρονομιάς από τους λινοτοπίτες καλλιτέχνες. Το ιδιαίτερο γνώρισμα της τέχνης του Φωτμού είναι η χαλαρότητα και η αδεξιότητα κάποτε στο σχέδιο και παράλληλα οι έντονες χρωματικές αντιθέσεις, που δείχνουν συνειδητή προσπάθεια των ζωγράφων να κρατηθεί η τέχνη τους στα καλλιτεχνικά επίπεδα των παλαιότερων, χωρίς όμως επιτυχία.

Την ίδια περίπου εποχή, το 1595, ο ναός των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης ζωγραφίζεται από άλλο συνεργείο. Αν κρίνουμε από το μικρό τμήμα που σώζεται (127-128), η εικονογραφική διάταξη είναι μελετημένη και τα πρότυπα δανεισμένα από την παλαιολόγεια τέχνη⁹⁰. Παρουσιάζει πολλά εικονογραφικά στοιχεία συγγενικά με το παρεκκλήσιο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στη Μαυριώτισσα Καστοριάς (του 1552), ιδιαίτερα ως προς την απεικόνιση των ολόσωμων προσώπων κάτω από τόξα⁹¹. Το σχέδιο, η τεχνική του σκιοφωτισμού, η συγγένεια με κοινά πρότυπα και τα χρώματα συσχετίζουν τα δύο μνημεία και μας οδηγούν στην αναζήτηση του καλλιτεχνικού συνεργείου που γνώριζε την τέχνη της Καστο-

89. Καλοκύρης, Θεοτόκος, 43-47.

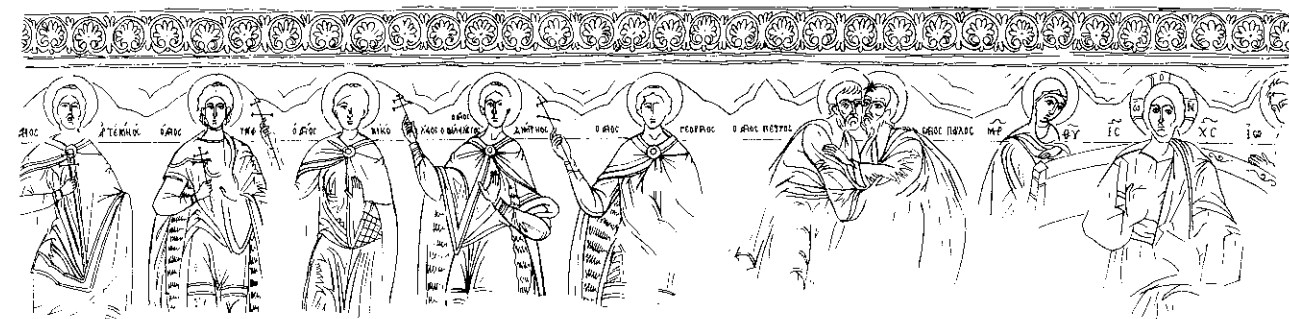
90. Βλ. π.χ. Ορλάνδος, Ο Ταξιάρχης της Μητροπόλεως, ΑΒΜΕ 4 (1938) εικ. 49 και συγκρίνε τον άγιο Νέστορα της Καστοριάς με τον άγιο Τρύφωνα των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντίνου.

125. Φωτμού: ο άγιος Στέφανος (1589).

126. Φωτμού: Ιωάννης ο Πρόδρομος (1589).

127. Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντίνου: ανάπτυγμα με τις σωζόμενες τοιχογραφίες (1595).

στορίας (του 1552), ιδιαίτερα ως προς την απεικόνιση των ολόσωμων προσώπων κάτω από τόξα⁹¹. Το σχέδιο, η τεχνική του σκιοφωτισμού, η συγγένεια με κοινά πρότυπα και τα χρώματα συσχετίζουν τα δύο μνημεία και μας οδηγούν στην αναζήτηση του καλλιτεχνικού συνεργείου που γνώριζε την τέχνη της Καστο-

ριάς, όταν σχεδίαζε τους τοίχους των Αγίων Αποστόλων Κωνσταντίνου.

Αλλά το αξιολογότερο μνημείο της περιοχής είναι οι Ταξιάρχες Γουριάς (129-132), όπου στο πρώτο στρώμα συνεχίζεται η υψηλή τέχνη του Βυζαντίου. Εδώ ο ζωγράφος με το συνεργείο του συναγωνίστηκε την τέχνη των μεγάλων δασκάλων του 16ου αι. και έδωσε εύγλωττα δείγματα της προσωπογραφικής του κυρίως δεξιότητας. Τα έργα του μπορούν να συγκριθούν με τα έργα του Θεοφάνη στο καθολικό της Λαύρας και στο καθολικό και την Τράπεζα της μονής

91. Μουτσόπουλος, Μαυριώτισσα, πιν. 6. Για τους αγίους κάτω από τόξα βλ. Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 29 σημ. 1, Garidis, La peinture murale, 712.

128. Άγιοι Απόστολοι Κωνσταντίας: ο Ασπασμός Πέτρου και Παύλου (λεπτ.).

Σταυρονικήτα του Αγίου Όρους⁹². Ο ζωγράφος των Ταξιαρχών απαλύνει τις μεγάλες φωτισμένες επιφάνειες του προσώπου, που προτιμά ο Θεοφάνης, περνώντας από το χώρο του φωτός στη σκιά με την επιμελημένη και φιλοδοξημένη τεχνική των λεπτών λευκών γραμμών. Έτσι χαρίζει προσωπικό εκφραστικό ύφος σε κάθε μορφή με το δυνατό και στέρεο πλάσιμο της σάρκας. Ο ίδιος πρέπει να ήταν και ζωγράφος φορητών εικόνων όπως δείχνουν τεχνικά και τεχνοτροπικά οι τοιχογραφίες της κάτω ζώνης. Δεν θα ήταν υπερβολή αν χαρακτηρίζαμε το καθολικό των Ταξιαρχών μία θαυμάσια πινακοθήκη προσωπογραφιών, όπου στο κάθε εκφραστικό πρόσωπο εξωτερικεύεται ένας ολόκληρος εσωτερικός κόσμος⁹³.

Από το ίδιο ή παρόμοιο συνεργείο πρέπει να ζωγραφίστηκε και το λιθόχτιστο τέμπλο της παλαιάς Βασιλικής στη Μεγάλη Χώρα Αγρινίου. Από τις ελάχι-

στες τοιχογραφίες που σώζονται σήμερα διαπιστώνονται τα ίδια τεχνικά και τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά. Οι μορφές των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (133-134) είναι ρωμαλέες, με έντονα περιγράμματα και ιδιαίτερο τονισμό του σκιοφωτισμού των μαλλιών με λευκές καμπύλες γραμμές. Στα πρόσωπα το φως είναι λιγότερο, ίσως για να εκφραστεί καλύτερα με το εξωτερικό ύφος ο εσωτερικός κόσμος.

Δεν είναι εύκολο, στην κατάσταση που βρίσκεται, να μελετηθεί η τέχνη της Αγίας Παρασκευής Σταμνάς (135), παρόλο που η τοποθέτηση των σκηνών, η ζωηρή κίνηση των μορφών, το φιλοδοξημένο ένδυμα, ο στέρεος σχεδιασμός και το ύφος των προσώπων, μας οδηγούν στην τέχνη της ηπειρωτικής Ελλάδας και δείχνουν αξιόλογο καλλιτέχνη. Οι μεμονωμένες προπαντός μορφές, με το αδρό πλάσιμο του προσώπου, μας υπενθυμίζουν τις αντίστοιχες του νάρθηκα στο καθολικό της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά (1502)⁹⁴.

92. Βλ. Chatzidakis, Théophane, πιν. 51-67.

93. Το μνημείο, δυστυχώς, δεν πρόσεξε ακόμη κανένας ειδικός. Μετά από συστηματική στερέωσή του και καθαρισμό του πρώτου στρώματος των τοιχογραφιών ίσως μας αποκαλύψει τη μεγάλη του τέχνη. Βλ. Παλιούρας, Γενική θεώρηση της ζωγραφικής, 125.

94. Μουτσόπουλος, Μαυριώτισσα, 56-60.

129. Ταξιάρχες Γουριάς: ο άγιος Γεώργιος (:).

131. Ταξiάρχες Γουριάς: ο άγιος Μάμας.

133. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αθηνών. Τοιχογραφίες λιθόχτιστου τέμπλου: ο Απόστολος Πέτρος.

130. Ταξiάρχες Γουριάς: ο Απόστολος Πέτρος.

132. Ταξiάρχες Γουριάς: αδιάγνωστος άγιος.

134. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αθηνών. Τοιχογραφίες λιθόχτιστου τέμπλου: ο Απόστολος Παύλος.

135. Αγία Παρασκευή Σταμνάς: η Ανάληψη (λεπτ.).

Στο ναΐσκο της Αγίας Παρασκευής Στάνου οι τρεις συνθέσεις που διακρίνονταν, πριν σκεπαστεί ο τοίχος με παχύ στρώμα ασβέστη, ήταν αρκετές για να φανερώσουν ότι έγιναν από δόκιμο ζωγράφο του 16ου αι. Στο ιερό η μορφή του Πέτρου Αλεξανδρείας (136) με το παιγνίδισμα των λευκών γραμμών - επιφανειών του προσώπου πάνω σε βαθιά σκιά και τα δυό λευκά στίγματα στη θέση των ματιών μας μεταφέρουν στην τέχνη του Θεοφάνη και μάλιστα στο πρώτο μνημείο, τον Άγιο Νικόλαο τον Αναπαυσά. Απλή σύγκριση της τεχνικής του σκιοφωτισμού και τεχνοτροπικών στοιχείων ανάμεσα στον Πέτρο της Αγίας Παρασκευής και στον Σίμωνα Κυρηναίο του Θεοφάνη στον Αναπαυσά (1527)⁹⁵ επιβεβαιώνει τη στενή εξάρτηση του ζωγράφου της Ακαρνανίας από την τέχνη του πρωτοπόρου Κρήτα. Οι κοιμισμένες εξάλλου μορφές των στρατιωτών μπροστά στον άδειο τάφο του Χριστού εκφράζονται με αριστοτεχνικό τρόπο καθώς στριμώχνονται στον ίδιο χώρο: ανέκφραστα πρόσωπα, κλειστά μάτια,

ιδιότυπες περικεφαλαίες, ασπίδες, όρθια δόρατα δίνουν «την ατμόσφαιρα της απουσίας» την ώρα του μεγάλου γεγονότος (137). Ο ζωγράφος εδώ αναπαριστά καλύτερα τη σκηνή από ό,τι ο ομότεχνός του στο μοναστήρι του Ντίλιου⁹⁶. Το μισό κεφάλι του Χριστού με την ένδειξη (Ο) ΩΝ στο φωτοστέφανο θυμίζει το αντίστοιχο ύφος των Χριστών του Θεοφάνη στα Μετέωρα και στο Άγιο Όρος⁹⁷.

Η τέχνη της Δυτικής Στερεάς μακριά από τα νέα μεγάλα κέντρα;

Μετά τη βαθύτερη γνωριμία με την τέχνη των εκκλησιών της Αιτωλοακαρνανίας και ιδιαίτερα των τοιχογραφιών του 16ου αι., θα πρέπει να αναθεωρηθούν ίσως οι ως τώρα εκτιμήσεις των ειδικών για τη σημασία των μεγάλων καλλιτεχνικών κέντρων και ο παράλληλος υποβιβασμός της λεγόμενης περιφέρειας. Παραμένει βέβαια αναμφισβήτητο ότι οι μεγάλες πόλεις (Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Μυ-

137. Αγία Παρασκευή Στάνου: στρατιώτες από την Ανάσταση.

136. Αγία Παρασκευή Στάνου: άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας.

στράς, Γιάννενα, Βενετία, Ηράκλειο) συνεχίζουν με τον ίδιο ρυθμό την παράδοση και ότι τα μεγάλα μοναστικά κέντρα (Άγιο Όρος, Μετέωρα) συγκεντρώνουν τα καλύτερα ονόματα ζωγράφων⁹⁸. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι η σπουδαιότερη τέχνη υπάρχει μόνο σ' αυτά τα κέντρα. Γιατί, όπως είναι γνωστό, οι ζωγράφοι περιοδεύουν και ζωγραφίζουν σε όλες τις περιοχές που τους καλούν. Ιδιαίτερα για τον 16ο αι. δεν μπορούμε να μιλήσουμε για τέχνη μεγάλων πόλεων και μοναστικών κέντρων από το ένα μέρος και για τέχνη περιφερειακή από το άλλο, αφού όλα είναι ρευστά και δεν έχουν κατασταλάξει ακόμη. Είναι η εποχή άλλωστε «που ο κοινός οθωμανικός ζυγός έχει ενώσει ψυχικά, πνευματικά και καλλιτεχνικά τους υπόδουλους λαούς. Οι καλλιτεχνικές ιδέες που αναφέρονται στον ελληνικό χώρο μεταδίδονται σχεδόν ταυτόχρονα στους βαλκανικούς λαούς...»⁹⁹. Με τα δεδομένα αυτά πρέπει να θεωρούμε ενιαίο τον ελλαδικό, και σε πολλές περιπτώσεις και το χριστιανικό βαλκανικό χώρο, όπου από πολλές μικρές περιοχές κατάγονται συνερ-

95. Ξυγγόπουλος, Σχεδιασμοί, 24.1.

96. Λίβα, Ντίλιου, πιν. 36.

97. Chatzidakis, Théophane, πιν. 73, 74, 78, 105.

98. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, Ι, 422.

99. Γούναρης, Τοιχογραφίες Καστοριάς, 82, Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινή τέχνη, 219-220. Ίδιος, Théophane, 31.

138. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: ο άγιος Νικόλαος ο Νέος και ο άγιος Γεώργιος.

γεία και οικογένειες ζωγράφων¹⁰⁰ και δεν υπάρχει μεγάλη απόσταση κέντρου και περιφέρειας. Το ίδιο ισχύει και για τη Δυτική Στερεά, στην οποία παρουσιάζεται το φαινόμενο να συναντούμε έργα υψηλής στάθμης σε απόμερες περιοχές, όπως π.χ. στο μοναστήρι του Φωτμού, στους Ταξιάρχες Γουριάς και στους Αγίους Αποστόλους Κωνωπίνας, που μπορούν να συγκριθούν ποιοτικά με οποιοδήποτε μνημείο των Μετεώρων ή του Αγίου Όρους τοιχογραφήθηκε την ίδια εποχή.

Οι μεταγενέστεροι αιώνες 17ος και 18ος: επαρχιακή σχηματοποιημένη τέχνη

Η σημαντική καλλιτεχνική άνθηση του 16ου αι. στον αιτωλοακαρνανικό χώρο παραχωρεί τη θέση της σε μία τέχνη που εξασθενεί συνεχώς, καθώς εμφανίζει έκδηλα τα σημάδια της αλλαγής. Τον 17ο και 18ο αι., παρόλο το πλήθος των τοιχογραφημένων μνημείων που σώζονται, όσο πλησιάζουμε προς τους νεότερους χρόνους η ζωγραφική γίνεται λαϊκότερη και κα-

τεβαίνει αισθητά η ποιοτική της στάθμη. Νέες τάσεις γεννιούνται, νέα θέματα εμφανίζονται (Αίνοι, σκηνές από την Αποκάλυψη, υποθέσεις των ψαλμών), η τέχνη τυποποιείται με τις «εικονογραφικές συνταγές» των Ερμηνειών που κωδικοποιήθηκαν από τον Διονύσιο εκ Φουρνά της Ευρυτανίας, μεγάλος αριθμός ζωγράφων ιστορεί μεγάλο αριθμό μοναστηριών και οι δυτικές επιδράσεις ενισχύονται από τη διάδοση των χαλκογραφιών¹⁰¹.

Το φαινόμενο παρατηρείται και στην Αιτωλοακαρνανία, όπου συναντούμε και ζωγράφους με ισχυρή την αίσθηση της παράδοσης, αλλά αυτοί βέβαια αποτελούν τις εξαιρέσεις. Γενική εντύπωση είναι ότι οι εικονογραφικοί κύκλοι τυποποιούνται και οι σκηνές αντιγράφονται από ναό σε ναό με τη βοήθεια αντιβόλων. Οι ζωγράφοι είναι συχνά ντόπιοι χωρίς μεγάλη γνώση της παράδοσης και σημειώνουν το όνομά τους και το χωριό τους. Ανάμεσα στο πλήθος των μνημείων, που ζωγραφίζονται στους δύο αυτούς αιώνες, αξίζει να ξεχωρίσουμε μερικά που δίνουν σοβαρά δείγματα αξιόλογης τέχνης. Οι δύο συνθέσεις, που σώζονται στο καθολικό του Αγίου Γεωργίου Πόρτας Μπαμπίνης, ο Άγιος Νικόλαος ο Νέος και ο Άγιος Γεώρ-

101. Βλ. τα γενικά χαρακτηριστικά της τέχνης του ελλαδικού χώρου από 1669-1821, Χατζηδάκης, ΙΕΕ, ΙΑ, 244-247.

139. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: οι πειρασμοί του Χριστού.

γιος (138), παρόλες τις επιζωγραφήσεις, διατηρούν τα τεχνοτροπικά εκείνα στοιχεία που φανερώνουν ζωγράφο με ικανότητες. Ο γειτονικός επίσης Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου παρουσιάζει ένα κύκλο σκηνών από τα Ευαγγέλια της Κυριακής με πρωτότυπο τρόπο, που δεν αποτελούν τίποτε άλλο παρά εικονογραφημένο Κυριακοδρόμιο. Ο ζωγράφος χρησιμοποίησε καλά εικονογραφικά πρότυπα του 16ου αι. καθώς φαίνεται από την ποιότητα των θεμάτων π.χ. από τη Βαϊοφόρο, τους Πειρασμούς του Χριστού (139), τον Άγιο Χριστόφορο ή τον Ελκόμενο (140)¹⁰². Ιδιαίτερα πρέπει να μνημονευθεί η τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου στο ομώνυμο καθολικό, που βρίσκεται στο λόφο όπου το μεσαιωνικό φρούριο του Αετού. Ο Άγιος παριστάνεται μεγαλοπρεπής σε θρόνο, κρατώντας σταυρό και δόρυ, ενώ δύο αιωρούμενοι άγγελοι τον στεφανώνουν (331). Ο τύπος είναι γνωστός και από άλλα μνημεία¹⁰³ και χρησιμοποιείται όταν πρόκειται να απεικονισθεί ένας άγιος ως πάτρωνας του να-

102. Ο Ελκόμενος φέρνει στο νου τον αντίστοιχο της Μονής Φιλανθρωπηνών, Αχειμάστου, Φιλανθρωπηνών, πιν. 54.

103. Α. Ξυγγόπουλος, Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του αγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, 35-36. Ίδιος, Άγιος Δημήτριος, ο μέγας Δούξ ο Απόκαυκος, 122-140.

140. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: ο Ελκόμενος.

ού. Οι τοιχογραφίες έχουν ως πρότυπα φορητές εικόνες. Αξιόλογος ζωγράφος επίσης θα είχε ζωγραφίσει τους Αγίους Θεοδώρους Σκουρτούς, καθώς φαίνεται από τα ίχνη της Πλατυτέρας που πλαισιώνεται από δύο αγίους ή από τη μορφή που ήταν ζωγραφισμένη στη μικρή κόγχη του Διακονικού. Σε πολλούς ναούς η κόγχη εξακολουθεί να κοσμεύεται με τη λειτουργική σύνθεση της Πλατυτέρας με το Χριστό στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, τη Λειτουργία των Αποστόλων, κάποτε και των αγγέλων, και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες με την παράσταση του μελισμού ή και χωρίς αυτή. Τέτοιοι ναοί είναι ο Άγιος Γεώργιος Πόρτας Μπαμπίνης, η Αγία Αικατερίνη και ο Άγιος Νικόλαος Αετού, ο Άγιος Γεώργιος Ελληνικών (141), η Αγία Παρρασκευή Σαρδινίων, η Παναγία Βαρετάδας, ο Άγιος Γεώργιος και η Ζωοδόχος Πηγή Αρχοντοχωρίου, ο Πρόδρομος Βομβοκούς, η Κοίμηση της Θεοτόκου Αμβρακιάς (142). Στην κόγχη της Πρόθεσης ζωγραφίζεται το θέμα της Άκρας Ταπείνωσης (ή Αποκαθήλωση), ένα θέμα με ποικιλία παραλλαγών: α) ο Χριστός είναι μόνος στον τάφο, β) ο Χριστός περιβάλλεται από τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη, γ) η Παναγία αγκαλιάζει και ασπάζεται το Γίό της. Οι δύο πρώτες παραλλαγές έχουν βυζαντινή παράδοση¹⁰⁴, η τρίτη όμως προέρχε-

104. Καλοκύρης, Θεότοκος, 81-85 και πιν. 94,95.

141. Άγιος Γεώργιος Ελληνικών: η Πλατυτέρα.

ται από τους δυτικούς ζωγράφους που παριστάνουν την Παναγία «στον τύπο του εναγκαλισμού κατά το υπόδειγμα του Τετραευαγγέλου της Πάρμας, του Ψαλτηρίου της Μελισάνδης κλπ.»¹⁰⁵. Στις εκκλησίες και στα μοναστήρια της Αιτωλοακαρνανίας συναντούμε και τις τρεις παραλλαγές: π.χ. στην Παναγία, κοντά στο κάστρο της Βονίτσας, στον Προφήτη Ηλία Δραγαμέστου και στην Παναγία Βαρετάδας ο Χριστός παριστάνεται μόνος, στον Άγιο Νικόλαο Αετού (143), Άγιο Γεώργιο Αρχοντοχωρίου (144), στον Πρόδρομο της Βομβοκούς, στην Αγία Αικατερίνη Αετού, στον Άγιο Γεώργιο Μπαμπίνης το δύο αγαπητά πρόσωπα συμμετέχουν στο θρήνο εικονιζόμενα στα πλάγια, στον Άγιο Δημήτριο Αετού (145) και στον Άγιο Μάρκο Τρύφου η Παναγία, κατά το δυτικό τύπο, αγκαλιάζει το Χριστό. Στη Μονή Καταφυγίου η Παναγία αγκαλιάζει το Χριστό, αλλά εικονίζεται συγχρόνως και ο Ιωάννης (146).

105. Καλοκύρης, 163, 166: Οι ζωγράφοι της Δύσης απομόνωσαν τη Θεοτόκο με το Χριστό, τον ετοποθέτησαν στα γόνατά της και δημιούργησαν τον πασίγνωστο τύπο της Pietà. Έλληνες ζωγράφοι, όπως ο Τζαφούρης, παρέλαβαν τον τύπο και τον μετέφεραν στο χώρο της Ανατολής, όπου και επεκράτησε. Βλ. Chatzidakis, Les débuts, ΜΣΑ, 184-185 και πιν. ΙΕ' 1,2 και Λ'.

Η μεγάλη επίδραση που άσκησαν οι φορητές εικόνες στις τοιχογραφίες φαίνεται στην εικονογράφηση των λιθόχτιστων τέμπλων των περισσότερων ναών της Ακαρνανίας, όπως π.χ. στον Άγιο Δημήτριο Αετού, και στη Ζωδόχο Πηγή Αρχοντοχωρίου. Στον πρώτο η ένθρονη Παναγία η Οδηγήτρια με το Χριστό στα γόνατα (147), καθισμένη σε μεγαλοπρεπή θρόνο με κυκλικό ερεισίνωτο, έχει ως πρότυπο κάποιαν από τις εικόνες των Κρητών καλλιτεχνών του 17ου αι.¹⁰⁶, όπως επίσης και ο ένθρονος σε στάση ευλογίας Χριστός (148)¹⁰⁷. Στη Ζωδόχο Πηγή Αρχοντοχωρίου η Βρεφοκρατούσα «Κυρία των Αγγέλων», με τους τέσσερις προφήτες στις ισάριθμες άκρες του θρόνου της (149), μεταφέρθηκε από καλό πρότυπο, όπως επίσης και η Ζωδόχος Πηγή (150),¹⁰⁸ που τοποθετείται στα δυτικά του πεσσού, σε θέση δηλ. που να τη βλέπει ο πιστός μόλις περάσει την είσοδο του ναού¹⁰⁹. Οι δυτικές επιδράσεις είναι ένα θέμα μεγάλο που αξίζει ιδιαί-

106. Βλ. π.χ. Καλοκύρης, Θεοτόκος, πιν. 38.

107. Chatzidakis, Icones, πιν. 6.

108. Δ. Πάλλας. Η Θεοτόκος Ζωδόχος Πηγή, ΑΔ 26 (1971) Μελέται 201-224.

109. Αντί δηλ. να τοποθετηθεί φορητή εικόνα ή και η λατρευτική σε προσκυνητάρι μεταφέρθηκε η παράσταση στον πεσσο.

142. Κοίμηση της Θεοτόκου Αμβρακιάς: η Πλατυτέρα.

τερη μελέτη. Ενδεικτικά σημειώνουμε τη δυτικοτρόπη Ανάσταση του Χριστού (151) στη Ζωδόχο Πηγή Αρχοντοχωρίου δίπλα στην εις Άδου Κάθοδο. Όπως είναι γνωστό, ο τύπος μεταδόθηκε στις ορθόδοξες περιοχές από δυτικές φορητές εικόνες ήδη από το 15ο αι.¹¹⁰.

Στην περιοχή εξάλλου του Ξηρομέρου, γίνεται συστηματική χρήση έξεργων φωτοστεφάνων, που καθώς ξέρουμε μιμούνται μεταλλικά πρότυπα¹¹¹. Η μεγάλη χρήση τους ειδικά σ' αυτή την περιοχή ίσως να οφείλεται και στο ασβεστογενές χώμα, που διευκόλυνε την κατασκευή τους.

Γενικά η τέχνη της Αιτωλοακαρνανίας από το 1600 -1800 εντάσσεται στις ευρύτερες καλλιτεχνικές τάσεις, που επικρατούν στις περισσότερες ελληνικές και βαλκανικές περιοχές. Υπάρχουν ενδείξεις για την τέχνη που ζητά να ανανεώσει τα μέσα έκφρασής της - πάντοτε στα πλαίσια της βυζαντινής παράδοσης - α-

κόμη και στον προχωρημένο 18ο αιώνα. Τα άφθονα μνημεία, που μας έχει αφήσει αυτή η εποχή, δεν έχουν γίνει ακόμη αντικείμενο συστηματικής μελέτης από ειδικευμένους ερευνητές. Οπωσδήποτε, κατά τον 16ο αιώνα, το διακοσμητικό στοιχείο και η λαϊκή έκφραση, μαζί με τα στοιχεία του Μπαρόκ της κεντρικής Ευρώπης, αλλοιώνουν σημαντικά τους εικονογραφικούς τύπους και την τεχνοτροπία της βυζαντινής «κλασικιστικής» παράδοσης. Παράλληλα με την πτώση - πολύ συχνά - της ζωγραφικής ποιότητας οι λαϊκοί καλλιτέχνες απελευθερώνονται, σ' ένα βαθμό, από το βάρος της παράδοσης και εισάγουν στην τέχνη τους στοιχεία από την καθημερινή σύγχρονή τους πραγματικότητα. Δίπλα στην τυποποίηση κινούνται και ανανεωτικές δυνάμεις. Ακόμη όμως η ορθόδοξη ζωγραφική του 17ου και του 18ου αιώνα, στο βαλκανικό χώρο νότια από το Δούναβη, περιμένει τους μελετητές της¹¹².

110. Παλιούρας, Ανάσταση, «Δωδώνη» Ζ' (1978) 385-397.

111. ABME 2 (1936) 126, στον Άγιο Βασίλειο (τέλη 17ου - αρχές 18ου) και στο Ίδιο, 70 κεξ. στην Κάτω Παναγιά της Άρτας (του 1715). Ανάγλυφοι φωτοστεφάνοι συνηθίζονταν το 13ο αι. σε εικόνες της Κύπρου, Δρανδάκης, ΠΑΕ (1976) 220 και σημ. 1.

112. Σημαντική συμβολή στην τέχνη των μνημείων 17ου και 18ου αι. αποτελεί το έργο: Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση (Έκδοση Εθν. Μετσ. Πολυτεχνείου, δ'ντής ο Καθ. Χαρ. Μπούρας) Αθήνα 1, 1979 / 2, 1982 (και τεύχη 3 και 4).

143. Άγιος Νικόλαος Αετού: η Άκρα Ταπείνωση.

144. Άγιος Γεώργιος στο Αρχοντοχώρι:
η Άκρα Ταπείνωση.

Η Δευτέρα Παρουσία

Συχνά τους νάρθηκες των εκκλησιών κοσμεί η μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας¹¹³. Ζωγραφίζεται σε ολόκληρη την ανατολική πλευρά, ενώ όπου δεν υπάρχει νάρθηκας το θέμα μεταφέρεται στο δυτικό τοίχο του ναού. Εκκλησίες που διασώζουν την παράσταση είναι ο Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου, οι Ταξιάρχες Γουριάς (δυτικός τοίχος), η Αγία Παρασκευή Σαρδινίων, το Δρυμονάρι, το μοναστήρι του Ρέθα, ο Άγιος Αθανάσιος στο Πυργί (ανατολικός τοίχος νάρθηκα) και η Παναγία Βαρετάδας στο εξωτερικό τοίχο του βορείου υποστέγου. Ιστορούνται συνήθως όλες οι σκηνές¹¹⁴, ιδιαίτερα οι αμαρτωλοί της Κό-

113. Βλ. ιστορική, εικονογραφική και αισθητική ανάλυση του θέματος, *Garidis, Jugement dernier*, 19-166.

114. Με συχνές παραλλαγές, αλλά βασικά σύμφωνα με την περιγραφή Διονυσίου του *εκ Φουρνά*, Ερμηνεία, 140-141.

145. Άγιος Δημήτριος Αετού: η Άκρα Ταπείνωση.

147. Άγιος Δημήτριος Αετού: Παναγία η Οδηγήτρια.

146. Καταφύγι: η Άκρα Ταπείνωση.

148. Άγιος Δημήτριος Αετού: ο ένθρονος Χριστός.

150. Ζωοδόχος Πηγή στο Αρχοντοχώρι:
η Ζωοδόχος Πηγή.

λασης¹¹⁵. Ο Χριστός εικονίζεται στην κορυφή, ανάμεσα στην Παναγία και τον Πρόδρομο, ενώ στους θρόνους παριστάνονται οι δώδεκα Απόστολοι Κριτές πλαισιωμένοι από αγγέλους και ο πύρινος ποταμός που κυλά ως την Κόλαση. Στο κέντρο τοποθετείται η Ετοιμασία του Θρόνου και η Ψυχοστασία και στα πλάγια οι χοροί των δικαίων τυλιγμένοι σε νέφη. Δεξιά εικονίζονται: άγγελοι που σαλπίζουν, άγγελος που τυλίγει τη γη σαν ειλητάριο, οράσεις Δανιήλ, οι τέσσερις βασιλείς, δαίμονες με τρίαίνες, η θάλασσα που αποδίδει τους νεκρούς, θηρία, αποκαλυπτικά τέρατα και στο κάτω μέρος η Κόλαση. Το αριστερό τμήμα στολίζει ο Παράδεισος με τις συνηθισμένες σκηνές. Το θέμα, όπως ζωγραφίστηκε ιδιαίτερα στα μνημεία του 16ου αι.¹¹⁶, πέρασε στις επόμενες εποχές και απέκτησε με τον καιρό λαϊκό χαρακτήρα. Οι ζωγράφοι επηρεάστηκαν από τα κηρύγματα εκκλησιαστικών ανδρών, που κυκλοφορούσαν σε τεύχη, και αποτέλεσαν

115. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, ΙΑ, 252-253, Θ. Μ. Προβατάκης, Ο Διάβολος εις την βυζαντινήν τέχνην, Θεσσαλονίκη 1980, 182-189.
116. Βλ. π.χ. Λίβα, Ντίλιου, 175-182, πιν. 78-87, Αχειμάστου, Φιλανθρωπικών, πιν. 89 (Κράψη).

151. Ζωοδόχος Πηγή στο Αρχοντοχώρι:
η δυτικότροπη Ανάσταση.

λαϊκά αναγνώσματα, όπως π.χ. του Νεκταρίου Τέρπου¹¹⁷. Κυριότερα πρότυπα των τοιχογράφων πιθανότατα ήταν οι φορητές εικόνες, που άρχισαν να διαδίδονται ευρύτατα στο βαλκανικό χώρο από την εποχή του κατ' εξοχήν ζωγράφου της Δευτέρας Παρουσίας Γεωργίου Κλόντζα¹¹⁸ ως τους ηπειρώτες εικονογράφους του 18ου και 19ου αι.¹¹⁹. Αξίζει να προσεχθεί η εικονογραφική λεπτομέρεια στην παράσταση του Προφήτη Ηλία Δραγαμέστου, όπου ο Χριστός αιωρείται πάνω από τους Αποστόλους μέσα σε δόξα (152). Καθώς πετούν γύρω του άγγελοι έχει κανείς την εντύπωση ότι πρόκειται για το Χριστό της Ανάληψης. Ο ζωγράφος του Ρέθα (153) χρησιμοποιεί καλύτερο πρότυπο όπου, ανάμεσα στα λεπτομερειακά θέματα, ξεχωρίζει ο «ελάχιστος» με δεκανίκια (154), ενώ στην Κόλαση του Δρυμοναρίου εντυπωσιάζει το λαϊκό ύφος των αμαρτωλών: του φιλαργύρου, του φθονερού, της πόρνης, του κοιμωμένου τις Κυριακές, του μυλωνά που ζυγίζει «ξίκικα» και της κουρκουσούρας (=κουτσομπόλας).

117. «Βιβλίον καλούμενον πίστις» παρά του εν ιερομόναχοις Νεκταρίου Τέρπου, Ενετίης 1733, 317 κεξ.
118. Παλιούρας, Κλόντζας, 181 κεξ.
119. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, ΙΑ, 250 κεξ.

152. Προφήτης Ηλίας Δραγομέστου: η Δευτέρα Παρουσία.

153. Μονή Ρέθα. Η Δευτέρα Παρουσία: ο Παράδεισος.

154. Μονή Ρέθα. Η Δευτέρα Παρουσία: ο «ελάχιστος» και άλλες σκηνές.

Δεν είναι σπάνια η συνήθεια να παριστάνεται το θέμα στους τοίχους της Τράπεζας των μοναστηριών¹²⁰. Μοναδική παρόμοια απεικόνιση συναντούμε στην Τράπεζα του Λιγοβιτσιού (155). Οι παραστάσεις είναι χωρισμένες σε ζώνες, αλλά δυστυχώς ελάχιστες μορφές διασώζονται. Διακρίνεται καλύτερα η σκηνή της Ετοιμασίας του Θρόνου, τον οποίο υπηρετούν τέσσερις ολόσωμοι φτερωτοί άγγελοι. Το χαρακτηριστικό λαϊκό μοτίβο εδώ είναι ότι ο θρόνος μοιάζει με Αγία Τράπεζα, που στεγάζεται μάλιστα και με κιβώριο. Σήμερα (2003) η Τράπεζα δεν υπάρχει.

Οι επιγραφές

Μικρός αριθμός μνημείων διασώζει επιγραφές, που συχνά είναι διαφωτιστικές ως προς τους κτήτορες, τους ηγουμένους και τους δωρητές, σπάνια όμως αναγράφουν το όνομα του ζωγράφου. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις, στις οποίες αναγράφεται και το όνομα του ζωγράφου, αναφέρονται στον Ξένο Διγενή, που κόμισε το παλιό καθολικό της Μυρτιάς το 1491, στους Λινοτοπίτες Μιχαήλ και Κώστα που το 1589 ζωγράρισαν το καθολικό του μοναστηριού του Φωτμού, στον Αλέξιο Σαμαρά από τον Αετό και τον Στέργιο Αναγνώστου από τα Άγραφα, που το 1726 ιστόρησαν το καθολικό της Παναγούλας Βόνιτσας¹²¹, και στο Γεώργιο Μπαλαδήμα από τη Σκουρτού, που το 1751 ζωγράφησε το καθολικό της Ρόμβης. Παράλληλα, διασώθηκαν και ελάχιστα ονόματα ζωγράφων φορητών εικόνων όπως του μοναχού Νεοφύτου, που υπογράφει την εικόνα του Ευαγγελισμού, στο Βημόθυρο του καθολικού στο Δρυμονάρι το 1639, του Χρίστου Πανή (:), που ιστορεί τη λατρευτική εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου στο ίδιο μοναστήρι το 1723, του Ιωάννου, που ζωγραφίζει την εικόνα της Παναγίας στη Μυρτιά το 1659, του ιερομονάχου Διονυσίου από τον Άγιο Παντελεήμονα του Αγίου Όρους, που υπογράφει την εικόνα της Παναγίας το 1805 στο μοναστήρι της Παλαιοκαρυάς, και του Σωτηρίου από το Ανατολικό, που υπογράφει μερικές νεότερες εικόνες στο χρονικό διάστημα από 1811 μέχρι 1835¹²².

Ξένοι και ντόπιοι μαστόροι

Απ' αυτούς μερικοί μόνο αναφέρουν τον τόπο καταγωγής τους, ενώ για τους άλλους δεν γνωρίζουμε αν ήταν ντόπιοι ή αν έρχονταν από άλλες περιοχές. Φαίνεται ότι στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, οι περιφερόμενοι ζωγράφοι έρχονταν μετά από πρόσκληση των μοναστηριών ή αναζητούσαν εργασία από τόπο σε τόπο, όπως ο Διγενής από το Μουχλί και

155. Λιγοβίτσι. Τράπεζα: η Δευτέρα Παρουσία.

οι οικογενειακές συντροφίες από το Λινοτόπι.

Στους μεταγενέστερους αιώνες, και στην Αιτωλο-ακαρνανία και στην Ευρυτανία, οι ζωγράφοι υπογράφουν το έργο τους και αναφέρουν και το χωριό τους όπως οι Ξηρομερίτες Αλέξιος Σαμαράς από τον Αετό και Γεώργιος Μπαλαδήμας και τη Σκουρτού, οι Βαλτινοί Αναγνώστης¹²³, Απόστολος¹²⁴ και Χρήστος¹²⁵ από το Σακαρέτσι και ο Σωτήριος από το Ανατολικό¹²⁶. Το καλλιτεχνικό επίπεδο των ντόπιων αυτών ζωγράφων είναι χαμηλό και η τέχνη τους απλοϊκή όπως άλλωστε και των περισσότερων ζωγράφων στη γειτονική Ήπειρο¹²⁷.

Κτήτορες και δωρητές

Μοναδική περίπτωση απεικόνισης κτήτορα, την εποχή αυτή, είναι η μορφή του Ευγενίου Παννακοπούλου, ηγουμένου του μοναστηριού του Αγίου Νικολάου στον Αετό. Στο δυτικό τοίχο ζωγραφίζεται ολόσωμος, κρατώντας ομοίωμα του ναού στα χέρια του (156). Απεναντίας οι δωρητές και αφιερωτές των εικόνων είναι πολλοί: Ο μοναχός Ιωνάς από τα Καυσοκαλύβια του Αγίου Όρους και η μοναχή Πελαγία αφιερώνουν την εικόνα του Χριστού, του έτους 1741, στο μοναστήρι της Παλαιοκαρυάς, οι ιερομόναχοι Χρυσάνθος από τον «Μπουρσό», Ιάκωβος Κύριλλος και Γεώργιος αναφέρονται στην επιγραφή της εικόνας της Παναγίας στο ίδιο μοναστήρι, οι ιερομόναχοι Χρήστος, Ιωαννίκιος και Γεώργιος αφιερώνουν αντίστοιχα τις εικόνες του Χριστού και της Παναγίας το 1771 στην Α-

120. Βλ. π.χ. το θέμα στην Τράπεζα της Μ. Λαύρας του Αγίου Όρους, Millet, Athos, πιν. 149.1-2.

121. Κατσαρός, Κτητορική επιγραφή, 424-433.

122. Βλ. την Παναγία Αιτωλικού, τη Λεαίνωτισσα και το Λιγοβίτσι στον περιγραφικό κατάλογο. Βλ. και Πιομπίνος, Αγιογράφοι, 244.

123. Πιομπίνος, Αγιογράφοι, 24.

124. Πιομπίνος, Αγιογράφοι, 34.

125. Πιομπίνος, Αγιογράφοι, 260.

126. Πιομπίνος, Αγιογράφοι, 244.

127. Χατζηδάκης, ΙΕΕ, ΙΑ, 251-253.

156. Άγιος Νικόλαος Αετού:
ο Κτήτορας Ευγένιος Γιαννακόπουλος (1692).

γία Παρασκευή Μάνδρας, ο γνωστός Αιτωλός λόγιος Ευγένιος Γιαννούλης σημειώνει τ' ονόμα του με ιδιόχειρη επιγραφή στην πίσω πλευρά της εικόνας της Παναγίας της Μυρτιάς το 1659 μαζί με το όνομα του ηγουμένου του μοναστηριού Κοσμά. Ενδεικτική είναι η αναγραφή του ονόματος των αφιερωτών μοναχών του Αγίου Δημητρίου Αετού στις εικόνες - τοιχογραφίες του τέμπλου του ναού: «Ανθίμου ιερομονάχου» στην εικόνα του Χριστού, «Ιωάσαφ ιερομονάχου» στην εικόνα της Παναγίας, «Κοσμά ιερομονάχου» στην εικόνα του Προδρόμου, «Ιωαννικίου ιερομονάχου» στην εικόνα του αγίου Νικολάου, «Διονυσίου ιερομονάχου» στην εικόνα της Ψηλάφησης του Θωμά.

Συχνά οι δωρητές, που αναθέτουν σε ζωγράφο όλη την αγιογράφιση του ναού, μνημονεύονται στην επιγραφή όπως: «Δέσις του δούλου του Θεού Δημητρίου, 1751» στο λιθόχτιστο τέμπλο της Αγίας Αικατερίνης Αετού, ή «Δέσις του δούλου του Θεού Παύλου και της συμβίας αυτού και των τέκνων αυτού, έτους 1741» στην κόγχη του Αγίου Μάρκου Τρύφου, ή «ιστορήθη ο πάνσεπτος ναός... διά συνδρομής και εξόδου των τιμιωτάτων και ευγενεστάτων αρχόντων κυρ Ιωάννου Λογοθέτη και των υιών αυτού και... Αποστόλη, και Δημητρίου και Θεοδώρου Γεροδήμου, έτους 1669» στη Ζωοδόχο Πηγή Αρχοντοχωρίου, ή «Ανιστορήθη η Δευτέρα Παρουσία διά συνδρομής του πανοσιωτάτου εν ιερομονάχοις παπά κυρ Χριστοφόρου ηγουμένου και δι' εξόδου της Μονής, έτει 1746» στο

νάρθηκα της Αγίας Παρασκευής Σαρδινίων. Παρόμοιος είναι ο τύπος και όλων των άλλων επιγραφών στους ναούς και στα καθολικά μοναστηριών. Όπου υπάρχει επιγραφή, μνημονεύεται συστηματικά το όνομα του ενός ή των άλλων δωρητών, που είχαν αναλάβει και το οικονομικό βάρος της τοιχογράφησης. Ο ζωγράφος «έμπαινε στη δούλεψη»¹²⁸ του δωρητή και δεν ήταν εύκολο πάντα να υπογράψει τα έργα του.

θ) Φορητές εικόνες

Ασήμαντος αριθμός φορητών εικόνων διασώθηκε μέχρι σήμερα. Ιδιαίτερα στα ερημωμένα μοναστήρια και απόμερα εξωκλήσια δε σώθηκε καμιά αξιόλογη εικόνα. Από τις λατρευτικές σώθηκαν μόνο η εικόνα της Παναγίας στη Μυρτιά, η αντίστοιχη στην Αμπελακιώτισσα και η «Παναγία η Λεσινιώτισσα». Από τις άλλες αξιομνημόνευτες είναι τρεις εικόνες από το μοναστήρι της Παλαιοκαρυάς, ισάριθμες εικόνες του τέμπλου στην Αγία Παρασκευή Μάνδρας, τα αξιόλογης τέχνης εικονίδια του τέμπλου στον Άγιο Νικόλαο Αμπελακιώτισσας, μία εικόνα της Παναγίας στην Κατούνα¹²⁹, δωρεά της οικογένειας των Μαυροματαίων στον Άγιο Αθανάσιο, εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου στην Παναγία την Αχυριάτισσα, μία ιδιωτική εικόνα της Παναγίας της Προυσιώτισσας στο Αιτωλικό και η πασίγνωστη εικόνα του Κοσμά Αιτωλού (1823)¹³⁰ από το μοναστήρι του Προδρόμου στην Ανάληψη¹³¹.

Η λατρευτική εικόνα της Μυρτιάς (0.80 X 0.66), δεν αποκλείεται να αντιγράφει, ως προς τον τύπο, την πρώτη λατρευτική εικόνα της Μονής που πρέπει να υπήρχε από τον 12ο αι. Πάνω σε ξύλο, που είναι καμμένο στην πίσω πλευρά¹³², εφαρμόζεται πανί και ζωγραφίζονται η Παναγία και στο αριστερό της χέρι ο Χριστός να ευλογεί (157). Το πρόσωπο της Παναγίας είναι ιδιαίτερα εκφραστικό με μεγάλα μαύρα μάτια, πυκνά φρύδια, ίσια μύτη και καλλίγραμμο στόμα. Κοντά της ο Χριστός με σγουρά μαλλιά και ανασηκωμένο ελαφρά το κεφάλι δεν κοιτάζει προς τη μητέρα του αλλά στρέφεται προς το θεατή. Στις δυο γωνίες επάνω τοποθετούνται σε μετάλλια δυο φτερωτοί αρχάγγελοι, ως τη μέση, ενώ αριστερά της Παναγίας γράφεται: ΜΡ ΘΥ Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΩΝ και πάνω από τον φωτοστέφανο του Χριστού: ΙC XC O ΠΡΟ ΑΙΩΝ(ΩΝ) ΘC. Το γενικότερο ύφος της Παναγίας και το πρόσωπο του Χριστού συνδέονται περισσότερο με την παλαιολόγια τέχνη. Τεχνοτροπικά και

128. Παλιούρας, Χάνδακας 1550-1600, 112-114.

129. Βλ. δημοσίευση: ΚΟΑ, 56 (1971) οπισθόφυλλο. Η εικόνα φέρει πολύτιμη επένδυση ρωσικής προέλευσης.

130. Γαρίδης - Παλιούρας, Νεομάρτυρες, πιν. 24.

131. Βλ. λεπτομέρειες για τις εικόνες στον περιγραφικό κατάλογο.

132. Δείγμα ίσως ότι σώθηκε την τελευταία στιγμή από κάποια πυρκαϊά.

157. Μυρτιά. Ξένου Διγενή: η λατρευτική εικόνα της Παναγίας (1491: μετά τον καθαρισμό). (Φωτ. Γ. Γιαννακόπουλου)

τεχνικά βρίσκονται πολύ κοντά σε ανάλογες βρεφοκρατούσες Παναγίες (γύρω στα 1500) του ναού του Χριστού της Πάτμου¹³³ ή της Γλυκοφιλούσας (1480-1500) της Μ. Ζωοδόχου Πηγής¹³⁴ του ίδιου νησιού. Πρέπει να δεχθούμε ως αρκετά πιθανή την άποψη του Κίσσα, ότι την εικόνα ιστόρησε ο Ξένος Διγενής, όταν ζωγράφιζε το παλαιό καθολικό. Αν είναι έτσι, τότε ο Ξένος ήταν και ζωγράφος φορητών εικόνων και η εικόνα ζωγραφίστηκε το 1491. Βεβαιότερο πρέπει να θεωρείται ότι ο ζωγράφος Ιωάννης, παρακινημένος από τον Ευγένιο Γιαννούλη τον Αιτωλό, που εκείνη την εποχή (1659) βρισκόταν στο μοναστήρι της Μυρτιάς, ζωγράφησε την εικόνα της Παναγίας Ελεούσας (158) χρησιμοποιώντας ως πρότυπο την παλαιότερη λατρευτική εικόνα. Η Ελεούσα δεν έχει το καλλιτεχνικό ύφος της παλαιάς εικόνας, είναι περισσότερο σχηματοποιημένη και, το κυριότερο, της λείπει εκείνη η ξεχωριστή πνοή που κάνει ένα έργο αισθητικά αποδεκτό και χρονικά ανθεκτικό. Η Ελεούσα τεχνοτροπικά και τεχνικά μας οδηγεί στην Παναγία την Οδηγήτρια της Κλειδωνιάς Κόνιτσας¹³⁵ του 1623, αν και υπάρχουν εικονογραφικές διαφορές.

Στο μοναστήρι της Παλαιοκαρυάς διασώζονται τρεις εικόνες: του Χριστού, της Παναγίας¹³⁶ και άλλη νεότερη της Παναγίας. Ο Χριστός (159), με την αρχιερατική του στολή, παριστάνεται μέχρι τη μέση. Κρατεί ανοιχτό Ευαγγέλιο και ευλογεί. Στο λαιμό του κρέμεται μετάλλιο με τη δυτικότερη παράσταση της Αγίας Τριάδας. Επάνω η επιγραφή: Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ και πιο κάτω σημειώνεται η χρονολογία: ΕΤΟΣ 1742 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 7. Αξιοπρόσεκτη είναι η έμμετρη επιγραφή που γράφεται πάνω από το δεξιό ώμο του:

ΤΟΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΘΕΑΝΘΡΩΠΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΙΣΤΟΡΗΘΕΝΤΑ ΕΠΙΤΗΔΕΙΩΣ ΑΓΑΝ
ΑΠΟΣΤΑΛΘΕΝΤΑ Τ' ΕΞ ΟΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΠΑΡ' ΙΩΝΑ ΘΥΤ' ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ
ΤΗ ΑΥΤΑΔΕΛΦΗ ΑΡΙΣΤΗ ΠΕΛΑΓΙΑ
ΕΙΣ ΕΠΙΣΚΕΨΙΝ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΝΕΓΚΟΥΣΗΣ ΑΥΤΟΥΣ ΤΟΥ
ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΥΣ.

Ο σκοπός λοιπόν για τον οποίο στάλθηκε από το Άγιο Όρος η εικόνα, ύστερα από παραγγελία της μοναχής Πελαγίας, είναι η «ζητεία», να περιάγεται δηλ. «εις επίσκεψιν πάσης της Αιτωλίας, για προσκυνημα-

133. Χατζηδάκης, Πάτμος, πιν. 28.

134. Χατζηδάκης, Πάτμος, πιν. 34.

135. Τριανταφυλλόπουλος, Κλειδωνιά, πιν. 38. Η εικόνα της Ελεούσας Μυρτιάς (βλ. Ορλάνδος ΑΒΜΕ 9 (1961) 110-111 και πιν. 14) με την ιδιόγραφη επιγραφή του Ευγένιου Γιαννούλη, εξαφανίστηκε πριν μερικά χρόνια από το μοναστήρι.

136. Η εικόνα της Παναγίας έχει μεταφερθεί στον ενοριακό ναό του χωριού.

158. Μυρτιά: Παναγία η Ελεούσα (1659).

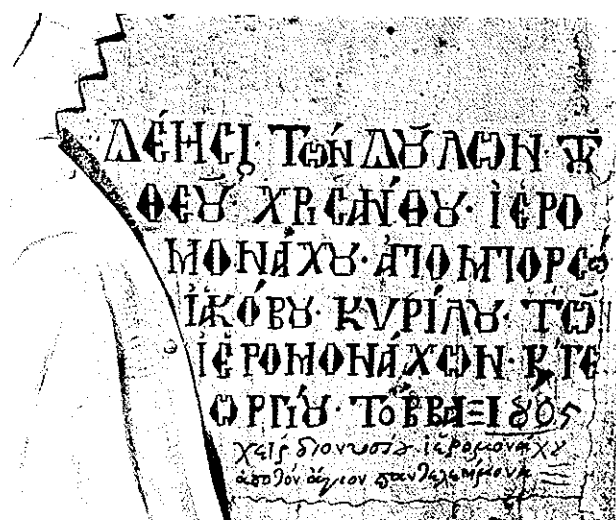

159. Μονή Παλαιοκαρυάς: α. ο Χριστός (1742). β. η επιγραφή.

ΤΟΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΤΟΥ ΘΕΑΝΘΡΩΠΟΥ ΛΟΓΟΥ
ΙΣΤΟΡΗΘΕΝΤΑ ΕΠΙΤΗΔΕΙΩΣ ΑΓΑΝ
ΑΠΟΣΤΑΛΘΕΝΤΑ Τ' ΕΞ ΟΡΟΥΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΠΑΡ' ΙΩΝΑ ΘΥΤ' ΚΑΥΣΟΚΑΛΥΒΙΤΟΥ
ΤΗ ΑΥΤΑΔΕΛΦΗ ΑΡΙΣΤΗ ΠΕΛΑΓΙΑ
ΕΙΣ ΕΠΙΣΚΕΨΙΝ ΠΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΝΕΓΚΟΥΣΗΣ ΑΥΤΟΥΣ ΤΟΥ
ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΥΣ.

τικούς και οικονομικούς λόγους¹³⁷. Η άλλη εικόνα, που ο Ιωάννης έστειλε στη μοναχή Πελαγία, παριστάνει την Παναγία σε θρόνο με το Χριστό στο αριστερό της χέρι. Πάνω, δυό ολόσωμοι σε μικρογραφία άγγελοι τη στεφανώνουν. Επιγραφή: Η ΚΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ.

137. Περιοδείες των μοναχών για «ζητεία»: Βακαλόπουλος, Δ' 67, 314 και ΙΕΕ, 10, 144-145.

β. η επιγραφή.

Στο κάτω μέρος, αριστερά, δίπλα από το θρόνο της Παναγίας γράφει: ΔΕΗCIC ΤΗΣ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΕΛΑΓΙΑC ΜΟΝΑΧΗΣ 1740 (160). Δεύτερη εικόνα της Παναγίας, με νεότερη επένδυση, πρόρχεται κι αυτή από το Άγιο Όρος. Είναι στον ίδιο τύπο της Παναγίας των Αγγέλων. Δίπλα από το Χριστό σημειώνεται:

«ΔΕΗCIC ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΤΟΥ / ΘΕΟΥ ΧΡΥCΑΝΘΟΥ ΙΕΡΟ/ΜΟΝΑΧΟΥ ΑΠΟ ΜΠΟΡΣΩ / ΙΑΚΟΒΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΤΩΝ / ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΙ ΓΕ/ΩΡΓΙΟΥ ΤΟΒΒΑ. 1805.

Χειρ διονυσίου ιερομονάχου από τον άγιον Παντελεήμονα».

Μία μικρών διαστάσεων εικόνα (21X16) της Παναγίας Προυσιώτισσας αποτελεί κτήμα της οικογένειας Γαλάνη στο Αιτωλικό. Πρόκειται για απλοϊκή μεταφορά της χαλκογραφίας που κυκλοφορούσε με την ίδια παράσταση. Στην πίσω όψη σημειώνεται: «Δέσις Χρήστου Σωτηρόπουλο. Χειρ Γεωργίου Σταύρου¹³⁸». Η εικόνα δεν πρέπει να είναι πολίστερη από την πρώτη έκδοση της «Ιεράς Διηγήσεως».

Γενικά, οι περισσότερες φορητές εικόνες που σώζονται ανήκουν στο δεύτερο μισό του 18ου αι. και είναι μέτριας τέχνης. Εξαιρεση αποτελούν οι εικόνες στο επιστύλιο του Αγίου Νικολάου Αμπελακιώτισσας (161-162), που προέρχονται από ζωγράφο που γνώριζε καλά την τεχνική του σκιοφωτισμού, χρησιμοποιούσε παλαιότερα πρότυπα και ήταν δεξιότέχνης στο σχέδιο και στο χρώμα.

3. Τα τέμπλα

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας σε πολλούς ναούς και καθολικά μοναστηριών χρησιμοποιούσαν ξυλόγλυπτα αντικείμενα και σκεύη για τη λατρεία (προσκυνητάρια, μανουάλια, πολυελαίους, αναλόγια, αρτοφό-

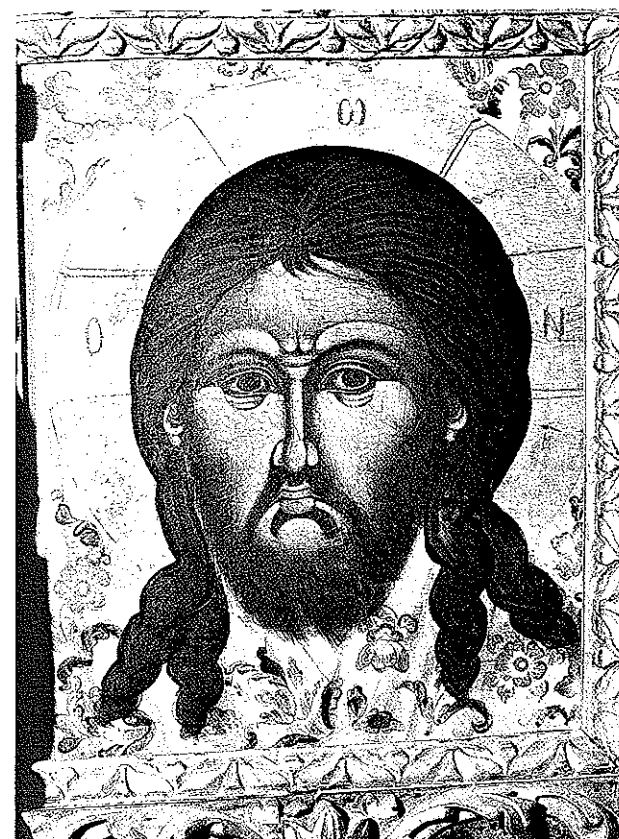

160. Μονή Παλαιοκαρυάς:

α. η Κυρία των Αγγέλων (1740).

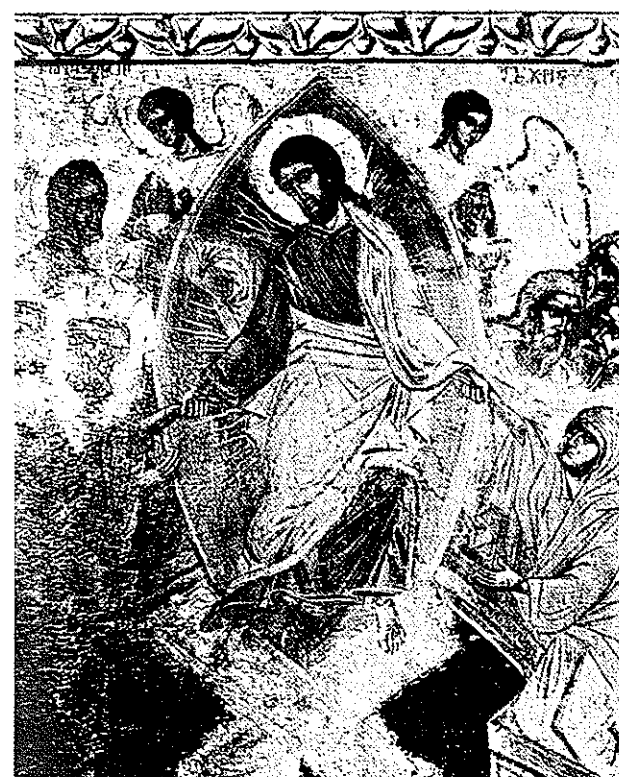
ρια) και, όπου υπήρχε δυνατότητα και καλλιτεχνική αίσθηση, γινόταν παραγγελία τέμπλου σε ονομαστό ξυλογλύπτη. Από τα λεγόμενα κινητά αντικείμενα διασώθηκαν ελάχιστα. Ωραιότατο είναι το προσκυνητάρι του Παντοκράτορα στο Μοναστηράκι με τους μικρούς ανάγλυφους σκύμνους (163), τα δύο μανουάλια της Αγίας Παρασκευής Σαρδινίων με τα ανάγλυφα πουλιά (164), το κομψό αναλόγιο του Ρέθα (165) από ξύλο ντυμένο με μάργαρο (σεντέφι)¹³⁹, ο σκαλιστός πολυελαίος στο Δρυμονάρι και το καλοδουλεμένο αρτοφόριο της Αμπελακιώτισσας (166). Παράλληλα ιδιαίτερη ήταν η φροντίδα για την απόκτηση τέμπλου κατασκευασμένου από καλό ξυλογλύπτη. Αξιόλογα τέμπλα σώζονται σε πέντε καθολικά μοναστηριών της Αιτωλοακαρνανίας: στο Καταφύγι, στον Πρόδρομο Ανάληψης, στο μοναστήρι του Βλοχού, στο Δρυμονάρι και στον Άγιο Νικόλαο Αμπελακιώτισσας. Σε τρεις επίσης ναούς, στην Παναγία Αιτωλικού, στους Ταξιάρχες της ίδιας πόλης και στον Άγιο Σπυρίδωνα Βόνιτσας, τα τέμπλα έχουν αξιώσεις καλλιτεχνικές. Δεν είναι άσχετο το γεγονός ότι η περιοχή γειτονεύει με την Ηπειρο, όπου, όπως είναι γνωστό, αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό, κοντά στη χρυσοχοία στην ασημουρ-

139. Ιδίας περίπου τέχνης με το αναλόγιο Η που κοσμήι το Μουσείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας: βλ. Μανούσας - Παλιούρας, Οδηγός του Μουσείου των εικόνων και του ναού του Αγ. Γεωργίου, Βενετία 1976, 45.

161. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: ο Χριστός.

162. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: η Ανάσταση του Χριστού.

γία και στη χαλκουργία, και η ξυλογλυπτική¹⁴⁰. Σημαντική είναι η ύπαρξη εργαστηρίου ξυλογλυπτικής στο χωριό Αμπελακιώτισσα με τον χρυσοχόο, ξυλογλύπτη και λιθοσκαλιστή Αθανάσιο, που κατασκευάζει το 1748 και υπογράφει το τέμπλο του Αγίου Νικολάου του ίδιου χωριού. Η τοποθεσία του χωριού, που λεγόταν «Αργαστήρια» και οι πολλές μαρτυρίες που διασώθηκαν αποδεικνύουν την ύπαρξη σ' αυτό και άλλων εργαστηρίων ξυλογλυπτικής και μικροτεχνίας¹⁴¹.

Γενικά τα περισσότερα τέμπλα της περιοχής χρονολογούνται στο 18ο αιώνα. Απ' αυτά χρονολογημένα είναι του Καταφυγίου (1740), του Αγίου Νικολάου Αμπελακιώτισσας (1748), του Προδρόμου Ανάληψης (1811) και της Παναγίας Αχυριάτισσας (1833). Εξαιρεση αποτελεί το τέμπλο στο Δρυμονάρι, που χρονολογείται το 1639.

Το τέμπλο του Καταφυγίου είναι κατασκευασμένο το 1740 με την τεχνική του «στρωτού» χαμηλού αναγλύφου¹⁴², τεχνική που εφαρμόζεται και στο αντίστοιχο τέμπλο του Προδρόμου Δερβέκιστας το 1811¹⁴³. Παρόμοια τεχνική συναντούμε και στο Δρυμονάρι, όπου, εκτός από τη λεπτή αίσθηση ξυλογλύπτης κατασκευής που είχε ο σκαλιστής, βρίσκουμε το πρωιμότερο δείγμα του είδους στην περιοχή, καθώς ο ζωγράφος του Ευαγγελισμού μοναχός Νεόφυτος υπογράφει το 1639 στο βημόθυρο (167). Πρόκειται για λιτή και κομψή ξύλινη κατασκευή. Ιδιαίτερο ύφος και ποιότητα έχει το τέμπλο του Αγίου Νικολάου Αμπελακιώτισσας, που, όπως είδαμε, έγινε «δια χειρός Αθανασίου» το 1748 (168), και το οποίο ομοιάζει ως προς την τεχνική με το αντίστοιχο της Μ. Κουτλουμουσίου του Αγίου Όρους¹⁴⁴, ενώ στο σωζόμενο βημόθυρο του Βλοχού οι δύο καβαλλάρηδες άγιοι δίνουν στην τέχνη της ξυλογλυπτικής λαϊκότερη έκφραση (169). Στα τέμπλα των πόλεων χρησιμοποιείται, σε συνδυασμό με την τεχνική του στρωτού αναγλύφου, και η τεχνική του «τρυπητού» ή «σκαλιστού στον αέρα¹⁴⁵» ξυλογλύπτου, και φαίνεται καθαρά πλέον από τις σχηματοποιημένες φόρμες η «βιομηχανοποίηση» του είδους. Και στις δυό εκκλησίες του Αιτωλικού (Παναγία και Ταξιάρχες) και στον Άγιο Σπυρίδωνα Βόνιτσας τα τέμπλα, με τη νέα τεχνική και τη συχνή χρήση τρυπανι-

140. Τσαπαρλής, Τέμπλα, 41 κεξ.

141. Βλ. στον περιγραφικό κατάλογο το μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας.

142. Βλ. τα είδη της τεχνικής στον Τσαπαρλή, Τέμπλα, 44 και πιο αναλυτικά: Κίτσος Μακρής. Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου, Αθήνα 1976, 93 κεξ. Για τους Κρήτες ξυλογλύπτες και τα τέμπλα βλ. Χατζηδάκης, Πάτμος, 35-36. Για τα τέμπλα του Αγίου Όρους: Καλοκύρης, Τέμπλα, 175-249.

143. Ιδίας κατασκευαστικής τεχνικής τέμπλο συναντούμε στη Ζάκυνθο στον Άγιο Σπυρίδωνα Φλαμπουριάρη: Ντ. Κονόμος, Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο, Αθήνα 1964, 145.

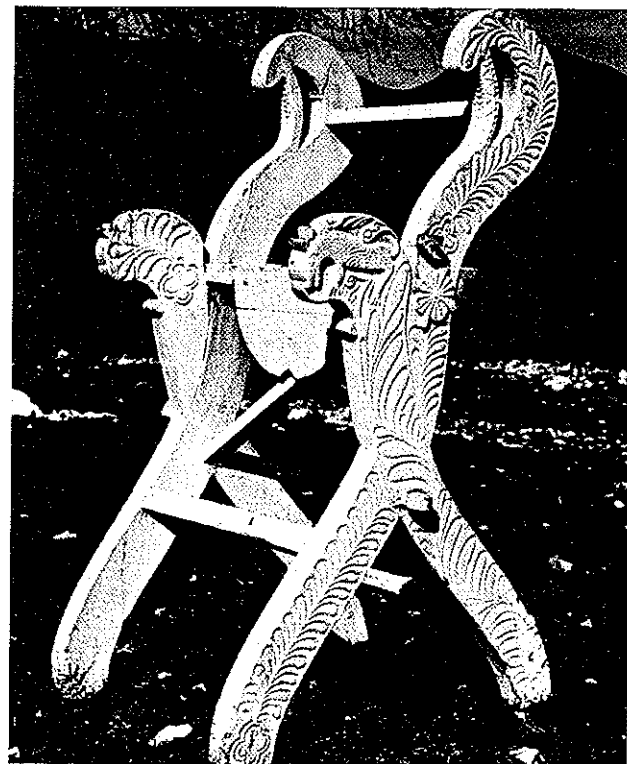
144. Καλοκύρης, Τέμπλα, 194 και πιν. 54.

145. Μακρής, Η λαϊκή τέχνη, 94.

138. Βλ. Ιερά Διήγησις Μονής Προυσού (πρώτη έκδοση: Βενετία 1812) τελευταία 1978, σ. 8, όπου η χαλκογραφία.

β. λεπτομέρεια.

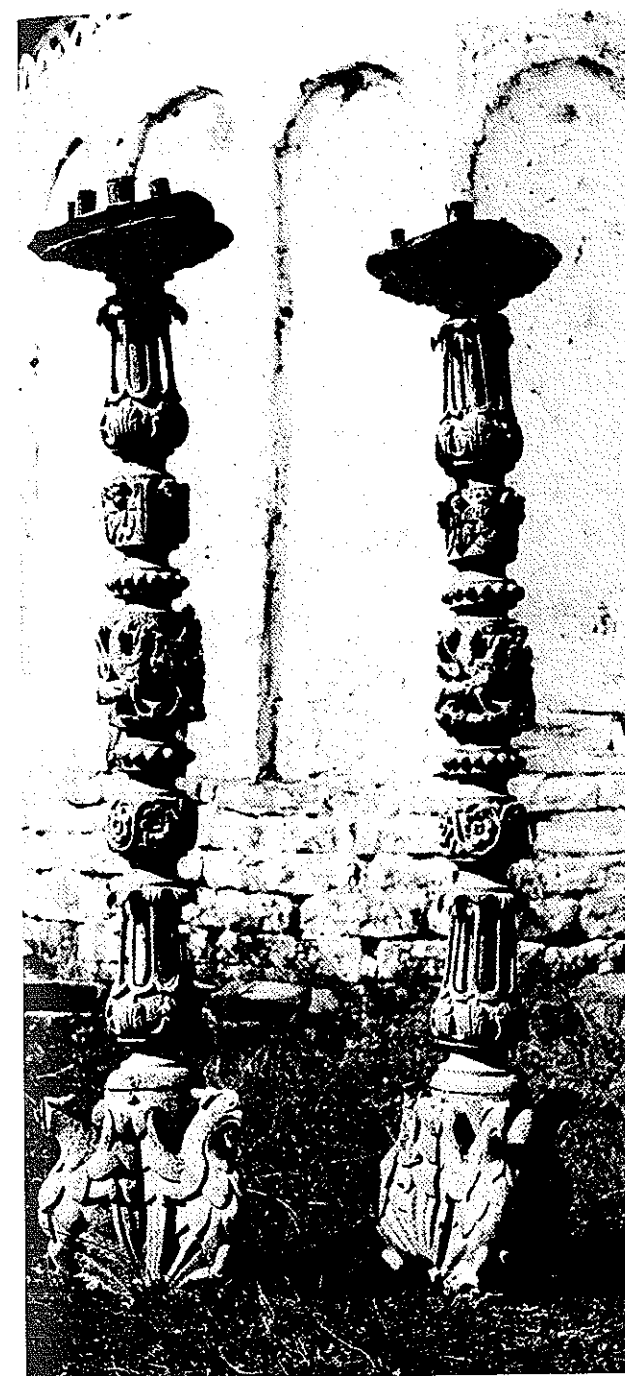
163. Παντοκράτορας στο Μοναστηράκι:
α. Ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι ή αναλόγιο.

ού, είναι πιο τورνευτά, καλλιγράμμα και ψιλοδουλεμένα, αλλά και πιο στυλιζαρισμένα και άψυχα. Τα θέματα είναι τα ίδια σχεδόν σε όλα τα τέμπλα: κλάδοι, ρόδακες και φυλλώματα, κληματαριές με σταφύλια, πουλιά που ραμφίζουν σταφύλια, κλάδοι που βγαίνουν από στόματα φιδιών, κεφάλια φτερωτών αγγέλων ή άγγελοι που στεφανώνουν ή που κρατούν ανοιχτό ευαγγέλιο, ανθοδοχεία με άνθη, ανθρώπινες φιγούρες, ζώα, τέρατα και φίδια. Εξαιρεση αποτελεί το τέμπλο του Αγίου Σπυρίδωνα Βόνιτσας, που το κοσμούν και σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη. Τα τέμπλα των ναών στις πόλεις δεν αποκλείεται να προέρχονται από επτανησιώτικα¹⁴⁶ εργαστήρια όπως π.χ. της Βόνιτσας.

Τέμπλο Παναγίας Αιτωλικού

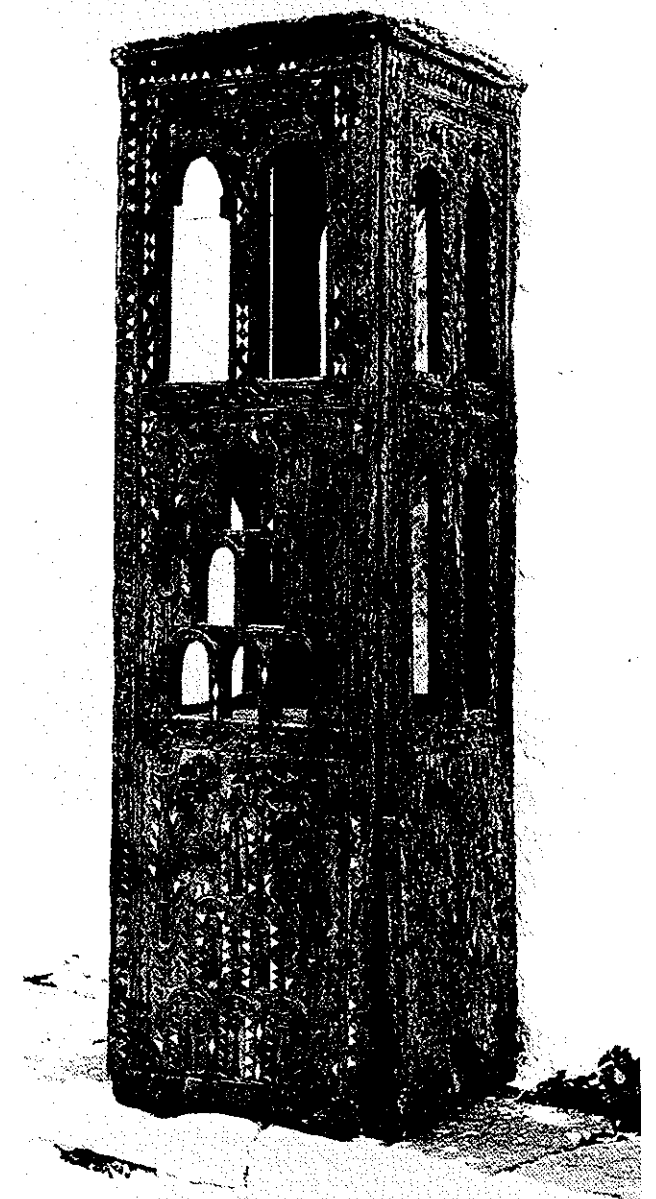
Είναι ξυλόγλυπτο λεπτής τέχνης, κατασκευασμένο από δόκιμο τεχνίτη (170). Πάνω από τις μεγάλες εικόνες του Χριστού και της Παναγίας φτερωτοί άγγε-

146. Βλ. Κονόμος, Ναοί και Μονές, 49, 54, 80.

164. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: κηροπήγια.

λοι κρατούν στέμματα και στους άλλους αγίους στεφάνια. Στα θωράκια δύο ημίγυμνες ολόσωμες μορφές αγγέλων κρατούν μετάρια με ζωγραφισμένα ευαγγελικά θέματα στο εσωτερικό τους. Στους πεσίσσκους σκαλίζονται βάζα με λουλούδια, ενώ στους κιονίσκους κληματίδες με σταφύλια. Οι δύο σειρές των εικονιδίων, Δωδεκαόρτου και Αποστολικών, πλαισιώνονται με κλάδους και φυλλώματα κληματαριάς, που διακοσμούνται με πουλιά και κεφάλια μικρών αγγέλων. Στο κέντρο, ανάμεσα στις δύο σειρές των εικονι-

165. Μονή Ρέθα: Ξυλόγλυπτο αναλόγιο.

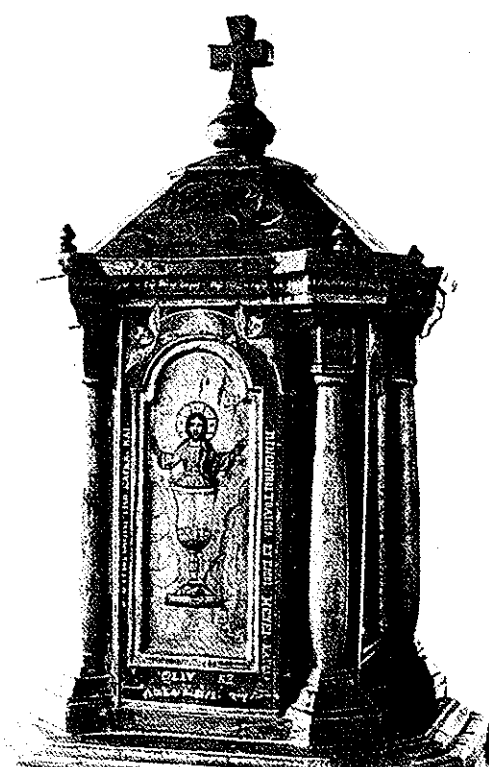
δίων, δύο λιοντάρια κρατούν το Ιερό Μανδήλιο με την παράσταση του Χριστού. Ολόκληρο το τέμπλο στέφει ταινία με δύο δράκοντες, ενώ ανάμεσά τους, σε σκαλιστό πλαίσιο, ο Χριστός ευλογεί, και πάνω του υψώνεται ο σταυρός.

Αξιόλογος είναι ο τρόπος κατασκευής του¹⁴⁷. Έχει σκαλιστεί κατευθείαν η επιφάνεια του ξύλου, και αποτελεί έτσι μία ενότητα σκάλισμα και ξύλο. Χρησι-

147. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 196.

168. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: οι επιγραφές του τέμπλου.

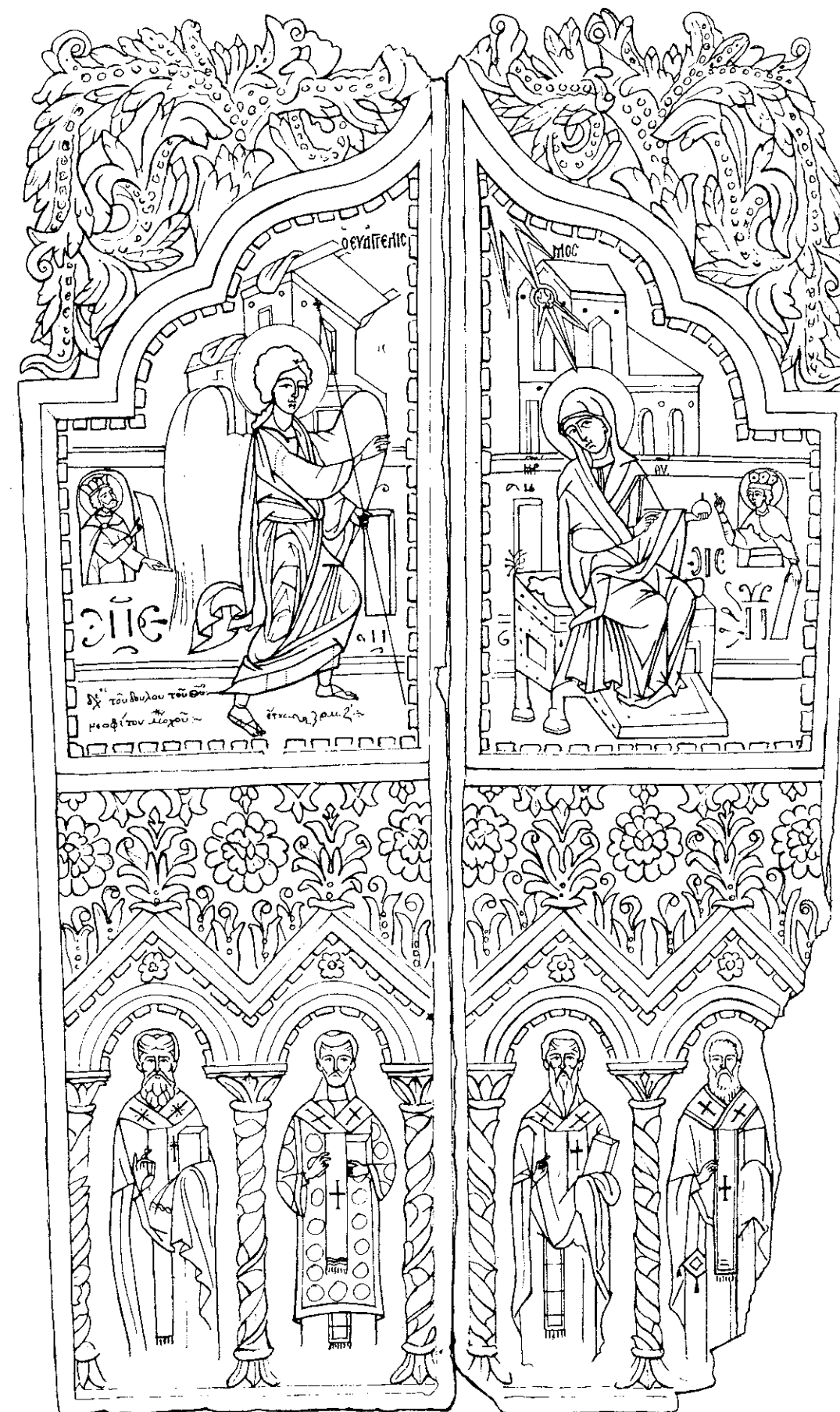
166. Αμπελακιώτισσα: ιστορημένο αρτοφόριο.

μπορούνται καλέμια όλων των μεγεθών ενώ για την ουρά των δρακόντων γίνεται χρήση και τρυπανιού. Γενικά η επεξεργασία των θεμάτων είναι προσεγμένη, όπως και η μελέτη των λεπτομερειών, με γνώση της τεχνικής του σκαλίσματος. Δεν πρέπει να είναι παλιότερο του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα.

Τέμπλο Ταξιάρχων Αιτωλικού

Ο καινούργιος ναός των Ταξιάρχων χτίστηκε το 1930 πάνω στο χώρο παλαιότερου, που κατά ανεπιβεβαίωτες μαρτυρίες ήταν κτίσμα του 1610¹⁴⁸. Από τον παλαιότερο ναό διατηρήθηκε το τέμπλο (171), που κοσμή τώρα τον καινούργιο. Απ' αυτό δεν σώθηκε το δεξιό τμήμα, που εκάλυπτε το χώρο του Διακονικού. Συμπληρώθηκε όμως σε άγνωστη εποχή σύμφωνα με τα θέματα και την τεχνική του σωζόμενου μέρους. Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλά: κλάδοι, ρόδακες,

148. Κ.Σ. Κώνστας, Άγιοι Ταξιάρχαι, ΑΕΕ1, 86-87.

167. Δρυμονάρι Φλωριάδας: βημόθυρο (1639).

169. Μονή Βλοχού. Βημόθυρο: οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος. (λεπτ.)

κληματαριές με περιστρεφόμενα φυλλώματα και σταφύλια¹⁴⁹, άλλοι κλάδοι που βγαίνουν από στόματα φιδιών και πουλιά που τρώνουν σταφύλια. Χωρίζεται σε ζώνες. Πάνω από τα θωράκια τοποθετούνται κιονοστήρικτα πλαίσια για τις μεγάλες εικόνες και πιο πάνω, σε ζώνες, διακοσμήσεις ξυλόγλυπτες και δύο σειρές εικονιδίων, το Δωδεκάορτο και τα Αποστολικά. Ολόκληρο το τέμπλο στέφεται από τα «λυπητερά», τους δράκοντες δηλ. και τη Σταύρωση του Χριστού. Τα εικονίδια του παλαιότερου τμήματος του τέμπλου, όπως η Δέηση, και οι δύο σειρές των Αποστόλων και από το Δωδεκάορτο η Γέννηση της Θεοτόκου, τα Εισόδια, η Γέννηση του Χριστού, η Βάπτισμα, η Υπαπαντή, η Βαίοφόρος, η Σταύρωση και η Ψηλάφηση του

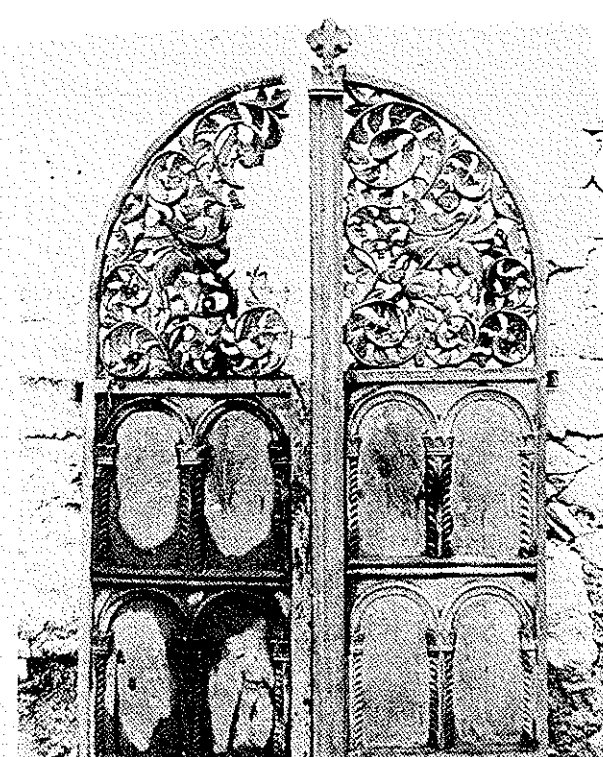
Θωμά διακρίνονται για τα ζεστά τους χρώματα και προέρχονται από χέρι καλού απλοϊκού ζωγράφου. Πρέπει να είναι σύγχρονα με το τέμπλο.

Το τέμπλο των Ταξιαρχών συγκρινόμενο με το αντίστοιχο της Παναγίας δε φαίνεται να προέρχεται από το ίδιο εργαστήριο. Πιθανότατα όμως είναι της ίδιας εποχής, του δεύτερου δηλ. μισού του 18ου αιώνα.

Τέμπλο Αγίου Σπυρίδωνα Βόνιτσας

Κομψό και καλοδουλεμένο φθάνει ως την οροφή (172). Χαρακτηριστική είναι η αλλαγή στα «λυπητερά», όπου το σταυρό με τα δύο πρόσωπα της Δέησης στηρίζουν λιοντάρια και όχι φίδια. Τα λιοντάρια δεν είναι άσχετα με την επίδραση της βενετσιάνικης τέχνης στην περίοδο της Βενετοκρατίας. Ενδιαφέροντα είναι τα θέματα που σκαλίζονται στο τέμπλο. Εκτός από τα συνηθισμένα μοτίβα, συναντούμε μια θαυμαστή

149. Σωφρ. Παπακυριακού, Χριστιανικά μνημεία εν Ακαρνανία, «Θεολογία» 2 (1924) 371.

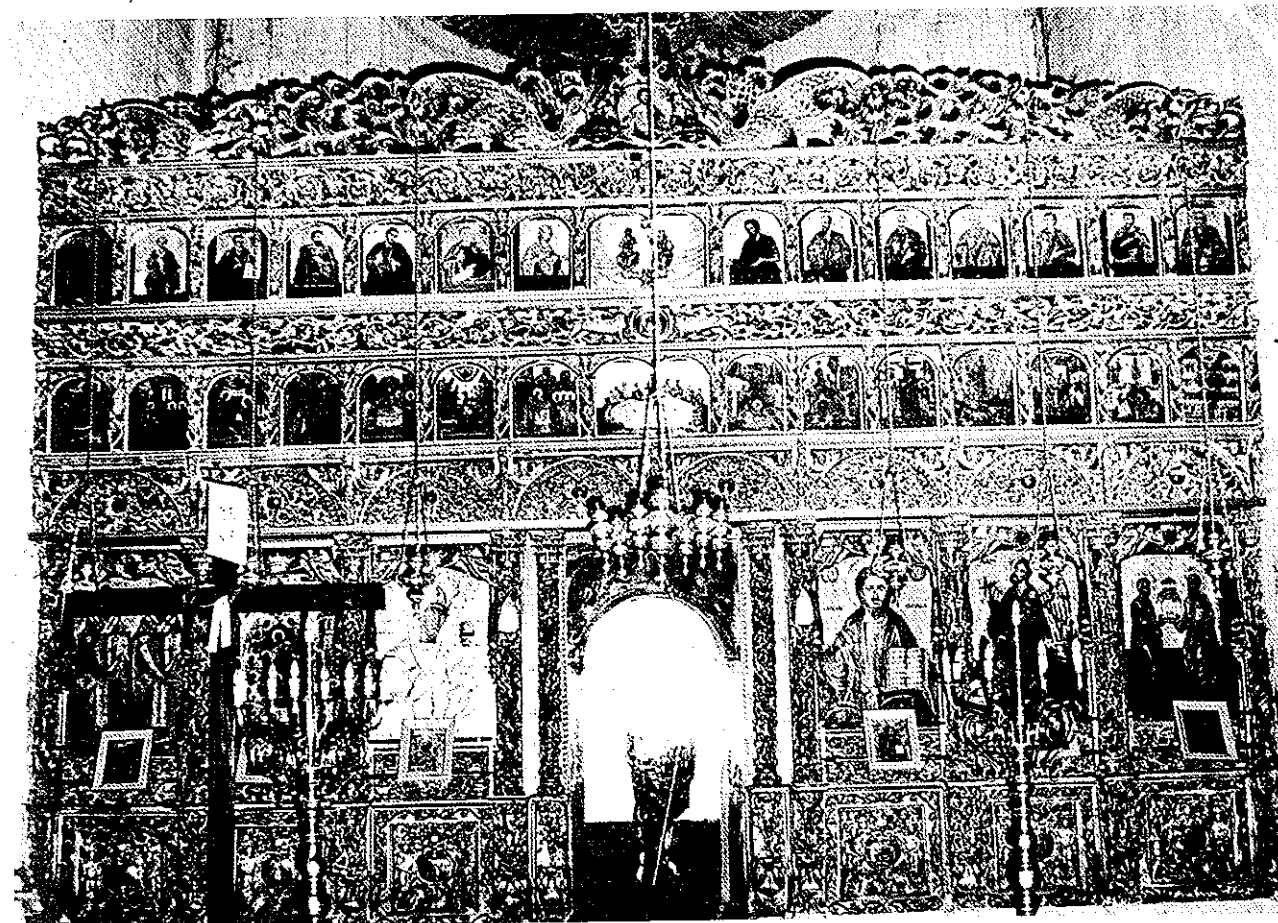

169. Μονή Βλοχού. Βημόθυρο.

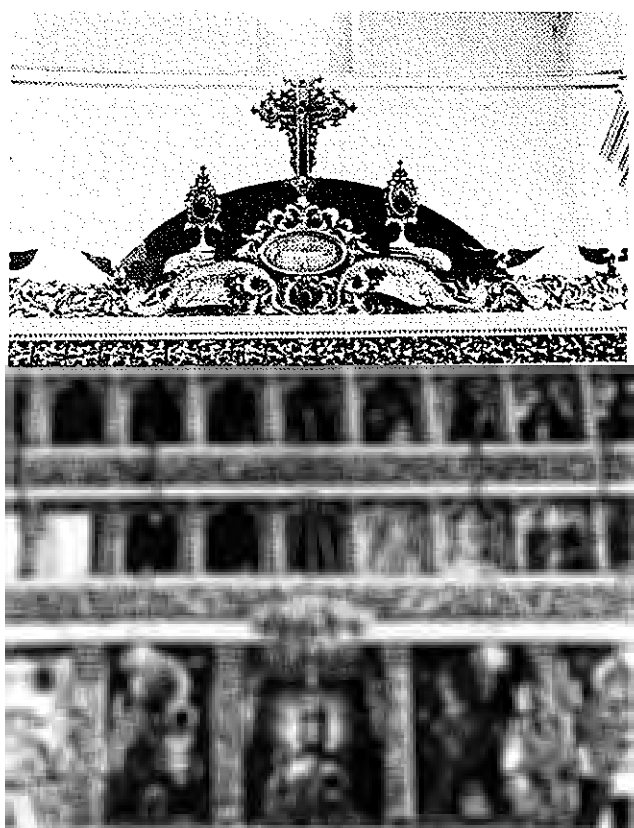
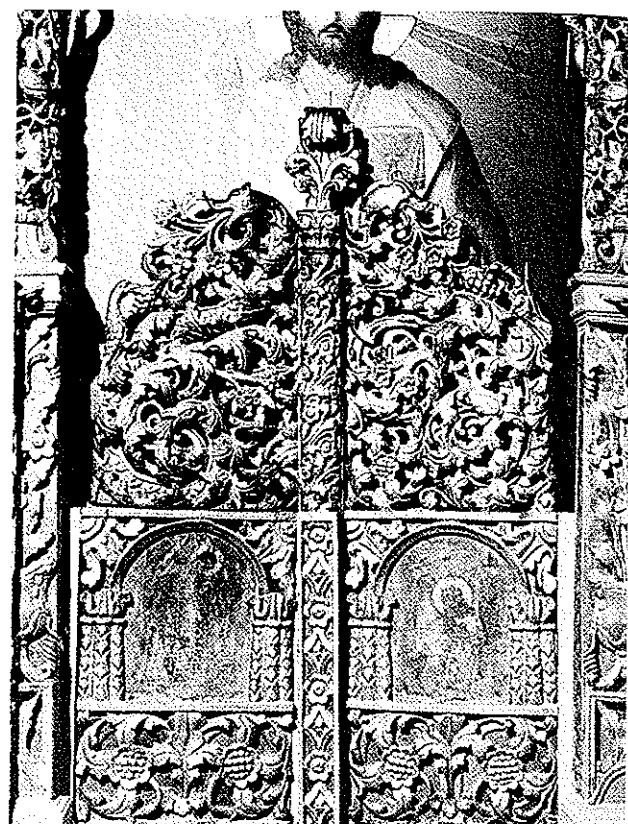
172. Άγιος Σπυρίδων Βόνιτσας: βημόθυρο.

170. Παναγία Αιτωλικού: το τέμπλο.

171. Ταξιάρχες Αιτωλικού: το τέμπλο και λεπτομέρειες.

ποικιλία θεμάτων: τη δημιουργία των πρωτοπλάστων, τη θυσία του Αβραάμ, την έξωση των πρωτοπλάστων, ανθρώπους καβάλλα σε πουλιά, αγγέλους που σαλπίζουν ή που κρατούν ταινίες και γράφουν, δικάφαλους αετούς, λιοντάρια, φτερωτά τέρατα, αποκαλυπτικά θηρία. Ανάμεσα από τα τόξα, που στέφουν τις εικόνες του τέμπλου και πάνω σε γεισιπόδες ήταν τοποθετημένα μικρά ανάγλυφα ιερά πρόσωπα. Σε κάποια εποχή όμως απέκοψαν τις προτομές και σήμερα έχει απομείνει μόνο η βάση.

Νομίζουμε ότι η κατασκευή του τέμπλου του Αγίου Σπυρίδωνα έγινε στα Επτάνησα, ίσως στην Κέρκυρα ή στη Ζάκυνθο.

4. Κεντημένοι επιτάφιοι

Υπάρχουν δυό αξιόλογοι επιτάφιοι στην Αιτωλοακαρνανία. Ο ένας ανήκει στο μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας και ο άλλος στην Παναγία Αιτωλικού¹⁵⁰.

150. Για επιτάφια: Δ. Ι. Πάλλας. Ο επιτάφιος της Παραμυθιάς, ΕΕΒΣ 27 (1957) 127-150, Μ. Θεοχάρη, Εκκλησιαστικά άμφια της Μονής Τατάρνης, «Θεολογία» 27 (1956) τευχ. Α' 126, 128, 129 και πιν. ΙΕ', ΙΣΤ', Ίδια, Χρυσοκέντητα άμφια της Μονής Ταξιαρχών Αιγιαλείας, ΑΕ 1960, Παράρτημα, 9-10, ΑΔ 21 (1966) πιν. 305β, ΘΗΕ 12, 966, Δομή, Η', 107, Καλοκύρης, Θεότοκος, πιν. 242, ΑΕΕ, 1, 299.

173. Αμπελακιώτισσα: ο Επιτάφιος της Μαριώρας (1735).

Ο επιτάφιος της Αμπελακιώτισσας είναι «πόνος Μαριώρας», που υπήρξε από τις ονομαστότερες κεντίστρες της Κωνσταντινούπολης και πιθανότατα ήταν μαθήτρια της Δεσποινέτας, «που συνετέλεσε εις την ανανέωσιν της χρυσοκεντητικής κατά το τέλος του 17ου αιώνας¹⁵¹». Η μεγάλη επίδραση της δασκάλας Δεσποινέτας στη μαθήτριά της φαίνεται από το γεγονός ότι η Μαριώρα «ξεσηκώνει» επιτάφιας της Δεσποινέτας. Ο επιτάφιος της Αμπελακιώτισσας, που κεντήθηκε, κατά την επιγραφή, το 1735, αποτελεί σχεδόν αντίγραφο έργου της Δεσποινέτας που κεντήθηκε το 1723 και προέρχεται από την κοινότητα Εγκίν της Μ. Ασίας (σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη)¹⁵².

Ήδη διαφαίνονται οι δυτικές επιδράσεις: ο επιτάφιος «απομακρύνεται από την επίπεδο κεντητική και τείνει προς την αναγλυφικότητα»¹⁵³. Μετά τον 17ο αι., κατά τον οποίο οι τάσεις στην κεντητική έγιναν

λαϊκότερες, στην εποχή του λεγόμενου αιώνα των Φαναριωτών (1680-1780), με την εμφάνιση στην Κωνσταντινούπολη και στην Τραπεζούντα αξιόλογων κεντιστριών (Δεσποινέτα, Μαριώρα, Ευφροσύνη, Αγαθή, Σοφία, Θεοδοσία), παρουσιάστηκε ανανέωση που έδωσε σπουδαία έργα. Τα απομακρυσμένα μοναστήρια και οι ναοί προμηθεύονταν εκκλησιαστικά κεντήματα κυρίως από την Κωνσταντινούπολη¹⁵⁴, αν και εμφανίστηκαν εργαστήρια χρυσοκεντητικής και στην Κρήτη, σε πόλεις της Μικράς Ασίας και στα Ιωάννινα. Στα Ιωάννινα μάλιστα «διετηρήθη η παράδοση των χρυσοκεντήτων ενδυμάτων έως τον 19ο αιώνα και ήνθισαν

151. Βέη, Κεντήματα, Κ'.

152. Βέη, Κεντήματα, 33-34 και πιν. ΙΘ' 1.

153. Βέη, Κεντήματα, 34.

154. Π.χ. το ιστορικό μοναστήρι της Τατάρνας Ευρυτανίας προμηθευόταν τα κεντήματα από την Κωνσταντινούπολη: «Τό παρόν έπιτραχήλιον ψκοδομήθη εν Κωνσταντινουπόλει καί νυν έπεδόθη εις τό μοναστήριον της Παναγίας μου τίς έπονομαζομένης Τατάρνα πλησίον του Λευκού ποταμου έν έτει ΖΡΗΗ' (= 1609)». Βλ. Πουλίτσας, ΕΕΒΣ, 3 (1926) 274 και Βέη, Κεντήματα, ιη', υποσ. 15.

κατ' εξοχήν η τέχνη των συρμακέσδων και τερζήδων»¹⁵⁵.

Ο επιτάφιος του Αιτωλικού είναι περισσότερο ζωγραφικός και ίσως αντιγράφει φορητή εικόνα προηγούμενης εποχής. Οι δραματικές κινήσεις στους ανθρώπους είναι περιορισμένες, ενώ ένα πλήθος αγγέλων, χερουβείμ και τροχών γεμίζουν το χώρο.

Εικονογραφικά το θέμα είναι πλουσιότερο από τα επώνυμα έργα των κεντιστριών της Πόλης. Η μικρογραφική διάθεση και δεξιολογία της κεντίστρας του επιταφίου του Αιτωλικού είναι ολοφάνερη. Πρόκειται για έργο μεγάλης υπομονής και η έλλειψη αφαιρετικής ικανότητας, που παρατηρείται, αντισταθμίζεται από την ποικιλία των απαλών χρωματικών τόνων.

Επιτάφιος Αμπελακιώτισσας

Είναι περίεργο πως στην απόκρημνη και απομονωμένη περιοχή της ορεινής Ναυπακτίας διασώθηκε επιτάφιος (173) που κεντήθηκε το 1735 από το χέρι της Μαριώρας (Φερζουλάχη), μιάς από τις σπουδαιότερες κεντίστρες που εργαζόταν στη Χάλκη της Κωνσταντινούπολης, στο μοναστήρι της Παναγίας Καμαριώτισσας. Ο Χριστός είναι τοποθετημένος πάνω στην πλάκα¹⁵⁶ κάτω από το κιβώριο, απ' όπου κρέμονται τέσσερις καντήλες. Η Παναγία κρατεί στα γόνατά της το κεφάλι του και ο Ιωάννης ασπάζεται το αριστερό του χέρι. Ο Ιωσήφ ο Αριμαθείας τακτοποιεί τη σινδόνη στα πόδια του. Δυό μυροφόρες όρθιες συμμετέχουν στον πόνο. Στα άκρα δυό ολόσωμοι φτερωτοί αρχάγγελοι, με απλωμένα τα χέρια τους προς το Χριστό σβίζουν. Τον ουρανό σκεπάζουν προσωποποιημένα ο ήλιος, το φεγγάρι και τ' αστέρια. Ο επιτάφιος έχει κεντηθεί «εις πορφυρούν ατλάζι δια μεταλλίνων νημάτων χρυσούφων και αργυρών, το δε σώμα του Χριστού και τα περιβάλλοντα τούτο πρόσωπα είναι κεντημένα δια λεπτοτάτης μεταξίνης κλωστής και με τόσην λεπτότητα ώστε να πορέχουν την εντύπωση ζωγραφικής ή κεντήματος»¹⁵⁷. Στο κάτω μέρος η επιγραφή: ΣΚΗΝΟΣ ΑΓΙΟΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΛΙΡΟΔΙΚΙΟΥ (ΔΙΑΒΑΞΕ ΛΙΔΟΡΙΚΙΟΥ) ΜΟΝΗΣ ΤΕ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΕΙΣ ΧΩΡΙΟΝ ΚΟΖΙΤΣΑ ΤΟΥ ΝΟΜΑ ΣΥΝΔΡΑΜΟΝΤΟΣ ΜΕΝ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ. ΠΟΝΟΣ ΜΑΡΙΩΡΑΣ ΑΨΛΕ'.

Δεν είναι σωστή η άποψη του Καλλιамβάκου ότι «ο οικουμενικός πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ε-

155. Βέη, Κεντήματα, κα'.

156. Για την πλάκα με το κόκκινο μάρμαρο, που όπως μας πληροφορεί ο Νικήτας Χωνιάτης, είχε φέρει ο Μαυροήλ Κομνηνός από την Εφεσο στην Πόλη και την οποία συνήθιζαν οι βυζαντινοί να απεικονίζουν στις παραστάσεις του Χριστού Αμνού και του Επιταφίου Βλ. Μ. Θεοχάρη, Οι επιτάφιοι της Μαριώρας, εφημ. «Η Καθημερινή» 13.4.1963.

157. Δαμιανός, Ιερά Μονή Αμπελακιώτισσας, 24.

δωρήσατο εις την Ιεράν Μονήν Κοζίτσης το περί ου πρόκειται αριστούργημα, καθόσον το ιερόν τούτο καθίδρυμα δεν ήτο θέσιν να δαπανήση εκ των ιδίων αυτού εισοδημάτων προς απόκτησιν τοιούτου πολυτίμου Επιταφίου»¹⁵⁸. Το πνεύμα της επιγραφής είναι ολοφάνερο. Ο επιτάφιος παραγγέλθηκε στη σπουδαία κεντίστρα της Πόλης Μαριώρα για το μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας (πρώην Κοζίτσης), και τη δαπάνη ανέλαβε ο ιεροδιάκονος Δαμασκηνός, μοναχός πιθανόν του μοναστηρίου ή καταγόμενος από τα μέρη της Ναυπακτίας, που υπηρετούσε στο πατριαρχείο ή σε κάποιο ναό της Κωνσταντινούπολης. Η Μαρία Θεοχάρη θεωρεί τον επιτάφιο της Αμπελακιώτισσας τον «ωραιότερο απ' όλους»¹⁵⁹ όσους κέντησαν με υπομονή και τέχνη τα άξια χέρια της Μαριώρας. Υπογραμίζει εξάλλου τις παραδοσιακές καλλιτεχνικές καταβολές της Μαριώρας, που προέρχονται κατευθείαν από την παλαιολόγεια εποχή, σε αντίθεση με την άλλη μεγάλη κεντίστρα, την Κοκώνα του Ραλογά, στα έργα της οποίας είναι χτυπητές οι δυτικές επιδράσεις.

Επιτάφιος Αιτωλικού

Στην εκκλησία της Παναγίας υπάρχει ονομαστός επιτάφιος (174). Πολύς θόρυβος έγινε παλαιότερα για την παλαιότητα και καλλιτεχνική αξία του. Περίεργο χρονικό¹⁶⁰, που δεν επιβεβαιώνεται ιστορικά, τον χρονολογεί στον 12ο αι. και αναφέρει ότι πέρασε πολλές περιπέτειες μέχρι να καταλήξει στο Αιτωλικό.

Άλλη περιγραφή¹⁶¹ τον τοποθετεί στον 15ο-16ο αι., ενώ νεότερη αφήγηση¹⁶² περιγράφει τις τύχες του επιταφίου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Οι φήμες αυτές παρέσυραν και το Λαμπάκη, που υποστήριξε με ενθουσιασμό στην αρχή ότι ο επιτάφιος είναι έργο 13ου-14ου αι. Αργότερα όμως έγραψε ότι είναι «έργο μετρίας τέχνης 16ου-17ου αι.»¹⁶³. Τέλος, ο Π. Λαζαρίδης αναχρονολόγησε τον επιτάφιο τοποθετώντας τον στον 18ο αι.¹⁶⁴.

Ο επιτάφιος (πλ. 1.65 μ. και ύψος 1.40 μ.) είναι κεντημένος με χρυσοκλωστή και αργυροκλωστή πάνω σε βελούδινο ύφασμα. Τα πρόσωπα έχουν κεντηθεί

158. Καλλιамβάκος, Ιστορία της Ιεράς Μονής, 42 σημ. 1.

159. Μ. Θεοχάρη, ο.π.

160. Ι. Ζ. Οικονομόπουλος, Ιστορική περιγραφή του εν τω Αιτωλικώ ιερώ ναώ «η Κοίμησις της Θεοτόκου» Ιερού επιταφίου, Αρχαιότατον θρησκευτικόν κειμήλιον, Πάτριαι 1899, Ιστορικά κειμήλια της Παναγίας Αιτωλικού, 1927. Επιμέλεια Γ. Ι. Σώκου (και νεότερη επανέκδοση του Συλλόγου ενοριτών Παναγίας Αιτωλικού).

161. ΑΕΕ, 1, 300.

162. Γ. Βλαχογιάννης, Τα περίεργα του ιερού Αγώνος, εφημ. «Εθνος», Αθήναι 25 Μαρτίου 1933.

163. Γ. Λαμπάκης, Περιηγήσεις ημών ανά την Ελλάδα, ΔΧΑΕ, 3 (1903) 96-97 και εικ. 27.

164. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 196.

174. Παναγία Αιτωλικού: ο επιτάφιος.

με λεπτή μεταξοκλωστή. Χρησιμοποιούνται επίσης κόκκινη, πράσινη και κίτρινη κλωστή. Στο κέντρο εικονίζεται ύπτιος ο Χριστός. Στο πάνω μέρος τοποθετείται στον κατακόρυφο άξονα ο σταυρός, με την επιγραφή: Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΙΝΟΣ. Η Παναγία κρατεί στα γόνατά της το κεφάλι του Χριστού, ενώ οι δυό άλλες γυναίκες, η Μαρία και η Μαγδαληνή, υψώνουν τα χέρια τους γεμάτες έκσταση. Ο Ιωάννης παίρνει στα χέρια του και σκύβει να ασπασθεί την αριστερή παλάμη του Διδασκάλου, ενώ πίσω του ο Ιωσήφ κρατά την άκρη από τη «σινδόνη». Πιο πίσω ο Νικόδημος ακουμπά το κεφάλι του στο δεξί του χέρι. Οι τέσσερις γωνίες διακοσμούνται με τα ισάριθμα σύμβολα των ευαγγελιστών, ενώ γύρω άγγελοι πετούν ή κρατούν εξαπτέρυγα. Μπροστά από την όλη παράσταση τοποθετούνται στη σειρά άγγελοι, χερουβείμ, τροχοί. Ορθογώνια ταινία περιτρέχει την παράσταση με σχηματοποιημένους ρόδακες, κλάδους, φυλλώματα και σταυρούς. Στη δεύτερη στενή ταινία γράφεται με χρυσοβελονιά ή κεφαλαιογράμματα επιγραφή:

Ο ΕΥΣΧΗΜΩΝ ΙΩΣΗΦ ΑΠΟ ΤΟΥ ΞΥΛΟΥ ΚΑΘΕΛΩΝ ΤΟ ΑΧΡΑΝΤΟΝ ΣΟΥ ΣΩΜΑ ΣΙΝΔΟΝΙ ΚΑΘΑΡΑ ΕΙΛΗΣΑΣ ΚΑΙ ΑΡΩΜΑ / ΣΙΝ ΕΝ ΜΝΗΜΑΤΙ ΚΑΙΝΩ ΚΗΔΕΥΣΑΣ ΑΠΕΘΕΤΟ. ΟΤΕ ΚΑΤΗΛΘΕΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟΝ Η ΖΩΗ Η ΑΘΑΝΑΤΟΣ / ΤΟΤΕ ΤΟΝ ΑΔΗΝ ΕΝΕΚΡΩΣΑΣ ΤΗ ΑΣΤΡΑΠΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΗΤΟΣ ΟΤΕ ΔΕ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΕΘΝΕΩΤΑΣ ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΑΘΟΝΙΩΝ ΑΝΕΣΤΗΣΑΣ ΠΑΣΑΙ ΑΙ ΔΥΝΑΜΕΙ(Σ) / ΤΩΝ ΕΠΟΥΡΑΝΙΩΝ ΕΚΡΑΥΓΑΖΟΝ. ΖΩΟΔΟΤΑ ΚΥΡΙΕ ΔΟΞΑ ΣΟΙ. ΣΙΝΔΟΝΙ ΚΑΘΑΡΑ ΚΑΙ ΑΡΩΜ(ΑΣΙΝ ΕΝ ΜΝΗΜΑΤΙ ΚΑΙΝΩ ΚΗΔΕΥΣΑΣ ΑΠΕΘΕΤΟ.

Σε τρίτη ταινία εικονίζονται ως τη μέση εικοσιόκτώ προφήτες και άγιοι με ειλητάρια στα χέρια: «Σοφονίας, Γεδεών, Ελισσαίος, Ηλίας, Σολομών, Ααρών, Αγγαίος, Αμώς, Ωσηέ, Αβδιού, Ναούμ, Ιωήλ, Αββακούμ, Ζαχαρίας, Ιεζεκιήλ, Ιωνάς, Δανιήλ, Ιερεμίας, Πρόδρομος, Δαβίδ, Ιακώβ, Βασίλειος, Πέτρος, Παύ-

λος, Χρυσόστομος, Μωυσής, Ησαΐας κι ένας αδιάγνωστος».

Τα περιγράμματα των μορφών τονίζονται ιδιαίτερα και γίνεται προσπάθεια με τη στάση, την κίνηση και την έκφραση των προσώπων να αποδοθεί ατμόσφαιρα πένθους. Χαρακτηριστική είναι η λεπτή χρυσοβελονιά που αποδίδει σχεδόν ζωγραφικά την παράσταση. Δεν

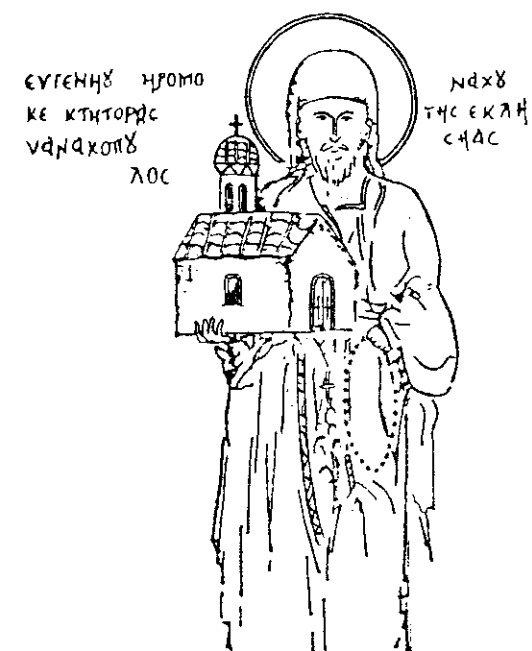
αποκλείεται η ανώνυμη κεντίστρα να χρησιμοποίησε ως πρότυπο εικόνα της εποχής με το ίδιο θέμα. Γενικά δεν έχει βέβαια τη λεπτή τέχνη και χάρη των επιταφίων της Μαριώρας ή της Κοκώνας του Ρολογά, οπωσδήποτε όμως προέρχεται από καλό ελληνικό εργαστήριο που ακολουθεί την κωνσταντινοπολίτικη παράδοση της χρυσοκεντητικής του 18ου αιώνα.

ΜΕΡΟΣ Β΄

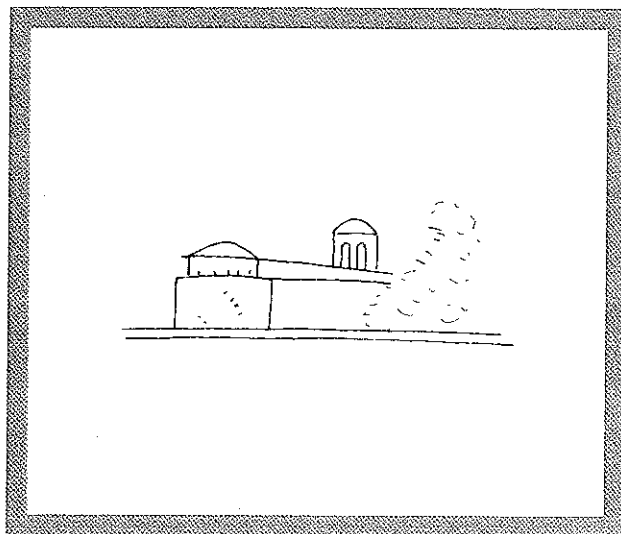

ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

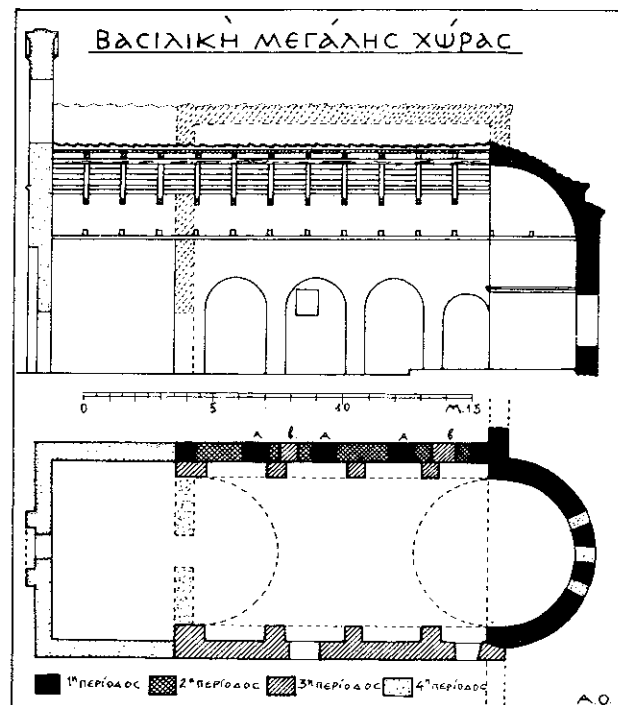

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΑΙΤΩΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

175. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου:
τομή κατά μήκος και κάτοψη (Ορλάνδος).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΕΓΑΛΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

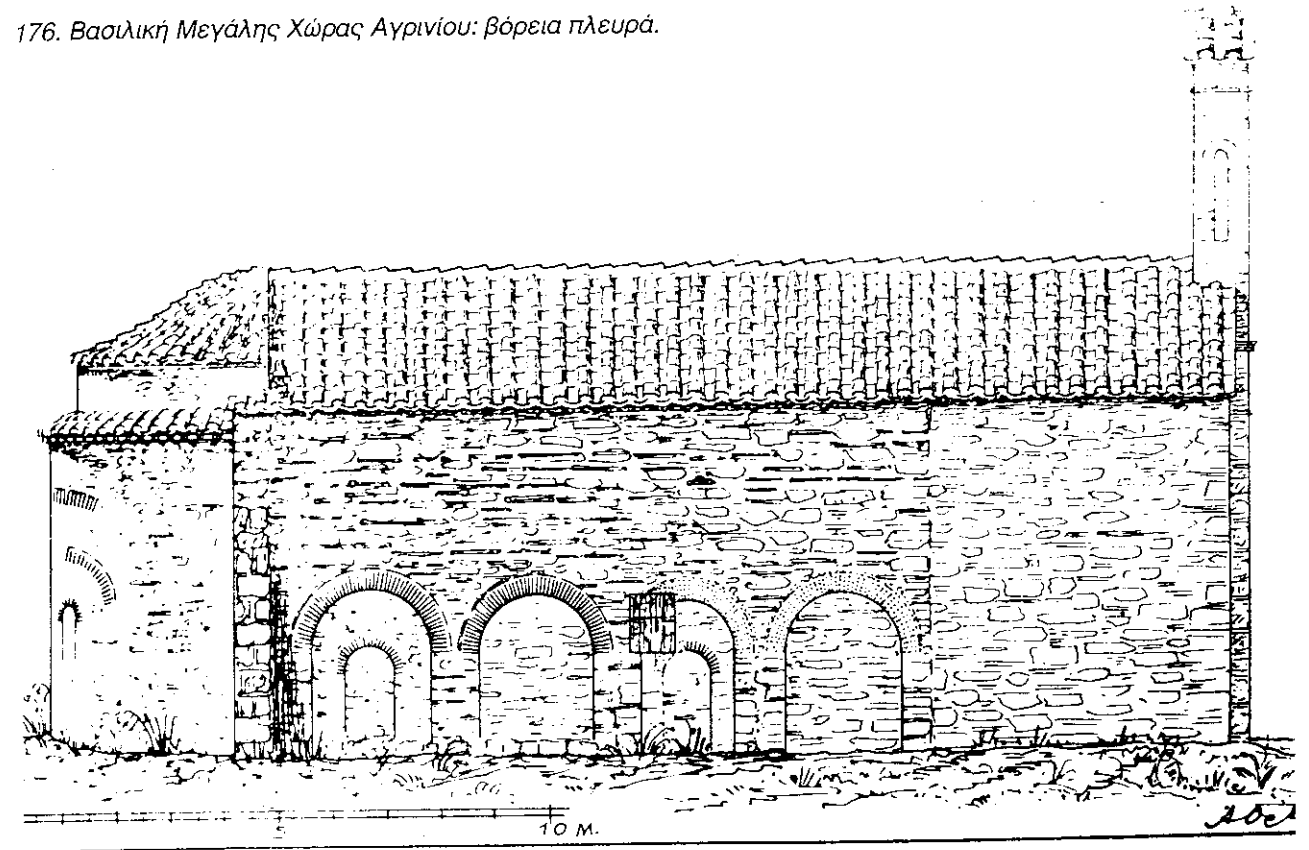
Νοτιοανατολικά του προαστίου του Αγρινίου Μεγάλη Χώρα (= Ζαπάντι) βρίσκεται ο κοιμητηριακός σήμερα ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου. Είναι ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της περιοχής κι έχει μελετηθεί από τον Ορλάνδο.

Στην σημερινή του μορφή αποτελείται από μία στενολόκη αίθουσα (18.20 X 8.50), που έχει στην ανατολική πλευρά μεγάλη ημικυκλική αψίδα απλωμένη σ' όλο σχεδόν το πλάτος του ναού. Από τα αρχιτεκτονικά και ζωγραφικά στοιχεία, που διασώζει το ίδιο το μνημείο, είναι δυνατό να μελετηθεί η οικοδομική του εξέλιξη, που διαιρείται σε πέντε περιόδους (175). Για την πρώτη (παλαιοχριστιανική) περίοδο έγινε ειδικός λόγος στο πρώτο συνοπτικό κεφάλαιο των παλαιοχριστιανικών μνημείων.

Δεύτερη περίοδος: Είναι ολσφάνερο πως ο ναός συμπύκνωσε σε δεύτερη φάση και περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος, όπως συνέβη σε πλήθος μνημείων ύστερα από καταστροφή ή πολυχρόνια εγκατάλειψη. Είναι γνωστές οι επιδρομές Σλάβων τον 7ο και τον 8ο αιώνα στην περιοχή. Σε χρονική περίοδο που δεν είναι εύκολο να καθοριστεί, ίσως από τον 9ο αιώνα και ύστερα, εγκαταλείφθηκαν τα πλαϊνά κλίτη και χτίστηκαν τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα στις πεσσοστοιχίες των μακρικών πλευρών (176). Ανοίχτηκαν νεότερα παράθυρα και θύρες εξόδου.

Τρίτη περίοδος: Σε τρίτη φάση αντικαταστάθηκε η ξύλινη στέγη με χτιστή κυλινδρική καμάρα, πράγμα που ανάγκασε τους μαστόρους να ενισχύσουν τις μακριές πλευρές με σειρά τυφλών αψίδων για να εξουδετερώσουν το βάρος των ωθήσεων προς τα πλάγια. Ο Θ. Χαβέλλας, στην Ιστορία των Αιτωλών, σημειώνει πως η επισκευή έγινε από την Άννα, που ήταν σύζυγος του Δεσπότη της Άρτας Νικηφόρου (1271 - 1296), στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Δεν δημοσιεύει όμως την επιγραφή, ούτε - αν υπήρχε στην εποχή του αναφέρει το χώρο όπου ήταν εντοιχισμένη: «...ήκμαζεν όμως ή τό όνομα καί ήδη διασώζουσα Μεγάλη Χώρα είς την περιφέρειαν Βλοχού ανήκουσα, καθ' όσον καί ό τρισυπόστατος έν αυτή ναός της Παναγίας τη συνδρομή της Άννης καθ' ή εξ έφθαρμένης επι-

176. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Αγρινίου: βόρεια πλευρά.

γραφής εξάγεται άνωκοδομήθη». Δεν αποκλείεται ο Χαβέλλας να γνώριζε την επιγραφή από παλιότερη πηγή, που δεν αναφέρει, και γι' αυτόν το λόγο ίσως ο Λαμπάκης δεν γράφει τίποτε γι' αυτήν μιά και, καθώς φαίνεται, δεν είχε υπόψη του την έκδοση της Ιστορίας των Αιτωλών. Πίσω εξάλλου από τον όρο «τρισυπόστατος ναός» πρέπει να υποθέσουμε πως διατηρούνταν μακρινός απόηχος της αρχικής τρίκλιτης βασιλικής.

Τετάρτη περίοδος: φαίνεται πως στα μετά την Άλωση χρόνια και ειδικότερα στον 16ο αιώνα ο ναός ζωγραφίστηκε ολόκληρος με τοιχογραφίες. Έτσι εξηγείται η μαρτυρία του Λαμπάκη ότι ο δυτικός τοίχος του ναού, πριν γκρεμιστεί (1805), ήταν ζωγραφισμένος με σκηνές από τους κολασμένους της Δευτέρας Παρουσίας. Η άποψη που υποστηρίζεται εδώ είναι πως για να ζωγραφιστεί ο δυτικός τοίχος του ναού με τη Δευτέρα Παρουσία σημαίνει πως ο καλλιτέχνης ολοκλήρωσε το εικονογραφικό πρόγραμμα και ότι ο ναός ήταν κατάγραφος. Ενισχυτικό της ιστόρησης του ναού κατά τον 16ο αιώνα είναι οι σωζόμενες τοιχογραφίες των Αποστόλων στο λιθόχτιστο τέμπλο.

Σε μεταγενέστερους καιρούς, ίσως το 1805, προσαρμόστηκε στο λιθόχτιστο τέμπλο του ναού ξύλινο νεότερο κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να μη φαίνεται η επιφάνεια του λίθινου. Έτσι εξηγείται και η σωπή του Ορλάνδου. Με πολλή δυσκολία έγινε κατορθωτή η αποκάλυψη μικρού μέρους του λίθινου τέμπλου και η

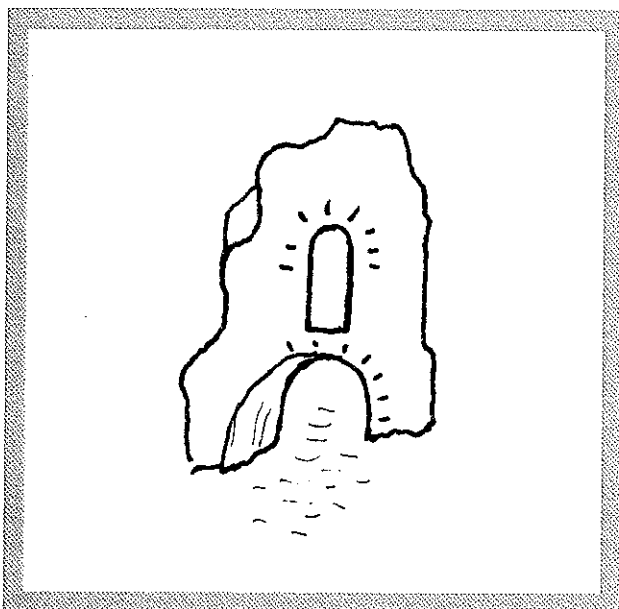
φωτογράφηση δύο θαυμάσιων προσωπογραφιών των κορυφαίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Κρατούν στα χέρια τους ευαγγέλιο κι έχουν τα γνώριμα χαρακτηριστικά: ο Παύλος με λίγα μαλλιά και μαύρα κυματιστά γένεια και ο Πέτρος με κοντά στρογγυλά γένεια. Λευκά φώτα τοποθετούνται στον προπλασμό των Φρυδιών, κάτω από τα μάτια, στη μύτη, στα μαλλιά, στο λαιμό, στα χέρια, καθώς λευκές και μαύρες γραμμές κι επιφάνειες δίνουν τις φωτοσκιάσεις των πτυχτών ιματίων. Οι Απόστολοι έχουν φωτοστεφάνους και γύρω τους γράφονται τα ονόματά τους. Από το σχεδιασμό, τα χρώματα και την τεχνική της φωτοσκίασης, είναι φανερό πως βρισκόμαστε μπροστά σε αξιόλογο καλλιτέχνη, απ' αυτούς που συνεχίζουν τη βυζαντινή παράδοση.

Πέμπτη περίοδος: Το 1805, κατά τη μαρτυρία του Λαμπάκη, νεότερες ανάγκες οδήγησαν στην επέκταση του ναού προς τα δυτικά. Έτσι γκρεμίστηκε ο μέχρι τότε τοιχογραφημένος δυτικός τοίχος και χτίστηκε νάρθηκας μήκους 5.50 μ. προς τα δυτικά. Ο κυλινδρικός θόλος της στέγης, που κατά Ορλάνδο μάλλον θα είχε καταπέσει από κάποιο σεισμό, αντικαταστάθηκε με ξύλινο ταβάνι. Πάνω από τη νέα δυτική είσοδο κατασκευάστηκε λίθινο καλαίσθητο καμπαναριό από αυτά που κατασκεύαζαν στην περιοχή ηπειρώτες μαστόροι. Ο Λαμπάκης αναφέρει πως διάβασε «άνωθεν της θύρας του ναού εξωτερικώς» την επιγραφή: «1805 Μαρτίου», για την οποία ο Ορλάνδος, που μελέτησε

το μνημείο το 1939, γράφει ότι «δεν σώζεται πλέον σήμερα».

Βιβλιογραφία

Θεόδ. Α. Χαβέλλας, Ιστορίας των Αιτωλών συνέχεια από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1829, τόμ. Β', Αθήνα 1883, 12, Γ. Λαμπάκης, Εβδομάς, τόμ. Γ' (1886) 310-311, Αν. Κ. Ορλάνδος, Η παρά το Ζαπάντι Βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ΑΒΜΕ, 9 (1961) τευχ. 1, 43-53, Θ. Θωμόπουλος, Το Αγρίνιο απ' την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Αθήνα 1954, 23-24, Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνική Αιτωλοακαρνανία, ΑΔ, 16 (1960) Χρονικά 196, Θ. Μποκώρος, Αιτωλία - Ακαρνανία (Μνημεία, ήρωες, θρύλοι) Αγρίνιο (1968) 78-80, Αρχαιολόγος, Η βασιλική της Μεγάλης Χώρας, ΚΟΑ, 46 (1970) 384, Pallas, Monuments, 28-29.

ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΜΑΥΡΙΚΑ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

Στην τοποθεσία Μαύρικα, πέντε χιλιόμετρα νότια του Αγρινίου, κοντά στη λίμνη Λυσιμαχία βρίσκεται η Αγία Τριάδα. Η ονομασία της είναι γνωστή από ομώνυμο νεότερο εξωκλήσι που είναι χτισμένο από το 1884 μερικά μέτρα ανατολικότερα και από την τοπική προφορική παράδοση. Το αξιόλογο αυτό μνημείο σώζεται βυθισμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος μέσα στο νερό (31), απ' όπου προεξέχει σχεδόν μόνο ο τρούλλος. Λίγα λόγια για το μνημείο και σκαρίφημα της κάτοψης είχε δημοσιεύσει το 1886 ο Λαμπάκης, που πρώτος πρόσεξε την αξία του, και σύντομη περιγραφή του έδωσε ο Βοκοτόπουλος το 1975.

Ο ναός ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού ως προς την κάτοψη. Οι ισούψεις κεραίες του σταυρού ήταν καμαροσκέπαστες και στο χώρο συνάντησης υψώνεται ο τρούλλος (177). Ανήκει ειδικότερα στο σχήμα του ελεύθερου σταυρού της πρώτης παραλλαγής κατά Ορλάνδο¹, όπου τα «τέσσερα σκέλη

177. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου.

του σταυρού κατασκευάζονται ισομήκη, σχηματίζουν δηλαδή τον λεγόμενο «ελληνικόν σταυρόν». Στη δυτική πλευρά χτίστηκε σε μεταγενέστερη εποχή ορθόγωνιος νάρθηκας, ερειπωμένος σήμερα. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και ανάμεσά τους σε οριζόντιες στρώσεις έχουν τοποθετηθεί πλίνθοι. Οι καμάρες και ο τρούλλος χτίστηκαν με πλίνθους και μόνο σε ορισμένα σημεία παρεμβάλλονται λίθοι, που δεν αποκλείεται να προέρχονται από μεταγενέστερες επισκευές. Ο ψηλός τρούλλος, με την ημισφαιρική στέγη, διαθέτει τέσσερα μεγάλα μονόλοβα τοξωτά παράθυρα, που περιβάλλονται με οδοντωτή ταινία (178). Μικρότερο δίλοβο φωτιστικό άνοιγμα διατρύπα την αψίδα του Ιερού με πλίνθινο διαχωριστικό πεσίσκο στη μέση. Παλιότερα στην εσωτερική επιφάνεια των καμαρών διακρίνονταν ίχνη τοιχογραφιών. Σημείωμα αθηναϊκού κώδικα του 1377 αναφέρει σταυροπηγιάκό ναό της Αγίας Τριάδας «έν τῷ χωρίῳ Σελτζιάνῳ δρούγγου Ἀχελώου ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ μεγάλου βασιλέως πορφυρογεννήτου τοῦ Κομνηνοῦ, καὶ Νικήτα τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ναυπάκτου²». Αν και δεν έχει ταυτιστεί μέχρι σήμερα το χωριό Σέλτζανο, εντούτοις, επειδή ο σταυροπηγιάκός ναός βρίσκεται στην περιοχή Αχελώου, δεν θα ήταν παράτολμο να υποστηριχθεί πως το σημείωμα ίσως αναφέρεται στην Αγία Τριάδα του Μαύρικα.

Χρονολόγηση: Το μνημείο παραμένει βυθισμένο στο νερό και προσχωμένο και είναι δύσκολη η χρονολόγησή του. Ύστερα, είναι γνωστό πως ο τύπος του ελεύθερου σταυρού με τρούλλο, που κατάγεται από τα ρωμαϊκά μαυσωλεία και συνεχίζεται στα μαρτύρια της

178. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου: τοιχοδομία τρούλλου και καμαρών.

παλαιοχριστιανικής περιόδου, δεν είχε μεγάλη διάδοση στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο στην ηπειρωτική Ελλάδα, και γι' αυτό τα γνωστά παραδείγματα είναι ελάχιστα³.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Βοκοτόπουλου, το ψηλό και τετράγωνο τύμπανο του τρούλλου, η μορφή των παραθύρων και η περιορισμένη χρήση οδοντωτών ταινιών καθώς και η έλλειψη πλίνθινου διακόσμου οδηγούν σε πρώιμη χρονολόγηση του μνημείου, που πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 8ου ή στο πρώτο μισό του 9ου αιώνα.

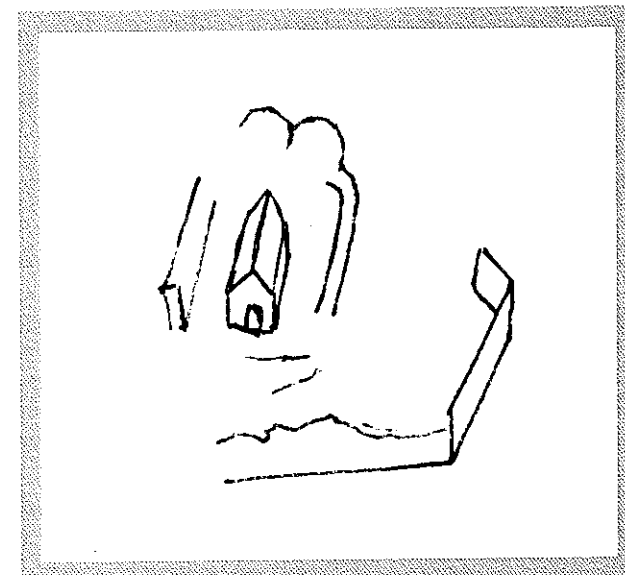
Βιβλιογραφία

Γ. Λαμπάκης, Επιστημονική περιοδεία. Γ' Αγρίνιον, Εβδομάς, Γ' (1886) 282-83, Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 50-51, 107-109, 186, Αρχαιολόγος, Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου, ΚΟΑ, 54 (1970) 648.

1. ΑΒΜΕ, 6 (1948) 86.

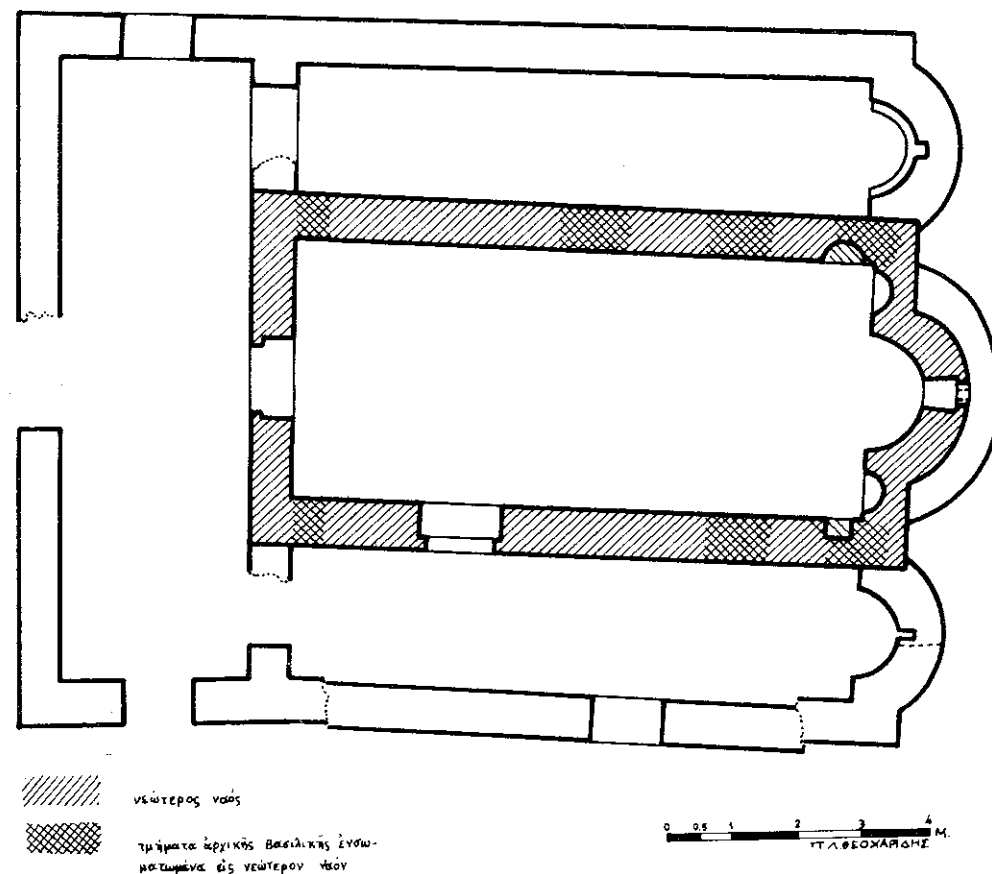
2. V. Laurent, *Charisticariat*, REB, 12 (1954) 101. Για τη σημασία του όρου δρούγγου και δρούγγου: Ε. Χρυσός, Ιστορικά στοιχεία για την Ήπειρο σε σημείωμα του κώδικα Cromwel 11, ΗΧ, 22 (1980) 60 σημ. 3.

3. Βλ. σχετικά παραδείγματα: Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 107 σημ. 3-7 και 108 σημ. 1-7.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΡΗΜΙΤΟΥ

Στην ανατολικότερη πλευρά του Αρακύνθου, πάνω σε πλάτωμα με νερά, πλατάνια και πυκνή βλάστηση σώζονται τα απομεινάρια παλαιάς τρίκλιτης βασιλι-

179. Παναγία Τρημιτού: κάτοψη του καθολικού (Βοκοτόπουλος).

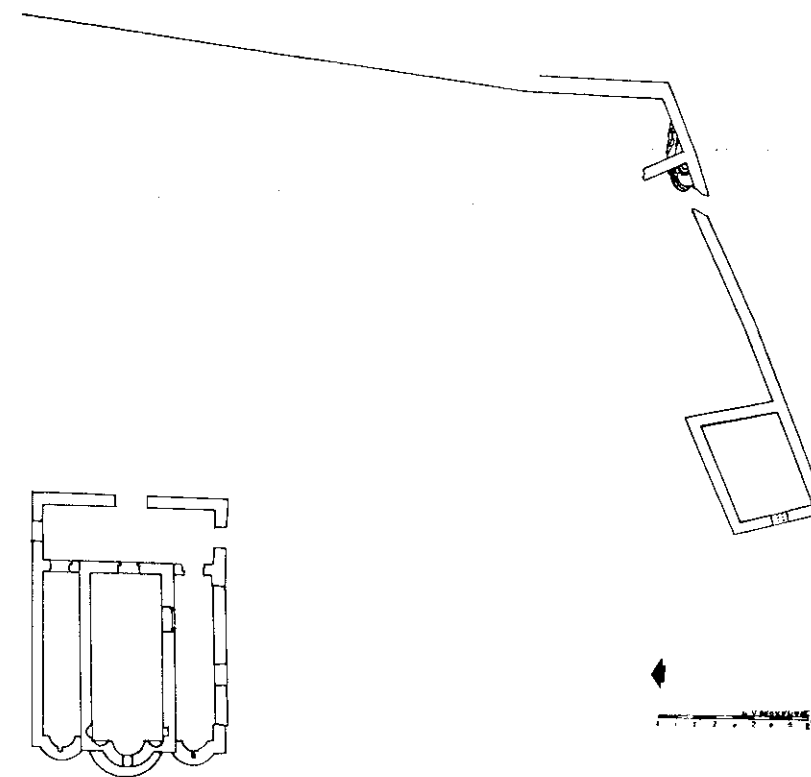
κής, της Παναγίας Τρημιτού. Μετά τον Εύηνο ποταμό, κοντά στο συνοικισμό Παραδείσι και ύστερα από ανηφορική πορεία μιάς περίπου ώρας μέσα σε μαγευτικό δάσος, απλώνεται ο χώρος του αρχαίου μοναστηριού. Ωρισμένα στοιχεία, κυρίως γλυπτά αποτμήματα, μας οδηγούν στην παλαιοχριστιανική περίοδο, όπου τοποθετείται η ίδρυση της βασιλικής¹.

Το τοπωνύμιο Τρημιτού προέρχεται ίσως από «του Ερημίτου» (του Ερημίτου > τ' ρημίτου > τ' ρημιτού), και δεν αποκλείεται να πρόκειται για τη Μονή των Ερημιτών, μετόχι της οποίας επισκέφτηκε το 1238 ο οικουμενικός πατριάρχης, στη Νίκαια τότε, Γερμανός Β' (1222 - 1240) καθώς αναφέρεται σε αθηναϊκό κώδικα του 1377².

Τα ερείπια του μνημείου μελέτησε ο Βοκοτόπουλος και κατέληξε σε νέα συμπεράσματα για τρίκλιτες βυζαντινές βασιλικές στη Δυτική Ελλάδα και γενικότερα στη χερσόνησο του Αίμου³. Ο ναός σε δεύτερη φάση χτίστηκε ως τρίκλιτη βασιλική (διαστάσεις 13.50 X 10.55 μ. χωρίς τις αψίδες) με ξύλινη στέγη (179). Σώζονται οι εξωτερικοί τοίχοι αλλού σε μεγαλύτερο ύψος και αλλού σε μικρότερο. Πάνω στο κεντρικό κλίτος χτίστηκε πρόσφατα νεότερος ναός που διατήρη-

σε την παλαιότερη τοιχοποιία περισσότερο στη βόρεια πλευρά και λίγο στη νότια μέχρι ύψους 0.90 μ. Από τις τρεις ημικυκλικές αψίδες σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος (περίπου 2.50 μ.) η κόγχη του Διακονικού, που μόνη αυτή διασώζει μονόλοβο τόξωτό παράθυρο και αυτό μόνο στη νότια πλευρά. Κοσμεύεται με οδοντωτή ταινία. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους με πεσσοστοιχία, που άφηνε ανοίγματα ανάμεσα στους πεσσούς, για να γίνεται η επικοινωνία. Δυτικά διαγράφεται ο νάρθηκας, που διατηρεί στη νοτιοδυτική γωνία τοίχο σε ύψος 2 περίπου μέτρων. Ανοίγεται σε κάθε πλευρά του από μία θύρα. Τέταρτη εξάλλου θύρα ανοίγεται στη νότια πλευρά του ναού. Καλύτερα διατηρείται η θύρα της νότιας πλευράς του νάρθηκα. Ήταν τόξωτη και το τόξο περιβαλλόταν με οδοντωτή ταινία.

Την τοιχοδομία αποτελούν ασβεστόπετρες που τοποθετούνται σε στρώσεις με τη βοήθεια κονιάματος. Οριζόντιες σειρές πλίνθων χωρίζουν σε ζώνες τους τοίχους. Στους κάθετους αρμούς, ανάμεσα στους λίθους, παρεμβάλλονται οριζόντιες πλίνθοι. Οδοντωτή διακοσμητική ταινία, καθώς φαίνεται από τα τμήματα που σώζονται στον ανατολικό και νότιο τοίχο, περιέτρεχε όλες τις πλευρές του ναού. Όταν έ-

180. Παναγία Τρημιτού: γενική κάτοψη.

φτανε στο ύψος των τοξωτών θυρών, ακολουθούσε την καμπύλη του τόξου και κατόπιν συνέχιζε την πορεία της, οριζόντια πάλι.

Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους, ίσως και των πλαϊνών, σκεπαζόταν με μαρμαροθετήματα, καθώς δείχνουν κομμάτια που σώθηκαν στα γύρω πεζούλια, ενώ ο νάρθηκας (πιθανόν και τα πλάγια κλίτη) ήταν στρωμένος με ψηφιδωτό, που το συνέθεταν λευκές και σταχτιές ψηφίδες, καθώς φαίνεται από μικρά τμήματα που διασώθηκαν.

Ότι ο ναός ήταν καθολικό μοναστηριού φανερώνει ο μεγάλος τοίχος της αυλής που απλώνεται στα νότια και δυτικά (180). Είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους, στους αρμούς των οποίων παρεμβάλλονται, οριζόντια ή διαγώνια, πλίνθοι. Ο τοίχος στην εσωτερική του πλευρά σώζεται σε ύψος τριών περίπου μέτρων και το συνολικό του μήκος ξεπερνά τα 60 μ. Στην άκρη του νότιου τοίχου σώζεται δωμάτιο, ίσως τμήμα από σειρά κελλιών που θα υπήρχαν ως τη νοτιοδυτική γωνία. Διατηρείται σχεδόν ολόκληρη η ανατολική πλευρά του. Παρουσιάζει το ίδιο σύστημα τοιχοδομίας με το ναό και διασώζει δίλοβο παράθυρο χωρίς το διαχωριστικό κιονίσκο. Η οδοντωτή ταινία

που πλαισιώνει με τεταρτοκύκλια τα τόξα των λοβών φανερώνει τάση πρωτοτυπίας του τεχνίτη ή αποτελεί σημάδι τεχνικής αδυναμίας⁴.

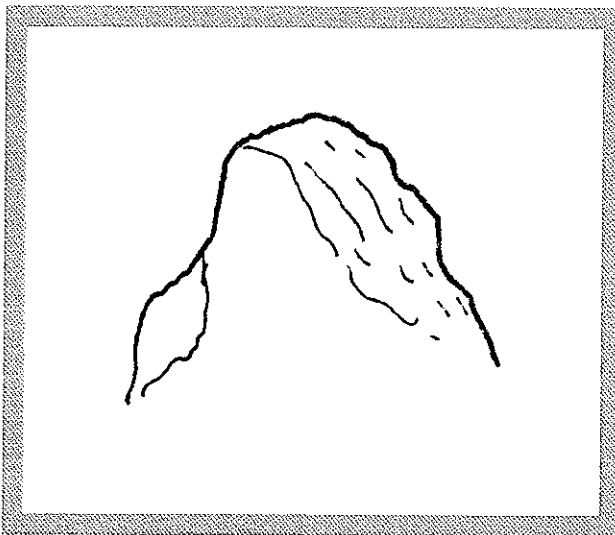
Γύρω από το ναό βρέθηκαν μαρμάρινα θωράκια, τμήματα επιστυλίου, κίονες, αμφικιονίσκοι, πλάκες, κιονόκρανα και άλλα αποτμήματα⁵. Αξιόλογα είναι δύο τμήματα επιστυλίου με διάκοσμο εφάπτομένων κύκλων που περικλείουν εφτάφυλλα ανθέμια καθώς και τμήματα θωρακίων με φυτικές παραστάσεις, άνθη, σχηματοποιημένα ανθέμια, τρίφυλλα και άλλα σχέδια. **Χρονολόγηση:** Το σύστημα της τοιχοδομίας, που μπορεί να συγκριθεί με την επιμελέστερη τοιχοδομία της Παναξιότισσας και η περιορισμένη χρήση οδοντωτών ταινιών, σε συνδυασμό με τον γεωμετρικό και φυτικό διάκοσμο του επιστυλίου ή τη διακόσμηση των άλλων γλυπτών, είναι στοιχεία που μας οδηγούν στα τέλη της πρώτης χιλιετίας. Είναι γνωστό εξάλλου ότι από τη μεσοβυζαντινή εποχή δε διασώθηκαν ψηφιδωτά δάπεδα με μόνη εξαίρεση τον Ταξιάρχη στη Λοκρίδα⁶. Η εκφυλισμένη όμως μορφή του ψηφιδωτού της Τρημιτού και η έλλειψη οποιουδήποτε διακοσμητικού μοτίβου μας απομακρύνει από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Αν σ' αυτά προσθέσουμε την τοποθέτηση

αμφικιονίσκων στα παράθυρα αντί για περσίσκους, που αποτελεί αρχαϊκό στοιχείο, πρέπει να δεχτούμε πως η Παναγία η Τρημιτού ανακατασκευάστηκε στα μέσα του 10ου αιώνα σε αντικατάσταση πιθανότατα ερειπωμένης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που υπήρχε στον ίδιο χώρο.

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 29-35, 95-105, 189-191.

1. Εντάχθηκε στο πρώτο κεφάλαιο των παλαιοχριστιανικών μνημείων.
2. V. Laurent, *Charisticariat*, 108, όπου το κείμενο του κώδικα: Σταυροπήγιον του καινιζομένου εκ βάθρων εύκτηρίου οίκου επ' όνόματι Μιχαήλ του αρχιστρατήγου των Άνω Δυνάμεων εν τῷ ὑπό τῷ θέματι τῶν Νικοπολιτῶν διακειμένῳ χωρίῳ τῆς Πτέρης ἀναγεγραμμένου παρά τοῦ εὐλαβεστάτου ἱερομονάχου καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μανῆς τῶν Ἐρημιτῶν Βαρθολομαίου τοῦ ἐπονομαζομένου Σανιάνου. Ἁγισθὲν παρά Γερμανοῦ τοῦ ἀγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων ἡμῶν Ἰωάννου καὶ Εἰρήνης ἐτῆ ςψμς', μηνί Φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος α'. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 29 σημ. 3.
3. Βοκοτόπουλος, ο.π., 103-105.
4. Κατὰ Βοκοτόπουλο (ο.π., 170) η ατέλεια παρατηρείται στα πρώιμα μνημεία.
5. Βοκοτόπουλος, ο.π., 33-35.
6. Αν. Ορλάνδος, Ο Ταξιάρχης της Λοκρίδος, ΕΕΒΣ, ΣΤ' (1929) 357, 368. Ο Ορλάνδος χρονολογεί το ψηφιδωτό στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα.

ΑΓΙΟΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Στη γυμνή και απόκρημνη βορειοανατολική πλευρά της Βαράσοβας, ύστερα από ανάβαση δύο περίπου ωρών, συναντούμε σειρά σπηλαίων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει το ασκηταριό των Αγίων Πατέρων (181). Στο εσωτερικό του σπηλαίου διατηρούνται, σε

181. Άγιοι Πατέρες Βαράσοβας.

ορισμένα σημεία, ερειπωμένοι τοίχοι, χτισμένοι με λίθους και πλίνθους. Στην είσοδο, εξωτερικά, παραμένουν ακόμη όρθια τμήματα τοίχων ορθογώνιου κτιρίου, που χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως δεξαμενή.

Το σπήλαιο ήταν ζωγραφισμένο, αλλά από την πολυχρόνια εγκατάλειψη καταστράφηκαν τα περισσότερα επιχρίσματα. Σήμερα σώζονται τέσσερις παραστάσεις που παρουσιάζουν μεγάλες φθορές, αλλά και μέγιστο εικονογραφικό ενδιαφέρον.

1. Μεταμόρφωση: Ο Χριστός ολόσωμος ευλογεί μέσα σε ελλειψοειδή δόξα, ενώ κρατεί κλειστό ειλητήριο στο αριστερό χέρι. Οι δύο προφήτες, Μωϋσής και Ηλίας, εικονίζονται να συζητούν στραμμένοι προς το κέντρο με απλωμένα μπροστά τα χέρια. Έχουν το ίδιο ανάστημα με το Χριστό και το μεγαλύτερο μέρος του σώματός τους βρίσκεται μέσα στη δόξα. Κάτω, μόλις ξεχωρίζουν σε διάφορες στάσεις, οι τρεις Απόστολοι.

2. Πεντηκοστή: Εικονίζονται σε μετωπική στάση καθιστοί σε μία σειρά όλοι οι Απόστολοι. Από το θρόνο, που βρίσκεται στην κορυφή του τριγώνου, ξεκινούν οι πύρινες γλώσσες, ως δέσμη, που φτάνουν ως τους φωτοστεφάνους. Οι Απόστολοι κρατούν Ευαγγέλιο στο αριστερό και ευλογούν με το δεξί.

182. Άγιοι Πατέρες Βαράσοβας: Ύψωση του Τιμίου Σταυρού.

3. Ύψωση του Τιμίου Σταυρού: Στο κέντρο υψώνεται σταυρός και στα πλαϊνά ζωγραφίζονται δύο ολόσωμοι φτερωτοί άγγελοι, ντυμένοι με αυτοκρατορική στολή κι έχοντας στα χέρια τους σκήπτρα. Πάνω δεξιά η επιγραφή: Η ΥΨΟ(Σ)Η ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ (182).

5. Κεφάλι αγίου σε υπερφυσικό μέγεθος. Χαρακτηριστική είναι η λευκή ούλη κόμη που μας θυμίζει τον Απόστολο Πέτρο. Ο άγιος ζωγραφίστηκε μάλλον σε προτομή.

Τα περισσότερα χρώματα των παραστάσεων έχουν εξαφανιστεί. Διατηρείται σε μερικά πρόσωπα ο σκούρος καστανόχρωμος προπλάσμος και μερικές πρασινοκόκκινες φωτοσκιάσεις. Η πτυχολογία των φορεμάτων είναι μαλακή. Ξεχωρίζει ιδιαίτερα ο ομοιόμορφος κυματιστός τρόπος που πέφτει το ιμάτιο στα γόνατα των Αποστόλων πετυχαίνοντας αρμονική σύνδεση γραμμών και τόξων.

Χρονολόγηση: Ο αρχαϊκός τύπος των τοιχογραφιών μας οδηγεί εικονογραφικά στη νέα βυζαντινή φάση, που αρχίζει αμέσως μετά την εικονομαχία. Η διάταξη των Αποστόλων και το πύρινο τρίγωνο στην Πεντηκοστή, το οικείο πλησίασμα Χριστού και Προφητών και η έλλειψη φωτεινών ακτίνων στη Μεταμόρφωση καθώς και το υπερφυσικό κεφάλι του αγίου μας μεταφέρουν στην τέχνη των εκκλησιών της Καππαδοκίας, που αναπτύχθηκε από τον 9ο ως τον 12ο αιώνα.

Παράσταση της Πεντηκοστής π.χ. με όμοια διάταξη και στάση των Αποστόλων, με ίδια απόδοση του θρόνου και του ακτινωτού τρόπου που κατεβαίνουν οι γραμμές προς τους Αποστόλους και με την ίδια πτυχολογία των ενδυμάτων συναντούμε στην εκκλησία του Qeledjar¹ του 10ου αιώνα καθώς και στο Toqale Kilissè² του 10ου επίσης αιώνα. Αξίζει να παρατηρήσουμε πως και η διάταξη των Αποστόλων στην παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στο Djanavar Kilissè³ δίνεται με παρόμοιο τρόπο, καθώς οι Απόστολοι εικονίζονται καθιστοί σε ενιαίο μακρύ κάθισμα με ορθογώνιο ερεισίνωτο. Τις κυματιστές εξάλλου πτυχώσεις, με την ομοιόμορφη επανάληψη στο ύψος των γονάτων, τις συναντούμε στην παράσταση της Πεντηκοστής του ναού των Αποστόλων στη Σινασσό, που είναι ζωγραφισμένη γύρω στο 900⁴. Παράλληλα και η Μεταμόρφωση, στον ίδιο εικονογραφικό τύπο, με τους προφήτες που συζητούν, τον τρόπο που το σώμα τους κρύβει τις πλάγιες καμπύλες της δόξας και το Χριστό στο ίδιο επίπεδο με τους συνομιλητές του, είναι συνηθισμένη στις εκκλησίες και τα μοναστήρια της Καππαδοκίας, όπως π.χ. στο Elmale Kilissè⁵. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε τις μικρογραφίες των χειρογράφων της ίδιας περιόδου, απ' όπου πολλές φορές αντλούσαν τα θέματά τους οι καλλιτέχνες. Η Μεταμόρφωση των αγίων Πατέρων της Βαράσοβας μας φέρνει στο νου μικρογραφία με το ίδιο θέμα σε χειρόγραφο με Ομιλίες Γρηγορίου του Ναζιανζηνού της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων⁶, που έχει χρονολογηθεί στο 880-883. Τα εικονογραφικά χαρακτηριστικά είναι τα ίδια ως την παραμικρή λεπτομέρεια.

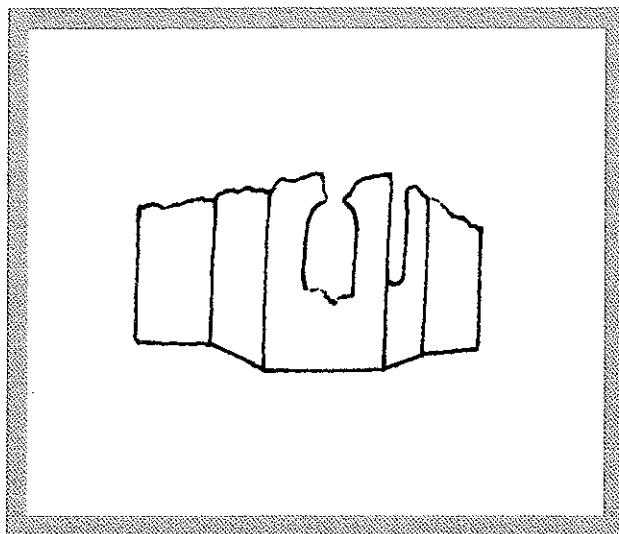
Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε πως η εικονογράφηση στο σπήλαιο των Πατέρων, καθώς και στο κοντινό σπήλαιο του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού, ακολουθεί το μεγάλο μοναστικό ρεύμα που ξεκινά από την Καππαδοκία και φτάνει ως τα τοιχογραφημένα σπήλαια της Κάτω Ιταλίας. Ότι ένας από τους δρόμους περνούσε κι από την Αιτωλία έχουμε δείξει αλλού⁷. Μετά από όλα αυτά ίσως δεν θα ήταν παράτολμο να υποστηριχθεί ότι και η εικονογράφηση του σπηλαίου της Βαράσοβας ανήκει στην πρώιμη μεταεικονομαχική περίοδο και κυρίως στον 10ο - 11ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Π.Α. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, 325.

1. G. De Jerphanion, *Les Eglises Rupestres de Cappadoce* (Paris, tom. A' 1925) premier album, πιν. 52a, *Marcell Restle*, Byzantine wall painting in Asia Minor, Recklinghausen, 1967, II, πιν. 275.
2. Jerphanion, ο.π., deuxième album, πιν. 81. 1+2, και M. Restle, ο.π., 115. Λίγο πιο εξελιγμένος είναι ο εικονογραφικός τύπος της Πεντηκοστής στο Kokar Kilissè. βλ. N. et M. Thierry, *Nouvelles Eglises rupestres de Cappadoce*, Paris 1963, πιν. 63b-64.
3. Jerphanion, troisième album, πιν. 207.

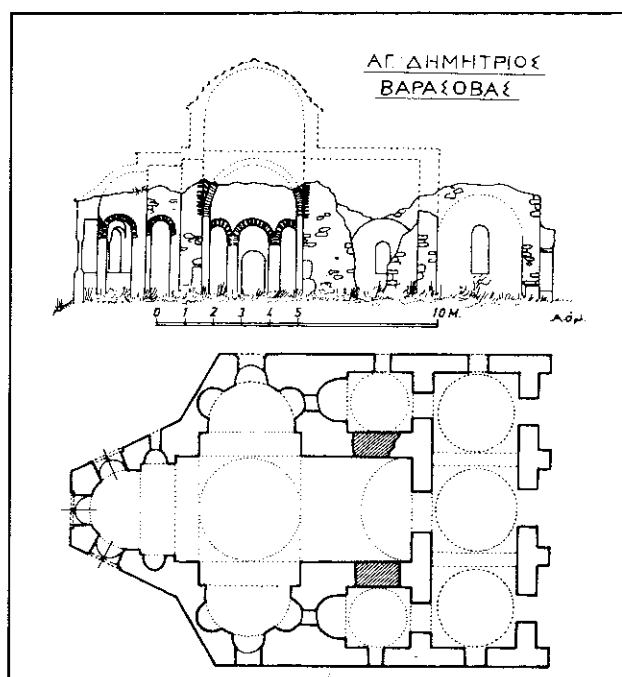
4. M. Restle ο.π., πιν. 404.
5. Jerphanion, ο.π., πιν. 119. 1 και M. Restle ο.π., πιν. 175, 204 και 231 Μεταμορφώσεις από εκκλησίες του Göreme του 12ου αι.
6. Lazarev, Storia della pittura, πιν. 95.
7. Βλ. το κεφ. βυζαντινή ζωγραφική.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Μισή ώρα πάνω από το χωριό Κάτω Βασιλική, σε χαμηλό λοφίσκο, νοτιοανατολικά της Βαράσοβας, υψώνονται τα ερείπια βυζαντινού ναού, που κατά την παράδοσή ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Δημήτριο. Ο ναός παρουσιάζει μεγάλο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον: πρόκειται για σπάνιο μεταβατικό τύπο, που συνδέει

183. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Ορλάνδος).

τον ελεύθερο με τον εγγεγραμμένο τρίκογχο ναό, όπως έδειξε ο Ορλάνδος. Πρέπει να υπήρξε καθολικό μοναστηριού, όπως δείχνουν βάσεις από προσκίσματα. Σχεδιασμένος από αρχιτέκτονα που είχε έντονη την αίσθηση της ισορροπίας και κατασκευασμένος από μαστόρους με επιμέλεια και καλαισθησία, διατηρεί μέχρι σήμερα, μέσα από τα ερείπιά του, την αρμονική σύνδεση γραμμών, γωνιών και τόξων (183).

Το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε το αποτελούν οι γκριζοπράσινοι ασβεστόλιθοι της περιοχής σφυροκοπημένοι, ώστε να συναρμολογούνται άνετα σε οριζόντιες στρώσεις. Οι πελεκητές πέτρες εναλλάσσονται με στώσεις πλίνθων που έχουν ζωηρό κόκκινο χρώμα. Δεν υπάρχει στην τοιχοδομία καθόλου κεραμοπλαστική διακόσμηση, εκτός από το γράμμα κάππα που τοποθετείται κάπου - κάπου στους κάθετους αρμούς, τότε δεξιόστροφα και τότε αριστερόστροφα. Υπάρχουν όμως εντοιχισμένοι καλοπελεκημένοι ογκόλιθοι σε γλαυκό χρώμα, που σχηματίζουν στις πλάγιες πλευρές σταυρούς (38). Πρέπει να προέρχονται από αρχαίο κτήριο, που ήταν στο λοφίσκο ή στην περιοχή. Σε μονοκόμματα μεγάλη πέτρα, που είναι πεσμένη στα νότια του ναού, είναι χαραγμένος σταυρός.

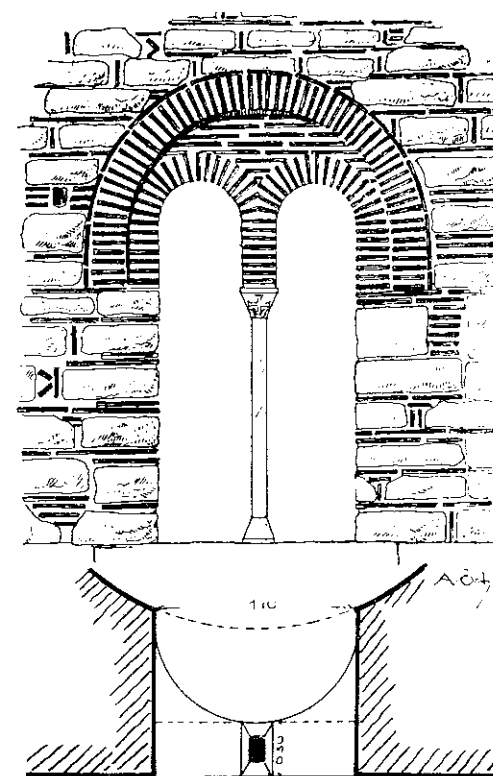
Στους τοίχους του ιερού, βόρεια και νότια, διατηρούνται μέχρι σήμερα ηχεία για την ακουστική του χώρου.

Η μεταβατικότητα του κτηρίου φαίνεται από τη διπλή αρχιτεκτονική υπόσταση του ρυθμού. Προς τον ανατολικό χώρο παρουσιάζει τον τύπο του ημιεγγεγραμμένου μονόκλιτου τρικόγχου ναού με τρούλλο, ενώ προς τα δυτικά τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με νάρθηκα. Ο τρούλλος υψώνονταν πάνω από τετράγωνο με το οποίο συνδέονταν τέσσερις κυλινδρικές καμάρες, που οι τρεις είχαν μικρό μήκος (0.85) και κατέληγαν ανατολικά, βόρεια και νότια σε ημικυκλικές κόγχες που στεγάζονταν με τεταρτοσφαίρια. Η δυτική έφτανε ως το νάρθηκα και είχε αρκετό μήκος (3.95). Χαρακτηριστικό είναι ότι σε κάθε μία από τις τρεις κόγχες ανοίγονταν ισάριθμες μικρότερες κόγχες, που άλλες ήταν τυφλές και άλλες, όπως στην ανατολική, τις διατρυπούσαν παράθυρα (184). Επίσης στον εγκάρσιο άξονα οι δύο μικρές κεντρικές κόγχες μετατρέπονταν σε εξωτερικές θύρες, ενώ οι δυτικές με στενά τοξωτά παράθυρα συνδέονταν με δύο διαμερίσματα - παρεκκλήσια βόρεια και νότια της δυτικής κεραίας του σταυρού, που στεγάζονταν με φουρνικά. Νάρθηκας, που φτάνει ως το πλάτος των πλευρικών τοίχων του κύριου ναού, επικοινωνούσε μαζί του με τρεις εσωτερικές θύρες, που δημιουργούν αντιστοιχία με άλλες τρεις εξωτερικές εισόδους που βρίσκονται στα δυτικά.

Με τον τρόπο αυτό, της προέκτασης δηλ. των στενών πλευρών του νάρθηκα ώστε να ευθυγραμμίζονται προς τις πλάγιες του κύριου ναού, λύθηκε το πρόβλημα της οργανικής σύνδεσης κύριου ναού και νάρθηκα. Από το άλλο μέρος, οι παράπλευροι χώροι

184. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας: η αψίδα.

185. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας: εξωτερική όψη παραθύρου της αψίδας (αναπαράσταση Ορλάνδου).

διαμορφώθηκαν ως ανεξάρτητα κλίτη ή παρεκκλήσια στα πλάγια του δυτικού σκέλους του σταυρού, καθώς δεν επικοινωνούν άμεσα με τον κύριο ναό αλλά διαμέσου του νάρθηκα.

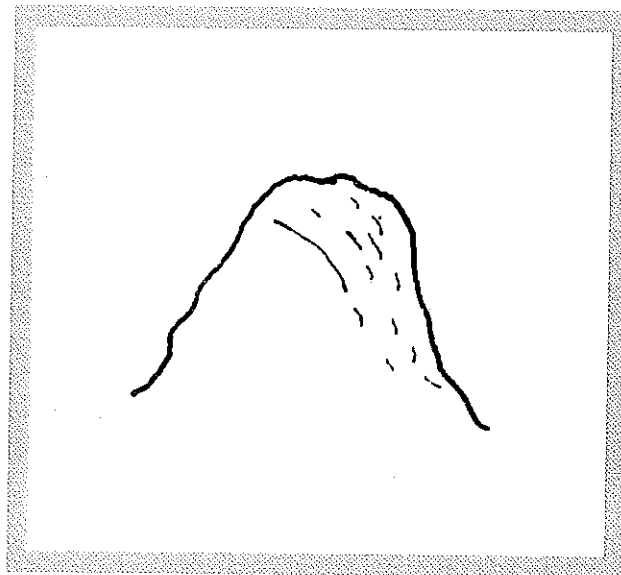
Ως προς την στέγαση του τριμερούς νάρθηκα η σύγκρισή του προς το παρόμοιο μνημείο της Παλαιοπαναγιάς, κοντά στη Μανολάδα της Πελοποννήσου, μας οδηγεί να δεχτούμε την κάλυψή του με φουρνικά. Χρονολόγηση: Ορισμένα αρχιτεκτονικά τεκμήρια μας οδηγούν στο δεύτερο μισό του 10ου ή στο πρώτο του 11ου αιώνα. Το βασικότερο είναι ότι ο τύπος του ημιεγγεγραμμένου τρικόγχου, που μας ενδιαφέρει εδώ, προηγήθηκε του εγγεγραμμένου τρικόγχου. Ο τελευταίος κατά τον Millet, εμφανίστηκε στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα. Ενισχυτικά επίσης της χρονολόγησης του μνημείου είναι η χρησιμοποίηση πλίνθων στους θόλους, η διάταξή τους σε οριζόντιες στρώσεις στην τοιχοποιία και η έλλειψη οδοντωτών διακοσμητικών ταινιών. Η ομοιότητα του μνημείου προς τον Όσιο Λουκά (τέλη 10ου - αρχές 11ου αιώνα) ενισχύει τη χρονολόγηση. Η ομοιότητα αφορά τα μονόλοβα παράθυρα, που έχουν διπλά τοξωτά πλαί-

σια, και τα δίλοβα του ιερού, όπου τα τοξωτά πλαίσια δεν φτάνουν ως την ποδιά, καθώς επίσης και οι διαχωριστικοί μαρμαρίνοι κιονίσκοι που τοποθετούνται και στα δύο μνημείο στο έξω μέρος του τοίχου και γενικά η εξωτερική εμφάνιση και η κατασκευή των παραθύρων (185). Στην ίδια εποχή οδηγούν και οι μεγάλοι σταυροί της τοιχοποιίας, που είναι επιμελέστεροι των σταυρών του Αγ. Νικολάου Μεσσήνης¹.

Βιβλιογραφία

Α. Ορλάνδος, Ο Αγ. Δημήτριος της Βαράσοβας, ΑΒΜΕ, 1 (1935) 105-120.

1. ΑΒΜΕ, 11 (1969) 102-113.

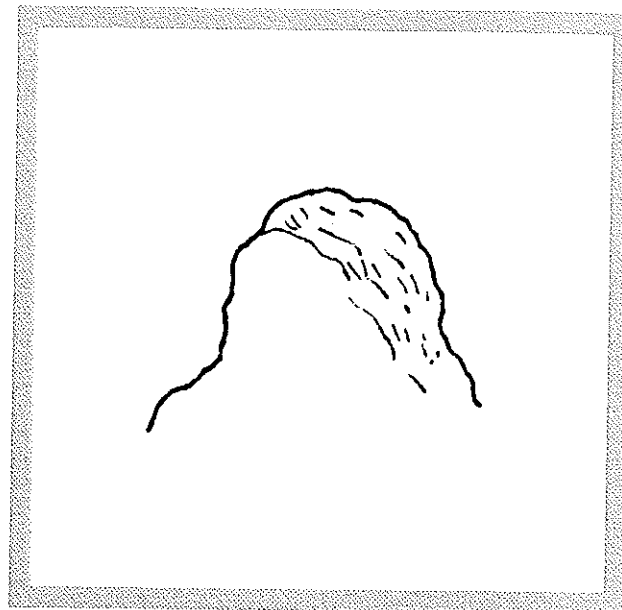
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Στη βόση της δυτικής ορθοπλαγιάς της Βαράσοβας, ύστερο από δύσκολη ανάβαση δύο και πλέον ωρών από το Περιθώρι, και στο ύψος οπ' όπου αντικρύζουμε κάτω το χωριό Γαλατάς, συναντούμε σειρά σπηλαίων. Το μεγαλύτερο απ' αυτά, γνωστό ως Άγιος Νικόλαος, είναι ένα οπὸ τα δύο σπήλαια που τιμούνται στο όνομα του ίδιου αγίου πάνω στη Βαράσοβα. Χρησιμοποιήθηκε ως ασκηταριό κατά τους βυζαντινούς χρόνους, από τους οποίους σώζονται τα ερείπια μικρού ναού (8 X 3.80 μ.) και μιας δεξαμενής. Ο ναύσκος του αγίου Νικολάου είναι κατασκευασμένος με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες και με πλίνθους που τοποθετούνται στους οριζοντίους αρμούς, κάποτε και στους καθέτους πάλι οριζόντια. Μπροστά στο σπήλαιο είναι χτισμένη δεξαμενή, για να συγκεντρώνει τα βρόχινα νερά. Η τοιχοδομία της είναι η ίδια με του ναύσκου και καλύπτεται τώρα με ημικυλινδρική καμάρα, ενώ κάποτε έφερε δίρριχτη στέγη. Ούτε οι τοίχοι του ναύσκου, ούτε το σπήλαιο φέρουν ίχνη τοιχογραφιών. Το γεγονός ότι σώζεται σημαντικό μέρος από το ναό και σε ικανοποιητική κατάσταση η δεξαμενή

δείχνει πως το σπήλαιο εγκαταλείφτηκε πολύ αργότερα από το άλλο του Αγίου Νικολάου, που βρίσκεται στη νότια πλευρά της Βαρόσοβας.

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Άγιος Νικόλαος Περιθωρίου, ΑΔ 25 (1970) Χρονικά 300.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΟΤΙΑΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Παραπλέοντας την οπτότομη νότια πλευρά της Βαράσοβας, ονόμασα στην Κάτω Βοσιλική και στο Κρυονέρι, οντικρύζει κανείς, πάνω στους βράχους, το σπήλαιο του Αγίου Νικολάου (186). Ύστερα από δύσκολη ανάβαση 20' συναντά το άνοιγμα του σπηλαίου. Στο βάθος σώζονται ερειπωμένοι τοίχοι του ναύσκου (9.50 X 6.15 μ.) και τα θεμέλια της ημικυκλικής του οψίδας. Η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και ενισχυμένη με ξυλοδεσιές. Βόρεια των ερειπίων του μονόχωρου ναού διατηρείται σε καλή κατάσταση ορθογώνια δεξαμενή - αγίασμα.

Το ευρύχωρο άνοιγμα του σπηλαίου έφραζε εγκάρσιο δώροφο κτίριο με τα κελλιά. Μικρός σκεπαστός διάδρομος διαμόρφωνε το διαβατικό, που αποτελούσε τη μοναδική πρόσβαση προς το εσωτερικό (187-188).

Βρέθηκαν δύο τμήματα από αρράβδωτο πορώδη κίονα και μερικά αποτμήματα μαρμαρίνων θωρακίων. Τα τελευταία φέρουν ανάγλυφη διακόσμηση με σταυρούς, κλάδους, και ρόδακες.

Μικρότερα σπήλαια και κόγχες σχηματίζονται βόρεια και νότια του κεντρικού σπηλαίου. Βορειοανατολικά δημιουργείται κόγχη σε μεγάλο ύψος. Υπολείμματα ξύλινης σκάλας στον τοίχο δείχνουν τον τρόπο ανάβασης από το κάτω σπήλαιο σε άλλο επάνω από

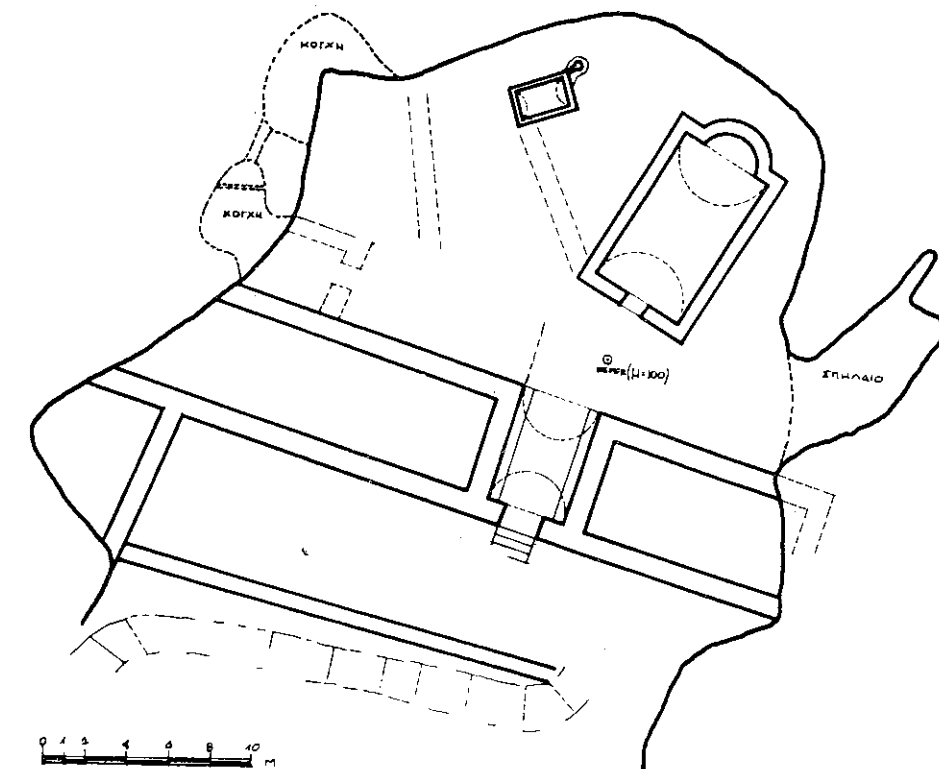

αυτό, αθέατο «εκ πρώτης όψεως». Η ύπαρξη δεύτερου ανεξερεύνητου σπηλαίου σε ύψος 12 περίπου μ. επάνω από το πρώτο ερμηνεύεται διπλά: α) Οι μοναχοί, όταν κινδύνευαν από τους παροπλέοντες τον Πατραϊκό πειρατές, ανέβαιναν για ασφάλεια σ' αυτό τρωβώντος επάνω και κάποιο ενδιάμεση σκόλα. β) Δεν αποκλείεται το δεύτερο σπήλαιο να το χρησιμοποιούσαν ως «εγκλείστρο», όπου οι μοναχοί εύρισκαν ησυχία.

Δεν είναι παράξενο ότι στον ίδιο χώρο της Βορόσοβας δύο βυζαντινό ασκηταριά είναι αφιερωμένο στον ίδιο άγιο. Το άγριο βουνό, όπως πέφτει απότομα στα βαθιά νερά του τρικυμισμένου κατά κανόνα Πατραϊκού, δένεται με τον προστάτη των θαλοσσών άγιο. Με τα αφιερωμένα εξάλλου στον Άγιο Νικόλαο σπήλαιο πρέπει να ήταν συνδεδεμένοι και οι νουτικοί της περιοχής στα νεότερα χρόνια. Έτσι εξηγείται ότι σε συμβολαιογραφική πράξη της 28 Μοΐου 1770 του ζακύνθιου συμβολαιογράφου Γ. Βιτάλη μαρτυρείται πως οι πατρινοί έμποροι Γ. Κωστάκης και Ρόδης Κανακάρης για να μετοφέρουν εμπόρευμα στο Λιβόρνο της Ιταλίας ναύλωσαν το πλοίο του μεσολογγίτη Δη-

186. Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας.

187. Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας: κάτοψη (Κατσιμπίνης).

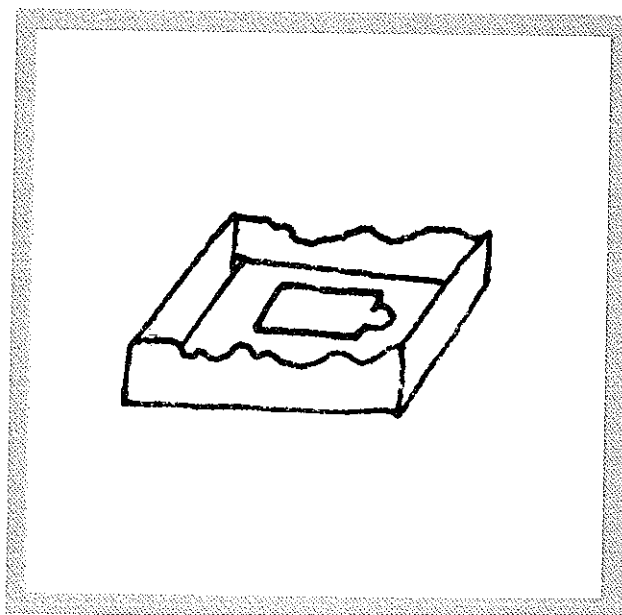
188. Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας: Το Σπήλαιο μετά την ανασκαφή (φωτ. 2000).

μητρίου Τρικούπη, που είχε το όνομα «Άγιος Νικόλαος της Βαράσοβας».

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Άγιος Νικόλαος Κάτω Βασιλικής, ΑΔ 25 (1970) Χρονικά, 301, Κ.Σ. Κώνστας, Βαράσοβα, ΑΕΕ, 2, 592, Κατσαρός, Ζητήματα, 31, Θαν. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας, «Περιλήψεις Τρίτου Συμποσίου βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης», (Αθήνα 1983) 67.

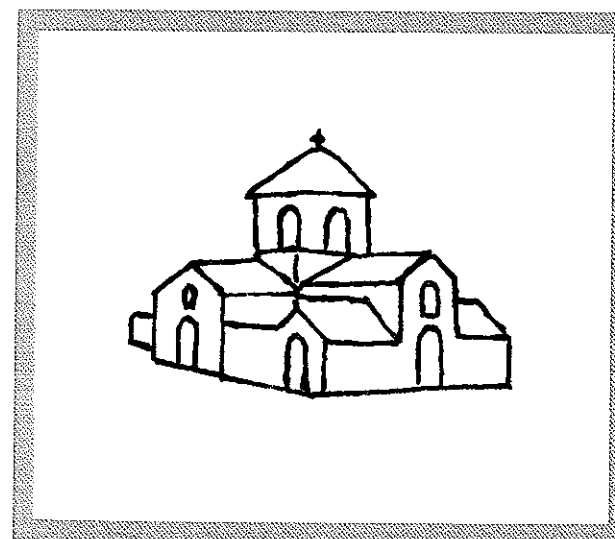
ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Ξεκινώντας από το χωριό Περιθώρι και ανηφορίζοντας τη δυτική πλαγιά της Βαράσοβας, ύστερα από πορεία 1 ώρας, φτάνει κανείς σ' ένα χώρο με πανύψη-

λα δέντρα κα νερά. Πάνω από τη μικρή αυτή «όαση» βρίσκεται ερειπωμένο το μοναστήρι του Αγίου Πέτρου, που οι κάτοικοι των γύρω χωριών το ονομάζουν, «στον Άη - Πέτρο». Σώζεται ο μαντρότοιχος της αυλής (15 X 24 μ.) και ερείπια μονόχωρου δρομικού ναού με τριπλευρή αψίδα. Από την τοιχοδομία το μνημείο χρονολογείται στην υστεροβυζαντινή περίοδο και είναι το μόνο από τα μοναστήρια, στην περιοχή της Βαράσοβας, που διασώζει τον περιτειχισμένο περίβολο. Από τον ναό (8 X 4.85 μ. χωρίς τη αψίδα) διατηρούνται σε αρκετό ύψος (2-2.50 μ.) ο νότιος τοίχος, ο ανατολικός με την αψίδα και το ανατολικό τμήμα του βόρειου. Η υπόλοιπη τοιχοδομία περιορίζεται στα θεμέλια. Οι τοίχοι χτίζονται με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες, που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις πλίνθων. Στους κάθετους αρμούς τοποθετούνται επίσης «γεμίσματα» με κομμάτια από πλίνθους. Το περισσότερο οικοδομικό υλικό - πέτρες, πλίνθοι, πωρόλιθοι - βρίσκεται σκόρπιο στον περίβολο και στον εσωτερικό χώρο του ναού.

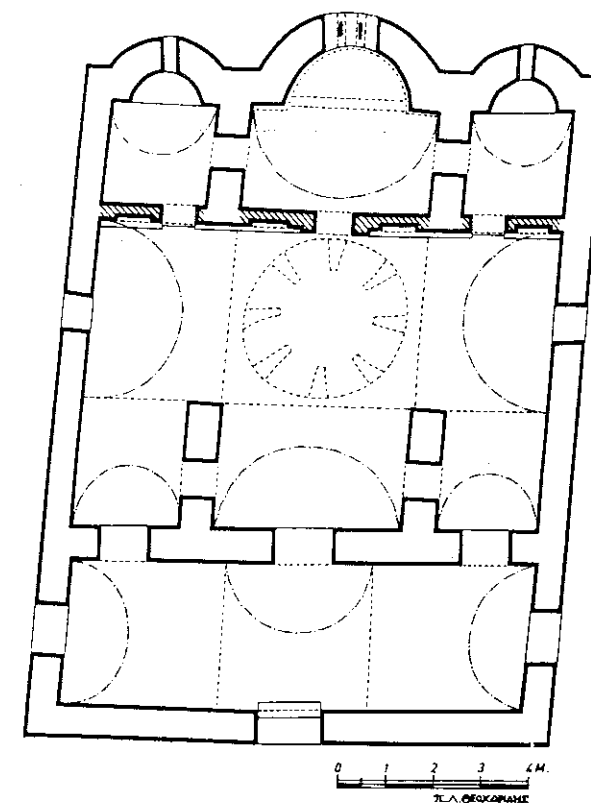
Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Άγιος Πέτρος και Παύλος Περιθωρίου, ΑΔ 25 (1970) Χρονικά, 300. Η τοπική παράδοση αποδίδει το μοναστήρι στον άγιο Πέτρο και όχι στους δύο κορυφαίους.

ΠΑΝΑΞΙΩΤΙΣΣΑ ΓΑΥΡΟΛΙΜΝΗΣ

Σε μια ήρεμη και ερημική τοποθεσία, που έρχεται σε αντίθεση με το γειτονικό απόκρημνο βουνό της Βαράσοβας, ανάμεσα σε πεύκα, ελιές και κυπαρίσσια, δυό χιλιόμετρα βόρεια της Γαυρολίμνης, σώζεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου που είναι πασίγνωστος με το όνομα Παναξιώτισσα. Απ' όσο ξέρουμε το επίθετο της Παναγίας «Παναξιώτισσα» είναι μοναδικό στον ορθόδοξο χώρο και πιθανότατα σημαίνει «αυτήν που αξιώθηκε των πάντων».

189. Παναξιώτισσα: κάτοψη (Βοκοτόπουλος).

Ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλλο και ανήκει στον ειδικό τύπο των λεγόμενων «ελλαδικών μεταβατικών» της κατηγορίας αυτής. Παρουσιάζει σε κάτοψη το σχήμα παράγωνου ορθογώνιου (13.70 X 10.90 χωρίς τις αψίδες), και έχει ανατολικά τρεις ημικυκλικές αψίδες, μια σε κάθε κλίτος, και δυτικά νάρθηκα, σύγχρονο του κύριου ναού (189). Τα γωνιαία διαμερίσματα έχουν χαμηλότερη στέγη και έτσι αφήνουν να διαγράφεται ζωρότερα στον ελεύθερο χώρο ο σταυρός, στη διασταύρωση των κεραιών του οποίου υψώνεται περίκομπος τρούλλος (190).

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ντόπιες σταχτιές ασβεστόπετρες, ελαφρά επεξεργασμένες στην εξωτερική τους πλευρά, που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με άφθονο κονίαμα. Χωρίζονται με σειρές πλίνθων, απλών, διπλών, τριπλών ή και πολλαπλών, που τοποθετούνται επίσης σε οριζόντιες στρώσεις. Πλίνθοι χρησιμοποιούνται συχνά και στους κάθετους αρμούς. Με πλίνθους μόνο είναι χτισμένος ο τρούλλος από την οδοντωτή ταϊνία και πάνω, καθώς επίσης οι θόλοι και τα λοφία.

Οι στέγες των κεραιών του σταυρού είναι δίρριχτες και καταλήγουν σε αετώματα, ενώ του νάρθηκα η εγκάρσια χαμηλή δίρριχτη στέγη, που καταλήγει ε-

190. Παναξιώτισσα από ΝΑ.

πίσης σε πλάγια αετώματα, διακόπτεται στη μέση από άλλη που στοιχίζεται προς τον άξονα του κτηρίου. Η μεσαία αυτή δίρριχτη στέγη, που καταλήγει δυτικά σε αέτωμα, βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τις άλλες κεραίες του στουρού, αλλά είναι λίγο στενότερη. Εσωτερικά το μνημείο καλύπτεται με καμάρες. Ο ναός διαθέτει τρεις εισόδους, από μία σε κάθε πλευρά του νάρθηκα και κατά τον άξονα των αετωμάτων.

Τα παράθυρα είναι λιγοστά και στενά, όλα μονόλοβα τοξωτά εκτός από το τρίλοβο της κεντρικής αψίδας (σελ. 168). Από ένα ανοίγεται στις πλάγιες αψίδες, και από δύο, επάλληλα, στα τύμπανα της βόρειας και της νότιας κεραίας του σταυρού, ένα στο αέτωμα της πρόσοψης και τέσσερα στο κάτω μέρος του τρούλλου, στους αντίστοιχους άξονες του μνημείου. Το τρίλοβο της κεντρικής αψίδας έχει τους λοβούς ισούψεις και χωρισμένους με μαρμαρίνους αμφικιονίσκους, που είναι ανόμοιοι, φέρουν διαφορετικά κιονόκρανα και τοποθετήθηκαν εδώ σε δεύτερη χρήση, ίσως από παλαιότερο μνημείο που θα υπήρχε στον ίδιο χώρο. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία περιβάλλει τα τόξα και συνεχίζεται οριζόντια στο πλάτος της αψίδας. Οι θύρες και τα παράθυρα απολήγουν σε τόξα με τη βοήθεια πλίνθων τοποθετημένων ακτινοειδώς, που περι-

βάλλονται με σειρά άλλων πλίνθων σε σχήμα ημικυκλίου.

Εσωτερικά ο νάρθηκας επικοινωνεί με τρεις θύρες, μία σε κάθε κλίτος. Τα γωνιαία διαμερίσματα του ναού καλύπτονται με καμάρες παράλληλες προς τον άξονα του κτηρίου, χωρίζονται από το κεντρικό κλίτος με συνεχή τοιχοδομία και επικοινωνούν μ' αυτό με χαμηλά τοξωτά ανοίγματα.

Στο τύμπανο του τρούλλου είναι χαρακτηριστικές οι οχτώ βαθύνσεις ορθογώνιας διατομής, που παρουσιάζουν το ίδιο πλάτος με τα παράθυρα του τρούλλου κάτω και στενεύουν προς τα πάνω χωρίς να συναντιούνται.

Το τέμπλο του ναού είναι νεότερο. Φαίνεται πως ο ναός ήταν τοιχογραφημένος κατά τη βυζαντινή εποχή. Αυτό δείχνει μία παράσταση των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα, καθώς και ίχνη χρωμάτων σε διάφορα σημεία των τοίχων.

Στο μνημείο δεν υπάρχουν κεραμικές διακοσμήσεις. Η τοιχοδομία του είναι λιτή. Κραυγαλέα αντίθεση προς αυτή την απλότητα αποτελεί ο τρούλλος, που είναι πραγματικό κομψοτέχνημα. Τα τέσσερα πλινθόχιστα παράθυρα συνδέονται με οδοντωτή ταινία,

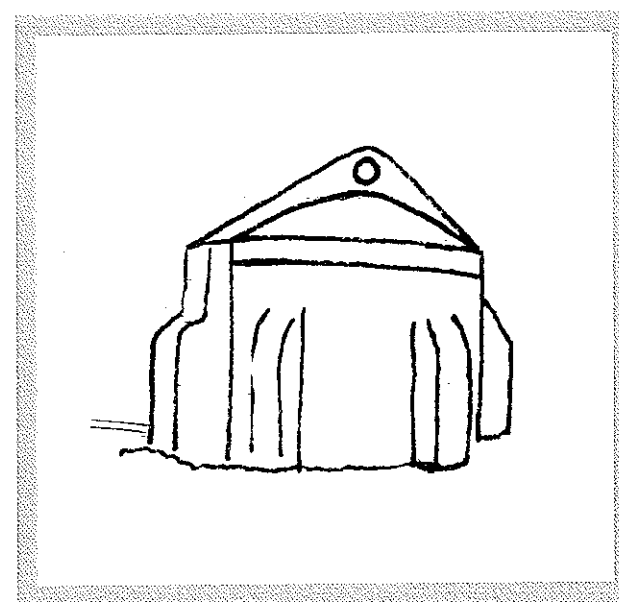
που, όταν φτάνει στο σημείο της γένεσης των τόξων, τα περιβάλλει ημικυκλικά. Πάνω από την οδοντωτή ταινία των τόξων των παραθύρων περιτρέχει τον τρούλλο ζωφόρος από στενόμακρους όρθιους ρόμβους και πιο πάνω, κάτω δηλ. από το γείσο, άλλη ζώνη με πλίνθους που σχηματίζουν τεθλασμένη γραμμή. Η «δαντελωτή» αυτή διακόσμηση του κομψού τρούλλου προσδίδει ελαφρότητα και ομορφιά στο μνημείο (32).

Από τις συνεχείς προσχώσεις ο ναός βρίσκεται τώρα χαμηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους κατά μισό μέτρο. Αυτό του αφαιρεί κάτι από τη ραδιονότητά του και δεν προβάλλεται όσο πρέπει.

Χρονολόγηση: Το μνημείο το μελέτησε παλαιότερα (1935) ο Ορλάνδος και το χρονολόγησε στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα. Αργότερα (1961) επανήλθε με νεότερα συγκριτικά στοιχεία και το χρονολόγησε με μεγαλύτερη ακρίβεια στο τέλος του ίδιου αιώνα. Τη χρονολόγησή του τη στηρίζει στη μελέτη των μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, που τους κατατάσσει με βάση τις αναλογίες της κάτοψης και της τομής. Ο Ν. Μουτσόπουλος (1971-72) πρότεινε χρονολόγηση του μνημείου στο β' τέταρτο του 10ου αιώνα. Νεότερος μελετητής του μνημείου, ο Βοκοτόπουλος, αναλύοντας τα μορφολογικά στοιχεία και παρουσιάζοντας πίνακα 23 μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων ελλαδικών ναών με βάση τις αναλογίες τους, χρονολόγησε το μνημείο στην τελευταία εικοσιπενταετία του 10ου αιώνα, συμφωνώντας με τον Ορλάνδο. Τα κυριότερα μορφολογικά τεκμήρια που τον οδήγησαν σ' αυτό το συμπέρασμα είναι: ο ψηλός κυλινδρικός τρούλλος, η υποχώρηση του τόξου μετώπου της κεντρικής αψίδας, η περιορισμένη χρήση οδοντωτών ταινιών, ο τριμερής νάρθηκας με δίρριχτη στέγη στα πλάγια διαμερίσματα, η επιμελημένη τοιχοποιία που προαναγγέλλει την ωραία τοιχοδομία του γειτονικού Αγίου Δημητρίου Βαράσσοβας των αρχών του 11ου αιώνα, ο διάκοσμος του τρούλλου με ρόμβους και ημιρόμβους και οι αναλογίες του τρίλοβου παραθύρου της κεντρικής αψίδας που διαπιστώνονται και σε άλλα μνημεία του β' μισού του 10ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Αν. Κ. Ορλάνδος, Η Παναξιώτισσα της Γαυρολίμνης, ΑΒΜΕ 1 (1935) 121-124. *Ιδιος*, Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, ΑΒΜΕ 9 (1961) 9-11, 14-15, 17, 19 σημ. 1, Ν. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣΠΘ, Ε' (1971-72) 333-334, *Αρχαιολόγος*, Παναξιώτισσα, ΚΟΑ 47 (1970) 416, Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 80-86, 116-126, 192-193.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΩΡΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

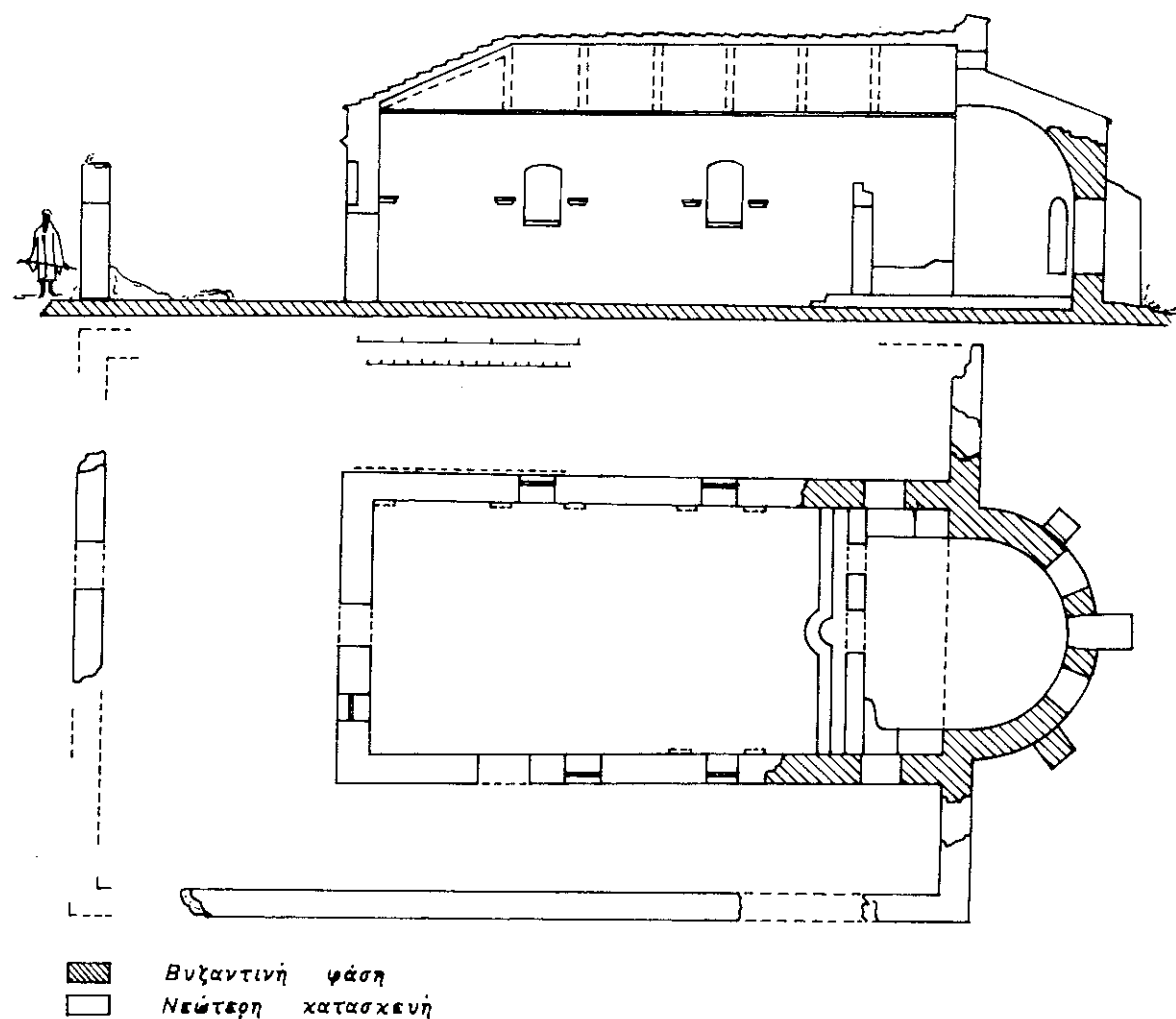
Ανάμεσα στα χωριά Άγιος Γεώργιος και Ευηνοχώρι, σε απόσταση περίπου 2 χλμ. και από τα δύο, βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, που αποτελεί σήμερα τον κοιμητηριακό ναό του πρώτου χωριού. Είναι από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία της περιοχής, αφού αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα βασιλικής, που μας μεταφέρει από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή περίοδο και από τη μεσοβυζαντινή στην εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, κι από κει στο χώρο της Τουρκοκρατίας. Τα στοιχεία που διατηρεί από τις παλαιότερες εποχές είναι ελάχιστα, ικανά όμως να μας βοηθήσουν στην ανασύνθεση των διαδοχικών φάσεων και ανακαινίσεων που δέχτηκε (191).

Ο ναός πρωτοχτίστηκε ως τρικλίτη ξυλόστεγη βασιλική κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως αναφέρθηκε ήδη στο κεφάλαιο των παλαιοχριστιανικών μνημείων.

Μεσοβυζαντινή περίοδος: Στη χρονική περίοδο από τις αρχές του 10ου ως τις αρχές του 11ου αιώνα επισκευάστηκε σημαντικά. Το άνω μέρος της αψίδας από ημικυλινδρικό διαμορφώθηκε σε πολυπλευρικό και ξαναχτίστηκε με πλινθοπερίκλειστο δομικό σύστημα, προστέθηκε οδοντωτή ταινία στα τόξα του τρίλοβου παραθύρου και κυκλικό παράθυρο στο αέτωμα. Το σημείο γένεσης του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας τονίσθηκε εξωτερικά με οδοντωτό γείσο (15).

Εποχή Δεσποτάτου: Κατά την εποχή αυτή προστέθηκε κατά τον άξονα του ναού και τρίτη αντηρίδα, που έκλεισε το κεντρικό τοξωτό παράθυρο. Ωρισμένες επισκευαστικές εργασίες επίσης πρέπει να έγιναν στα τόξα των πλευρικών ανοιγμάτων.

Στην ίδια εποχή τοποθετείται και η ζωγραφική της αψίδας. Οι τοιχογραφίες έχουν σφυροκοπηθεί για τη

191. Άγιος Γεώργιος: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Μπούρας).

στερέωση νεότερου στρώματος, που σήμερα δεν υπάρχει. Διακρίνονται αμυδρά ίχνη από την τεράστια Παναγία. Πρέπει να ήταν ένθρονη και να κρατούσε στα γόνατά της το Χριστό που ευλογεί. Αριστερά και δεξιά ζωγραφίζονται υπερμεγέθεις οι δύο αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Από τον Μιχαήλ διακρίνεται κυρίως η ένσταυρη σφαίρα από τη διακοσμημένη αυτοκρατορική στολή του. Αριστερά και δεξιά της Θεοτόκου σε μικρότερη κλίμακα εικονογραφούνται δύο πρόσωπα. Διακρίνεται αμυδρά μόνο το προς τα δεξιά, που είναι ο άγιος Γεώργιος. Διατηρείται γύρω από τον φωτοστέφανο η επιγραφή: Ο ΑΓΙ(ΟΣ) (Γ)ΕΩ(ΡΓΙΟΣ) (50).

Εποχή Τουρκοκρατίας: Ο ναός περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους και κλείστηκαν τα παράθυρα της αψίδας και τα τόξα των πλευρικών ανοιγμάτων. Τα πλαϊνά κλίτη ερειπώθηκαν. Οικο-

δομήθηκε εκ βάθρων ολόκληρη η πρόσοψη με ελαφρώς οξυκόρυφο παράθυρο και με πυροστρόβιλο, που διακοσμεί το τύμπανό του. Τοποθετήθηκε η κεραμιδωτή στέγη, που μαζί με την ξύλινη οροφή παρουσιάζει μεγάλη κλίση από ανατολικά προς τα δυτικά. Στρώθηκε το διατηρούμενο μέχρι σήμερα πλακόστρωτο δάπεδο του ιερού. Ο ναός με το κοιμητήριο περιτειχίστηκε και η είσοδος στον αυλόγυρο γίνεται με δύο θύρες: Μία ανατολικά, που φέρει τοξωτό υπέρθυρο με πελεκητές πέτρες, και άλλη δυτικά με οριζόντιο υπέρθυρο, που είναι και νεότερη. Χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο του τοίχου κροκάλες και πλίνθοι.

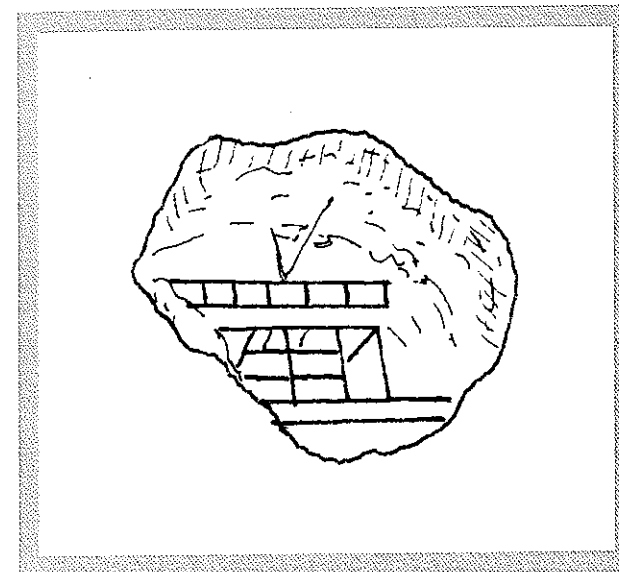
Κατά μαρτυρία μαστόρων, που επισκεύασαν το λιθόχτιστο τέμπλο πριν από 45 περίπου χρόνια και ύψωσαν το δάπεδο του κύριου ναού επικαλύπτοντας την πλακόστρωση, διακρίνονταν τότε τοιχογραφίες χαμη-

λά στο τέμπλο και στο ιερό.

Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι σε κάποια φάση ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως μοναστήρι.

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, 325-327. Ίδιος, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, 241, Ίδιος, Αρχιτεκτονική 203 σημ. 2, Κ. Γκούβρας, ΑΕΕ, 1, 100, Pallas, Monuments, 25-26, Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 436-443.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΚΡΕΜΑΣΤΟΣ

Η χαμηλή οροσειρά του Αρακύνου (= Ζυγού) φημίζεται για την πυκνή βλάστηση και για τα δάση από βελανιδιές και καστανιές. Εξάιρεση αποτελεί η νοτιοδυτική πλευρά, που βλέπει προς τη λιμνοθάλασσα Αιτωλικού. Εκεί οι βράχοι πέφτουν απότομοι και κοφτεροί. Εντυπωσιάζει το πλήθος των πολλών απόκρημνων σπηλαίων, που δεν έχουν ακόμη ερευνηθεί. Ένα από αυτά, ο Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, παρουσιάζει μέγιστο ενδιαφέρον, γιατί φαίνεται πως ήταν «το πιο σημαντικό ασκητικό κέντρο της περιοχής του Μεσαίωνα». Το επίθετο «Κρεμαστός» φαίνεται πως δόθηκε από τον ιδρυτή της Μονής Νικάνδρο, κατά μεταγενέστερη μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου (1199; - 1232), εξαιτίας του απόκρημνου βουνού: «... ή κατά την επίσκεψιν Άχελώου μονή του έν άγίοις πατρός ήμων Νικολάου, ήτινι κλήσιν έξ έαυτού ό πρώτως ταύτην δομηάμενος έχάρισατο, έρωτι τῷ θείῳ γενόμενος εκκρεμής και άκολουθως τῷ τρόπῳ έν απόκρημνῳ τῇ πέτρα επίκρεμάσας τό δόμημα και παρονομάσας οὕτω του Κρεμαστού»¹.

Ξεκινώντας από το Κεφαλόβρυσο Αιτωλικού και βαδίζοντας βορειοανατολικά, ύστερα από κοπιαστική

πορεία μιάμισης ώρας, φτάνει κανείς σε απότομη χαράδρα, πάνω από την οποία βρίσκεται το σπήλαιο του Αγίου Νικολάου (192). Στη χαράδρα υπάρχουν ερείπια παλαιών χτισμάτων. Ξεχωρίζει μονόχωρος ναύσκος με ημικυκλική αψίδα. Οι πλάγιοι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος 2 περίπου μ., ενώ έχει καταπέσει η στέγη. Βορειοανατολικά του σώζεται ορθογώνια καμαροσκέπαστη δεξαμενή, που συγκέντρωνε τα νερά της βροχής.

Σε ύψος 50 περίπου μέτρων από το βάθος της χαράδρας ανεβαίνει κανείς δύσκολα ως την απόκρημνη σπηλιά (193). Το άνοιγμα της σπηλιάς στο στόμιο είναι 6 περίπου μέτρα, στο κέντρο 8 και ο κατά μήκος άξονας από το στόμιο ως το βάθος 12.50 μ. (194). Ανατολικά, απέναντι από το στόμιο της εισόδου, υπάρχει λιθόχτιστο τέμπλο, που χωρίζει το σπήλαιο σε ιερό και κύριο ναό. Στο ιερό, παρ' όλη τη δυσκολία εντοπισμού τους, που οφείλεται στις ακανόνιστες επιφάνειες του βράχου, δημιουργείται είδος κόγχης και παραβημάτων (195). Στο κέντρο περίπου του κύριου ναού σώζεται πλατιά και βαθιά στέρνα που συγκέντρωνε απ' έξω με αγωγούς το νερό της βροχής. Μικρό σπήλαιο βρίσκεται στα βόρεια του μεγάλου, σε απόσταση 20 περίπου μ., με είσοδο επίσης από νοτιοδυτικά (196). Και τα δύο σπήλαια είναι τοιχογραφημένα με τοιχογραφίες που αποτελούν οριακό σταθμό για την εξέλιξη της τέχνης στο δυτικό στερεοελλαδίτικο χώρο. Από την άποψη της διατήρησης θα βρίσκονταν σε καλύτερη κατάσταση, αν μερικοί, που κατά καιρούς κατόρθωσαν να ανέβουν ως το σπήλαιο, δεν χάραζαν πάνω στις τοιχογραφίες τα ονόματά τους. Στα τελευταία χρόνια τοποθετήθηκε στο άνοιγμα του σπηλαίου (197) ξύλινη εξέδρα, για να διευκολύνονται οι προσκυνητές που ανεβαίνουν για να τιμήσουν τη μνήμη του αγίου, που γιορτάζεται εκεί δύο φορές το χρόνο, στις 6 Δεκεμβρίου και στις 20 Μαΐου.

Οι τοιχογραφίες: Διαπιστώνεται οργανωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα με κύριο γνώρισμα τις μεγάλες χριστολογικές και θεομητορικές γιορτές. Δεν υπάρχει θεματική ενότητα, γιατί τη θέση της καθεμιάς παράστασης την καθόριζε η καταλληλότητα του χώρου. Περιγράφουμε τις παραστάσεις από την είσοδο του σπηλαίου και βαδίζοντας από δεξιά προς τα αριστερά: 1. Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος: Η Παναγία ολόσωμη κρατεί μετάλλιο μπροστά στο στήθος της, όπου εικονίζεται μέχρι τη μέση ο Χριστός - Εμμανουήλ καθώς ευλογεί.

2. Γέννηση του Χριστού (198): Στο κεντρικό μέρος τοποθετείται η Παναγία. Εικονίζεται μισοξαπλωμένη πάνω σε λευκό στρώμα, ενώ ακουμπά έκπληκτη το κεφάλι της στο αριστερό της χέρι. Αριστερά το νήπιο στη φάτνη. Πάνω αριστερά άγγελος οδηγεί τους έφιππους μάγους, ενώ δεξιά άλλος μεταφέρει το χαρμόσυνο άγγελμα σε δύο ποιμένες, που φέρουν και ονόματα: ΑΡΕΤΟΝ ο γηραιότερος και ΤΕΝΕΤΟΡ ο νεότερος. Κάτω δεξιά ζωγραφίζεται το λουτρό του βρέφους με τις δύο μαίες. Ο Χριστός έχει παιδικό πρόσω-

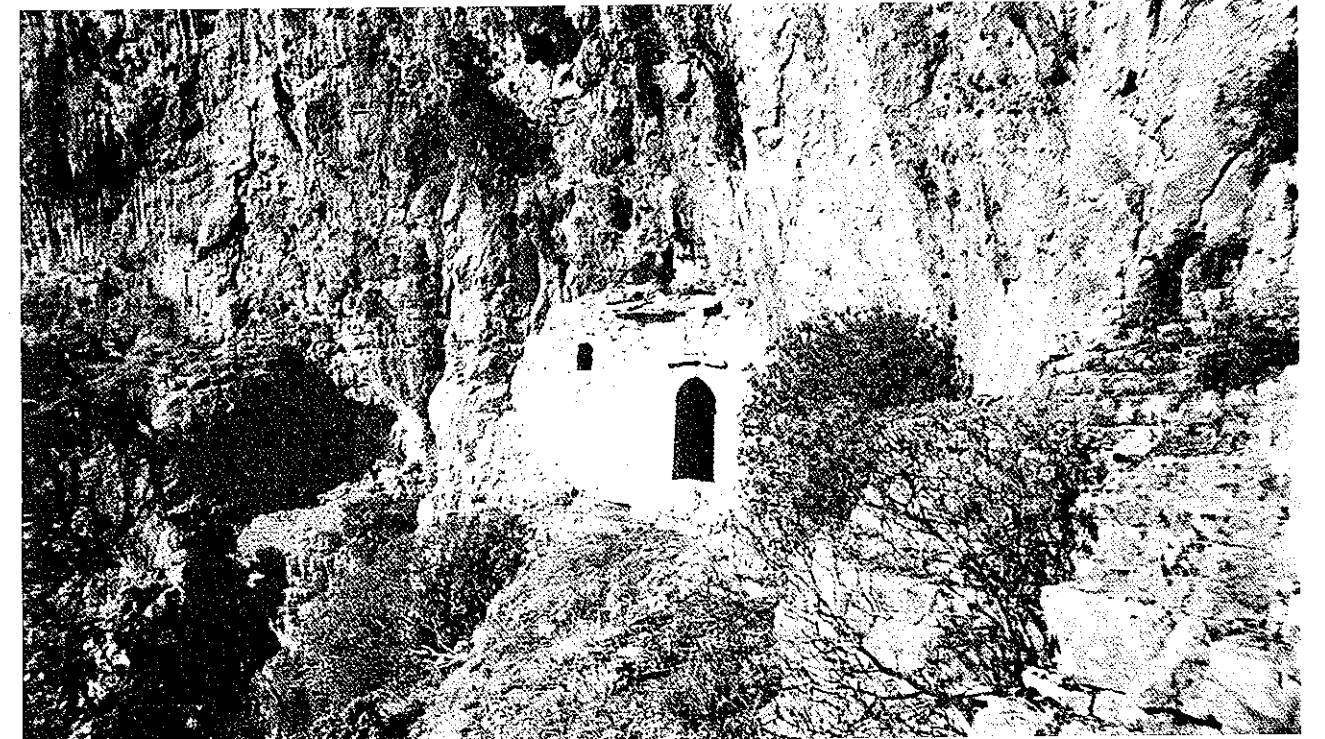
192. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: γενική άποψη των σπηλαίων.

193. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: η σκάλα ανόδου στο σπήλαιο.

195. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: το εσωτερικό του σπηλαίου.

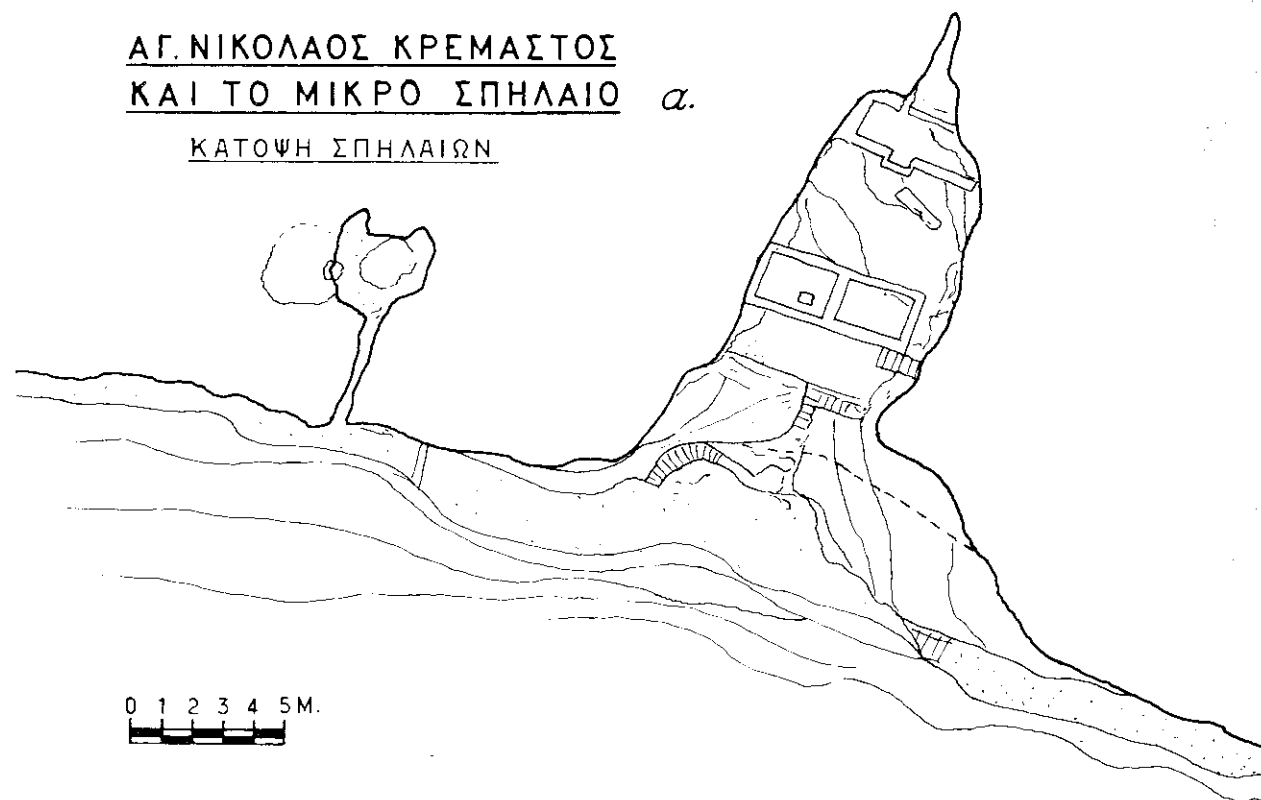
196. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: το μικρό σπήλαιο (πρόσοψη).

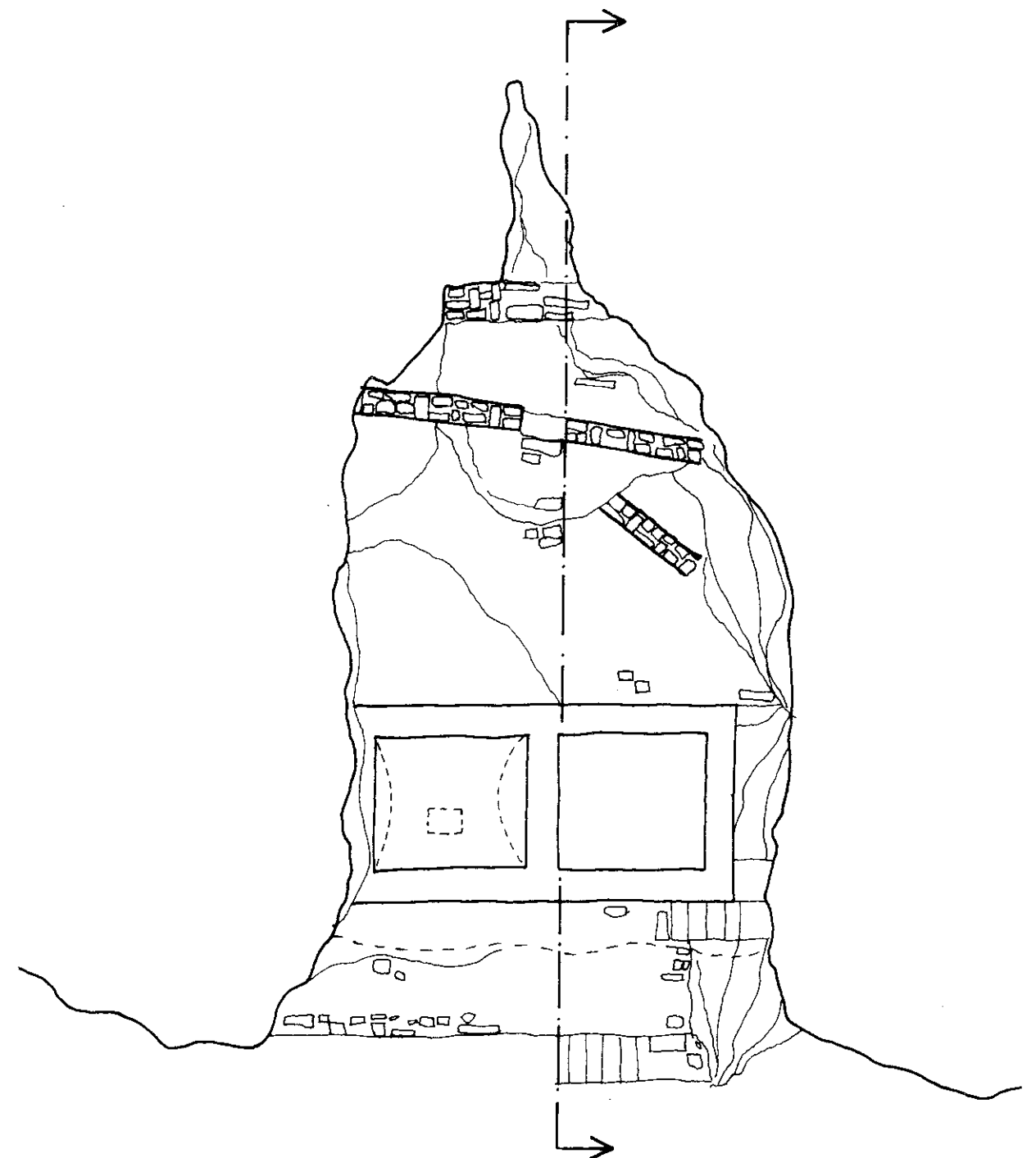

197. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: είσοδος του σπηλαίου.

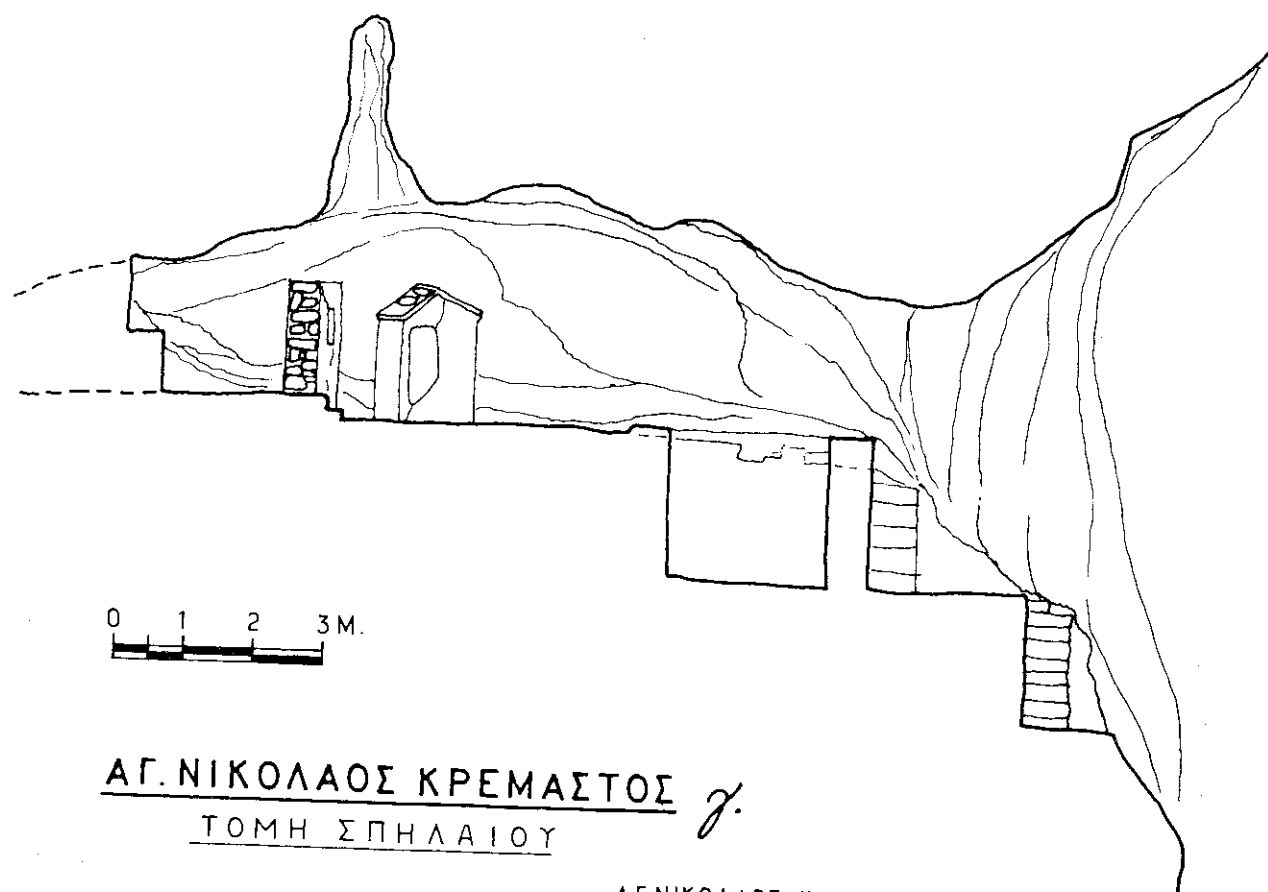
ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΣΠΗΛΑΙΟ α.
ΚΑΤΟΨΗ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

194. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: κάτοψη (Κατσιμπίνης).

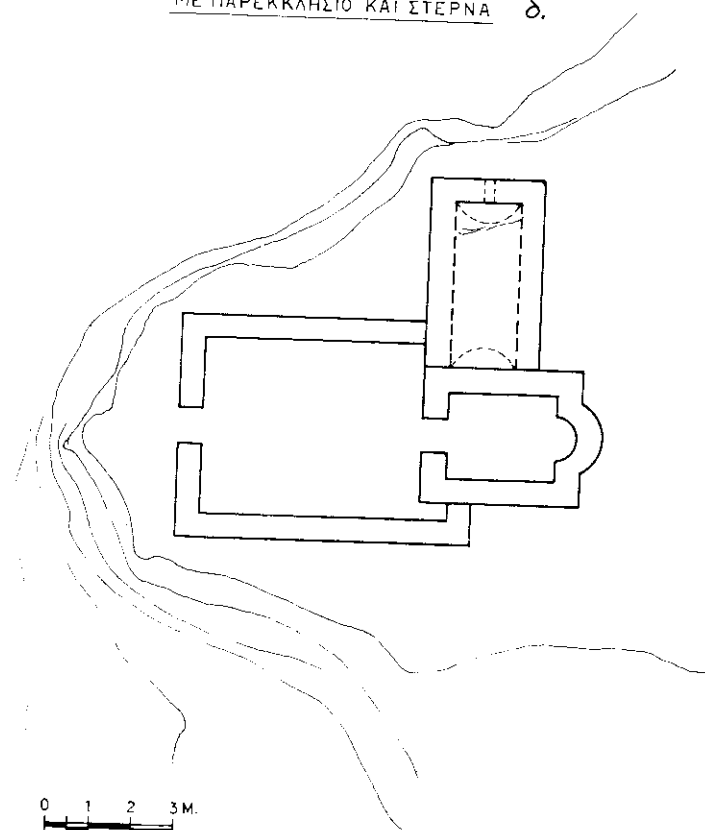

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΣ β.
ΚΑΤΟΨΗ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΣ
ΤΟΜΗ ΣΠΗΛΑΙΟΥ

ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΡΕΜΑΣΤΟΣ
ΚΑΤΩΦΗ ΚΕΛΛΙΟΥ
ΜΕ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟ ΚΑΙ ΣΤΕΡΝΑ

0 1 2 3 M.

πο και ευλογεί². Πρέπει να υποστηρίξουμε ότι πάρισος προς το λουτρό, στην άλλη γωνία αριστερά, θα παριστάνονταν ο Ιωσήφ. Αλλά η μορφή του έχει καταστραφεί.

3. Κάτω και αριστερότερα από τη Γέννηση διακρίνονται τα ίχνη κατεστραμμένης παράστασης. Πιθανότατα πρόκειται για τη Βάπτιση του Χριστού, απ' όπου σώζονται στο αριστερό δύο άγγελοι.

4. Μόλις διακρίνονται οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

5. Σε υπερφυσικό μέγεθος και σε προτομή εικονίζεται ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

6. Η σκηνή του Ευαγγελισμού. Ο φτερωτός αρχάγγελος Γαβριήλ απλώνει το δεξί του χέρι κι ευλογεί, ενώ η Θεοτόκος (65) στρέφει τα μεγάλα της μάτια προς το μέρος του. Ανάμεσά τους κεφαλαιογράμματα η επιγραφή του χαιρετισμού του αγγέλου: ΧΕΡΕ ΚΕΧΑΡΥΤΟΜΕΝΗ Ο Κ(ΥΡΙΟ)Σ ΜΕΤΑ ΣΟΥ και δεξιά της Παναγίας η απάντησή της: Η ΔΟΥΛΗ Κ(ΥΡΙΟ)Υ ΓΕΝΙ(ΘΗΤΩ) Κ(ΑΤΑ) ΤΟ Ρ(ΗΜΑ) ΣΟΥ.

7. Προτομή σε υπερφυσικό μέγεθος του αγίου Νικολάου. Διακρίνεται το αριστερό τμήμα της κεφαλής του.

8. Αριστερά του αγίου Νικολάου Ο ΠΑΛΕΟΣ ΤΟΝ ΗΜΕΡΟΝ (70). Ο Χριστός, με αδρά χαρακτηριστικά και διάλιθο φωτοστέφανο εικονίζεται ως τη μέση σε στάση ευλογίας. Πλαισιώνεται από δύο αρχαγγέλους ντυμένους με αυτοκρατορικές στολές (71).

9. Κάτω από τον Παλαιό των Ημερών διακρίνεται ο διάκονος Εύπλους (69) (Ο άγιος Εύφλος).

10. Αριστερά και πάνω από τον Παλαιό των Ημερών, σε μεγάλη επιφάνεια, ζωγραφίζεται η Ανάληψη. Ο Χριστός, μέσα σε ελλειψοειδή δόξα, που την κρατούν δύο αιωρούμενοι άγγελοι, ανεβαίνει προς τον ουρανό, ενώ κάτω σε δύο χορούς παριστάνονται οι μαθητές. Από τη σκηνή λείπει η μορφή της Παναγίας.

11. Εις Άδου Κάθοδος: Κάτω από την Ανάληψη εικονίζεται ο Πρόδρομος, που ευλογεί κρατώντας ειλητάριο με την επιγραφή: ΙΔΕ Ο ΑΜΝΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ Ο ΕΡΩΝ ΤΙΝ ΑΜΑΡΤΙΑΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ. Μπροστά από τον Πρόδρομο παριστάνεται ο Δαβίδ. Αριστερά διακρίνεται Η ΕΒΑ στραμμένη προς το μέρος του Προδρόμου και πιο δεξιά Ο (ΑΔΑΜ). Ανάμεσα στον Αδάμ και στον Πρόδρομο διακρίνεται το χέρι του Χριστού που κρατεί σταυρό. Πρόκειται βέβαια για την εις Άδου Κάθοδο.

12. Η Παναγία με αυτοκρατορική στολή κρατεί το Χριστό σε μετάλλιο και παριστάνεται ανάμεσα σε δύο σεβίζοντες αρχαγγέλους. Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή: Ι Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΣ Ι ΣΠΙΛΙΟΤΙΣΑ. Κάτω από την παράσταση σώζεται επιγραφή, που μνημονεύει τον ιδρυτή του μοναστικού αυτού κέντρου: ΝΙΚΑΝΔΡΩΣ (ΜΟΝ)ΑΧ(Ο)Σ ΕΝ ΜΗΝΟΙ ΙΟΥΛΙΩ ΙΝΔΙΚΤΙΟΝ(Ο)Σ ΤΡΙΤΗ(Ο) ΙΣ ΤΑ(Ο) Θ'.

13. Η Μεταμόρφωση. Βρίσκεται κάτω από την Παναγία τη Σπηλαιώτισσα. Ο Χριστός εικονίζεται μέσα σε ελλειψοειδή δόξα ανάμεσα στον προφήτη Ηλία και

198. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: η Γέννηση του Χριστού (τμήμα).

στο Μωυσή. Αριστερά από τον Ηλία τοιχογραφείται ο ευαγγελιστής Ιωάννης και δεξιά από το Μωυσή ο ΗΑΚΟΒΟΣ.

14. Διακρίνονται πέντε Απόστολοι στραμμένοι προς το κέντρο. Η υπόλοιπη παράσταση είναι κατεστραμμένη. Ίσως πρόκειται για την ψηλάφηση του Θωμά.

15. Ο Πρωτομάρτυρας Στέφανος, που ως διάκονος κρατεί λιβανωτίδα και θυμιατήρι.

16. Η Κοίμηση της Θεοτόκου. Η Παναγία περιβάλλεται μόνο από την ομάδα των Αποστόλων. Δεν ζωγραφίζεται καμιά από τις γνωστές επί μέρους σκηνές (Ιεράρχες, γυναίκες, κτήρια, επεισόδιο Ιεφονία). Στο κέντρο ο Χριστός, σε μία θαυμάσια προσωπογραφία, κρατεί την ψυχή της Παναγίας που έχει τη μορφή σπαργανωμένου βρέφους. Ψηλά δύο άγγελοι κατεβαίνουν για να την παραλάβουν.

17. Η Βαΐοφόρος. Ο Χριστός προσέρχεται από αριστερά πάνω σε ονάριο. Πλαισιώνεται από τον Απόστολο Πέτρο και άλλο μαθητή, που ζωγραφίζονται σε μεγαλύτερη κλίμακα. Δεξιά τα κτήρια της Ιερουσαλήμ και μπροστά στην πύλη ομάδα ανδρών, γυναικών και παιδιών. Παιδιά επίσης ανεβαίνουν σε δέντρα ή στρώνουν ρούχα μπροστά στο Χριστό.

18. Η Σταύρωση. Η εκφραστική σκηνή απλώνεται σε

199. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός. Σταύρωση: οι άγιες γυναίκες.

200. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: η αγία Θέκλα;

μεγάλη επιφάνεια. Το κέντρο κατέχει ο Χριστός (62), ενώ πάνω από το σταυρό εικονίζονται ως τη μέση άγγελοι (63) με υψωμένα χέρια. Αριστερά στέκονται σε διάφορες στάσεις η Παναγία και δύο μυροφόρες (199), ενώ δεξιά ο Ιωάννης και ο εκατόνταρχος με υψωμένο το δεξί τους χέρι προς το σταυρό. Στα άκρα, σε μικρότερη κλίμακα, εικονίζονται οι δύο ληστές.

19. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ (64). Ο πτερωτός αρχάγγελος, φορώντας αυτοκρατορική στολή, εικονίζεται μετωπικός στρέφοντας το βλέμμα του ελαφρά προς τα δεξιά του. Κρατεί μακριά ράβδο και σφαίρα, που επί-

νω της υπάρχει σταυρός και στα τέσσερα άκρα τα γράμματα ΦΧΦΠ. Πιθανότατα πίσω από τα γράμματα υποδηλώνονται τα αρχικά του στίχου που εκφωνείται στη λειτουργία των προηγιασμένων: Φως Χριστού Φαίνει Πάσι.

20. Αδιάγνωστος άγιος. Μόλις διακρίνονται τα ίχνη της κεφαλής του, που εικονίζεται κάτω από διακοσμητικό τόξο. Πρόκειται μάλλον για τον άγιο Νικόλαο.

21. Η Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων: Στην κόγχη του ιερού και κάτω από τη Μεταμόρφωση σώζονται τα πρόσωπα πολλών μαθητών (67,68) καθώς προσέρχονται σε δύο ημιχόρια προς το κέντρο, όπου ο Χριστός (66) κρατεί το Άγιο Ποτήριο.

22. Αδιάγνωστη αγία σε στηθάριο, πιθανότατα η αγία Θέκλα (200).

Έξω από το σπήλαιο, νότια του ανοίγματος της εισόδου και σε απόσταση 30 περίπου μ., διακρίνονται οι παρακάτω βραχογραφίες:

23. Ο Ευαγγελισμός. Διακρίνεται μόνο ο Γαβριήλ, ενώ η Παναγία έχει καταστραφεί.

24. Αδιάγνωστη μορφή κατεστραμμένη.

25. Η εις Άδου Κάθοδος (201). Διακρίνονται ο Χριστός που υψώνει τον Αδάμ, η Εύα σε στάση ικεσίας, ο Πρόδρομος που ευλογεί, ο Δαβίδ (ή ο Σολομών) και ο Άβελ.

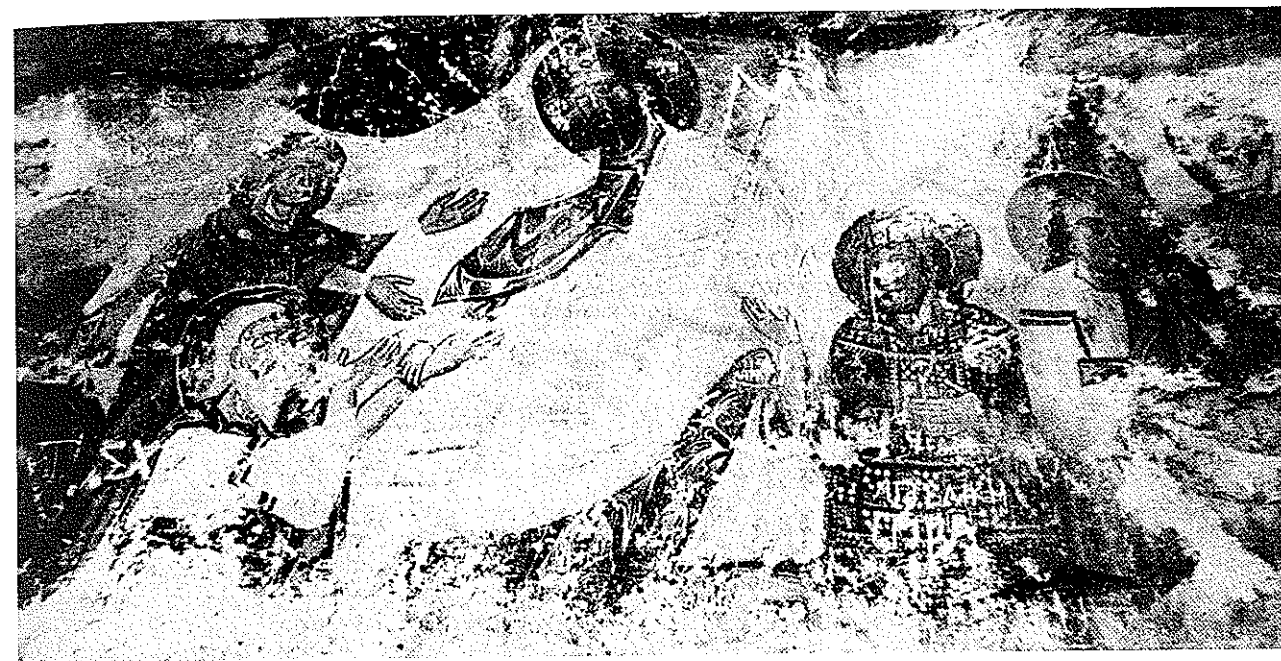
26. Αρχάγγελος Γαβριήλ σε μετωπική στάση. Διαβάζουμε την ευχή:

+ APXICT
PATHΓE BO
IΘI TON ΔΟΥ
(Λ)ON COY
ΜΙΧΑΗΛ ΑΜ(ΗΝ)³

Όλες οι σκηνές, και στο μεγάλο και στο μικρό σπήλαιο, χωρίζονται μεταξύ τους με παχιές γραμμές και κάποτε με γεωμετρικές διακοσμήσεις. Το μοτίβο που επαναλαμβάνεται είναι καστανόχρωμοι σταυροί σε λευκό έδαφος, που τοποθετούνται σε σειρές οριζόντιες και κάθετες, καθώς και ομόκεντροι κύκλοι, που επαναλαμβάνονται σε οριζόντιες σειρές.

Πάνω στους προπλάσμούς, χρώματος ώχρας, σημειώνονται οι σκιές με καστανό, ενώ τα περιγράμματα γράφονται με βαθύ κεραμιδί. Τα πρόσωπα και τα γυμνά μέρη φωτίζονται με λευκές μικρές ή μεγαλύτερες επιφάνειες. Γενικά εντυπωσιάζει ο λιτός τρόπος απόδοσης των προσώπων με τις αδρές γραμμές και κυρίως τα ορθάνοιχτα, μεγάλα και έκπληκτα μάτια που «αντικατοπτρίζουν την εσωτερική λαμπρότητα των εικονιζομένων», οι ίσιες μύτες, τα τονισμένα στόματα και τα καλοσχεδιασμένα μαλλιά.

Το μικρό σπήλαιο: Σώζεται μέρος της τοιχογράφησης του μικρού σπηλαίου. Διακρίνεται στη βόρεια πλευρά ο Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα (202) και η Παναγία στον τύπο της Βλαχερνίτισσας με το Χριστό σε μετάλλιο. Ακόμη στη νότια πλευρά, πάνω από τη χαμηλή και στενή είσοδο απ' όπου μπορεί κανείς να περάσει μόνο έρποντας, εικονίζονται σε στηθάρια ο

201. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός: η εις Άδου Κάθοδος.

άγιος Νικόλαος, η αγία Θεοδότη (203), αδιάγνωστος άγιος, ο άγιος Αντώνιος, και στην νοτιοανατολική πλευρά η Παναγία του Ευαγγελισμού, απέναντί της ο αρχάγγελος Γαβριήλ (204) από την ίδια σύνθεση και ψηλότερα ο Πρόδρομος.

Χρονολόγηση: Το σπουδαίο αυτό ασκητικό κέντρο χρονολογείται στο διάστημα από τον 10ο ως τον 13ο αιώνα. Στοιχεία που βοηθούν στην παρακολούθηση της ιστορίας και καλλιτεχνικής εξέλιξης της μονής του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού είναι:

α. Επιγραφή με το όνομα του πρώτου ιδρυτή.

202. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός.

Μικρό σπήλαιο: ο Χριστός.

β. Σιγίλλιο του Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Απόκαυκου.

γ. Επιγραφή δεξιά της εισόδου, δίπλα στον αρχάγγελο Μιχαήλ.

δ. Συγκριτική μελέτη παρόμοιων συγχρόνων μνημείων.

Το όνομα του πρώτου ιδρυτή, όπως είδαμε, διασώθηκε σε επιγραφή⁴, που βρίσκεται στη μεγάλη σπηλιά. Πρόκειται για το μοναχό Νίκανδρο, που έδρασε στην περιοχή στη δεκαπενταετία από το 990 ως το 1005⁵. Οι αρχαϊκές τοιχογραφίες του μικρού σπηλαίου.

203. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός.

Μικρό σπήλαιο: η Αγία Θεοδότη.

204. Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός.
Μικρό σπήλαιο: ο αρχάγγελος Γαβριήλ.

ου πρέπει να είναι σύγχρονες με την ίδρυση του μοναστικού αυτού κέντρου. Στην ίδια εποχή, δηλ. στα τέλη του 10ου ή στις αρχές του 11ου αιώνα, πρέπει να τοποθετηθούν και δύο παραστάσεις της μεγάλης σπηλιάς, με κριτήρια κυρίως τεχνοτροπικά: η Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος και η Θεοτόκος η Σπηλαιώτισσα (δηλ. οι με αριθ. 1 και 12). Με το πέρασμα του χρόνου η μονή μεγάλωσε και η φήμη της εξαπλώθηκε στην περιοχή. Στο 12ο αιώνα απέκτησε μεγάλη περιουσία και σε δεύτερη φάση ζωγραφίστηκε το μεγαλύτερο μέρος της μεγάλης σπηλιάς. Από το σιγίλλιο του Αποκαύκου φαίνεται πως στις αρχές του 13ου αιώνα (1205-1229), όταν ήταν ηγούμενος ο Θεοδοσίος, πρώην αρχιεπίσκοπος Ζικχίας, το μοναστήρι πέρασε μιά περίοδο οικονομικής εξασθένησης και μαρasmus και χρειάστηκε, ύστερα από παράκληση του Αποκαύκου, η επέμβαση του «μεγαλυπερόχου δουκός της επισκοπείας Αχελώου κυρ Νικολάου του Γοριανίτου»⁶. Αυτός μετά το θάνατο του Θεοδοσίου, τοποθέτησε ηγούμενο τον ιερομόναχο Τιμόθεο τον Πολύλογο, που τον επέλεξε ο μητροπολίτης, για να επιμεληθεί «τούς υπ' αυτόν μοναχούς, της συστάσεως του θείου ναού, της λυχνοκαίας αυτού, της ιεράς ψαλμωδίας, τά υπό την μονήν βοσκήματα, τούς αμπελώνας...»⁷.

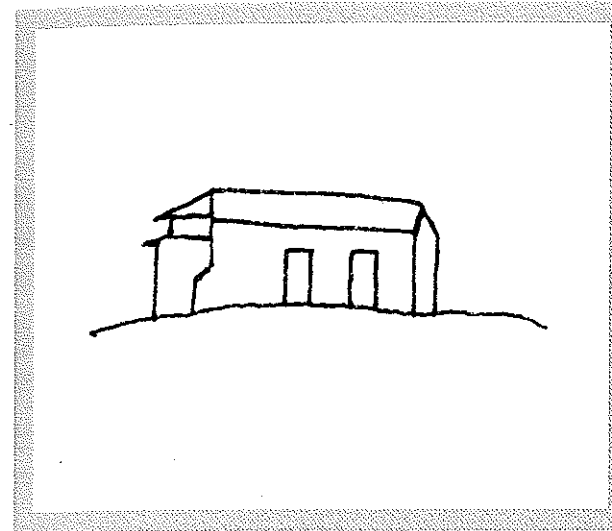
Μπορεί έτσι να υποστηριχτεί ότι η τοιχογράφηση του κύριου ναού έγινε πριν από την ηγουμενία του Θεοδοσίου, δηλαδή στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα. Στη χρονολόγηση αυτή συμφωνούν σύγχρονα μνημεία της ίδιας τεχνοτροπίας και ιδίως καππαδοκικά πρότυπα, όπως η μορφή της Παναγίας στη Γέννηση⁸ και τα χαρακτηριστικά των γυναικών στην Έγερση του Λαζάρου⁹ και στη Σταύρωση¹⁰ και γενικότερα τα αδρά περιγράμματα των προσώπων στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Göreme Carikli Kilise της ίδιας εποχής. Τα πρόσωπα στη Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων, με τα σκληρά χαρακτηριστικά και το ιδιαίτερο

γνώρισμα των ορθογώνιων σαγονιών¹¹, μας μεταφέρουν στον 12ο αιώνα, ενώ οι τοιχογραφίες που βρίσκονται εξωτερικά, δεξιά της εισόδου, κρίνοντας από όσα τεχνοτροπικά στοιχεία σώζονται και κυρίως αν ερμηνεύουμε σωστά την επιγραφή, μπορούν να χρονολογηθούν στις αρχές του 13ου αιώνα. Πιθανόν ο ιερέας της επιγραφής να είναι ο Μιχαήλ Κομνηνοδούκας (1204-1214), που θεωρείται ιδρυτής του Δεσποτάτου της Ηπείρου¹².

Βιβλιογραφία

Κίσσας, Σιγίλλιο Αποκαύκου, 167-196, *Ιδίας*, Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, εφημ. «Αιτωλική» αρ. φυλ. 351 (25 Ιουνίου 1978), Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 327-328, Βέη - Σεφερλή, Εκ των καταλοίπων Ν.Α. Βέη, ΒΝJ, 21 (1976) Παράρτημα 62-64 και 172, (Ο Κίσσας εξέδωσε το σιγίλλιο του Αποκαύκου από τον ανέκδοτο κώδικα Ιεροσ. 276, (Α. Παπαδόπουλος - Κεραμείς, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, τομ. Α, 1891 (: Bruxelles 1963) 340 κωδ. Ιεροσ. 276), ο οποίος παρουσιάζει ορισμένες διαφορές από τον Petrop., που εξέδωσε η Σεφερλή από το κατάλοιπο του Βέη), Κατσαρός, Ζητήματα, 29-30 και σημ. 52, 54. *Ιδίας*, Μία ακόμη μαρτυρία, 367-388, Αρχαιολόγος, Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, ΚΟΑ 50 (1970) 512, Κ.Σ. Κώνστας, Άγιος Νικόλαος Κρεμαστός, Α-ΕΕ 1, 136-137, Θ.Ε. Μπερσίμης, Το πανηγύρι του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού, ΑΕΑΣ 1 (1958) 243.

1. Βέη - Σεφερλή, Εκ των καταλοίπων Βέη, 63. Η σπουδαιότητα της Μονής φαίνεται και από το ότι έζησαν α' αυτή βιβλιογράφοι όπως ο Νίκων, που έγραψε το 1172 στη Μονή «του αγίου Νικολάου του σπηλαιώτου, ήτοι του Κρεμαστού» τον κώδικα αριθμ. 33 της συλλογής Wake στην εκκλησία του Χριστού της Οξφόρδης Βλ. σχετικά: Κατσαρός, Μία ακόμη μαρτυρία, 367-388.
2. Θαν. Παλιούρας, Το λουτρό του Χριστού στην παράσταση της Γέννησης, «Φιλολογικά» 2 (1979-80) 47-48.
3. Παράλληλη επίκληση - επιγραφή σε καππαδοκική εκκλησία («Κύριε βοήθει τη δούλη σου») βλ. J. Lafontaine - Dosogne, L' Eglise aux trois troix de Güllü dere en Cappadoce, "Byzantion" 15 (1965) 199.
4. Κατσαρός, Ζητήματα, 30 σημ. 52 και πιν. 3. Ο Κατσαρός δεν θεωρεί τον Νικάνδρο ιδρυτή της Μονής, αλλά «πιθανότατα ζωγράφο» που υπογράφει τις τοιχογραφίες. Βλ., Μία ακόμη μαρτυρία, 373 σημ. 24. Αντίθετα ο Κίσσας (Σιγίλλιο Αποκαύκου, 172-173) δημοσιεύοντας την επιγραφή θεωρεί τον Νικάνδρο «πρώτο κτήτορα». Η άποψη του Κίσσα φαίνεται σωστότερη.
5. Κίσσας, Σιγίλλιο Αποκαύκου, 173, *Ιδίας*, Άγιος Νικόλαος, 1.
6. Βέη - Σεφερλή, Εκ των καταλοίπων Βέη, 63.
7. *Ιδία*, 64.
8. M. Restle, Byzantine wall painting in Asia Minor, Recklinghausen 1967, II, 200.
9. Restle, II, 205.
10. Restle, II, 209.
11. Restle, III, 367, το πρόσωπο του αρχαγγέλου από τον Ευαγγελισμό στο Togar Triconch.
12. Για το Μιχαήλ και την ίδρυση του Δεσποτάτου: Nicol, Απαρχές του Δεσποτάτου, ΗΧ 22 (1980) 39-48.

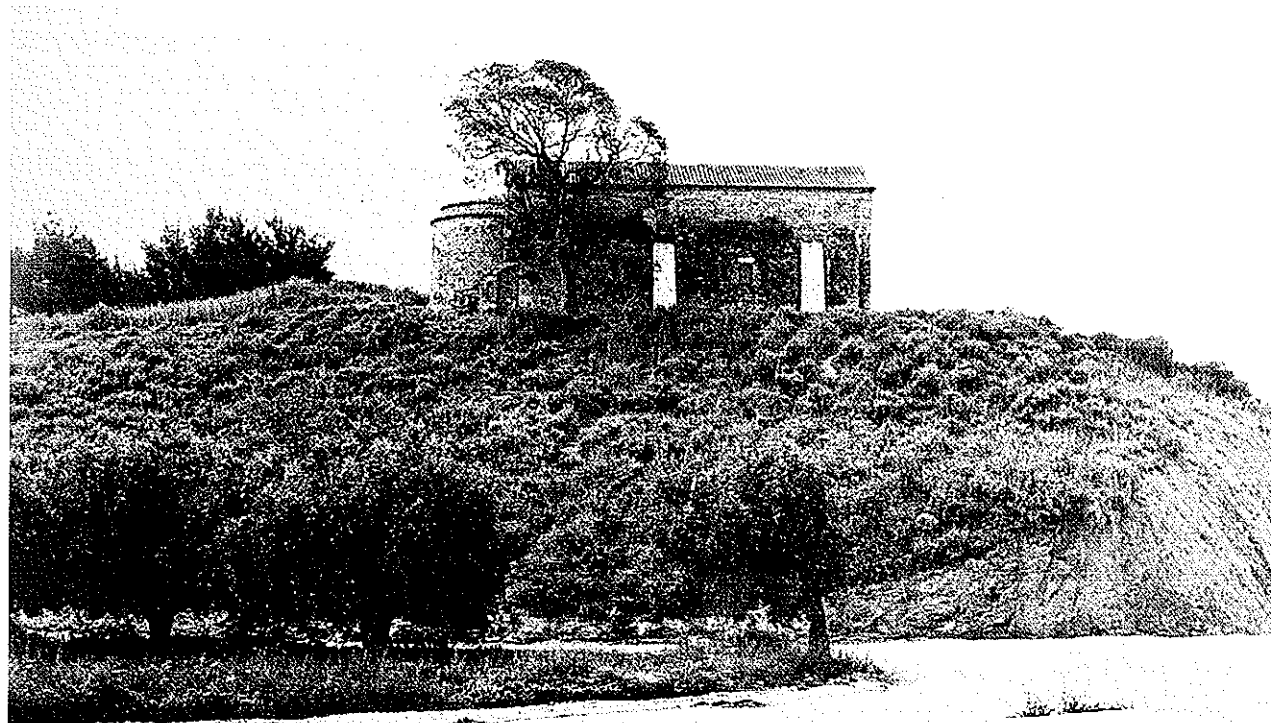

ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΜΑΣΤΡΟΥ

Ανάμεσα στα μνημεία της Παραχελωίτιδας την πρώτη θέση κατέχει η επισκοπή Μάστρου, που τιμάται στο όνομα του αγίου Ιωάννη του «Ριγανά¹». Ο ναός υψώνεται στη βόρεια άκρη ομαλού λοφίσκου (205), που βρίσκεται νότια του χωριού Μάστρου, και δυτικά του απλώνεται η πεδιάδα, την οποία διασχίζει ο πλουτοδότης Αχελώος.

Το όνομα, η μεγαλοπρεπής εμφάνιση, το μέγεθος και η θέση του ναού συνηγορούν υπέρ της άποψης

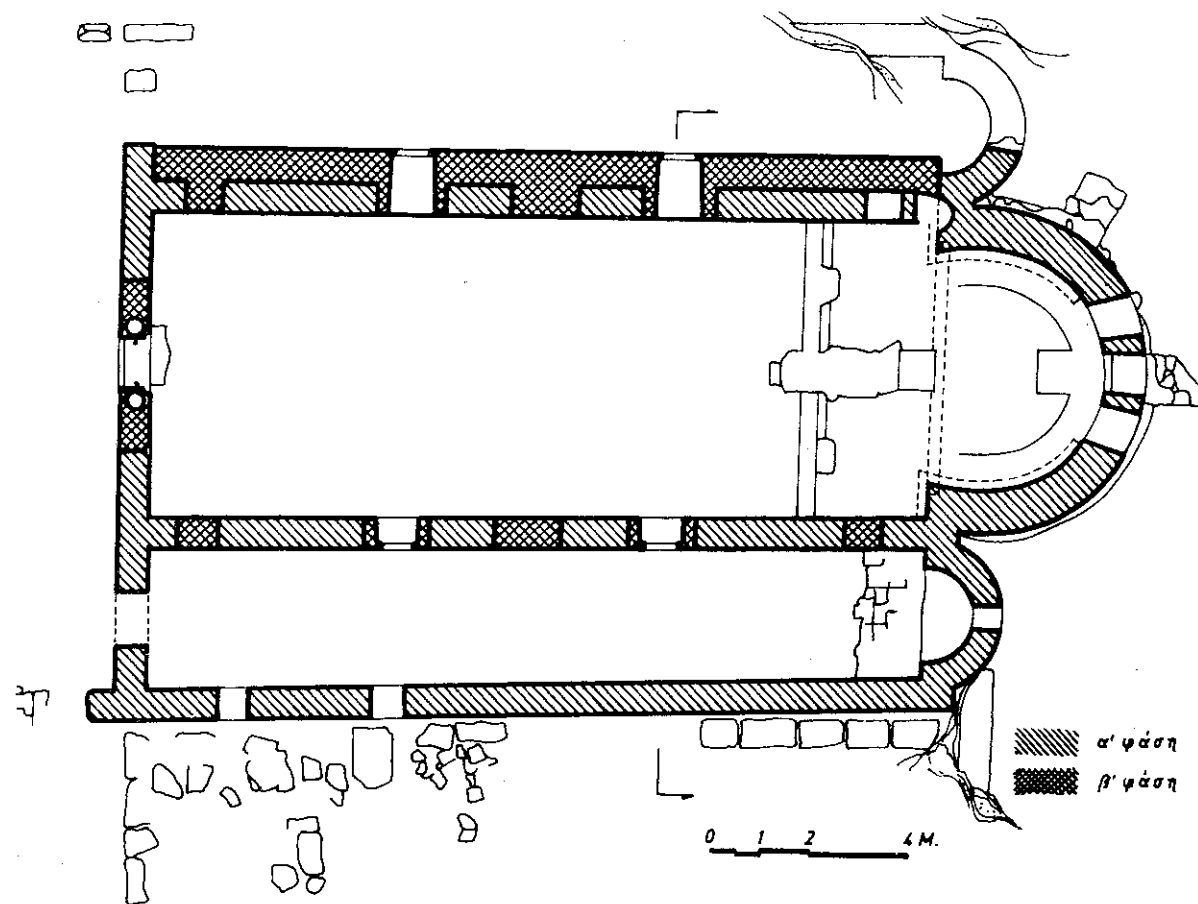
205. Επισκοπή Μάστρου: άποψη από βόρεια.

που διατύπωσαν ο Kirsten², ο Κώνστας³, ο Κίσσας⁴ και ο Κατσαρός⁵, ότι εδώ πρέπει να ήταν η έδρα του επισκόπου Αχελώου και απορρίπτουν τις θέσεις που υπέδειξαν οι Heuzey⁶ (Κατοχή), Rouqueville⁷ (Αγγελόκαστρο), Nicol⁸ (Αιτωλικό) και Παπατρέχας⁹ (Δυό εκκλησίες Σταμνάς).

Αρχικά ο ναός χτίστηκε ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος, με τρεις ημικυκλικές αψίδες και με νάρθηκα. Στα μέσα περίπου του προηγούμενου αιώνα περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος. Από τον παλιό ναό, εκτός από το μεσαίο κλίτος, σώζεται το νότιο κλίτος και τμήμα της βόρειας αψίδας σε ύψος 2.50 μ., ενώ από το υπόλοιπο βόρειο κλίτος και τον νάρθηκα διακρίνονται στα περισσότερα σημεία τα θεμέλια. Ο βόρειος τοίχος του βόρειου κλίτους έχει εξαφανιστεί ως τα θεμέλια εξαιτίας υποχώρησης του εδάφους (206).

Ο παλιός τρίκλιτος ναός είχε στην κάτοψη το σχήμα του στενόμακρου ορθογωνίου (16.90 X 13.60) και χωριζόταν σε τρία κλίτη με συνεχόμενους τοίχους, ισοπαχείς προς τους εξωτερικούς. Τους τοίχους αυτούς, που χώριζαν τα κλίτη, διατρυπούσαν πέντε τοξωτά ανοίγματα. Από αυτά τα τρία ανοίγονταν στη μέση και είχαν ίσο πλάτος με τους τοιχοπεσσούς που παρεμβάλλονταν ανάμεσά τους, ενώ τα δύο, που ανοίγονταν στις άκρες, ήταν χαμηλότερα και στενότερα. Η επικοινωνία από κλίτος σε κλίτος γινόταν με τα ακραία αυτά ανοίγματα, επειδή τα μεσαία ήταν χτισμένα από το έδαφος και σε ύψος 0.65 μ. Η επικοινωνία

206. Επισκοπή Μάστρου: κάτοψη (Βοκοτόπουλος).

207. Επισκοπή Μάστρου: το νότιο κλίτος.

νία εξάλλου μεταξύ του νάρθηκα και του ναού γινόταν, στο κεντρικό κλίτος, με τρίβηλο, που χωριζόταν με δύο μονόλιθους αρράβδωτους κίονες, ενώ στα πλαϊνά με τοξωτά ανοίγματα. Σώζεται από το νότιο κλίτος το ταξωτό άνοιγμα επικοινωνίας (207) και ολόκληρος ο δυτικός τοίχος ύψους 4 μ.

Η κεντρική αψίδα του ναού παρουσιάζει βαθμιδωτή διάταξη, όπως και η βασιλική Μεγάλης Χώρας Αργινίου, χαρακτηριστικό δείγμα ξυλόστεγων βασιλικών που χτίζονταν κυρίως μέσα στην πρώτη χιλιετία. Σε κάτοψη εξωτερικά παίρνει το σχήμα υπερυψωμένου τόξου, ενώ εσωτερικά πετάλου. Χαμηλά, στο βόρειο μέρος, σώζονται δύο αντηρίδες σε ακτινωτή διάταξη που ενισχύουν τον τοίχο, επειδή το έδαφος είναι κατηφορικό. Στο εσωτερικό της αψίδας διατηρείται η βάση από το κατεστραμμένο σύνθρονο, ενώ ψηλότερα, στη βάση του τεταρτοσφαιρίου, περιτρέχει την κόγχη πλίνθινος κοομήτης με γεισίποδες χωρίς να ενώνεται στο κέντρο εξαιτίας των τόξων του τρίλοβου παραθύρου.

Ο ναός είναι κτισμένος με αργούς λίθους και πλίνθους και με χρήση άφθονου κονιάματος. Οι πλίνθοι τοποθετούνται ασυστηματοποίητα στις οριζόντιες στρώσεις, σχηματίζοντας διακεκομμένες γραμμές.

Η πρόσοψη στο επάνω τμήμα παρουσιάζει επιμε-

λέστερη τοιχοδομία, γιατί οι πλίνθοι τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις και σε ίσες αποστάσεις. Στα κάτω τμήματα των τοίχων, και κυρίως στις βάσεις και στις γωνίες, χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση μεγάλοι λιθόπλινθοι, προερχόμενοι πιθανότατα από τα ερείπια του αρχαίου Παιανίου¹⁰, που τοποθετείται βαρύτερα της Μάστρου.

Στο νάρθηκα η είσοδος γινόταν από τη νότια πλευρά, όπου σώζεται το κατώτερο τμήμα των σταθμών της θύρας, από τη δυτική και ίσως και από τη βόρεια. Τα τρίβηλο της εισόδου από το νάρθηκα στο κεντρικό κλίτος του ναού διατηρεί μόνο το μεσαίο άνοιγμα, επειδή τα ακραία μετακίονια διαστήματα είναι χτισμένα και μάλιστα με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκρύπτουν τους κίονες.

Τα τάξα του τρίβηλου αποτελούνται από δύο σειρές πλίνθων, όπως ακριβώς και το δίλαβα παράθυρο του αετώματος της πρόσοψης. Απεναντίας τα τρίλαβα φωτιστικά ανοίγματα της κεντρικής αψίδας στέφεται με απλά πλίνθινα ισούψη τάξα, που στηρίζονται σε πλίνθινους πεσσίσκους. Δίλοβα εξάλλου παράθυρο ανοίγονταν στο ανατολικό αέτωμα, ενώ σε κάθε μακριά πλευρά τέσσερα μονόλοβα.

Τα τελευταία χρόνια από την Αρχαιολογική υπηρεσία έγιναν εργασίες συντήρησης του μνημείου¹¹. Κατασκευάστηκε δηλ. νέα ξύλινη στέγη, που καλύφθηκε με παλαιά κολυμβητά κεραμίδια, αφού προηγουμένως υπερυψώθηκε η πάνω επιφάνεια των ταίχων με περιμετρική ζώνη και πάνω από τη ζώνη ανακατασκευάστηκε πλίνθινη αδοντωτή ταινία. Αναστηλώθηκε το δίλοβο παράθυρο της πρόσοψης, έγιναν ορισμένες απαραίτητες επισκευές και καθαρίστηκαν, αφού πρώτα στερεώθηκαν, τα ελάχιστα υπολείμματα του γραπτού διακόσμου.

Ζωγραφική: α. **Τοιχογραφίες:** Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης διακρίνεται η Πλατυτέρα ανάμεσα σε δυό ολόσωμους αρχαγγέλους με αυτοκρατορικές στολές, που κρατούν αφαίρα. Σώζονται καλύτερα το κάτω τμήμα της ένθρονης Θεοτόκου και ο δεξιός αρχάγγελος (47). Σε μικρότερη κλίμακα διακρίνεται αμυδρά γονατισμένος κληρικός, ίσως ο αφιερωτής. Στα πλαϊνά του τρίλοβου παραθύρου εικονίζονται οχτώ ιεράρχες, που δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ευαγγελικές σκηνές και μετωπικοί άγιοι διακρίνονται στη ΝΔ γωνία. Οι τοιχογραφίες του ναού πρέπει να είναι του 12ου - 13ου αιώνα.

β. **Ψηφιδωτό:** Ο ναός ήταν στρωμένος με ψηφιδωτό δάπεδο. Σώθηκαν μικρά τμήματα μέχρι σήμερα κυρίως στη ΒΑ γωνία του κεντρικού κλίτους (19) και στο δάπεδο της κόγχης του ιερού με διακόσμηση παλαιοχριστιανικής εποχής. Σε λευκό κάμπο σχεδιάζονται με πολύχρωμες ψηφίδες ομοιόσχημα πλαίσια με ράμβους και απλά γεωμετρικά σχήματα (κύριος ναός) ή σχηματοποιημένα φυτά πλαισιωμένα τότε με πλοχμούς και τότε με ρόμβους (ιερό).

Χρονολόγηση: Η τρίκλιτη βασιλική της Μάστρου ανή-

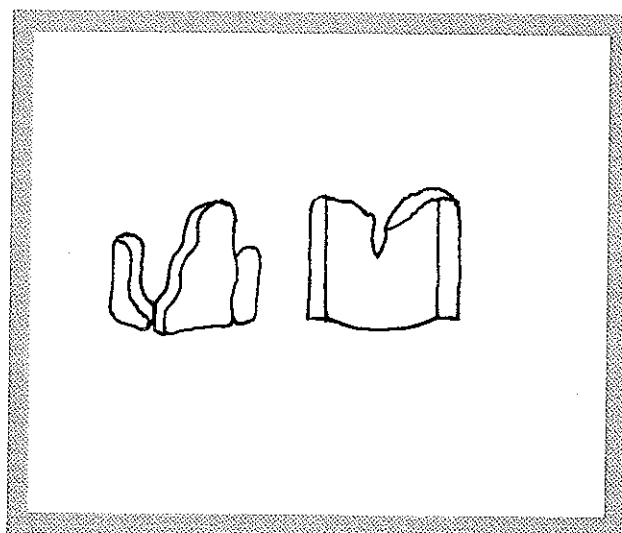
κει στην κατηγορία των ναών που αποτελούν τον συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και στις βασιλικές της μεσοβυζαντινής περιόδου. Είναι δηλ. από τα σπάνια μνημεία της «σκοτεινής περιόδου», που αρχίζει από τα μέσα του 7ου και τελειώνει στα μέσα του 9ου αιώνα¹². Τα κυριότερα στοιχεία που ενισχύουν τη χρονολόγησή της στην περίοδο αυτή είναι: το σχήμα του υπερυψωμένου τόξου, που διαγράφει σε κάτοψη η αψίδα, η μορφή του τρίλοβου παραθύρου της αψίδας και η έλλειψη οδοντωτών ταινιών, για την οποία το αρχαιότερο χροναλογημένο παράδειγμα είναι η Σκριπαύ (873-4)¹³, η επικοινωνία ανάμεσα στο κεντρικό και στα πλαϊνά κλίτη μόνο από τα ακραία αναίγματα, φαινόμενο που παρατηρείται ως τον 8ο αιώνα, όλα συνηγορούν για χρονολόγηση της ανακατασκευής του μνημείου, που πρέπει πιθανότατα να τοποθετηθεί μέσα στον 8ο ή το αργότερο στον 9ο αιώνα. Ο Βοκοτόπουλος χρονολογεί το μνημείο στα τέλη του 7ου ή στον 8ο¹⁴ αιώνα, ενώ ο Κατσαρός δέχεται δύο μεταγενέστερες φάσεις στον 8ο¹⁵ και στον 10ο αιώνα¹⁶. Ο Megaw συνδέει το πρόβλημα της χρονολόγησης με τη γενικότερη πολιτική κατάσταση και την προσπάθεια για εκχριστιανισμό και εξελληνισμό των Σλάβων, που εισέδυσαν στην κεντρική και δυτική Ελλάδα¹⁷, καθώς και με τις δραστηριότητες ναοδομίας από τη δυναστεία των Μακεδόνων. Γι' αυτό προτείνει χρονολόγηση ανακατασκευής του ναού τον 9ο αιώνα¹⁸. Μερικά ακόμη μαρφολογικά στοιχεία αποτελούν χαρακτηριστικά των μνημείων της πρώτης χιλιετίας, αναβιώνουν όμως και σε ναούς του 11ου - 13ου αιώνα. Τέτοια στοιχεία στην επισκοπή Μάστρου είναι ο χωρισμός κεντρικού και πλαϊνών κλιτών με τοιχοπεσσούς, η βαθμιδωτή και πεταλόμορφη αψίδα, η ύπαρξη τρίβηλου και συνθρόνου και το απλό σύστημα δόμησης, στοιχεία που ενισχύουν τη χρονολόγηση του μνημείου στον 8ο ή 9ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 11 - 20, 95 - 105, 179 - 181, *Ιδιος*, Επισκοπή Μάστρου, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 328-330, Κ.Σ. Κώνστας, Απαράτηρητα μοναστήρια Παραχελωπίδος, ΝΕ 52 (1952) 1476-1478, Γ.Δ. Κόκκας, Επισκοπή, ΑΕΕ 3, 866-869, Αρχαιολόγος, Άγιος Ιωάννης Μάστρου, ΚΟΑ 48 (1970) 448, *Pallas*, Monuments 26-28, Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 443-449, *Megaw*, JHS, 238.

1. Στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας και αλλού με το επίθετο «Ριγανάς» ονομάζονται οι ναοί και τα εξωκλήσια που είναι αφιερωμένα στο Γενέσιο του Προδρόμου και γιορτάζουν στις 24 Ιουνίου, όταν ανθίζει η ρίγανη. Βλ. και Α. Ορλάνδος, Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης, ΑΒΜΕ 11 (1969) 115 σημ. 3.
2. E. Kirsten, Bericht über eine Reise in Aitolien und Akarnanien, AA, (1941) στ. 100 σημ. 5, *Ιδιος*, RE XVIII. 2, στ. 2368 και 2374.
3. Κ.Σ. Κώνστας, Απαράτηρητα μοναστήρια, ο.π., 1477 και ΑΕΕ 1, 118, *Ιδιος*, Αχελώος, η βυζαντινή πολιτεία της Αιτωλίας, εφημ. «Η Καθημερινή», 25 Δεκεμβρίου 1954.
4. Κίσσας, Σιγίλλιο Αποκαύκου, 167 εξ.

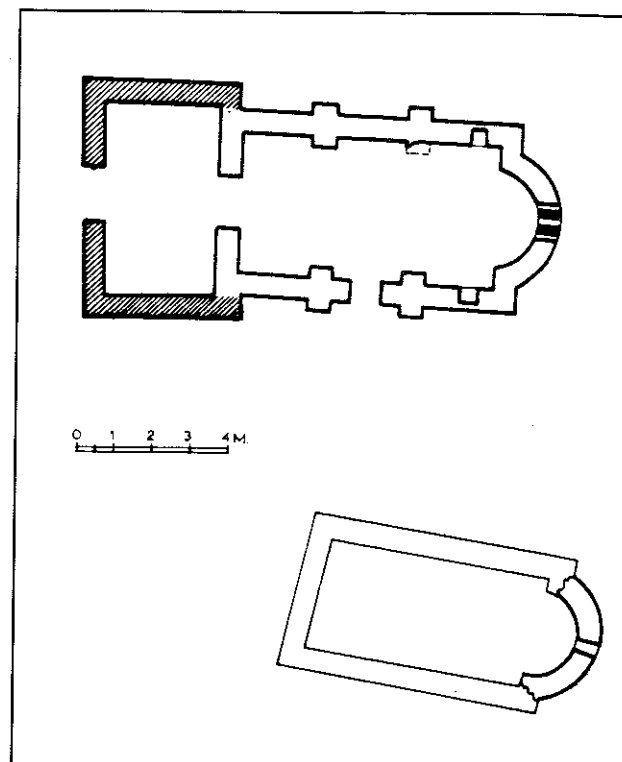
5. Κατσαρός, Βυζαντινός ναός στο Ευπάλιο, 27 σημ. 47.
6. L. Heuzey, Le mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860, 458.
7. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage de la Grèce, II. Paris 1825, 277.
8. D.M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 222.
9. Γερ. Ηρ. Παπατρέχας, Επισκοπή Αχελώου και η ομώνυμη βυζαντινή πόλη, ΑΕΑΣ 1 (1958) 173-177.
10. Kirsten, RE, XVIII, 2 (1942) στ. 2363-2374. Βλ. τη θέση του Παιανίου στο χάρτη 1, στ. 2363.
11. Βοκοτόπουλος, Επισκοπή Μάστρου, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, 241 και ΑΔ 25 (1970) Χρονικά, 299-300.
12. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 98, Ν. Δρανδάκης, ΑΔ 20 (1965) 541-544, Πάλλας, Σκριπού, 1-7.
13. Μουτσόπουλος, Ανασκαφή Αγίου Αχιλλείου, 311.
14. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 179-181.
15. Κατσαρός, Παλαιοχριστιανικές βασιλικές, 446-447.
16. Κατσαρός, ο.π., 449.
17. Πάλλας, Σκριπού, 63-66.
18. Megaw, JHS, 238.

ΔΥΟ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΑΜΝΑΣ

Ξεκινώντας από το παρόχθιο χωριό Παλαιομάνινα και περνώντας στην απέναντι όχθη του Αχελώου βρίσκουμε στην τοποθεσία Δύο Εκκλησιές. Το τοπωνύμιο οφείλεται σε δυό εκκλησιές, που τα ερείπιά τους σώζονται πάνω σε χαμηλό λοφίσκο ανάμεσα σε βελανιδιές και ελιές. Η περιοχή απέχει από το χωριό Σταμνά περίπου 4 χιλιόμετρα. Από τους δυό ναούς ο μεγαλύτερος διασώζει περισσότερα μορφολογικά στοιχεία, που μπορούν να μελετηθούν και να αποτιμηθούν, ενώ ο μικρότερος, που βρίσκεται 7.50 περίπου μέτρα νότια του προηγούμενου, διατηρεί κυρίως την αψίδα σε ύψος 2 μ. (208).

Στο χώρο των δυό εκκλησιών ο Παπατρέχας τοποθετεί την επισκοπή Αχελώου και την ομώνυμη βυζαντινή πόλη, στηρίζοντας την άποψή του στην ύπαρξη γειτονικής περιοχής, που σήμερα ονομάζεται «Λάκκα του Δεσπότη», στην μαρτυρία του Καντακου-

208. Δύο Εκκλησιές Σταμνάς: κάτοψη (Βοκοτόπουλος).

ζηνού ότι η πόλη βρισκόταν κοντά στο Αγγελόκαστρο, στην πληροφορία του Ισπανοεβραίου περιηγητή Βενιαμίν του εκ Τουδέλλης (1153), που αναφέρει «φρούριον, εντός του οποίου διαμένουν τριάκοντα Ιουδαίοι» και το οποίο ο ερευνητής ταυτίζει με το φρούριο της Παλαιομάνινας που βρίσκεται απέναντι, στη δεξιά όχθη του Αχελώου, καθώς και στον υπολογισμό του ίδιου περιηγητή ότι συναντά κανείς το Αιτωλικό σε απόσταση «ημισείας ημέρας» από το φρούριο¹.

Ο μεγαλύτερος ναός (209) διατηρεί σχεδόν όλο το ύψος του ως τη στέγη. Είναι μονόχωρος δρομικός και σχηματίζει ορθογώνιο στην κάτοψη (12.25 X 5 μ. με το νάρθηκα αλλά χωρίς την αψίδα). Η αψίδα είναι ημικυκλική, ενώ ο νάρθηκας, που προστέθηκε στα δυτικά (4.25 X 6.30 μ.), είναι μεταγενέστερος. Στις μακριές πλευρές προεξέχουν εσωτερικά και εξωτερικά δύο παραστάδες. Η τοιχοδομία του είναι απλή: ελαφρά επεξεργασμένοι λίθοι τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις και κατά διαστήματα παρεμβάλλονται στη σειρά πλίνθοι έτσι ώστε να δημιουργούνται ζώνες ύψους 0.50 - 0.60 μ. Κατά τον ίδιο τρόπο είναι χτισμένη και η αψίδα με τη διαφορά ότι στο τεταρτοσφαίριο γίνεται μεγαλύτερη χρήση πλίνθων. Στη νότια και στη δυτική πλευρά ανοίγονται θύρες. Ως υπέρθυρα τοποθετήθηκαν βάσεις αρχαίων στηλών από ασβεστόλιθο, ενώ πάνω από τη δυτική υπάρχει ανακουφιστικό τόξο με εναλλαγή λίθων και πλίνθων. Υπάρχει τρίλοβο φω-

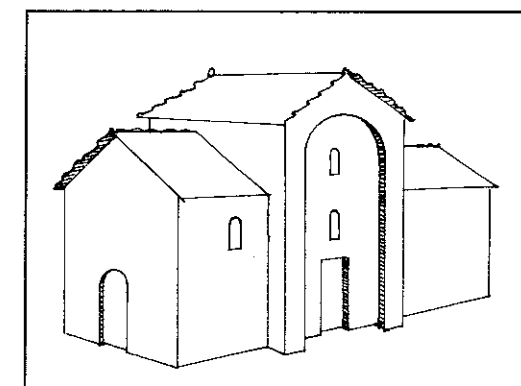

209. Δύο Εκκλησιές Σταμνάς: ο μεγαλύτερος ναός.

τιστικό άνοιγμα με τοξωτούς ισούψείς λοβούς και με διαχωριστικούς πεσσίσκους από ασβεστόπετρες στην αψίδα, μονόλοβο τοξωτό στη δυτική πλευρά και από τρία ομοιόμορφα στους πλάγιους τοίχους.

Η διακόσμηση εξάλλου του ναού είναι απλή: περιορίζεται σε οδοντωτές ταινίες στο τόξο της δυτικής θύρας και στα τοξωτά παράθυρα, καθώς και σε πλίνθινους σταυρούς που εντοιχίζονται στη δυτική και στη νότια πλευρά. Αν υπήρχαν γλυπτά ή τοιχογραφίες δεν το γνωρίζουμε. Δε σώθηκαν επίσης ίχνη του δαπέδου. Πρόβλημα δημιουργεί η στέγαση του ναού. Η θέση των παραστάδων αποκλείει την ύπαρξη τρούλλου, ενώ τα ισούψη παράθυρα της νότιας πλευράς συνετέλεσαν στη δημιουργία οριζόντιου γείσου, που δεν διακόπτεται από αέτωμα, πράγμα που θα συνέβαινε, αν υπήρχε τρούλλος ή εγκάρσια καμάρα. Έτσι καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο ναός στεγαζόταν με δίρριχτη ξύλινη στέγη (210).

Ο μικρότερος ναός διασώζει την αψίδα και από την τοιχοδομία, στα περισσότερα σημεία, μόνο τα θεμέλια. Στην κάτοψη σχηματίζει ορθογώνιο (7 X 4 περίπου), αλλά τα ελάχιστα στοιχεία που σώθηκαν δεν

209. Δύο Εκκλησιές Σταμνάς. Ο μεγαλύτερος ναός: προοπτική αναπαράσταση (Πάλλας-Δημητροκάλλης).

μας επιτρέπουν λεπτομερέστερη περιγραφή. Είναι, καθώς φαίνεται, κι αυτός μονόχωρος δρομικός και από την τοιχοδομία της αψίδας, που είναι χτισμένη κατά τον ίδιο τρόπο όπως και η αψίδα του μεγαλύτερου ναού, συμπεραίνουμε ότι και οι δύο ναοί χτίστηκαν την ίδια εποχή.

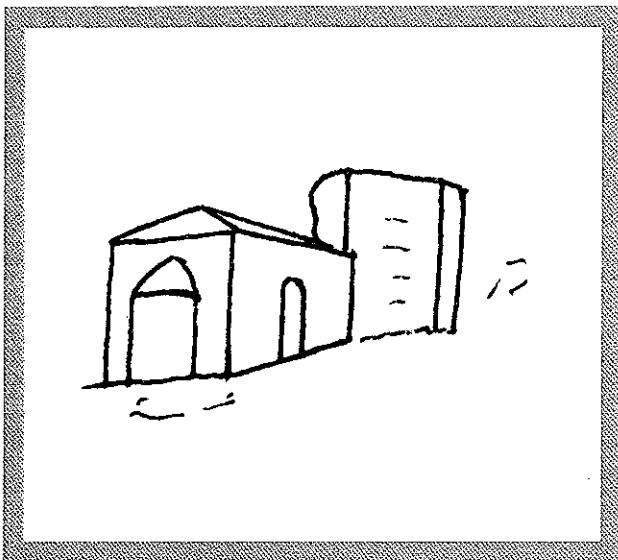
Χρονολόγηση: Μερικές μορφολογικές και τεχνικές ενδείξεις μας οδηγούν σε πρώιμη χρονολόγηση του

μνημείου. Η πρόσμιξη λίθων και πλίνθων και οι κατά διαστήματα πλίνθινες ζώνες της τοιχοδομίας, που συναντούμε στα κτίσματα της Δυτικής Ελλάδας, μας οδηγούν στην πρώτη χιλιετία και μας θυμίζουν την τοιχοδομία του ναού της Επισκοπής Μάστρου. Εξάλλου οι ισούψεις λοβοί και οι διαχωριστικοί λίθινοι πεσσίσκοι αποτελούν στοιχεία πρωιμότητας μιά και τα συναντούμε και σε παλαιότερα μνημεία. Πρέπει να προσθέσουμε πως και η ουσιαστική έλλειψη διακόσμησης, που περιορίζεται σε άτεχνες και μικρού μήκους οδοντωτές ταινίες, ενισχύει τη χρονολόγηση του μνημείου στα τέλη της πρώτης χιλιετίας και με μεγάλη πιθανότητα στο 10ο αιώνα. Οι δύο εκκλησιές βρίσκονταν στο χώρο της δικαιοδοσίας του επισκόπου Αχελώου, που πρέπει κατά τους επικρατέστερους υπολογισμούς να είχε την έδρα του στην επισκοπή Μάστρου. Η ομοιότητα στην τοιχοδομία των τριών μνημείων αποτελεί ένδειξη αυτής της εξάρτησης.

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 41 - 44, 187 - 188, Ε. Μα-
στορκώστας, Αρχαιότητες και μνημεία Αιτωλίας και Ακαρ-
νανίας, ΑΔ 19 (1964) Χρονικά, 300, Γερ. Παπατρέχας, Επι-
σκοπή Αχελώου και η ομώνυμη βυζαντινή πόλη, ΑΕΑΣ 1
(1958) 173 - 177, Πάλλας, Σκριπού, 34 - 36.

1. Βλ. το πρόβλημα και τις θέσεις των ερευνητών στην πα-
ράγραφο για την Επισκοπή Μάστρου.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ

Στον «περίοπτο» λόφο του Αγγελοκάστρου, στο κέντρο περίπου του ερειπωμένου φρουρίου, υψώνεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου (211). Είναι γνωστός ο ρόλος που διεδραμάτισε το Αγγελόκαστρο στους στρατιωτικούς ανταγωνισμούς και στις πολιτικές δο-
λοπλοκίες Ελλήνων, Ανδεγαυών της Κάτω Ιταλίας,

211. Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου.

Αλβανών, Σέρβων, Βενετών και της οικογένειας των Τόκκων μέσα στους κόλπους του Δεσποτάτου της Η-
πείρου. Το φρούριο, όπως μαρτυρεί το όνομά του, ί-
σως είναι κτίσμα των Αγγελοδοουκάδων Κομνηνών, ι-
δρυτών του Δεσποτάτου. Η ίδρυσή του τοποθετείται
στα μέσα του 13ου αιώνα, μιά και η ύπαρξή του μαρ-
τυρείται στο βιβλίο της Κουγκέστας, στη γαλλική δηλ.
παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, όπου αναφέ-
ρεται ότι στις 12 Ιουλίου 1294 ο δεσπότης Νικηφόρος
ο Α' (1271 - 1296) έδωσε στην κόρη του Θάμαρ τέσ-
σερα φρούρια του Δεσποτάτου ως προίκα: τη Ναύπα-
κτο, το Βλοχό, το Αγγελόκαστρο και τη Βόνιτσα. Είναι
επίσης γνωστό ότι το Αγγελόκαστρο υπήρξε έδρα ε-
πισκόπου πριν από τον 16ο αιώνα και ότι αργότερα ε-
νώθηκε με την επισκοπή Αετού και αποτέλεσαν την ε-
πισκοπή Αετού και Αγγελοκάστρου.

Ο λόφος περιβαλλόταν από διπλό τείχος¹, λείψα-
να του οποίου σώζονται και σήμερα, και ιδιαίτερα «είς
τοιχος»² δυτικά του ναΐσκου. Στον ίδιο λόφο τοποθε-
τείται η αρχαία Κωνώπη³.

Η θέση του Αγγελοκάστρου είναι περίοπτη και
ταυτόχρονα στρατηγική, καθώς υψώνεται στο κέντρο
της αιτωλικής πεδιάδας και μπορεί να ελέγχει το χώ-
ρο που απλώνεται από τα ξηρομερίτικα βουνά ως το
Βραχώρι (Αγρίνιο).

Όταν ο Woodhouse επισκέφτηκε το Αγγελόκα-
στρο, φωτογράφησε και τον ερειπωμένο τότε ναό του
Αγίου Γεωργίου και δημοσίευσε τη φωτογραφία στο
βιβλίο του Aetolia, που εξέδωσε το 1897 (212). Εξάλ-
λου το 1910 ο Λαμπάκης φωτογράφησε τα ερείπια του
ναού χωρίς να γράψει, όπως συνήθιζε, σχετικό ενημε-
ρωτικό σημείωμα στο Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαι-
ολογικής Εταιρείας⁴. Το 1914 οι κάτοικοι του σημερι-
νού χωριού, που βρίσκεται νοτιοανατολικά του λό-
φου, ή άλλοι φιλόθρησκοι των γύρω χωριών, ή ίσως
και με πρωτοβουλία της Μονής Παντοκράτορα, που

βρίσκεται στον απέναντι ανατολικό λόφο, ξανάχτισαν
το ναό, αλλά δεν διατήρησαν το αρχικό του σχέδιο.
Διατήρησαν μόνο τους εξωτερικούς τοίχους και κατέ-
στρεψαν όλη την εσωτερική διαρρύθμιση.

Σώθηκαν από τον παλιό ναό η τρίπλευρη αψίδα
του Ιερού, ο βόρειος τοίχος σε ύψος 5.30 μ. και ο τοί-
χος της πρόσοψης. Με τα στοιχεία αυτά και με τη
βοήθεια της φωτογραφίας του Woodhouse ο Ορλάν-
δος παρουσίασε αποκαταστημένο σε κάτοψη και τομή
τον αρχικό ναό (213).

Διαπιστώνεται έτσι ότι ο ναός ήταν σταυροειδής
εγγεγραμμένος με τρούλλο (8.80 μήκος X 8.20 πλά-
τος). Ο τρούλλος δυτικά στηριζόταν σε δύο πεσσούς.
Το δίλοβο τοξωτό παράθυρο της αψίδας, στην αρχική
κατασκευή, χωριζόταν με μαρμάρινο κιονίσκο, ενώ
στην επισκευή του 1914 αντικαταστάθηκε με λίθινο
πεσσίσκο. Εξάλλου οι μεγάλοι ορθογώνιοι λίθοι της
πρόσοψης χρησιμοποιήθηκαν για δεύτερη φορά και
προέρχονταν πιθανότατα από τα ερείπια της αρχαίας
Κωνώπης. Από το βόρειο τοίχο και τον τοίχο της αψί-
δας, που σώζονται, παρατηρούμε το επιμελημένο
πλινθοπερίκλειστο σύστημα, που αποτελεί ιδιαίτερο
χαρακτηριστικό των μνημείων του Δεσποτάτου της Η-
πείρου.

Οι σωζόμενοι τοίχοι του ναού δεν έχουν διακο-
σμήσεις, εκτός από την ανατολική πλευρά, όπου ται-
νία από πλίνθινα φιαλοστόμια στέφει την άντυγα του
δίλοβου παραθύρου και συνεχίζεται στις πλευρές της
αψίδας και στα υπόλοιπα τμήματα του τοίχου.

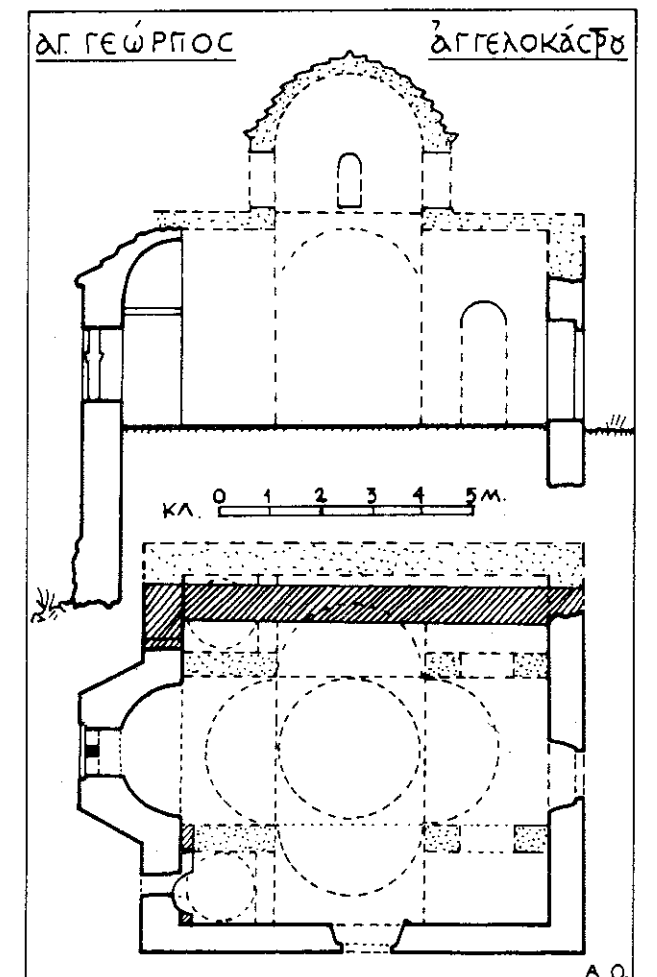
Περιγράφοντας το 1925 ο Σωφρόνιος Παπακυρια-
κού⁵ το ναό σημειώνει και τρεις παλιές εικόνες του
Χριστού, της Παναγίας και του Προδρόμου, έναν τόμο
Αποστολικών αναγνώσμάτων, έκδοσης Βενετίας του
1813 παρά Νικολάω Γλυκεί, και δύο ξυλόγλυπτα κηρο-
πήγια, που τα χρονολογεί στην εποχή πριν από την
Άλωση και περιγράφει τη φυτική και ζωική τους διακό-
σμηση.

Χρονολόγηση: Η κατασκευή του πλινθοπερίκλειστου
συστήματος της τοιχοδομίας και η τρίπλευρη εξωτερι-
κή αψίδα είναι στοιχεία που επικράτησαν στην Κάτω
Ελλάδα από τα τέλη του 10ου αιώνα και ύστερα⁶. Ε-
ξάλλου η πλίνθινη διακοσμητική ταινία από φιαλοστό-
μια, που διατρέχει την αψίδα και τα υπόλοιπα τμήματα
του ανατολικού τοίχου, μας οδηγεί από τον 13ο ως
τον 15ο αιώνα, γιατί μνημεία που παρουσιάζουν την ί-
δια διακόσμηση απαντούν συνήθως από τα μέσα του
13ου ως τον 15ο αιώνα⁷. Διαπιστώνουμε επίσης ότι η
τρίπλευρη αψίδα του Αγίου Γεωργίου δεν παρουσιάζει
τη γνωστή πλούσια διακόσμηση, που κατά κανόνα πα-
ρουσιάζουν τα μνημεία του Δεσποτάτου⁸. Ο Ορλάν-
δος χρονολογεί το μνημείο στα τέλη του 13ου ή στις
αρχές του 14ου αιώνα. Η απουσία όμως πλούσιου κε-
ραμοπλαστικού διακόσμου το απομακρύνει από τον
13ο αιώνα. Τα υπάρχοντα στοιχεία που σημειώσαμε
δεν το τοποθετούν αργότερα από τον 14ο αιώνα. Γύ-
ρω στα 1400 άλλωστε ο Κάρολος Α' Τόκκος κατέ-

212. Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου:
φωτογραφία του 1897 (Woodhouse).

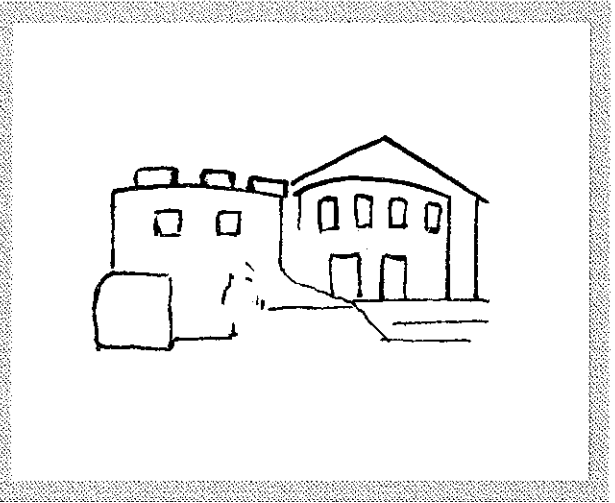
213. Άγιος Γεώργιος Αγγελοκάστρου:
τομή κατά μήκος και κάτοψη (Ορλάνδος).

στρεψε το φρούριο του Αγγελοκάστρου⁹ και το χάρισε στους Αλβανούς.

Βιβλιογραφία

1. Αν. Ορλάνδος, Το φρούριον του Αγγελοκάστρου, ΑΒΜΕ 9 (1961) 54-73. Ο Bazin, (Mémoire, 276) το 1864 αναφέρει μόνο βυζαντινό πύργο. Βλ. και Αρχαιολόγος, Το φρούριο του Αγγελοκάστρου, ΚΟΑ 55 (1971) 31.
2. Μ. Μητσάκης, Το έργο του, Αθήναι 1956 (επιμ. Μ. Περάνθη): Είς τοίχος 311. Πρωτοδημοσιεύτηκε στην «Εστία» 10-2-1890.
3. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 102-103.
4. ΔΧΑΕ Δ' (1904) 97.
5. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου, Θεολογία Γ' (1925) 51.
6. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 151.
7. Σε σπάνιες περιπτώσεις το διακοσμητικό στοιχείο των φιαλοστομίων το συναντούμε στον 9ο ή 10ο αιώνα. Βλ. Α.Η.Σ. Megaw, Byzantine reticulate revetments, «Χαρίστηριον εις Α.Κ. Ορλάνδον», Αθήνα 1966, Γ', 12 σημ. 11. Παραδείγματα ναών που διακοσμούνται με φιαλοστόμια (από τον 13ο ως τον 15ο αι.) βλ. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, 9 (1961) 73.
8. Βλ. παραδείγματα πλούσιου κεραμοπλαστικού διακόσμου εκκλησιών της Άρτας, εποχής Δεσποτάτου, Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, 2 (1936) 12-20 (Μονή Βλαχερνών), 78-81 (Κάτω Παναγιά), 118-122 (Άγιος Βασίλειος).
9. ΑΒΜΕ, 9 (1961) 68.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΠΑΡΑΒΟΛΑΣ

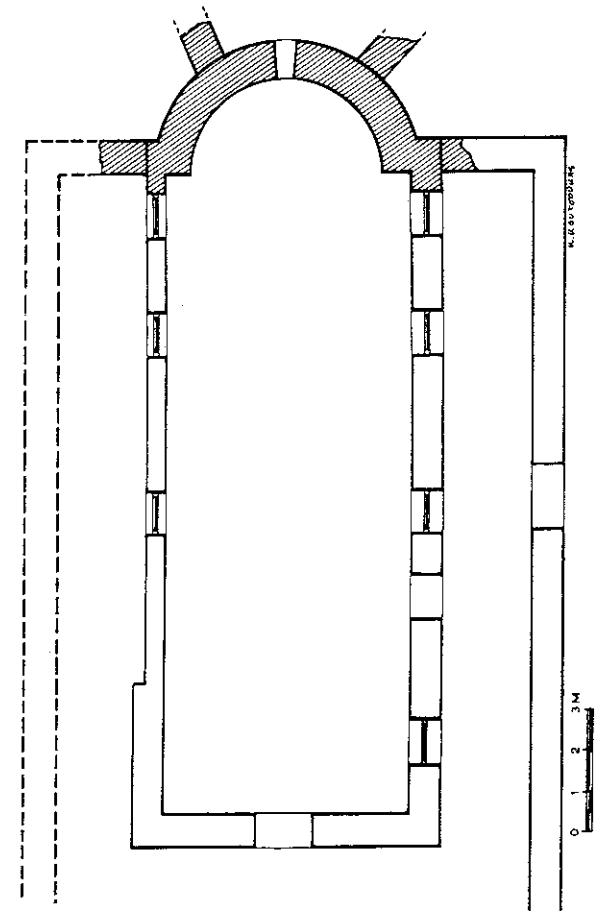
Στο λόφο της Παραβάλας, όπου στην αρχαιότητα υπήρχε «η ασήμαντος αιτωλική πόλις Βουκάτιαν¹», υψώνεται η Κοίμησις της Θεοτόκου, ναός σημαντικός από αρχιτεκτονική και διακοσμητική άποψη. Στη σημερινή του μορφή αποτελείται από μία στενόμακρη αίθουσα (16.75 X 7.45) που διαθέτει μεγάλη ημικυκλική αψίδα εσωτερικής διαμέτρου 4.62 μ. στην ανατολική της πλευρά. Από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που σώζονται μπορούμε σε γενικές γραμμές να παρακολουθήσουμε την οικοδομική εξέλιξη και να επισημάνουμε

τέσσερις περιόδους. Η αρχική παλαιοχριστιανική φάση του ναού εντάχθηκε στο κεφάλαιο των παλαιοχριστιανικών μνημείων.

Μεσοβυζαντινή περίοδος: Ο ναός εξακολουθεί να είναι τρίκλιτη βασιλική. Από την περίοδο αυτή σώζεται η αψίδα σε ύψος 3.50 μ. και μικρό τμήμα των ανατολικών τοίχων των πλάγιων κλιτών (214). Μεγάλο τρίλοβο παράθυρο με ισούψεις λοβούς διατρυπά τον κύλινδρο της αψίδας (215). Τώρα είναι τοιχισμένο. Λίθινοι αμφικιονίσκοι, που φέρουν λοξότμητα αποκομμένα επίκρανα, διαχωρίζουν τους λοβούς, που φέρουν πλίνθινα τόξα, στεφόμενα με οδοντωτή ταϊνία.

Μερικά από τα στοιχεία που υπάρχουν, όπως η ομοιότητα του παραθύρου προς το αντίστοιχο του Αγίου Δημητρίου Κατσούρη² στην Άρτα (ισούψεις λοβοί, διαχωριστικοί κιονίσκοι με επίθημα) ή προς το επίσης όμοιο της νότιας αψίδας της Βλαχέρνας στην ίδια πόλη³, οι κατά διαστήματα πλίνθινες ζώνες της τοιχοδομίας της αψίδας, φαινόμενο που παρουσιάζεται στις Δυό Εκκλησιές Σταμνάς και στην Επισκοπή Μάστρου, η χαρακτηριστική επιμήκυνση των λοβών του παραθύρου (1.66 ύψος)⁴ και ο απλουστευμένος τύπος των κιονίσκων με τα επίκρανα μας οδηγούν στη χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του μνημείου, με μεγαλύτερη πιθανότητα, μέσα στον 10ο αιώνα.

214. Παναγία του Κάστρου Παραβόλας: κάτοψη.

215. Παναγία του Κάστρου Παραβόλας: το τρίλοβο τοξωτό παράθυρο της αψίδας.

216. Παναγία του Κάστρου Παραβόλας: η αψίδα από βόρεια.

214. Παναγία του Κάστρου Παραβόλας: τμήμα του διακόσμου της νότιας πλευράς.

Περίοδος εποχής Δεσποτάτου: Σε τρίτη φάση ο ναός περιορίστηκε στο μεσαίο κλίτος. Φαίνεται πως ύστερα από πιθανή ερείπωση ή καταστροφή ξαναχτίστηκαν εξ αρχής σχεδόν οι πλαίνοι τοίχοι, έτσι ώστε στη σημερινή μορφή να μην είναι δυνατή η ανασύνθεση του τρόπου διαίρεσης του πρώτου τρίκλιτου ναού. Συμπληρώθηκε η αψίδα από τη μέση και πάνω με παρόμοια ημικυκλική, αλλά με μικρότερη διάμετρο (216). Το νεότερο αυτό τμήμα διακοσμείται με πέντε αβαθείς ημικυκλικές κόγχες, φαινόμενο που παρατηρείται και στην Παρηγορήτισσα της Άρτας⁵. Έτσι σε γενική θεώρηση η αψίδα απόκτησε βαθμιδωτή διάταξη, πράγμα που μας οδηγεί στη σκέψη ότι πιθανότατα η μεταγενέστερη συμπλήρωση να έγινε με βάση την παλαιότερη μορφή της αψίδας. Η νότια πλευρά του ναού διασώζει καλύτερα τον τρόπο δόμησης και τη διακοσμητική συμβολή των «ανακαινιστών». Λίθοι ελαφρά επεξεργασμένοι στην εξωτερική πλευρά χτίζονται με τη βοήθεια άφθονου κονιάματος, ενώ οι οριζόντιες μονές ή διπλές στρώσεις πλίνθων τοποθετούνται χωρίς αυστηρή τάξη. Συχνά κάθετες πλίνθοι παρεμβάλλονται ακατάστατα στους αρμούς. Σε ορισμένα σημεία διασώζεται σπουδαίος κεραμοπλαστικός διάκοσμος. Πλίνθινη οδοντωτή ταινία προεκτείνεται οριζόντια σε όλο το μήκος της νότιας πλευράς και κάτω από το γείσο της δίρριχτης στέγης, διαγράφοντας κατά διαστήματα τόξα. Πιθανότατα έστεφε παράθυρα, ίχνη των ο-

ποίων διακρίνονται κάτω από τα αντίστοιχα τόξα της οδοντωτής ταινίας. Σήμερα σώζονται τέσσερα τόξα, ενώ ίχνη πέμπτου διακρίνονται στο δυτικότερο άκρο του παλαιού τοίχου. Χαμηλά στην ίδια πλευρά, λίγο πάνω από το πεζούλι που υψώνεται μισό περίπου μέτρο από τη γη, διατηρούνται διακοσμητικά μοτίβα. Το πρώτο, ανατολικότερα, δημιουργεί ιχθυάκανθα με ομόρροπες γωνίες προς τα ανατολικά, και πάνω, σε δεύτερη ζώνη, διακρίνεται πλίνθινος διάκοσμος με επαναλαμβανόμενο σχέδιο που σχηματίζεται από τρεις οριζόντιες και τρεις κάθετες πλίνθους. Στη συνέχεια και προς τα πάνω δημιουργείται κάθετη ιχθυάκανθα που συναντά ρόμβο και κατόπιν διακόπτεται (33α). Έχοντας υπόψη μας τον δεύτερο διάκοσμο, δυτικότερα, πρέπει να υποθέσουμε πως η ιχθυάκανθα θα συνεχιζόταν, αλλά οι γωνίες θα είχαν αντίθετη φορά. Πράγματι, στο δεύτερο διακοσμητικό μοτίβο σώζεται ιχθυάκανθα, όπου στη μισή ζώνη οι ομόρροπες γωνίες στρέφονται ανατολικά και στην υπόλοιπη μισή δυτικά σχηματίζοντας ρόμβο στο κέντρο. Μεσολαβεί μία στρώση λίθων και πιο πάνω επαναλαμβάνεται το σχέδιο με τις τρεις οριζόντιες και τις τρεις κάθετες πλίνθους (217). Πρέπει εδώ να σημειωθεί πως στη βόρεια πλευρά της αψίδας, σε πιθανή επισκευή που έγινε την ίδια εποχή, εντοιχίστηκε μικρό τμήμα ιχθυάκανθας (216). Τα τμήματα του κεραμοπλαστικού διακόσμου, που διασώθηκαν, φανερώνουν πως στην τρίτη φάση το

μνημείο, παρά τη σύμπτυσή του, διακοσμήθηκε πλούσια. Παρατηρήθηκε⁶ ότι ο τεχνίτης δεν είχε την ευχέρεια να στρέψει την πλίνθινη οδοντωτή ταινία στα σημεία των καμπυλωμάτων, ατέλεια που απαντά σε πρώιμα κυρίως μνημεία. Από την άλλη μεριά η ιχθυάκανθα (το opus spicatum) χρησιμοποιείται ευρύτατα τον 13ο αιώνα⁷, αν και δεν είναι άγνωστη και παλαιότερα. Σπάνιος είναι ο συνδυασμός ιχθυάκανθας και ρόμβου και όχι συνηθισμένο το σχήμα με τις οριζόντιες και κάθετες πλίνθους. Στον 13ο αιώνα, που συμπίπτει με την κτηριακή δραστηριότητα των Δεσποτών της Ηπείρου⁸, πιθανότατα χρονολογείται η μερική «ανακαίνιση» του μνημείου.

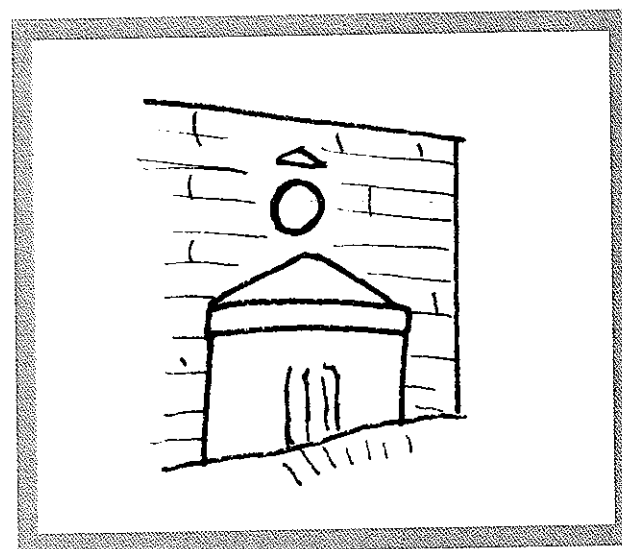
Περίοδος Τουρκοκρατίας: Στα μεταγενέστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο ναός επεκτείνεται δυτικά, τοιχίζεται το τρίλοβο παράθυρο της αψίδας και αφήνονται μικρά ανοίγματα, σαν πολεμίστρες. Ανοίγονται στις μακριές πλευρές τρία παράθυρα και μία τοξωτή είσοδος στη νότια πλευρά.

Σκαφικές και αρχιτεκτονικές έρευνες ίσως βοηθήσουν στην πληρέστερη ανασύνθεση του μνημείου, στον ακριβέστερο προσδιορισμό των πλάγιων κλιτών, στην εξακρίβωση του συστήματος διαίρεσης αυτών και της αρχικής στέγασής του μνημείου.

Βιβλιογραφία

Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 197, Αρχαιολόγος, Το κάστρο της Παραβόλας, ΚΟΑ 56 (1971) 62-63.

1. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 94, Woodhouse, Aetolia, 190-196, RE, III, 1 (1897) 994.
2. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, πιν. 40.
3. Ιδιος, πιν. 8β.
4. Ιδιος, 164.
5. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, 33, 35, 160.
6. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 170.
7. Ιδιος, 173.
8. Ο Σωφρ. Παπακυριακού ΠΟΚ, 19 (1930) 151 θεωρεί ότι ο ναός χτίστηκε «ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Ἀγγέλων Κομνηνῶν δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς συσχέτιασός τουτ' αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἐν Ἀγγελόκαστρῳ, φέροντος τὸ αὐτὸ οἰκόσημον». Στο σημείωμα όμως που ο ίδιος έγραψε για τον Άγιο Γεώργιο Αγγελόκαστρου, Θεολογία, Γ' (1925) 51, δεν αναφέρεται σε βυζαντινό οικόσημο.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΙΝΟΥΡΓΙΟΥ

Νότια του χωριού Καινούργιο, κοντά στη λίμνη Τριχωνίδα, υπάρχει εξωκκλήσι, που χτίστηκε στα τέλη του προηγούμενου ή στις αρχές του αιώνα μας στη θέση άλλου παλαιότερου ναού. Από το ναό εκείνο διατηρήθηκε η αψίδα, που ενσωματώθηκε στο νεότερο κτίσμα. Η αψίδα βρίσκεται ένα περίπου μέτρο χαμηλότερα του εδάφους, όπως και όλος ο ναός, και είναι εξωτερικά προσχωμένη σε σημείο ώστε να σκεπάζεται το κάτω μέρος του διλόβου παραθύρου. Οι δόμοι της αψίδας είναι τοποθετημένοι σε οριζόντιες στρώσεις, που τις χωρίζουν λεπτά κεραμίδια. Καθώς παρόμοια κεραμίδια τοποθετούνται κάθετα σε μικρές αποστάσεις, δημιουργούν απλό πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης (218).

Δυστυχώς, τα τελευταία χρόνια, σοβατίστηκε εξωτερικά και εσωτερικά όλος ο ναός και από αυτή την «επισκευή» δεν γλύτωσε και η αψίδα εξωτερικά. Ευτυχώς, στην κόγχη οι «ανακαινιστές» σεβάστηκαν τη μοναδική παράσταση της Πλατυτέρας με τους αρχαγγέλους.

Η Παναγία, στον τύπο της Οδηγήτριας, κάθεται σε διακοσμημένο θρόνο χωρίς ερείσινωτο. Κρατεί στα γόνατά της το Χριστό, που έχει κλειστό ειλητάριο στο αριστερό, ενώ με το δεξί ευλογεί (48). Στα πλάγια ολόσωμοι οι δύο αρχάγγελοι στρέφονται ελαφρά προς τη Θεοτόκο. Στα χέρια τους κρατούν τη σφαίρα. Του Μιχαήλ γράφει Χ'Ν (= Χριστός Νικά) (49) και του Γαβριήλ Χ'Ν Ι'C (= Χριστός Νικά, Ιησούς). Φαίνεται πως προτού χτιστεί το σημερινό εξωκκλήσι, η κόγχη και μέρος του βορειοανατολικού τοίχου είχαν παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα εκτεθειμένα στις καιρικές συνθήκες. Γι' αυτό τα πρόσωπα σχεδόν σβύστηκαν και σήμερα είναι δύσκολο να διακρίνουμε τα χρώματα. Διατηρείται ο καστανόχρωμος προπλασμός των προσώπων και οι πράσινες σκιές. Οι φωτοστέφανοι διασώζουν το καστανοκίτρινο χρώμα τους, που δημιουργεί αντίθεση με το μπλε σκούρο βάθος της παρά-

218. Άγιος Γεώργιος Καινούργιου: η αψίδα.

στασης. Τρία στοιχεία προκαλούν το ενδιαφέρον του μελετητή. Οι μαλακές πτυχώσεις των ενδυμάτων, προπαντός του ιματίου του Χριστού, η πολυχρωμία των φορεμάτων των αρχαγγέλων, που μόλις διακρίνεται, και η διάλιθη διακόσμηση των οραρίων τους. Ο καλλιτέχνης είχε υπόψη του καλό πρότυπο, ίσως και ψηφιδωτό¹.

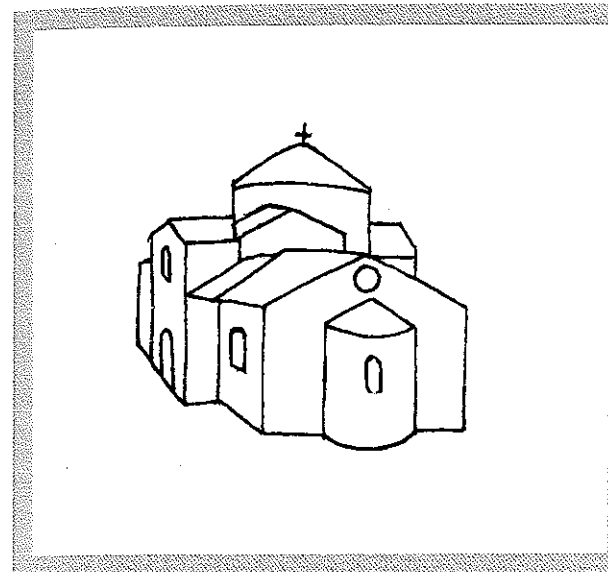
Κάτω από την Πλατυτέρα με δυσκολία διακρίνονται ίχνη της παράστασης των συλλειτουργούντων ιερρχών.

Χρονολόγηση: Η τοιχογραφία διασώζει πολλά εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία της εποχής από τον 11ο ως τον 13ο αιώνα. Για παράδειγμα αναφέρουμε τις λεπτές πτυχώσεις του ενδύματος του Χριστού, τη διακόσμηση του επιμανικίου του Μιχαήλ, το στενόμακρο πρόσωπο του ίδιου του αρχαγγέλου με το ορθογώνιο σχήμα του σαγονιού και τη «διαμαντένια» διακόσμηση των οραρίων². Αλλά η σχηματοποίηση, που φανερώνεται περισσότερο στην παραγμένη πτυχολογία στο μαφόριο της Παναγίας, ο τρόπος που διακοσμούνται οι φτερούγες των αγγέλων, το όχι πολύ καλλιτεχνικό χτένισμα των μαλλιών του Μιχαήλ, ο διάκοσμος του θρόνου, ο τρόπος που η Παναγία ακου-

μπά το χέρι της πάνω στον ώμο του ελεύθερα σχεδιασμένου Χριστού, ο τρόπος που πέφτει από τα χέρια των αρχαγγέλων η άκρη του οραρίου καθώς και η σταυρωτή διάταξή τους στο στήθος³, όλα αυτά μας οδηγούν τεχνοτροπικά στη χαλαρή τέχνη του 14ου αιώνα.

Βιβλιογραφία Δεν υπάρχει.

1. Βλ. για σύγκριση την ψηφιδωτή παράσταση του Monreale της Σικελίας (1180-1190) Ernest Kitzinger, I mosaici di Monreale, Palermo 1960, πιν. 86-89.
2. Βλ. αντίστοιχα παραδείγματα: Djuric, Iugoslawien, πιν. IX (τις πτυχώσεις των ενδυμάτων), πιν. VII (το σχήμα του σαγονιού), πιν. XIII και R. Mepisaschwili - W. Zinzadse, Die Kunst des alten Georgien, Leipzig 1977, πιν. 169, και Πελεκανίδης, Καστοριά, πιν. 29β (τη διάλιθη διακόσμηση), πιν. 30α (διακόσμηση επιμανικίου), πιν. 63 (idia διάταξη των προσώπων),
3. Βλ. παράδειγμα τον αρχάγγελο Γαβριήλ της Νάξου του 14ου αι. στις: Βυζαντινές τοιχογραφίες και εικόνες (εκδ. Καταλόγου από το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών) Αθήνα 1976, πιν. 21β.

ΜΟΝΗ ΜΥΡΤΙΑΣ

Στη μέση περίπου του παραλίμνιου δρόμου, που συνδέει το Αγρίνιο με το Θέρμο, βρίσκεται το μοναστήρι της Μυρτίας, ονομαστό ιστορικό και καλλιτεχνικό κέντρο της περιοχής. Είναι χτισμένο σε μαγευτική τοποθεσία, με τα περιβόλια της Γουρίτσας και τη λίμνη Τριχωνίδα στα πόδια του. Στη μακραίωνη πορεία του σπουδαίοι καλλιτέχνες ιστόρησαν το καθολικό του και προσωπικότητες των γραμμάτων χρημάτισαν τρόφιμοί του.

Το 1897 ο Woodhouse¹ δημοσίευσε μία πρώτη σύντομη περιγραφή του μοναστηριού. Το 1903 ο Λαμπάκης² δημοσίευσε για πρώτη φορά, αλλά με παρανοήσεις, την επιγραφή του Ξένου Διγενή. Το 1928 ο λαογράφος Δημ. Λουκόπουλος³ αφιέρωσε στη Μυρτιά ολόκληρο άρθρο όπου, παρόλες τις αυθαίρετες και λαθεμένες ερμηνείες του παρουσίασε πολλές αρχαιολογικές πληροφορίες από τον χειρόγραφο κώδικα του μοναστηριού, που έχει τον τίτλο «Πρόθεσις», και από άλλα έγγραφα, και αντέγραψε την επιγραφή του νάρθηκα, που αργότερα σβύστηκε. Το 1929 ο Παπακυριακού⁴ ξαναδημοσίευσε την επιγραφή του νάρθηκα με σημαντικές διαφορές από τον Λουκόπουλο και αποσπάσματα από το «Βιβλίο καταγραφής περιουσίας Μυρτίας», που αναφέρονται στον Ναυπάκτου και Άρτης Νεόφυτο Μαυρομμάτη (1703 - 1722). Πολλοί περαστικοί και ντόπιοι έγραψαν κατά καιρούς για το μοναστήρι⁵. Το 1961 ο Ορλάνδος δημοσίευσε τη μοναδική ως τώρα συστηματική αρχιτεκτονική και εικονογραφική μελέτη του μνημείου.

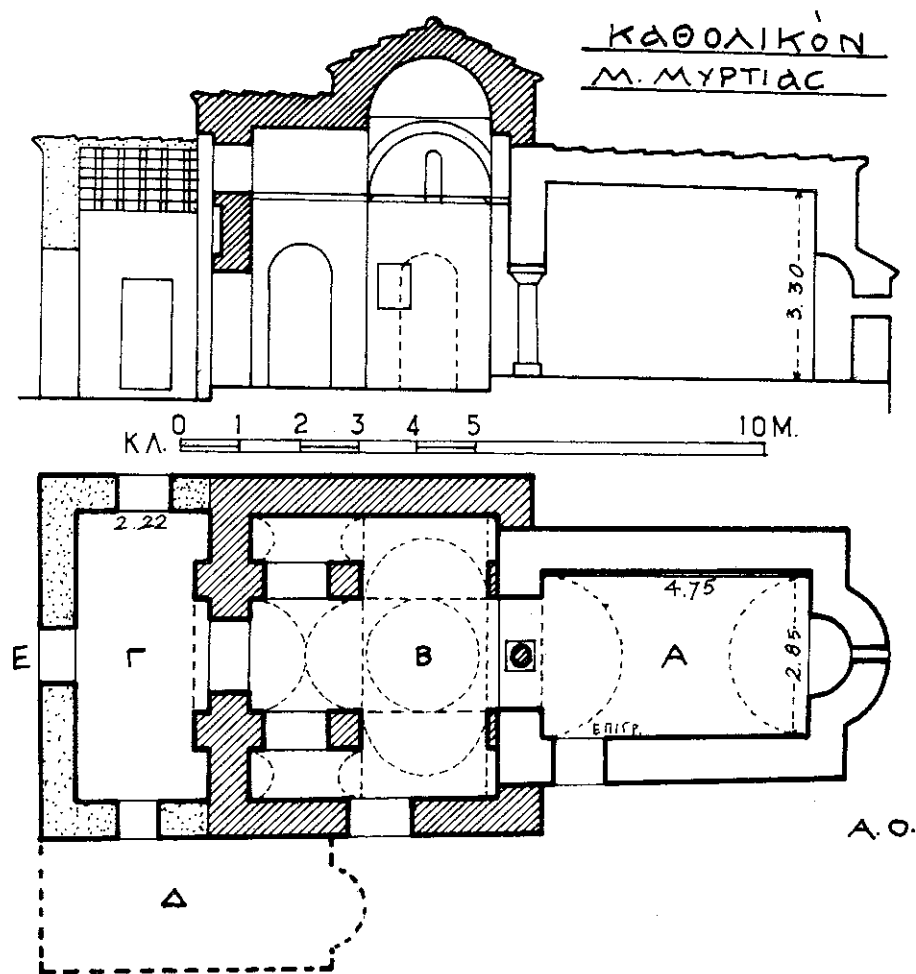
Το μοναστήρι είναι αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου. Η επιγραφή του 1491 αναφέρεται στη μνήμη «της Υπεραγίας δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αιεταρθένου Μαρίας της Φανερωμένης», αλλά είναι γνωστό σήμερα ως «μοναστήρι της Μυρτίας». Με την προσωνυμία «Μυρτίας» είναι γνωστό από σημείωμα περιγαμηνού κώδικα του Μ. Σπηλαίου⁶ του έτους 1634

/ 5, από την επιγραφή του Ευγενίου Γιαννούλη πίσω από την εικόνα της Παναγίας⁷ του 1659, από τον κώδικα του ίδιου του μοναστηριού που επιγράφεται «Πρόθεσις» (1702 - 1821) και από άλλες ενθυμήσεις και σημειώματα⁸.

219. Μυρτιά: α. γενική άποψη από ΒΑ (φωτ. 1980). β. το καθολικό (φωτ. 2000).

Το μοναστήρι: Είναι στενόμακρο τετράπλευρο με διεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Το καθολικό ορθώνεται στο κέντρο της αυλής (219) και γύρω τα κτήρια. Τα κελιά στη βορειοανατολική και βόρεια πλευρά είναι ερειπωμένα από τη γερμανική πυρπόληση του 1943. Στο νότιο τμήμα της ανατολικής πλευράς ξαναχτίστηκε το κτίριο «δια οιδηροπαγούς σκυροδέματος κατά κακόζηλον σχέδιον»⁹. Τα τελευταία χρόνια η Αρχαιολογική υπηρεσία έκανε πολλές επισκευές στον περίβολο και στο καθολικό, ανακατασκεύασε τα ημικυκλικά τόξα της ισόγειας τοξοστοι-

220. Μυρτιά: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Ορλάνδος).

χίας της νότιας πλευράς των κελιών, που χτίστηκαν στους πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, και αναστήλωσε το δυτικότερο τμήμα της ίδιας πλευράς¹⁰.

Στη δεκαετία του 1990 αναστηλώθηκε η σειρά των κελιών βόρεια και ανατολικά.

Από παλαιά διατηρείται το καμαροσκέπαστο διαβατικό στην ανατολική πλευρά και δύο κρήνες: Η πρώτη καλύπτεται με τόξο διπλής καμπυλότητας, που αποτελεί χαρακτηριστική τεχνική των χρόνων της Τουρκοκρατίας¹¹ και η άλλη, που βρίσκεται δεξιά καθώς περνάμε το διαβατικό, είναι όμοια αλλά μικρότερη.

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ

α) Αρχιτεκτονική: Ο ναός πέρασε πολλές φάσεις, ώσπου να λάβει τη σημερινή του μορφή (220). Οι κυριότερες είναι:

1η φάση: Στην αρχή οικοδομήθηκε απλός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναΐσκος (4.75 X 2.85). Διαθέτει ανατολικά ημικυκλική αψίδα που διατρύπα μονόλοβο παράθυρο, είσοδο στα δυτικά και στέγη δίριχτη. Η

τοιχοδομία του είναι κατασκευασμένη με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις. Δεν χρησιμοποιούνται στους αρμούς πλίνθοι. Ο μόνος πλίνθινος διάκοσμος είναι η οδοντωτή ταινία που στέφει τον κύλινδρο της αψίδας και ο πλίνθινος κύκλος στο αέτωμα της ανατολικής πλευράς, που περιβάλλεται από μικρότερη οδοντωτή ταινία. Όταν μεγάλωσε ο ναός, διαπλατύνθηκε και η δυτική θύρα και τοποθετήθηκε αξονικός κίονας για να στηριχτεί το διευρυμένο υπέρθυρο. Την ίδια εποχή ανοίχτηκε η νότια θύρα και το παράθυρο.

2η φάση: Φαίνεται πως μεταγενέστερες ανάγκες του μοναστηριού επέβαλαν την επέκταση του ναού. Έτσι προστέθηκε στη δυτική πλευρά του παλαιού νέος, πλατύτερος και ψηλότερος. Ο νέος ναός έχει το σχήμα του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο. Τεχνικές ιδιορρυθμίες του δεύτερου ναού είναι ότι χρησιμοποιήθηκε για ιερό ο πρώτος ναΐσκος, ότι στη θέση των κίωνων τοποθετήθηκαν πεσσοί και ανατολικά κατασκευάστηκαν αντίστοιχα δύο παραστά-

221. Μυρτιά: το καθολικό (φωτ. 1925).

δες, οι οποίες γεφυρώθηκαν με τόξο, που αντικατέστησε την ανατολική καμάρα του σταυρού. Στο σημείο της διασταύρωσης των κεραιών του «κολοβού» σταυρού υψώθηκε τρούλλος στηριγμένος σε τυφλή, οχταγωνική σφενδόνη. Εξωτερικά οι απολήξεις των κερών του σταυρού είναι αετωματικές. Η επικοινωνία γινόταν με τρεις τοξωτές θύρες που ανοίγονταν στη βόρεια, στη δυτική και στη νότια πλευρά. Σήμερα η βόρεια είναι τοιχισμένη. Πάνω από τη δυτική θύρα υπήρχε τοξωτή κόγχη που έφερε την εικόνα της Θεοτόκου, και πιο πάνω ανοιγόταν μονόλοβο τοξωτό παράθυρο. Όμοια παράθυρα ανοίγονταν στα τύμπανα της βόρειας και της νότιας κεραιάς. Τα τρία αυτά ανοίγματα ήταν τα μόνα απ' όπου έμπαινε το φως στο εσωτερικό του ναού.

Η τοιχοδομία του δεύτερου ναού είναι επιμελώς στερη από την τοιχοδομία του πρώτου. Προπαντός στα αετώματα των κεραιών του σταυρού και στη σφενδόνη του τρούλλου τοποθετούνται ασβεστόπετρες σε οριζόντιες στρώσεις και παρεμβάλλονται πλίνθοι στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς. Οδοντωτές ταινίες κοσμούν τα αετώματα και στέφουν τη σφενδόνη του τρούλλου.

3η φάση: Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση προστέθηκε, ισοπλατώς προς τον δεύτερο ναό, ξυλόστεγος

νάρθηκας. Η στέγη του βρίσκεται χαμηλότερα από τη στέγη του δεύτερου ναού. Διαθέτει τρεις εισόδους βόρεια, δυτικά και νότια. Η τελευταία χρησίμευε για να επικοινωνεί ο νάρθηκας με το παρεκκλήσιο των Ταξιάρχων. Το παρεκκλήσιο αυτό κατεδαφίστηκε το 1903 «διά καλλωπιστικούς δῆθεν λόγους υπό τοῦ τότε ἡγουμένου, ὅστις ἤρεύνα πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ κατὰ τοὺς μοναχικοὺς θρύλους ἀποκρυπτομένου ἐκεῖ θησαυροῦ» σημειώνει ο Λουκόπουλος¹². Επιγραφή με τη χρονολογία της ανέγερσης (1651) διέσωσε ο ίδιος ο συγγραφέας¹³.

4η φάση: Δυτικά του νάρθηκα κατασκευάστηκε σε νεότερη εποχή εξωνάρθηκας, που σήμερα δεν υπάρχει. Πριν από αρκετά χρόνια υψωνόταν ακόμη ο δυτικός τοίχος με τη θύρα.

Σήμερα ο πρώτος μονόχωρος ναΐσκος αποτελεί το ιερό, ο δεύτερος τον κύριο ναό και η τρίτη προσθήκη τον νάρθηκα. Το καθολικό (221) είναι κατάγραφο, από τοιχογραφίες, που καλύπτουν το μακρύ χρονικό διάστημα από τον 12ο ως τον 18ο αιώνα.

β) Τοιχογραφίες. Ιερό: Ο παλαιότερος ναΐσκος διασώζει δύο στρώματα ζωγραφικής. Από το πρώτο, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα, διατηρείται το μεγαλύτερο μέρος από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου και ο Πρωτομάρτυρας Στέφανος.

222. Μυρτιά: Η Κοίμηση (12ου αιώνα): η Παναγία και ο Ευαγγελιστής Ιωάννης.

Στην ολιγοπρόσωπη Κοίμηση (46) η Παναγία, τυλιγμένη με βαθυπόρφυρο μαφόριο, εικονίζεται ξαπλωμένη με σταυρωμένα τα χέρια, ενώ πάνω της σκύβει ελαφρά ο ευαγγελιστής Ιωάννης, ηλικιωμένος με λευκά μαλλιά και γένεια (222). Στον κατακόρυφο άξονα της σύνθεσης παριστάνεται ήρεμος ο Χριστός, με μαύρα μαλλιά και γένεια, ίσια μύτη και μαύρο μουστάκι, καθώς στρέφει τα έντονα μάτια του προς την Παναγία. Αριστερά του κρατά την ψυχή της μητέρας που εικονίζεται ως παιδίσκη, ενώ πάνω της διακρίνεται άγγελος που απλώνει τα σκεπασμένα χέρια του για να την παραλάβει. Η προς τα δεξιά ομάδα των μαθητών δε σώζεται, ενώ προς τα αριστερά, πίσω από το κεφάλι της Παναγίας, τοποθετείται ο Πέτρος με ούλη κόμη, λευκά γένεια και θλιμμένη έκφραση στα μεγάλα του μάτια. Υψώνει το σκεπασμένο αριστερό χέρι ως το πρόσωπό του, αλλά δεν κρατά θυμιατήρι στο δεξιό, πράγμα ασυνήθιστο. Πίσω του σε επάλληλη ζώνη τοποθετούνται ο ευαγγελιστής Λουκάς, ίσως ο Φίλιππος και άλλος του οποίου διακρίνεται μόνο ο φωτοστέφανος. Ανάμεσα στους επάλληλους αποστόλους και στο Χριστό παριστάνονται σε μικρότερη κλίμακα δύο επίσκοποι που κρατούν ευαγγέλια και ευλογούν. Φορούν κόκκινα φαιλόνια και τα ωμοφόριά τους φέρουν τετραφυλλόσχημους μαύρους σταυρούς. Αριστερά είναι ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος και δεξιά ο άγιος Ιερόθε-

ος. Γενικά στην παράσταση εντυπωσιάζει ο γαλάζιος κάμπος και ο μικρός αριθμός των προσώπων. Λείπουν οι σκηνές των αποστόλων που προσέρχονται σε νέφη, οι γυναικείες μορφές πάνω σε εξώστες ή πίσω από παράθυρα, η δόξα που τυλίγει το Χριστό και το επεισόδιο του Ιεφονία, εικονογραφικά στοιχεία που εμφανίζονται στην παράσταση κυρίως από τον 13ο αιώνα και έπειτα. Απεναντίας, η διακόσμηση της ποδιάς της κλίνης της Θεοτόκου με τα ομοιόμορφα τετράγωνα και τα δύο κοσμήματα, το στρογγυλό και το τετράγωνο, τα αδρά χαρακτηριστικά των προσώπων με τα ορθάνοιχτα μάτια, η σχηματοποίηση των αυτιών, τα καμπυλωτά φρύδια, η κυματιστή γραμμή στο πάνω χέιλος, το επίπεδο πλάσιμο των προσώπων, η αρχαϊκή γραμμική πτυχολογία, αποτελούν τεχνοτροπικές αναφορές μνημείων του 12ου αιώνα. Η απόδοση εξάλλου των επισκόπων σε μικρότερη κλίμακα, έτσι ώστε να δίνουν την εντύπωση ενός κάποιου βάθους, μας επαναφέρει στην εποχή του 10ου - 12ου αιώνα, όταν η αναβίωση της κλασικής αρχαιότητας άφησε έντονα ίχνη στην τέχνη των ελλαδικών μνημείων. Τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα παρατηρούνται και στον Πρωτομάρτυρα Στέφανο, που σώζεται στην ανατολική άκρη του βόρειου τοίχου. Τεχνοτροπική σύγκριση του διακόνου με τα πρόσωπα που παριστάνονται στην Κοίμηση της Θεοτόκου φανερώνει πως κι αυτός είναι

δημιούργημα του ίδιου ζωγράφου και της ίδιας εποχής. Με βάση τα στοιχεία που αναφέρθηκαν¹⁴, είναι δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι δύο παραστάσεις που σώζονται από το πρώτο στρώμα χρονολογούνται στα τέλη του 12ου αιώνα. Ο Djuric, όπως είδαμε, χρονολογεί τις τοιχογραφίες στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα¹⁵.

Στους επόμενους αιώνες δεν έχουμε από πουθενά καμιά πληροφορία για το μικρό ναίσκο ως το 1491. Τη χρονιά αυτή ζωγραφίζει τις μικρές επιφάνειες ο Ξένος Διγενής «εκ χώρας Μουχλίου», καλλιτέχνης που αφομοίωσε με επιτυχία τα παραδοσιακά στοιχεία και τα ρεύματα των νέων καιρών. Ο Διγενής χώρισε με στενή κόκκινη ταινία την καμάρα του ναΐσκου σε δέκα μικρούς ορθογώνιους πίνακες, πέντε βόρεια και πέντε νότια, και ανάμεσά τους, στον κατά μήκος άξονα, ζωγράφησε πλατιά ζώνη με φυτικό κόσμημα. Έκανε προσεκτική επιλογή των χριστολογικών και θεομητορικών σκηνών, αφού από έλλειψη χώρου δεν ήταν δυνατό να σχεδιάσει ολοκληρωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα. Έτσι στη βόρεια πλευρά της καμάρας, από ανατολικά, ζωγραφίστηκαν: Ανάσταση, Επιτάφιος Θρήνος, Σταύρωση, Μεταμόρφωση, Γέννηση Θεοτόκου και στη νότια: Υπαπαντή, Βάπτισμα, Γέννηση, Βαϊόφορος, Εισόδια Θεοτόκου.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης τοποθετήθηκε Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ με απλωμένα τα χέρια της και τον Χριστό στο στήθος της να ευλογεί και με τα δυό του χέρια, καθώς τους πλαισιώνουν οι προτομές των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ σε μικρότερη κλίμακα. Κάτω εικονογραφούνται οι συλλειτουργγοί ιεράρχες Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος «ο πανσοφώτατος» και Αθανάσιος. Κρατούν ανοιχτά ειλητήρια με λειτουργικές ευχές. Στο μέτωπο πάνω από την κόγχη ζωγραφίζεται η Ανάληψη. Ο Χριστός καθισμένος στο ουράνιο τόξο, και πλαισιωμένος από τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, ευλογεί τους μαθητές και την Παναγία, που παριστάνονται κάτω. Στα πλάγια της κόγχης εικονίζεται ο Ευαγγελισμός. Ο Γαβριήλ αριστερά με παλαιολόγεια χαρακτηριστικά και ορμητικό ύφος απλώνει το χέρι του προς τη Θεοτόκο και της απευθύνει τον ευαγγελικό λόγο που σημειώνεται από τον ζωγράφο με τα αρχικά του: Χ.Κ.Ο.Μ.Σ. (= Χαίρε κεχαριτωμένη ο Κύριος μετά Σου). Στην αντίστοιχη θέση δεξιά η Θεοτόκος παριστάνεται όρθια στη γνωστή στάση αποδοχής του θείου μηνύματος, καθώς σημειώνεται η απάντησή της επίσης με αρχικά: Ι.Η.Κ.Γ.Κ. (= Ιδού η δούλη κυρίου γένοιτό μοι κατά το ρήμα σου). Στο βόρειο τοίχο, ανάμεσα στην Κοίμηση και στον άγιο Στέφανο του πρώτου στρώματος, ζωγραφίζονται ολόσωμοι ο άγιος Νικόλαος, ο Χριστός Σωτήρ και ο Πρόδρομος. Δεν πρόκειται όμως για Δέηση, αφού μόνο ο Πρόδρομος είναι στραμμένος προς το Χριστό. Ο άγιος Νικόλαος, κρατώντας ευαγγέλιο στο αριστερό κι ευλογώντας με το δεξί, ζωγραφίζεται κατενώπιον και δεν συνδέεται θεματικά με τον Χριστό. Ο Ορλάν-

δος διερωτάται μήπως ο ναός ήταν παλαιότερα αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο, μιά και το μοναστήρι βρίσκεται σε παραλίμνια περιοχή¹⁶ και αργότερα αφιερώθηκε στην Παναγία. Στο νότιο τοίχο τοποθετήθηκαν δύο ολόσωμοι άγιοι, ο αρχάγγελος Μιχαήλ και η κτηρορική επιγραφή. Του πρώτου αγίου, ανατολικά, διακρίνονται μόνο τα πόδια, γιατί το υπόλοιπο τμήμα καταστράφηκε όταν ανοίχτηκε μεταγενέστερα το παράθυρο. Δίπλα εικονίζεται ο «άγιος Δημήτριος ο μέγας δουξ» με τη στρατιωτική στολή. Το επίθετο «μέγας δουξ» μας είναι γνωστό και από τις τοιχογραφίες της Καστοριάς¹⁷. Τέλος κοντά στη θύρα παριστάνεται ο φύλαξ αρχάγγελος Μιχαήλ με τη στρατιωτική του στολή κρατώντας υψωμένη ρομφαία.

Γενικά ο ζωγράφος Ξένος Διγενής χαρακτηρίζεται για τις ολιγοπρόσωπες παραστάσεις, τη λιτότητα των συνθέσεων και την προσήλωση στην αυστηρή βυζαντινή παράδοση. Όλες οι σκηνές (223) σχεδιάζονται και τοποθετούνται με ισορροπία στο χώρο και η στάση, η κίνηση και η έκφραση των προσώπων αναδεικνύουν βαθύτερες εσωτερικές καταστάσεις. Η επιστροφή του από την Κρήτη, όπου το 1462 ζωγράφησε τις σωζόμενες τοιχογραφίες στο ναό των Αγίων Πατέρων στα Απάνω Φλώρια Σελίνου, παρά την αντίθετη πληροφορία του Gerola¹⁸, δείχνει το βαθμό της επίδρασης των Κρητών ζωγράφων στο έργο του. Ο σχεδιασμός του εικονογραφικού προγράμματος του μικρού ναΐσκου της Μυρτιάς γίνεται κατά τον ίδιο τρόπο, όπως και στις μικρές καμαροσκέπαστες εκκλησίες της Κρήτης τον 14ο και 15ο αιώνα¹⁹.

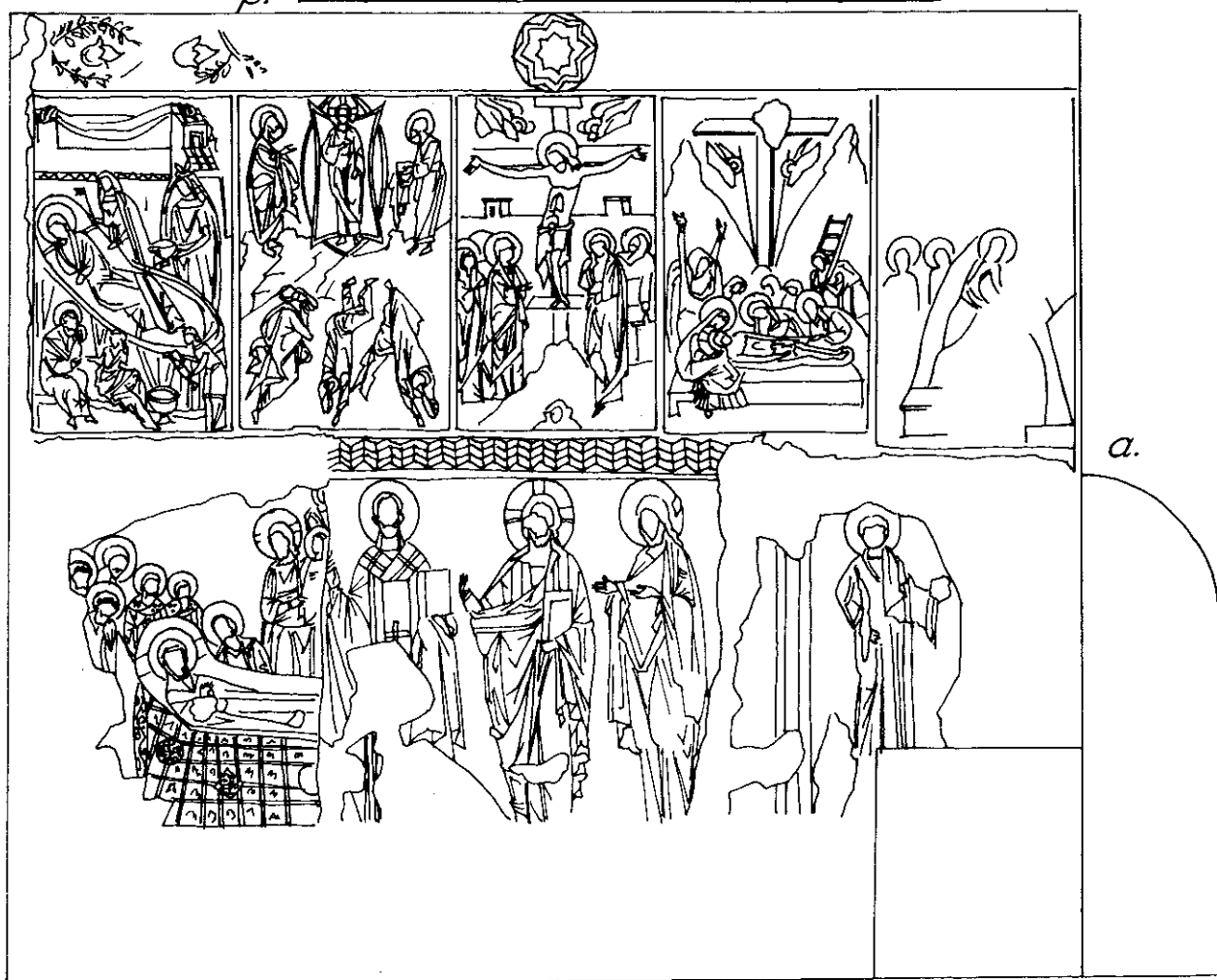
Η επιγραφή: Στο νότιο τοίχο του ναΐσκου σώζεται η επιγραφή της ιστόρησης (224). Μαθαίνουμε πως το 1491 «διά χειρός Ξένου του Διγενή εκ Μορέως» ιστορήθηκε ο ναός της Παναγίας της Φανερωμένης με τη συνδρομή του ιερομονάχου Ιωακείμ, του μοναχού Νικοδήμου και της συνοδείας τους Ευσταθίου και Θεοδώρου. Μεταγράφουμε την επιγραφή διατηρώντας την ορθογραφία, διορώνοντας τη στίξη και αναλύοντας τις βραχυγραφίες και τα συμπλέγματα:

+ Ανηγέρθη κ(αί) ανηστορήθη ο θεός κ(αί)
πάνσεπτος ναός της υπεραγίας δεσποίν(ης)
ημ(ών) Θε(οτό)κου κ(αί) αειπαρθέν(ου) Μαρίας
της Φανερωμένης
διά συνδρομ(ής) κόπου τε κ(αί) εξόδου του
τιμω τάτου εν ιερομονάχοις Ιωακείμ μετά
τ(ων) αδελφών αυτού Νικοδήμου μοναχού
Ευσταθίου κ(αί) Θεοδώρου κ(αί) εις μνημόσυνον
των μακαρί(ων) γονέ(ων) αυτ(ών). Αμήν. Έτους, ζ
ήν (δικτιώνος)

Θ' Σεπτεμβρίω κ'.
Εγένετο δέ διά χειρός εμού Ξένου του Διγενή
εκ Μορέως. Κ(αί) οι βλέποντ(ες) εύχεσθαι μοι δι(ά)
τι(ό)ν Κ(ύριον).
Μνήθητι Κ(ύριε) των δωρητ(ων) τ(ης) Αγί(ας)
Μονής ταύτης.

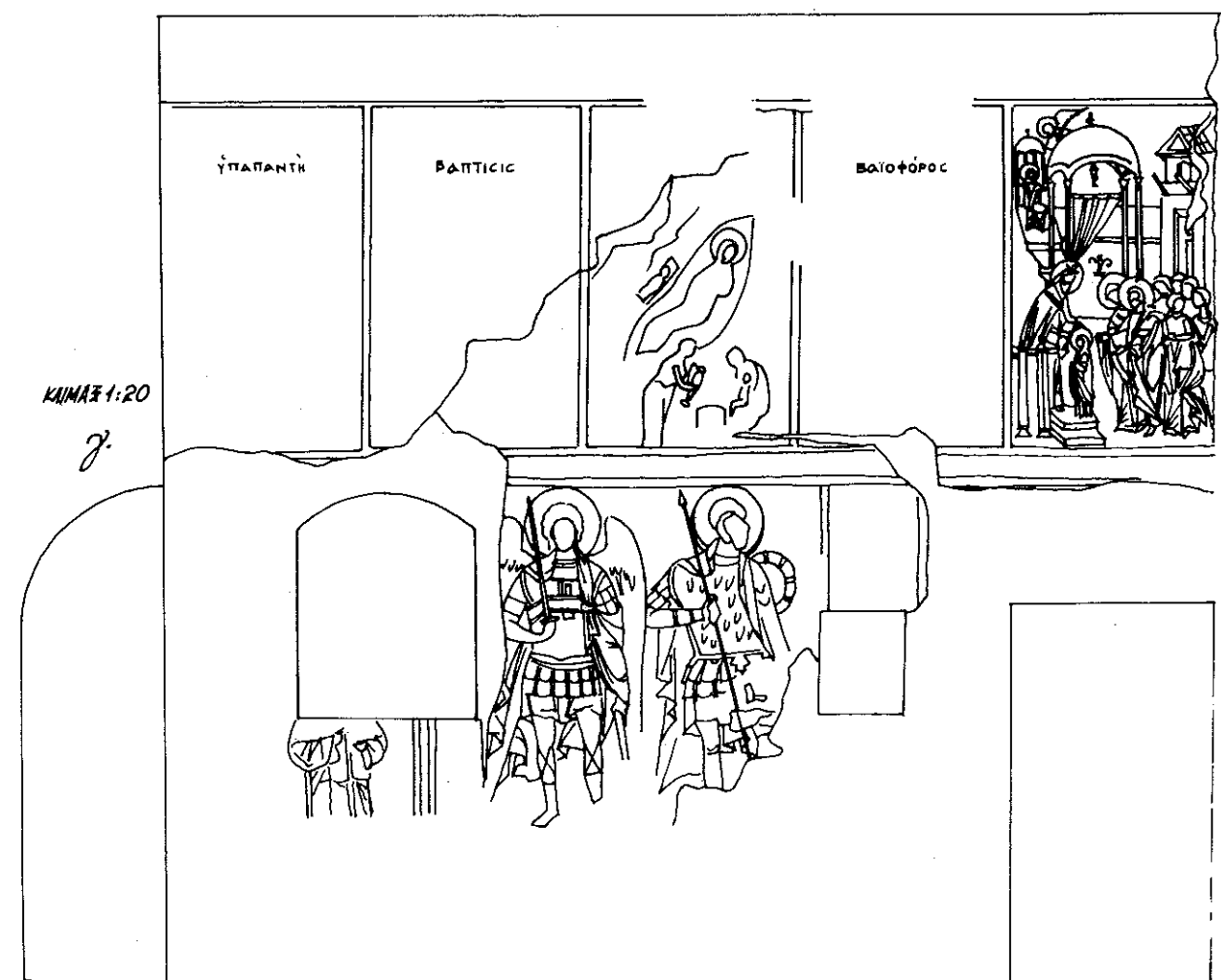

β.

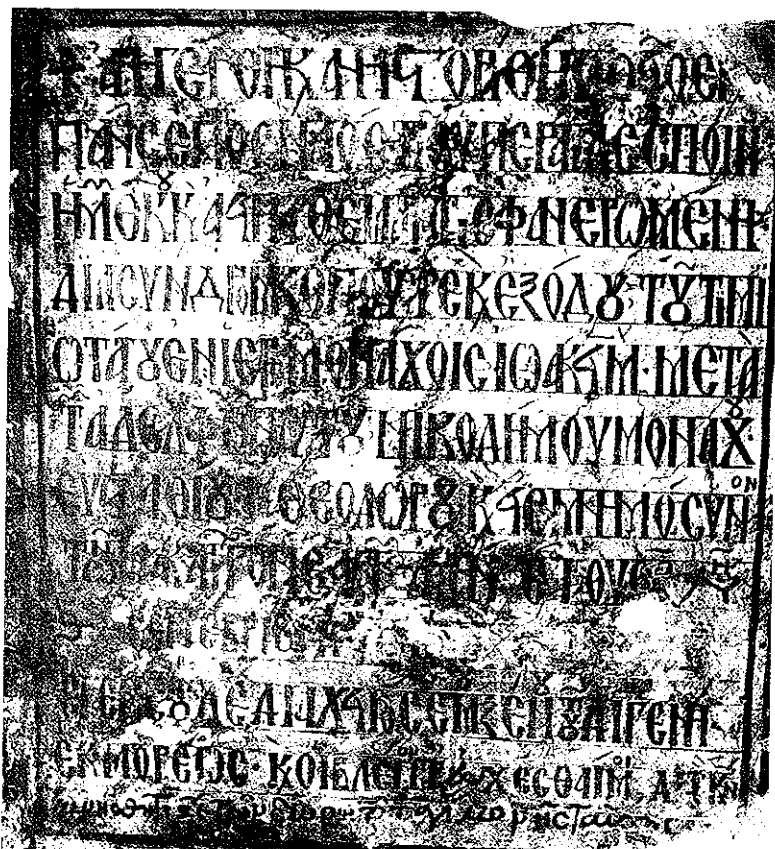
α.

223. Μυρτιά: ανάπτυγμα των τοιχογραφιών του Ξένου Διγενή (1491).
α. βόρεια πλευρά.
β. αψίδα.
γ. νότια πλευρά.

ΚΙΜΑΞ 1:20

γ.

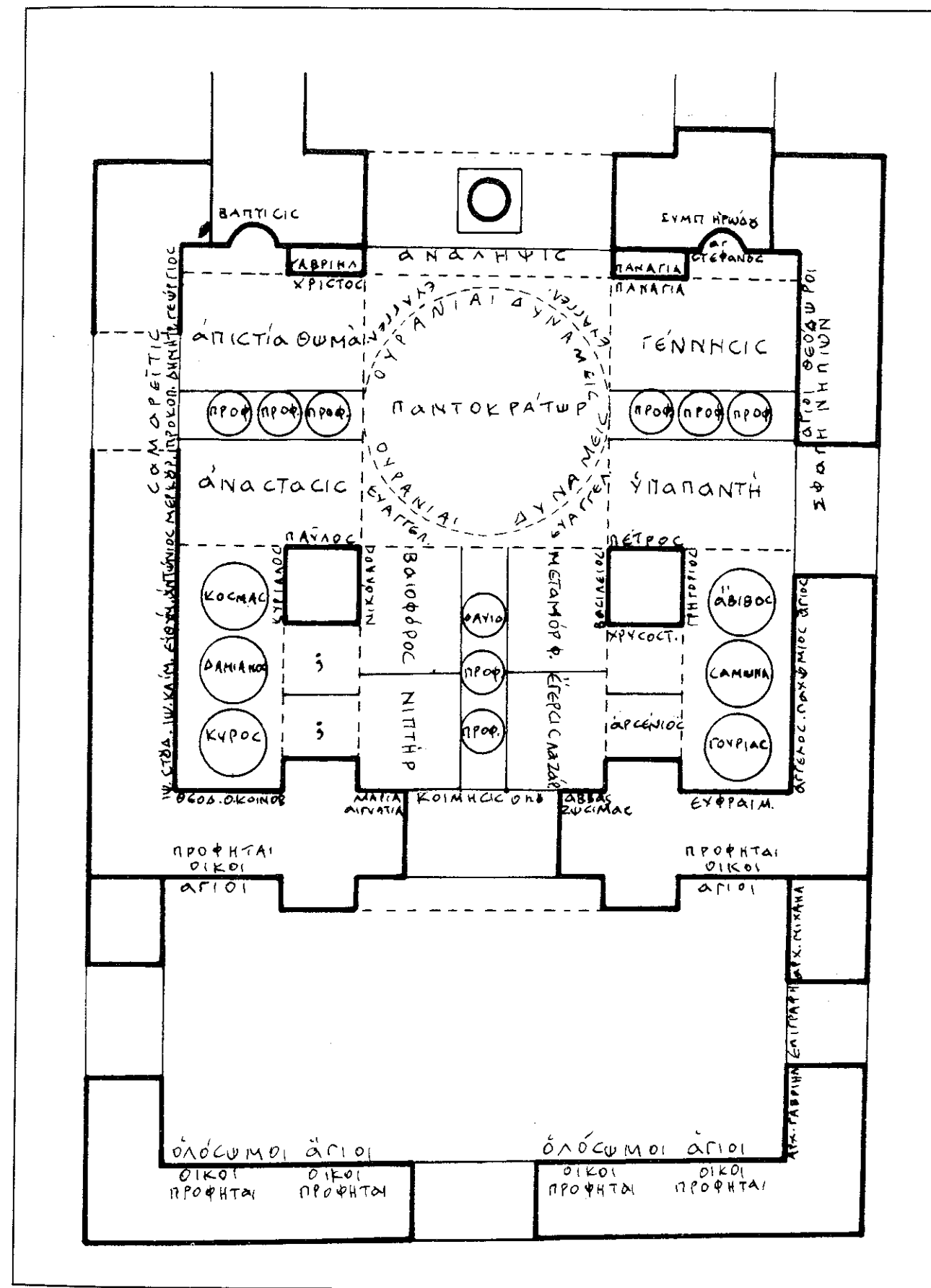
224. Μυρτιά: η επιγραφή του Ξένου Διγενή (1491).

Ο κύριος ναός: Το εικονογραφικό πρόγραμμα (225) ακολουθεί την καθιερωμένη πλέον από την εποχή των Παλαιολόγων διάταξη: Στον τρούλλο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ και γύρω του, στο τυφλό τύμπανο, οι ουράνιες δυνάμεις, ανάμεσα στις οποίες παριστάνονται η Παναγία και ο Πρόδρομος. Στα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα οι ευαγγελιστές. Στις τρεις καμάρες, βόρεια, νότια και δυτική, τοποθετούνται οχτώ μεγάλες χριστολογικές παραστάσεις, ενώ στον κάθετο άξονα της κάθε καμάρας σχεδιάζεται ζώνη με εφαπτόμενα στηθάρια προφητών, που χωρίζει τις παραστάσεις. Έτσι στη βόρεια καμάρα ιστορείται η Απιστία του Θωμά και η εις Άδου Κάθοδος, στη νότια η Γέννηση και η Υπαπαντή και στη δυτική η Βαΐοφόρος, ο Νιπτήρ, η Μεταμόρφωση και η Ανάσταση του Λαζάρου. Στο τύμπανο της βόρειας πλευράς παριστάνεται ο Ιησούς με τη Σαμαρείτιδα και της νότιας η Σφαγή των νηπίων. Στις παραστάδες της εισόδου του Ιερού εικονίζονται ο αρχάγγελος Γαβριήλ και η Θεοτόκος του Ευαγγελισμού. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο καλλιτέχνης χρησιμοποίησε ως πρότυπο της παράστασης τα πρόσωπα του Ευαγγελισμού του Ξένου Διγενή που είχε μπροστά του, στο βάθος του Ιερού. Δύο ακόμη μεγάλες σκηνές τοποθετούνται στα τοξωτά αβαθή τύ-

μπανα κοντά στις παραστάδες του Ιερού, βόρεια και νότια. Στο πρώτο ζωγραφίζεται η Βάπτισμα και στο δεύτερο το Συμπόσιο του Ηρώδη. Εξάλλου στους μικρούς κυλινδρικούς θόλους των δύο γωνιαίων δυτικών διαμερισμάτων τοποθετούνται στηθάρια των αγίων Γουρία, Σαμωνά και Αβίβου νοτιοδυτικά και Κοσμά, Δαμιανού και Κύρου βορειοδυτικά. Στη χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι Απόστολοι, άγιοι, ιεράρχες και μεγάλοι ασκητές της ερήμου. Στις πλευρές των δύο πεσσών εικονογραφούνται ανατολικά οι Κορυφαίοι Πέτρος και Παύλος, και στις υπόλοιπες οι στύλοι της Ορθοδοξίας μεγάλοι Πατέρες, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Κύριλλος Αλεξανδρείας, Νικόλαος και ένας ακόμη αδιάγνωστος. Στον βόρειο τοίχο εικονίζονται στη σειρά από ανατολικά: Γεώργιος, Δημήτριος, Προκόπιος, Μερκούριος, Αντώνιος, Ευθύμιος, Ιωάννης της Κλίμακος και Ιωάννης Στουδίτης. Στο δυτικό: Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης, αδιάγνωστος άγιος, Μαρία η Αιγυπτία και αββάς Ζωσιμάς, Αρσένιος και Εφραίμ ο Σύρου. Στο νότιο: Ο Άγγελος που δείχνει το μοναχικό σχήμα στον Παχώμιο (122) και άγιοι Θεόδωροι.

Στον βόρειο τοίχο του ναού, αριστερά από το μονόλοβο παράθυρο, ο Ορλάνδος ξαναδιάβασε τη χρονολογία, που δημοσίευσε πρώτη φορά ο Λουκόπουλος το 1928²⁰. Πρόκειται για το έτος ζμζ' (= 1539), που αποκαλύπτει ότι ύστερα από μία πεντηκονταετία περίπου, αφοτου ο Διγενής ζωγράφισε το μικρό ναΐσκο, νεότερες ανάγκες επέβαλλαν επέκτασή του και στη συνέχεια τοιχογράφηση του καινούργιου κτίσματος.

Σε σχέση με άλλα μοναστηριακά εικονογραφικά σύνολα της εποχής παρατηρούμε πως ο κύριος ναός της Μυρτιάς ζωγραφίστηκε σε μία χρονική περίοδο θεμελιακή για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Το 1535 λ.χ., ο κρητικός Θεοφάνης ανέβηκε στο Άγιο Όρος και ζωγράφισε το καθολικό της Λαύρας και το 1544 ο Αντώνιος ιστόρησε τις επιφάνειες της Μονής Ξενοφώντος στον ίδιο χώρο. Δεν είναι άσκοπο να υπογραμμισθεί εδώ πως το 1542 και 1543 ζωγραφίστηκαν τα ονομαστά μοναστήρια στο νησάκι των Ιωαννίνων, του Ντίλιου και των Φιλανθρωπινών αντίστοιχα. Ο ανώνυμος καλλιτέχνης της Μυρτιάς (ο Φράγκος Κατελάνος;) ζωγραφίζοντας το 1539 ακολουθεί το ίδιο μοναστικό καλλιτεχνικό ρεύμα, έχοντας τεχνοτροπικά μεγαλύτερη συγγένεια με το έργο της λεγόμενης «σχολής της ΒΔ Ελλάδας» και ιδιαίτερα με τους ζωγράφους των μονών Ντίλιου και Φιλανθρωπινών. Απλή π.χ. εικονογραφική και τεχνοτροπική σύγκριση της Βάπτισμας στη Μυρτιά και στου Ντίλιου ενισχύει την άποψη αυτή. Εκείνο που διακρίνει το ζωγράφο του κύριου ναού της Μυρτιάς είναι το σοφό και άνετο μοίρασμα των παραστάσεων στα αρχιτεκτονικά σχήματα του ναού, πράγμα που φανερώνει τη βαθιά γνώση της μνημειακής ζωγραφικής.

225. Μυρτιά: ανάπτυγμα των τοιχογραφιών του κύριου ναού (1539).

✠ Ἰσορήθη ἡ πάσις ἐπίτοσ αὐτῇ καὶ περικαλλὴς τῆς θεομῆ
τορος εἰκὼν. Διαχειρὸς τῆς ἰωάννης φάφ. καὶ διασω
δρομῆς τῆς ἐξ αἰτωλίας τελευτῆς ἡμεῖς. τὸ μέγα ὄδον τῆς
ὡσαύτως καὶ διὰ τὸ ὅτι τὰ τῶν ἐμὶ ἐρομῶν ἁγίων κυρίως
κοσμοῦ. καὶ ἡμεῖς τῆς μορῆς τῆς ὑπερῶν τῆς κοιμῶς
μυρτί λεγομένης, ἡμῶν τῆς ὀλίγοι ἀποθετικῆς
τῆς καλυδῶνος λίμνης. κατὰ τὸ τὸς δὲ τὸς χρόνος
πολλῆς τῆς ἡμετέρας καὶ φορτίας δυσβάστακα κατὰ πᾶσαν
οὐρανὸν τῆς καὶ ἡμεῖς οἰκιστῆς. ἡμεῖς δὲ πρὸ πάντων
τὰ ἐμὴ κρητὴ πολεμικῶν
ἔτη ἀποχρῶ. ραχῆ. ρρξξ.

226. Μυρτιά: ἡ ἐπιγραφή του Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλοῦ
πίσω ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Ελεούσας (1659).

Ο νάρθηκας: Ζωγραφίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώ-
να ἀπὸ μέτριο ζωγράφο, ποῦ χώρισε τοὺς χαμηλοὺς
τοιχοὺς σὲ τρεῖς στενὲς ὀριζόντιες ζώνες καὶ γέμισε
τὸ χώρο με μικρὲς σκηνές. Στὴν πάνω ζώνη τοποθέτη-
σε στὴ σειρά προφήτες μέσα σὲ μετάλλια, στὴ μεσαία
ιστόρησε τοὺς Οἴκους τοῦ Ακαθίστους καὶ στὴν κατώ-
τερη ζωγράφησε ὁλόσωμους ἁγίους. Στὰ πλάγια τῆς
τοιχισμένης σήμερα νότιας θύρας, ποῦ οδηγοῦσε στο
κατεδαφισμένο παρεκκλήσιο τῶν Ταξιαρχῶν, τοποθέ-
τησε τοὺς φτερωτοὺς ἀρχαγγέλους με τὴ στρατιωτι-
κὴ τοὺς στολὴ καὶ τὰ γυμνά ξίφη.

Στὸ υπέρθυρο τῆς ἰδίας θύρας ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἐ-
πιγραφή, ποῦ σήμερα σχεδὸν δὲν διαβάζεται. Τὴ δη-
μοσίευσε τὸ 1928 ὁ Λουκόπουλος καὶ τὸ 1929 ὁ Πα-
πακυριακοῦ με ὁρισμένες διαφορές. Τὴν ξαναδημοσι-
εῖουμε ἐδῶ ἀπὸ τὸν Λουκόπουλο ἀναγράφοντας τὶς
διαφορετικὲς ἢ συμπληρωματικὲς λέξεις τοῦ Παπακυ-
ριακοῦ μέσα σὲ παρενθέσεις. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Πα-
πακυριακοῦ στὶς δημοσιεύσεις πλήθους ἐπιγραφῶν,
στο δυσεῦρετο σήμερα μηνιαῖο φυλλάδιό τοῦ «Ποιμὴν
ὁ Καλός» (1929 - 1934), ἀποδεικνύεται προσεκτικὸς
καὶ οἱ παραναγνώσεις τοῦ εἶναι σπανιότερες:

«Ανηγέρθη ἐκ βάθρων (γῆς οὗτος) ὁ θεὸς καὶ
πάνσεπτος ναὸς
τῶν (Παμμεγίστων) Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ
Γαβριὴλ διὰ συνδρομῆς
καὶ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ
πνευματικοῦ
ιερέως κυρίου κύρ Νεστορίου (τοῦ καθηγουμένου
καὶ πνευματικοῦ
κυρίου Γρηγορίου) ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ

πανιερωτάτου μητροπολίτου
κυρίου κύρ Νεοφύτου κατὰ τὸ 1712 (αψιβ')
ἔτος τὸ
κοσμοσωτήριον (τῆς οικονομίας) ἐν μηνί
Δεκεμβρίῳ 20.

Ἡ ἐπιγραφή βέβαια ἀναφέρεται στο παρεκκλήσιο
τῶν Ταξιαρχῶν, ποῦ κατεδαφίστηκε τὸ 1903, ἀλλὰ ἀ-
ποτελεῖ χρονολογικὴ ἐνδειξη καὶ γιὰ τὴν τοιχογράφη-
ση τοῦ νάρθηκα καὶ προπαντὸς τῆς ἀπεικόνισης τῶν
ἀρχαγγέλων κοντὰ στὴν εἰσοδὸ ποῦ οδηγοῦσε στο
φερόνυμο παρεκκλήσιο.

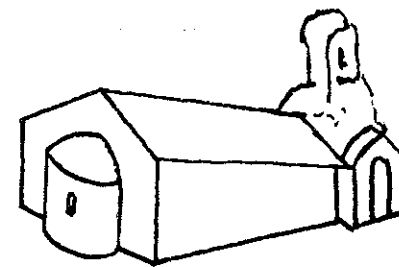
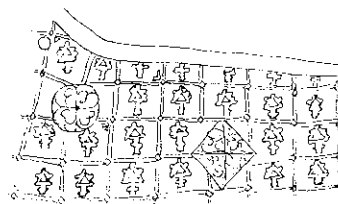
Απὸ τὴν πλούσια, τέλος, βιβλιοθήκη ποῦ εἶχε πα-
λαιὰ τὸ μοναστήρι²¹ σώζεται μέχρι σήμερα μόνο ἓνας
χειρόγραφος κώδικας, ποῦ περιέχει κυρίως διαθήκες
ηγουμένων καὶ ἄλλα πληροφοριακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ
1702 ὡς τὸ 1821. Ἐχει τὸν τίτλο: «Πρόθεσις τῆς Ὑπε-
ραγίας Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζόμενης Μυρτίας τῶν
Κουρήτων πλησίον Γουρίτσας καὶ Καλυδῶνος λί-
μνης». Ἡ λατρευτικὴ παλαιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας
(157) καὶ ἡ νεότερη (158) ἐνυπόγραφη τοῦ 1659 με
τὴν ιδιόγραφη ἐπιγραφή τοῦ Ευγενίου Γιαννούλη τοῦ
Αιτωλοῦ (226) ἐξετάστηκαν στο κεφάλαιο τῶν φορη-
τῶν εἰκόνων.

Βιβλιογραφία

Ορλάνδος, Μονὴ Μυρτίας, ABME 9 (1961) 74-112 καὶ πιν.
1-14, Δῆμ. Λουκόπουλος, Μονὴ τῆς Μυρτίας, HME (1928)
301-313.

1. Woodhouse, Aetolia, 205.

2. Γ. Λαμπάκης, Χριστιανικὴ ἀρχαιότητα ἐν τῇ Στερεᾷ ΕΛ-
λάδι, ΔΧΑΕ, Η' (1908) 74, ὅπου ἡ μονὴ Μυρτίας ονο-
μάζεται εσφαλμένα «Μιλτιάς».
3. Λουκόπουλος, ο.π., 301-313.
4. Σωφρ. Παπακυριακοῦ, Μονὴ Μυρτίας, ΠΟΚ, 7 (1929)
55.
5. Μ. Χατζηδάκης, ἐφημ. «Ελευθερία» (7 Νοεμβρίου
1951), Ἰδιος, Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη καὶ ἡ ἀκτινοβολία
τῆς ΙΕΕ, 10, 419, Ἀρχαιολόγος, Ὁ ἀγιογράφος Ξένος
Διγενῆς, ΚΟΑ, 47 (1970) 415-416 καὶ 58 (1971) 126-
127, Κ.Δ. Μαραγιάννης, Το Απόκουρο, Αθήνα 1979,
47-53.
6. Ν. Α. Bees, Verzeichnis der griechischen Handschriften
des Klosters Mega Spilaeon, ἐν Αθήναις 1915, φ. 108β
(σ. 37), Ορλάνδος, Μονὴ Μυρτίας, 75 σημ. 6.
7. Ορλάνδος, Μονὴ Μυρτίας, εἰκ. 14.
8. Λουκόπουλος, ο.π., 308-309.
9. Ορλάνδος, Μονὴ Μυρτίας, 77.
10. ΑΔ, 16 (1960) 197-198, ΑΔ 22 (1967) 330, ΑΔ, 23
(1968) 284, ΑΔ, 27 (1972) 441, ΑΔ, 28 (1973) 398.
11. Ὅμοια παραδείγματα, Ορλάνδος Μοναστηριακὴ ἀρχι-
τεκτονικὴ, εἰκ. 142-143.
12. Λουκόπουλος, ο.π., 303.
13. Ἰδιος, 303, ὅπου παρουσιάζει τὴν πάνω σὲ κεραμίδι χα-
ραγμένη χρονολογία.
14. Βλ. ἐπίσης τὰ εἰκονογραφικὰ χαρακτηριστικά τοῦ Πέ-
τρου στὴν Κοίμησι τῆς Παναγίας τῆς Μαυριώτισσας
στὴν Καστοριά τοῦ 12ου αἰώνα, Πελεκανίδης, Καστο-
ριά, πιν. 74 καὶ 77α ἢ Θεοδώρου Λημνιώτη τοῦ 11ου
αἰ., στὸν ἴδιο, πιν. 14β.
15. Djuric, La peinture murale, 218.
16. Ορλάνδος, Μονὴ Μυρτίας, 88 σημ. 2.
17. Ορλάνδος, ABME, 4 (1938) 148. Βλ. καὶ Ξυγγόπουλος,
«Ελληνικά», 15 (1957) 124.
18. Gerola, Mon. Ven. II, 310, καὶ IV, 449-451. Οἱ τοιχογρα-
φίες τοῦ Διγενῆ στα Ἀπάνω Φλώρια παρουσιάστηκαν
σὲ ἀνακοίνωση τοῦ Δ' Κρητολογικοῦ Συνεδρίου ἀπὸ
Ἡράκλειο τὸ 1976. Βλ. Μ. Βασιλάκη - Μαυρακάκη, Ὁ
Ζωγράφος Ξένος Διγενῆς καὶ ἡ ἐκκλησία τῶν ἁγίων
Πατέρων στα Ἀπάνω Φλώρια Σελίνου τῆς Κρήτης,
«Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου»,
Αθήνα 1981, τομ. Β', 550-570.
19. Κ. Kalokyris, The byzantine wall paintings to Crete, New
York, 1973, 161εξ., G. Gerola - Κ. Λασιθιωτάκης, Το-
πογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλη-
σιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειο 1961, 116-121.
20. Λουκόπουλος, ο.π., 306.
21. Ἱερὰ Διήγησις Μονῆς Προυσσού, ἐν Αθήναις 1978, 69
σημ. 1.

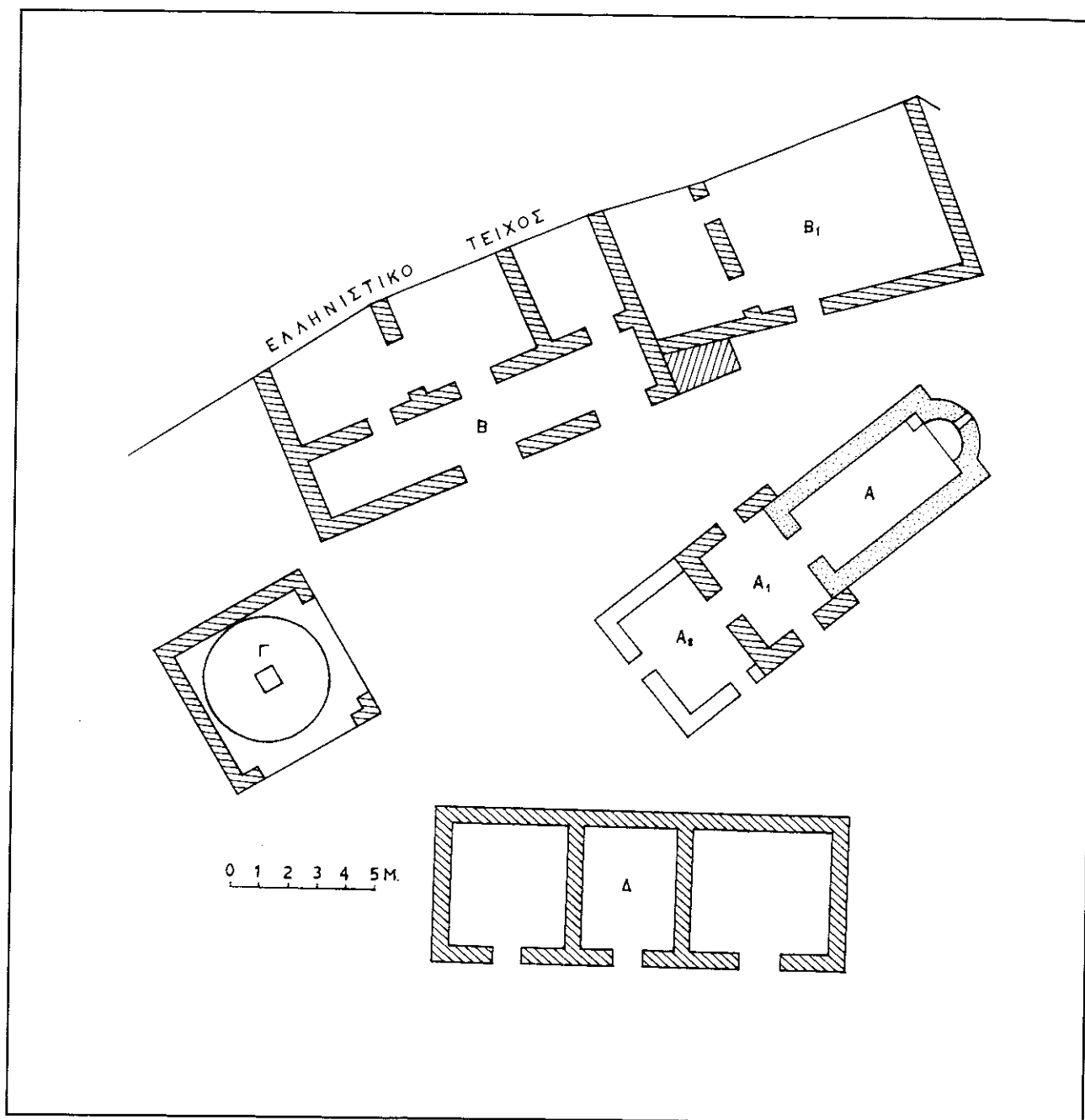

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΝΕΡΟΜΑΝΑΣ

Στὸν περιτειχισμένο χώρο τῆς ἀκρόπολης τοῦ ἀρ-
χαίου Φιστύου¹, ποῦ βρίσκεται στὸν ἀνηφορικὸ δρόμο
πρὸς τὴ Νερομάνη, σώζεται τὸ μοναστήρι τῶν Ἀγίων
Αποστόλων (227). Στὴν περιοχὴ τῶν παραλίμνιων χω-
ριῶν, ἀπὸ τὴν Παραβόλα ὡς τὴ Μυρτιά καὶ τὴν Καλλι-
θέα, εἶναι γνωστὸ με τὸ ὄνομα «Παλαιομονάστηρο».
Φιλολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ δὲν ὑπάρ-
χουν. Ἡ παλαιότερη εἶναι τοῦ 1789 καὶ ἀναφέρεται σὲ
κτῆμα τοῦ μοναστηρίου².

Τὸ συγκρότημα: Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ περιβόλου
τοῦ μοναστηρίου συμπίπτει με τὴν ἀκρόπολη. Βόρεια,
ἀνατολικά καὶ δυτικὰ χρησιμοποιεῖται τὸ ἀρχαῖο τεί-
χος τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰώνα, ποῦ σὲ ὁρι-
σμένα σημεῖα διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ σὲ
ὑψος τεσσάρων περίπου μέτρων. Νότια χτίστηκε βυ-
ζαντινὸς τοῖχος, ὅπως δείχνει τμήμα τῶν θεμελιῶν
τοῦ, ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1969.

Τὸ καθολικὸ βρίσκεται περίπου στο κέντρο. Βό-
ρεια ὑπάρχουν τὰ κελλιά, δυτικὰ σώζεται ἡ κινστέρνα
καὶ νοτιοδυτικὰ διακρίνεται τὸ βορδοναρεῖο. Ἀπὸ τὰ
κελλιά τὸ δυτικὸ τμήμα εἶναι παλαιότερο. Τὸ ἀποτε-
λοῦσαν τρία ἰσόγεια δωμάτια με μακρόστενη στοὰ
μπροστά. Ἐξωτερικὴ ξύλινη σκάλα, τῆς ὁποίας σώζε-
τῃ ἡ λιθόχτιστη βάση, οδηγοῦσε στὸν ἐπάνω ὄροφο.
Ἀνατολικότερα σὲ μεταγενέστερη περίοδο χτίστηκε
νέο κτίριο. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κινστέρνα, γιὰ
τὸ λόγο ὅτι δὲ διασώθηκε παρόμοια σὲ κανένα ἀπὸ τὰ
βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς. Ἐχει τὸ σχῆμα ἀνε-
στραμμένου ἀχλαδιοῦ καὶ βάθος 7 μ. περίπου. Με ὑ-
δραγωγούς σωλήνες συγκέντρωνε τὰ νερά τῆς βρο-
χῆς. Πρέπει νὰ εἶχε στέγαστρο με πυραμιδοειδὴ στέ-
γη. Ἐξαιτίας τῆς κλίσης τοῦ εδάφους τὸ βορδοναρεῖο
ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ὑπόγεια δωμάτια. Ἦταν στραμ-
μένο πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν χώρο, ὅπως συνηθίζονταν σὲ
παρόμοια κτίρια³. Ἀπὸ τὰ κελλιά καὶ τὸ βορδοναρεῖο
σώζονται τὰ θεμέλια ἢ οἱ τοῖχοι σὲ μικρὸ ὕψος, ἐνῶ ἀ-
πὸ τὴν κινστέρνα δὲν σώζεται τὸ στέγαστρο.

227. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: κάτοψη του μοναστηριού (Κίσας).

Το καθολικό: Στη σημερινή του μορφή παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις: Αρχικά χτίστηκε μονόχωρος ναός, μεταγενέστερα προστέθηκε τρουλλαίος νάρθηκας και αργότερα απλό υπόστεγο στη δυτική πλευρά του νάρθηκα.

Α' περίοδος: Ο αρχικός ναός του 14ου αιώνα είναι μονόχωρος καμαροσκεπής (5.70 X 2.55) με ημικυκλική σψίδα, που την διατρύπα μονόλοβο παράθυρο στο ύψος της εντοιχισμένης Αγίας Τράπεζας. Λίθινη πλάκα, που χρησιμοποιούνταν για Πρόθεση, υπάρχει στη ΒΑ γωνία του ιερού. Ίχνη του λιθόχτιστου τέμπλου σώζονται ακόμη. Οι τοίχοι χτίζονται χωρίς τάξη με ορ-

θογενισμένες ασβεστόπετρες και χρήση άφθονου κονιάματος, ενώ πλίνθοι τοποθετούνται οριζόντια και συχνά κάθετα στους αρμούς. Σε μερικά σημεία και κυρίως στις γωνίες χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι λίθοι από το αρχαίο τείχος. Ο ναός δεν διαθέτει παράθυρα εκτός από το φωτιστικό άνοιγμα της κόγχης και δύο μικρές θυρίδες (0.15 X 0.15) στον βόρειο και στο νότιο τοίχο, στο σημείο της γένεσης της καμάρας. Ουσιαστικά το φως μπαίνει από τη δυτική χαμηλή είσοδο. Το αέτωμα της ανατολικής πλευράς διακοσμούν πλίνθινος σταυρός και τα αρχικά ΠΤΤΡΝ. Οδοντωτή ταινία επιστέφει τον βόρειο και νότιο τοίχο.

Β' περίοδος: Μεταγενέστερα, μάλλον στον 16ο αιώνα, χτίστηκε με αργολιθοδομή ο νάρθηκας (2.70 X 3.90). Ο τρόπος σύνδεσής του με τον παλαιό ναό είναι ανόργανος, καθώς δείχνουν οι κατακόρυφοι αρμοί και ιδιαίτερα η άτεχνη προσαρμογή των ανατολικών λοφίων του τρούλλου στην πρόσοψη του κύριου ναού, πράγμα που έγινε αιτία καταστροφής του νάρθηκα. Στεγαζόταν με τέσσερις καμάρες, πάνω στις οποίες, με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων, στηριζόταν οχταγωνικός τρούλλος. Σε κάθε πλευρά του τρούλλου ανοιγόταν και από ένα τοξωτό παράθυρο. Τρεις θύρες υπάρχουν στη βόρεια, στη δυτική και στη νότια πλευρά. Σήμερα από τον τρούλλο σώζεται μόνο το νότιο τμήμα.

Γ' περίοδος: Στα δυτικά του νάρθηκα προστέθηκε υπόστεγο (4 X 2.80) με μονοκλινή στέγη και πιθανότατα τρεις θύρες, μία σε κάθε πλευρά. Σώζονται τα θεμέλια.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα: Στην καμάρα και στους τοίχους του ναού οργανώνεται ένα κλασσικό για την εποχή εικονογραφικό πρόγραμμα. Τα θέματα χωρίζονται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Στις επιφάνειες της καμάρας ζωγραφίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο. Στο επάνω μέρος των τοίχων δημιουργείται δεύτερη ζώνη, όπου τοποθετούνται στηθάρια αγίων, και σε τρίτη ζώνη χαμηλότερα παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας ζωγραφίζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό στην αγκαλιά της να ευλογεί, ενώ κάτω εικονίζονται ολόσωμοι οι συλλειτουργοί ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος, Χρυσόστομος, Αθανάσιος και Βασίλειος. Φορούν «πολυσταύρια φαλόνια, ορθόσημα στιχάρια, σταυροφόρα ωμοφόρια, κροσσωτά επιτραχήλια και εγχείρια»⁴ και κρατούν ειλητάρια με λειτουργικά κείμενα. Ανάμεσά τους και πάνω από το μικρό παράθυρο τοποθετείται η παράσταση του Μελισμού με την Αγία Τράπεζα και το δισκοπτήριο. Ο χορός των ιεραρχών συνεχίζεται στη νότια πλευρά του ανατολικού τοίχου και στο νότιο τοίχο με τον Κύριλλο Αλεξανδρείας και τους Ιωάννη Ελεήμονα και άγιο Ελευθέριο. Αριστερά της κόγχης εικονίζεται ο πρωτομάρτυρας Στέφανος (228), ενώ στο βόρειο τοίχο έχουμε το Όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Στα πλαϊνά μέτωπα της αψίδας ιστορείται ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και στο μέτωπο πάνω από την αψίδα ο Μυστικός Δείπνος. Σε ολόκληρη την καμάρα του Ιερού απλώνεται η Ανάληψη, με τα εκφραστικά και ζωηρά πρόσωπα της Παναγίας, των αρχαγγέλων και των μαθητών.

Κύριας ναός: Στις επιφάνειες της καμάρας ζωγραφίζονται οι παραστάσεις: Βάπτιση, Μεταμόρφωση, Κοίμηση της Θεοτόκου και Ανάσταση στη βόρεια πλευρά και Γέννηση, Υπαπαντή, Έγερση Λαζάρου και Βαΐοφόρος (229) στη νότια. Στη δεύτερη ζώνη των στηθάρων σημειώνουμε από τη βόρεια πλευρά και από ανατολικά τους αγίους: Ερμόλαο, Κοσμά, Δαμιανό, Νικήτα,

228. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: ο πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Ευσίγνιο, Τρύφωνα και νότια τους Βλάσιο, Ελισσαίο, Ιουλίττα, που σε σπάνια απεικόνιση κρατεί τον τριετή Κήρυκο κατά τον τύπο Παναγίας Οδηγήτριας, Μαρίνα, Αναστασία, Αικατερίνη, Βαρβάρα και Κυριακή. Στην τρίτη ζώνη των ολόσωμων αγίων με την ίδια σειρά βλέπουμε τους Πρόδρομο, Γεώργιο, Δημήτριο, Θεόδωρο Τήρων, Θεόδωρο Στρατηλάτη, Προκόπιο βόρεια, και νότια τους Νικόλαο Μιχαήλ, Ευστάθιο και Μηνά. Πάνω από την είσοδο, στο δυτικό τοίχο, εικονίζεται η Σταύρωση του Χριστού. Σε τοξωτή αβαθή κόγχη της νότιας πλευράς, δίπλα στο τέμπλο, παριστάνονται οι πάτρωνες του ναού Πέτρος και Παύλος. Τέλος, στο κλειδί της καμάρας ζωγραφίζεται φυτικό κόσμημα, που διακόπτεται κατά διαστήματα από διακοσμητικά ομφάλια.

Νάρθηκας: Σε ολόκληρο το νότιο τοίχο, στο μισό ανατολικό και τον αντίστοιχο δυτικό, απλώνεται η Δευτέρα Παρουσία απ' όπου σώζονται η Δέηση με τους Αποστόλους, η Ετοιμασία του Θρόνου, οι χοροί των Προφητών και των Δικαίων και η Θεοτόκος στον Πα-

229. Άγιοι Απόστολοι Νερομάνας: η Βαϊοφόρος (λεπτ.).

ράδεισο. Στο βόρειο τοίχο, από τα ίχνη που σώζονται, υποθέτουμε πως υπήρχαν σκηνές από το βίο της Θεοτόκου, ενώ Προφήτες κοσμούσαν το τύμπανο του τρούλλου. Από αυτούς σώζεται σήμερα ο Σολομών.

Γενικά, οι περισσότερες τοιχογραφίες του κύριου ναού βρίσκονται σε κακή κατάσταση. Τμήματα ολόκληρα έχουν καταστραφεί. Αλλού από την πολυχρόνια εγκατάλειψη και τα άλατα σβήστηκαν τα χρώματα και αλλού, από την ανθρώπινη άγνοια, χάραχτηκαν τα πρόσωπα ή τρυπήθηκαν τα μάτια. Από τις μορφές που διατηρούνται καλύτερα είναι ο Πρωτομάρτυρας Στέφανος, ο Χρυσόστομος, ο αρχάγγελος του βόρειου χορού της Ανάληψης και τα πρόσωπα των κατοίκων της Ιερουσαλήμ που υποδέχονται το Χριστό στη Βαϊοφόρο.

Οι επιγραφές: Στον νότιο τοίχο του κύριου ναού, πάνω σε κόκκινη ταινία, που χωρίζει τα στηθάρια από τη ζώνη των ολόσωμων αγίων, υπάρχει γραμμένη με λευκά κεφαλαία επιγραφή, που μας αποκαλύπτει τους συνδρομητές, το ζωγράφο και τη χρονολογία της τοιχογράφησης. Η επιγραφή αρχίζει από την τυφλή αψίδα και φτάνει ως τη δυτική άκρη του τοίχου. Έχει μήκος 2.92 μ., αλλά μερικές λέξεις παρέμειναν αδιάβα-

στες. Τη δημοσίευσε ο Κίσσας το 1973⁵. Σήμερα είναι αδύνατη η ανάγνωσή της:

ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΩΝ
ΠΡ(ΩΤΩ)Ν ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ ΠΑΥΛΟΥ ΔΙΑ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΚΑΙ
ΧΡ...Α(ΜΗ)Ν. ΕΤΟΥΣ ΖΩΠΑ'
(= 6881 = 1372 / 73) ΧΕΙΡ ΙΩΑΝ(ΝΟΥ).

Δεύτερη επιγραφή, που σημειώνεται στον τράχηλο του στιχαρίου του πρωτομάρτυρα Στεφάνου, διαβάστηκε και αναλύθηκε από τον Κίσσα: ΕΓΝΙΚΤΑ ΠΙΝΗ ΧΕΙΡΝ... Σ' αυτήν αποκαλύπτεται ίσως το όνομα δεύτερου ζωγράφου: «Εγ(ραψε) Νικ(ολάου) ταπινή χειρ ν...».

Έτσι πληροφορούμαστε ότι το 1372 - 73, εποχή κατά την οποία «*Ἀχελῶν καὶ τὰ ἐπέκεινα σὺν τῷ Ἀγγελοκάστρῳ ἐκληρώσατο*»⁶ ο Αλβανός φύλαρχος Γκίνος Μπούας Σπάτας, στο μικρό καθολικό των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου οι ταπεινοί ζωγράφοι Ιωάννης και Νικόλαος με τη συμπαράσταση των αφιερωτών Πέτρου και Χρ... και των μοναχών ιστόρησαν τους τοίχους με δυνατές και εκφραστικές τοιχογραφίες.

Στο νάρθηκα επίσης, πάνω στην τετράπλευρη όψη

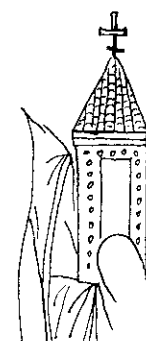
του ποδιού του θρόνου της Θεοτόκου στον Παράδεισο, υπάρχει δωδεκάστιχη μικρογράμμη επιγραφή, που έχει τόσο πολύ αλλοιωθεί, ώστε είναι αδύνατο να διαβαστεί εκτός από τον τελευταίο στίχο, όπου η χρονολογία της τοιχογράφησης: έτους ζεθ' (= 7069 = 1560 / 61). Το σύντομο χρονικό διάστημα της εικονογράφησης δύο κοντινών μνημείων (κύριος ναός Μυρτιάς 1539, νάρθηκας Αγ. Αποστόλων 1560 / 61) δημιουργεί το ενδεχόμενο μήπως τα δύο καθολικά στους χώρους αυτούς ζωγραφίστηκαν από τον ίδιο καλλιτέχνη. Η απελπιστικά κακή όμως κατάσταση των τοιχογραφιών του νάρθηκα των Αγίων Αποστόλων δεν επιτρέπει εικονογραφική σύγκριση.

Διακοσμητικές ταινίες: Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διακοσμητικές ταινίες πάνω στο στιχάριο του πρωτομάρτυρα Στεφάνου (228). Η πρώτη, που γράφεται στο περιλαίμιο του στιχαρίου, μας αποκαλύπτει το όνομα του ζωγράφου Νικολάου. Οι υπόλοιπες, με πλεγμένα διακοσμητικά γράμματα έχουν γραφεί στο στήθος, στη μέση και στις χειρίδες του στιχαρίου του ίδιου αγίου. Είναι μιά συνήθεια που γενικεύεται στα μνημεία του βαλκανικού χώρου στον 14ο αιώνα και αποτελεί ένα από τα τελευταία σχηματοποιημένα χαρακτηριστικά στοιχεία της λεγόμενης Μακεδονικής Σχολής⁷.

Βιβλιογραφία

Κίσσας, Οι Άγιοι Απόστολοι, *Ιδίας*, Μονή αγίων Αποστόλων Νερομάνας, ΚΟΑ, 53 (1970) 612-614, Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 197, Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας - Ακαρνανίας, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά 243-245 και ΑΔ 27 (1972) Χρονικά 440-441.

1. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 94-95.
2. Κίσσας, Οι Άγιοι Απόστολοι, 23. Απλοϊκή και χαριτωμένη περιγραφή του καθολικού βλ. Κ.Α. Τσαρούχης, Ότι ξέρω για τον τόπο μου, Αγρίνιο 1966, 20-22.
3. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, 125.
4. Κίσσας, ο.π., 36.
5. Κίσσας, ο.π., 48.
6. Βάρσας, Ιστορία Στερεάς, 97.
7. Βλ. τον κατάλογο των μνημείων, όπου διαπιστώνεται η συνήθεια, Κίσσας, ο.π., 52 - 54.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΜΟΚΙΣΤΑΣ

Στην ανατολική πλευρά της παλαιάς Μόκιστας (= σημερινής Αγίας Σοφίας), πάνω από ρεματιά με άφθονα νερά και πλατάνια, στο κοιμητήριο του χωριού, υπάρχει συγκρότημα τριών εκκλησιών: του Αγίου Νικολάου, των Ταξιάρχων και της Αγίας Σοφίας. Οι εκκλησίες αυτές παρουσιάζουν μέγιστο ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική τους δομή, το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε, στις αρχαίες και βυζαντινές επιγραφές που διασώζουν και τα ονόματα των κτητόρων που μας διέσωσαν.

Οι επιγραφές: Ο Άγιος Νικόλαος και οι Ταξιάρχες χτίστηκαν με πελεκημένους ογκολίθους προερχόμενους από το αρχαίο ιερό της «*Ηγεμόνης Αρτέμιδος*», που υπήρχε στον ίδιο χώρο (230). Το ιερό πρέπει να ήταν σημαντικό, αφού γειτόνευε με το Θέρμο, που βρίσκεται μόλις πέντε χιλιόμετρα ανατολικά του. Γράφοντας το 1903 ο Γ. Σωτηριάδης¹ επισήμανε τις αρχαίες ενεπίγραφες πλάκες που είχαν εντοιχιστεί στο ναό του Αγίου Νικολάου, και το 1924 ο Κ. Α. Ρωμαίος εξέδωσε την εντοιχισμένη στο νότιο τοίχο του ίδιου ναού επιγραφή: Από την επιγραφή αυτή μαθαίνουμε πως τα παιδιά του Βίωνα Αριστόδημος και Νικίας, τη χρονιά της duanδρίας (duonviri) των επώνυμων αρχόντων της περιοχής Ποπλίου Αντωνίου και Πουλβίου Αιλίου, ελευθέρωσαν τη δούλη τους Σωτηρίχα. Ο εκδότης θεωρεί πιθανό ότι η επιγραφή χάραχτηκε στο 2ο αιώνα μ.Χ., εποχή της ρωμαϊκής κυριαρχίας. Η πράξη ήταν θρησκευτικοπολιτική και η Σωτηρίχα ελευθερωνόταν στο όνομα του Διός και Ηλίου με εγγυήτρια θεά την Άρτεμη «*Ηγεμόνη*»².

Ο Σωτηριάδης ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις τρεις σε ιαμβικό μέτρο κεφαλαιογράμματα βυζαντινές επιγραφές, από τις οποίες οι δύο βρέθηκαν στον περίβολο (τώρα στο Μουσείο Θέρμου) και η τρίτη είναι εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά της αψίδας του ναί-

230. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας.

δρίου των Ταξιάρχων. Τις δυό από τις τρεις επιγραφές είχε προσέξει στην αρχαιολογική του περιήγηση ο Βαζίν και τις δημοσίευσε³ με πολλά κενά, που τα συμπλήρωσε στη δική του έκδοση ο Σωτηριάδης.

Στην πρώτη επιγραφή αναφέρεται ως χορηγός «του σεβασμίου δόμου» ο Μιχαήλ Ζωριανός, στρατηγός και πρωτοστράτορας του Δεσπότη της Ηπείρου Θωμά (1296 - 1318).

+ Ο ταξιάρχης του Μεγάλου Δεσπότη και δυσμικής φάλαγγος ο πρωτοστράτωρ ό Ζωριανός Μιχαήλ ὠδε, ξένοι, πολλῶν ἐπεβράβευσε τήν χορηγίαν, πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ σεβασμίου δόμου. Ὅθεν ποθοῦντες αὐτόν ἀπά καρδίας ἐκλιπαροῦμεν τόν πανάγαθον Λόγον τούτω παρασχεῖν πᾶν ἀγαθόν⁴

Στη δεύτερη επιγραφή, την οποία δεν κατόρθωσε τελείως να διαβάσει ούτε ο Σωτηριάδης, επειδή η επιφάνεια του λίθου είχε σημαντικά φθαρεί, αναφέρεται ως κτήτωρ κάποιος επιφανής άνδρας ονομαζόμενος Ανδριτζόπουλος, που όπως αναφέρεται στην τρίτη επιγραφή, ονομαζόταν Κοσμάς, αν βέβαια ταυτίζονται τα δύο πρόσωπα.

Στη δεύτερη αυτή ιαμβική κεφαλαιογράμματα επιγραφή αναφέρεται ότι ο Ανδριτζόπουλος «ἤγειρε τοῦτον τόν σεβάσμιον δόμον μόχθῳ πολλῷ καί πόνῳ καί καμάτῳ»:

..... προφοι
.....τόν δειμαντα τόνδε τόν δόμον
.....καί μονοτρόπῳ
Ἀνδριτζιοπούλων τόν σπόρον (·)
ποθῶν δέ τυχεῖν ψυχικῆς σωτηρίας,
ἤγειρα τοῦτον τόν σεβάσμιον δόμον
μόχθῳ πολλῷ καί πόνῳ καί καμάτῳ.
.....

Τόν γοῦν ἐν πρώτ..... ὦ φίλε,
τόν καί βοηθόν καί μόνον παντεργάτην
.....συμπαθῶς
πληρῶν τ..... ἄγγελμα τοῦ θεοῦ νόμου
τόν ὅπως τῶν κακῶν μου καί φί
..... τοῖς σεσωσμένοις
ὡς πανάγαθος καί φιλόανθρωπος μόνος⁵.

Η τρίτη επιγραφή (231) που επιστέφει το δίλοβο παράθυρο της αψίδας του ιερού του ναΐσκου των Ταξιάρχων, αναφέρει ότι ο Κοσμάς Ανδριτζόπουλος «εκ

231. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας: η επιγραφή.

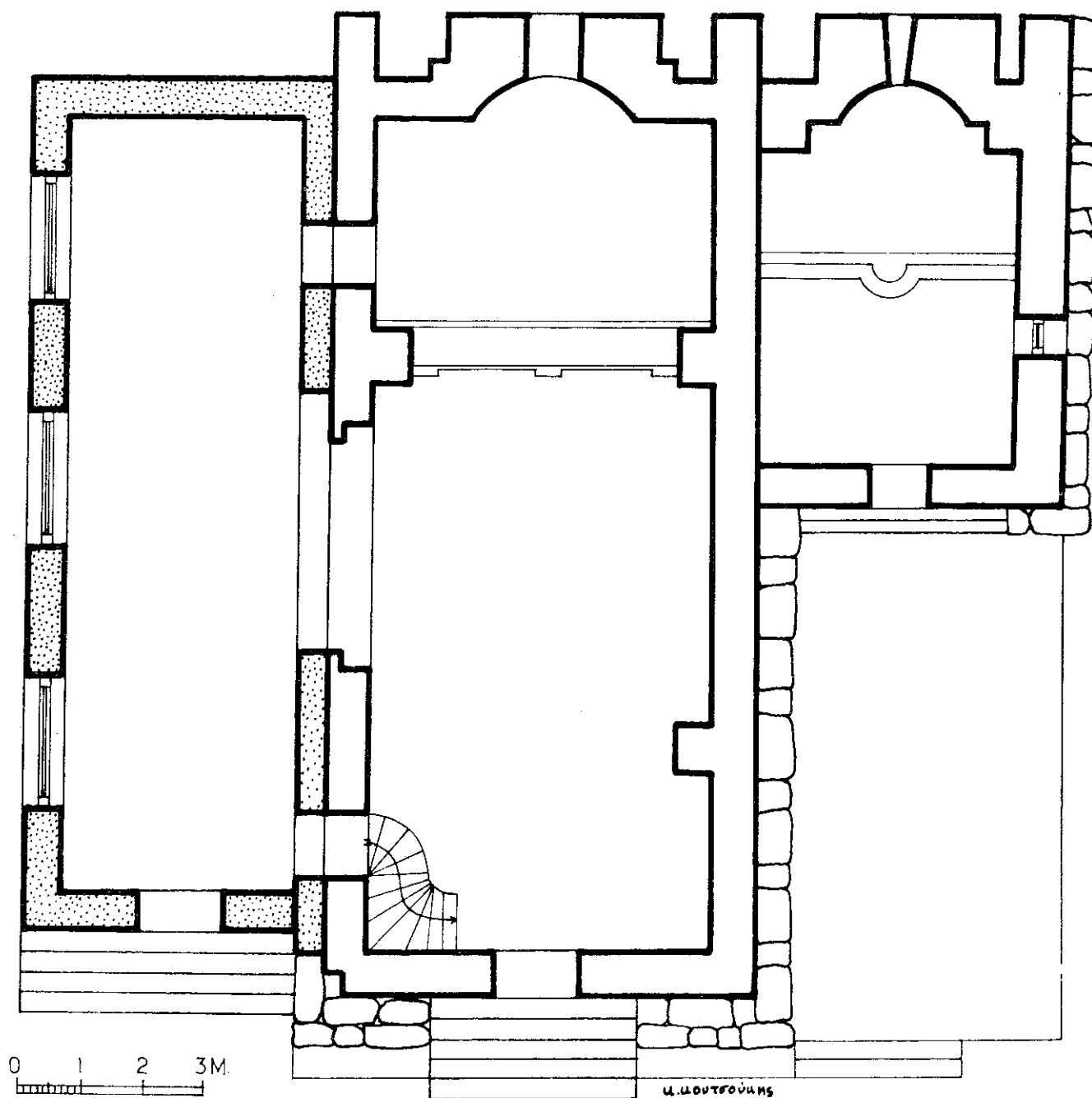
κρηπιδων ἤγειρε τόνδε τόν δόμον... των θείων Αρχαγγέλων»:

Ποθῶν λαβεῖν κάθαρσιν ἀμπλακημάτων,
Α(νδρι) / τζοπουλῶνυμος Κοσμάς σύν πόθῳ.
Ἐκ κρηπιδων ἤ(γει) / ρα τόνδε τόν δόμον.
Μόνη συνάρσει τῶν Θείων Ἀρχαγγέλῳ(ν) /
Οἱ γοῦν θεόντες ἐνθάδε θέας χάριν,
Αρχιστρατήγων εἰ ποθεῖτε τήν χάριν /
Κυροῦ Θεοῦ πρώτιστα τήν εὐσπλαχνίαν,
Εὐχεσθε καμοὶ ψυχικῆς σωτηρίας⁶.

Με τους δύο κτήτορες του Αγίου Νικολάου και των Ταξιάρχων ασχολήθηκε ο Σπυρ. Λάμπρος⁷, που εξέδωσε «Πρόρρησιν» του αγιωτάτου Ανδριτζοπούλου προς τον Ζωριανόν (ή Ζωριάνον) κυρ Μιχαήλ. Πιθανότατα ο Κοσμάς Ανδριτζόπουλος ήταν μοναχός ή ιερέας και συγγενής του γνωστού επίσης Νικολάου Ανδριτζοπούλου, που στάλθηκε το 1279 στη Νεάπολη ως εκπρόσωπος του δεσπότη Νικηφόρου για να διαπραγματευθεί με τον Κάρολο τον Ανδεγαυό. Είναι φανερό ότι ο Κοσμάς Ανδριτζόπουλος καταγόταν από επιφανή οικογένεια, ότι συνδεόταν στενά με τον στρατηγό και πρωτοστράτορα Μιχαήλ Ζωριανό και ότι οι δύο άνδρες έπαιξαν σημαντικό ρόλο στα πράγματα του Δεσποτάτου ως πρόσωπα του στεναύ περιβάλλοντος της Δέσποινας Άννας Καντακουζηνής Παλαιολο-

γίνας, που, όπως θα δούμε, αναφέρεται ότι έχτισε μαζί τους τον τρίτο ναό της Αγίας Σοφίας.

Η αρχιτεκτονική: Ο Άγιος Νικόλαος είναι μονόχωρη βασιλική με τρίπλευρη ορθογωνισμένη αψίδα ανατολικά (232) (εσωτερικές διαστάσεις 11.10 X 5.35 μ.). Από την αρχική κατασκευή διατηρείται το μεγαλύτερο τμήμα της ανατολικής και δυτικής πλευράς, ολόκληρη η νότια ως το ύψος των πεσσίσκων και η βόρεια ως τη στέγη. Για το χτίσιμο των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση λαξευτοί ογκόλιθοι από το αρχαίο ιερά και η τεχνική της αργολιθοδομής στα τμήματα που επισκευάστηκαν. Το αρχαίο υλικό χρησιμοποιήθηκε χωρίς οικοδομικό σύστημα, ακανόνιστα, με όρθια συνήθως τη μεγάλη διάσταση των ογκολίθων. Στους αρμούς χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι διπλές ή τριπλές, αριζόντια ή κάθετα, περισσότερο για χρηστικούς (οριζοντοποίηση των ογκολίθων) παρά για διακοσμητικούς λόγους. Ολόκληρος ο ναός στηρίζεται σε κρηπίδα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τρίπλευρη αψίδα (233): Πάνω από την κρηπίδα τοποθετήθηκαν πελεκητοί μονόλιθοι, που στηρίζουν τμήματα από αναβαθμίδες της κρηπίδας του αρχαίου ιερού σε οριζόντια θέση. Από κει και πάνω διαμορφώνεται δίλοβο παράθυρο. Όρθια τοποθετημένες βαθμίδες παίρνουν τη θέση του κεντρικού και των πλάγιων πεσσίσκων, και μικρότερα

232. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας: κάτοψη (Κουτσούκης).

τμήματα βαθμίδων αντικαθιστούν τα κιονόκρανα. Τους δύο λοβούς καλύπτουν πλίνθινα ημικυκλικά τόξα και τρίτο μεγαλύτερο επιστέφει ολόκληρο το παράθυρο.

Ο ναός των Ταξιάρχων δένεται εξωτερικά με το ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του Αγίου Νικολάου (232). Είναι μικρή μονόχωρη αίθουσα (εσωτερικές διαστάσεις 4.40 X 3.80 μ.) με τρίπλευρη επίσης ορθογωνισμένη αψίδα ανατολικά. Η τοιχοδομία του είναι η ίδια με του Αγίου Νικολάου. Η ανατολική πλευ-

ρά της αψίδας διαμορφώνεται κατά τον ίδιο τρόπο, με τη διαφορά ότι το δίλοβο παράθυρο στεγάζεται με ένσταυρη και ενεπίγραφη πλάκα περίεργης μορφής. Στο κάτω τμήμα της λαξεύτηκαν δύο ημικυκλικά τόξα, που έστεφαν πιθανότατα τους αντίστοιχους λοβούς του παραθύρου. Η πλάκα, που φέρει την τρίτη βυζαντινή επιγραφή, φαίνεται πως έπεσε όταν καταστράφηκε ο ναός και, σε μεταγενέστερη εποχή, αφού επιδιορθώθηκε το άνω δεξιό τμήμα της, επανατοποθετήθηκε στην ίδια μάλλον θέση⁸. Οι δύο ναοί καταστράφηκαν ί-

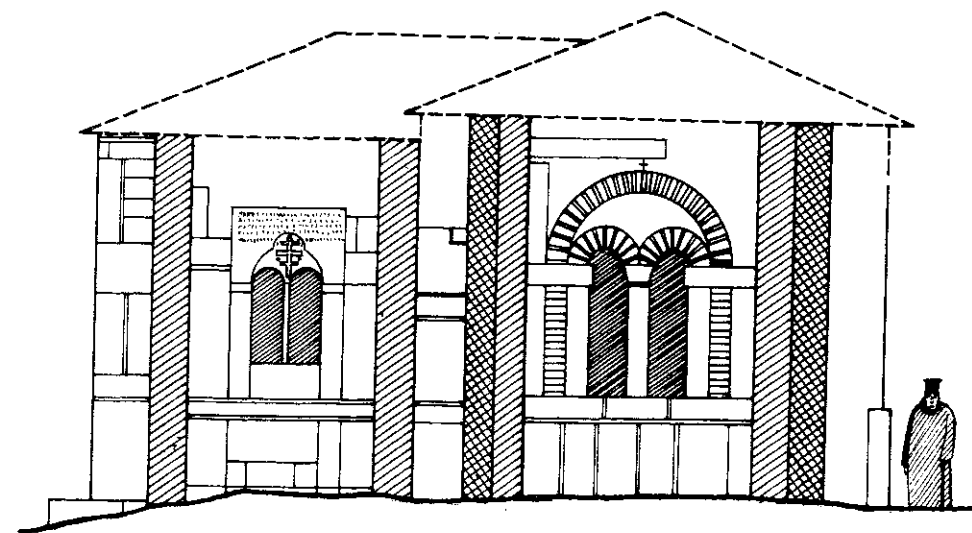
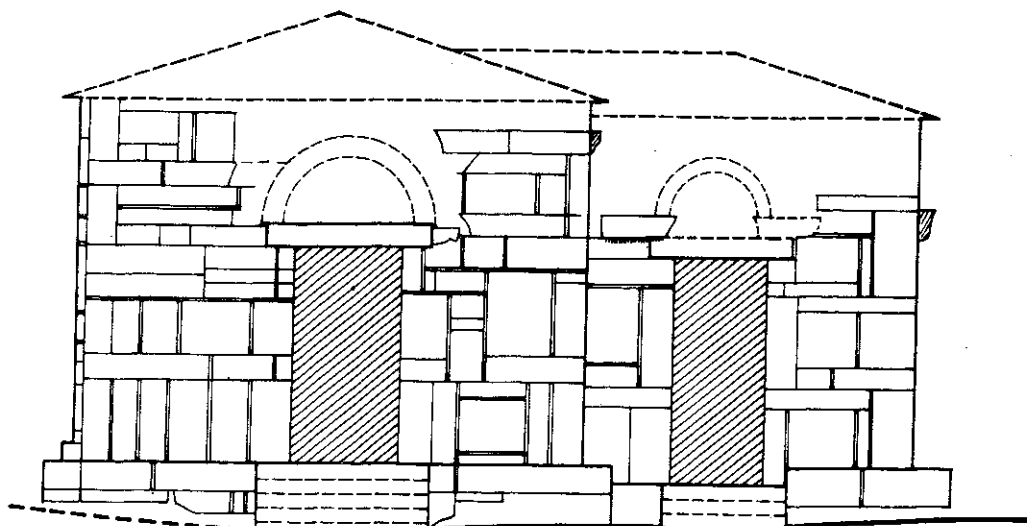
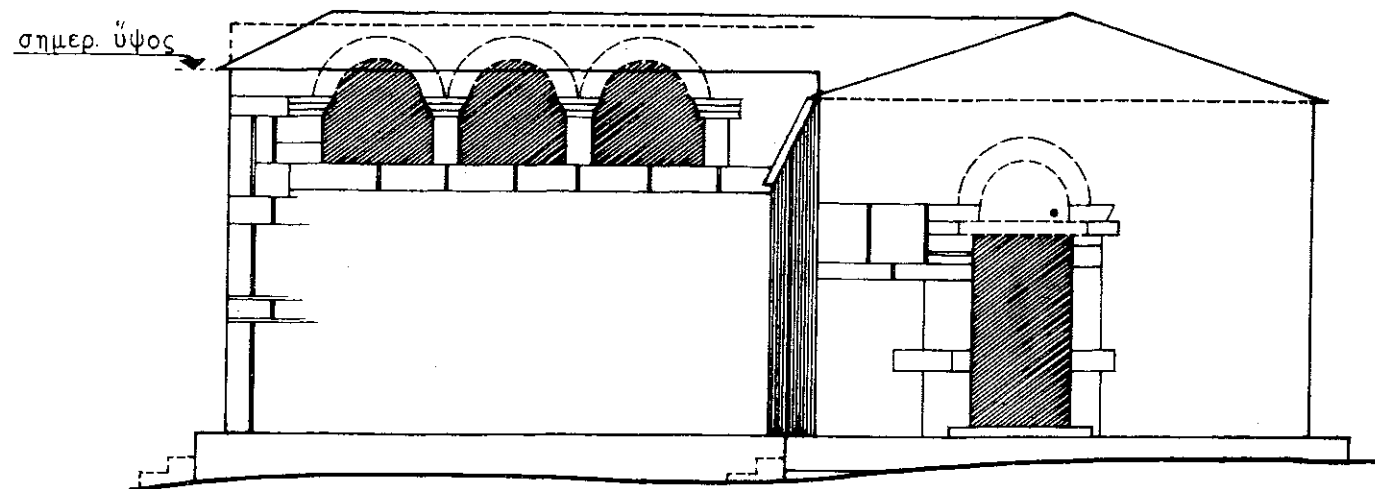

233. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας: οι αψίδες των δύο ναών.

σως στην πρώτη περίοδο μετά την Άλωση. Κατά τη μαρτυρία του Σωτηριάδη γύρω στο 1860 «οι χωρικοί της Μόκιστας επεσκεύασαν (τον Άγιο Νικόλαο) ευρόντες μόνον τους τέσσαρας αυτού τοίχους⁹». Η πρώτη αυτή επισκευή ήταν η πιο ριζική. Δεύτερη, συμπληρωματική, έγινε το 1914, καθώς φανερώνει επιγραφή στην είσοδο του κοιμητηριακού χώρου. Οι επισκευές άλλαξαν την αρχική μορφή των δύο ναών. Στην ανατολική πλευρά χτίστηκαν με αργολιθοδομή τα δίλοβα παράθυρα και των δύο ναών, εκτός από δύο μικρά συμμετρικά ανοίγματα, που έμειναν για να φωτίζεται το Ιερό. Χτίστηκαν ξανά τα τμήματα των τοίχων πάνω από το μεγάλο ημικυκλικό τόξο και την ενεπίγραφη πλάκα. Το δίλοβο παράθυρο των Ταξιάρχων κλείστηκε με μεγάλο ογκόλιθο. Στη νότια πλευρά των Ταξιάρχων η μεγάλη πόρτα χτίστηκε και το επάνω τμήμα της μετατράπηκε σε μικρό τοξωτό παράθυρο. Δύο αλλοιωμένα επιθήματα και οριζόντιος λίθος, που υπάρχουν στο κατώτερο σημείο έχοντας μήκος ίσο προς την απόσταση των δύο επιθημάτων, δείχνουν τις αρχικές διαστάσεις της θύρας και διευκολύνουν την αποκατάστασή της. Στο πάνω τμήμα της νότιας πλευράς του Αγίου Νικολάου έχουν τοποθετηθεί σε ίσες αποστάσεις μικροί πεσσίσκοι με επιθήματα διαφόρων διαστάσεων, που έχουν αλλοιωθεί από το χρόνο και τις και-

ρικές συνθήκες. Ένα από τα επιθήματα διατηρεί ακόμη τη γένεση των δύο ημικυκλικών τόξων που στηρίζονταν σ' αυτό. Έτσι μπορούμε να αναπαραστήσουμε¹⁰ τα τόξα, αν και παραμένει το πρόβλημα των μετακινήτων διαστημάτων (κενών ή τυφλών).

Στην πρόσοψη του Αγίου Νικολάου παρέμειναν στην αρχική τους θέση τα γωνιακά τμήματα των πλευρών, ενώ στην υπόλοιπη τοιχοδομία έγιναν συμπληρώματα με αργολιθοδομή κατά τέτοιο τρόπο, ώστε περιορίστηκε σημαντικά η κεντρική είσοδος. Στο υπέρθυρο διαμορφώθηκε τυφλή τοξωτή κόγχη, όπου διακρίνεται φθαρμένη η εικόνα του αγίου, και πιο πάνω ανοίχτηκε ορθογώνιο παράθυρο. Η ευθυγραμμισμένη τοιχοποιία από λαξευτούς ογκόλιθους και το λίθινο οριζόντιο στοιχείο σε ύψος 3.15 μ. από την κρηπίδα δείχνουν τους σταθμούς και την επίστεψη της κεντρικής θύρας του ναού, καθώς φαίνεται στην αποκατάσταση. Κατά τον ίδιο τρόπο και η μεταγενέστερη χαμηλή δυτική θύρα των Ταξιάρχων με τα στοιχεία που διαθέτει μπορεί να αποκατασταθεί στην αρχική της μορφή. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε κεντρική θύρα (3.15 X 1.85), που παρουσιάζει τα ίδια μορφολογικά γνωρίσματα της αρχικής εισόδου της δυτικής πλευράς. Στα πλαινά ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα. Και τα τρία ανοίγματα της βόρειας πλευράς στε-

234. Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες Μόκιστας: Απόπειρα στέγασης:
α. Αποκατάσταση της νότιας πλευράς. β. Αποκατάσταση πρόσοψης. γ. Ανατολική πλευρά με την επιγραφή.

γάζονται με οριζόντιους ογκόλιθους μεγάλων διαστάσεων. Το 1969 το δυτικό παράθυρο μετατράπηκε σε θύρα ανόδου για το γυναικωνίτη, που αποτελεί πρόσφατο κατασκεύασμα, ενώ το ανατολικό μίκρυνε με επισκευές που έγιναν πρόσφατα. Στα πλάγια της θύρας και των παραθύρων υψώνονται τέσσερις αντηρίδες συμμετρικές προς τον άξονα της θύρας, ίσως για να ενισχύσουν το βόρειο τοίχο, εξαιτίας των πολλών ανοιγμάτων και της πίεσης που δέχεται από το βάρος της στέγης. Πριν από μερικές δεκαετίες έγινε επέκταση της βόρειας πλευράς με κλειστό υπόστεγο για τις σημερινές ανάγκες του ναού.

Το πρόβλημα της στέγασης: Στις επισκευές που έγιναν γύρω στο 1860 οι δύο ναοί στεγάστηκαν με δίρριχτη ξύλινη στέγη. Στον Άγιο Νικόλαο προστέθηκε ξύλινη οροφή που απέκρυψε τα ζευκτά. Οι τοίχοι του εσωτερικά καλύφθηκαν με επίχρισμα. Το πιο σημαντικό αρχιτεκτονικό στοιχείο του εσωτερικού του Αγίου Νικολάου είναι τέσσερις ογκώδεις πεσσοί με επιθήματα που προέρχονται πιθανότατα από το αρχαίο ιερό. Οι τρεις εφάπτονται στους εσωτερικούς τοίχους (δύο στο νότιο και ένας στο βόρειο), ενώ ο τέταρτος, που ανήκει στην εξωτερική βορεινή πλευρά, δεν συνδέεται με τους άλλους τρεις. Οι πεσσοί σχετίζονται με το πρόβλημα της στέγασης του ναού (234). Πρέπει να αποκλείσουμε την ύπαρξη τρούλλου, επειδή ο χώρος ανάμεσα στους πεσσούς δεν είναι τετράγωνος. Στην ανατολική πλευρά, εξωτερικά, τρεις ογκώδεις χτιστοί πεσσοί, που ευθυγραμμίζονται με τις δύο αψίδες των ναών, αποτελούν χαρακτηριστικά μορφολογικά στοιχεία, που όπως υποθέτουμε, θα δένονταν λειτουργικά με τη στέγη. Από το άλλο μέρος, στη νότια πλευρά, οι μικροί πεσσοί με τα αλλοιωμένα επιθήματα, που μάλλον προέρχονται από το αρχαίο ιερό, δημιουργούσαν μεταξύ τους τοξωτά διαστήματα. Εάν τα τόξα ήταν τυφλά, τότε σχετίζονταν με τη στέγαση. Αλλά ενώ και οι εσωτερικοί και οι εξωτερικοί πεσσοί δείχνουν με τον όγκο τους πως είχαν δυνατότητα να σηκώνουν μεγάλα βάρη, τα τοξωτά ανοίγματα της νότιας πλευράς δεν φαίνονται ικανά να στηρίξουν μεγάλα φορτία. Έτσι το πρόβλημα της στέγασης του ναού παραμένει ανοιχτό.

Τέλος, ο ναΐσκος των Ταξιάρχων παρουσιάζει ενδιαφέρον και εσωτερικά. Η επιμελημένη ημικυκλική κόγχη είναι χτισμένη με πελεκητούς ογκόλιθους. Ψηλά γείσο, από την αρχική ίσως κατασκευή του ναού, περιτρέχει το ναΐσκο ακολουθώντας τη μορφολογία της κάτοψης. Το δάπεδο καλύπτεται με ορθογώνιες πλάκες, που σχηματίζουν στο κέντρο απλό διάκοσμο. Πάνω από την πρόθεση ένα τεράστιο επίκρανο, που προέρχεται από το αρχαίο ιερό, πρέπει να έχει σχέση με τη στέγαση.

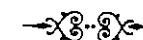
Πάντως ύστερα από όλα αυτά παραμένει το βασικό ερώτημα: Ο Άγιος Νικόλαος και οι Ταξιάρχες είναι «ο σεβάσμιος δόμος» που ίδρυσαν με πολύ μόχθο και πόνο και κάματο ο Κοσμάς Ανδριτζόπουλος και ο Μι-

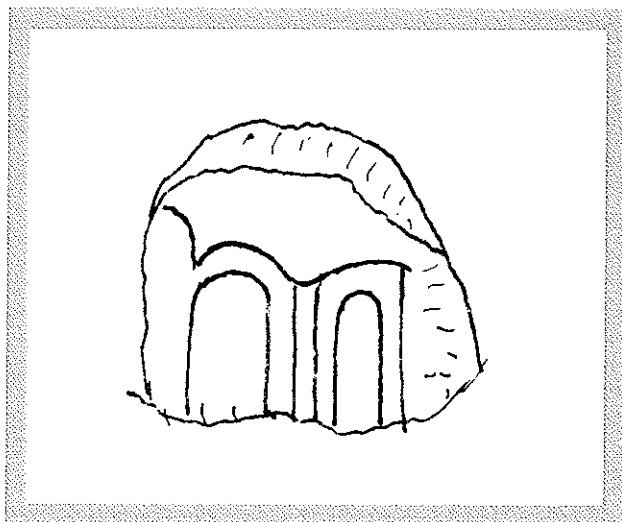
χαήλ Ζωριανός στον 13ο αιώνα; Όπως θα δούμε στην παρουσίαση του τρίτου ναού, της Αγίας Σοφίας, οι επιγραφές αναφέρονται σε μεγάλο συγκρότημα ναών και προσκτισμάτων, κύριο τμήμα των οποίων αποτελούν οι σωζόμενοι, όχι βέβαια στην αρχική τους μορφή, τρεις ναοί.

Βιβλιογραφία

Γεώργιος Σωτηριάδης, Βυζαντινά επιγραφαί εξ Αιτωλίας, Επετηρίδα «Παρνασσού» 1903, 208-215, Κ.Α. Ρωμαίος, Θέρμος και γειτονικοί τόποι, Παράρτημα ΑΔ 1922-25, 4-6, Bazin, Sur l' Etolie, 369, Θ. Θωμόπουλος, Αγία Σοφία, ΑΕΕ 58-59, Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 198, Αρχαιολόγος, Μόκιστας Τριχωνίδος, ΚΟΑ 52 (1970) 583-584.

1. Σωτηριάδης, Βυζαντινά επιγραφαί, ό.π., 208.
2. Ρωμαίος, Θέρμος, ό.π., 5, όπου η απελευθερωτική επιγραφή:
Ἀρτέμιτος Ἀγεμόνας
Ἐπὶ δὺ' ἀνδρῶν ΚΝ Π(οπλ)είου
Αντωνίου, Πο(υλβίου) Αἰλίου ὁ τε
Αριστόδ(σμος) καὶ Νίκιας οἱ Βίωνος(ς)
ἐλευθ(έ)ραν ἐποίουν γυναῖκα
Σωτηρίαν τήν εἰδιαν δο(ύλην) ὑπὸ
Δία Ἥλιον, μηδενὶ μ(η)δέν προσήκουσα(ν)
κατὰ μηδέν(α) τρό(π)ον.
3. Bazin, Sur l' Etolie, 369.
4. Σωτηριάδης, ό.π., 211.
5. Ἰδιος, 211.
6. Ἰδιος, 213.
7. Σπ. Λάμπρος, Πρόχειρον σημείωμα περί Μιχαήλ Ζωριανού, Επετηρίς Παρνασσού, Ζ' (1903) 216 εξ., Ἰδιος, Μιχαήλ Ζωριανός και ο βαροκκικός κώδιξ 29, Επετηρίς Παρνασσού, Η' (1904) 63 εξ. Ἰδιος, Περί Ανδριτζιπούλου, ΝΕΛΛ 1 (1904) 41-42, Ἰδιος, Η Πρόρρησις του Ανδριτζοπούλου ΝΕΛΛ 3 (1906) 474-476. Βλ. και Κ. Κρουμπάχερ, Ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας (Μετ. Γ. Σωτηριάδου) Αθήνα, 1964, τομ. Β' 446 και Erich Trapp, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, Wien 1976, τεύχος 1, 88.
8. Βλ. την αντίθετη άποψη του Σωτηριάδη, ό.π., 214.
9. Ἰδιος, 214.
10. Τα σχέδια με τις αποκαταστάσεις προέρχονται από την πτυχιική εργασία που ανέλαβαν με υπόδειξή μου οι παλαιοί μαθητές μου, τώρα αρχιτέκτονες, Άντα Ιωνά και Δημήτρης Παπακωνσταντίνου για το μάθημα της Ιστορίας της αρχιτεκτονικής στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο τον Ιούνιο του 1976.

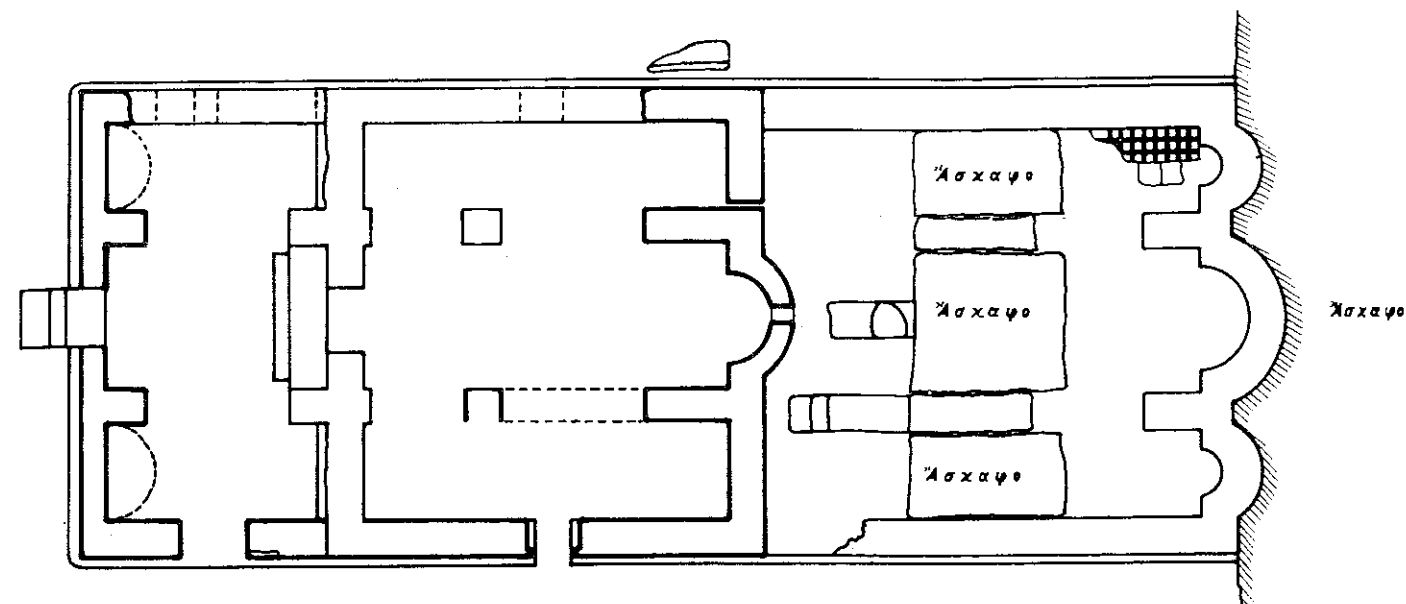
ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ ΜΟΚΙΣΤΑΣ

Τριάντα μόλις μέτρα βορειότερα του Αγίου Νικολάου και των Ταξιαρχών βρίσκονται τα ερείπια της Αγίας Σοφίας. Σώζονται οι εξωτερικοί τοίχοι και τα ανατολικότερα τόξα από τις πεσσοστοιχίες που χώριζαν το ναό σε τρία κλίτη. Ο ναός έχει το σχήμα τρίκλιτης βασιλικής και διαθέτει δυτικά νάρθηκα¹, που το δάπεδό του είναι χαμηλότερο από τον κύριο ναό κατά τρεις βαθμίδες. Ανατολικά έχει ημικυκλική αψίδα της οποίας το τύμπανο διατρυπά μονόλοβο, στενό, ορθογώνιο παράθυρο. Εξωτερικά οι τοίχοι έχουν υποστεί μεγάλες φθορές. Καλύτερα σώζεται ο νότιος, όπου διατηρείται το αρχικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοδομίας (235), που μπορεί να συγκριθεί με της Παναγίας Πρεβέντζας, του Αγίου Στεφάνου στο Ρίβιο ή των Εισοδίων της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας. Ο δυτι-

235. Αγία Σοφία Μόκιστας. Νότια πλευρά: τμήμα της τοιχοδομίας (πλινθοπερίκλειστο σύστημα) και ο χώρος του ιεραύ με την κόγχη.

κός τοίχος διατηρείται σε όλο σχεδόν το ύψος του ναού ως τη στέγη και πάνω από την είσοδο διατηρείται μέρος της στεφάνης, όπου στηριζόταν ο τρούλλος του νάρθηκα. Τα πλάγια διαμερίσματα του νάρθηκα ήταν καμαροσκέπαστα. Οι καμάρες διακόπτονταν από άλλες εγκάρσιες και ψηλότερες. Τα κλίτη χωρίζονταν μεταξύ τους με πεσσοστοιχίες, που σχημάτιζαν στα μετακίονια διαστήματα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, απ' όπου γινόταν η επικοινωνία του κεντρικού με τα πλάγια. Ενδεικτικό γνώρισμα είναι ότι η κάθε πεσσοστοιχία έφτανε ως τον ανατολικό τοίχο και ενωνόταν μαζί του. Διενεργώντας το 1979 ανασκαφική έρευνα στο εξωτερικό μέρος της αψίδας ο αρχαιολόγος Δ. Κωνσταντίνος² αποκάλυψε τα θεμέλια της αρχικής αψίδας του ιερού 4-5 μ. ανατολικότερα (236). Φαίνεται πως σε κάποια φάση το ιερό συμπύχθηκε και η αψίδα με την ανατολική πλευρά μεταφέρθηκαν δυτικότερα, έτσι ώστε οι πεσσοστοιχίες να ακουμπήσουν πάνω στον ανατολικό τοίχο. Ύστερα από τα νέα ανασκαφικά δεδομένα βρισκόμαστε μπροστά σε ναό σημαντικού μεγέθους, και πρέπει να θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι σ' αυτόν τον «σεβασμιον δόμον» αναφέρονται οι επιγραφές των κτητόρων Μιχαήλ Ζωριανού και Κοσμά Ανδριτζοπούλου. Έτσι δικαιώνεται ο Σωτηριάδης, που το 1903 έγραφε ότι ο χώρος ανάμεσα στους τρεις ναούς είναι κατάσπαρτος από «πολλά παλαιότερα τοι-

236. Αγία Σοφία Μόκιστας: κάτοψη.

χώματα³ και ότι βρήκε θραύσματα και «αρχαίους ογκολίθους με βυζαντινές επιγραφές». «Ανήκον ἄρα εἰς κτίρια, τῶν ὁποίων πᾶν ἶχνος ἐξέλιπε σήμερον, παραμένοντες ὡς μικρόν μὲν, ἀλλὰ φωτεινόν μαρτύριον τοῦ πολιτισμοῦ τῆς χώρας, ὅστις ἐτάφη ὑπὸ τὰ εἑρείπια τῶν κτιρίων ἐκείνων μετὰ τὴν πτώσιν τῆς αυ-

τοκρατορίας⁴». Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σε συγκρότημα ναών και προσκτισμάτων, όπου ο μεγάλος ναός της Αγίας Σοφίας (237) θα αποτελούσε το κέντρο αφού γι' αυτόν το ναό χρησιμοποιήθηκε εξ αρχής οικοδομικό υλικό ενιαίο από επεξεργασμένους λίθους και πλίνθους, και όχι από το αρχαίο ιερό. Ίσως αντιπα-

237. Αγία Σοφία Μόκιστας.

ρατηρηθεί ότι άλλο αρχαίο οικοδομικό υλικό δεν υπήρχε διαθέσιμο, αφού όλο είχε χρησιμοποιηθεί για το χτίσιμο του Αγίου Νικολάου και των Ταξιαρχών. Αλλά το χρονολογικό πρόβλημα, ποιός ναός προηγείται και πόσο από τον άλλο, δεν είναι εύκολο να λυθεί. **Χρονολόγηση:** Παλαιότερα υπήρχε στο ναό του Αγίου Νικολάου αναρτημένο μέσα σε πλαίσιο δακτυλογραφημένο κείμενο του λαογράφου Δημ. Λουκόπουλου⁵, που υποστήριζε ότι η Αγία Σοφία χτίστηκε την εποχή του Δεσποτάτου της Ηπείρου, και πιθανότατα ανάμεσα στα χρόνια 1296 - 1318. Σε δημοσίευσμά του ο Σωτηριάδης⁶ σημείωνε ότι σ' ένα θραύσμα που βρήκε στον περίβολο των ναών διάβασε την επιγραφή:

NABACIΛIC
KANTAKOYZ
ΛΟΓΟΥ TE

Ο Σωτηριάδης δεν ερμηνεύει ούτε σχολιάζει την επιγραφή, αλλά ο Λάμπρος⁷ συμπλήρωσε εύκολα το κείμενο:

(ΑΝ)ΝΑ ΒΑCΙΛICA
KANTAKOYZ(HNH)
(ΠΑΛΑΙΟ)ΛΟΓΟΥ TE

Ο Λουκόπουλος θα είχε υπόψη του το άρθρο αυτό του Λάμπρου.

Πρόκειται συνεπώς για την Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή, που μετά το θάνατο του συζύγου της Δεσπότη της Ηπείρου Νικηφόρου Αγγέλου (1217 - 1296) ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους για λογαριασμό του γιού της Θωμά (1296 - 1318), ηλικίας τότε πέντε χρονών.

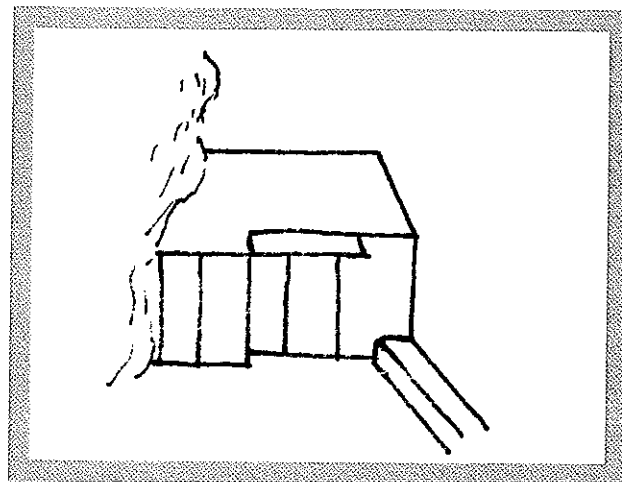
Είναι πιθανόν πως όταν εξουσίαζε το Δεσποτάτο της Ηπείρου η Άννα Παλαιολογίνα Καντακουζηνή έχοντας ως συνεργάτες τον «αγιώτατον⁸» Κοσμά Ανδριτζόπουλο και το στρατηγό κυρ Μιχαήλ Ζωριανό έχτισαν οι τρεις τους το κτηριακό συγκρότημα των τριών εκκλησιών με άλλα δευτερεύοντα κτίρια, δημιουργώντας έτσι ένα σημαντικό εκκλησιαστικό κέντρο ή μοναστήρι. Εάν έτσι έχουν τα πράγματα, μπορούμε να κατατάξουμε χρονολογικά και τα τρία μνημεία στα τέλη του 13ου ή και στις αρχές του 14ου αιώνα. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύει και η επιμελημένη τοιχοποιία της Αγίας Σοφίας, όπου στους οριζόντιους αρμούς μεσολαβούν διπλές σειρές πλίνθων (235), στοιχείο χαρακτηριστικό των ελλαδικών και των ηπειρωτικών ναών⁹.

Βιβλιογραφία

Σωτηριάδης, Βυζαντιναι επιγραφαί, 208-215, Θ. Θωμόπουλος, Αγία Σοφία, ΑΕΕ, 1, 59, Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία, ΗΧ 23 (1981) 270-275.

1. Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά, 198 και ΑΔ 21 (1966) Χρονικά, 273-274. Για τις εργασίες στερέωσης: Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, 441.

2. Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία, 271.
3. Σωτηριάδης, Βυζαντιναι επιγραφαί, 215.
4. Ιδιος, 215.
5. Θωμόπουλος, Αγία Σοφία, ό.π., 59. Μικρός, κατασκευη της στις γειτονικές κατασκευές, είχα κι εγώ αντιγράψει το κείμενο του Λουκόπουλου το 1952.
6. Σωτηριάδης, Βυζαντιναι επιγραφαί, 215, Θωμόπουλος, Αγία Σοφία, 59, Αρχαιολόγος, Μόκιστα Τριχωνίδος, ΚΟΑ, 52 (1970) 584.
7. Σπ. Λάμπρος, Άννα η Καντακουζηνή. Βυζαντινή επιγραφή εξ Αιτωλίας, ΝΕΛΛ I (1904) 37-42. Την Άννα την αναφέρουν και οι ιστορικοί Νικηφόρος Γρηγοράς (CSHB, Α' 92, 8 εξ., 130, 17) και Γεώργιος Παχυμέρης (Β' 67, 19 και 68, 8-10).
8. Το επίθετο «αγιώτατος» φανερώνει την εκκλησιαστική ιδιότητα του Κοσμά Ανδριτζοπούλου. Ότι ήταν μοναχός ή ιερέας υποθέτει και ο Λάμπρος, ΝΕΛΛ 3 (1906) 475.
9. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 194-95.

ΕΛΕΟΥΣΑ ΑΝΩ ΜΥΡΤΙΑΣ

Σε μία από τις ωραιότερες τοποθεσίες της Αιτωλίας βρίσκεται το σπήλαιο της Παναγίας Ελεούσας στην Άνω Μυρτιά (238). Μοιάζει με εξώστη στην άκρη του απόκρημνου βράχου, απ' όπου απολαμβάνει κανείς τον κάμπο με τα περιβόλια της Γουρίτσας, τη λίμνη Τριχωνίδα και τον καταπράσινο Ζυγό στο βάθος. Το ακανόνιστο σχήμα του ναΐσκου οφείλεται στη φυσιογνωμία του εδάφους. Τα δύο μικρά σπήλαια μέσα στο βράχο δημιουργούν ένα είδος δικογχου δίκλιτου ναού. Σε μικρό πλάτωμα που υπάρχει δυτικά υψώθηκε ο κύριος ναός, που αποτελεί προέκταση των μικρών σπηλαίων. Ο βόρειος τοίχος, τον μόνο που μπορούμε εξωτερικά να παρατηρήσουμε, είναι ασβεστωμένος, πράγμα που δυσχεραίνει τη μελέτη της τοιχοδομίας του. Διαμορφώθηκε οροφή με δύο κατά μήκος καμάρες, βόρεια και νότια, που ακολουθούν η κάθε μία τον άξονα της αντίστοιχης κόγχης. Οι καμάρες χωρίζονται με χαμηλό τόξο, που έχει διεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Νοτιοδυτικά και δυτικά ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα (ύψους 1 μ. και πλάτους 0.90), που βλέπουν προς το γκρεμό. Μικρό ορθο-

238. Ελεούσα Άνω Μυρτίας.

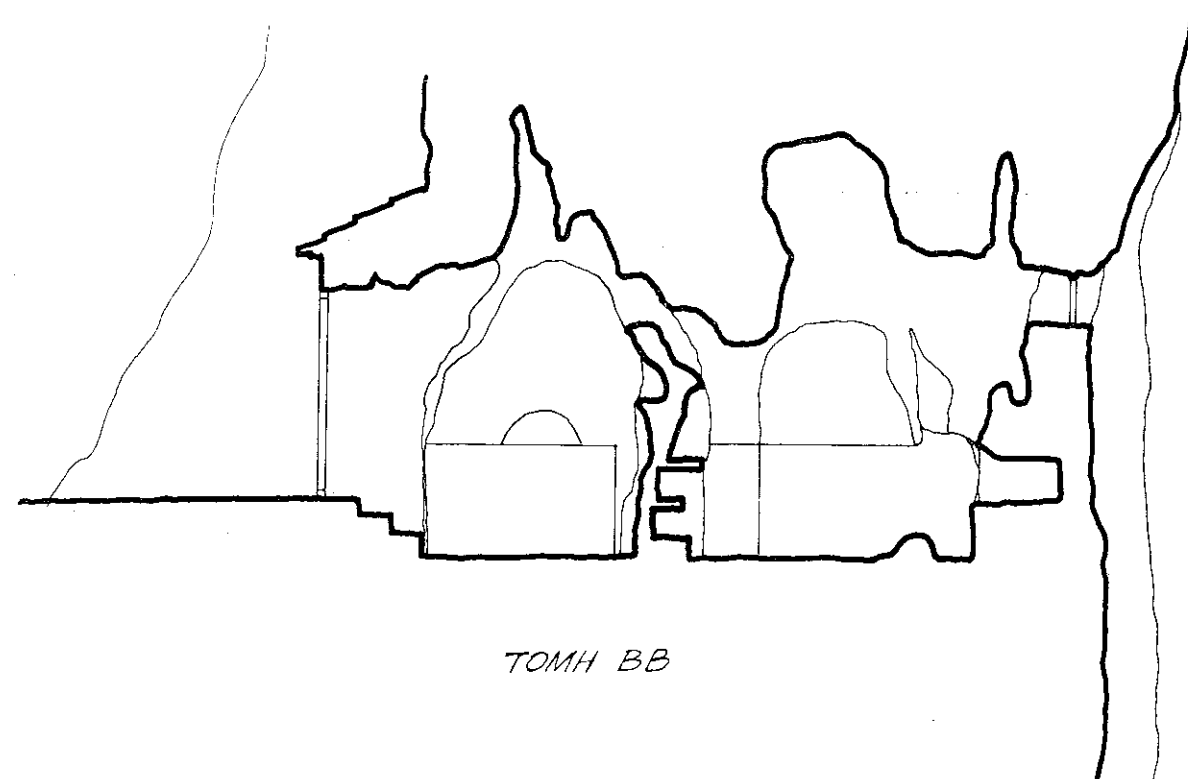
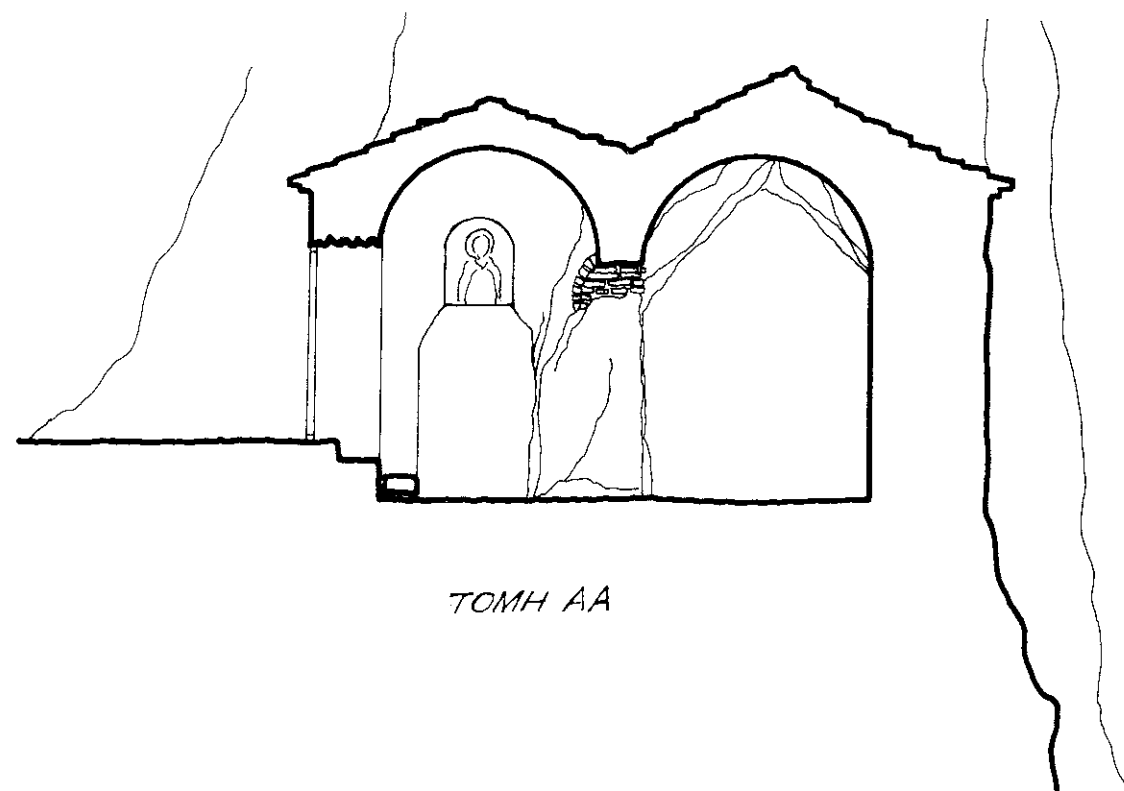
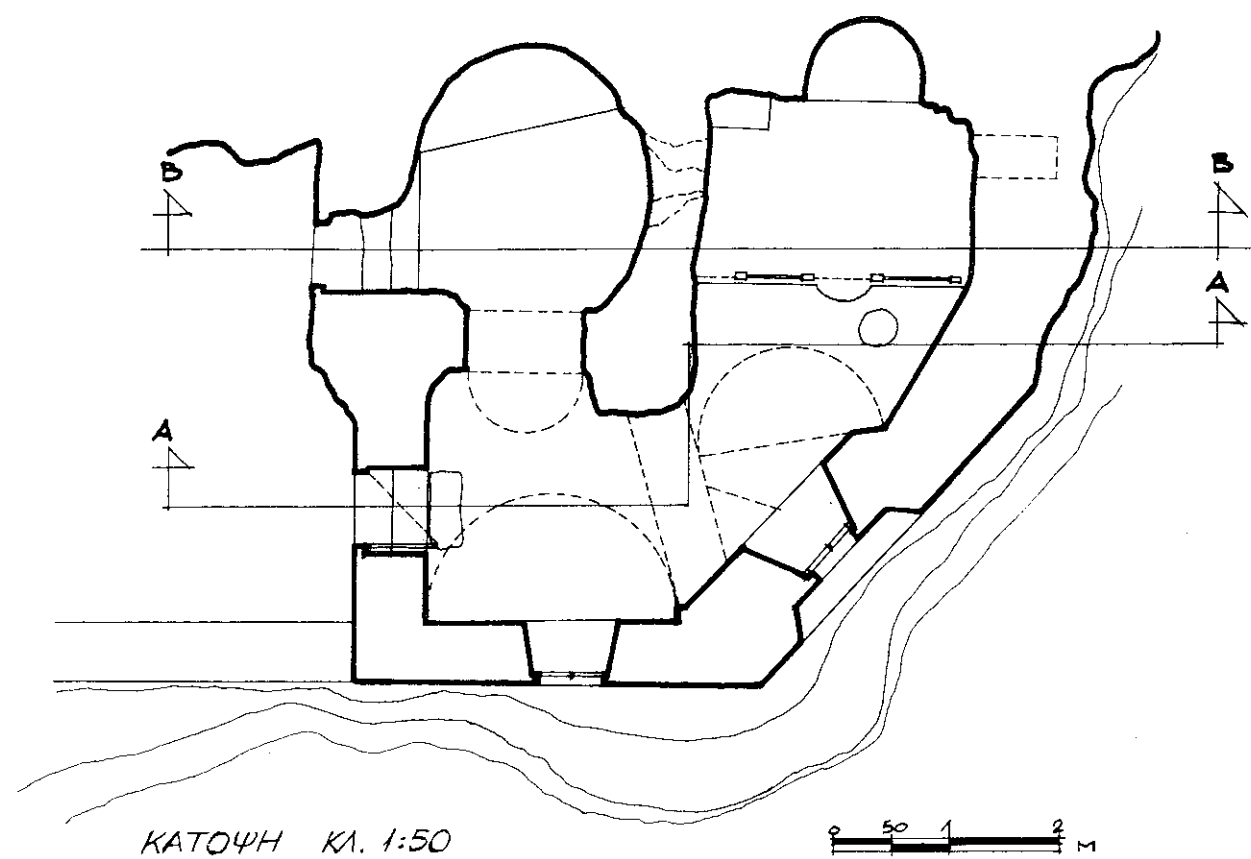
γώνιο παράθυρο (0.50 X 0.50), που ανοιγόταν στον νότιο τοίχο του Ιερού, είναι σήμερα χτισμένο. Δύο επίσης ορθογώνιες θύρες ανοίγονταν στη βόρεια πλευρά, η μία δίπλα στην άλλη, και αποτελούν τις μοναδικές προσβάσεις προς το εσωτερικό του ναού. Κατά μήκος του ναΐσκου και ως το σημείο που συναντά το βράχο, έχει τοποθετηθεί δίρριχτη κεραμοσκεπαστή στέγη (239).

Ο δικογχος ναΐσκος της Παναγίας Ελεούσας παρουσιάζει ενδιαφέρον για το σχήμα του, για τις αξιόλογες τοιχογραφίες, για την επιγραφή και για ένα μικρό κιονόκρανο που διασώζει. Είναι περίεργο πως το σημαντικό αυτό μνημείο δεν προσέλκυσε την προσοχή των κατά καιρούς ερευνητών του χώρου¹.

Οι τοιχογραφίες: Σώζονται τέσσερις τοιχογραφίες, τρεις στον κύριο ναό και μία στην κόγχη του βόρειου Ιερού. Από τα ίχνη όμως που διακρίνονται συμπεραίνουμε πως ο ναός ήταν κατάγραφος, αλλά η πτώση του επιχρίσματος σε πολλά σημεία, οι ρωγμές, τα συνεχή ασβεστώματα και προπαντός οι μεταγενέστερες επισκευές εξαφάνισαν το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στη νότια καμάρα του ναού φαίνονται σε πολλά σημεία οι παχιές γραμμές, που χώριζαν τις σκηνές μεταξύ τους, καθώς και ελάχιστα μέρη μορφών ή χρωμάτων ή διακοσμήσεων. Π.χ. στη νότια πλευρά, δίπλα στο τέμπλο του Ιερού, διατηρούνται μέρη διακοσμητικού τόξου με πλοχμούς και περιστρεφόμενα φυλλώματα.

α) Η Σταύρωση: Στο τοξωτό τύμπανο της δυτικής πλευράς της νότιας καμάρας παριστάνεται λιτά η Σταύρωση του Χριστού (240). Έχει καταστραφεί το κάτω μέρος: ο Εσταυρωμένος φαίνεται ως το περίζωμα, ενώ τα δύο άλλα πρόσωπα διατηρούνται ως το στήθος. Ο Χριστός, ελαφρά σχηματοποιημένος, απλώνεται πάνω στο σταυρό. Τονίζονται τα κλειστά μάτια με τα γραμμένα φρύδια, η ίσια μύτη με το σφιγμένο στόμα, τα κοντά ίσια γένεια. Από τη δεξιά πλευρά του στήθους το αίμα που χύνεται διαγράφει τόξο. Τα λεπτά και κακοσχεδιασμένα χέρια προδίνουν τις σχεδιαστικές αδυναμίες του καλλιτέχνη. Πάνω στο σταυρό σημειώνεται η ένδειξη: Ο ΒΑCΙΛΕΥC ΤΗC ΔΟΞΗC και κάτω από τα απλωμένα χέρια του Χριστού Η CΤΑΥΡ(ΩCΙC). Αριστερά εικονίζεται η Παναγία. Φορεί μαφόριο και υψώνει το αριστερό χέρι της στην παρειά, καθώς κοιτάζει το Χριστό. Πάνω από το φωτοστέφανο η ένδειξη: ΜΡ ΘΣ και δεξιά ο Ιωάννης σε στοχαστική στάση, που ακουμπά στο υψωμένο δεξί χέρι τη δεξιά του παρειά κοιτάζοντας προς τα κάτω. Ο ζωγράφος είχε ίσως υπόψη του καλό πρότυπο παλαιότερης εποχής, δεν κατορθώνει όμως να δώσει στο έργο του εκφραστική πνοή. Στο πρόσωπο του Ιωάννη διακρίνεται καλύτερα η τεχνική του φωτισμού με τις λευκές γραμμές κάτω από τα μάτια, στο μέτωπο και στα μαλλιά, τεχνική που ξεκινά από τους παλαιολογικούς χρόνους².

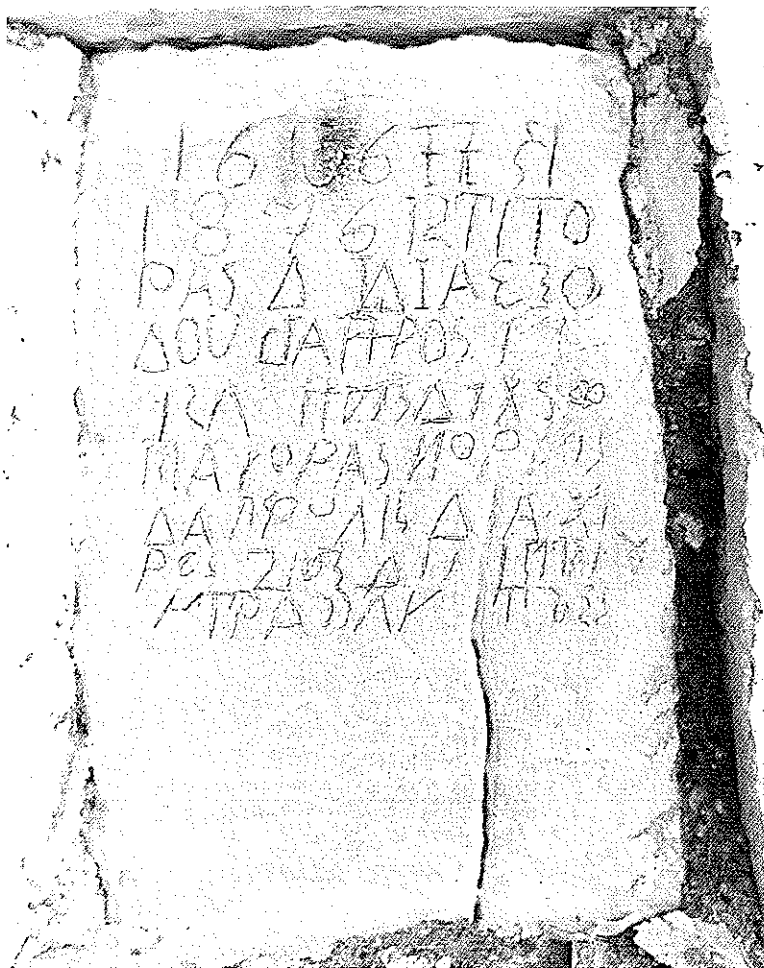
β) Η Γέννηση: Στη νότια πλευρά της νότιας καμάρας

239. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: α. κάτοψη. β. τομή ΑΑ. γ. τομή ΒΒ (Κατσιμπίνης).

240. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: η Σταύρωση.

241. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: επιγραφή.

σώζεται σε κακή κατάσταση η Γέννηση του Χριστού. Ξεχωρίζει η Παναγία ανακλιμένη στο στρώμα της και ο Χριστός νήπιος στη φάνη. Από αριστερά προσέρχονται οι τρεις Μάγοι και πιο πάνω διακρίνονται ολόσωμοι τρεις άγγελοι δείχνοντας με απλωμένα τα χέρια τους το Χριστό. Κάτω δεξιά σώζεται αρκετά καλά το λουτρό του Χριστού στη γνωστή σκηνή με τις δύο μαιές και αριστερά κάτω η σκεπτική μορφή του Ιωσήφ, που κάθεται πάνω σ' ένα ιδιόρρυθμο ξύλινο σκαμνί και ακουμπά το κεφάλι του στο αριστερό του χέρι (60). Το πρόσωπο, τα γένεια, τα μαλλιά, ο λαιμός και οι πτυχές του ιματίου τονίζονται με φωτισμό που αποδίδεται με πυκνές λευκές καμπύλες πινελιές.

γ) *Η Ανάσταση*: Στη βόρεια πλευρά της νότιας καμάρας ζωγραφίζεται η Ανάσταση του Χριστού στον τύπο της εις Άδου Καθόδου. Ο Χριστός όρθιος στη μέση απλώνει τα χέρια του και ανασταίνει τον Αδάμ και την Εύα. Αριστερά διακρίνονται οι μορφές των Δαυίδ και Σολομώντα, ενώ από τις μορφές που ήταν δεξιά διατηρούνται ελάχιστα ίχνη.

δ) *Η παράδοση του Νόμου*: Η βόρεια μικρή τοξωτή κόγχη του ναΐσκου είναι επισκευασμένη σε βαθμό, ώ-

στε να μη διακρίνεται καλά το θέμα. Μεταγενέστερο στρώμα κατέστρεψε την πρώτη τοιχογραφία, από την οποία διακρίνονται σήμερα το δεξί χέρι της Παναγίας, ελάχιστα το δεξιό τμήμα του μαφορίου και μικρό τμήμα της κεφαλής με το φωτοστέφανο. Πεταλόμορφη ταινία με διπλό γεωμετρικό και ανθικό κόσμημα επιστέφει την εικόνα. Στο μεγαλύτερο τοξωτό τύμπανο που την περιβάλλει τοποθετείται συμμετρικά η αρχαϊκή και σπανιότατη για την εποχή παράσταση της παράδοσης του Νόμου στον Πέτρο και στον Παύλο(59)³. Ο Χριστός εικονίζεται στην κορυφή ως τη μέση στο γνωστό τύπο της παλαιολόγειας εποχής, με μαύρα μάτια, κοντά στρογγυλεμένα γένεια και καλοχτενισμένα μαλλιά που πέφτουν μαζεμένα αριστερά του. Φορεί χιτώνα με σήμα στο δεξιό ώμο και ιμάτιο που καλύπτει τον αριστερό. Έχει ανοιχτά και τα δύο του χέρια σε σχήμα ευλογίας. Αριστερά ολόσωμος ο Πέτρος είναι στραμμένος προς το Χριστό. Απλώνει το δεξί του χέρι, και ακουμπά το αριστερό του στο δεξί. Παριστάνεται κατά τη γνωστή απεικόνισή του, με λευκά μαλλιά και κοντά γένεια. Εντονες φωτοσκιασμένες πτυχώσεις τονίζουν το ευρύχωρο ιμάτιο. Στα πλαίσια του φωτοστεφάνου η ένδειξη: Ο ΑΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ. Δεξιά στον αντίστοιχο χώρο παριστάνεται ο Παύλος, επίσης ολόσωμος, στραμμένος προς το Χριστό. Κρατεί στα απλωμένα χέρια του μαργαριτοστόλιστο Ευαγγέλιο. Φορεί πλατύ πολύπτυχο ιμάτιο και το πρόσωπό του είναι εκφραστικό, αν και έχουν εξαφανιστεί οι χρωματικές λεπτομέρειες. Αριστερά και δεξιά του φωτοστεφάνου η ένδειξη: Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ. Το μεγαλύτερο τμήμα της τοιχογραφίας έχει βάθος καστανόχρωμο. Το τρίγωνο όμως της κορυφής είναι λευκό και προβάλλεται έτσι το κεφάλι του Χριστού. Στα πλαίσια του ένσταυρου φωτοστεφάνου σημειώνεται η επιγραφή: ΙC XC O ΔΙΚΕΟC ΚΡΙΤΗC. Μ' αυτή την ισορροπημένη σύνθεση ο καλλιτέχνης έλυσε κατά τον καλύτερο τρόπο το πρόβλημα της ιστόρησης του τόξου. *Χρονολόγηση τοιχογραφιών*: Οι μικρές σκηνές με την τριπρόσωπη και λιτή εικονογραφικά Σταύρωση, την ολιγοπρόσωπη Ανάσταση και τα ωραία πρόσωπα των Αγγέλων της Γέννησης μας υπενθυμίζουν φορητές εικόνες της παλαιολόγειας εποχής. Την εξάρτηση αυτή ενισχύει η τεχνική του φωτισμού. Όπως είδαμε, στα πρόσωπα του Χριστού και του Ευαγγελιστή Ιωάννη εγκαταλείπεται η παλαιότερη τεχνική του φωτός με λευκές κηλίδες και υιοθετείται η τεχνική των μικρών, κυματιστών και παράλληλων λευκών γραμμών σε σκοτεινό ή ανοιχτότερο προπλασμό. Σύγκριση του προσώπου του Ιωσήφ με τα πρόσωπα του ζωγράφου των αγίων στην Παντάνασσα του Μυστρά (1428) μας οδηγεί στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα⁴. Εδώ στα μαλλιά και στα γένεια του Ιωσήφ, με τις άφθονες λευκές γραμμές, δίνεται η ανάλογη κλίση, όπως π.χ. και στην τοιχογραφία αγίου της Παντάνασσας⁵, και φαίνεται πως ο ζωγράφος μ' αυτόν τον τρόπο θέλει όχι μόνο να τονίσει ορισμένα σημεία, αλλά να σχεδιάσει

242. Ελεούσα Άνω Μυρτιάς: κιονόκρανο.

και τους όγκους. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι παρ' όλες τις σχεδιαστικές του ατέλειες (λεπτά χέρια Εσταυρωμένου, σκληρές πτυχώσεις ιματίου Ιωσήφ και Πέτρου) ο επαρχιώτης ζωγράφος της Ελεούσας αντισταθμίζει τις αδυναμίες αυτές με τα θερμά και πετυχημένα χρώματα που χρησιμοποιεί. Αποτελούν την οφειλή του στα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής των Παλαιολόγων, μιας εποχής που διαισθάνεται το θάνατό της και προσπαθεί να δώσει ό,τι καλύτερο μπορεί. *Η επιγραφή*: Στην αριστερή πάνω γωνία της δυτικής θύρας του βόρειου τοίχου έχει εντοιχιστεί μαρμάρινη πλάκα, που διασώζει επιγραφή από λαϊκό τεχνίτη (241). Είναι κακοσκαλισμένη και σε μερικά σημεία δυσανάγνωστη.

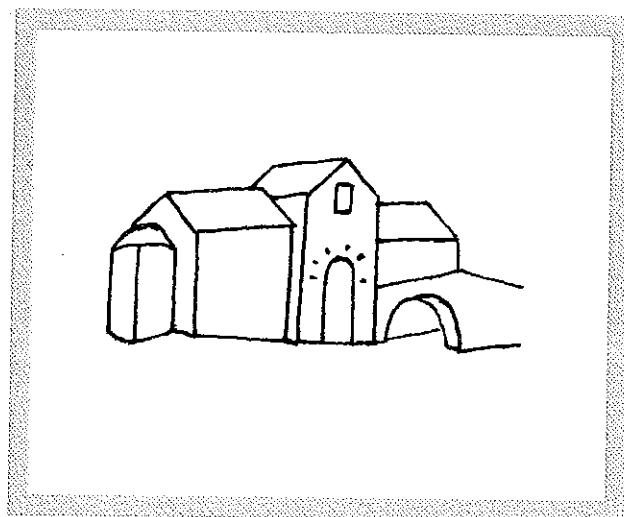
Έχει δύο χρονολογικές ενδείξεις, από τις οποίες η πρώτη πιθανότατα αναφέρεται σε παλαιότερη επισκευή και η δεύτερη σε νεότερη⁶. Αναγράφεται ποσό 500 δρχ., το αρχικό του ονόματος του κτήτορα Δ...., το όνομα των μαστόρων Γεωργίου Δαβρουλή (;) και Α... Τούση (;) καθώς και του Ζήση Δημητρίου, που σκάλισε, καθώς φαίνεται, την επιγραφή.

1636...
1876 ΚΤΙΤΟ
ΡΑΣ Δ.ΙΔΙΑ ΕΞΟ
ΔΟΥ ΔΙΑ ΠΡΟΣ ΡΑ
.... ΔΡΧ. 500
ΜΑΣΤΟΡΑΣ γιοργίς
Δαβρυλίσ ΔΙΑ ΧΙ
ΡΟΣ ΖΙσίς ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ
Μ(ΑΣ)Τ(Ο)ΡΑΣ Αγί ΤΟΥΣΙ(Σ)

Στο κάτω μέρος σκαλίζεται με ανοιχτές τις φτερούγες.

Το κιονόκρανο: Ανάμεσα στις δύο θύρες υπάρχει μικρή εσοχή, όπου βρίσκεται μικρό κιονόκρανο (242), που έστεφε κάποτε κιονίσκο ή πεσίσκο. Στις πλευρές του επαναλαμβάνεται σχηματοποιημένο ανθέμιο. Είναι άγνωστη η προέλευσή του και η σχέση του με τον μικρό σπηλαιώδη ναΐσκο. Μοιάζει με τα λεγόμενα πτυχωτά κιονόκρανα, που εμφανίζονται στον 5ο - 6ο αι., αλλά επανέρχονται και στον 14ο αι. Παρόμοιο από την Άρτα δημοσίευσε ο Ορλάνδος⁷.

1. Βλ. μικρή αναφορά: Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλο-ακαρνανίας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 198.
2. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 25-36.
3. Βλ. παρόμοια εικονογραφική διάταξη σε ευαγγελιοκά-λυμμα του 13ου αιώνα, όπου ο Χριστός παραδίδει στους αλόσωμους αποστόλους τα κλειδιά (στον Πέτρο) και το Ευαγγέλιο (στον Παύλο): T. Velmans, La couverture de l'Évangile dit de Morozon et l'évolution de la reliure byzantine, CA 28 (1979) πίν. 12.
4. Ξυγγόπουλος, ό.π., 35-36.
5. Ίδιος, πίν. 9. 2.
6. Διαπιστώνεται πως το ενδιαφέρον των κατοίκων της πε-ριοχής για τον ναϊακό εκδηλώθηκε ουσιαστικά γύρω στο 1876. Αυτό φαίνεται και από φορητή εικόνα της Πα-ναγίας της Ελεούσας με το Χριστό στην αγκαλιά της, που παραγγέλθηκε εκείνη την εποχή και σώζεται στη νότια κόγχη. Είναι λαϊκότροπη και εκφραστική και φέρει τη χρονολογία και το όνομα του αγρινιώτη ζωγράφου. Αγρίνιον τη 14 Μαρτίου 1880. Χειρ. Αθ. Ι. Ζωγραφίδης.
7. ABME 2 (1936) 161.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΑΛΑΤΑ

Περνώντας τη γέφυρα του Ευήνου κοντά στο Ευ-ηνοχώρι και στρίβοντας δεξιά συναντούμε σε μικρή α-πόσταση το Γαλατά. Ένα χιλιόμετρο νότια του χωρι-ού, στο κτήμα του Κ. Ντούμα, βρίσκεται ιδιωτικός κομ-ψός ναϊσκος, που είναι αφιερωμένος στον άγιο Ιωάν-νη τον Πρόδρομο (243). Το μνημείο έμενε άγνωστο και μόλις τα τελευταία χρόνια η Αρχαιολογική Υπηρε-σία το ανακήρυξε διατηρητέο και έκαμε ορισμένες ε-πισκευαστικές και στερεωτικές εργασίες¹.

Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των μονόκλιτων σταυρεπιστέγων της παραλλαγής Αι κατά Ορλάνδο². Δηλαδή το μνημείο παρουσιάζει ορθογώνια κάτοψη, όπου δεν σημειώνεται η ύπαρξη εγκάρσιας καμάρας, επειδή οι πλάγιοι τοίχοι συνεχίζονται αδιάσπαστοι σε όλο το μήκος. Οι τοίχοι χτίζονται με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες, που τοποθετούνται ασυ-στηματοποίητα με άφθονο κονίαμα. Ανατολικά δια-μορφώνεται εξωτερικά τρίπλευρη αψίδα, στην οποία

ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο που το περιβάλλει ο-δοντωτή ταινία, ενώ εσωτερικά διαγράφει ημικύκλιο. Δύο μονόλοβα στενά παράθυρα ανοίγονται στα αετώ-ματα της εγκάρσιας καμάρας και ένα στο αέτωμα της δυτικής πλευράς. Εκτός από τη δυτική θύρα η Αρχαιο-λογική Υπηρεσία άναίξε και τη βόρεια, που ήταν τοιχι-σμένη, στο υπέρθυρο της οποίας σχηματίζεται τύμπα-νο περιβαλλόμενο από τοξωτή πλίνθινη ταινία. Μπρο-στά από την ίδια θύρα σχηματίζεται πρόπυλο με μεγά-λα τόξα στις τρεις πλευρές.

Οι τοιχογραφίες: Ο ναός είναι ιστορημένος με παρα-στάσεις της παλαιολόγειας εποχής που τις χαρακτη-ρίζει απλοϊκότητα και λαϊκό ύφος. Υπάρχει οργανωμέ-νο εικονογραφικό πρόγραμμα με ιδιαίτερο γνώρισμα το συναξάρι του Προδρόμου σε έξι σκηνές (σε κακή κατάσταση σήμερα), που ζωγραφίζονται στην εγκάρ-σια καμάρα. Οι τοιχογραφίες έχουν πάθει μεγάλες φθορές, έχουν επιζωγραφισθεί οι περισσότερες, και τμήματα ολόκληρα έχουν καταπέσει. Στο τεταρτο-σφαίριο της κόγχης του ιερού σώζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό, ένθρονη ανάμεσα σε δυό αγγέλους που σεβίζουν, ενώ στα χέρια τους κρατούν τη σφαίρα. Ο θρόνος της Θεοτόκου έχει ψηλό τραπεζίσχημο ερει-σίνωτο. Σε ολόκληρη την ανατολική καμάρα πάνω από το ιερό απλώνεται η παράσταση της Ανάληψης. Στα πλάγια της κόγχης διατηρούνται οι μορφές του αρ-χαγγέλου και της Θεοτόκου από την σκηνή του Ευαγ-γελισμού, ενώ στο μέτωπο πάνω από την κόγχη εικο-νίζεται το άγιο Μανδήλιο.

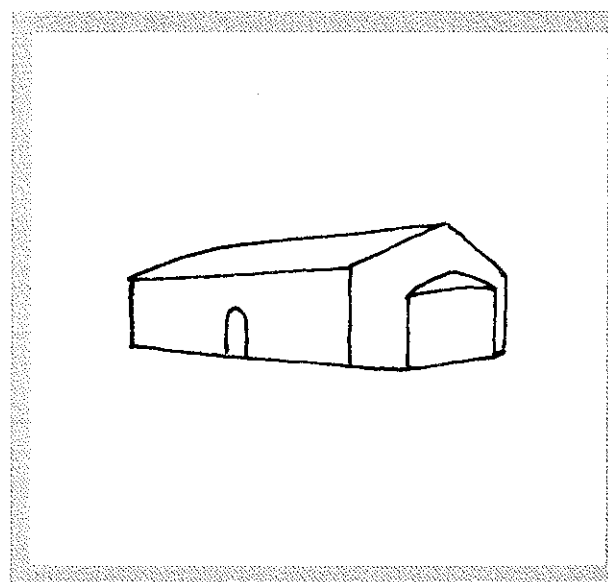
Στον κύριο ναό, στις καμάρες και στα τύμπανα των κεραιών εικονίζονται οι μεγάλες Δεσποτικές πα-ραστάσεις, σε δεύτερη χαμηλότερη ζώνη στηθάρια α-γίων και πιο κάτω σε τρίτη ζώνη ολόσωμοι άγιοι, που περιτρέχουν το ναό, αλλά είναι εντελώς αδιάγνωστοι σήμερα.

Από τις μεγάλες παραστάσεις στο νότιο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας σώζεται πάνω η Γέννηση του Χριστού και κάτω η Υπαπαντή, που διατηρείται πολύ καλά συγκριτικά με τις άλλες. Αντίστοιχα στο βόρειο τύμπανο ζωγραφίζονται η Μεταμόρφωση πάνω και τα Εισόδια της Θεοτόκου κάτω. Στη βόρεια πλευρά της δυτικής καμάρας εικονίζονται δυτικά η Αποκαθήλωση και ανατολικά ο Θρήνος. Κάτω από τις δύο παραστά-σεις, ζώνη με στηθάρια αγίων ανδρών. Στη νότια πλευρά της ίδιας καμάρας απλώνεται η μεγάλη σύν-θεση της Πεντηκοστής. Οι Απόστολοι, σε δύο ημιχό-ρια, δέχονται τις πύρινες γλώσσες του Αγίου Πνεύμα-τος, που ξεκινούν από το κλειδί της καμάρας. Κάτω α-πό την Πεντηκοστή εικονίζονται στηθάρια αγίων γυ-ναικών. Στο δυτικό τοίχο ζωγραφίζεται πολυπρόσωπη η Σταύρωση του Χριστού. Πάνω στην ασπίδα του εκα-τόνταρχου σημειώνεται από το ζωγράφο: «ο λογγίνος ο εκατόνταρχος».

1. Π. Βοκοτόπουλος, Άγιος Ιωάννης Γαλατά, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά, 440.
2. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι, 42-44.

243. Άγιος Ιωάννης Γαλατά.

ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ

Μονόχωρος ναϊσκος μέσα στο χωριό Καλλιθέα (= Προστοβά). Είναι χτισμένος με ελαφρά επεξεργασμέ-νους ασβεστολίθους χωρίς τη βοήθεια κονιάματος (244)¹. Οι δόμοι τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώ-

σεις, που φανερώνουν τεχνίτη που γνώριζε το καλλι-γραφο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αλλά εδώ ανα-γκάζεται να υποταχθεί στα υλικά που διαθέτει. Η αψί-δα του είναι ημικυκλική και η δίρριχτη στέγη, ενώ πα-λαιότερα ήταν κεραμοσκεπαστη, τελευταία, ύστερα από μικρές επισκευές, σκεπάστηκε με πλάκες. Διαθέ-τει μεγαλύτερη είσοδο στη δυτική πλευρά και μικρό-τερη πλαινή στη νότια (245).

Πάνω από τη δυτική σχηματίζεται ανακουφιστικό τόξο. Η βόρεια πλευρά επεκτείνεται προς τα δυτικά και αποκαλύπτει την ύπαρξη, σε παλαιότερους χρό-νους, εξωνάρθηκα.

Χαρακτηριστική είναι η αρχιτεκτονική ομοιότητα του ναϊσκου με τα αντίστοιχα παλαιά καθολικά της Μονής Μυρτιάς, που σήμερα αποτελεί το Ιερό Βήμα, και της Μονής των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η Παναγίτσα για το εικονογραφικό πρόγραμμα και την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών. Αν και από τη μεγάλη φθορά ελά-χιστες τοιχογραφίες διατηρούνται σε ικανοποιητική κατάσταση, εν τούτοις μπορούμε να διακρίνουμε την ξεχωριστή φυσιογνωμία του καλλιτέχνη.

Στην κόγχη του ιερού διακρίνεται η Πλατυτέρα και κάτω οι συλλειτουργοί Ιεράρχες. Στην καμάρα, μπρο-στά από την αψίδα, μισοκατεστραμμένη η Ανάληψη.

244. Παναγίτσα Καλλιθέας (μετά την πρόσφατη αναστήλωσή της).

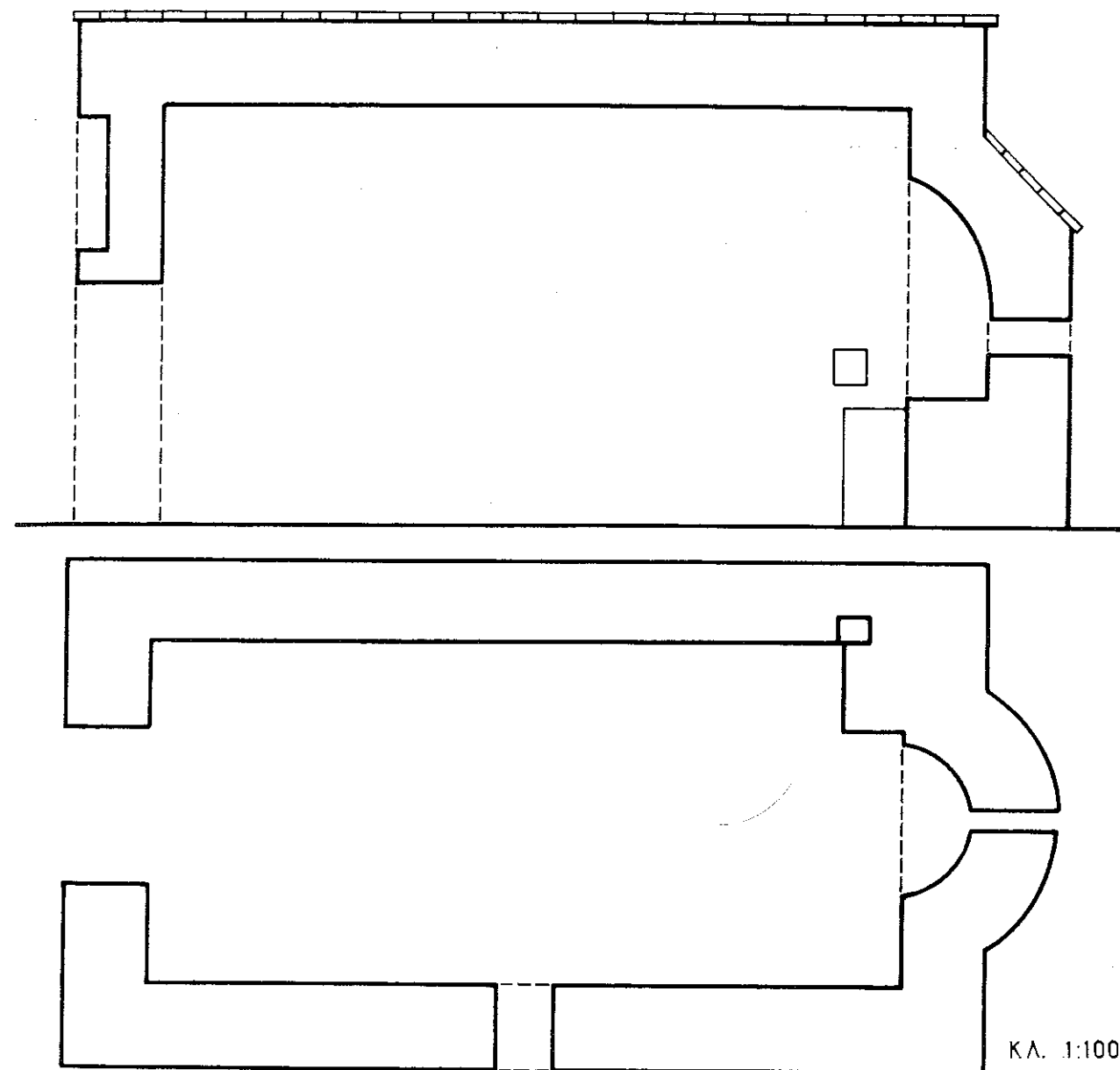
Δυό Πατριάρχες διατηρούνται σε σχετικά καλύτερη κατάσταση: στο νότιο τοίχο του ιερού ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων και στο βόρειο ο άγιος Πέτρος Αλεξανδρείας, που αποτελεί τμήμα από την παράσταση του οράματος. Μπορούμε σ' αυτόν να μελετήσουμε το δυνατό πλάσιμο του προσώπου, τα έντονα φώτα στα μαλλιά και τα γένηια, τα ζεστά χρώματα και τις απαλές πτυχώσεις του σταυρόσχημου ενδύματος.

Από τις συνθέσεις της οροφής του ναΐσκου ξεχωρίζουν η Σταύρωση στα βόρεια της καμάρας και η Γέννηση του Χριστού με την Υπαπαντή στα νότια. Μόλις διακρίνονται ίχνη από την Κοίμηση της Θεοτόκου στη δυτική πλευρά. Ωραίο κόσμημα σώζεται στο κλειδί της καμάρας: επαναλαμβάνονται τέσσερα ανθέμια μέσα σε ισοσκελή τρίγωνα που δημιουργούν οι διαγώνιες ορθογωνίου.

Στη νότια πλευρά, από το κέντρο περίπου και ως τη δυτική, ζωγραφίζεται η Δευτέρα Παρουσία με ξεχωριστό τρόπο (80). Ο ζωγράφος τοποθέτησε εκεί την παράσταση επειδή θεώρησε το δυτικό τμήμα του ναΐσκου ως νάρθηκα.

Τα επί μέρους θέματα χωρίζονται με παχιές κόκκινες γραμμές. Επάνω ο Χριστός, καθισμένος σε ουράνιο τόξο, ευλογεί ανάμεσα στα δυό ημιχόρια των Αποστόλων. Σε δεύτερη σειρά, από αριστερά, ο Αβραάμ, η ένθρονη Θεοτόκος και ο ληστής με το σταυρό εικονίζουν την σκηνή του Παραδείσου. Στη μέση ζωγραφίζεται η Ετοιμασία του θρόνου και δεξιά η γη που αποδίδει τους νεκρούς. Πιο κάτω «χορός εστεμμένων γυναικών», στη μέση η Ψυχοστασία και κάτω απ' αυτή «χορός ιερέων». Δεξιότερα ο άγγελος που σαλπίζει. Στην κατώτερη ζώνη ο Χριστός νεκρός, και πιο κάτω δυό «χοροί αγίων και οσίων γυναικών». Δεξιά κάτω αρχάγγελος με δόρυ στο χέρι οδηγεί βασιλέα, ενώ στο ανοιχτό στόμα του βύθιου Δράκοντα ρίχνονται τρεις ιερωμένοι. Πάνω από την τελευταία αυτή σκηνή οι επιγραφές: ΕΛΘΕΤΕ Υ ΦΙΛΟΙ ΜΟΥ και Ο ΒΙΘΗΟΣ ΔΡΑΚΩΝ ΕΙΣ ΤΟ ΠΗΡ.

Το πιο ενδιαφέρον τμήμα της Δευτέρας Παρουσίας είναι η εικόνα του δωρητή, που φορεί κόκκινο μονόχρωμο ένδυμα και προσεύχεται γονατιστός στο Χριστό (246). Ο Χριστός, σε μέταλλο ως τη μέση, τον

245. Παναγίτσα Καλλιθέας: τομή κατά μήκος και κάτοψη.

ευλογεί με το δεξί του χέρι, ενώ στο αριστερό κρατεί το Ευαγγέλιο. Πάνω από το δωρητή η επιγραφή από το 25ο κεφάλαιο του Ματθαίου: ΕΦ ΟΣΟΝ ΕΠΟΙΗΣΑΤΑΙ ΕΝΙ ΤΟΥΤΟΝ ΤΟΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΜΟΥ ΤΟΝ ΕΛΑΧΙΣΤΩΝ ΕΜΙ ΕΠΟΙΗΣΑΤΑΙ... και στη συνέχεια: ΔΕΗCΙC ΤΟΥ (ΔΟΥΛΟΥ) ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΚΥΡ(Ρ) ΓΕΩΡΓ(ΙΟΥ) ΤΟΥ CΦΑΤΖΙΑ(ΡΑ) ΑΜΑ CΥΜΒΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΟΝ ΤΕΚ(ΝΩΝ) ΤΑΥΤΟ(Ν) ΜΝΗΣΘΗ(ΤΙ) Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗΝ Ψ(ΥΧ)ΗΝ ΤΟΥ Π(ΑΤ)Ρ(Ο)C ΜΟΥ Κ(ΑΙ) Τ(ΗΣ) (ΜΗΤ)ΡΟC ΜΟΥ.

Κάτω από το δωρητή Γεώργιο εικονίζονται όρθιοι τρεις φτωχοντυμένοι, που αποτελούν τμήμα της μεγάλης αυτής παράστασης. Είναι ο ΧΟΡΟC ΤΩΝ ΠΤΩ-

ΧΩΝ. Φορούν μονόχρωμα φορέματα, τριγωνικά καπέλλα και ο ένας ακουμπά σε ραβδί. Οι δύο, που διατηρούνται σχετικά καλά, ζωγραφίζονται σε εκφραστική στάση που φανερώνει το δέος τους μπροστά στο Δικαστήριο. Είναι χαρακτηριστική η λεπτομέρεια του δεξιού ποδιού του ενός που πατά πάνω στο αριστερό πόδι του άλλου.

Για το δωρητή Γεώργιο δεν έχουμε πληροφορίες.

Χρονολόγηση τοιχογραφιών: Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναΐσκου της Παναγίτσας (η Ανάληψη στην καμάρα του Ιερού, το Δωδεκάορτο στην οροφή

του κύριου ναού, το κόσμημα στο κλειδί της καμάρας) μας οδηγεί στην υστεροβυζαντινή περίοδο της παλαιολόγειας τέχνης. Είναι η εποχή που οι ζωγράφοι αρχίζουν να παρουσιάζουν νέα θέματα, άγνωστα ως τότε, όπως συμβαίνει εδώ με μερικές σκηνές της Δευτέρας Παρουσίας.

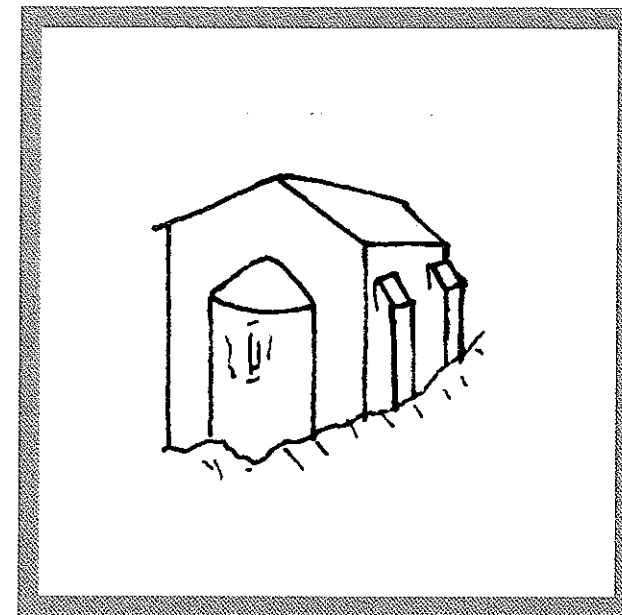
Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε τις τεχνοτροπικές αναζητήσεις του καλλιτέχνη κυρίως στο χώρο της προσωπογραφίας. Π.χ. οι χοροί των γυναικών μας θυμίζουν εικονογραφικά και αισθητικά τον αντίστοιχο χορό των γυναικών από μοναστήρι της Κωνσταντινούπολης, που εικονίζονται σε μικρογραφία του 1399 - 1400². Η προσωπογραφία εξάλλου του Πέτρου Αλεξανδρείας δίνεται εικονογραφικά κατά τον ίδιο τρόπο, όπως στους Αγίους Αποστόλους Νερομάνας³ του 1372 - 73.

Τέλος, η τεχνική του φωτισμού, η αδρή, χαρακτηριστική και ελεύθερη πτυχολογία των ενδυμάτων, η ποικιλία στην απόδοση της έκφρασης των προσώπων, και ο χωρισμός των σκηνών με παχιές γραμμές, μας οδηγούν στη μεταβατική εκείνη περίοδο, όπου εγκαταλείπονται οι παλιές βυζαντινές φόρμες και κυριαρχούσε ένα καινούργιο αναζητητικό ύφος. Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορούμε να χρονολογήσουμε την τοιχογράφηση του μνημείου στο 15ο αιώνα και πιθανότατα στην πρώτη πεντηκονταετία του.

1. Σημαντικές είναι οι αρχιτεκτονικές και κατασκευαστικές ομοιότητες με τον Άγιο Γεώργιο το Θαλασσίτη Πάρου: Ορλάνδος, ABME, 10 (1964) εικ. 17 και πίν. 1.
2. David Talbot Rice, Art Byzantin, Paris - Bruxelles 1959, πίν. 191. Η μικρογραφία προέρχεται από χγφ. του Lincoln College, που βρίσκεται στη Bodleian Library της Οξφόρδης.
3. Κίσσας, Άγιοι Απόστολοι, πίν. VIβ.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

ΦΩΤΜΟΥ

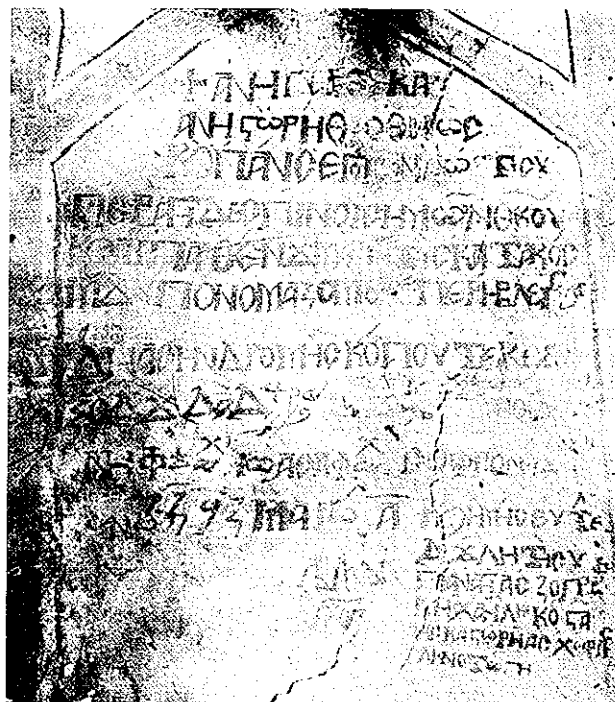
Ύστερα από πεζοπορία, σε παραλίμνιο μονοπάτι, τριών περίπου χιλιομέτρων από τα λουτρά της Μυρτιάς προς το βορρά ή κατηφορίζοντας από το Πετροχώρι δύο περίπου χιλιόμετρα προς το νότο, σε ήμερη πλαγιά δίπλα στη λίμνη Τριχωνίδα, συναντά κανείς το μοναστήρι του «Φωτμού». Το καθολικό είναι αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, άγνωστο γιατί, ενώ κατά την κτητορική επιγραφή ήταν αφιερωμένο στη Θεοτόκο. Ζωγραφίστηκε το 1589 από Λινοτοπίτες ζωγράφους. Σε κάποια φάση, ίσως στο τέλος του προηγούμενου ή στην αρχή του αιώνα μας, το καθολικό κάηκε, με αποτέλεσμα να καταστραφούν οι περισσότερες τοιχογραφίες και να εγκαταλειφθεί το μοναστήρι. Δεν αποκλείεται όμως και η υπόθεση, ότι στο μοναστήρι, αφού ερημώθηκε, χωρικοί της περιοχής, κυρίως βοσκοί, άναβαν φωτιές μέσα στο ναό για να ζεσταθούν και σιγά - σιγά από τους καπνούς και την ερήμωση καταστράφηκαν οι τοιχογραφίες. Πάνω στους αγίους του νότιου τοίχου υπάρχουν πολλά χαράγματα με ονόματα και χρονολογίες. Η παλαιότερη χρονολογία είναι του 1915. Απ' αυτό συνάγεται ότι η καταστροφή και η εγκατάλειψη είναι παλαιότερη.

Αρχιτεκτονική: Ο ναός είναι μονόχωρη καμαροσκέπαστη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, την οποία διατρύπα δίλοβο παράθυρο που χωρίζεται με κιονίσκο και περιβάλλεται με κεραμωτή ταινία (247). Είναι χτισμένος με ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες και με τη βοήθεια κονιάματος. Ο βόρειος τοίχος ενισχύεται με δύο αντηρίδες. Η στέγη του είναι δίρριχτη με κεραμίδια. Στην πρόσοψη, ανάμεσα στις δύο τοξωτές κόγχες, την υπέρθυρη και του αετώματος, παρεμβάλλεται τοξωτή κεραμιδωτή ταινία. Δύο πεσσοί στις γωνίες

247. Φωτμού: το Καθολικό.

248. Φωτμού: η επιγραφή (1589).

της δυτικής πλευράς, που φθάνουν ως τη μέση του τοίχου λίγο πάνω από την είσοδο, φανερώνουν την ύπαρξη υποστέγου σε παλαιότερους χρόνους.

Το προαύλιο περιβάλλεται από τοίχο, που είναι σήμερα σχεδόν γκρεμισμένος. Σαράντα περίπου μέτρα από την πρόσοψη σώζεται το διαβατικό. Το μεγαλύτερο μέρος της τοξωτής εισόδου είναι χωμένο μέσα σε πέτρες και χώματα, και μόνο η υπερυψωμένη αετωματική κορυφή εξέχει. Στην ανατολική πλευρά διατηρούνται τα δώροφα κελιά ως την οροφή. Η στέγη έχει καταπέσει.

Η επιγραφή: Πάνω από το παράθυρο του νότιου τοίχου, πίσω από το χώρο του δεξιού ψάλτη, σώζεται η επιγραφή της ιστορίας του ναού (248). Είναι γραμμένη μέσα σε αετωματικό ζωγραφικό πλαίσιο και μας αποκαλύπτει τη χρονολογία της τοιχογράφησης του ναού (1589) που είναι αφιερωμένος στην Παναγία την Περιβλεπτο, τα ονόματα των μοναχών που φρόντισαν για την αγιογράφηση και τους ζωγράφους Μιχαήλ και Κώστα που κατέβηκαν από το Λινοτόπι της Ηπείρου, τόπο καταγωγής πολλών καλλιτεχνών του 16ου - 17ου αιώνα.

+ ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ
ΑΝΗΣΤΩΡΗΘΗ Ο ΘΗΩΣ
ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΩΣ ΤΙΣ Υ
ΠΕΡΑΓΗ(ΑΣ) ΔΕΣΠΙΝΟΙΣ ΗΜΩΝ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ
ΚΑΙ ΑΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΚΟΣ
ΜΟΥ ΥΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕ(ΝΗΣ) ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ
ΔΗΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΤΕ ΚΑΙ Ε
ΞΟΔΟΥ ΔΑ(ΥΙ)Δ ιερο(μον)αχ(ού) ΑΝΘΗΜΟΥ
(μον)αχ(ού)
ΝΗΦΟΥ (μον)αχ(ού) ΙΩΑΝΝΑΦ (μον)α(χού) ΣΟΦΡΟ-
ΝΗΣ (μον)αχ(ός)
ΕΝ Ζ' 93 ΜΑΙΩ Α' Κ(ΑΙ) ΗΜΗΣ ΕΥΤΕΛΗΣ
ΔΟΥΛΗ ΤΗΣ Υ-
ΑΒΑΚΟΥΜ ΓΕΟΡ- ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΖΟΓΡΑΦ(ΟΙ)
ΓΙΣ ΜΙΧΑΗΛ Κ(ΑΙ) ΚΩΣΤΑ
ΕΚ ΚΑΣΤΩΡΙΑΣ ΧΩΡΑΣ
ΛΗΝΟΤΟΠΗ

Η ανάγνωση της επιγραφής παρουσιάζει ορισμένες δυσκολίες:

1) Το όνομα του πρώτου ιερομονάχου το μεταγράψουμε με επιφύλαξη ως Δαυίδ. Η γνωστή εξάλλου βραχυγραφία αχ (= μοναχός) μετατρέπεται σε ιερομόναχος όπου υπάρχει η ένδειξη ιερ.

2) Τα ονόματα Αβακούμ, και Γιώργης στη θέση που είναι δηλώνουν πιθανότατα τους βοηθούς των ζωγράφων Μιχαήλ και Κώστα.

3) Η ένδειξη μπροστά στην από κτίσεως κόσμου χρονολογία πιθανότατα δηλώνει την 7η ινδικτιώνα.

4) Η ονομασία του ναού Παναγία η Περιβλεπτος είναι γνωστή μόνο από την επιγραφή και δεν επικράτησε. Στη γύρω περιοχή το μοναστήρι του Φωτμού έμεινε γνωστό με τη λαϊκότερη ονομασία του.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα: Τα τμήματα των τοιχογραφιών που σώζονται σε κακή κατάσταση μας βοηθούν να ανασυνθέσουμε το εικονογραφικό πρόγραμμα που ακολουθήσαν οι Λινοτοπίτες καλλιτέχνες Μιχαήλ και Κώστας με το συνεργείο τους.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού εικονίζεται Η ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗ. Οι Απόστολοι παριστάνονται ημικυκλικά σε θρόνους, ενώ από το κέντρο ψηλά κατεβαίνουν ακτινωτά οι φλόγες. Οι προσωπογραφίες των Αποστόλων είναι καλοσχεδιασμένες και εκφραστικές. Η Πεντηκοστή καλύπτει το κεντρικό τμήμα του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης. Έτσι αφήνει χώρο αριστερά και δεξιά, όπου ζωγραφίζεται ο Ευαγγελισμός. Αριστερά σώζεται ο αρχάγγελος ολόσωμος σε ζωηρή στάση και δεξιά στο κάτω μέρος μόνο ο θρόνος της Παναγίας. Ο υπόλοιπος χώρος της κόγχης, όπου θα παριστάνονταν συλλειτουργούντες ιεράρχες, είναι κατεστραμμένος. Στο μέτωπο της κόγχης εικονίζεται το Άγιο Μανδήλιο ενώ αριστερά της ολόσωμος, με άσπρο στιχάριο και κίτρινο οράριο, ο διάκονος Στέφανος (125). Στην κόγχη της Πρόθεσης η κλασική παράσταση του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση. Δεξιά από την κόγχη του ιερού ιεράρχης με ρομβωτά άμφια και

249. Φωτμού: ιεράρχης (1589).

στη νότια πλευρά συνεχίζεται η σειρά των ιεραρχών με τον άγιο Νικόλαο και άλλον αδιάγνωστο ιεράρχη, που διατηρείται πολύ καλά. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα εκφραστικά πρόσωπα των ιεραρχών οι Λινοτοπίτες ζωγράφοι χρησιμοποιούν πολύ το καστανέρυθρο χρώμα για προπλάσμο και το πράσινο με τις αποχρώσεις του για τις φωτοσκιάσεις (249). Στο νότιο τοίχο του ιερού, πάνω από τους ιεράρχες, σώζεται από τις χριστολογικές σκηνές μόνο η Γέννηση του Χριστού. Εντυπωσιακή είναι η αντίθεση των χρωμάτων, κυρίως του κόκκινου στο μαφόριο και το στρώμα της Παναγίας με το λευκό στα άλογα των μάγων. Δε λείπει στη δεξιά πλευρά κάτω και το λουτρό του Χριστού. Στο βόρειο τοίχο του ιερού, κάτω από τις κατεστραμμένες σκηνές του Δωδεκάορτου, σώζεται η καθιερωμένη σύνθεση με το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Ο Ιεράρχης ερωτά: ΤΗΣ ΟΥ ΤΩ ΧΗΤΟΝΑ ΣΟΤΕΡ ΔΗΗΛΕ και ο Χριστός απαντά: Ο ΑΡΙΟΣ Ω ΠΑΝΑΦΡΟΝΤΗΣ...

Στην άκρη του βόρειου τοίχου εικονίζεται με ρομβωτά άμφια ο ΑΓΙΟΣ ΣΠΗΡΙΔΩΝΑΣ, που αποτελεί συνέχεια της σειράς των ιεραρχών. Στην καμάρα του ιερού τοποθετείται η Ανάληψη. Ο Χριστός ολόσωμος, μέσα σε δόξα που κρατούν δύο φτερωτοί άγγελοι, διακρίνεται καλύτερα από τους Αποστόλους, που χωρίζονται σε δύο ημιχώρια βόρεια και νότια της καμάρας. Σήμερα διακρίνονται μόνο τα πόδια τους.

Κύριος ναός: Στο κλειδί της καμάρας, πάνω από το τέμπλο, ζωγραφίζεται μεγαλειώδης παράσταση της Παναγίας: Η Θεοτόκος σε δόξα ως τη μέση, με κόκκινο μαφόριο, έχει στο στήθος το Χριστό σε εγκόλπιο με λευκό ιμάτιο. Το δεξί χέρι της Παναγίας υψώνεται σε δέηση, ενώ το αριστερό ακουμπά στον ώμο του Χριστού στοργικά. Γύρω της μέσα σε δόξα εστεμμένοι βασιλείς και προφύτες κρατούν στα χέρια τους ειλητάρια με ύμνους γι' αυτήν και το γιό της. Δυτικότερα, στο κέντρο της καμάρας, παριστάνεται ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ. Ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος μέσα σε δόξα και γύρω του η Παναγία, ο Πρόδρομος, αρχάγγελοι, άγγελοι, χερουβεϊμ, τροχοί, γενικά οι ουράνιες δυνάμεις. Στις γωνίες του Παντοκράτορα, τα τέσσερα σύμβολα των Ευαγγελιστών κρατούν τα ευαγγέλια, ο μόσχος (Λουκά), το λιοντάρι (Μάρκου), ο άγγελος (Ματθαίου) και ο αετός (Ιωάννης). Γύρω από την ρομβοειδή δόξα του Παντοκράτορα, σε δύο σειρές γράφεται: ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΑΥΤΟΥ ΚΥΡΙΟΤΗΤΕΣ και ΑΓΓΕΛΟΙ ΑΥΤΟΥ ΑΙΝΕΙΤΕ. Ο Παντοκράτορας με το δεξί χέρι ευλογεί ενώ στο αριστερό κρατεί ανοιχτό ειλητάριο με τις λέξεις: ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΕΜΨΕ ΚΥΡΙΟΣ ...

Στο κλειδί της καμάρας δυτικότερα, μέσα σε ρομβοειδή δόξα, ζωγραφίζεται ως τη μέση ο ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ. Ο Χριστός εδώ είναι νέος και αγένειος. Γύρω από τον Παντοκράτορα και τον Μεγάλου Βουλής Άγγελο εικονίζονται σε στηθάρια και σε ζωηρές στάσεις με ειλητάρια στα χέρια τους οι προφύτες Ζαχαρίας, Σοφονίας, Ηλίας, Ιωήλ και άγιες γυναίκες, από τις οποίες διακρίνονται η αγία Μαρίνα και η αγία Παρασκευή.

Από τις μεγάλες παραστάσεις σώζεται κάπως η Μεταμόρφωση στην καμάρα, με τους δυο προφύτες σε βράχους και τους τρεις μαθητές κάτω, χωρίς το Χριστό, και από τη Δευτέρα Παρουσία της δυτικής πλευράς διακρίνονται ψηλά μόνο οι Απόστολοι στους θρόνους τους. Στο νότιο τοίχο επίσης σώζεται από το Γενέσιο της Θεοτόκου η αγία Άννα ανακαθισμένη, μία γυναίκα μορφή που την υπηρετεί, κάτω σε κούνια η Θεοτόκος νήπιο και πάνω της σκυμμένη μία άλλη γυναίκα μορφή. Πάνω από την επιγραφή διατηρείται το κάτω μέρος από τη Βάπτισμα του Χριστού: διατηρούνται καλά τα γαλάζια νερά του Ιορδάνη με τα ψάρια και τα πόδια του Χριστού που πατούν πάνω σε τετράγωνη βάση, που πιέζει επτά φίδια καθώς υψώνουν τα κεφάλια τους από τα πλάγια.

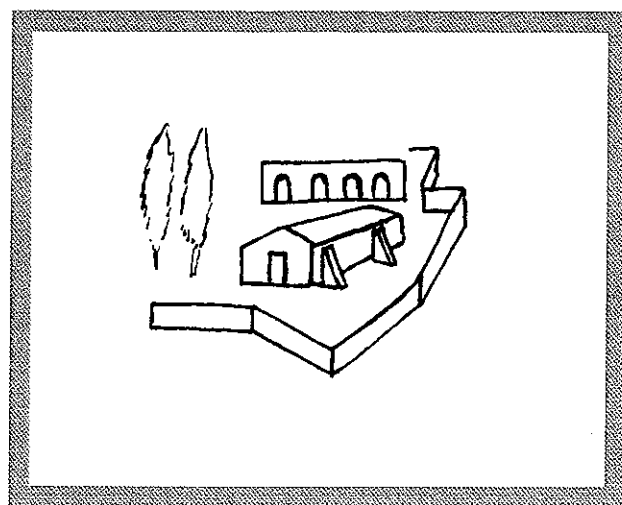
Από την κάτω ζώνη των ολόσωμων αγίων σώζονται στο βόρειο τοίχο από δυτικά: αδιάγνωστη μορφή, οι άγιοι Ιωάννης της Κλίμακος, Αρσένιος, Αντώνιος, Μηνάς, Παχώμιος, Μερκούριος, Νέστωρ, Θεόδωρος. Στο νότιο τοίχο από δυτικά: Οι άγιοι Σάββας, Θεόδωρος ο Στουδίτης (με ειλητάριο που γράφει: ΑΔΕΛΦΟΙ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΕΣ ΟΙ ΤΟΝ ΑΜΕΤΡΗΤΟΝ), Χριστόφορος, αδιάγνωστος στρατιωτικός άγιος, αδιάγνωστος άγιος, Δημήτριος. Μεσολαβεί η επιγραφή πάνω από το παράθυρο και κατόπιν, δίπλα στο δεξιό παραπόρτι, ει-

κονίζεται η Δέηση. Ο Χριστός παριστάνεται ένθρονος, σε μεγαλοπρεπή θρόνο, ανάμεσα στον Πρόδρομο και στην Παναγία, που έχουν ωραίες εκφραστικές μορφές.

Από το σωζόμενο, έστω και σε κακή κατάσταση, έργο των Λινοτοπιτών καλλιτεχνών διαπιστώνεται η καλή και μελετημένη οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος, που έχει βαθιές βυζαντινές ρίζες. Εξάλλου τα λεπτά περιγράμματα, οι καλοσχεδιασμένες συνθέσεις, η δουλεμένη πτυχολογία και οι χρωματικοί τόνοι, με κεντρικά χρώματα το κόκκινο, το πράσινο, το κίτρινο και το λευκό, αποδεικνύουν την ικανότητά τους, που για άλλη μία φορά καταξιώνεται στο μικρό μοναστηράκι της Αιτωλίας.

Βιβλιογραφία

Φ. Κόντογλου, Οι ταπεινοί αγιογράφοι της Τουρκοκρατίας, Κιβωτός 5 (Μάιος 1952) 224, Δημ. Λουκόπουλος, Μονή Μυρτιάς, ΗΜΕ (1928), 312-313, Σωφρ. Παπακυριακού, Διαλελυμένη Μονή Φωτεινού Πετροχωρίου Παραλίμνιος, ΠΟΚ, 13 (1930) 103, Κ.Σ. Κώνστας, Άγιος Γεώργιος ή Φωτεινού, ΑΕΕ 1, 97, Αρχαιολόγος, Το μοναστήρι του Φωτεινού, ΚΟΑ, 49 (1970) 480, Παλιούρας, Θεώρηση της ζωγραφικής, 123.

ΜΟΝΗ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟΥ

Στο χαμηλότερο σημείο μεγάλης χαράδρας, που απέχει από το συνδετικό δρόμο των χωριών Ταξιάρχη - Δρυμώνα μιάς ώρας πεζοπορία, βρίσκεται το μικρό καθολικό παλαιού μοναστηριού, γνωστού στην περιοχή με το διπλό όνομα «Καταφύγι» ή «Καταφειδί», αφιερωμένου στην Κοίμηση της Παναγίας (23 Αυγούστου). Το πρώτο όνομα το αποδίδουν στην ύπαρξη παλαιάς εικόνας της Παναγίας που εύρισκε «καταφύγιο» εκεί (ορισμένοι μάλιστα εννοούν την εικόνα της Παναγίας της Προυσιώτισσας)¹, ενώ άλλοι στη φυσική οχυρότητα του τόπου, όπου κατέφευγαν για ασφάλεια οι καταδιωγμένοι Έλληνες στα χρόνια της Τουρκοκρατίας². Το δεύτερο, το συσχετίζουν με τον παραπόταμο του Εύηνου φιδάκια, που κυλά κοντά στο μο-

250. Καταφύγι: άποψη από ΒΑ.

ναστήρι.

Το μοναστήρι, κατά την παράδοση, ανήκει στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Στην «Ιεράν Διήγησιν» της Μονής Προυσού αναφέρεται ότι εδώ ασκήτεψε ο σοφός και άγιος Κάλλιστος Ξανθόπουλος ο Καταφυγιώτης, που πατριάρχευσε³ στην Κωνσταντινούπολη το 1397, στον οποίο αποδίδονται πολλά «μυστικά» κεφάλαια της Φιλοκαλίας: «... εις αυτό τό μέρος είναι και άλλα πολλά Μονίδια· ήτοι τό Καταφύγιον, έν ώ έλαμψεν ως φωστήρ ό Θεοφόρος εκείνος πατήρ όσιος Κάλλιστος, περί ου όρα εις τόν χειρόγραφον Συναξα-

ριστήν»⁴. Πρέπει όμως να θεωρείται σχεδόν βέβαιο ό-τι στο Καταφύγι ασκήτευσε ο Κάλλιστος ο Καταφυγιώτης, σπουδαίος μυστικός συγγραφέας, που έγραψε «92 κεφάλαια περί θείας ένώσεως και βίου θεωρητικού»⁵ «... δυνάμενα νά καθαριθμηθώσιν εις τά κάλλιστα προϊόντα της βυζαντινής μυστικής»⁶. Για τον Κάλλιστο Καταφυγιώτη δυστυχώς δεν υπάρχουν βιογραφικές πληροφορίες.

Σχετική με την ιστορία του Μοναστηριού είναι η πληροφορία παλαιότερων ότι «ένεθυμούντο πολύ καλά τούς μεγαλυτέρους των νά χρησιμοποιούν τας

251. Καταφύγι: οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και «ο Ζωηφόρος άρτος».

μεμβράνας της βιβλιοθήκης της μονής ως καπνοσακκούλες»⁷. Τελευταίος ηγούμενος αναφέρεται ο «Δανιήλ, ηγούμενος του Καταφυγίου», που υπογράφει χρεωστικό έγγραφο στις 20 Μαρτίου του 1820.

Στη σημερινή του μορφή το Καταφύγι δεν είναι παλαιότερο του 17ου αιώνα. Το καθολικό είναι απλός μονόχωρος, ξυλόστεγος ναός με νάρθηκα (11,50 X 5,50 με το νάρθηκα) και διαθέτει ανατολικά τριπλευρη αψίδα, που την διατρύπα δίλοβο παράθυρο. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και άφθονο κονίαμα και η δίρριχτη στέγη του είναι καμαροσκέπαστη. Ο περίβολος έχει ακανόνιστο σχήμα και είναι περιμαντρωμένος με ξηρολιθιά. Δυτικά σώζονται χαλάσματα κελλιών, ενώ νότια εντυπωσιάζουν τρία παμπάλαια κυπαρίσια (250).

Οι τοιχογραφίες: Το καθολικό είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του πρώτου μισού του 18ου αιώνα. Σώζεται παλαιότερο στρώμα στο βόρειο τοίχο του ιερού με την παράσταση του οράματος του Πέτρου Αλεξανδρείας. Με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά χρονολογείται στα τέλη του 17ου αιώνα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα των τοιχογραφιών του 18ου αιώνα στους τοίχους του ιερού και του κύριου ναού χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην πάνω εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο και στην κάτω ολόσωμοι άγιοι που περιτρέχουν ένα γύρο το ναό.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας ως τη μέση, ανάμεσα σε δυό αγγέλους. Κάτω σε ζώνη οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος, Χρυσόστομος, Βασίλειος και Αθανάσιος, φορούν άμφια με φανταχτερή διακόσμηση, κρατούν ειλητάρια και ευλογούν στραμμένοι προς το κέντρο, όπου πάνω από το παράθυρο εικονίζεται ο Χριστός «ο ζωηφόρος άρτος» μέσα στο Ποτήριο καθώς ευλογεί (251). Στο μέτωπο της αψίδας οι Ευαγγελιστές Ιωάννης με τον Πρόχορο και Ματθαίος με τον άγγελο (το σύμβολό του) (252) και οι Δαβίδ και Σολομών με ειλητάρια (253). Αριστερά της αψίδας ο Στέφανος και ο Ιάκωβος ο Αδελφόθεος και δεξιά ο Κύριλλος Αλεξανδρείας και ο Ιωάννης ο Ελεήμων. Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονίζεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση, που τον αγκαλιάζουν η Παναγία και ο Ιωάννης, ενώ σε μικρότερη κόγχη ο άγιος Σπυρίδωνας. Ψηλά στο βόρειο τοίχο εικονίζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ.

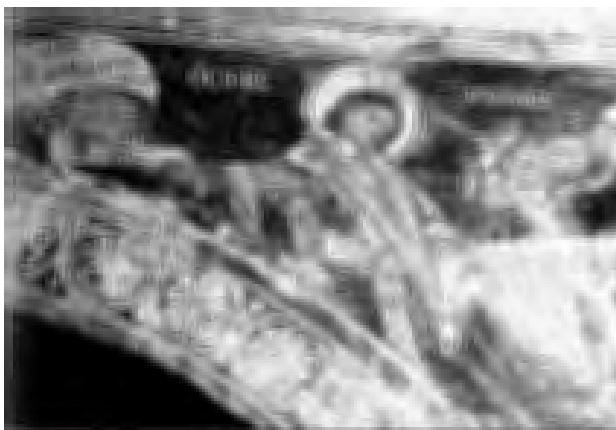
Κύριος ναός: Στο βόρειο τοίχο παριστάνονται ο Μυστικός Δείπνος, ο Νιπτήρ, η Προδοσία, η Σταύρωση, ο Επιτάφιος Θρήνος και η εις Άδου Κάθοδος, ενώ από τους ολόσωμους αγίους εικονίζονται από το τέμπλο και προς τα αριστερά οι άγιοι Πέτρος και Παύλος με την εκκλησία στα χέρια τους, Δημήτριος, Νέστωρ, Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, Μηνάς ο Αιγύπτιος, Ευστά-

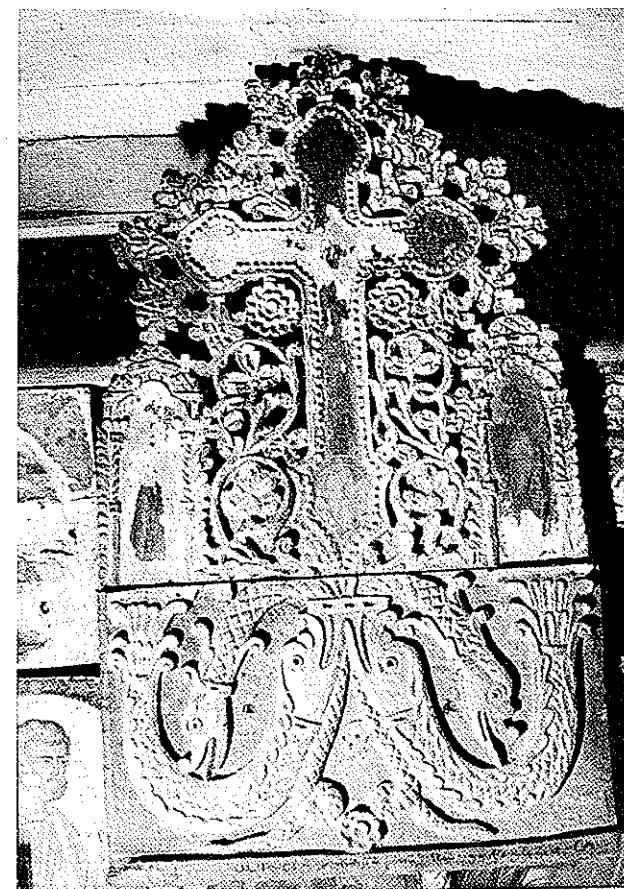
252. Καταφύγι: ο Ευαγγελιστής Ματθαίος και το σύμβολό του ο άγγελος.

253. Καταφύγι: Δαβίδ και Σολομών.

θιος, Κωνσταντίνος και Ελένη, ο Παχώμιος με τον αρχάγγελο Ραφαήλ. Στο νότιο σώζονται από τις ευαγγελικές σκηνές ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή και η Βάπτιστη, ενώ από τους ολόσωμους αγίους διατηρούνται από το τέμπλο και δεξιότερα οι Χαραλάμπης, Ελευθέριος, Νικόλαος ανάμεσα στο Χριστό και στην Παναγία ως το στήθος, που του προσφέρουν ευ-

254. Καταφύγι: τα Λυπητερά και η επιγραφή (1740).

αγγέλιο και ωμοφόριο, Γεώργιος και ένας ακόμη αδιάγνωστος στρατιωτικός. Στο δυτικό τοίχο τοποθετούνται πάνω οι Ευαγγελιστές Μάρκος με το λιοντάρι και Λουκάς με το μοσχάρι δίπλα του, καθώς ζωγραφίζει την Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας, το Γενέθλιο της Θεοτόκου, τα Εισόδια και η Κοίμηση. Κάτω, αδιάγνωστος ασκητής, ο άγιος Ευθύμιος, ο αρχάγγελος Μιχαήλ, που πατεί πάνω σε μορφή άνδρα, και ο Γαβριήλ με αυτοκρατορική στολή, ο Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης και ο Ιωάννης ο Μέγας. Στο υπέρθυρο της εξόδου προς το νάρθηκα σημειώνεται η επιγραφή:

ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΜΑ ΤΩΝ ΕΠΟΙ ΣΙ ΠΕΠΟΙΘΩΤ(ΩΝ)
ΣΤΕΡΕΟΣΟΝ Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΗΝ ΕΚΛΕΙΣΙΑΝ ΗΝ
ΕΚΤΗΣΟ ΤΟ ΤΗΜΗΟ ΣΟΥ ΕΜΑΤΗ

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το ξυλόγλυπτο τέμπλο. Ζωγραφίζονται στο ανώτερο τμήμα τα Αποστολικά και το Δωδεκάορτο κάτω από τόξα. Στο κέντρο τοποθετούνται τα λυπητερά, ο Εσταυρωμένος δηλ. σε ξυλόγλυπτο σταυρό, ανάμεσα στην Παναγία και τον Ιωάννη και πάνω από τέσσερις δράκοντες (254). Εκεί υπάρχει επιγραφή με τη χρονολογία και τα ονόματα των αφιερωτών. Πιθανότατα την ίδια χρονιά να έγινε ανακαίνιση και με την ευκαιρία αυτή να ζωγραφίστηκε

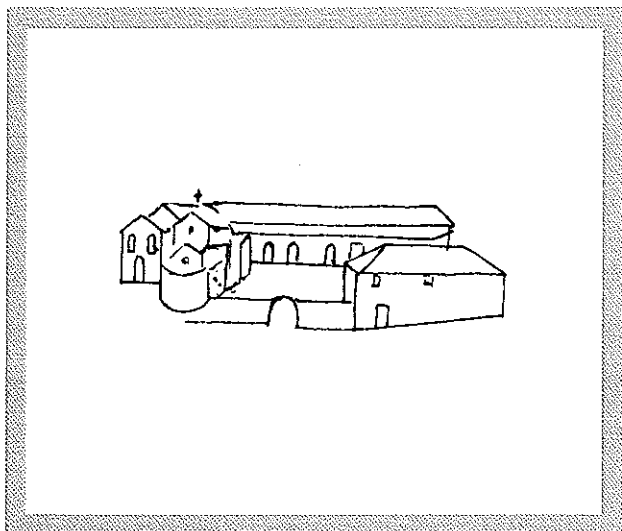
το καθολικό: «1740 αυγούστου 8 μνήσθυτι Κ(υρι)ε Ιω-
ακίμ ιερομονάχου και Αλεξίου και των γονέων⁸».

Έτσι, γύρω στα 1740 ο ανώνυμος καλλιτέχνης ζω-
γράφησε το μικρό καθολικό του Καταφυγίου, χρησιμο-
ποιώντας έντονα χρώματα και φορτώνοντας τα ενδύ-
ματα των αγίων με ποικιλία διακοσμητικών σχεδίων.
Παρ' όλη όμως τη συμπαθέστατη έκφραση που έδωσε
στα πρόσωπα δεν μπόρεσε να ξεπεράσει τα όρια του
μέτριου επαρχιώτη ζωγράφου.

Βιβλιογραφία

Δημ. Λουκόπουλος, Το μοναστήρι «Καταφύγι» στο Από-
κouro, εφημ. «Το φώς» Αγρίνιο 1 Ιανουαρίου 1932, Π. Βο-
κοτόπουλος, Μονή Καταφυγίου, ΑΔ 25 (1970) Χρονικά,
301-302, Κ.Σ. Κώνστας, Παναγίες του τόπου μας. Το «Κα-
ταφύγι» της Αμβρακιάς Τριχωνίας, εφημ. «Αιτωλοακαρνα-
νική Ηχώ», Αγρίνιο 23 Αυγούστου 1970, Αρχαιολόγος,
Μονή Καταφυγίου, ΚΟΑ, 55 (1971) 32, Κ.Δ. Μαραγιάννης,
Το Απόκouro, Αθήνα 1979, 55-59, Κ.Σ. Κώνστας, Το Κατα-
φύγι της Αμβρακιάς, εφημ. Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτα-
νική Ηχώ, Αγρίνιο 23.8.1970, Ίδιος, Κοίμησις της Θεοτά-
κου, ΑΕΕ, 3, 1122-1124.

1. Κώνστας, Κοίμησις της Θεοτόκου, ό.π., 1122.
2. Αρχαιολόγος, ό.π., 32, Μαραγιάννης, Το Απόκouro,
ό.π., 59.
3. Παπαδόπουλος, Πίναξ Πατριαρχών, 180.
4. Ιερά Διήγησις, 69 σημ. 1, Κώνστας, Κοίμησις της Θεοτά-
κου, ό.π., 1123. Για το πρόβλημα της ταύτισης από τη
«Φιλοκαλία» Κάλλιστου Ξανθοπούλου και Κάλλιστου
Καταφυγιώτη βλ. Migne P.G. 147, 833-834, Μέγα Συνα-
ξαριστή, 11, 579-580, Κρουμπάχερ, Ιστορία Α', 317-318,
ΘΗΕ, 7, 264.
5. Migne P.G., 147, 833-941.
6. Κρουμπάχερ, ό.π., 318.
7. Κώνστας, Κοίμησις της Θεοτόκου, ό.π., 1123.
8. Κώνστας, ό.π., 1123.
9. Βλ. και Σωφρ. Παπακυριακού, Η Μονή του Καταφυγίου,
ΠΟΑ, 15 (1930) 127.

ΜΟΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΑΝΑΛΗΨΗΣ

Σε μαγευτική τοποθεσία, μία περίπου ώρα ανατο-
λικά του χωριού Ανάληψη (παλαιά Δερβέκιστα), βρί-
σκεται το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου (255).
Σύμφωνα με την παράδοση, η ίδρυσή του τοποθετεί-
ται τον 12ο αιώνα με βάση σιγίλλιο του οικουμενικού
Πατριαρχείου προς τη Μονή Μυρτιάς¹, αλλά έγινε ο-
νομαστό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Σώζεται
γράμμα του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης Ευθυ-
μίου (1507-1510)² προς τους Πατέρες που ασκούνται
«έν τη σεβασμία μονή τοῦ Τιμίου, Ἐνδόξου, Προφή-
του Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Τρεβε-
κίστῃ³...», του έτους 1508. Στις αρχές του 16ου αιώνα
ασκήτευσε εδώ ο άγιος Ιάκωβος ο Νεομάρτυς, που το
ασκητήριό του βρίσκεται δύο περίπου ώρες ανατολι-
κότερα του μοναστηριού. Ο συντάκτης της «Ιεράς
Διηγήσεως» της Μονής Προυσσού σημειώνει: «Ἐτε-
ρον τό τῆς Τρεβέκιστας εἰς μνήμην τοῦ τιμίου Προ-
δρόμου ἐν ᾧ ἀσκήτευσε κατὰ τοὺς 1520 ὁ ἅγιος ὁσιο-
μάρτυς Ἰάκωβος μετὰ τῶν δύο αὐτοῦ μαθητῶν Ἰακώ-
βου Διακόνου καὶ Διονυσίου μοναχοῦ, ὧν τό μαρτύ-
ριον ὄρα εἰς τό Μαρτυρολόγιον⁴. Ο βίος, τα θαύματα
και το μαρτύριο του αγίου γράφτηκαν από ανώνυμο.
Το πρωτότυπο χειρόγραφο φαίνεται πως φυλασσόταν
στο μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, απ' όπου το
1824 «ἀντεγράφη διὰ συνδρομῆς τῶν πανοσιωτῶν
πνευματικῶν κύρ Ἰωσήφ καὶ ἡγουμένου κύρ Ἀμβροσί-
ου διὰ χειρὸς ξένου τινός, οὗ μέμνησθε πρὸς Κύριον
οἱ ἐντυγχάνοντες⁵». Το χειρόγραφο αυτό χάθηκε κα-
τά τη διάλυση του μοναστηριού επί Όθωνος, τελικά ό-
μως φαίνεται πως βρέθηκε, αν κρίνουμε από τα γρα-
φόμενα του δασκάλου και λαογράφου Δημ. Λουκό-
πουλου στην πρώτη τυπωμένη έκδοση του 1894, που
αναφέρει στον πρόλογο τις προσπάθειες του Δημάρ-
χου Παμφίας Βάσιου Βασιλόπουλου: «Πολλά δὲ ἐμό-
χθησε πρὸς εὔρεσιν αὐτοῦ (του χειρογράφου) ἐκ τῶν
χειρῶν τῆς ἀμαθείας καὶ τοῦ σκότους καὶ τὰ μάλιστα
συνετέλεσε εἰς τὴν δημοσίευσιν οὗτοῦ⁶. Στο μονα-

255. Μονή Προδρόμου Ανάληψης: γενική άποψη από Α.

στήρι υπήρχε πλούσια βιβλιοθήκη, με πολύτιμα χειρό-
γραφα και σπάνιες παλαιότυπες εκδόσεις, που λεηλα-
τήθηκε κατά τη διάλυσή της, καθώς επίσης και πολλά
ιερά κειμήλια και χρυσά και αργυρά σκεύη, που που-
λήθηκαν σε χαμηλές τιμές, ακόμη και στη Λιψία⁷. Σή-
μερα σώζονται ελάχιστα μεταφερμένα στον ενοριακό
ναό του χωριού, από τα οποία ξεχωρίζει αργυρεπέν-
δυτο ευαγγέλιο του 1697⁸.

Το καθολικό είναι ναός μονόκλιτος σταυρεπίστε-
γος της κατηγορίας Α₁ κατά Ορλάνδο⁹ με ημικυκλική
αψίδα ανατολικά. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αποτελεί
η υπερύψωση του κεντρικού τμήματος της δίρριχτης
στέγης σε τόσο μήκος όσο είναι το πλάτος της εγκάρ-
σιας καμώρας. Το υπερυψωμένο αυτό τμήμα εσωτερι-
κά σχηματίζει τρούλλο. Οι τέσσερις κεραίες του σταυ-
ρού καταλήγουν σε αετώματα. Αετωματικές εξάλλου
είναι και οι πλευρές του υπερυψωμένου μεσαίου τμή-
ματος της στέγης. Σε όλα τα αετώματα ανοίγονται
στενά μονόλοβα παράθυρα, ενώ δυτικά, βόρεια και
νότια υπάρχουν θύρες. Εσωτερικά οι κεραίες του
σταυρού καλύπτονται με καμάρες.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το καθολικό κήκε
και ξαναχτίστηκε πολλές φορές. Αυτό που σώζεται, ε-
τοιμόρροπο σήμερα, χτίστηκε το 1802. Επιγραφή, που
βρίσκεται ψηλά, στη νότια γωνία της πρόσοψης, ανα-

φέρει με σκαλιστά σε πέτρα γράμματα:

1802

ΠΑΝΑΡΕΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ ΔΕΡΒΕΚΙΣΤΑ
ΙΩΣΗΦ ΚΑΙ ΑΜΒΡΟΣΙΟΥ

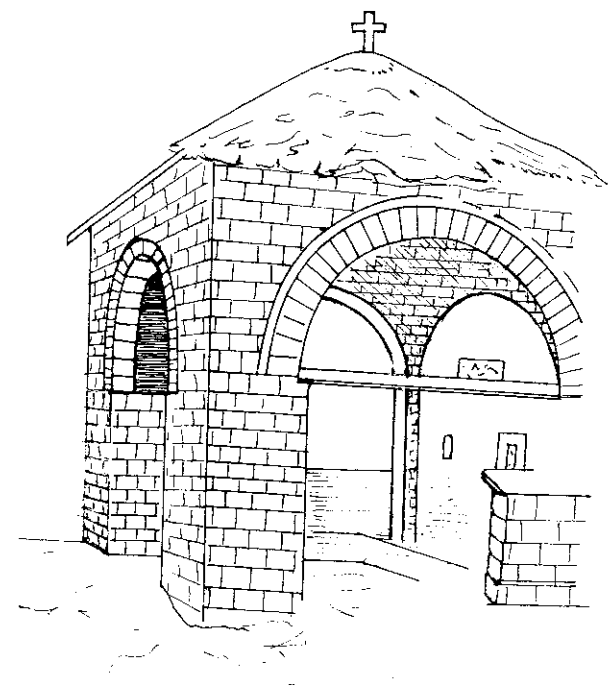
Στην ξυλόγλυπτη πόρτα της νότιας εισόδου δια-
τηρείται η χρονολογία της κατασκευής της: ΑΥΓ(ΟΥ-
ΣΤΟΥ) 28 1881. Ο ναός δεν είναι τοιχογραφημένος.
Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το καθολικό δε βρίσκεται
στο κέντρο της αυλής αλλά προς τη βόρεια πλευρά.
Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κελλιά, κυρίως στη δυ-
τική και στην ανατολική πλευρά. Εσωτερικοί εξώστες
με ξυλοδεσιές, τοξωτές πελεκητές θύρες και λιθόχτι-
στες σκάλες στηριγμένες σε ημίτοξα συνθέτουν ένα
αρμονικό σύνολο λαϊκής αρχιτεκτονικής που φανερώ-
νει την παραδοσιακή ευαισθησία και τη γνώση των τε-
χνιτών που συνέδεσαν οργανικά τα κελλιά με τη λει-
τουργικότητα του χώρου (96).

Το τέμπλο - Οι εικόνες: Απλό και κομψό είναι το ξυλό-
γλυπτο τέμπλο, που διατηρείται σε καλή κατάσταση.
Διακοσμείται με σχηματοποιημένα άνθη, φυλλώματα,
κληματίδες με σταφύλια και φτερωτούς αγγέλους.
Όπως σημειώνεται πάνω από την Ωραία Πύλη το τέ-
μπλο έγινε το «1811 ΔΙΑ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΙΩΣΗΦ ΠΝΕΥ-
ΜΑΤΙΚΟΥ». Από τις εικόνες ξεχωρίζουν μερικές, που

είναι και χρονολογημένες: η Παναγία η Ελεούσα, με χρονολογία 1822, και ο άγιος Αθανάσιος με επιγραφή: «Δέσις της δούλης του Θεού Μαρίας Αθανασίου 1823». Όλα τα εικονίδια που κοσμούσαν τις δύο σειρές του τέμπλου με θέματα καινοδιαθηκικά και με τις προσωπογραφίες των Αποστόλων και του Χριστού (στο Ιερό Μανδήλιο) έχουν χρονολογία 1811, αλλά είναι ανυπόγραφα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εικόνα με τον άγιο Κοσμά τον Αιτωλό και χρονολογία 1823, για την οποία υπάρχει παράδοση ότι διασώζει τα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του νεομάρτυρα¹⁰.

Η κρήνη: Δυτικά, σε μικρή απόσταση έξω από το μοναστήρι, όπως συνηθιζόταν στα μοναστήρια¹¹, υπάρχει η κρήνη (256). Αυτή, που τμήμα της σώζεται μέχρι σήμερα, χτίστηκε το 1802 από τον κλεφταρματωλό της περιοχής Βουνόρτα. Ολόκληρη η κρήνη ήταν χτισμένη με πελεκητές πέτρες οριζόντια τοποθετημένες. Τρία μεγάλα τοξωτά ανοίγματα ανατολικά, βόρεια και δυτικά στηρίζονταν σε δύο πεσσούς στη βόρεια πλευρά και σε τοίχο στη νότια, ενώ η στέγη ήταν θολωτή¹². Σε ορθογώνιο τοίχωμα σχηματίζεται μεγάλο τόξο, στο τύμπανο του οποίου είναι εντοιχισμένες επιγραφές και πιο κάτω, σε ύψος περίπου ενός μέτρου από το έδαφος, το διατρύπουν δύο κρουνοί. Από τις δύο επιγραφές η μικρότερη γράφει: ΕΓΕΝΕΤΟ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΛΕΦΤΟΥ ΒΟΥΝΟΡΤΑ ΤΟ 1802, ενώ η μεγαλύτερη έχει καλυφθεί από στρώματα ασβέστη και δεν μπορεί να διαβαστεί. Διακρίνονται μόνο δύο λέξεις: «ΥΠΟ και ΔΑΠΑΝΗ». Τελευταία χτίστηκε πάνω από τη βρύση άκομπο τιμεντένιο προστώο.

256. Μονή Προδρόμου Ανάληψης: η κρήνη.

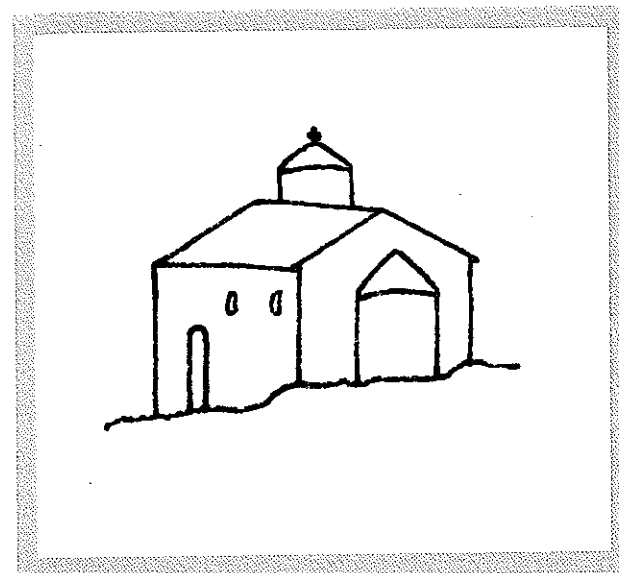
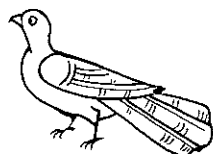

Όπως φαίνεται από τις χρονολογίες, στο πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, παρουσιάζεται για τελευταία φορά οικοδομικός οργανισμός και γίνεται προσπάθεια για ριζική ανακαίνιση του μοναστηριού. Ξαναχτίζεται το καθολικό και η κρήνη (1802), τοποθετείται το ξυλόγλυπτο τέμπλο και ζωγραφίζονται οι περισσότερες εικόνες (1811). Πρωτοστατούν οι ηγούμενοι¹³ Πανάρετος, Αμβρόσιος και ο πνευματικός Ιωσήφ. Δε γνωρίζουμε τα αίτια αυτής της εκ βάθρων ανακαίνισης που οφείλεται ίσως σε πυρκαϊά ή καταστροφή του μοναστηριού από τους Τούρκους αφού είναι γνωστές¹⁴ οι μεγάλες υπηρεσίες που προσέφερε κατά την προετοιμασία της επανάστασης του γένους στην περιοχή. Αυτό φαίνεται περισσότερο από τη φιλοξενία που εύρισκαν στο μοναστήρι οι κλεφταρματωλοί και από την παράδοση ότι λειτουργούσε σ' αυτό σχολείο κοινών γραμμάτων¹⁵. Οι συχνές επισκέψεις του Κοσμά του Αιτωλού και η ανακατασκευή της κρήνης από τον κλέφτη Βουνόρτα επιβεβαιώνουν την παράδοση. Ο σημαντικός περιουσιακός πλούτος του μοναστηριού εξασφάλισε τη συνεργασία καλών για την εποχή τεχνιτών και ζωγράφων, όπως αποδεικνύεται από το επιμελημένο σχέδιο του ναού και τις προσεγμένες εικόνες, που βρίσκονται σήμερα αποθηκευμένες στην εκκλησία του χωριού.

Βιβλιογραφία

Κ.Σ. Κώνστας, Δερβεκίστης Μονή ΑΕΕ 2, 776-778, Αρχαιολόγος, Του Τιμίου Προδρόμου, ΚΟΑ 51 (1970) 552, Ν.Χ. Τσολοδήμος - Τ.Β. Δημητρακάκης, Το βιβλίο της Δερβεκίστας (Ιστορικά - περιγραφικά - λαογραφικά της περιοχής Αναλήψεως Αιτωλίας) Αθήνα 1978.

1. Κώνστας, Δερβεκίστης Μονή, ό.π., 776.
2. Χριστόπουλος, Ναύπακτος, ΘΗΕ 9, 328.
3. Κώνστας, ό.π., 776.
4. Ιερά Διήγησις, 69.
5. Αρχιμ. Χ. Βασιλόπουλος, Ο άγιος Ιάκωβος ο νεομάρτυς, Αθήνα 1966².
6. Βασιλόπουλος, ό.π., 6.
7. Τσολοδήμος - Δημητρακάκης, Το βιβλίο της Δερβεκίστας, 390-391.
8. Κώνστας, ό.π., 778, Κ. Δ. Μαργιάννης, Τό Απόκουρο, 64.
9. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι, 42-44.
10. Γαρίδης - Παλιούρας, Νεομάρτυρες, πίν. 24.
11. Παλαιά φωτογραφία της βλ. Τσολοδήμος - Δημητρακάκης, ανάμεσα στις σ. 560-561.
13. Κατάλογο ηγουμένων, ιερέων και μοναχών του μοναστηριού: Τσολοδήμος - Δημητρακάκης, 383-384.
14. Κώνστας, ό.π., 777.
15. Κώνστας, 777.

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΜΑΝΔΡΑΣ ΘΕΡΜΟΥ

Βορειοανατολικά του Θέρμου και σε μικρή απόσταση από το συνοικισμό Μάνδρα, στο κέντρο μικρού οροπεδίου, βρίσκεται το μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής. Η ντόπια παράδοση τοποθετεί την ίδρυσή του στο 16ο αιώνα¹. Η παλαιότερη χρονολογική ένδειξη που έχουμε είναι το 1771, όταν ζωγραφίστηκαν οι δυό χρονολογημένες εικόνες του τέμπλου: του Χριστού

και του Προδρόμου. Αρχαιακές πηγές δίνουν πληροφορίες για τον ηγούμενο Ιγνατίο Μαρούλη², που αναφέρεται το 1795 σε προχωρημένη ηλικία και για το διάδοχό του Σαμουήλ, που ενώπιόν του το 1806 συντάχθηκε πωλητήριο έγγραφο³. Τελευταίος ηγούμενος μαρτυρείται ο Βαρθολομαίος Κουβέλης, που μετά τη διάλυση του μοναστηριού επί Όθωνος έγινε ηγούμενος στη Μυρτιά. Το μοναστήρι αναφέρεται ανάμεσα στα σπουδαιότερα της περιοχής στην «Ιεράν Διήγησιν»⁴ του Προυσσού, και η παράδοση αναφέρει το πέρασμα απ' αυτό των δύο αιτωλών δασκάλων, του Κοσμά και του Ευγένιου Γιαννούλη⁵.

Το σημερινό καθολικό (257) χτίστηκε το 1831, όπως δηλώνει λιθοσκάλιστη επιγραφή στη δυτική θύρα: «Εν έτει αωλά - Ιουνίου ια' 1831». Στο αέτωμα της πρόσοψης επαναλαμβάνεται με πλίνθους η ίδια χρονολογία. Το 1825 οι Τούρκοι έκαψαν το μοναστήρι⁶ και κατέστρεψαν το καθολικό, αλλά σώθηκαν οι εικόνες του τέμπλου. Έτσι το 1831 υψώθηκε καινούργιος ναός, που είναι μονόχωρος καμαροσκεπής με τρούλλο. Σε καθεμία από τις μακριές πλευρές εσωτερικά εφάπτονται τρία τόξα που περικλείουν αντίστοιχες τυφλές αψίδες και σχηματίζουν την παραλλαγή Α3 των σταυρεπιστέγων κατά Ορλάνδο⁷. Στην ανατολική πλευρά εξέχει ημικυκλική αψίδα, ενώ στο αέτωμα ανοίγεται κυκλικό παράθυρο, που πλαισιώνεται από ρόμβο. Μονόλοβο στενό παράθυρο διατρύπα το τύ-

257. Αγία Παρασκευή Μάνδρας Θέρμου: το καθολικό.

μπανο της αψίδας. Υπάρχουν δύο θύρες εισόδου δυτικά και νότια και δύο παράθυρα στο βόρειο και νότιο τοίχο του ιερού, ορθογώνια εξωτερικά και τοξωτά εσωτερικά. Η δυτική είσοδος πλαισιώνεται με σκαλιστά περιθωρώματα και λίθινο τοξωτό υπέρθυρο κόσμημα. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες, που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με άφθονο κονίαμα. Ο τρούλλος έχει χαμηλό τύμπανο, το σχήμα του εσωτερικά είναι ακανόνιστο και στηρίζεται στα πλαινά τόξα. Η στέγη είναι διρριχτή και στο χώρο του τρούλλου σχηματίζεται χαμηλό εγκάρσιο κλίτος του οποίου οι στενές πλευρές δε φτάνουν ως τους πλάγιους τοίχους του ναού.

Το καθολικό βρίσκεται προς τη δυτική πλευρά μεγάλου περιμανδρωμένου περιβόλου με πολλά κυπαρίσσια. Στη δυτική πλευρά υπάρχει σειρά χαμηλών κελιών και στη νότια υπόστεγο. Δίπλα σ' αυτό είναι κατασκευασμένη υπόγεια δεξαμενή (κινστέρνα) μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιου σχήματος, χωρισμένη σε δύο διαμερίσματα και με επιχρισμένα εσωτερικά τοιχώματα, που δέχεται το νερό της βροχής με αγωγούς σωλήνων από τις στέγες.

Τέμπλο - Εικόνες: Ο ναός διαθέτει απλό ξυλόγλυπτο τέμπλο διακοσμημένο με κληματίδες, σταφύλια και πουλιά. Σώζονται σε καλή κατάσταση τρεις μεγάλες εικόνες από τον παλαιότερο ναό, ενώ η εικόνα της Αγίας Παρασκευής, που πιθανότατα ήταν η λατρευτική, «ανακαινίσθηκε» το 1971 κατά τρόπο που προκάλεσε σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της. Η μόνη ένδειξη παλαιότητας είναι η σημείωση του «ανακαινιστή» στο κάτω μέρος, ότι η εικόνα είναι του 17ου αιώνα.

α) Η εικόνα του Χριστού φέρει την κεφαλαιογράμματη επιγραφή:

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ

Ο Χριστός, ντυμένος την αρχιερατική στολή, φέρει στέμμα και ευλογεί με το δεξί ενώ στο αριστερό κροτεί ανοιχτό ευαγγέλιο με στίχους από τον Ιωάννη (10, 14-15), που δεν συνηθίζονται από τους ζωγράφους στον τύπο αυτόν του Χριστού:

ΕΓΩ ΕΙΜΙ / Ο ΠΟΙΜΗΝ Ο ΚΑΛΟΣ ΚΕ ΓΙΝΩΣΚΩ
ΤΑ ΕΜΑ ΚΕ / ΓΙΓΝΩΣΚΟΜΕ / ΥΠΟ ΤΩΝ ΕΜΩΝ
ΚΑΘΩΣ / ΓΙΝΩΣΚΕΙ ΜΕ / Ο ΠΑΤΗΡ ΚΑΓΩ /
ΓΙΝΩΣΚΩ ΤΟΝ / ΠΑΤΕΡΑ ΚΕ ΤΗΝ /
ΨΥΧΗΝ ΜΟΥ...

Ο Χριστός τοποθετείται σε χρυσό βάθος, αλλά μία ζώνη στο επάνω μέρος της κεφαλής ζωγραφίζεται κόκκινη. Πάνω από τον ώμο του σημειώνεται το όνομα του δωρητή και η χρονολογία:

ΔΕΗCIC ΔΟΥΛΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΧΡΙCΤΟΥ(Υ) 1771

β) Στην αντίστοιχη θέση του τέμπλου βρίσκεται η Θεοτόκος στον τύπο της Οδηγήτριας και επιγραφή με την επωνυμία «ΡΟΔΟΝ ΤΟ ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ»⁸. Η Παναγία κρατεί στο δεξί της χέρι ανθισμένο κλαδί με ταινία που γράφει: ΕΚ ΗC/ ΧΡΙCΤΕ/ ΕΞ ΑΥΤΗC/ ΚΑΙ ΑΝΘΟC/ ΡΑΒΔΟC ΕΚ ΤΗC/ ΡΙΖΗC ΙΕCΑΙ. Με το αριστερό αγκα-

λιάζει το Χριστό ολόσωμο, σε παιδική ηλικία με αρχιερατική στολή και στέμμα, που κρατεί στα χέρια του ράβδο, κρινάνθεμο και σφαίρα. Το μαφόριο της Παναγίας και η στολή του Χριστού είναι στολισμένες με ανθική διακόσμηση και πολύτιμους λίθους. Δυό αιωρούμενοι άγγελοι, στα πλάγια πάνω από το στέμμα της Παναγίας, κρατούν ταινία με στίχους από την ωδή του Ακαθίστου: ΡΟΔΟΝ ΤΟ ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ ΧΑΙΡΕ Η ΜΟΝΗ ΒΛΑΣΤΗΣΑΣΑ. ΤΟ ΜΗΛΟΝ ΤΟ ΕΥΟΣΜΟΝ ΧΑΙΡΕ Η ΤΕΞ(ΑΣΑ).

Η εικόνα της Παναγίας είναι αχρονολόγητη και χωρίς καμιά άλλη ένδειξη, αλλά τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά, οι συνδυασμοί των χρωμάτων, και οι σχεδιαστικές δυνατότητες δείχνουν ότι δημιουργός είναι ο ίδιος ο ζωγράφος της εικόνας του Χριστού στο τέμπλο και, όπως θα δούμε, και της εικόνας του Προδρόμου.

γ) Δίπλα από την εικόνα του Χριστού παριστάνεται ο Πρόδρομος όρθιος, φτερωτός, που ευλογεί με το δεξί, ενώ κρατεί στο αριστερό κολλιτεχνικό σταυρό και ειλητάριο με τη γνωστή επιγραφή: + ΜΕΤΑ/ΝΟΕΙΤΕ/ ΗΓΓΙΚΕ/ ΓΑΡ Η ΒΑCΙ/ΛΕΙΑ ΤΩΝ/ ΟΥΡΑ/ΝΩΝ. Δεν λείπουν από την εικόνα η κομμένη κεφαλή κάτω δεξιά και το δέντρο με την αξίνα κάτω αριστερά. Ο Πρόδρομος φορεί ιμάτιο και μηλωτή και ζωγραφίζεται με ζεστά χρώματα. Στο χώρο, κάτω από τα πόδια του, γράφεται:

ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΙΩΑΝΝΙΚΗΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΚΕ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. 1771.

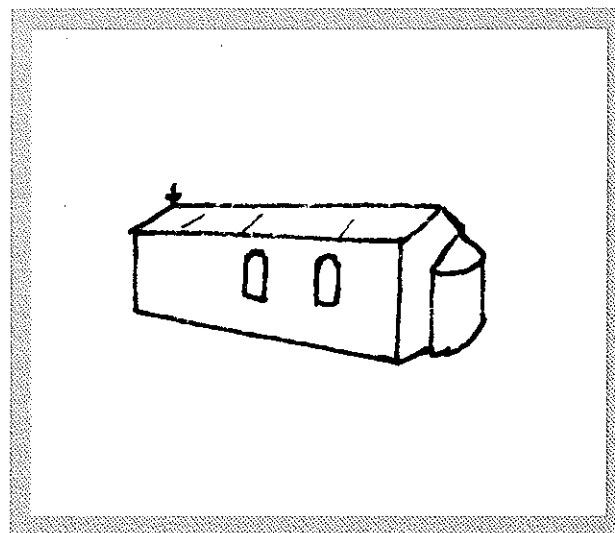
Χαρακτηριστικά γνωρίσματα και των τριών εικόνων του 1771 είναι ο καλός σχεδιασμός, η μαλακή πτυχολογία και η ποικίλη διακόσμηση των ενδυμάτων, οι χορούμενοι χρωματικοί τόνοι και η επιμελημένη απόδοση των προσώπων. Η εικόνα της Παναγίας δεν έχει χρονολογία ίσως γιατί ήταν παραγγελία του ίδιου του μοναστηριού ή κάποιου ανώνυμου δωρητή. Στις άλλες δύο πρέπει να υποθέσουμε πως ο ζωγράφος, αφού σημείωσε τα ονόματα των δωρητών, θεώρησε καλό να προσθέσει και τη χρονολογία, χωρίς όμως να υπογράψει τα έργα του.

Βιβλιογραφία

Κ.Σ. Κώνστας, Η Αγία Παρασκευή της Μάνδρας Τριχωνίας, «Στερεά Ελλάδα», 63-64 (1974) 5-7.

1. Κώνστας, Η Αγία Παρασκευή, ό.π., 5.
2. Δημ. Λουκόπουλος, Γεωργικά της Ρούμελης, Αθήνα 1938, Κώνστας, ό.π., 6.
3. Λουκόπουλος, ό.π., 236, Κώνστας, 6.
4. 69 σημ.1.
5. Κώνστας, 7.
6. Κώνστας, 5.
7. Ορλάνδος, Σταυρεπίστεγοι, 45-46.
8. Για την εμφάνιση του θέματος στο 18ο αι.: Καλοκύρης,

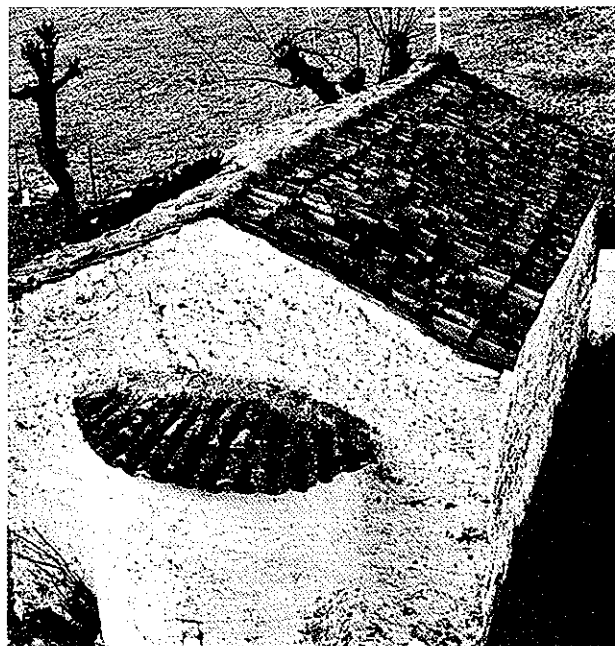
Η Θεοτόκος, 205-206. Είναι εκπληκτική η χρονολογική σύμπτωση με την αντίστοιχη εικόνα: Ρόδον το Αμάραντον του ιερομονάχου Σταματίου του έτους 1771, που βρίσκεται στη Μονή Τοπλού Κρήτης: Κ. Καλοκύρης, Η εικόν «Μέγας ει Κύριε» του κρητός ζωγράφου Ιωάννου Κορνάρου εκδιδόμενη επί τη διακοσιετηρίδι αυτής (1770-1970) (παράρτημα της ΕΕΘΣΠΘ, τομ. 15, Θεσσαλονίκη 1970 25-26, πίν. 17). Ίδιος, Η Θεοτόκος, πίν. 290.

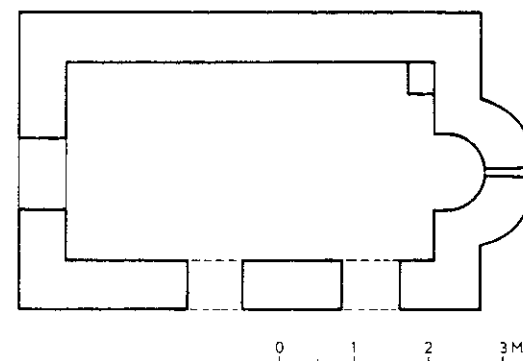
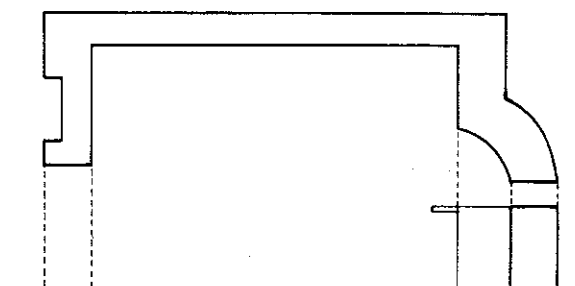
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΤΟΥΓΡΗΣ

Δεξιά του δρόμου Αγρινίου Θέρμου, διακόσια μέτρα πριν από τη Ντουγρή, βρίσκεται το εκκλησάκι του Αγίου Νικολάου (258). Ενας μικρός μονόχωρος, καμροσκέπαστος ναΐσκος με ημικυκλική αψίδα ανοστολικά (5 X 23,5 μ. χωρίς την αψίδα (259). Χτίστηκε με ασβεστόπετρες και άφθονο κονίαμα, ενώ στους αρμούς

258. Άγιος Νικόλαος Ντουγρής.

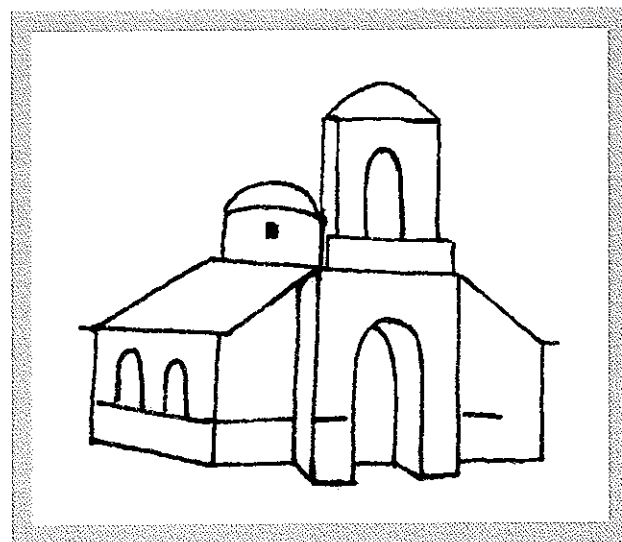
κατά διαστήματα τοποθετούνται κάθετα ή συνήθως σε οριζόντιες στρώσεις πλίνθοι. Η στέγη είναι διρριχτή, κεραμοσκέπαστη. Στο νότιο τοίχο ανοίχτηκαν δύο νεότερα ορθογώνια παράθυρα, ενώ πάνω από τη χαμηλή δυτική θύρα σχηματίζεται τοξωτό αψίδωμα, όπου θα ήταν ζωγραφισμένη η εικόνα του αγίου Νικολάου. Παλαιότερα ο ναΐσκος ήταν κατάγραφος. Από την υγρασία όμως, τα συνεχή ασβεστώματα και τους κα-

259. Άγιος Νικόλαος Ντουγρής: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Κίσσας).

πνούς, οι τοιχογραφίες καταστράφηκαν ή καλύφθηκαν έτσι ώστε σήμερα ελάχιστα ίχνη χρωμάτων διακρίνονται στο κλειδί της καμάρας προς την πλευρά του ιερού. Αξιοπρόσεκτος είναι ο συλλογισμός του Τσαρούχη¹, ότι ο Άγιος Νικόλαος πρέπει να χτίστηκε πάνω σε παλαιότερο ναό που ερειπώθηκε ή εξαφανίστηκε από τις προσχώσεις που έγιναν σ' αυτό το χώρο. Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι ο ναΐσκος χτίστηκε τον 16ο ή το αργότερο τον 17ο αιώνα. Την άποψη αυτή ενισχύουν οι λιγοστές στρώσεις των οριζοντίων πλίνθων.

1. Τσαρούχης, Ότι Ξέρω, 17-18.

ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΣΣΑ

Πάνω από το απομακρυσμένο χωριό της Ναυπακτίας Αμπελακιώτισσα (παλαιά Κοζίτσα) υψώνεται το ιστορικό μοναστήρι «της Παναγίας της Αμπελακιώτισσας». Τα αξιολογότερα στοιχεία του μοναστηριού είναι το αρχιτεκτονικό σχέδιο του καθολικού, η λατρευτική εικόνα της Παναγίας Αμπελακιώτισσας, το καλλιτεχνικά επιχρυσωμένο και επαργυρωμένο χέρι του αγίου Πολυκάρπου, ο σπάνιος επιτάφιος της Μαριώρας και η σωζόμενη χρονολογία της αρχικής οικοδομής του ναού.

Αρχιτεκτονική: Το καθολικό είναι τρίκλιτη τρουλλαία βασιλική με ημικυκλική αψίδα που έχει επτά αβαθείς κόγχες (260). Η στέγη είναι δίρριχτη κεραμοσκεπαστη και στα τρία κλίτη, και σε όλο το μήκος της οροφής διαμορφώνονται φουρνικά. Ο σημερινός ναός είναι του 1847, αλλά, σύμφωνα με υπάρχοντα στοιχεία, χτίστηκε με νέο σχέδιο, που δεν έχει καμιά σχέση με τον αρχικό μικρό ναό του 1456¹. Όλοι οι τοίχοι εξωτερικά διακοσμούνται με λιθανάγλυφα κοσμήματα, όπως δέντρα, ζώα, λιοντάρια, ανθρώπινα κεφάλια. Στη νότια πλευρά δύο επιγραφές, η μία σκαλιστή σε πέτρα και η άλλη κεραμιδωτή, αναφέρουν τη χρονολογία της οικοδομής: 1847.

Εντυπωσιακή είναι η πρόσοψη του ναού (92). Κάτω από το μονόλοβο αετωματικό καμπαναριό ανοίγεται μεγάλη τοξωτή είσοδος. Οι μονόλιθες παραστάσεις απολήγουν στο άνω μέρος σε τριφυλλοειδές τόξο. Σκαλίσματα πάνω του με άνθη, επαναλαμβανόμενες ανθρώπινες μορφές, φίδια και παγανιστικά ζώα, δέντρα, εργαλεία και σύμβολα, φανερώνουν τη διακοσμητική διάθεση του ηπειρώτη «πελεκάνου». Στο υπέρθυρο τόξο έχει προσεκτικά εντοιχιστεί η σημαντική επιγραφή της ανακαίνισης:

ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΣΣΗΣ ΚΟΖΙΤΣΗΣ. ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ (ΕΥΟΝΤΟΣ) ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΠΑΠΠΑΛΟΓΗ (ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΥΜ)ΒΟΥΛΟΝ ΟΝΤΟΝ ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ

Κ(ΑΙ) (ΚΩΝΣΤΑΝ)ΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΩΝ

(ΙΕ)ΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΚΑΙ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. ΚΑΙ ΠΑΝΤΩΝ
(ΤΩ)Ν ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΩΝ ΚΑΙ ΕΥΣΕΒΩΝ
(Χ)ΡΙΣΤΗΑΝΩΝ. 1847 ΑΩΜΖ
ΑΠ(ΡΙΛΙΟΥ) Α'. Ο ΠΑΛΑΙΟΣ ΕΤΟΣ ΤΗ(Σ)
(ΕΚΚΛ)Η(ΣΙΑ)Σ 1456 (ΑΥΝΣ')

(Ο ΑΡΧΙ)ΤΕΚΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟΣ [ΙΩΑΝΝΟΥ
ΥΠΗΡΟΤΗΣ ΕΚ ΤΟΥ

ΧΩΡΙΟΥ ΣΤΡΑΤΖΙΝΑ]

Οι τελευταίες σειρές, που είναι μέσα σε αγκύλες, έχουν εκπέσει και συμπληρώνονται από παλαιότερες εκδόσεις της επιγραφής². Ολόκληρη η επιγραφή μεταγράφεται εδώ χωρίς τις παραναγνώσεις και τις παραλείψεις των προηγούμενων.

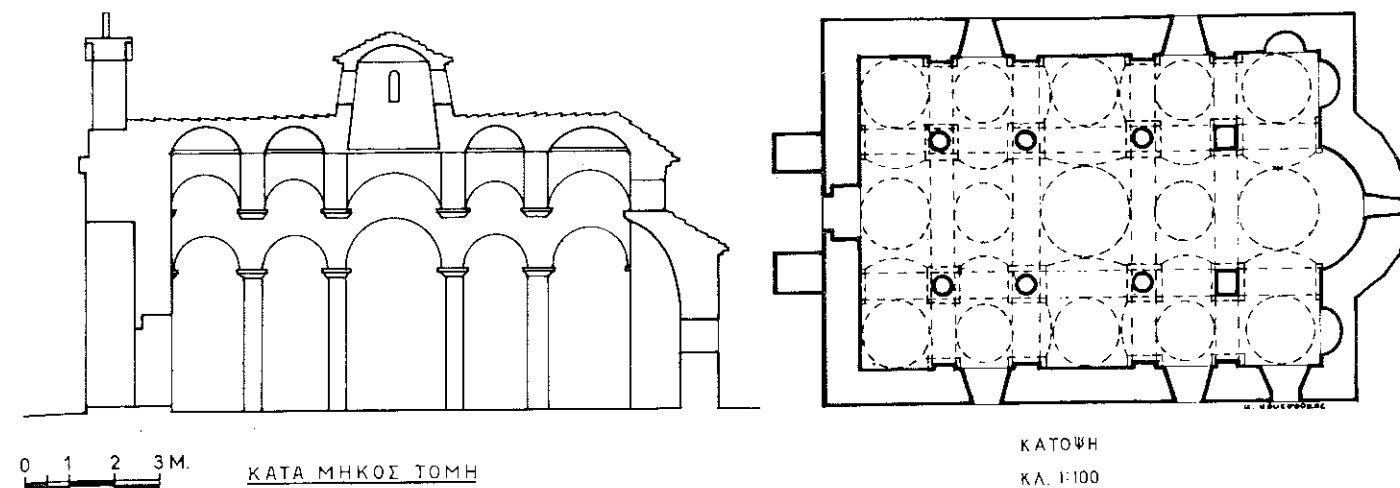
Πληροφορούμαστε λοιπόν πως ο ηπειρώτης «αρχιτέκτων» Χρήστος Ιωάννου από τη Στράτζινα (σημ. Πύργος Κόνιτσας) ανακαίνισε το καθολικό της Αμπελακιώτισσας το 1847 επί ηγουμένου Θεοφίλου Παπαλογή και επί ιερομονάχων Γερασίμου, Κωνσταντίνου, Καλλινίκου, Ιωάννου, Νικοδήμου και Δημητρίου με τη συνδρομή ευσεβών χριστιανών. Δεν μπορούμε σήμερα να μάθουμε που βρήκε ο αρχιτέκτονας και αναφέρει το 1456 ως έτος της αρχικής οικοδομής. Πιθανόν από επιγραφή που διάβασε στον παλαιότερο ναό και δεν διασώθηκε ή από την προφορική παράδοση, ή και από έγγραφα, δεδομένου ότι το μοναστήρι ως πριν από μερικές δεκαετίες διέθετε αξιόλογη βιβλιοθήκη και πληθώρα χειρογράφων, που δυστυχώς εξαφανίστηκαν.

Τα κελλιά με το ηγουμενείο στη δυτική πλευρά της αυλής είναι νεόχτιστα, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζει η πτέρυγα της νότιας πλευράς με τα διώροφα κελλιά και την ημιυπόγειο στοά με τις αποθήκες, που επεκτείνεται κατά μήκος από ανατολικά προς τα δυτικά. Στην ανατολική πετροπελεκητή είσοδο σώζεται η υπέρθυρη σκαλιστή χρονολογία: 1815.

Αξίζει να σημειώσουμε την εντοιχισμένη λιθοσκαλιστή επιγραφή που βρίσκεται σήμερα δεξιά της κεντρικής εισόδου της αυλής του μοναστηριού (261). Προέρχεται από γκρεμισμένο κελλί, που βρισκόταν στο χώρο, όπου υψώθηκε τελευταία το ηγουμενείο και διαδηλώνει με λιτό τρόπο τη ματαιότητα των εγκοσμίμων:

ΚΙΛΕΙ ΚΙΛΕΙΟΝ ΜΟΥ
ΣΗΜΕΡΟΝ ΕΜΟΥ ΚΑΙ
ΑΥΡΙΟΝ ΑΛΛΟΥ ΚΑΙ ΟΥ
ΔΕΠΟΤΕ ΤΙΝΟΣ.
ΗΓΟΥΜΕΝΕΥΟΝΤΟΣ
ΙΑΚ. ΛΕΛΟΥΔΑ 1898.

Τέμπλο και κειμήλια: 1. Ο ναός δεν είναι τοιχογραφημένος. Αξιόλογο είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο με απλές διακοσμητικές παραστάσεις, στις οποίες το κυρίαρχο μοτίβο είναι η κληματαριά με τα σταφύλια.

260. Αμπελακιώτισσα. Καθολικό: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Κουτσούκης).

Πάνω από το αριστερό παραπόρτι του Ιερού διασώζεται επιγραφή με το χρόνο της κατασκευής:

Αὕτη ἡ ἐργασία τῆς γλυπτικῆς τε καὶ ζωγραφικῆς ἤρξατο κατὰ τὸ ἔτος 1871 καὶ ἐπεραιώθη ἀρχὰς Φεβρουαρίου 1874.

Η λόγια διατύπωση της επιγραφής και η πανομοιότυπη επανάληψη της διακόσμησης μας προσανατολίζουν κατ' αρχήν προς κάποιο κέντρο, όπου θα υπήρχε οργανωμένο ξυλογλυπτικό εργαστήριο πιθανότατα την Αθήνα ή την Πάτρα ή τα Ιωάννινα.

Από το άλλο μέρος όμως γνωρίζουμε ότι τοποθεσία του χωριού λεγόταν παλαιά «Αργαστήρια» και ότι ορισμένες οικογένειες, ανάμεσα στις οποίες πρώτη του Δαμιανού, που καταγόταν από την Ήπειρο, ήταν φημισμένες στην τέχνη του ξύλου, του χρυσού και του ασημιού. Έτσι, πλην του ξυλογλύπτη και χρυσοχόου Αθανασίου, που συναντήσαμε στην περίοδο 1744-48 να κατασκευάζει το τέμπλο του Αγίου Νικολάου του χωριού, γνωρίζουμε ότι και ο χρυσοχός και ασημουργός Νικόλαος Δαμιανός, που ήταν εγκατεστημένος στην Αμπελακιώτισσα, τεχνούργησε: ξυλόγλυπτο σταυρό του μοναστηριού και τη λάρνακα όπου είναι τοποθετημένο το χέρι του αγίου Πολυκάρπου το 1792, χρυσό σταυρό του μοναστηριού της Βαρνάκας το 1800 και το αργυρό κάλυμμα της εικόνας της Παναγίας Αμπελακιώτισσας το 1820³. Εξάλλου η επαργύρωση του χεριού του αγίου Πολυκάρπου είναι έργο του Παναγιώτη Δαμιανοπούλου από την Κοζίτσα το 1792. Σ' ένα από τα τοπικά αυτά εργαστήρια πρέπει να αποδώσουμε και την κατασκευή του τέμπλου του μοναστηριού. Ο Δαμιανός αναφέρει ως κατασκευαστή τον Κωνσταντίνο Ζωγράφο, χωρίς να δίνει άλλες πληροφορίες⁴.

2. Η λατρευτική εικόνα της Παναγίας (0,48 X 0,33) ανήκει τεχνοτροπικά στο 17ο αιώνα. Παριστάνει τη Θεοτόκο σε προτομή με γυρτό προς τα αριστερά το κεφάλι και σταυρωμένα στο στήθος τα χέρια της (262). Είναι ζωγραφισμένη πάνω σε ξύλο και το χαρακτηριστικό της γνώρισμα είναι το στέμμα, που μας οδηγεί στον τύπο της Παναγίας των αγγέλων. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, τα τόξα των φρυδιών, η ίσια μακριά μύτη, το μικρό στόμα, ο σχεδιασμός των πτυχώσεων του μαφορίου και το γενικότερο ύφος μας πείθουν ότι ο ικανός ζωγράφος είχε ως πρότυπο κάποια παλαιά εικόνα του 1456, για την οποία δεν έχουμε καμιά πληροφορία.

Η χρυσή καλλιτεχνική επένδυση είναι του 1820. Αναγράφονται τα ονόματα του ντόπιου χρυσοχόου Νικολού Δαμιανού, του αφιερωτή Γεωργάκη και του ηγουμενεύοντος Θεοφίλου Παπαλογή, που, όπως είδαμε, ανακαίνισε μετά 27 χρόνια το καθολικό του μοναστηριού:

1820 Μ(ΑΙ)ΟΥ 4. ΔΕΗ(Σ)ΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ
ΘΕΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΙΣ ΚΒ ΗΓΟΥΜΕΝΕΒΟΝΤΟΣ
ΘΕΟΦΙΛΟΣ Π(Α)Π(Α)ΛΟΓΗ ΕΝΤΕΧΝΕΥ(ΣΙ)
ΝΙΚΟΛΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΥ

3. Το χέρι του αγίου Πολυκάρπου, επισκόπου Σμύρνης, διατηρείται μέσα σε επιχρυσωμένη και επαργυρωμένη θήκη του 1792. Επάνω στην επιχρυσωμένη σκαλίζεται η παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου και ο λόγος του αρχαγγέλου: ΠΝΕΥΜΑ ΑΓΙΟΝ ΕΠΕΛΕΥΣΕΤΑΙ ΕΠΙ ΣΕ ΚΑΙ ΔΥΝΑΜΙΣ ΥΨΙΣΤΟΥ ΕΠΙΣΚΑΣΕΙ ΣΟΙ. Από την άλλη πλευρά η επιγραφή: ΑΨΨΒ Μαΐου α'. ΑΥΤΗ Η ΧΕΙΡ ΤΟΥ ΙΕΡΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΑΓΙΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ ΣΜΥΡΝΗΣ ΚΕΙΜΗΛΙΟΝ ΤΗΣ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΣΣΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΝ ΚΟΖΙΤΖΙ. ΗΡΓΥ-

261. Αμπελακιώτισσα: λιθανάγλυφη επιγραφή.

ΡΩΤΑΙ ΔΙ ΕΞΟΔΟΝ ΤΟΥ ΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΠΛΑΤΑΝΙΩΤΟΥ ΚΑΙ ΔΙ ΑΝΑΧΩΝΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΔΑΜΙΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΚΟΖΙΤΖΑΝΟΥ.

Το χέρι του αγίου Πολυκάρπου είναι τοποθετημένο μέσα σε αργυρή λειψανοθήκη. Στο κάλυμμα της λειψανοθήκης σκαλίζεται η παρακάτω επιγραφή: «ΑΨΛΒ' Νοεμβρίου Α'. Δέσεις προς τον άγιον Παλύκαρπον του οσιωτάτου Γρηγορίου και των συναδέλφων αυτού Αρσενίου, Νεοφύτου και Ανανίου εκ Μονής Κοζίτσης η Κοίμησης της Θεοτόκου της Αμπελακιώτισσης. Έργον Ν. Δαμιανού εκ Κοζίτσης»⁵. Η λειψανοθήκη του γνωστού χρυσοχόου και ασημουργού Νικολάου Δαμιανού είναι εντυπωσιακό έργο τέχνης και υπομονής. Και στις τέσσερις πλευρές της λειψανοθήκης έχουν σκαλιστεί τριάντα εξι πολυπρόσωπες παραστάσεις⁶ με το βίο του Χριστού, της Παναγίας και τις προσωπογραφίες των αγίων.

4. Αργυρή λειψανοθήκη: Μικρή στρογγυλή λειψανοθήκη, που δώρησε το 1470 ο οικουμενικός πατριάρχης Διονύσιος Α' στον ηγούμενο του μοναστηριού Τιμόθεο, όταν ο τελευταίος επισκέφθηκε την Κωνσταντινούπολη. Έχει δώδεκα μικρές θήκες όπου είναι τοποθετημένα ισάριθμα λείψανα Αποστόλων, πατέρων, πατριαρχών και αγίων, όπως δηλώνουν άλλωστε τα δυσανάγνωστα ονόματα σε κάθε θήκη⁷. Στη λειψανοθήκη σημειώνεται η αφιερωματική επιγραφή του πατριάρχη και η χρονολογία:

ΤΙΜΟΘΕΩ ΤΩ ΗΓΟΥΜΕΝΩ 1470.

5. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε το ξύλινο αρτοφόριο του ναού (166) με τρεις παραστάσεις και πλήθος επιγραφών, που φανερώνει πως ο καλλιτέχνης του Ιωάννης συνεχίζει με επιτυχία την παράδοση. Στην πρόσοψη ζωγραφίζεται ο Χριστός μέσα στο Ποτήριο ως τη μέση να ευλογεί. Στην αριστερή πλευρά ο Χριστός με τα σύμβολα του πάθους. Επιγραφή: Ο ΕΜΠΑΙΓΜΟΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ. Στη δεξιά ο Χριστός με το

σταυρό. Επιγραφή: Ο ΧΡΙΣΤΟΣ ΕΛΚΟΜΕΝΟΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ. Στην πρόσοψη, πάνω, σημειώνεται ο ευχαριστιακός στίχος: Ο ΤΡΩΓΩΝ ΜΟΥ ΤΗ ΣΑΡΚΑ ΚΑΙ ΠΙΝΩΝ ΜΟΥ ΤΟ ΑΙΜΑ ΕΝ ΕΜΟΙ ΜΕΝΕΙ ΚΑΘΩ ΕΝ ΑΥΤΩ.

Κάτω γράφεται η χρονολογία (12 Οκτωβρίου 1864) και το όνομα του καλλιτέχνη:

ΑΩΞΘ' ΟΚ(ΤΩ)Β(ΡΙ)ΟΥ 12 χειρ Ιω(άννου).

Στη βάση σημειώνεται «Διά συνδρομής των Πατέρων και Δαπάνης της Ιεράς Μονής Κοζήτσας Παναγίας Αμπελακητοῦσας. 1864».

Στο πάνω μέρος επιγραφή περιτρέπει όλο το αρτοφόριο με αναφορές στην αξία του σκεύους και στη σημασία του μυστηρίου της Θείας Ευχαριστίας:

«Ξύλον πρὶν ἄτιμον, ἄδοξον ὑπάρχων
νῦν δὲ ζωγράφισμα καὶ καλλωπίας τέχνης
θεῖον σκεῦος γέγονα τῷ θεῷ δάμῳ
ἄρτῳ ζωρῷ τοῦ φέρειν ἐκελεύσθην,
πῦρ γάρ ἐτι καὶ φλέγει τοὺς ἀναξίους:
Προσέλθετε μετ' εὐλαβείας καὶ φόβου».

Πάνω από τη θυρίδα εξάλλου γράφεται:

«Πύλη νοητή τῷ λόγῳ κεκλεισμένη
ἄνοιξον ἡμῖν συμπαθείας τὰς πύλας,
ἢ τὸν εὐδιάλεκτον τεκοῦσα λόγον,
ὥσάν λιταῖς σου ἀνενδότοις ἄγαν,
λύσεων παρασχεῖν τῶν βροτῶν ἀκαρτάδων...».

Βιβλιογραφία

Ι.Δ. Καλιαμβάκος, Ιστορία της Ιεράς Μονής Κοζίτσης η Κοίμησης της Θεοτόκου της Αμπελακιώτισσης, Αθήνα 1902 - Αθ. Ν. Δαμιανός, Ιερά Μονή Αμπελακιώτισσης Παναγίας. Ο άγιος Πολύκαρπος, Αθήνα 1967, Ιδιος, Αμπελακιώτισσα Ναυπακτίας, Ιστορικά, Λαογραφικά, Αθήνα 1969, Ιδιος, Αμπελακιώτισσης μονή, ΑΕΕ, 1, 375-382, Τάκης Φ. Χριστόπουλος, Το μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας στη Ναυπακτία, ΡΗ, 1964, 53-63, Γ. Αλεξανδρόπουλος (= μητρ. Ναυπακτίας Χριστόφορος) Αμπελακιώτισσα, Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια, Α' 921-923, Αρχ. Γρηγ. Μπουλούκης, Παναγία Αμπελακιώτισσα, Αθήνα 1978.

1. Καλιαμβάκος, Ιστορία της Ιεράς Μονής, 42-43.

2. Μπουλούκης, Παναγία Αμπελακιώτισσα, 9.

3. Δαμιανός, Αμπελακιώτισσα, 9.

4. Δαμιανός, ό.π., 29.

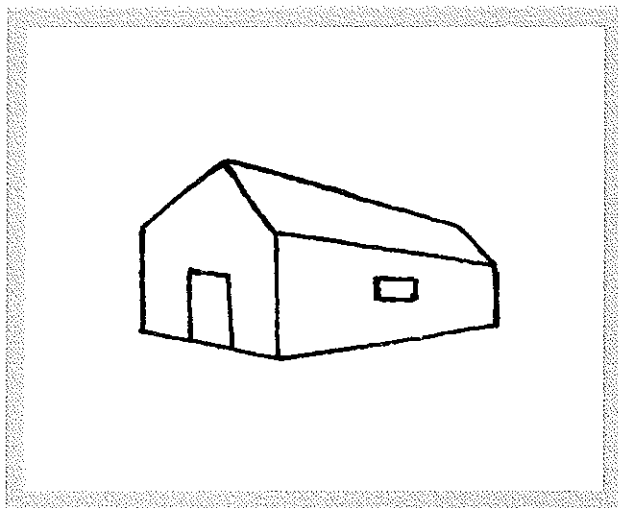
5. Καλιαμβάκος, ό.π., 43 σημ. 2.

6. Σημειώνουμε τα θέματα: Ο Ιησούς διδάσκει στο Ιερό, Ανάσταση του Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Σύλληψη Ιησού, Μυστικός Δείπνος, Σταύρωση, Επιτάφιος Θρήνος, Ανάσταση, Πεντηκοστή, Υπαπαντή, Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Ιαση Τυφλού, Ανάληψη Χριστού, Μεταμόρφωση, Κοίμηση Θεοτόκου, Εισόδια Θεοτόκου, Γενέθλιο Θεοτόκου, Γέννηση Χριστού, Περιτομή, Βάπτισμα, Ψηλάφηση Θωμά, Μυροφόροι, Μεσσηνική, Χριστός και Σαμαρείτισσα, Θεραπεία Παραλυτικού, Άγιοι Πάντες, Τρεις Ιεράρχες, οι άγιοι Συμεών, Νικόλαος, Χαράλαμπος, Σεραφείμ, Ανάργυροι, Τρύφων, Γρηγόριος ο Διάλογος, Πολύκαρπος, η Αγία Τριάδα.

7. Καλιαμβάκου, ό.π., 28 σημ. 2.

262. Αμπελακιώτισσα: η λατρευτική εικόνα της Παναγίας.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΣΣΑΣ

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο χωριό Αμπελακιώτισσα (παλαιά Κοζίτσα) διασώζει αρκετά δείγματα του παλαιού κτιρίου, που ανακαινίστηκε στο χρονικό διάστημα 1744-48. Ο σημερινός ναός είναι απλή τρίκλιτη βασιλική με δίρριχτη στέγη και υψωμένο στη δυτική πλευρά γυναικωνίτη. Ανακαινίστηκε το 1880, όπως αναφέρει εντοιχισμένη επιγραφή στο δυτικό τοίχο. Φαίνεται πως τη χρονιά αυτή επιμηκύνθηκε ο παλαιός ναός προς τα δυτικά και προστέθηκε ο γυναικωνίτης. Από την παλαιά εκκλησία σώζονται δύο επιγραφές, το τέμπλο με τις εικόνες και η διακόσμηση της φωτνωματικής οροφής.

Οι επιγραφές: Στην κύρια είσοδο του ναού, που είναι στη νότια πλευρά, η υπέρθυρη σε σχήμα τραπεζιού λίθινη πλάκα διασώζει τη χρονολογία της ανακαίνισης:

1744 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 16 ΑΝΑ
ΚΕΝΗΣΘΙ Ω ΘΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕ
ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Δεύτερη ημικυκλική λίθινη πλόκα, που διαφυλάσσεται σήμερα στο χώρο του γυναικωνίτη, επαναλαμβάνει τη χρονολογία και αποκαλύπτει το όνομα του σκαλιστή, του ίδιου ξυλογλύπτη και χρυσοχόου Αθανασίου, που το 1748 τεχνούργησε το θαυμάσιο τέμπλο του ίδιου ναού (93):

+ 1744 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 16 ΑΝΑΚΕΝ-
ΗΣΘΙ ΩΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙ-
ΕΙΣ ΠΑΤΡΟΣ ΙΜΟΝ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ
ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΚΟΖΙΤΖΙΣ
+ ΑΨΜΔ' ΑΘ(Α)Ν(Α)Σ(Ι)ΟΣ ΧΡΥΣ(Ο)Χ(Ο)-
ΟΣ ΤΑ ΑΝΩΘΕΝ ΕΓΡΑΨΑ

Από το σχήμα της επιγραφής φαίνεται πως θα ήταν πιθανότατα τοποθετημένη στο υπέρθυρο τόξο της δυτικής πλευράς απ' όπου αφαιρέθηκε, όταν το 1880 προστέθηκε στην πλευρά αυτή ο γυναικωνίτης.

Το τέμπλο: Είναι ένα από τα καλύτερα τέμπλα της περιοχής. Φιλοτεχνήθηκε το 1748 δια χειρός Αθανασίου, που τον ξανασυναντήσαμε το 1744 να σκαλίζει την υ-

πέρθυρη επιγραφή της ανακαίνισης και να αποκαλεί τον εαυτό του χρυσοχόο. Η τετράχρονη αυτή παρουσία του στον ίδιο χώρο δείχνει πως το τέμπλο κατασκευάστηκε επί τόπου. Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά σε εργαστήριο ντόπιου ξυλογλύπτη, που έχει μάλιστα σπουδαία καλλιτεχνική αίσθηση. Δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για περιφερόμενο τεχνίτη, γιατί δεν έχουμε καμιά μαρτυρία. Αντίθετα, όπως αποδείχτηκε¹, υπήρχε στο χωριό παράδοση ξυλογλυπτικής, χρυσοχοΐας και ασημοτεχνίας. Στο υπέρθυρο της Ωραίας Πύλης ο Αθανάσιος σκαλίζει τη χαρακτηριστική κεφαλαιογράμμη επιγραφή:

+ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΦΕΔΡΟΝ ΕΡΓΟΝ ΕΓΙΝΕ ΕΝ ΕΤΗ
ΑΨΜΗ ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (168)

Το τέμπλο απλώνεται σε όλο το πλάτος του ιερού και υψώνεται σε ζώνες αφήνοντας χώρο για τις μεγάλες εικόνες και για τις δυό σειρές των μικροτέρων (263). Στο επάνω μέρος προς την οροφή, στον κάθετο άξονα των τριών θυρών, υψώνονται σταυροί, που συνδέονται στα πλάγια με δράκοντες που απολήγουν σε τοξωτές εικόνες της Παναγίας και του ευογγελιστή Ιωάννη, τα λεγόμενα λυπητερά.

Υπάρχει πυκνή διακόσμηση κλάδων, φύλλων και κορμών συνδυαζόμενη με παραστάσεις αγγέλων που στεφανώνουν (264) ή που κρατούν ανοιχτό ευαγγέλιο, καθώς και με ζώα, τέρατα και φίδια.

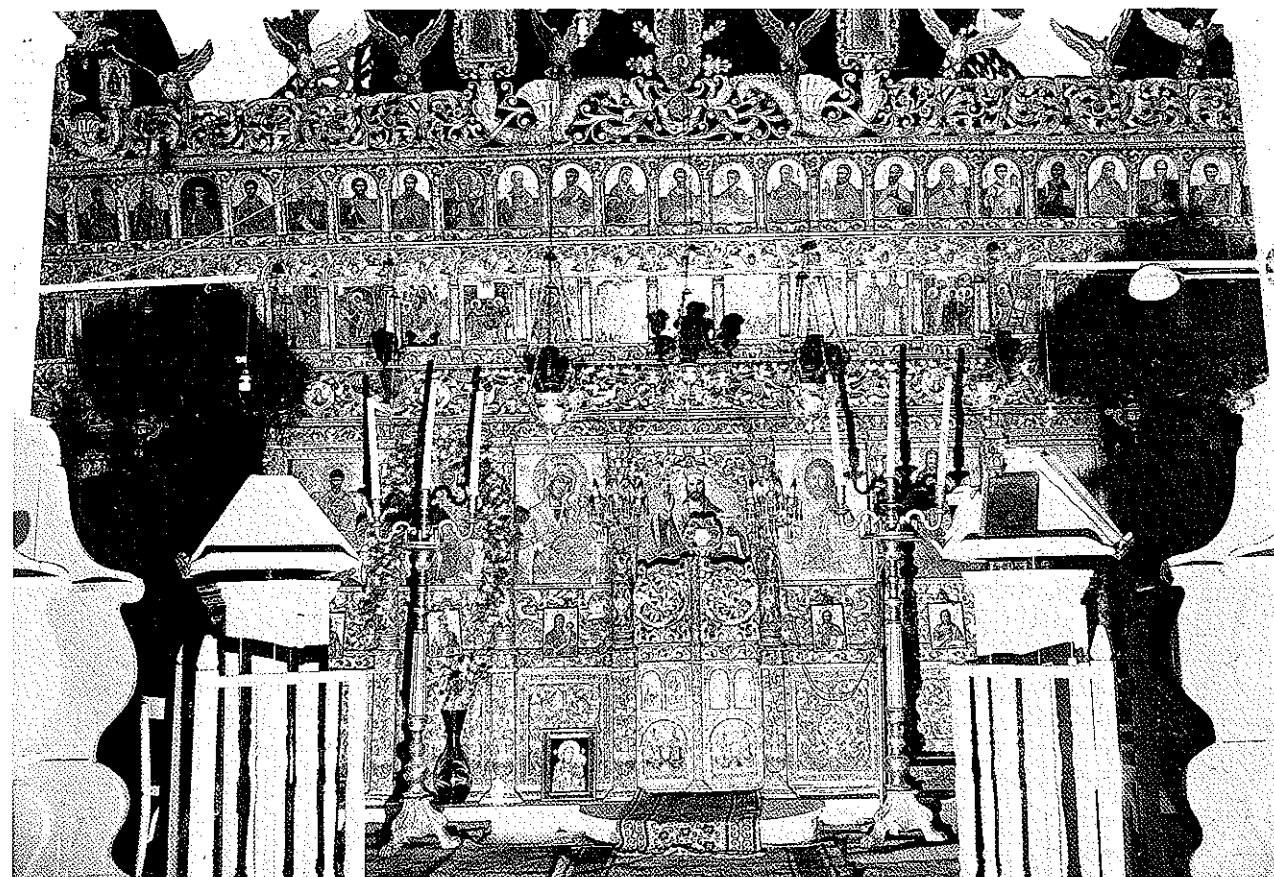
Το τέμπλο επιχρυσώθηκε το 1901² από τον Χρήστο Μ. Παπαϊωάννου, από την Σαμαρίνα της Ηπείρου, όπως μαρτυρεί επιγραφή πάνω από την παλαιά του Αθανασίου.

Χρήστος Μιχαήλ Παπαϊωάννου
εκ Σαμαρίνας εχρύσωσε
το παρόν. 1901.

Έργο του ξυλογλύπτη Αθανασίου είναι επίσης ο άμβωνας και το Δεσποτικό, που είναι της ίδιας τεχντροπίας.

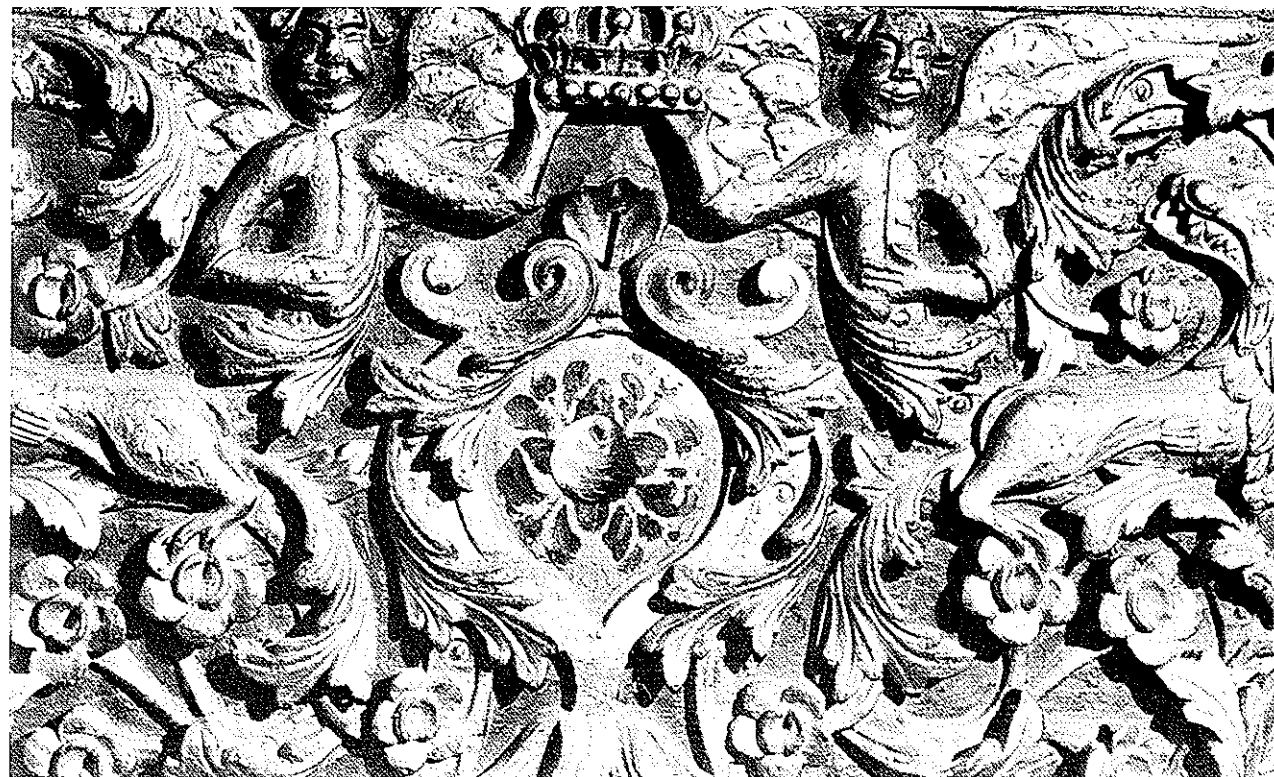
Οι εικόνες του τέμπλου: Οι μεγαλύτερες εικόνες του τέμπλου είναι σύγχρονες της ανακαίνισης του κύριου ναού (1748) όπως δηλώνουν οι επιγραφές στη λατρευτική εικόνα του αγίου Νικολάου και στην εικόνα του σγίου Σπυρίδωνα. Όλες οι μεγάλες και οι μικρές εικόνες του τέμπλου είναι της ίδιας τεχντροπίας και φανερώσουν αξιόλογο ζωγράφο, που εικονογραφικά, σχεδιαστικά και χρωματικά είχε αίσθηση της βυζαντινής παράδοσης, όπως διαμορφώθηκε στα χρόνια της Τουρκοκρατίας.

Αριστερά είναι η εικόνα της Βρεφοκρατούσας Παναγίας και δίπλα της η λατρευτική με τον πάτρωνα του ναού ένθρονο και, σε μικρογραφία, στα πλάγια πάνω, το Χριστό και την Παναγία να του δίνουν αντίστοιχα το ευαγγέλιο και τη ζωή. Πάνω από την παράσταση του αγίου Νικολάου η αφιερωματική επιγραφή: ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ. ΑΨΜΗ. Στη συνέχεια η εικόνα του αγίου Σπυρίδωνα, που παριστάνεται ένθρονος. Κάτω αριστερά η χρονολογία: 1748. Δίπλα ο άγιος Γεώργιος

263. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: το τέμπλο (1748).

264. Άγιος Νικόλαος Αμπελακιώτισσας: το τέμπλο (λεπτ.).

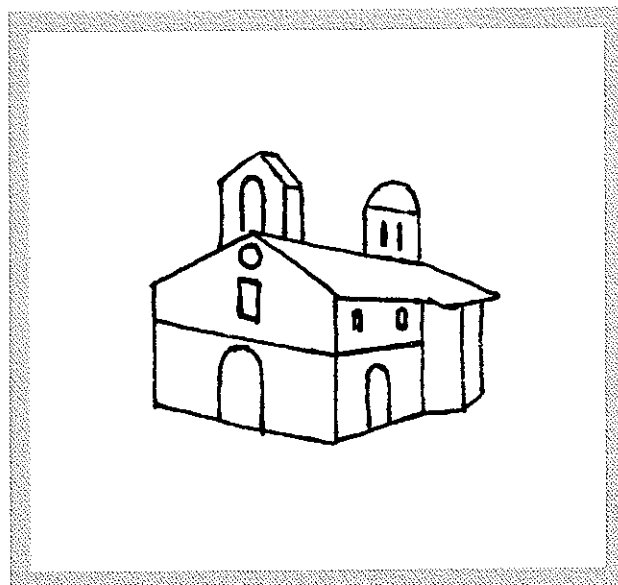
καβαλάρης έχοντας το μικρό απελευθερωμένο σκλάβο στο άσπρο του άλογο, και στην άκρη οι στυλίτες Δανιήλ και Συμεών με επιγραφή κάτω: «Δέσεις του Δούλου του Θεού... του Δίμου».

Δεξιά της Ωραίας Πύλης ο Χριστός Παντοκράτορας και στη συνέχεια ο Πρόδρομος ολόσωμος κρατώντας στο δίσκο το κεφάλι του, ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας ένθρονος, ο άγιος Δημήτριος καβαλάρης και στην άκρη οι άγιες Παρασκευή και Αικατερίνα.

Στο επιστύλιο τοποθετούνται δύο σειρές εικονιδίων. Κάτω 25 εικονίδια με το Δωδεκάορτο και παραστάσεις αγίων. Πάνω τα Αποστολικά, 31 εικονίδια που απεικονίζουν Αποστόλους, προφήτες, αγίους και άλλες προσωπικότητες. Παλαιότερα, κατά τη μαρτυρία του ιερέα του ναού π. Γεωργίου Παπαγεωργακοπούλου, οι εικόνες, με εντολή του Παύλου Λαζαρίδη, στάλθηκαν για να καθαριστούν στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας. Όταν επιστράφηκαν οι ίδιοι οι χωρικοί επανατοποθέτησαν στις δυό σειρές τα εικονίδια χωρίς τάξη, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει σήμερα εικονογραφική συνάφεια μεταξύ τους. Δίνουμε τη σειρά των εικόνων όπως είναι τοποθετημένες. Πρώτη σειρά από αριστερά: νεότερη εικόνα, Ανάληψη, Κωνσταντίνος και Ελένη, ο Λίθος, Κοίμηση Θεοτόκου, Εισόδια Θεοτόκου, Γέννηση Θεοτόκου, Ψηλάφηση Θωμά, εις Άδου Κάθοδος (162), Ευαγγελισμός Θεοτόκου, Γέννηση Χριστού, Σταύρωση, το Άγιο Μανδύλιο (161), Μεταμόρφωση, Βαΐοφόρος, άγιοι Αθανάσιος και Κύριλλος, Υπαπαντή, Ίαση παραλυτικού, Ανάσταση Λαζάρου, Βάπτισμα, Τρεις Ιεράρχες, Αρχάγγελος Μιχαήλ και Γαβριήλ, άγιοι Σπυρίδων και Χαραλάμης, άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, ο άγιος Παντελεήμων.

Δεύτερη σειρά των Αποστολικών από αριστερά: αγία Άννα με την Παναγία στην αγκαλιά της, αγ. Σάββας, αγ. Αντώνιος, Φίλιππος, Λουκάς, Πέτρος, νεαρός μάρτυρας, Κοσμάς, Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης, Θεόδωρος ο στρατηλάτης, Ιάκωβος ο αδελφόθεος, αγ. Στυλιανός με το βρέφος στην αγκαλιά του, Ιωάννης ο Θεολόγος, Βαρθολομαίος, η Παναγία από τη Δέηση, Δαμιανός, Θωμάς, Ματθαίος, ο Δικαίος Ιωακείμ, Παύλος, προφήτης Ηλίας, πρωτομάρτυρας Στέφανος, ο Χριστός από τη Δέηση, Ανδρέας, Ευθύμιος, Θεόδωρος Τύρων, Ιάκωβος, Ναθαναήλ, Σίμων, Μάρκος, ο Πρόδρομος από τη Δέηση.

Η οροφή: Τον κύριο ναό κοσμεί φατνωματική ρομβωτή οροφή με χρωματικούς συνδυασμούς, όμοιους με αυτούς που συναντούμε σε εκκλησίες και παλαιά αρχοντικά της Ηπείρου. Υποθέτουμε ότι είναι σύγχρονη της εποχής (1744-48) που ανακαινίστηκε ο ναός. Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η μελέτη των μνημείων της Αμπελακιώτισσας, του μοναστηριού της Παναγίας και του ναού του Αγίου Νικολάου, μας αποκαλύπτουν το έργο σημαντικών καλλιτεχνών.

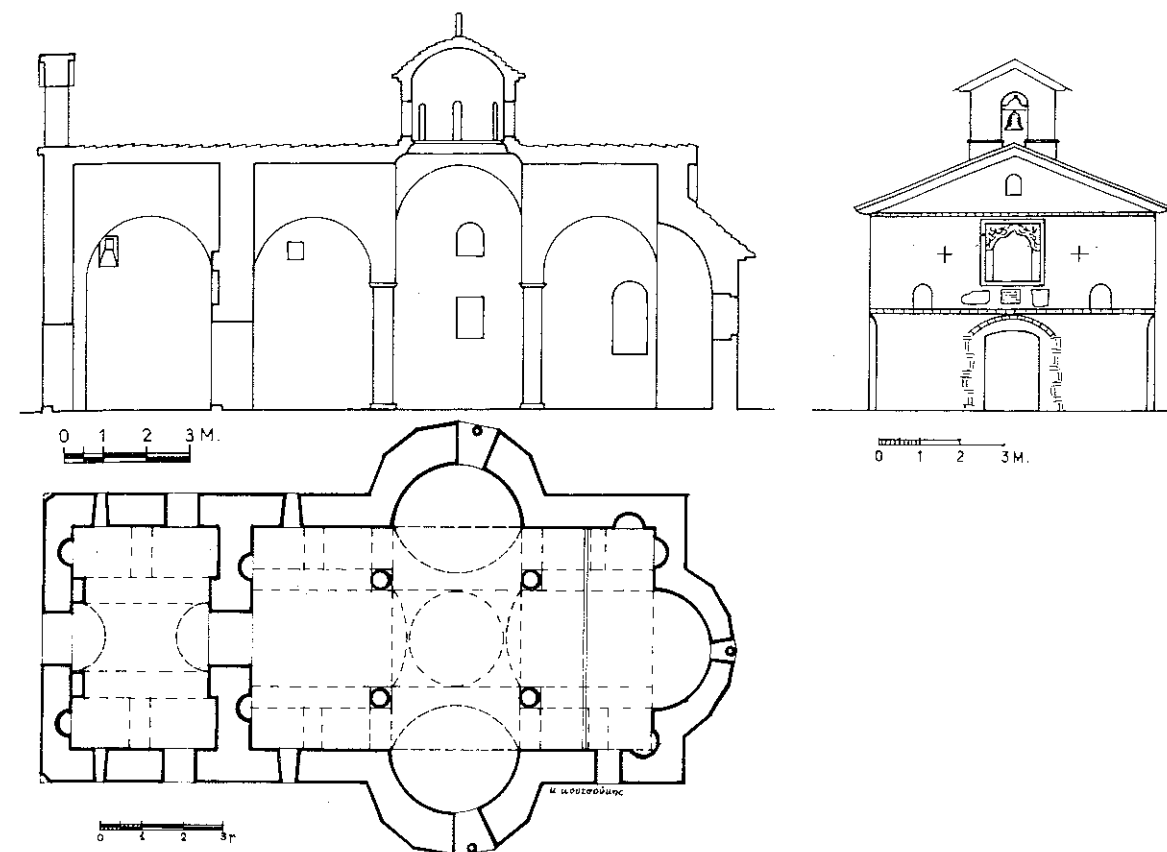

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΒΟΜΒΟΚΟΥΣ

Δέκα περίπου χιλιόμετρα βορειοανατολικά της Ναυπάκτου, σε ορεινή και απόκρημνη περιοχή, βρίσκεται το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, γνωστό με την προσωνυμία «Βομβοκού». Το καθολικό του μοναστηριού παρουσιάζει τριπλό ενδιαφέρον: αρχιτεκτονικό, γλυπτικό και ζωγραφικό.

Αρχιτεκτονική του ναού: Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς τετρακονίου με τρούλλο (265). Το ιδιαίτερο γνώρισμα στην εγκάρσια κεραία του σταυρού είναι οι χοροί αγιορειτικού τύπου. Οι τρεις αψίδες του ιερού είναι εξάπλευρες και στη μέση καθεμιάς ανοίγεται δίλοβο παράθυρο. Το παράθυρο χωρίζεται με κιονίσκο, που καταλήγει σε σχηματοποιημένο κιονόκρανο. Οδοντωτή ταινία επιστέφει ημικυκλικά το δίλοβο άνοιγμα και συνεχίζεται οριζόντια στα πλάγια. Το νότιο κλίτος στενεύει προς το ιερό και γι' αυτό η νοτιοανατολική γωνία απέχει από τον κεντρικό άξονα του ναού λιγότερο απ' όσο η βορειοανατολική. Ίσως υπήρχε πρόβλημα χώρου ή πρόκειται για κατασκευαστικό λάθος.

Όπως οι αψίδες, και οι χοροί έχουν στη μέση δίλοβο παράθυρο χωριζόμενο με κιονίσκο, το επάνω μέρος του οποίου απολήγει σε σταυρό. Η στέγη είναι κεραμοσκεπαστή δίρριχτη και το δυτικό αέτωμα στέφει μονόλοβο καμπαναριό. Ο κομψός δωδεκάπλευρος τρούλλος στηρίζεται πάνω σε τετράγωνη βάση και φέρει αβαθείς τοξωτές κόγχες στις πλευρές. Σε κάθε δεύτερη πλευρά ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο. Ο τρούλλος και οι πλάγιοι χοροί διακοσμούνται κατά διαστήματα με οδοντωτές ταινίες. Κεντρική οδοντωτή ταινία περιτρέχει και εξωτερικά το ναό και τον διαιρεί σε δύο ίσες ζώνες. Αξιόλογη κεραμιδωτή διακόσμηση παρουσιάζει και η δυτική πλευρά. Η κεντρική είσοδος, εκτός από την υπέρθυρη τοξωτή οδοντωτή ταινία, διακοσμείται στα πλάγια και με ασυνήθιστο κεραμιδωτό

265. Βομβοκού: τομή κατά μήκος, κάτοψη και πρόσοψη.

266. Βομβοκού: βυζαντινό γλυπτό πρόσοψης.

1. Βλ. το κεφ. για το μοναστήρι της Αμπελακιώτισσας.
2. Αθαν. Ν. Δαμιανός, Αμπελακιώτισσα, ΑΕΕ, 1, 374.

267. Βομβοκού: βενετσιάνικο γλυπτό πρόσοψης.

μαϊάνδρο. Η αβαθής κόγχη πάνω από την είσοδο, που θα φιλοξενούσε παλαιότερα την εικόνα του Τιμίου Προδρόμου, είναι τοξωτή, οξυκόρυφη εσωτερικά με πειομόρφη οδοντωτή ταινία εξωτερικά. Το κτίριο είναι χτισμένο με πελεκητή πέτρα τοποθετημένη με μία κάποια επιμέλεια και με τη βοήθεια κονιάματος. Βρίσκεται στο κέντρο περίπου των διώροφων κελλιών. Παλαιότερα είναι τα κελιά της ανατολικής και δυτικής πλευράς.

Γλυπτά, επιγραφή: Ανάμεσα στην είσοδο και στην τοξωτή κόγχη της πρόσοψης βρίσκονται εντοιχισμένα δύο ενδιαφέροντα μικρά γλυπτά άγνωστης προέλευσης. Τοποθετήθηκαν από τους τεχνίτες, προφανώς για να αποτελέσουν το διακοσμητικό πλαίσιο της σκαλιστής επιγραφής της ανακαίνισης που έχουν ανάμεσά τους. Αριστερά, είναι εντοιχισμένο τμήμα βυζαντινού θωρακίου, με ανάγλυφη μέσα σε δίσκο παράσταση λαγού, τον οποίο αρπάζει με το ράμφος και τα νύχια του αετός (266). Δεν αποκλείεται το απόστημα αυτό του θωρακίου να προέρχεται από παλαιό βυζαντινό ναό που θα υπήρχε στον ίδιο χώρο ή στην περιοχή.

Δεξιά είναι εντοιχισμένο οικόσημο βενετού άρχοντα με ανάγλυφη συμβολική παράσταση: μέσα σε ασπιδόμορφο πλαίσιο εικονίζεται φτερό μάλλον και πόδι πουλιού, ενώ στα πλάγια του πλαισίου κρέμονται

ισόρροπα από κρίκο που βρίσκεται στην κορυφή δύο κροσσωτές ταινίες (267). Αριστερά και δεξιά στο κάτω μέρος, δύο γράμματα ή διακοσμητικά σχήματα: Ένα Τ που χαράσσεται από μία καμπύλη και ένα Ο. Ο Χριστόπουλος προσπαθεί να συσχετίσει το οικόσημο με τη Λατινική αρχιεπισκοπή Ναυπάκτου (1307 - 1499) ή με τη βενετική διοίκηση (1407 - 1499 και 1687 - 1701).

Ανάμεσα στα δύο ανάγλυφα εντοιχίστηκε η μαρμαρίνη κτητορική επιγραφή (268), που χαραγμένη καλλιγραφικά με βυζαντινά γράμματα, μας αποκαλύπτει το 1695 ως χρόνο ανακαίνισης του μοναστηριού και το όνομα του ανακαινιστή ηγούμενου Αρσενίου:

ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΕΚ ΒΑΡΑΘΡΩΝ
Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ
ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΟΣΙΩΤΑΤΟΥ
ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΥΡ ΑΡΣΕΝΙΟΥ
ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΝΑΟΥ ΑΧΪΕ
ΑΠΡΙΛΛΙΟΥ).

Αν και η διατύπωση της επιγραφής είναι τυπική και συνηθισμένη, η πληροφορία ότι ο ηγούμενος Αρσένιος ανακαίνισε «εκ βαράθρων» το ναό σημαίνει πως έχτισε το καθολικό μοναστηριού στη θέση άλλου που προϋπήρχε, γιατί το παλιό ήταν ετοιμόρροπο ή

268. Βομβοκού: επιγραφή.

γιατί οι ανάγκες του μοναστηριού είχαν αυξηθεί.

Στον εντοίχιο κατάλογο, που σώζεται στην κόγχη της Πρόθεσης, το όνομα του Αρσενίου αναγράφεται πρώτο στη σειρά των ιερομονάχων που αναφέρονται (Αγάπιος, Δαμιανός, Ιωαννίκιος, Αναστάσιος, Ιωακείμ, Φιλόθεος, Ιωσήφ...) και αμέσως μετά το όνομα του αρχιερέα Νεοφύτου. Πρόκειται για το λόγιο και δραστήριο Νεόφυτο Μαυρομάτη που διετέλεσε Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης στα 1703 - 1722. Όπως φαίνεται υπήρχαν αντιθέσεις ανάμεσα στη Βομβοκού και στη γειτονική Βαρνάκοβα: με έγγραφο του 1688 ο βενετός προνοητής Ναυπάκτου Giannandrea Triviza διατάσσει τους μοναχούς του πρώτου μοναστηριού να μη βλάπτουν τα υποστατικά του δεύτερου. Σώζεται επίσης φερμάνι του σουλτάνου Μαχμούτ Α΄ του έτους 1733, που παραχωρεί ορισμένα περιουσιακά προνόμια και στα δύο μοναστήρια.

Ζωγραφική: Δυστυχώς η επιγραφή της ισόρρησης του καθολικού που βρίσκεται πάνω από το παράθυρο του βόρειου χορού, είναι κατεστραμμένη στο κάτω μέρος κι έτσι χάθηκαν στοιχεία που πιθανόν να μας πληροφορούσαν για το χρόνο της εικονογράφησης και θα μας αποκάλυπταν ίσως το όνομα του ζωγράφου. Το α-

πόσπασμα που σώζεται από την επιγραφή είναι:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ-
ΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΥ ΕΝΔΟ-
ΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ
ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΤΩΝ
ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ...

Ο Π. Λαζαρίδης, που επισκέφθηκε το μνημείο το 1961 διάβασε στη συνέχεια της επιγραφής: «Ηγουμενεύοντος... επί της ...», που σήμερα δε διακρίνεται. Οι λέξεις αυτές δεν διαφωτίζουν περισσότερο τα πράγματα.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του κατάγραφου ναού είναι το καθιερωμένο στο 17ο αιώνα. Τα θέματα χωρίζονται σε οριζόντιες ζώνες με τα χριστολογικά πάνω, τα θεομητορικά στη μέση (Ακάθιστος) και τα αγιολογικά κάτω. Η εικονογράφηση δεν αποκλείεται να είναι σύγχρονη με την ανέγερση του ναού (1695). Αν είναι έτσι, τότε ο ζωγράφος ήταν ένας από τους τελευταίους καλλιτέχνες που ζωγράφισαν στην περιοχή. Η γνώμη του Χριστόπουλου ότι τοιχογραφήθηκε το καθολικό «μεταξύ Οκτωβρίου του 1703 και Δεκεμβρίου του 1722, κατά τη διάρκεια δηλ. της αρχιερατείας του από Σαντορίνης Ναυπάκτου και Άρτης Νεοφύ-

του» δεν στηρίζεται απ' όσο ξέρουμε σε καμιά γραπτή πηγή, ούτε στην παράδοση. Το ίδιο ισχύει και για τους ζωγράφους Πάνο και Χρήστο, που αναφέρονται, χωρίς να προσκομίζονται αποδεικτικά στοιχεία.

Ιερό: Η Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης δεσπόζει με ανοιχτά τα χέρια της. Ο Χριστός σε μετάλλιο ευλογεί και με τα δυό, ενώ οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ εικονίζονται σε μικρογραφία μέσα σε μετάλλια, αριστερά και δεξιά, με σκεπασμένα τα χέρια. Σε χωριστή ζώνη κάτω από την Πλατυτέρα, παριτάνεται η Μετάδοση και η Μετάληψη των Αποστόλων. Ο Χριστός στο κέντρο, σε δύο όμοιες μορφές, μοιράζει τον άρτο και τον οίνο στους Αποστόλους που προσέρχονται αγκαλιασμένοι κατά ζεύγη. Κάτω ολόσωμοι οι συλλειτουργούντες ιεράρχες: Αθανάσιος, Ιάκωβος ο Αδελφόθεος και Χρυσόστομος αριστερά και Βασίλειος, Γρηγόριος ο Διάλογος και Γρηγόριος ο Θεολόγος δεξιά. Η ζώνη με τους ιεράρχες (Ιωάννης ο Ελεήμων κ.ά.) συνεχίζεται στη νότια πλευρά με σύνδεσμο τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, που εικονίζεται στην κόγχη του Διακονικού. Στο μέτωπο, πάνω από την κόγχη, εικονίζεται η Πεντηκοστή και στην καμάρα του ιερού, σε πυκνή διάταξη, η Ανάληψη, με τα Χριστό σε δόξα και τους Αποστόλους σε δύο ημιχόρια αριστερά και δεξιά και δυτικότερα η Αγία Τριάδα σε δυτική τεχντροποία. Στα πλάγια, ένα γύρο, συνωθείται η Λειτουργία των Αγγέλων. Στην κόγχη της Πρόθεσης παριτάνεται η Άκρα Ταπείνωση στο συνηθισμένο τύπο (Χριστός, Παναγία, Ιωάννης). Υπάρχει μιά ωραία εικονογραφική σύνδεση της Άκρας Ταπείνωσης με τους δυό διακόνους το Στέφανο δεξιά και τον Λαυρέντιο, στην κόγχη της βόρειας πλευράς, αριστερά. Ολόσωμοι και οι δυό, εικονίζονται, ντυμένοι με τα άμφια του διακόνου, να στρέφουν προς το Χριστό της Άκρας Ταπείνωσης σε ζωηρή κίνηση 3/4, και α πρώτος θυμιάζει, ενώ ο δεύτερος φυσά παραστατικά στο ανυψωμένο θυμιατήρι του. Στη βόρεια πλευρά παριτάνονται οι ιεράρχες Γρηγόριος ο Νύσσης, Λέων ο Κωνσταντινουπόλεως, Μητροφάνης και Ιερόθεος. Δεν λείπουν το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας και στην ποδιά της Πρόθεσης η ιστορία του Ιωνά. Από τον χριστολογικό κύκλο πρέπει να σημειώσουμε επίσης τους πειρασμούς του Χριστού και τη διδασκαλία του στο Ναό.

Από το νότιο τμήμα του ιερού ξεκινούν οι ζώνες με τα εικονογραφικά θέματα. Κάτω από το χριστολογικό κύκλο βρίσκεται η ζώνη του Ακαθίστου με τον Ευαγγελισμό, τη Σύλληψη και τη συνάντηση Μαρίας και Ελισάβετ. Πιο κάτω η ζώνη με τα στηθάρια των αγίων, όπου διακρίνονται δεξιά ο Ανδρέας Κρήτης και ο Διονύσιος Αρεοπαγίτης. Στα εσωράχια των τόξων του ιερού παριτάνονται ιεράρχες ολόσωμοι ή σε στηθάρια. Ευαγγελιστές εικονίζονται και στα τέσσερα φουρνικά: ο Ματθαίος και ο Μάρκας στα βόρεια, ο Ιωάννης και ο Λουκάς στα νότια.

Κύριος Ναός: Στον τρούλλο εικονίζεται ο Παντοκράτορας και γύρω δώδεκα άγγελοι με την Παναγία και

τον Πρόδρομο. Κάτω, ζώνη προφητών, ενώ στα σφαιρικά τρίγωνα απλή διακόσμηση. Οι ζώνες με τα εικονογραφικά θέματα συνεχίζονται ομοιόμορφα. Πάνω ο Ακάθιστος ύμνος εναλλάσσεται με τις χριστολογικές σκηνές. Πιο κάτω η ζώνη με τα στηθάρια των αγίων και σε τρίτη ζώνη ολόσωμοι άγιοι, μοναχοί, ασκητές, στρατιωτικοί, αρχάγγελοι, άγιες γυναίκες, με κορυφαίους τον Πέτρο και τον Παύλο δίπλα στο τέμπλο που αυνομιλούν με ζωηρές χειρονομίες. Οι περισσότεροι φωταστέφανοι των αγίων είναι ανάγλυφοι.

Στην καμάρα του βόρειου χορού εικονίζεται ο Χριστός ως Εμμανουήλ σε υπερφυσικό μέγεθος μέσα σε δόξα και γύρω του σε ζώνες σκηνές από το Δωδεκάορτο. Επισημαίνουμε τις δυό Αναστάσεις τη μία (εις Άδου Κάθοδο) δίπλα στην άλλη (δυτικότροπη Ανάσταση).

Στην καμάρα του νότιου χορού ο Παντοκράτορας, ισομεγέθης με τον Εμμανουήλ, σε δόξα, και κυκλικά οι υπόλοιποι σκηνές από το Δωδεκάορτο.

Η δυτική καμάρα είναι αφιερωμένη στο θεομητορικό κύκλο. Μέσα σε μεγάλη κυκλική δόξα παριτάνεται η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας ως την οσφύ, ενώ γύρω της προφήτες σε στηθάρια με κληματίδες, που κρατούν ειλητάρια με στίχους αφιερωμένους σ' αυτή. Είναι η γνωστή παραλλαγή της παράστασης της Ρίζας του Ιεσσαί. Στα πλάγια σκηνές από τη ζωή της Παναγίας και του Χριστού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σκηνή της προετοιμασίας για τη Σταύρωση του Χριστού, που είναι καθαρά αναγεννησιακής έμπνευσης. Η απεικόνιση δύο ανθρώπων, που καρφώνουν στο αταυρό τον ύπτιο Χριστό, δείχνει πως ο ζωγράφος χρησιμοποίησε καλό δυτικό πρότυπο. Στη διπλανή εξάλλου Σταύρωση ο τρόπος που λιποθυμά η Παναγία, πέφτοντας στην αγκαλιά των άλλων γυναικών, αποτελεί ένα από τα δάνεια δυτικά στοιχεία των ζωγράφων του 16ου αιώνα.

Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται, πάνω από την είσοδο, η Κοίμηση της Θεοτόκου, πιο πάνω συνεχίζεται η ζώνη του Ακαθίστου και στην κορυφή η Σταύρωση του Χριστού.

Στα υπόλοιπα τέσσερα φουρνικά δυτικά του κύριου ναού ζωγραφίζονται ισάριθμοι Απόστολοι.

Στις παραστάδες της εισόδου από το νάρθηκα στον κύριο ναό εικονίζονται αριστερά ο Άγιος Μωυσής και δεξιά η γνωστή προσωπογραφία του τοπικού Αγίου Βαρβάρου με τις αλυσίδες στα χέρια.

Νάρθηκας: Υπάρχει οργανωμένο πράγμαμα και στο νάρθηκα με αξιολογούς εικονογραφικούς κύκλους. Στην ανατολική πλευρά εικονίζεται στο υπέρθυρο ο Αναπεσών (269). Ο καλλιτέχνης ιστορεί με φαντασία το συμβολικό θέμα ζωγραφίζοντας κάτω από τον Αναπεσόντα Χριστό καστανένυθο μονόχρωμο λιοντάρι. Αριστερά της εισόδου η Παναγία και ο Χριστός σε θρόνους και δεξιά πάλι ο Χριστός ένθρονος να ευλογεί (270). Ψηλά στο αέτωμα, σε κόγχη, εικονογραφείται όρθιος ο φτερωτός πάτερνας του ναού Ιωάννης ο

269. Βομβοκού: ο Αναπεσών.

Πρόδρομος ανάμεσα σε δυό ολόσωμους αρχαγγέλους, που αποτελούν τη φρουρά του.

Δύο εικονογραφικοί κύκλοι εικονίζονται με πολλή επιτυχία. Το συναξάρι του Προδρόμου και οι Αίνοι.

α) Το συναξάρι του Προδρόμου: Έξι σκηνές ιστορούνται στην πάνω ζώνη της νότιας πλευράς και έξι στη βόρεια, με την εξής σειρά: 1) Ο Ευαγγελισμός του Ζαχαρία στο Ναό, 2) Η Γέννηση του Προδρόμου, 3) Η φυγή της Ελισάβετ, 4) Ο φόνος του Ζαχαρία, 5) Ο Ιωάννης στην έρημο κηρύσσει βάπτισμα μετανοίας, 6) Ο Ιωάννης στην έρημο συνομιλεί με αρχάγγελο, 7) Ο Ιωάννης δείχνει στους μαθητές του το Χριστό, 8) Οι μαθητές του Προδρόμου ακολουθούν το Χριστό, 9) Το Συμπόσιο του Ηρώδη, 10) Αποτομή του Προδρόμου και παράδοση της κεφαλής του στη Σαλώμη, 11) Η ταφή του Προδρόμου και 12) Η ανακομιδή των λειψάνων του Προδρόμου (δυό ιεράρχες που κρατούν την κάρτα του).

β) Οι Αίνοι: Στην κεντρική καμάρα ιστορούνται οι Αίνοι, έργο που αποτελεί, όπως πιστεύουμε, ένα από τα ωραιότερα εικονογραφικά σύνολα της μεταβυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο. Παριτάνεται στο κέντρο ο Χριστός μέσα σε διπλή δόξα και γύρω του πυκνές ομάδες αγγέλων, ουράνιων δυνάμεων και τροχών, με την ενδεικτική επιγραφή: ΠΑΣΑ ΠΙΝΟΗ ΑΙΝΕΑΤΩ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ. Στους άλλους χώρους εικονογραφούνται ομοιόμορφα σε αντιπροσωπευτικές

σκηνές δάση, πλήθος θηρίων, βασιλείς και άρχοντες, βαυνά, νεανίσκοι, παρθέναι, πρεσβύτεροι μετά νεωτέρων, όλες με τις χαρακτηριστικές ψαλμικές επιγραφές, όπως «υιοί Σιών αγαλλιάσθωσαν επί τώ Βασιλεί αυτών, αινείτε αυτόν πάντες οι βαυνοί, εν ψαλτηρίω, εν τυμπάνω» κ.λ.π. Από τις ωραιότερες σκηνές είναι η πολύχρωμη ομάδα των ανθρώπων με τα διάφορα πνευστά και έγχορδα όργανα και οι λυγρές ψηλόκορμες κοπέλλες που χορεύουν ρυθμικά. Χαριτωμένη λεπτομέρεια αποτελούν και τα παιδιά που χορεύουν με πλεγμένα τα χέρια μπροστά από τους οργανοπαίχτες. Τέλος, ο χορός των μοναχών μπροστά σε εκκλησία φανερώνει τις σχεδιαστικές και προσωπογραφικές ικανότητες του καλλιτέχνη.

Τα τέσσερα σταυροθόλια του Νάρθηκα καταλαμβάνουν, σε ομάδες ανά τέσσερις, απόστολοι και άγιοι ως την οσφύ σε διάφορες εκφραστικές στάσεις μέσα σε κληματίδες. Στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τοίχου ισταρείται πολυπρόσωπη και εντυπωσική παράσταση της κλίμακας του Ιωάννη, και πιο πάνω περιγράφεται «η σφαγή των βασιλέων». Στον ανατολικό τέλος τοίχο του νάρθηκα ζωγραφίζεται ο άγιος Αραένιος ο Βερνικοβίτης, ιδρυτής του μοναστηριού της Βαρνάκοβας (ή Βερνίκοβας) Δωρίδας το 1077.

Γενικά η ζωγραφική του Καθολικού της Βομβοκούς με την ποικιλία των χρωματικών τόνων, τη σχε-

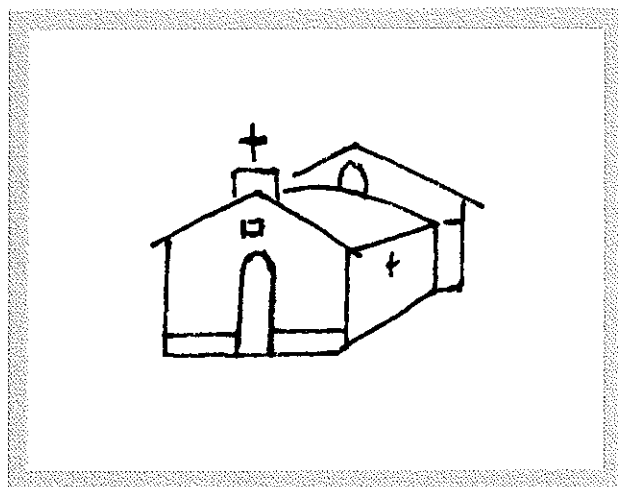

270. Βομβοκού: ο ένθρονος Χριστός.

διαστική άνεση, τη λεπτομερειακή απόδοση και τις εκφραστικές προσωπογραφίες, το μελετημένο εικονογραφικό πρόγραμμα και την προσεκτική επιλογή των θεμάτων, δείχνει πως ο ανώνυμος καλλιτέχνης με το συνεργείο του είχε ζυμωθεί μέσα στα καλλιτεχνικά ρεύματα του 17ου αιώνα και ερμήνευε με πολλή δύναμη τη μεγάλη παράδοση, επηρεαζόμενος συνάμα και από τις νεότερες καλλιτεχνικές αναζητήσεις των καιρών, πολλές από τις οποίες ξεκινούσαν από τη γειτονική Ιταλία.

Βιβλιογραφία

Τ.Φ. Χριστόπουλος, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (Μονή Βομβοκούς ΑΕΕ 1, 121-125, Π. Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Αιτωλοακαρνανίας - Ευρυτανίας, ΑΔ 21. (1966) Χρονικά 268-69.

ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΓΟΥΡΙΑΣ

Νοτιοανατολικά της Γουρίας, σε μικρή απόσταση από το χωριό, σώζεται το μοναστήρι των Ταξιάρχων. Το μικρό καθολικό είναι χτισμένο στο κέντρο περιτειχισμένης αυλής, ανάμεσα σε πεύκα, κυπαρίσσια και φοίνικες (271).

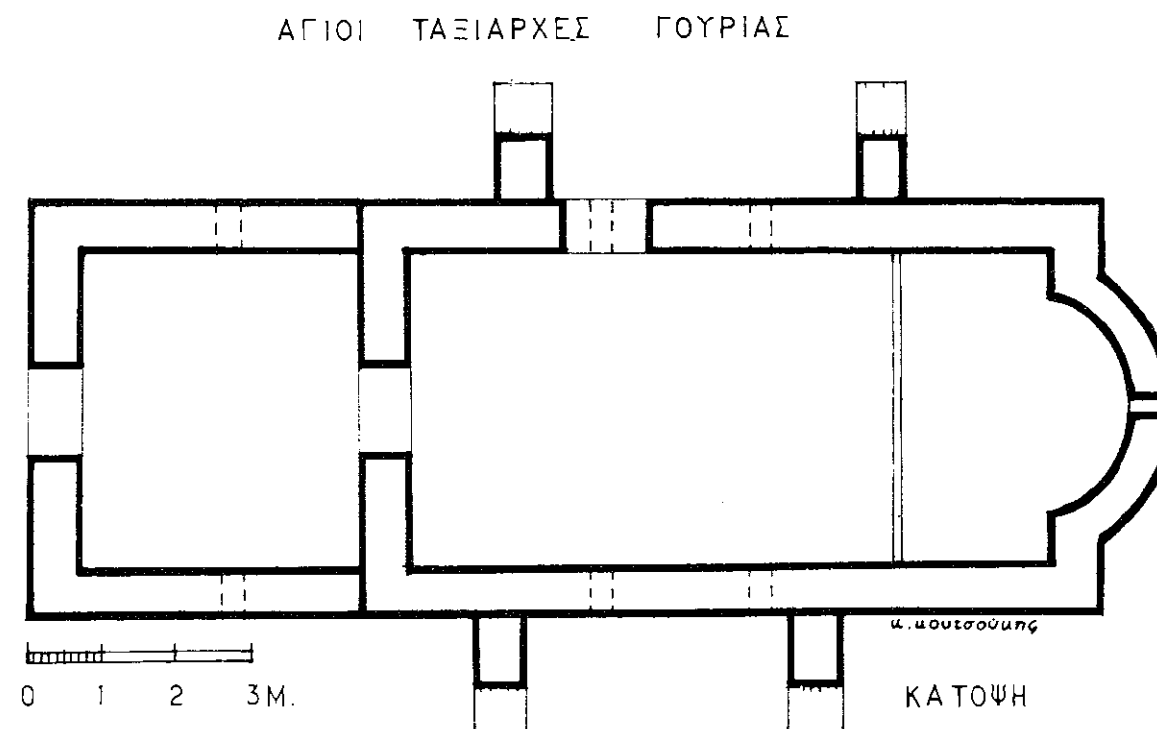
Αρχικά χτίστηκε μονόχωρη καμαροσκέπαστη αίθουσα (10 X 5 μ.) με δίριχτη στέγη και πλατιά ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Οδοντωτή ταινία διατρέχει το ημικύκλιο κάτω από το γείσο, και πιο κάτω περιζώνουν την αψίδα λίθινες ταινίες. Στις μακρόστενες εφτά πλευρικές επιφάνειες σκαλίζονται ισάριθμα τυφλά αψιδώματα με ελαφριά οξυκόρυφη απόληξη, ενώ στο μεσαίο αψιδώμα ανοίγεται στενό μονόλοβο παράθυρο. Στο τρίτο από αριστερά αψιδώμα και στο έβδομο, κάτω από σταυρό, σκαλίζεται η χρονολογία 1679, και πάνω από το παράθυρο η χρονολογία 1749. Στο πέμπτο σημειώνεται με καλλιγραφικά κεφαλαία το όνομα ΜΑΡΚΟΣ, ενώ μία τρίστιχη επιγραφή στο τρίτο έχει φθαρεί και δεν διαβάζεται πλέον. Φαίνεται ότι οι χρονολογίες και το όνομα είναι σχετικά με τους τάφους που υπήρχαν - και μερικοί νεότεροι υπάρχουν ακόμη - πίσω από το ιερό. Στις μακριές πλευρές ανοίγονται από δυό μικρά παράθυρα, ενώ θύρα υπάρχει εκτός από το δυτικό και στο βόρειο τοίχο. Κυκλικό φωτιστικό άνοιγμα υπάρχει στον ανατολικό τοίχο, ενώ στο αέτωμα σώζονται οι αβαθείς βάσεις διακοσμητικών σκυφίων (272).

Σε μεταγενέστερους χρόνους επεκτάθηκε ο ναός δυτικά με την προσθήκη νάρθηκα (4 X 5 μ.), του οποίου χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η χαμηλότερη στέγη. Ίσως ταυτόχρονα προστέθηκαν στο βόρειο και στο νότιο τοίχο του κύριου ναού οι αντηρίδες για καλύτερη στήριξη. Την ίδια εποχή δεν αποκλείεται να χτίστηκαν και νέα κελλιά απ' αυτά που υπάρχουν σήμερα ερειπωμένα στην ανατολική πλευρά. Υποθέτουμε ότι η πάνω σε πέτρινη πλάκα επιγραφή που βρέθηκε από τον Κώνστα¹ χτισμένη στον μαντρότοιχο του μοναστηριού και συμπληρώθηκε από τον Ορλάνδο, πρέπει να έχει σχέση με την επέκταση του καθολικού:

271. Ταξιάρχες Γουρίας: το καθολικό.

272. Ταξιάρχες Γουρίας: κάτοψη.

Ανιγέρθησαν /κοδομέ τον π(αμ)/μεγύστον Τ(αξι)
αρχόν δια σ(υνδ/ρο) /μί κό(που και) εξ(όδ)ου/τον
ιερομονάχο/ν ΑΨΕΒ Ηουνήου ΙΕ.

Ως οικοδομές στις οποίες αναφέρεται η επιγραφή του 1762, εννοούνται πιθανότατα τα κελλιά και μαζί μ' αυτά και ο νάρθηκας. Ότι ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερος φαίνεται κυρίως από τους κάθετους αρμούς που ξεχωρίζουν στο σημείο συνάντησης με τον κύριο ναό, από το παράθυρο που ανοίχτηκε στο αέτωμα της δυτικής πλευράς του κύριου ναού και από την απουσία παλαιότερου στρώματος τοιχογραφιών. Νεότερες επιγραφές φανερώουν τη χρονολογία της κατασκευής του μανδροτοίχου. Έτσι στην εξωτερική νότια είσοδο του περιβόλου διαβάζονται δυό στίχοι σκαλιστής επιγραφής: ΔΑΠΑΝΗ ...1924... και στη δυτική η χρονολογική ένδειξη: 1926. Ο Rouqueville στο «Οδοιπορικό» του αναφέρει και το μοναστήρι των Ταξιάρχων, όπου ζούσαν δέκα οικογένειες².

Οι τοιχογραφίες: Ο ναός είναι κατάκοσμος με δύο στρώματα τοιχογραφιών. Το πρώτο έγινε από σπουδαίο ζωγράφο, πιθανότατα τον 16ο αιώνα. Αργότερα, στα τέλη του 18ου μάλλον, οι παλαιότερες τοιχογραφίες σκεπάστηκαν και ο ναός ξαναζωγραφίστηκε από ασημαντο ζωγράφο. Δεν αποκλείεται η νέα τοιχογράφηση να έγινε το 1762, το χρόνο, που όπως είδαμε, χτίστηκαν και άλλες οικοδομές, ίσως και ο νάρθηκας. Το ιδιαίτερο γνώρισμα του δεύτερου στρώματος των τοιχογραφιών είναι ότι ο νεότερος ζωγράφος ακολουθεί πιστά και αντιγράφει τα εικονογραφικά θέματα του πρώτου. Έτσι σήμερα μπορούμε, ως ένα σημείο, να ανασυνθέσουμε το παλαιότερο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού. Με το πέρασμα των καιρών τα επιχρίσματα από το δεύτερο στρώμα έπεσαν και αποκάλυψαν μερικά τμήματα από το παλαιότερο στρώμα. Στα τμήματα αυτά ο τοίχος είναι χτυπημένος από τα σφυροκοπήματα του τεχνίτη που προετοίμαζε τον τοίχο για να δεχθεί τη νεότερη διακόσμηση. Σε πολλά σημεία δεν σώζεται ούτε το νεότερο ούτε το παλαιότερο στρώμα.

Πρώτο στρώμα: Από το έργο του πρώτου καλλιτέχνη διακρίνονται στο νότιο τοίχο του ιερού ο άγιος Σπυρίδωνας και άλλος αδιάγνωστος ιεράρχης, και στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση χωρίς την Παναγία και τον Ιωάννη. Στο βόρειο τοίχο του ναού σώζονται οι κορυφαίοι Πέτρος (130) και Παύλος με την εκκλησία στα χέρια τους. Στο νότιο τοίχο αρχάγγελος, ο άγ. Γεώργιος (129), ο άγ. Αρτέμιος, ο άγιος Σάββας και ένας ακόμη αδιάγνωστος ασκητής. Στο δυτικό τοίχο η Κοίμηση της Θεοτόκου, και οι άγιοι Ευθύμιος και Αντώνιος. Από τις υπόλοιπες αλλού σώζονται μόνο τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος, και αλλού τμήματα από το ένα ή το άλλο στρώμα. Οι λίγες τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος που σώζονται αποκαλύπτουν ζωγράφο με αριστοκρατικό ύφος και άριστη τεχνική κατάρτιση, που γνωρίζει καλά την τέχνη του σκιοφωτισμού³ και με τις λεπτές

κυρτές γραμμές στο πρόσωπο και στα γυμνά μέρη πετυχαίνει να δώσει έκφραση και δύναμη. Η τέχνη του οδηγεί στον 16ο αιώνα και τον τοποθετεί στην πρώτη γραμμή των καλλιτεχνών της εποχής. Ο στέρεος σχεδιασμός, τα δουλεμένα πρόσωπα, η βαθιά γνώση της τεχνικής του φωτισμού, οι λεπτές πτυχώσεις και οι θαυμάσιοι χρωματικοί τόνοι φανερώουν την ικανότητα του καλλιτέχνη να ζωντανεύει τα πρόσωπα. Ανάμεσα στον αρχάγγελο και στον άγιο Γεώργιο της νότιας πλευράς υπήρχε επιγραφή. Δυστυχώς δεν διατηρείται καμιά λέξη εκτός από ίχνη που άφησαν οι γραμμές που χάραξε ο ζωγράφος πριν γράψει το κείμενο. **Δεύτερο στρώμα:** Σώζεται η Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού, με το Χριστό σε μέταλλο και σε μικρογραφία δύο αγγέλους στα πλάγια ως τη μέση. Κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Νικόλαος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος με κατεστραμμένα πρόσωπα. Στην κόγχη του διακονικού προσωπογραφία αγίου. Στο μέτωπο, πάνω από την Πλατυτέρα, ζωγραφίζεται η Λειτουργία των αγγέλων και σε ολόκληρη την καμάρα πάνω από το ιερό απλώνεται η Ανάληψη με το Χριστό που μεταφέρεται από δυό αγγέλους και τους αποστόλους ολόσωμους στα πλάγια σε δύο ημιχόρια. Στον δυτικό τοίχο του κύριου ναού σώζεται η παράσταση του Κωνσταντίνου και της Ελένης. Μόλις διακρίνονται πάνω από τη ζώνη των ολόσωμων αγίων στηθάρια άλλων αγίων και σε ορισμένα τμήματα της καμάρας λεπτομέρειες από σκηνές του Δωδεκαόρτου και κυρίως της Γέννησης, της Βάπτισης, της Βαϊοφόρου, της Προδοσίας του Ιούδα και της Σταύρωσης. Ο ζωγράφος του δεύτερου στρώματος (1762;) τοποθέτησε ανάγλυφους φωτοστεφάνους γύρω από πρόσωπα ιεραρχών και αγίων. Στο βόρειο τοίχο υπήρχε υπέρθυρη επιγραφή, που θα αναφερόταν πιθανότατα στη δεύτερη τοιχογράφηση του μνημείου. Διακρίνονται μόνο τα ίχνη από τις γραμμές και μερικά γράμματα από την πρώτη λέξη: ΑΝΗΓ...

Ο νάρθηκας: Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα και στη μισή καμάρα τοποθετούνται η Παναγία στον τύπο της Πλατυτέρας με δυό αγγέλους στα πλάγια και σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο. Σε ολόκληρο το δυτικό τοίχο και στην υπόλοιπη μισή καμάρα η Δευτέρα Παρουσία με το Χριστό και τους Αποστόλους σε θρόνους, την Ετοιμασία του θρόνου, χορούς αγίων ανδρών και γυναικών, την Ψυχοστασία, τους Ιουδαίους, τους αμαρτωλούς, τον άγγελο που σαλπίζει, τη θάλασσα που αποδίδει τους νεκρούς, τους τρεις βασιλείς και τον Παράδεισο.

Παρόλο που το μοναστήρι διαλύθηκε μετά την επανάσταση, για εκατό χρόνια ακόμη εξακολουθούσε να παρουσιάζει ζωή και δράση. Τελευταίος μοναχός υπήρξε ο Ζακύνθιος Χαραλάμπης Κλάδης (+ 1930).

Βιβλιογραφία

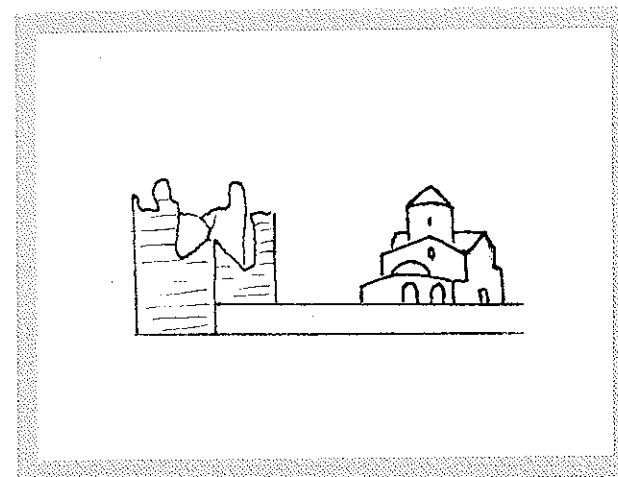
Κ.Σ. Κώνστας, Οι Άγιοι Ταξιάρχαι, Μεταβυζαντινόν κτίσμα

του 16ου αιώνας εν Γουριά Μεσολογγίου, Πάτρα 1957. Το ίδιο άρθρο και στην ΑΕΕ, 1, 77-83, Παλιούρας, Θεώρηση της ζωγραφικής, 125-126.

1. Κώνστας, Οι Άγιοι Ταξιάρχαι, ό.π., 23.

2. Ίδιος, ό.π., 27.

3. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα, 96-103, πίν. 23, 25.1.

ΑΓΙΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΝΕΟΧΩΡΙΟΥ

Βγαίνοντας από το Νεοχώρι και ακολουθώντας το δρόμο που οδηγεί στο Λούρο προς τις εκβολές του Αχελώου, μετά από μισή ώρα περίπου, φτάνει κανείς σε ύψωμα που ονομάζεται Ταξιάρχης. Εκεί βρίσκεται το μοναστήρι των Ταξιάρχων που έδωσε και το όνομά του στο χωριό (273). Παλαιότερα η γύρω περιοχή καλυπτόταν με έλη και η πρόσβαση στο μοναστήρι γινόταν από την ανατολική πλευρά του λοφίσκου με λιθόστρωτο διάδρομο, που ονομαζόταν γέφυρα¹. Λιθόστρωτος επίσης διάδρομος υπήρχε και δυτικά σε μεγάλη απόσταση και συνέδεε τους Ταξιάρχες με το μοναστήρι του αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Θολής, που βρισκόταν στη λιμνοθάλασσα και σήμερα είναι κατερειπωμένο. Επειδή υπήρχε συνεχής κίνδυνος από τους πειρατές που χρησιμοποιούσαν ως ορμητήρια

τις κοντινές Εχινάδες, το ηγουμενείο είναι χτισμένο με τη μορφή ισχυρού πύργου, όπου εύρισκαν ασφάλεια οι μοναχοί.

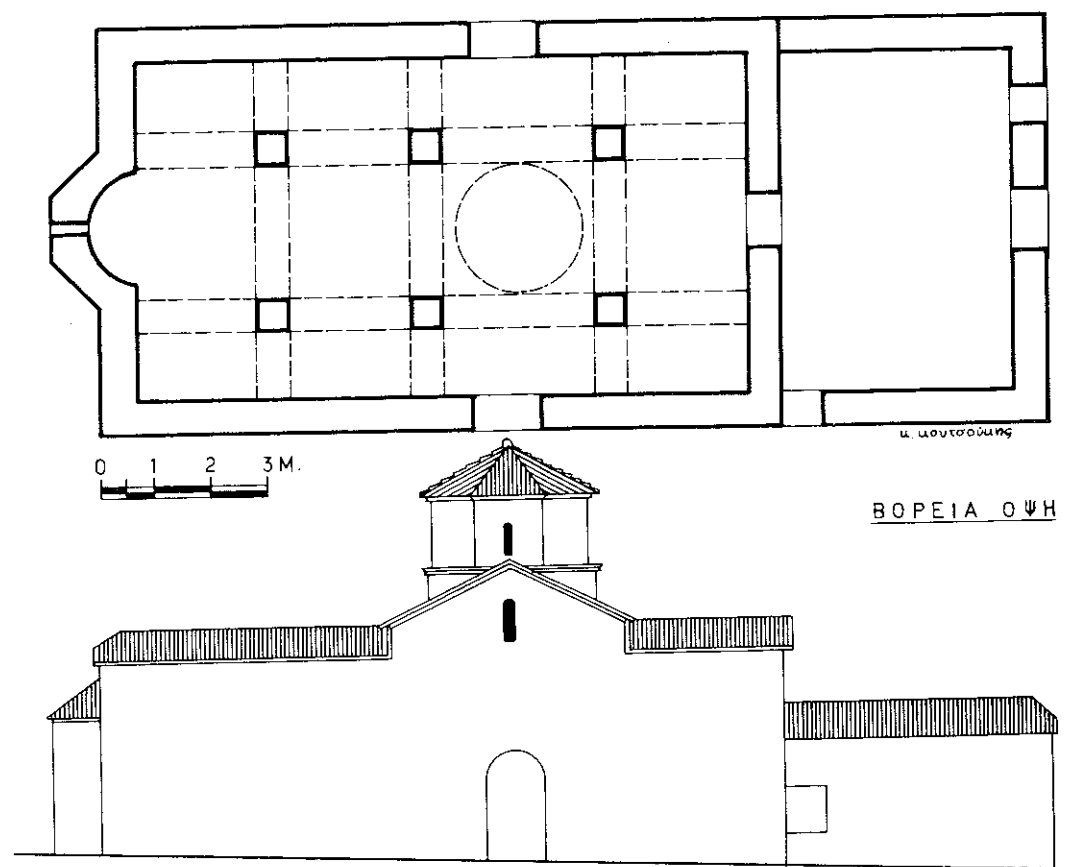
Στο κέντρο περιμαντρωμένης αυλής υψώνεται το καθολικό. Ο στενόμακρος ναός είναι σύνθετου τύπου, και σχηματίζει τρικλιτή βασιλική στην κάτωψη (274) και πάνω εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλλο. Ο τρούλλος υψώνεται στη συνάντηση των κεραίων του σταυρού, είναι οχτάπλευρος και διαθέτει στενά μονόλοβα παράθυρα προς τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ανατολικά του ναού εξέχει τρίπλευρη αψίδα με ψευδοδίλοβο στενόμακρο παράθυρο. Ίσως παλαιότερα χωριζόταν με πεσσίσκο ή κιονίσκο. Στο πάνω πλαίσιο του παραθύρου σώζεται χαραγμένη επιγραφή: ΕΚΤΙΣΤΙ Η ΜΟΝΗ ΤΟΝ ΤΑΞΙΑΡΧ(ΩΝ)

Ακολουθούσε μάλλον η χρονολογία, όπως φαίνεται από τη διατύπωση της επιγραφής. Τα κλίτη χωρίζονται μεταξύ τους με πεσσούς, πάνω στους οποίους στηρίζεται ο τρούλλος με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων. Τα παραβήματα καλύφθηκαν με καμάρες παράλληλες με τον άξονα του ναού, ενώ τα γωνιαία διαμερίσματα του σταυρού με φουρνικά². Μεταγενέστερα προστέθηκε δυτικά χαμηλότερος ξυλόστεγος νάρθηκας. Ο ναός χτίστηκε με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και με άφθονο κονίαμα. Έγινε φειδωλή χρήση πλίνθων. Τρεις τοξωτές θύρες ανοίγονται δυτικά, βόρεια και νότια και από ένα μονόλοβο στενόμακρο παράθυρο στις αετωματικές απολήξεις του σταυρού, πλην της ανατολικής πλευράς. Ο ναός δεν είναι τοιχογραφημένος. Νότια του καθολικού διατηρούνται σε χαμηλό ύψος οι τοίχοι τεσσάρων συνεχόμενων κελλιών και τα θεμέλια τριών άλλων.

Το ηγουμενείο (101). Είναι επιβλητικό με τη φρουριακή μορφή που παρουσιάζει. Είναι χτισμένο με αργούς και γωνιασμένο με πελεκητούς λίθους στη βορειοδυτική γωνία της αυλής. Πρόκειται ουσιαστικά για ορθογώνιο πύργο που φτάνει σε ύψος 9 μ. περίπου

273. Ταξιάρχες Νεοχωρίου από ΝΔ.

274. Ταξιάρχες Νεοχωρίου: κάτοψη και βόρεια πλευρά.

και χωρίζεται σε τρεις ορόφους. Τον πρώτο όροφο σποτελεί το ισόγειο που δεν διαθέτει πόρτες και παράθυρα παρά μόνο πολεμίστρες. Στο δεύτερο ανεβαίνει κανείς με λίθινη σκάλα που δεν ακουμπά στο κτίριο, αλλά παραμένει μετέωρη και απέχει απ' αυτό 1.50 μ. Όπως φαίνεται, τοποθετούσαν κινητή ξύλινη γέφυρα επικοινωνίας ή κατέβαζαν την ξύλινη θύρα του πύργου και την ανέσθραν έπειτα με σχοινιά. Ο όροφος αυτός δεν είχε άλλες πόρτες ή παράθυρα. Μόνο ο τρίτος διέθετε παράθυρα και ίσως και εσωτερικό εξώστη νότια. Η επικοινωνία από όροφο σε όροφο πρέπει να γινόταν με εσωτερική σκάλα. Πάνω από την είσοδο υπήρχε ζεματίστρα για την άμυνα του κτιρίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι φρουριακός πύργος δε σώζεται σε άλλο μοναστήρι της περιοχής, πράγμα που φανερώνει τους διαρκείς κινδύνους στους οποίους ήταν εκτεθειμένο το μοναστήρι εξαιτίας της θέσης του. Την έκταση του μοναστηριού προσδιορίζουν ορισμένα στοιχεία που σώζονται μέχρι σήμερα. Προς τη νότια πλευρά διατηρείται τμήμα και θεμέλια τοίχου που περιέκλειε μεγάλο χώρο. Εκεί οι μοναχοί θα άφηναν τα ζώα τους και θα καλλιεργούσαν τα κηπευτικά τους. Χρησιμοποιούσαν νερό από δύο πηγάδια. Το ένα βρίσκεται ακόμη μέσα στον περίβολο και το άλλο ΒΔ του μοναστηριού. Κοντά στο δεύτερο πηγάδι διακρίνονται ίχνη από αλώνι. Σε απόσταση 600 περίπου μ. σώζεται τμήμα τοίχου και κόγχη χτισμένη με αργολιθοδομή. Οι

παλαιότεροι ονόμαζαν την κόγχη ασκηταριό. Πιθανότατα να τη χρησιμοποιούσαν για τις ανάγκες της προσευχής οι κελλιώτες που έμεναν σ' αυτόν το χώρο κατά τους θερινούς μήνες.

Οι άγιοι Ταξιάρχες αναφέρονται ως μετόχι του μεγαλύτερου, πλουσιότερου και ονομαστότερου μοναστηριού των Ταξιαρχών Γουριάς³.

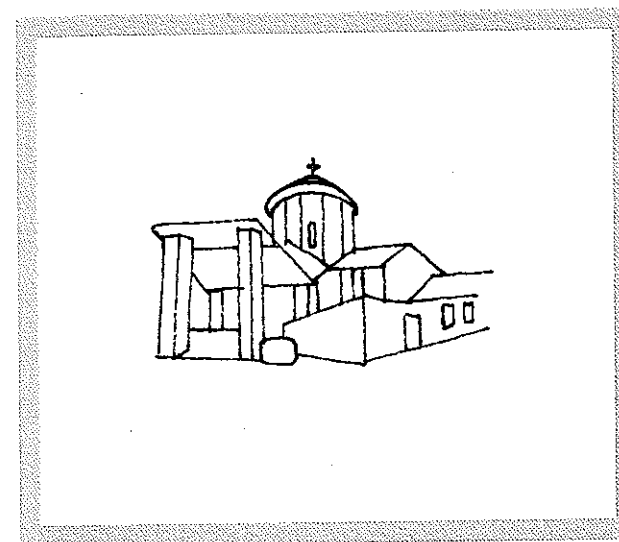
Επιγραφικές ενδείξεις: Στο υπέρθυρο του πρώτου από δυτικά κελλιού διατηρείται χάραγμα τεσσάρων στίχων. Απ' αυτούς διαβάζονται οι δύο τελευταίοι:

7 Μαρτίου
ΕΤΟΣ 1730

Η χρονολογία συμφωνεί με την τοπική παράδοση, που τοποθετεί την ίδρυση του μοναστηριού στις αρχές του 18ου αιώνα.

Το 1960 με πρωτοβουλία των κατοίκων της περιοχής και κυρίως του Νιχωρίου έγινε ανακαίνιση του καθολικού. Δύο ενεπίγραφες λίθινες πλάκες εντοιχίστηκαν στη ΝΑ εξωτερική πλευρά του τυμπάνου του τρούλλου. Η πρώτη επιγραφή είναι παλαιά, πεντάστιχη και στον πέμπτο στίχο της διακρίνεται το όνομα ΓΑΒΡΙΗΛ. Η δεύτερη αναφέρεται στην πρόσφατη ανακαίνιση του 1960.

1. Γ. Κόκκα, Άγιοι Ταξιάρχαι, ΑΕΕ, Ι, 83-86.
2. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά 245.
3. Κώνστας, Οι Άγιοι Ταξιάρχαι Γουριάς, ό.π., 27.

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ

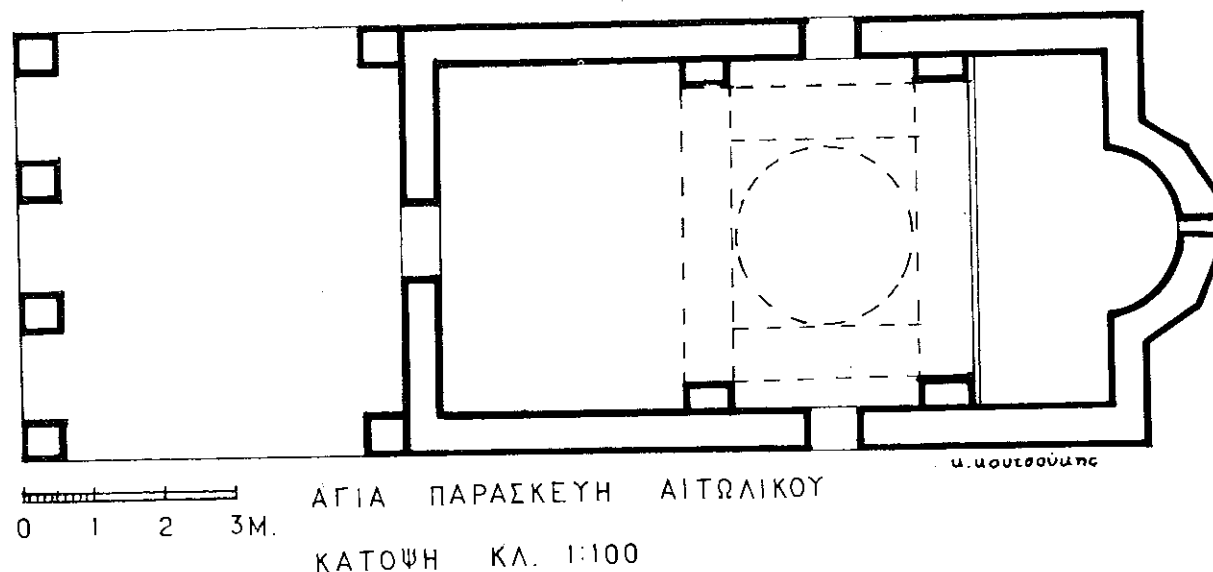
Δυτικά του Αιτωλικού, στην περιοχή που ονομάζεται Αστροβίτσα, πάνω σε ομαλό λοφίσκο υψώνεται ο ναός της αγίας Παρασκευής (275). Είναι σταυρεπίστεγος του τύπου Α1 κατά Ορλάνδο¹ και στη συνάντηση των κεραιών του σταυρού τοποθετείται ο οχταγωνικός υπερυψωμένος τρούλλος, με στενά ορθογώνια

παράθυρα που ανοίγονται στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Ο τρούλλος στηρίζεται σε τόξα και σφαιρικά τρίγωνα φερόμενα από τέσσερις πεσσούς, που ακουμπούν στους πλάγιους τοίχους και σχηματίζουν ορθογώνιο στην κάτοψη (276). Ανατολικά ο κύλινδρος της ημικυκλικής αψίδας δημιουργεί εφτάπλευρο, ενώ στο κέντρο ανοίγεται μονόλοβο παράθυρο. Τρεις θύρες ανοίγονται στη δυτική, στη βόρεια και στη νότια πλευρά, ενώ δύο παράθυρα φωτίζουν τον εσωτερικό χώρο από τις μακριές πλευρές. Στη δυτική πλευρά υπάρχει χαμηλό υπόστεγο στηριγμένο σε τέσσερις λιθόχτιστους πεσσούς και στη μισή βόρεια πλευρά προσκολλάται χαμηλό δωμάτιο - κελλί που η πρόσοψή του βρίσκεται στην ίδια ευθεία με την πρόσοψη του ναού (277). Πίσω από το κελλί υπάρχει βαθειά κινστήρνα, με μονόριχτο στέγαστρο, στηριζόμενο σε τέσσερις χτιστούς πεσσούς.

Η επιγραφή: Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κτητορική επιγραφή που είναι εντοιχισμένη στην πρόσοψη αριστερά και λίγο πιο ψηλά από την είσοδο (278). Την δημοσίευσε πρώτη φορά το 1903 ο Λαμπάκης² με μερικές παραγνώσεις, αργότερα πιο σωστά το 1929 ο Παπακυριακού³ και τελευταίος ο Κώνστας⁴. Είναι κεφαλαιογράμμστη και με πολλά συμπλέγματα. Σκαλίστηκε από καλό τεχνίτη. Τη μεταγράφουμε εδώ, διορθώνοντας μικρά λάθη ή παραλείψεις των δύο τελευταίων

275. Αγία Παρασκευή Αιτωλικού από ΒΔ.

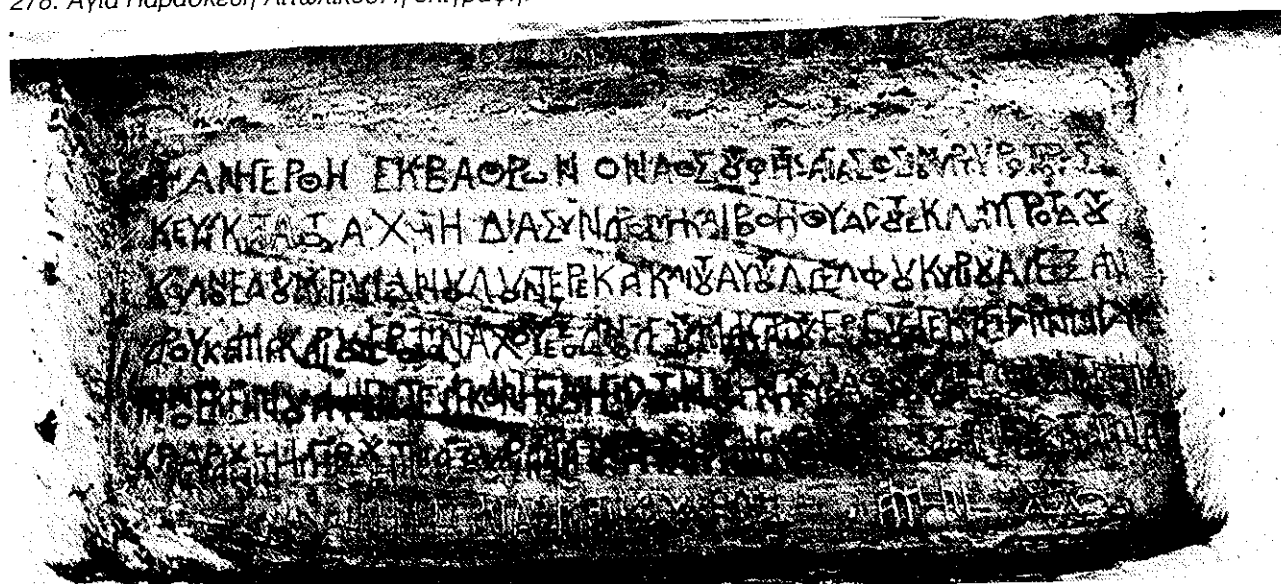

276. Αγία Παρασκευή Αιτωλικού: κάτοψη.

277. Αγία Παρασκευή Αιτωλικού: (σχέδιο Κουτσούκη).

278. Αγία Παρασκευή Αιτωλικού: η επιγραφή.

εκδοτών: + ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΧΙΛΛΕΪ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΟΥΣ ΤΟΥ ΕΚΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΥ ΚΟΛΟΝΕΛΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΛΟΥΝΤΕΡΕΚΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΔΕΛΦΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΙ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΞΟΔΩΝ ΔΕ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΓΓΕΚΑ ΕΙΣ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ ΕΚΕΙΝΟΥ ΑΦΙΕΡΩΤΕ ΔΕ ΚΟΙΝΗ ΓΝΩΜΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΡΑΧΗΣ ΜΗΔΗΣ ΕΧΕΙ ΤΙΝΑ ΕΞΟΥΣΙΑΝ ΑΠΟΧΩΡΗΣΑΙ ΑΥΤΗΝ ΕΚΕΙΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΩΤΑΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΑΝΤΑ ΑΙΩΝΑ ΙΝΑ ΜΗ ΤΩ ΑΝΑΘΕΜΑΤΙ ΚΑΘΥΠΟΒΛΗΘΗ ΑΜΗΝ.

Η επιγραφή λοιπόν μας αποκαλύπτει ότι ο εκλαμπρότατος συνταγματάρχης Γιαννάκης Λουντερέκας, μαζί με τον αδελφό του Αλέξανδρο και τον ιερομόναχο Μακάριο, είναι οι κτήτορες του ναού της αγίας Παρασκευής το 1698. Χρήματα προσέφερε πριν από το θάνατό του και ο μνημονευόμενος Γεώργιος Γκέκας. Με συμφωνία όλων των κτητόρων ο ναός αφιερώθηκε στο μοναστήρι της Παναγίας, που ονομάζεται Μακριά Ράχη, και κανένας δεν έχει το δικαίωμα να τον αποσπάσει ποτέ από την εξάρτηση του μοναστηριού.

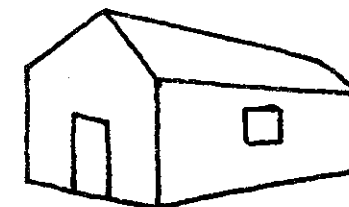
Μέχρι σήμερα η έρευνα δεν έχει κατορθώσει να εντοπίσει το μοναστήρι της Κυρίας Θεοτόκου και να διαλευκάνει το όνομα Μακριά Ράχη, αν δηλ. πρόκειται για επίθετο της Παναγίας ή για τοπωνύμιο.

Αξιοσημείωτο είναι ότι πρωτοστατεί στην ανέγερση του ναού ο Κολονέλος Γιαννάκης Λουντερέκας⁵ που δυό χρόνια πριν (1696) τον συναντήσαμε πάλι μεταξύ των κτητόρων του Αγίου Γεωργίου των Ελληνικών στο Ζυγό.

Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο ότι το αρχιτεκτονικό σχέδιο των δύο ναών (σταυρεπίστεγος με τρούλλο) είναι το ίδιο. Οι κοντινές χρονολογίες κατασκευής τους (Αγ. Γεώργιος Ελληνικών 1696 - Αγ. Παρασκευή Αιτωλικού 1698) δείχνουν πως είναι έργο του ίδιου συνεργείου. Την άποψη αυτή ενισχύει και η ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα των επιγραφών των δύο μνημείων.

Βιβλιογραφία

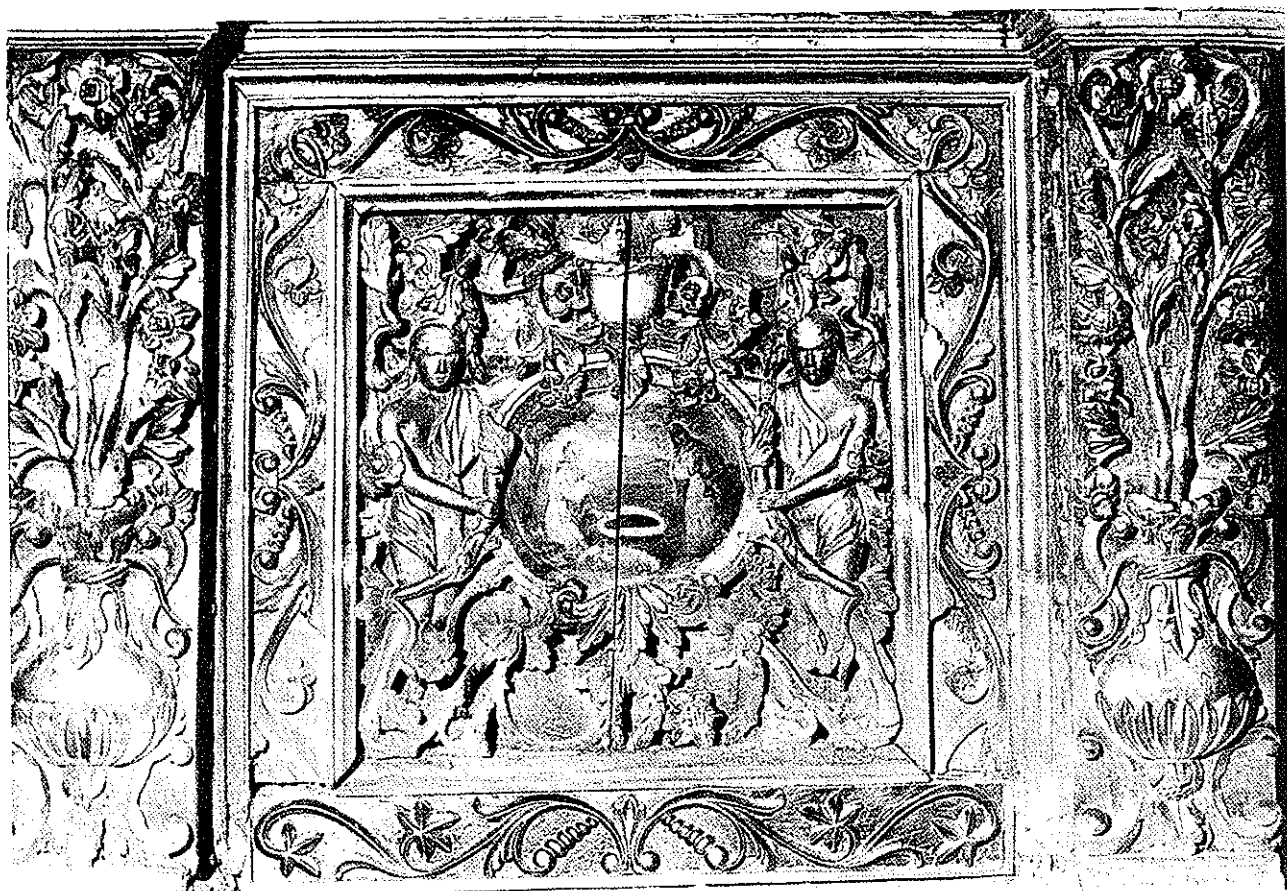
1. Λαμπάκης, Περιήγησις ημών ανά την Ελλάδα, ΔΧΑΕ 3 (1903) 97-99, Σωφρ. Παπακυριακού, Εκ προχείρων ερευνών, ΔΙΕΕ 1 (1928) τευχ. Α' 146-147, Ίδιος, Επιγραφή Μονής διατελειμένης αγίας Παρασκευής Αιτωλικού, ΠΟΚ 7 (1929) 55, Κ.Σ. Κώνστας, Αγία Παρασκευή, ΑΕΕ 1, 46-47.
2. ΑΒΜΕ, 1 (1935) 42-44.
3. Λαμπάκης, ό.π., 98-99.
4. Παπακυριακού, Επιγραφή Μονής, ό.π., 55.
5. Κώνστας, ό.π., 46-47.
6. Για την ετυμολογία του ονόματος και το ιστορικό της οικογένειας βλ. Γιάννης Βλαχογιάννης, Τα πολιτικά ονόματα και το σχολαστικό κράτος. Ιχνη ιστορίας της Φραγκοκρατίας, «Νέα Εστία» 35 (1944) 480-481. Για τον ίδιο και τη δράση του βλ. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, 405-410, Κ.Σ. Κώνστας, Ξενοίκοι ανταγωνισμοί στον τόπο μας, «Αιτωλικά Γράμματα» 1 (1960) 3-6.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ

Ο μητροπολιτικός ναός του Αιτωλικού είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ξαναχτίστηκε μετά τους σεισμούς του 1965¹ στο ρυθμό της τρίκλιτης βασιλικής. Αλλά και ο παλαιότερος ναός², που είχε το σχήμα απλής μονόκλιτης βασιλικής, ήταν κτίσμα του 1877, που αποτελούσε με τη σειρά του επέκταση μικρότερου ναού. Στα χρόνια της Επανάστασης ήταν μικρό ναΐδριο. Ο ναός έμεινε στην ιστορία από την περιβόητη δίκη του Καραϊσκάκη³, που έγινε εκεί τον Απρίλιο του 1824. Τη φήμη του επίσης την οφείλει σε τρία αξιόλογα καλλιτεχνικά έργα που σώζονται μέχρι σήμερα: στο ξυλόγλυπτο τέμπλο (279)⁴, στην εικόνα της Παναγίας και στον ονομαστό επιτάφιο⁵.

Η Παναγία του τέμπλου κρατεί στο αριστερό της χέρι το Χριστό που ευλογεί. Εικονίζεται στον τύπο της Οδηγήτριας και στα πλάγια σημειώνεται: Η ΦΟΒΕΡΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ. Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα τοποθετήθηκε χρυσή επένδυση που επάνω της σκαλίστηκε το όνομα της δωρήτριας: «Διά δαπάνης Ελένης χ(ήρας) Γ. Κοτζαμάνη εχρησώθη». Η επιμελημένη επένδυση άφησε ακάλυπτα μόνο τα πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού, και μπορούμε να μελετήσουμε την τεχνική φωτισμού σ' αυτά. Απλώνονται λευκές κηλίδες στο μέτωπο, κάτω από τα μάτια, στο σαγόνι και στο λαιμό. Ο καλλιτέχνης ακολουθεί γενικά την παράδοση, αλλά το ύφος είναι το στυλιζαρισμένο ύφος του 18ου αιώνα. Δεν αποκλείεται να είναι έργο του ζωγράφου, που φιλοτέχνησε και την εικόνα του τέμπλου που παριστάνει ολόσωμους τους κορυφαίους Πέτρο και Παύλο να κρατούν στα χέρια τους το ναό. Σημειώνεται η χρονολογία: 1777⁶. Δίπλα από την εικόνα της Παναγίας είναι τοποθετημένη λαϊκότροπη «Κοίμηση της Θεοτόκου», με επιγραφή που αποκαλύπτει ντόπια οικογένεια ζωγράφων: «Χειρ Σωτηρίου Αιτωλού⁷ 1832 ανα(καιν)ισθείσα δε υπό υιού αυτού Γεωργίου εν έτει 1860».

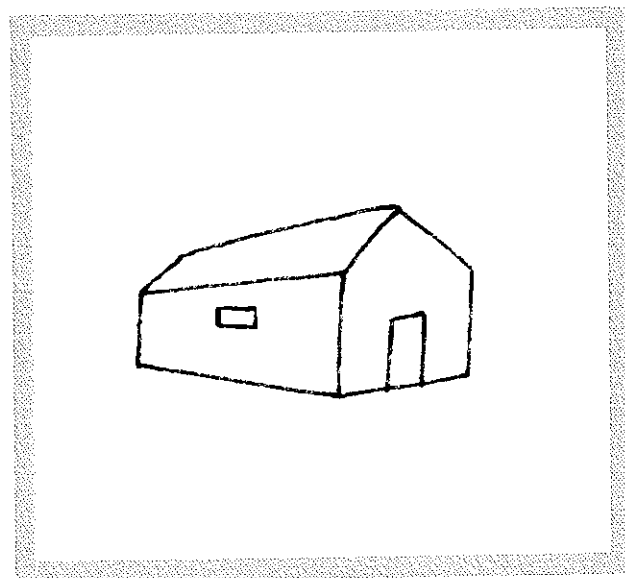

279. Παναγία Αιτωλικού: το τέμπλο (λεπτ.).

280. Αγία Παρασκευή Σταμνάς: ο διάκονος Ρωμανός.

1. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 21 (1966) Χρονικά 273.
2. Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά 196, Κ.Σ. Κώνστας, Αιτωλικόν ΑΕΕ 1, 298-299.
3. Ν. Κασομούλης, Απομνημονεύματα της επανάστασης των Ελλήνων 1821-23, Α' 380 κ.ε.
4. Βλ. το κεφ. για τα τέμπλα.
5. Βλ. το κεφ. για τους Επιταφίους.
6. Λαζαρίδης, ό.π., 196.
7. Και το εικονοστάσιο του Αγ. Νικολάου Αιτωλικού η εικόνα του Προδρόμου στο τέμπλο ζωγραφίστηκε από τον ίδιο ζωγράφο το 1835.

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΤΑΜΝΑΣ

Αποτελεί τον κοιμητηριακό ναό του χωριού και είναι μονόχωρη αίθουσα με ημικυκλική αψίδα, δίρριχτη στέγη και ξύλινη οροφή. Σώζονται τοιχογραφίες στο χώρο του ιερού και στο λιθοχτιστό τέμπλο, που, αν

και δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση, φανερώνουν δόκιμο καλλιτέχνη του 16ου αιώνα.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται η Πλατυτέρα με ανοιχτά τα χέρια και το Χριστό στο στήθος της. Από τη ζώνη των ιεραρχών διακρίνονται σήμερα μόνο ίχνη χρωμάτων. Αξιόλογη είναι η Ανάληψη, που καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος του αετωματικού μετώπου πάνω από την κόγχη. Στο κέντρο του αετώματος παριστάνεται ο Χριστός μέσα σε δόξα που κρατούν, με οκεπασμένα τα χέρια τους, αιωρούμενοι άγγελοι. Σε δύο ομάδες, κάτω αριστερά και δεξιά, απεικονίζονται οι απόστολοι σε διάφορες εκφραστικές στάσεις. Οι πτυχώσεις των ιματίων τους είναι πλαστικές και τα σώματά τους καλοσχεδιασμένα και ραδινά. Στο δεξιό όμιλο λευκοντυμένος άγγελος σε ζωηρή στάση ομιλεί στους μαθητές. Απουσιάζει η μορφή της Παναγίας. Στους συνηθισμένους χώρους αριστερά και δεξιά της κόγχης εικονίζονται οι διάκονοι Στέφανος και Ρωμανός (280). Το χαρακτηριστικό εδώ είναι ότι παριστάνονται ως τη μέση εξαιτίας μάλλον του χαμηλού ύψους της ανατολικής πλευράς. Πλάι στο Ρωμανό ο άλλος διάκονος Νικάνωρ και στο νότιο τοίχο οι άγιοι Σάββας, Σπυρίδωνας και Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Είναι ολόσωμοι, κρατούν ευαγγέλια στο αριστερό, και ευλογούν με το δεξί χέρι. Στην κόγχη της Πρόθεσης

εικονογραφείται η ΑΠΟΚΑΘΛΟCΙC. Ο Χριστός μόνος στην Άκρα Ταπείνωση χωρίς την παρουσία της Παναγίας και του Ιωάννη. Στην ποδιά της Πρόθεσης ο Ιωνάς με το κήτος, κρατώντας ειλητήριο με το στίχο: *Εβόησα εν θλή(ψει μου)* (Ιων. 2,3). Στο βόρειο τοίχο ιστορείται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας με το νεαρό Χριστό κάτω από κιβώριο. Σε πολλά τμήματα του τοίχου οι τοιχογραφίες έχουν εντελώς καταστραφεί, ενώ αυτές που σώζονται στο μεγαλύτερο μέρος τους διατηρούν μόνο τον προπλασμό.

Τέμπλο: Στο μικρό, απλό και λίθινο τέμπλο, σώζονται μερικές τοιχογραφίες που επεκτείνονται στην αρχή του βόρειου και νότιου τοίχου του κύριου ναού. Πάνω από την Ωραία Πύλη ο κοσμήτης σχηματίζει τοξωτή έξαρση, όπου ζωγραφίζονται τα λεγόμενα λυπητερά. Ο Χριστός στο σταυρό και στα πλαίνα ολόσωμες οι μορφές της Παναγίας και του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Στον κοσμήτη τοποθετείται η Μεγάλη Δέηση: Έξι απόστολοι προσωπογραφούνται αριστερά, έξι δεξιά και στο κέντρο οι μορφές του Προδρόμου και της Παναγίας, που έχουν στη μέση το Χριστό. Τρεις είναι οι μεγάλες εικόνες που ζωγραφίζονται στον τοίχο του τέμπλου. Ο Χριστός, στον τύπο Παντοκράτορα, κρατεί κλειστό ευαγγέλιο και με το δεξί χέρι ευλογεί, η Παναγία με το Χριστό στον τύπο της Οδηγήτριας και ο φτερωτός

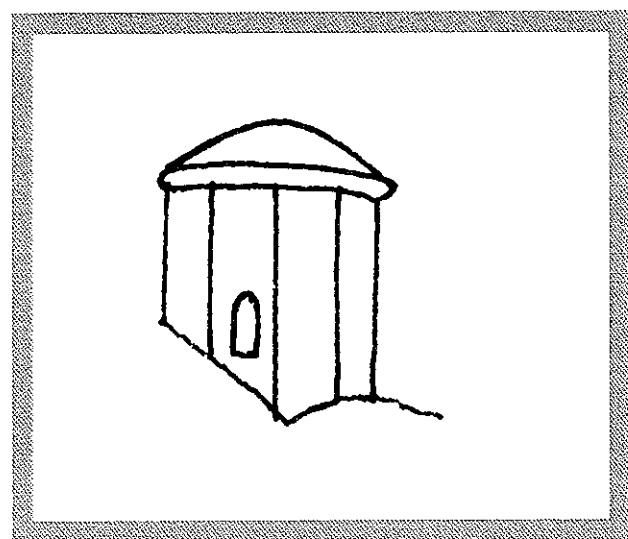
Πρόδρομος, που έχει στο αριστερό το δίσκο με το κεφάλι του ενώ ευλογεί με το δεξί. Στο εσωράχιο της Ωραίας Πύλης ζωγραφίζονται ολόσωμοι δύο μάρτυρες ως διάκονοι. Απ' αυτούς διακρίνεται σήμερα ο άγιος Παγκράτιος. Στο εσωράχιο επίσης της εισόδου της Πρόθεσης διακρίνονται αμυδρά δύο μορφές.

Στην αρχή του βόρειου τοίχου, κοντά στο τέμπλο, διατηρούνται κάπως οι μορφές του αρχαγγέλου Μιχαήλ και του αγίου Δημητρίου. Στον αντίστοιχο χώρο του νότιου τοίχου εικονίζονται η αγία Παρασκευή και πλάι της η αγία Μαρίνα. Οι τοιχογραφίες του τέμπλου έχουν πάθει μεγαλύτερες καταστροφές από εκείνες του ιερού.

Χρονολόγηση: Παρ' όλες τις φθορές και τις επιζωγραφήσεις μπορεί κανείς και σήμερα ακόμη να μελετήσει τον προσεγμένο και άνετο σχεδιασμό των μορφών, τις λεπτές και μαλακές πτυχωσεις των ενδυμάτων με τους αρμονικούς και ζεστούς χρωματικούς τόνους. Οι προσωπογραφίες είναι στέρεα τοποθετημένες, με ιδιαίτερο εκφραστικό ύφος η καθεμία, που προβάλλεται εντονότερα με τα πολλά φώτα στα πρόσωπα και στα μαλλιά, τεχνική που ήξεραν καλά να χρησιμοποιούν οι καλλιτέχνες του 16ου αιώνα. Αν κρίνουμε εξάλλου από τα θέματα που διασώθηκαν στο ιερό, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως ο καλλιτέχνης προγραμματίισε απλό εικονογραφικό πρόγραμμα και απέφυγε το πλήθος των θεματικών κύκλων κατά ζώνες που αποτελούσε βασική επιδίωξη των ζωγράφων του 17ου και 18ου αιώνα. Κυρίως όμως τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά μας δείχνουν ταλαντούχο καλλιτέχνη που έδρασε στο 16ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Παλιούρας, Θεώρηση της ζωγραφικής, 124-125.

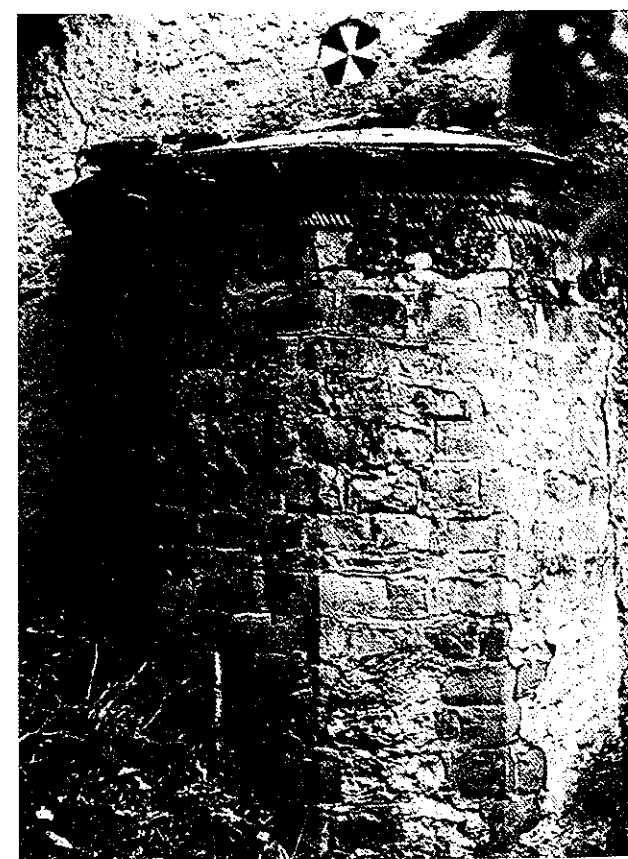
ΑΓΙΟΣ ΠΑΝΤΕΛΗΜΟΝΑΣ ΣΤΑΜΝΑΣ

Ανατολικά της Σταμνάς, σε μιά από τις δυτικότερες πλαγιές του Αρακύνθου που βλέπουν προς τη λι-

μνοθάλασσα του Αιτωλικού, βρίσκεται ο Άγ. Παντελεήμονας. Πρόκειται για μικρό μοναστήρι χτισμένο σε πυκνό δάσος από βελανιδιές και κυπαρίσσια. Ό,τι σώζεται από το παλαιό μοναστηράκι είναι ο ανατολικός τοίχος με την αψίδα του καθολικού και τα ερειπωμένα κελιά στη βόρεια πλευρά. Η αψίδα είναι πεντάπλευρη με μικρό οξυκόρυφο φωτιστικό άνοιγμα στη μέση (281). Είναι χτισμένη με πελεκητές ασβεστόπετρες τοποθετημένες σε οριζόντιες στρώσεις. Επειδή το έδαφος έχει μεγάλη κλίση από νότια προς βόρεια, η αψίδα έχει προσχωθεί νοτιοανατολικά σχεδόν ως το παράθυρο. Κάτω από το ημικυκλικό γείσο περιτρέχουν το ημικύκλιο δύο διακοσμητικές ταινίες που δημιουργούν κυμάτιο. Στο αέτωμα, πάνω από την αψίδα, ανοίγεται σταυρόσχημο κυκλικό φωτιστικό. Η αψίδα, καθώς και ολόκληρος ο ανατολικός τοίχος έχουν επιχρισθεί, όπως δείχνουν τμήματα του επιχρίσματος που διατηρούνται ακόμη.

Ο ναός ξαναχτίστηκε το 1855 πάνω στις παλαιές του μάλλον βάσεις, ενώ διατηρήθηκε η αρχική του αψίδα. Τελευταία ανακαινίστηκε και ο δεύτερος αυτός ναός. Οι ανακαινιστές εντοίχισαν στο βόρειο εξωτερικό τοίχο ασβεστόλιθο, όπου είναι χαραγμένη η παρακάτω ανάγλυφη επιγραφή με ονόματα οικογενειών της Σταμνάς:

281. Άγιος Παντελεήμονας Σταμνάς: η αψίδα.

1855 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 4

Σ.Π. ΚΟΡΔΟΣΗΣ

Γ. ΦΑΡΜΑΚΗΣ

Κ. ΤΣΟΛΚΑΣ

Π. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

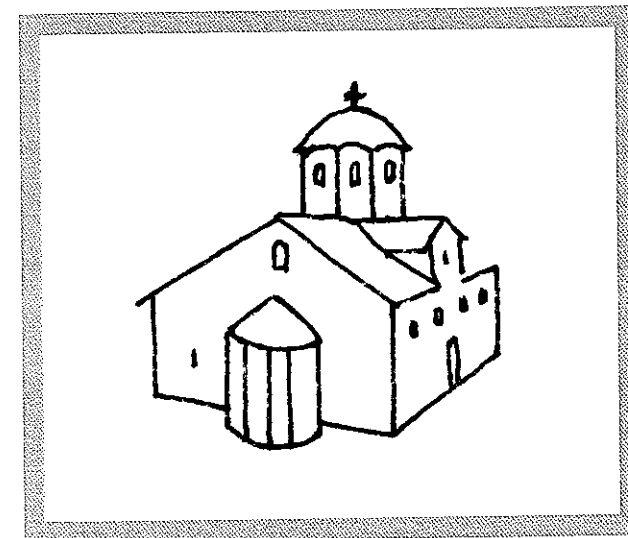
Κ. ΜΕΤΟΒΙΤΗΣ

Γ. ΑΠ(Ο) ΣΤΟΛΟΠ(ΟΥΛΟΣ) ΚΤ(ΙΣΤΗΣ)

Το καθολικό είναι στενόμακρη μονόχωρη αίθουσα χωρίς ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον.

Οι τοίχοι των κελιών αλλού σώζονται ως την οροφή και αλλού σε ύψος ενός μέτρου. Διατηρούνται οι τοξωτές θύρες και τα παράθυρα της βόρειας πλευράς. Τα κελιά και ο ανατολικός τοίχος της εκκλησίας είναι της ίδιας εποχής. Χτίστηκαν πιθανότατα στο τέλος του 18ου αιώνα.

Δυτικά της αυλής διατηρείται η χτιστή κρήνη του μοναστηριού με δύο τοξωτά αψιδώματα. Κοντά στο μοναστήρι σώζονται επίσης τμήματα προσεγμένου λιθόστρωτου δρόμου.

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΑΓΓΕΛΟΚΑΣΤΡΟΥ

Στο λοφίσκο που υψώνεται ανατολικά του Αγγελοκάστρου και απέναντι από το βυζαντινό φρούριο βρίσκεται το μοναστήρι του Παντοκράτορα, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Χριστού (282). Ο χώρος είναι περιμαντωμένος και τα κτίρια βρίσκονται στην ανατολική και στη δυτική πλευρά. Στην ανατολική σώζονται τα παλαιότερα κελιά και στη δυτική οι νεότεροι ξενώνες, η βιβλιοθήκη και το ηγουμενείο. Η είσοδος στο εσωτερικό του μοναστηριού γίνεται από την ανατολική πλευρά, όπου ανοίγεται τοξωτή μεγαλόπρεπη θύρα. Το καθολικό, στο κέντρο της αυλής, ανήκει στον σύνθετο εκείνο τύπο που σχηματίζει τρίκλιτη βασιλική στην κάτωψη και στην άνοψη σταυροειδή με τρούλλο. Πεσσοστοιχίες, με τέσσερις πεσσούς η κάθε μία, χωρίζουν τα κλίτη μεταξύ τους. Χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η μεγάλη ημικυκλική αψίδα του ιερού στην ανατολική πλευρά, που εξωτερικά ο ημικυκλικός

της κύλινδρος διασπάται ανεπαίσθητα και μετατρέπεται σε εφτάπλευρο. Στο κέντρο ανοίγεται ψευδοδίλοβο παράθυρο. Ο ναός, εκτός από τη Μεταμόρφωση του Χριστού είναι αφιερωμένος και στον άγιο Χαράλαμπο, γιατί, σύμφωνα με προφορική παράδοση¹, το μοναστήρι χτίστηκε στο χώρο όπου παλαιότερα υπήρχε ναΐσκος του αγίου. Ο τρούλλος είναι οκταγωνικός και στην κάθε πλευρά του ανοίγεται στενό μονόλοβο παράθυρο που πλαισιώνεται από τόξο με ελαφριά οξυκόρυφη απόληξη.

Οι τοίχοι του ναού χτίζονται με πελεκημένες ασβεστόπετρες που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις. Στις αετωματικές απολήξεις των δόριχτων κεραιών του σταυρού το γείσο κοσμεύεται με απλή οδοντωτή ταινία, ενώ παρόμοια διπλή ταινία περιτρέχει το γείσο της αψίδας. Στο ανατολικό αέτωμα σχηματίζεται κυκλικό φωτιστικό άνοιγμα, και στις μακριές πλευρές ανοίγονται από τρία τοξωτά στενόμακρα παράθυρα και από δύο μικρά ορθογώνια. Τα τελευταία είναι νεότερα. Στο βόρειο και στο νότιο αέτωμα τα παράθυρα είναι δίλοβα. Δυτικά, βόρεια και νότια ανοίγονται τρεις θύρες εισόδου. Το τέμπλο είναι απλό ξυλόγλυπτο. Εκτός από τις μεγάλες εικόνες, δύο σειρές στο επάνω τμήμα κοσμούνται με το Δωδεκάορτο, τα Αποστολικά και στην κορυφή με τα λυπητερά. Όλες οι εικόνες είναι νεότερες. Ο ναός δεν είναι τοιχογραφημένος.

Επιγραφές: Μεγάλη, κεφαλαιογράμματη κτητορική επιγραφή με πλίνθους απλώνεται εξωτερικά σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς. Η διατύπωσή της θυμίζει παλαιότερα μνημεία της εποχής του Δεσποτάτου, όπως π.χ. την Πρεβέντζα. Σημειώνεται το 1746 ως χρόνος της «εκ βάθρων ανακαινίσεως» του καθολικού από φιλόθεους Αιτωλούς:

ΤΟ ΑΨΜΣ' Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ
ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑ ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ
ΩΣ ΟΡΑΤΑΙ ΕΞ ΑΥΤΟΧΘΕΩΝ ΑΙΤΩΛΩΝ
ΦΙΛΟΘΕΩΝ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ.

Σε πέτρα, που είναι εντοιχισμένη στην ίδια πλευρά, σώζεται χάραγμα με το σταυρό και την ίδια χρονολογία: 1746.

Επίσης στην πρόσοψη διατηρείται υπέρθυρη, κεφαλαιογράμματη, ανάγλυφη επιγραφή σε πλαίσιο:

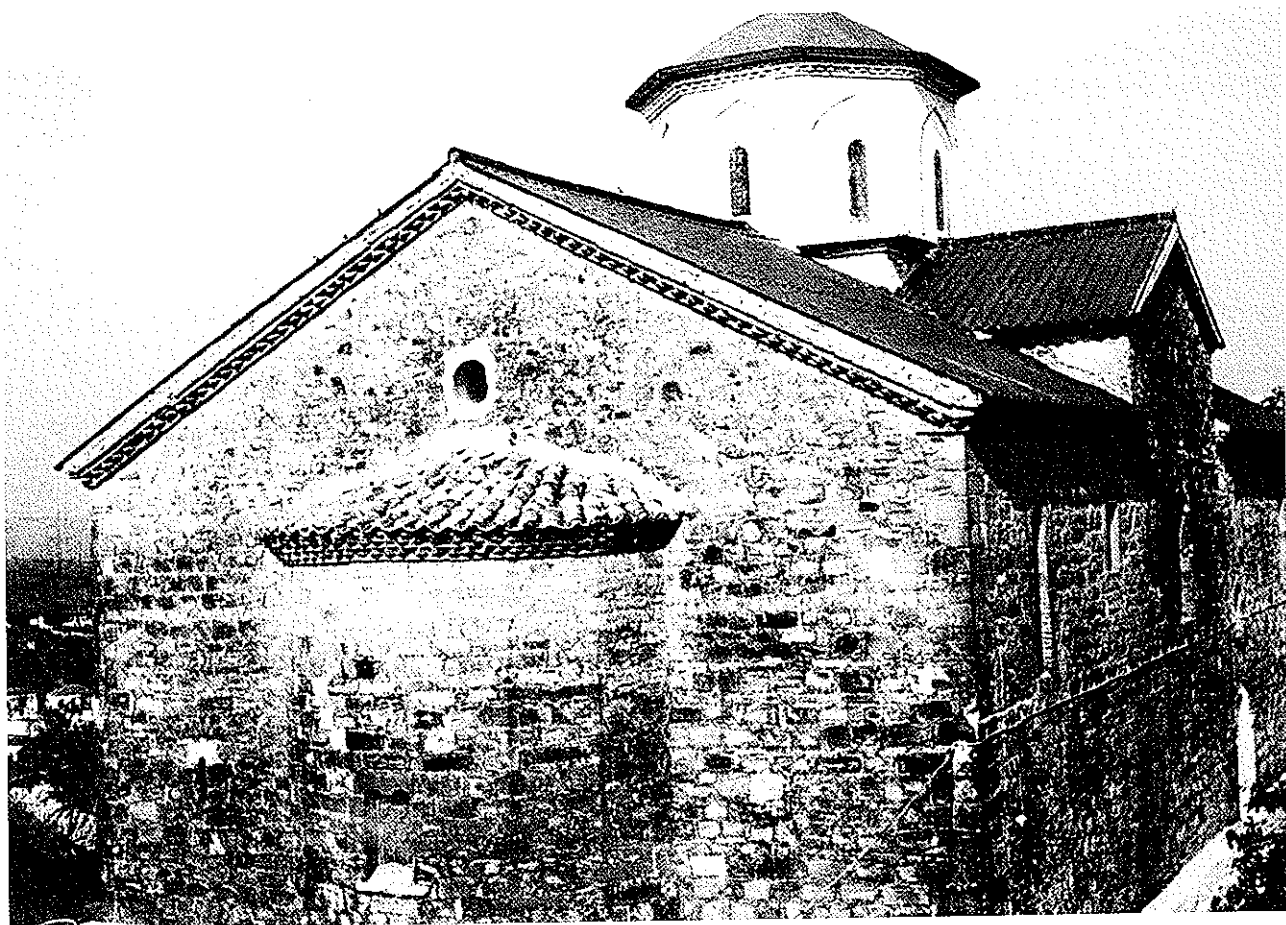
Κ(ΥΡΙ)Ε ΣΩΣΟΝ ΤΟΥΣ
ΕΥΣΕΒΕΙΣ ΚΑΙ
ΕΠΑΚΟΥΣΟΝ ΗΜΩΝ

Στον ίδιο τοίχο, προς την αριστερή γωνία, βρίσκεται το ανάγλυφο χάραγμα:

IC	XC
N	K

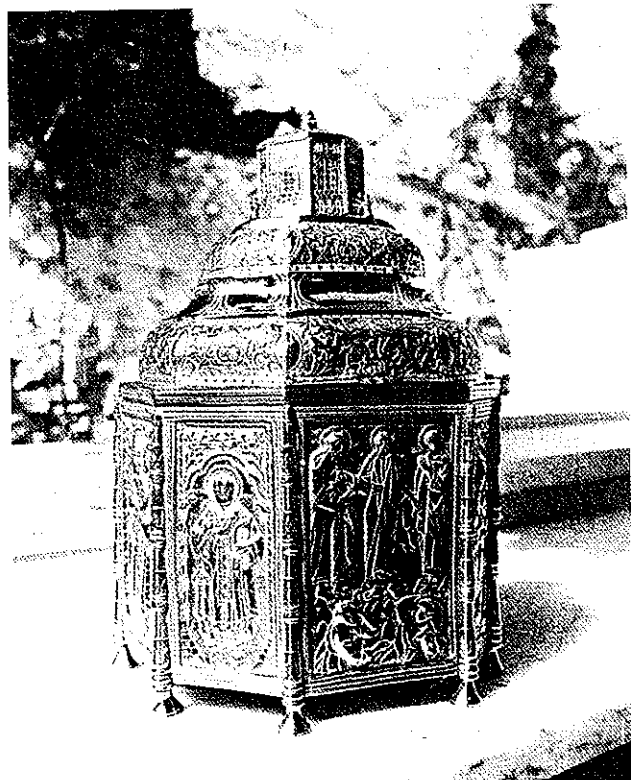
1746

Στο τέμπλο, ανάμεσα στις σειρές των εικονιδίων, υπάρχει η στερεότυπη επιγραφή: ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ.

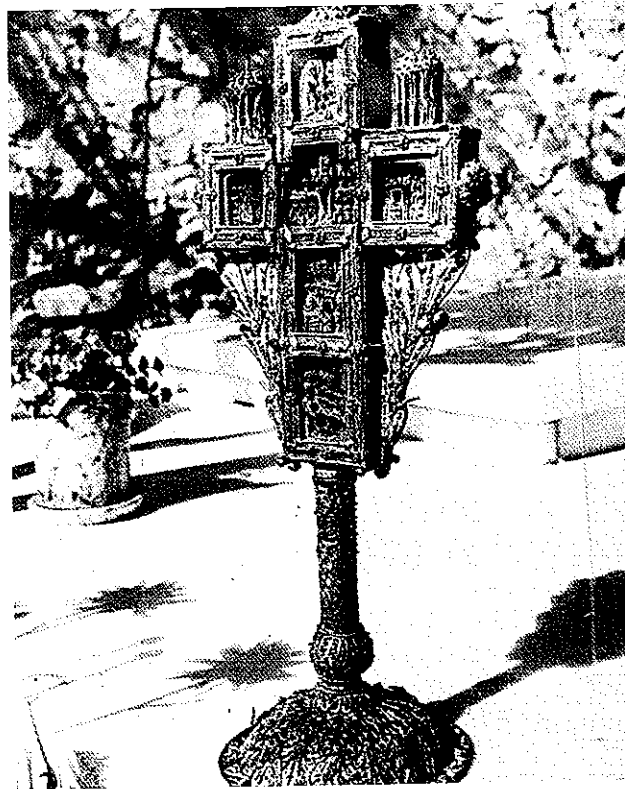
282. Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου.

283. Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου: λειψανοθήκη.

282. Παντοκράτορας Αγγελοκάστρου:

σταυρός από άργυρο και σμάλτο με το Δωδεκάορτο.

Από τα κειμήλια που διατηρούνται στον Παντοκράτορα αξιομνημόνευτα είναι δύο μικρές αργυρές λειψανοθήκες με ανάγλυφες παραστάσεις (283) και σταυρός λεπτής τέχνης από άργυρο και σμάλτο με σκηνές από το Δωδεκάορτο (284). Στη βάση του έχει χαραχθεί η επιγραφή:

ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
ΚΑΛΟΓΕΡΟΥ ΛΑΧΟΥΡΙΑ². 1748

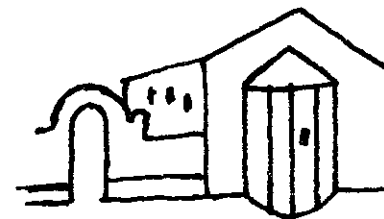
Στον ισκίο του βυζαντινού φρουρίου το νεότερο μοναστήρι του Παντοκράτορα συνεχίζει μέχρι σήμερα τη λειτουργία του.

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Χριστιανικά μνημεία εν Ακαρνανία, Α', Θεολογία 2 (1924) 370, Κ.Σ. Κώνστας, Ο Παντοκράτορας. Το μοναστήρι του Αγγελοκάστρου και οι τόποι του, περ. «Φθιώτις», 23-24 (1959) 299-308 (και σε ιδιαίτερο τεύχος Αθήνα 1960, 1-15), Αρχαιολόγος, Ο Παντοκράτωρ του Αγγελοκάστρου, ΚΟΑ 48 (1970) 448.

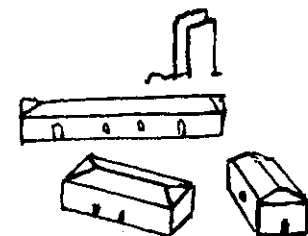
1. Παπακυριακού, 372.

2. Για την οικογένεια Λαχούρη βλ. Παπακυριακού, ό.π., 373 και Κώνστα, ό.π., 11 σημ. 11.

κού τοίχου διακρίνονται οι θέσεις τριών σκυφίων που υπήρχαν παλαιότερα. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους. Κατά καιρούς φαίνεται ότι έγιναν πολλές επεμβάσεις, και τα τελευταία χρόνια άφθονη χρήση τοιμέντου. Η κυριότερη επέμβαση έγινε στη νότια είσοδο. Οι ανακαινιστές αντικατέστησαν την παλαιά τοξωτή θύρα με νεότερη και ύψωσαν κακότεχνο τοιμεντένιο στέγαστρο. Στο υπέρθυρο της ίδιας εισόδου σώζεται αετωματικό αψίδωμα με τοξωτή κόγχη, όπου αναγράφεται η χρονολογία της οικοδόμησής του ναΐσκου: 1804

Στην πρόσοψη, στο υπέρθυρο της τοξωτής εισόδου, σχηματίζεται αβαθής κόγχη. Στο κάτω μέρος της κόγχης εξέχει ταινία από μαρμαρόπετρα, που έχει ανάγλυφο σκάλισμα: σταυρό στη μέση και κυμάτια στα άκρα. Κυκλικό επίσης φωτιστικό ανοίγεται στο αέτωμα της ίδιας πλευράς.

ΜΟΝΗ ΒΛΟΧΟΥ

Από τα μεγαλοπρεπέστερα φρούρια που υψώνονται πάνω από την πεδιάδα του Αγρινίου είναι το φρούριο του Βλοχού. Ο τόπος είναι γεμάτος από προϊστορικές, αρχαίες, βυζαντινές και νεότερες ιστορικές και καλλιτεχνικές μνήμες.

Η προϊστορική ακρόπολη των Θεστιών¹ βρίσκεται στην κορυφή πυραμίδας εφτακοσίων περίπου μέτρων. Από εκεί αντικρύζει κανείς τις πανύψηλες κορφές του Παναιτωλικού ανατολικά, τις ακίνητες λίμνες του Βραχωρίου και του Αγγελοκάστρου νότια, και τον «αργυροδίνη» Αχελώο δυτικά, μπροστά από τα Ακαρνανικά βουνά. Κάτω από την ακρόπολη, σε πλάτωμα που σχηματίζεται νότια, υψώνεται το μοναστήρι του Βλοχού, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου (97). Στο κέντρο της αυλής, που περιστοιχίζεται από παλαιότερα και νεότερα κελιά, βρίσκεται το καθολικό, απλός μονόχωρος ναός με ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Η στέγη είναι δόρυχη, και η ξυλόγλυπτη οροφή είναι κατασκευασμένη με πολλή τέχνη. Του ίδιου

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΦΟΙΝΙΚΙΑ ΑΙΤΩΛΙΚΟΥ

Στον παλιό δρόμο Αιτωλικού - Μεσολογγίου, ανάμεσα στις αλυκές της λιμνοθάλασσας, σχηματίζεται μικρή νησίδα. Φιλοξενεί από το 1804 μικρό ναΐσκο, που είναι αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου. Ο ναός είναι περιμαντρωμένος. Ανατολικά, έξω από τον τοίχο, υπάρχει κινστέρνα με νεότερο προστομαίο και πανύψηλος ευκάλυπτος.

Ο ναός είναι απλός μονόχωρος με δόρυχη στέγη εξωτερικά και ξύλινη οροφή εσωτερικά. Ανατολικά σχηματίζεται πεντάπλευρη αψίδα με μικρό, μονόλοβο, τοξωτό παράθυρο στη μέση. Στο αέτωμα του ανατολι-

285. Μονή Βλοχού: η κρήνη.

τεχνίτη πρέπει να είναι και το απλό ξυλόγλυπτο τέμπλο με το λεπτούργημένο βημόθυρο. Στο επάνω μέρος έχουν σκαλιστεί μέσα σε περιστρεφόμενα φυλάγματα, οι καβαλάρηδες άγιοι: ο Γεώργιος αριστερά που σκοτώνει το δράκοντα και ο Δημήτριος δεξιά που συντρίβει το Σκυλογιάννη (169).

Το σημερινό καθολικό, μαζί με τη σειρά των κελιών στα νότια της αυλής και την τοξωτή μεγάλη είσοδο με το διαβατικό στα δυτικά, είναι του 18ου αιώνα. Χτίστηκε στα θεμέλια παλαιότερου ναού, που με τη σειρά του είχε χτιστεί πάνω στα ερείπια βυζαντινού.

Οι εικόνες που υπάρχουν στο ναό είναι του 19ου αιώνα. Η πιο αξιόλογη είναι μία απλοϊκή και εκφραστική που παριστάνει τον Παντοκράτορα και στολίζει το Δεσποτικό. Από τα κειμήλια και τα ιερά σκεύη του Βλοχού ένα Ευαγγέλιο (εκδ. Σάρου, Βενετία 1761), μία λειψανοθήκη (όπου αναφέρεται ο κτήτορας ηγούμενος Βλοχού Άνθιμος, ο καλαρρυτινός τεχνίτης Δημήτριος Δαβαρούκας, η δωρήτρια πιθανότατα Βασιλική Στάικου και η χρονολογία 1834 Φεβρουαρίου 20), ένα δισκοπότηρο και η σφραγίδα (με την επιγραφή: Ε-

ΤΟΥΤΙ Η ΒΟΥΛΑ ΗΝΕ ΤΙΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΒΛΟΧΟ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΙΡΙ 1824) φυλάγονται στο Σκευοφυλάκιο της μονής Προυσσού².

Δείγμα της πνευματικής στάθμης του μοναστηριού αποτελεί η παραμονή σ' αυτό για μερικά χρόνια του νεαρού και μετέπειτα σοφού δασκάλου του Γένους Ευγενίου Γιαννούλη του Αιτωλού (1590/5 - 1682).

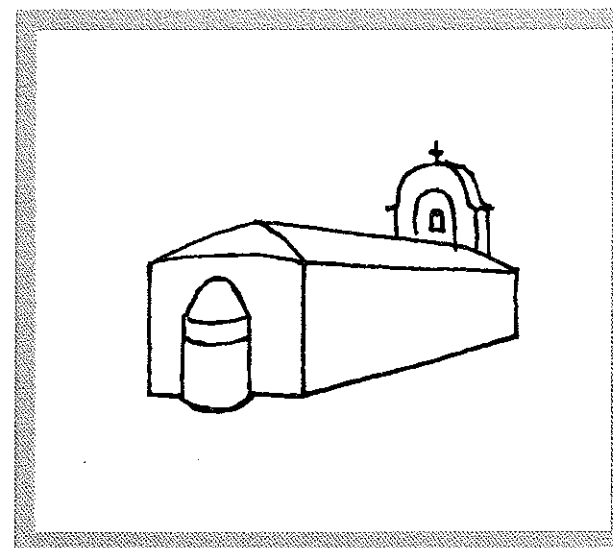
Λίγο νοτιότερα σώζονταν τα ερείπια της Αγίας Τριάδας, παλαιολόγειας εποχής. Τα τελευταία χρόνια ανοίχτηκε αγροτικός δρόμος που ισοπέδωσε σχεδόν ολόκληρο το σημαντικό αυτό αρχιτεκτόνημα. Χαμηλότερα από το μοναστήρι, και κάτω από αιωνόβια πλατάνια, σώζεται η παλαιά κρήνη. Στολίζεται με τοξωτή οδοντωτή ταινία (285).

Βιβλιογραφία

Αρχαιολόγος, Το κάστρο του Βλοχού, ΚΟΑ 57 (1971) 95-96.

1. Στεργιόπουλος, Αρχαία Αιτωλία, 51-53.

2. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Το σκευοφυλάκιο της Μονής Προυσσού, ΑΔ 21 (1966) Χρονικά 275, 278, 280, 282.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΛΟΧΟΥ

Ο ενοριακός ναός του Άνω Βλοχού είναι αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο. Πρόκειται για απλή μονόχωρη αίθουσα που σχηματίζει, ανατολικά ημικυκλική αψίδα, την οποία διατρύπα στενό δίλοβο παράθυρο χωριζόμενο με πεσσίσκο. Στην ποδιά του παραθύρου και σε ολόκληρο το ημικύκλιο εξέχει λίθινη ταινία.

286. Άγιος Νικόλαος Βλοχού.

Δεύτερη διακοσμητική ταινία, όπου με λεπτά κεραμίδια επαναλαμβάνονται μισοί ρόμβοι, περιτρέχει την αψίδα λίγο κάτω από το γείσο (286). Επίσης ανάμεσα στο παράθυρο και στην κεραμιδωτή ταινία έχει σκαλιστεί σταυρός. Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι η σχεδόν πυραμιδωτή στέγαση της αψίδας, ενώ ανάμεσα στους λίθους της αψίδας, στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς, τοποθετούνται απλές σειρές πλίνθων. Οι τοίχοι του ναού χτίζονται με ελαφρά επεξεργασμένους λίθους και γωνιάζονται με πελεκητές ασβεστόπετρες. Η στέγη είναι δίρριχτη, αλλά στις δύο στενές πλευρές καταλήγει στο λεγόμενο μισό κεντρί. Στη δυτική είσοδο κτίστηκε πρόσφατα απλό κωδωνστάσιο.

Ο ναός δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί εξαιτίας των πολλών επισκευών που έχουν γίνει κατά καιρούς. Αν κρίνουμε από τα χαρακτηριστικά της αψίδας, πρέπει να τον χρονολογήσουμε στον 17ο αιώνα. Φαίνεται όμως ότι το κτίριο ξαναχτίστηκε χωρίς να γκρεμιστεί η κόγχη του παλαιότερου ναού, που παρέμεινε μάρτυρας της αρχικής κατασκευής. Υπέρθυρη επιγραφή, σε σκαλιστό λίθο εντοιχισμένο στο νότιο τοίχο, διασώζει τη χρονολογία κατασκευής και το όνομα του κτήτορα Γεωργίου Πολιτάκη:

1769 ΚΙΡ ΓΙΟΡΓΑ/ΚΙ ΠΟΛΙΤΑ/ΚΙ ΚΤΙΤΟΡΟΣ¹

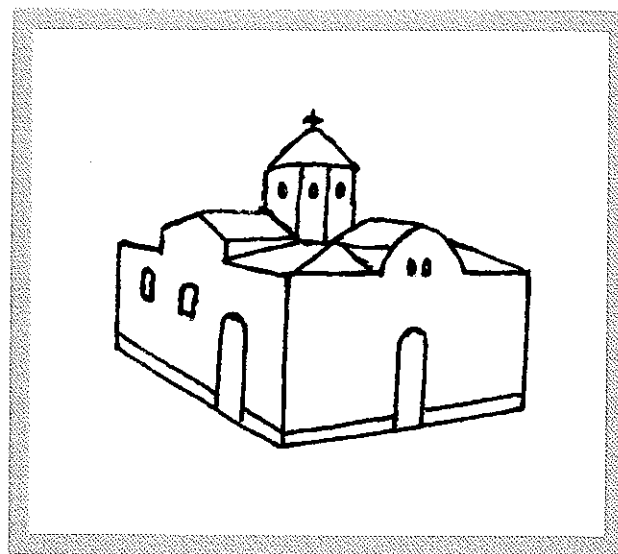
Από την ίδια εποχή σώζονται τρεις μικρές φορητές εικόνες:

α) Κοίμηση της Θεοτόκου: Πολυπρόσωπη και καλοσχεδιασμένη. Οι χρωματικοί τόνοι είναι ήρεμοι και τα χρώματα απαλά και θερμά.

β) Σταύρωση: Εικονίζονται μόνο τρία πρόσωπα. Εδώ διακρίνονται καλύτερα οι σχεδιαστικές και χρωματικές ικανότητες του ζωγράφου.

γ) Ανάσταση του Λαζάρου: Πολυπρόσωπη. Όπως και οι άλλες, φανερώνει καλλιτέχνη που ήξερε να χρησιμοποιεί καλά παλαιότερα πρότυπα.

Και οι τρεις εικόνες, όπως δείχνουν τα τεχνотροπικά τους χαρακτηριστικά, πρέπει να είναι σύγχρονες με τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού, δηλ. του 1769. Στόλιζαν με άλλα εικονίδια του Δωδεκαόρτου το τέμπλο, που αντικαταστάθηκε στα τέλη του προηγούμενου αιώνα από νεότερο και τοποθετήθηκαν εικονίδια Αποστόλων χωρίς καλλιτεχνική αξία.

ΜΟΝΗ ΚΑΤΕΡΙΝΟΥΣ

Το ιστορικό μοναστήρι βρίσκεται σε βόρεια πλαγιά του Αρακύνθου, τρία χιλιόμετρα πάνω από τη Γαβαλού. Δεν έχει εξακριβωθεί η προσωνομία «Κατερινού». Πιθανότατα δηλώνει τοπωνύμιο. Στους κατοίκους της περιοχής το μοναστήρι είναι γνωστό ως «η

287. Μονή Κατερινούς: το παλαιό Καθολικό.

Παναγία η Κατερινού». Η τοπική παράδοση κάνει λόγο για τη βοσκοπούλα Κατερίνα, που με εντολή της Παναγίας έχτισε εικονοστάσι στον τόπο όπου αργότερα ιδρύθηκε το μοναστήρι. Τα διώροφα κελλιά είναι χτισμένα στη βόρεια και στη δυτική πλευρά και προς το μέρος της αυλής σχηματίζουν καμαροσκέπαστη στοά στο ισόγειο κα ξυλόστεγη στον όροφο (98). Το 1968 η ξύλινη καμαροσκέπαστη στέγη αντικαταστάθηκε με τσιμεντένια. Στη μέση της δυτικής πλευράς βρίσκεται παλαιά βρύση.

Το καθολικό κατέχει το κέντρο περίπου της αυλής. Ως το 1979 υψωνόταν τρίκλιτη πέτρινη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος. Οι υπερυψωμένες στέγες κεντρικού και εγκάρσιου κλίτους σχημάτιζαν σταυρό. Στη διασταύρωσή τους υψωνόταν οχταγωνικός τρούλλος με στενόμακρα μονόλοβα παράθυρα σε κάθε πλευρά (287). Στην ανατολική πλευρά το κεντρικό κλίτος κατέληγε σε εφτάπλευρη αψίδα. Πάνω από τη βόρεια θύρα υπήρχε κεφαλαιογράμματα επιγραφή σκαλισμένη σε μαρμαρίνη πλάκα:

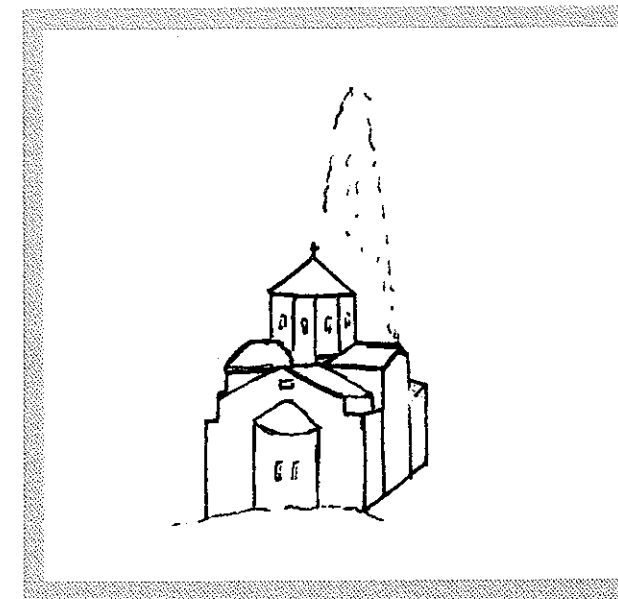
1770 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 10 / ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο
ΠΑΝΣΕΠΤΟ(Σ) ΚΑΙ ΘΕ(Ι)/ΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ
ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΘΕΟΤΟ/ΚΟΥ ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ
ΕΞΟΔΟΥ/ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΚΑΘΗΓΟΥ/ΜΕΝΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΪΣΙΟΥ
ΙΕΡΟΜΟ/ΝΑΧΟΥ ΚΑΛΗΝΗΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ/
ΑΔΕΛΦΩΝ ΕΙ(Ε)Ρ(Ο)ΜΟΝΑΧ(ΩΝ)

Στην πρόσοψη με εντοιχισμένα κεραμίδια η επιγραφή: ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ 1769.

Το 1979 κατεδαφίστηκε το παλαιό καθολικό, που είχε χτιστεί πριν από διακόσια χρόνια, και στη θέση του χτίστηκε τρίκλιτη τσιμεντένια βασιλική με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος. Αλλά και το καθολικό του 1770 είχε χτιστεί πάνω σε παλαιότερο ναό δεδομένου ότι οι αρχαικές πληροφορίες για το μοναστήρι φτάνουν ως το 1725. Το μοναστήρι παλαιότερα πρέπει να είχε καλή βιβλιοθήκη. Αναφέρονται ανάμεσα στα βιβλία ευαγγέλιο του 1686, που εκδόθηκε από τον Ν. Γλυκύ στη Βενετία αφιερωμένο στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελέτιο Τυπάλδο, και «βιβλίον επιγραφόμενον Μέλισσα» που τυπώθηκε από τον ίδιο εκδότη στη Βενετία το 1680. Στα περιθώρια του δεύτερου βιβλίου βρέθηκαν από τον Παπακυριακού ενθυμήσεις του 1725, που γράφτηκαν «δια χειρός ταπεινού επισκόπου Ησαΐα». Από τις εικόνες που σώζονται αξιομνημόνευτη είναι αυτή που παριστάνει την ένθρονη Θεοτόκο στον τύπο της Οδηγήτριας. Κρατεί το Χριστό στην αγκαλιά της και περιβάλλεται από δύο αγγέλους και τέσσερις προφήτες που κρατούν ειλητάρια. Στο επάνω μέρος σημειώνεται: Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ. Κάτω επιγραφή χρονολογημένη και ενυπόγραφη: «1865 Μαρτίου 26 Χειρ Ιω. Ζωγράφου. Δια συνδρομής Αγαθαγέλου ιερομονάχου της Μονής Κατερινού». Σήμερα το μοναστήρι είναι γυναικείο.

Βιβλιογραφία

Αρχ. Σωφρ. Παπακυριακού, Ο ναός της Μονής Κατερινούς, «Θεολογία», 3 (1925) 51-52, ίδιος, Ιδιόχειροι σημειώσεις του επισκόπου Ησαΐα και τινος αγνώστου της Μονής Αγ. Θεοδώρων, ΔΙΕΕ 1 (1928) τευχ. Α' 146, Π.Λ.Βοκοτόπουλος, ΑΔ 24 (1969) Χρονικά 245, Θ. Αποστολόπουλος, Παναγία η Κατερινιώτισσα, «Στερεά Ελλάς», 16 (1970) 142.

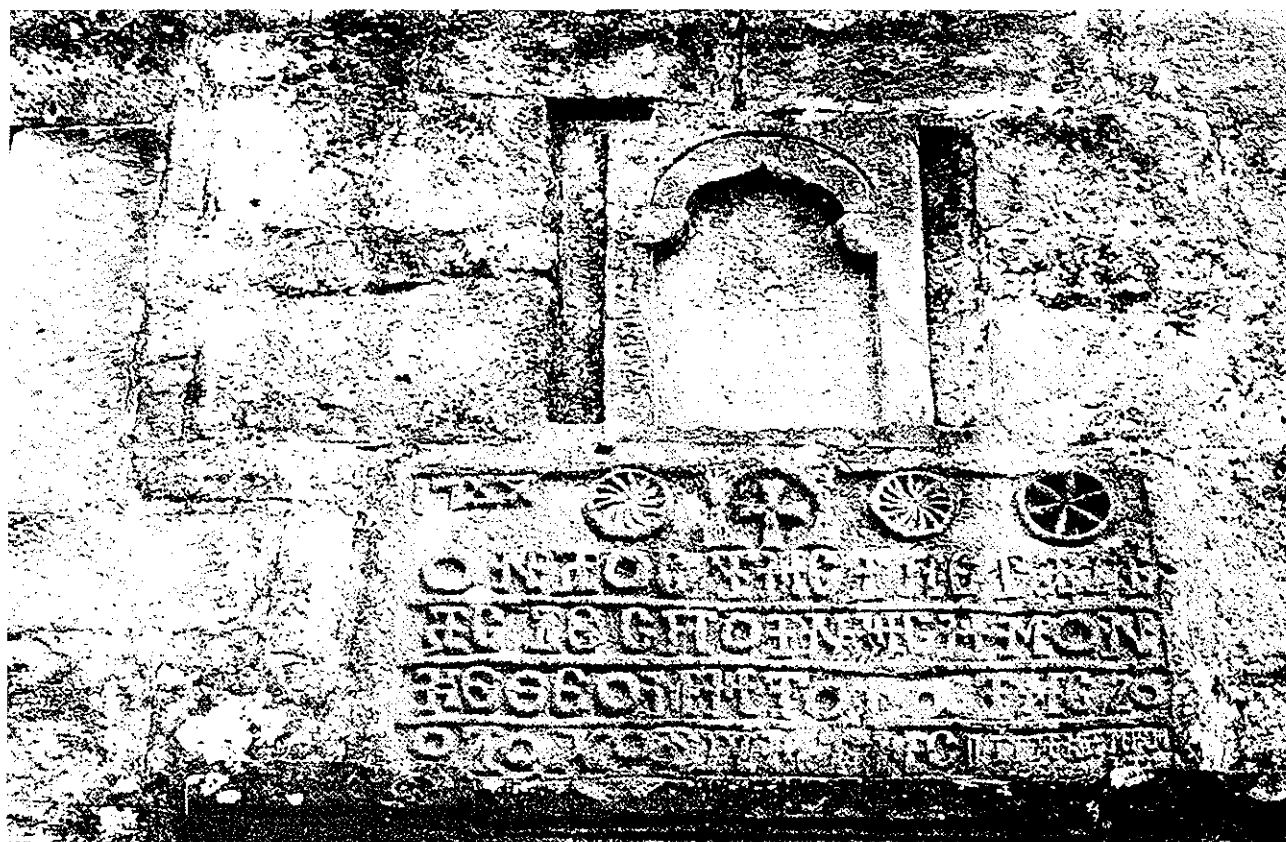

ΚΕΛΛΑΚΙ ΓΑΒΑΛΟΥΣ

Ξεκινώντας από τη Γαβαλού και ύστερα από πορεία δύο ωρών στις δασωμένες πλαγιές του Αρακύνθου (= Ζυγού) φτάνει κανείς στο Κελλάκι¹. Σε λάκκωμα με πυκνή βλάστηση, που περιτριγυρίζεται από τους όγκους των βράχων βρίσκεται το κομψό καθολικό μικρού μοναστηριού αφιερωμένο στη Ζωδόχο Πηγή (82). Είναι χτισμένο το 1788. Η τοπική παράδοση αναφέρει, πως, μετά την Έξοδο του Μεσολογγίου, εδώ βρήκαν φιλοξενία μερικοί από τους πρόσφυγες².

Στη νοτιοδυτική γωνιά του μοναστηριού διακρίνονται ερείπια παλαιών κελλιών, ενώ βορειοανατολικά, δίπλα στη βρύση, το κελλί που υπάρχει είναι νεότερο. Το μοναστήρι είναι γνωστό στην περιοχή ως Κελλάκι ή Κελλί, όνομα που πήρε προφανώς σε παλαιότερη εποχή από κάποιο κελλί που θα υπήρχε εκεί πριν χτιστεί ο ναός. Ο προαύλιος χώρος δεν είναι περιτειχισμένος από όλες τις πλευρές εξαιτίας ίσως της ανωμαλίας του εδάφους. Ο ναός ανήκει στην κατηγορία των σταυροειδών με τρούλλο. Στην ανατολική του πλευρά σχηματίζεται ημικυκλική αψίδα που διατρύπα δίλοβο παράθυρο χωρισμένο με πεσσίσκο. Εξωτερικά ο κύλινδρος της αψίδας παρουσιάζεται εφτάπλευρος. Οι τοίχοι έχουν χτιστεί με καλοπελεκημένες ασβεστόπετρες που τοποθετούνται σε ίσες στρώσεις και δημιουργούν αρμονικό σύνολο. Η επιμέλεια και η καλαισθησία του τεχνίτη φαίνονται και από το μνημειώδη

288. «Κελλάκι» Γαβαλούς: επιγραφή.

χαρακτήρα που έδωσε στις δύο εισόδους δυτικά και βόρεια. Στη δυτική σκάλισε υπέρθυρο τριφυλλόμορφο πέτρινο κόσμημα και ψηλότερα διακόσμησε την πρόσοψη με ανάγλυφο σταυρό, τα συμβολικά γράμματα ΙC ΧC ΝΙ ΚΑ, αστέρια και κυπαρίσια. Στη βορεινή, όπου το τοξωτό πλαίσιο διαγράφεται μέσα σε ορθογώνιο, υπάρχει οκαλιστή υπέρθυρη επιγραφή πάνω στην πέτρα (288)³.

1788

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙ/ΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΟΝ/
ΚΕ ΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΖΟ/ΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ

Οι τέσσερις απολήξεις των κεραίων του σταυρού της σταυρόσχημης στέγης είναι αετωματικές, ενώ στο κέντρο υψώνεται ευρύς οκταγωνικός τρούλλος. Σε κάθε πλευρά του τρούλλου ανοίγεται στενόμακρο μονόλοβο παράθυρο στεφόμενο από διπλό πλατύ λίθινο τόξο, που με έξεργους πεσίσκους σχηματίζει αψίδωμα.

Εσωτερικά ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερις κίονες που δημιουργούν στη βάση τους ορθογώνιο και στέφονται από αντίστοιχα τόξα, τα οποία υποβαστάζουν το βάρος του με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων. Η κυκλική διάταξη των πελεκημένων λίθων στο εσωτερικό του τρούλλου, εκτός από την καλλιγράμμη όψη, προσδίδει ελαφρότητα και μειώνει τον όγκο. Τα τόξα των πλάγιων πλευρών ακουμπούν στους τοίχους, και έτσι σχηματίζονται καμάρες μόνο ανατολικά

και δυτικά του τρούλλου. Οι τοίχοι έχουν πάχος 1 μέτρου, για να μπορούν να δέχονται και να εξουδετερώνουν τις πιέσεις του τρούλλου. Εκτός από τους κίονες, που υποβαστάζουν τον τρούλλο, ανατολικά και δυτικά στις μακριές πλευρές εντοιχίζονται άλλοι δύο κίονες που συνδέονται με τους μεσαίους με χαμηλότερα τόξα. Έτσι στους πλάγιους τοίχους αναπτύσσεται κιονοστοιχία και τοξοστοιχία. Στο μεγάλο κεντρικό τόξο ανοίγονται τρία τοξωτά παράθυρα (δύο κάτω και ένα επάνω), ενώ στα πλαϊνά τόξα από ένα. Όλα είναι πλατύτερα εσωτερικά και στενόμακρα εξωτερικά, σαν πολεμίστρες.

Στο κέντρο του δαπέδου, κάτω από τον τρούλλο, έχει τοποθετηθεί λίθινη πλάκα με δικέφαλο αετό και ανθέμια.

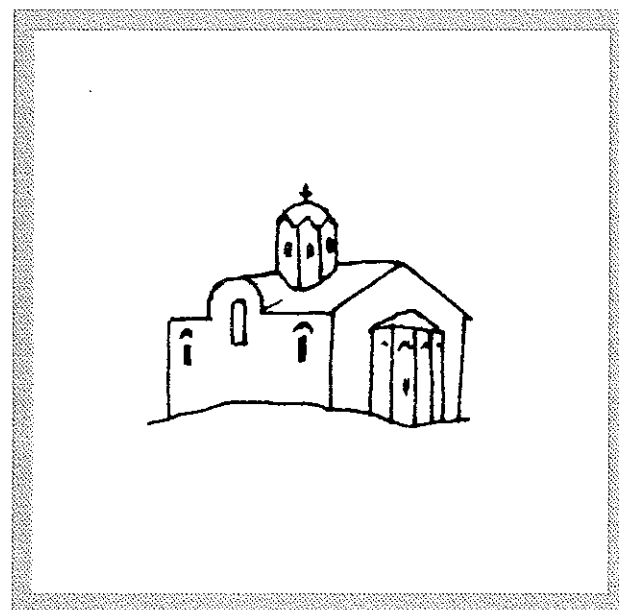
Μικρή χαμηλή είσοδος, ίσως μεταγενέστερη, ανοίχτηκε στη νότια πλευρά, κοντά στο δυτικό τοίχο. Οι ανατολικοί κίονες συνδέονται με απλό ξύλινο τέμπλο που καθορίζει το χώρο του ιερού, ενώ οι δυτικοί διαμορφώνουν τον εγκάρσιο νάρθηκα.

Στο τέμπλο υπάρχουν σήμερα τρεις εικόνες: Η μία εικονίζει το Γενέσιο της Θεοτόκου, με την επιγραφή: Δαπάνη Σεραφίμ Ιερομονάχου 185... Της ίδιας τεχνοτροπίας είναι και οι δύο άλλες, που εικονίζουν το Χριστό Παντοκράτορα και τον Πρόδρομο.

Στη δυτική πλευρά του ναού υψώνεται τεράστιο αιωνόβιο κυπαρίσι. Είναι διπλάσιο από το ύψος του

ναού και η τοπική παράδοση το ανάγει στα πρώιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Μ' αυτό ίσως συνδέεται και το κελλάκι του πρώτου αναχωρητή που ασκήτεψε στον ίδιο χώρο.

1. Θύμιος Αποστολόπουλος, Το κελλί της Γαβαλούς (Οδοιπορικό), «Στερεά Ελλάς», τευχ. 4 (Μάιος 1969) 37-38.
2. Ίδιος, 38.
3. Βλ. και Σωφρ. Παπακυριακού, Μονή του Κελλίου Γαβαλούς, ΠΟΚ 15 (1930) 127.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ

Τρία χιλιόμετρα βορειοδυτικά του χωριού Σιβίστα (= Ελληνικά) σε καταπράσινη πλαγιά του Ζυγού, ανάμεσα σε πυκνό δάσος από καστανιές και βελανιδιές, βρίσκεται το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου. Το καθολικό εξωτερικά ανήκει στον σταυρεπίστεγο τύπο (289). Στη συνάντηση των κεραίων του σταυρού υψώνεται οκταγωνικός τρούλλος, στις πλευρές του οποίου ανοίγονται ισάριθμα μονόλοβα παράθυρα. Χαρακτηριστικό της ημικυκλικής αψίδας είναι η τριπλή διακοσμητική κεράμνη ταινία κάτω από το γείσο και το δίλοβο τοξωτό άνοιγμα που χωρίζεται με κιονίσκο. Εσωτερικά ο ναός είναι μονόχωρος, ενώ 4 πεσσοί συνδέόμενοι με τους πλευρικούς τοίχους στηρίζουν τόξα τα οποία με τη βοήθεια σφαιρικών τριγώνων κρατούν το βάρος του τρούλλου. Ο ναός είναι λιθόχτιστος και ο ανατολικός τοίχος του ιερού είναι του 1696. Στη θέση του υπήρχε παλαιότερος που καταστράφηκε στις μάχες μεταξύ των μισοφόρων των Βενετών και του αρματολού του Ξηρομέρου Πάνου Μείντση, που είχε τη βοήθεια και του συνταγματάρχη Γιαννάκη Λουντερέκα. Ο νέος ναός (του 1696) έγινε με εράνους και σύμφωνα με το παλαιό σχέδιο¹, φαίνεται όμως ότι δεν αγιογραφήθηκε τότε. Αλλά και ο δεύτερος αυτός να-

ός, κατά μαρτυρία του Παπακυριακού (που έγραφε το 1928), «κατέρρευσε και πρό δεκαετίας ομοιομόρφως και πάλιν ανηγέρθη συνδρομή εύσεβων χριστιανών. Έκ του ναού του Λουντερέκα διεσώθη ο τοίχος του αγίου βήματος και αι ιδρυτικά επιγραφαί του Λουντερέκα έντειχίσθησαν έν τῷ ανατολικῷ (διάβαζε βορειῷ) τοίχῳ»². Έτσι μαθαίνουμε πως κατά τη διάρκεια της τρίτης αυτής κατασκευής οι τεχνίτες εντοιχίσαν στη βόρεια εξωτερική πλευρά δύο σκαλιστές μαρμάρινες επιγραφές της δεύτερης κατασκευής του 1696.

Η πρώτη (290), κοντά στο ιερό, μας αποκαλύπτει τα ονόματα των κτητόρων Κολονέλου Γιαννάκη Λουντερέκα και των συναδέλφων του Γεωργίου Δαπαβίτσα και Δήμου Λούτα. Είναι ενδεικτικό πως την ίδια εποχή (1698) ο συνταγματάρχης Γιαννάκης Λουντερέκας, που οργάνωσε στρατιωτικά τα αρματολικά Παρνασσίδας και Δωρίδας (του αρματολού Κούρμα) και Ακαρνανίας, Αιτωλίας και Ναυπακτίας (του αρματολού Μείντση) και είχε έδρα το Λιδωρίκι³, χτίζει και την Αγία Παρασκευή Αστροβίτσας Αιτωλικού, πράγμα που φανερώνει την ισχυρή επιρροή του στον αιτωλικό χώρο. Αναφέρονται ακόμη ο Ναυπάκτου και Άρτης Μελέτιος (1691 - 1697), ο γνωστός γεωγράφος από τα Ιωάννινα, και τα ονόματα Μάρκος και Ανθούλα που αποτελούσαν προφανώς ζευγάρι συνδωρητών,

+ ΕΚΤΙΣΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΣΙΝΑΔΕΛΦΙ Κ ΚΤΙΤΟΡΙ. ΓΙΑΝΝΑΚΗ ΛΟΥΝ
ΤΟΥΡΕΚΑ ΚΟΛΟΝΕΛΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΔΑΠΑΒΙΤΖΑ
ΔΙΜΟ ΛΟΥΤΑ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ
ΜΑΡΚΟ Κ ΑΝΘΟΥΛΑ
ΕΤΟΣ ΧΘ ΑΧΨ

Η δεύτερη επιγραφή, εντοιχισμένη προς τα δυτικά της ίδιας πλευράς, αναφέρει ως κτήτορα μόνο τον επίσκοπο Γεώργιο Λούτα και τον ηγούμενο Σεραφείμ με τον ιερομόναχο Δομέτιο. Φαίνεται πως όλα τα πρόσωπα που μνημονεύονται και στις δύο επιγραφές συνέβαλαν το καθένα με τον τρόπο του, στο χτίσιμο και στην αποπεράτωση του ναού μέσα στο 1696.

+ ΑΧΨ ΕΚΤΙΣΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ Ο ΚΤΙΤΟΡΑΣ ΓΕ
ΩΡΓΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ Ο ΛΟΥΤΑΣ Ι
ΓΟΥΜΕΝΟΣ ΣΕΡΑΦΗΜ ΙΕΡΟΜΟΝ
ΑΧΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΕΤΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑ
ΧΟΣ

Στο αέτωμα της ανατολικής πλευράς, πάνω από την κόγχη διατηρούνται μέχρι σήμερα εντοιχισμένα δύο σκυφία με πολύχρωμη διακόσμηση.

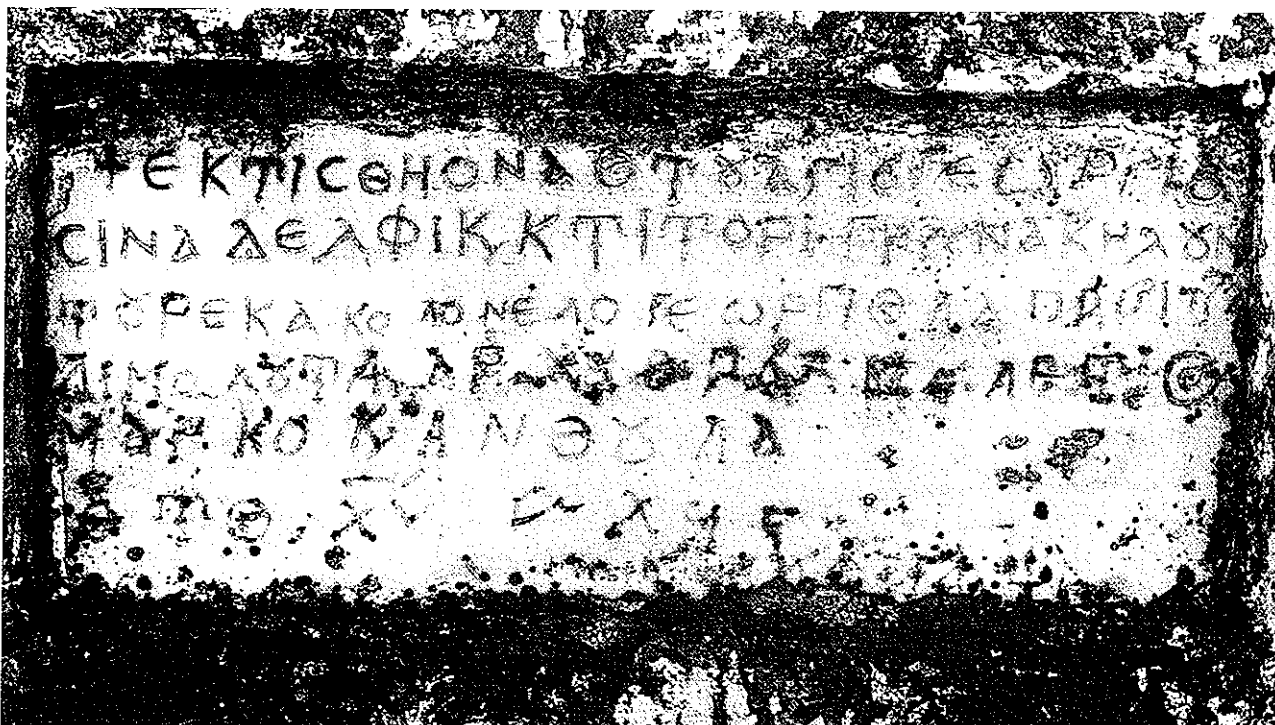
Τα σωζόμενα κελλιά, ανατολικά και δυτικά της περιμαντρωμένης αυλής, αποτελούν νεότερες κατασκευές.

Τοιχογραφίες: Μόνο στην ανατολική πλευρά του ιερού σώζονται οι τοιχογραφίες με το γνωστό στιλιζαρισμένο ύφος του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Στην κόγχη Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ με ανοι-

289. Άγιος Γεώργιος Ελληνικών: το καθολικό.

290. Άγιος Γεώργιος Ελληνικών: κτητορική επιγραφή.

χτά τα χέρια. Έχει στο στήθος μέσα σε λευκό διάκο το Χριστό που ευλογεί με τα δύο χέρια (141). Στα πλάγια της κεφαλής της Παναγίας δύο αρχάγγελοι σε μικρογραφία σεβίζουν με σκεπασμένα τα χέρια. Κάτω από την Πλατυτέρα οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος, Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος και Αθανάσιος κρατούν στα χέρια τους ενεπίγραφα ειλητήρια.

Οι τοιχογραφίες της ανατολικής πλευράς του ιερού είναι χωρισμένες σε τέσσερις επάλληλες ζώνες, απ' όπου συμπεραίνουμε και τη διάταξη που υπήρχε στο εικονογραφικό πρόγραμμα των υπόλοιπων χώρων του ναού. Πλάι στην κόγχη αριστερά εικονίζεται ολόσωμος ο πρωτομάρτυρας άγιος Στέφανος με τη λιβανωτίδα και το θυμιατήρι, και δεξιά ο άγιος Ρωμανός ο Μελωδός και ο άγιος Γρηγόριος ο θαυματουργός. Στη δεύτερη στενή ζώνη ανάμεσα από στηθάρια με κληματίδες προβάλλουν ως την οσφύ, κρατώντας ευαγγέλια και ευλογώντας, οι άγιοι Διονύσιος, Ιωάννης ο Ελεήμονας, Άνθιμος και Υπάτιος.

Σε τρίτη πλατιά ζώνη παριστάνεται η Λειτουργία των ουράνιων δυνάμεων. Η παράσταση είναι χωρισμένη στα δύο. Αριστερά ο Χριστός ολόσωμος ευλογεί τους αγγέλους, που περιφέρονται με τον επιτάφιο στα κεφάλια τους συνοδευόμενοι από Χερουβεϊμ, Σεραφεϊμ και τροχούς που φτερουγίζουν ψάλλοντας τον Τρισάγιο Ύμνο Άγιος, Άγιος, Άγιος. Δεξιά ο ίδιος ο Χριστός, ως Μέγας Αρχιερεύς, θυμιάζει τους αγγέλους που προσέρχονται στην ίδια διάταξη και με την ίδια συνοδεία.

Σε τέταρτη ψηλότερη ζώνη εικονίζονται δύο παραστάσεις: αριστερά η Πεντηκοστή και δεξιά η Φιλοξενία του Αβραάμ.

Γενικά ο ζωγράφος ακολουθεί το τυποποιημένο πρόγραμμα της εποχής του. Κάτω από τις επιζωγραφήσεις διακρίνεται η σχεδιαστική απλοϊκότητα, ο φόρτος των διακοσμητικών αμφίων και η φωτογραφική απόδοση των στάσεων και των χειρονομιών, στοιχεία που δείχνουν μέτριο ζωγράφο που του λείπει η πρωτοτυπία, η έμπνευση και η άρτια τεχνική γνώση.

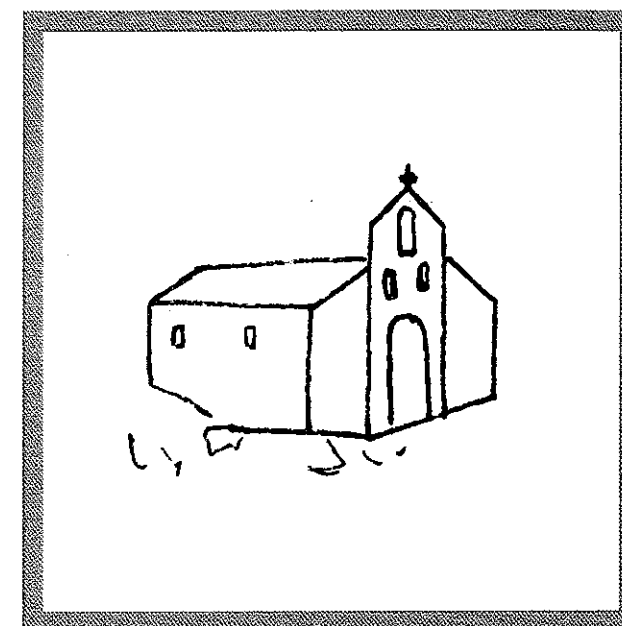
Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Επιγραφαί Αγίου Γεωργίου Συβίστης Μακρυνηίας, ΠΟΚ 7 (1929) 55, Ίδιος, ΔΙΕΕ, 1 (1928) τευχ. Α' 146-147, Κ.Σ. Κώνστας, Άγιος Γεώργιος ΑΕΕ 1, 97, Αρχαιολόγος, Άγιος Γεώργιος Σιβίστας Ζυγού, ΚΟΑ 57 (1971) 94-95.

1. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς, 406: «Επειδή δε τότε κατεστράφη ο εν Σιβίστη ναός του αγίου Γεωργίου δι' εράνου αργότερον ανεκτίσθη ομοιομόρφως».

2. Παπακυριακού, ΔΙΕΕ, 147.

3. Σάθας, ό.π., 405.

ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΤΟ ΠΥΡΓΙ

Στο χωριό Πυργί (παλαιά Βελάουστα) Αγρινίου σώζεται ο παλαιός ναός του Αγίου Αθανασίου. Είναι απλή μονόχωρη αίθουσα με εξωνάρθηκα στα δυτικά. Η επικοινωνία κύριου ναού και νάρθηκα γίνεται με μικρή θύρα. Ανατολικά σχηματίζεται ημικυκλική ασπίδα, ενώ δυτικά υψώνεται κωδωνοστάσιο με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα στην είσοδο, δίλοβο τοξωτό πιο πάνω και μονόλοβο στην κορυφή. Η στέγη είναι δίρριχτη και στους πλάγιους τοίχους ανοίγονται μικρά ορθογώνια παράθυρα. Δεύτερη είσοδος υπάρχει στη νότια πλευρά. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ελαφρά πελεκητές πέτρες και άφθονο κονίαμα. Το μεγαλύτερο τμήμα του επιχρίσματος που εκάλυπτε όλες τις πλευρές έχει τώρα καταπέσει. Κατά καιρούς έγιναν πολλές επισκευές. Στην τελευταία υψώθηκαν οι τοίχοι κατά 0,30 μ. και τοποθετήθηκε καινούργια στέγη. Αυτό είχε ως συνέπεια να καταστραφούν οι περισσότερες ευαγγελικές σκηνές στην ανώτερη ζώνη των τοιχογραφιών. Ο ναός παλαιότερα ήταν περιμαντρωμένος. Σήμερα σώζονται σε χαμηλό ύψος ο δυτικός και ο βόρειος μαντρότοιχος και η εξωτερική θύρα στη βόρεια πλευρά.

Τοιχογραφίες: Ο ναός είναι κατάγραφος. Το εικονογραφικό πρόγραμμα χωρίζεται σε τρεις οριζόντιες ζώνες που διατρέχουν όλους τους τοίχους. Στην πάνω ζώνη τοποθετούνται οι μεγάλες ευαγγελικές σκηνές, στη μεσαία στηθάρια με πλήθος αγίων και μαρτύρων και κάτω οι ολόσωμοι άγιοι. Σε μεγάλο τμήμα του νότιου τοίχου έχουν καταστραφεί οι τοιχογραφίες.

Στο ιερό ζωγραφίζονται οι συνηθισμένες παραστάσεις: Η Πλατυτέρα στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης και κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος, Χρυσόστομος, Βασίλειος και Αθανάσιος. Ανάμεσά τους ο Χριστός «ο ζωηφόρος άρ-

291. Άγιος Αθανάσιος στο Πυργί: Αρχάγγελος Μιχαήλ.

τος» και στα πλάγια οι αρχάγγελοι Μιχαήλ (291) και Γαβριήλ. Στα μέτωπο της κόγχης τοποθετείται το Άγιο Μανδηλίο που το κρατούν δύο άγγελοι. Πάνω απλώνεται η Λειτουργία των αγγέλων και μία δυτικότροπη

Αγία Τριάδα. Στην κόγχη της Πρόθεσης ζωγραφίζεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση, και αριστερά οι διάκονοι Στέφανος και Ρωμανός και ο άγιος Βλάσιος, ενώ δεξιά οι άγιοι Αχιλλεΐος και Βησσαρίων.

292. Άγιος Αθανάσιος στο Πυργί: τμήμα από τη ζώνη των ολόσωμων αγίων γυναικών και των στηθαρίων.

Από τις ευαγγελικές σκηνές διατηρούνται σε κακή κατάσταση ο Χριστός μπροστά στον Πιλάτο και η Αποκαθήλωση (βόρειος τοίχος), η Γέννηση του Χριστού και η Προδοσία του Ιούδα (νότιος) και τρεις θεομητορικές στο δυτικό τοίχο (Γενέσιο, Εισόδια, Κοίμηση).

Η ζώνη των στηθαρίων αρχίζει από το ιερό, περιτρέχει ένα γύρο όλο το ναό και καταλήγει πάλι στο ιερό. Αρχίζοντας από το βόρειο τοίχο του ιερού σημειώνονται: Ελευθέριος, Κύριλλος, Ιωάννης Ελεήμονας (ιερό), Αζαρίας, Ανανίας, Αντώνιος, Μαξιμιανός, Εξακουστός, Μαρτίνος, Μαρτύριος, Φιλάδελφος, Κήρικος, Λέων, Ερμιλος, Στρατόνικος, Λαύρος, Φλώρος, Βονιφάτιος, Ιουλίττα και Κήρυκος, Πελαγία, Θεοδότη, Θεοδώρα, Σωφρονία, Φεβρονία, Θεοδώρα (βόρειος), Ιωάννης ο Καλυβίτης, Μαρία η Αιγυπτία, Ζωσιμάς, Ταραχος, Πρόβος, Σαμωνάς (δυτικός), Αντώνιος, Ουρίας, Ελεάζαρ, Άννα, Ιωακείμ (νότιος) και Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος, Εύπλος ο Ομολογητής, Νικηφόρος, Φωκάς (ιερό). Στην τρίτη ζώνη ζωγραφίζονται οι αλόσωμοι άγιοι (292): Γεώργιος, Δημήτριος, Νέστορας, ένα χερουβείμ, Θεόδωρος ο στρατηλάτης, Θεοδώρας ο Τήρων, Ιάκωβος ο Πέρσης, Μερκούριος, Πρακόπιος, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και ανάμεσά τους η

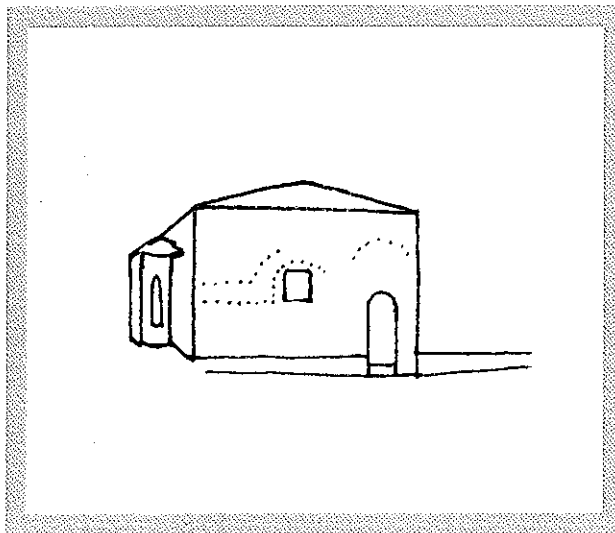
Αποτομή του Προδρόμου, Μηνάς ο Αιγύπτιος, Τρύφων, Παντελεήμων, Παρασκευή, Αικατερίνη, Βαρβάρα, Κυριακή (292) (βόρειος τοίχος), Μαρίνα, Στυλιανός, Προφ. Ηλίας, Θεόδωρος, Σάββας, Εφραίμ ο Σύρος (δυτικός), Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Πέτρος και Παύλος, που κρατούν την εκκλησία (νότιος τοίχος). Στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα έχει ζωγραφιστεί η μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Σήμερα είναι κατεστραμμένη και διατηρείται καλά μόνο η σκηνή με τον Παράδεισο.

Στο υπέρθυρο της νότιας πύλης υπήρχε κτητορική επιγραφή, που δεν σώζεται πλέον. Ο σχεδιασμός των σκηνών, τα τονισμένα περιγράμματα, τα έντονα χρώματα, η τεχνική του φωτισμού στα πρόσωπα και στα γυμνά μέρη (μεγάλες φωτεινές επιφάνειες που σκιάζονται) και το γενικό ύφος των μορφών, δείχνουν απλοϊκό ζωγράφο που είχε πάντως κάποια αίσθηση των χρωμάτων. Η τέχνη του εντάσσεται στο λαϊκό ρεύμα, που κορυφώθηκε στην περιοχή στη δεύτερη πεντηκονταετία του 18ου αιώνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ ΜΟΝΑΣΤΗΡΑΚΙΟΥ

Λίγο έξω από το χωριό Μοναστηράκι βρίσκεται παλιό μοναστηριακό συγκρότημα αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρα. Στους κατοίκους της περιοχής είναι γνωστό και ως Παντοκράτορας. Δεν αποκλείεται η ονομασία του χωριού να προέρχεται απ' αυτό. Το καθολικό, χτισμένο σε μικρό ύψωμα, εξακολουθεί να παραμένει όρθιο παρά τις μεγάλες επισκευές και μετατροπές που έγιναν (293). Δεν είναι εύκολο να καθοριστούν οι οικοδομικές φάσεις του ναού. Παλαιότερα και νεότερα αρχιτεκτονικά στοιχεία συνυπάρχουν σε βαθμό που δημιουργούν περισσότερα προβλήματα και ερωτηματικά αντί να διαφωτίζουν τα πράγματα. Το δυσκολότερο είναι να καθοριστεί ο αρχικός τύπος του ναού, επειδή οι κατά καιρούς μετατροπές στις πλάγιες πλευρές, στην πρόσοψη και στον τρόπο στέγασης δημιουργούν πρόσθετα προβλήματα. Νομίζουμε πως δεν θα είμαστε μακριά από την αλήθεια, αν διακρίνουμε δύο κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις: α) εποχή Δεσποτάτου και β) Τουρκοκρατίας. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι, πιθανότατα, το συγκρότημα χτίστηκε σε χώρο, όπου υπήρχε παλαιότερος ναός. Από αυτόν ίσως προέρχονται τμήματα κίωνων και γλυπτών, που εντοιχίστηκαν σε δεύτερη χρήση ή βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971 και 1980¹. Ιδιαίτερα αρράβδωτοι κίονες, ένα κορινθιακό κιονόκρανο και ανάγλυφοι σταυροί μας οδηγούν στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Δεν αποκλείεται επίσης η ευθυνηρία, πάνω στην οποία πατούν οι τοίχοι της ανατολικής πλευράς και η παράγωνη αψίδα, να ανήκει στον πρώτο αυτό ναό.

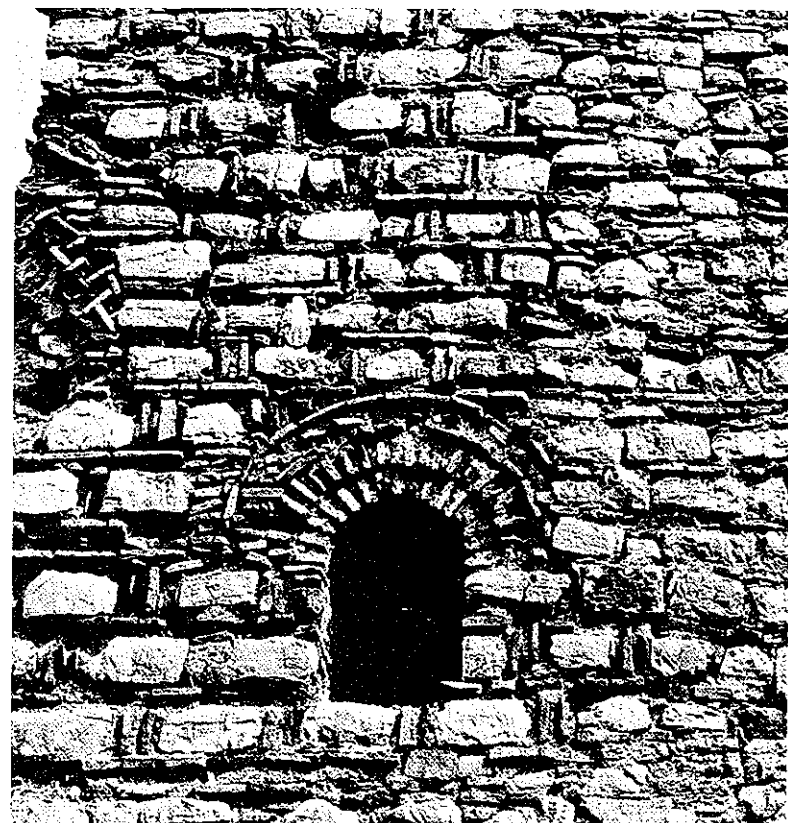
Εποχή Δεσποτάτου: Στην πρώτη έκδοση του μνημείου είχε διατυπωθεί με επιφυλάξεις η άποψη ότι ο ναός χτίστηκε «πιθανότατα ως τρίκλιτη βασιλική²» αν και δεν αποκλείονταν η υπόθεση «το μνημείο να ανήκε στην κατηγορία των εγγεγραμμένων σταυροειδών με τρούλλο»³. Ύστερα από τη δημοσίευση του άρθρου του Βοκοτόπουλου⁴ για το ναό και τις υποθετικές θέσεις που διατυπώνει ο συγγραφέας του στηριγμένος στα πορίσματα των ανασκαφών που ο ίδιος διενήργησε το 1971 και το 1980 και στα σχέδια των αρχιτεκτόνων Βελένη και Θεοχαρίδη, το μνημείο πρέπει να ε-

293. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: το Καθολικό από ΝΔ.

294. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: το Καθολικό από ΒΑ.

295. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: τοιχοδομία νότιας πλευράς.

νταχθεί στην κατηγορία των δικιόνιων εγγεγραμμένων σταυροειδών με τρούλλο και στην εποχή του Δεσποτάτου.

Στην εποχή αυτή του μεγάλου οικοδομικού οργανισμού ο ναός χτίστηκε εκ βάθρων. Ανατολικά προβάλλουν τρεις αψίδες (294). Και οι τρεις είναι τρίπλευρες. Η κεντρική είναι μεγαλύτερη. Τη βόρεια πλευρά της διατρυπά μεγάλο τοξωτό φωτιστικό άνοιγμα με δύο σειρές πλίνθων και οδοντωτή ταινία που διατρέχει ολόκληρο το παράθυρο και φθάνει ως την ποδιά. Οι άλλες πλευρές είναι ξαναχτισμένες στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και δεν εμφανίζουν ίχνη των ανοιγμάτων. Αν κρίνουμε όμως από το σωζόμενο άνοιγμα, πρέπει να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα ότι παρόμοιο ανοιγόταν και στη νότια πλευρά της αψίδας. Το πλάτος εξάλλου της μεσαίας μαρτυρεί για την ύπαρξη δίλοβου παραθύρου του ίδιου πλάτους και ύψους με τα πλευρικά. Ως ποδιά των παραθύρων της κεντρικής αψίδας τοποθετήθηκαν ανάγλυφα τμήματα επιστυλίου, ανάγλυφες πλάκες και γείσα θυρών και παραθύρων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο σημείο της γένεσης της κεντρικής αψίδας, βόρεια, διατηρούνται τμήματα του πλίνθινου διακόσμου. Ξαναβρίσκουμε εδώ το μαϊάνδρο που συναντούμε και στα Εισόδια της Θεοτόκου Παλαιοκατόνας, τις επάλληλες γωνίες, που βρίσκουμε στην Πρεβέντζα και στην Παλαιοκατόνα και τα δισέψιλον, που αφθονούν στην Κάτω Παναγιά Άρτας.

Από τις μικρότερες τρίπλευρες κόγχες η βόρεια διασώζει το μονόλοβο τοξωτό άνοιγμα, με τη διπλή πλίνθινη ταινία, που φθάνει ως κάτω στην ποδιά⁵.

Οι πλάγιοι τοίχοι του ναού στο ανώτερο τμήμα είναι χτισμένοι με πλινθοπερίκλειστο σύστημα (295). Οι λίθοι είναι ελαφρά επεξεργασμένοι μόνο στην παρειά και εναλλάσσονται με μονές οριζόντιες στρώσεις πλίνθων, ενώ στους κάθετους αρμούς τοποθετούνται από δύο πλίνθοι, σύστημα που επικράτησε σε ολόκληρη την έκταση του Δεσποτάτου⁶. Το κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς και το κατώτερο της ΒΑ και της ΝΑ γωνίας, καθώς και το δυτικό άκρο του βάρειου τοίχου, έχουν ξαναχτιστεί με οριζόντιες εναλλασσόμενες στρώσεις λίθων και πλίνθων.

Τρεις πλίνθινες οδοντωτές ταινίες περιτρέχουν το μήκος της βόρειας πλευράς (296). Η χαμηλότερη περιβάλλει το τόξο της αρχικής βόρειας θύρας, που διαμορφώθηκε αργότερα σε παράθυρο. Δύο επάλληλοι δρόμοι ορίζουν την απόσταση της μιας ταινίας από την άλλη.

Στη νότια πλευρά διακρίνεται τοιχισμένη η θύρα ενώ δυτικότερα σώζεται μικρό τοξωτό παράθυρο. Ψηλότερα, δεύτερο τοξωτό παράθυρο διασώζει το πλίνθινο κόσμημα στο ανατολικό του ημίτοξο. Οδοντωτή ταινία περιτρέχει το τόξο του παραθύρου και συνεχίζεται στην αρχική τοιχοδομία της νότιας πλευράς. Δύο ακόμη θύρες ανοίγουν: μία παλαιότερη στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα και άλλη νεότερη στο δυτικό άκρο της βάρειας πλευράς. Η τελευταία χρησιμοποιείται ως κυρία είσοδος μέχρι σήμερα.

Βόρεια και νότια του ιερού σώζονται τα θεμέλια συμμετρικών παρεκκλησίων. Οι εσωτερικές τους διαστάσεις, χωρίς τις αψίδες, είναι 2,30 X 2,90 μ. περίπου. Από τη δυτική πλευρά των παρεκκλησίων ξεκινούσε περίστω, που σε σχήμα Π περιέβαλλε το ναό βόρεια, δυτικά και νότια. Το πλάτος των στοών υπολογίζεται από 2,30 έως 2,90 μ. Εξωτερικά το περίστω στηριζόταν σε εναλλασσόμενους κίονες και πεσσούς.

Την ίδια εποχή διαμορφώθηκε δυτικά νάρθηκας με χαμηλότερη στέγη, καθώς δείχνουν οι δοκοθήκες στη σειρά. Ορθογώνια είσοδος οδηγούσε από το νάρθηκα στον κύριο ναό. Το τετράγωνο του ναού, χωρίς τις αψίδες και το νάρθηκα, έχει πλευρά 7,80 μ. περίπου. Με το νάρθηκα, τα παρεκκλήσια και το περίστω οι διαστάσεις του συγκροτήματος είναι 18,30 μ. μήκος και 16,80 μ. πλάτος (297).

Εσωτερικά οι κεραίες του σταυρού στεγάζονταν με καμάρες. Η σωζόμενη καμάρα του ιερού είναι ισούψης με τις αντίστοιχες των παραβημάτων. Οι αρμοί όμως, που διακρίνονται ανάμεσα στη μεταγενέστερη καμάρα του ιερού και στους πλάγιους τοίχους, που ανήκουν στην αρχική φάση, αποδεικνύουν ότι η αρχική καμάρα του ιερού ήταν ψηλότερη από τις αντίστοιχες των παραβημάτων.

Στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού υψώ-

296. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: βόρεια πλευρά.

νόταν τρούλλος, πιθανότατα οκτάπλευρος, στηριζόμενος ανατολικά στις άκρες των τοίχων, που χωρίζουν το ιερό από τα παραβήματα και δυτικά σε δύο ελεύθερα στηρίγματα, πιθανότατα κίονες. Τα γωνιαία διαμερίσματα καλύπτονταν μάλλον με φουρνικά, ενώ τα παρεκκλήσια, οι τετράγωνοι γωνιαίοι χώροι και τα μακρόστενα διαμερίσματα των στοών, ίσως στεγάζονταν με τρουλλίσκους, φουρνικά και σταυροθόλια, αντίστοιχα (298).

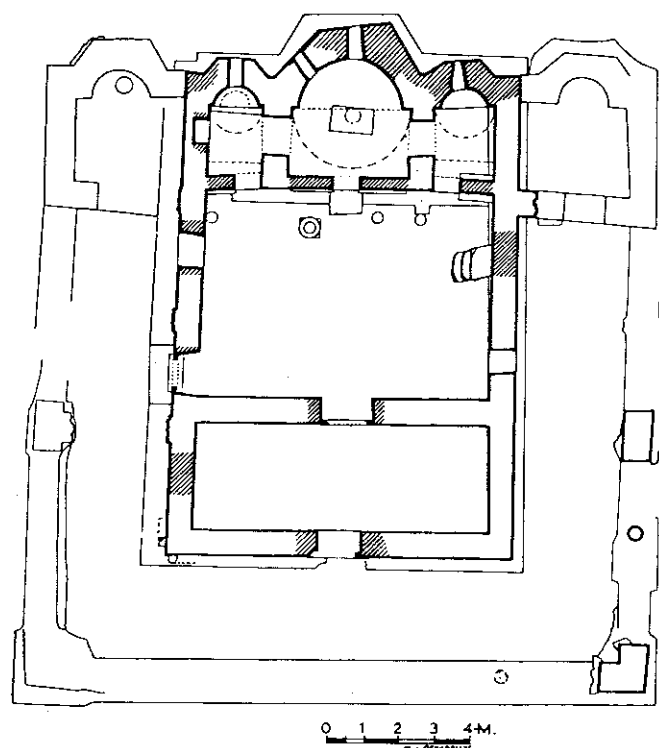
Στο εσωτερικό του ναού και μπροστά από το λιθόχτιστο τέμπλο βρίσκονται τρεις μονόλιθοι αρράβδωτοι κίονες (ύψους 1 μ. ο καθένας περίπου). Από τους τρεις κίονες ο ένας έχει τοποθετηθεί ανάποδα και στηρίζεται επίσης σε αναποδογυρισμένο κιονόκρανο κορινθιακού ρυθμού. Σε μονόλιθο αρράβδωτο κίονα στηρίζεται και η ορθογώνια πλάκα της Αγίας Τράπεζας.

Τα κυριότερα από τα σωζόμενα γλυπτά είναι: Στο χαμηλότερο τμήμα της κεντρικής αψίδας εξωτερικά στη βόρεια και στην ανατολική πλευρά της, καθώς και στο υπέρθυρο του ανοίγματος τοποθετήθηκαν πλάκες, τμήματα επιστυλίου και γείσα θυρών και παραθύρων με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο από ελισσόμενους βλαστούς από τους οποίους εκφύονται ημιανθέμια⁷ (299). Η μαρμάρινη λοξόμητη πλάκα, που στρέφει το άνοιγμα, στη μία της πλευρά κοσμεύεται και με ισοσκελή σταυρό με διαπλατυνόμενες κεραίες. Στη βόρεια

πλευρά της αψίδας της Πρόθεσης μαρμάρινη πλάκα κοσμεύεται με βλαστό απ' όπου εκφύονται ανθέμια, ημιανθέμια και λωτοί. Στο νεότερο λιθόχτιστο τέμπλο, κάτω από τις δεσποτικές εικόνες, εντοιχίζονται δύο ακόμη γείσα, με ανάγλυφο σταυρό στο κέντρο και ανθικές παραστάσεις με ημιανθέμια στα άκρα. Γείσο με το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο έχει εντοιχιστεί και στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εσωτερικά. Μερικά άλλα γλυπτά βρέθηκαν στις ανασκαφές του 1971⁸. Οι μαρμαρίνες ανάγλυφες πλάκες, τα ανάγλυφα τμήματα του επιστυλίου, οι πεσσίσκοι με ανάγλυφο σταυρό και τα γείσα των θυρών δεν αποκλείεται να είναι σπolia από παλαιότερο ναό της μεσοβυζαντινής εποχής, πιθανότατα του 10ου - 12ου αιώνα.

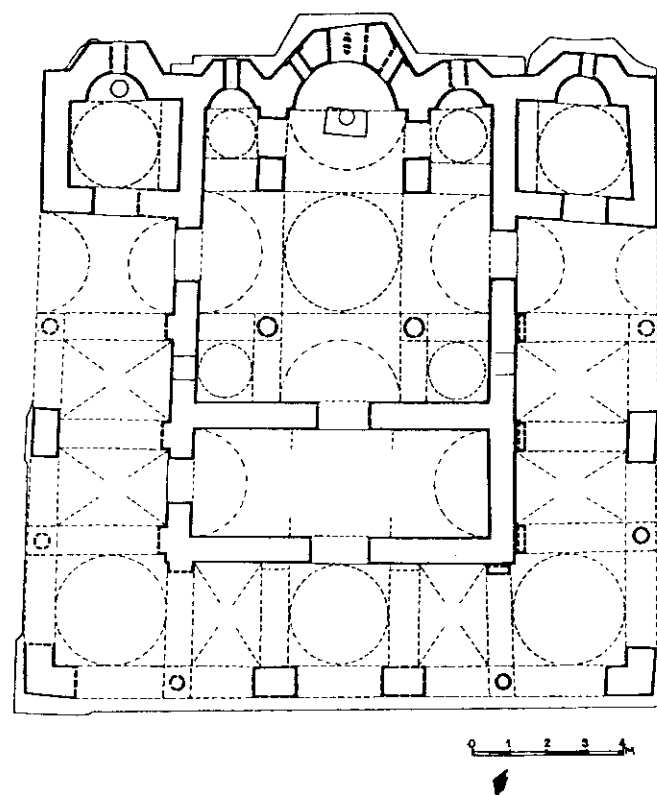
Για το ναό της εποχής του Δεσποτάτου τα χαρακτηριστικά στοιχεία, (δηλ. οι τρίπλευρες αψίδες, το πλινθοπερίκλειστο σύστημα με απλή οριζόντια πλίνθινη στρώση και διπλές πλίνθους στους κάθετους αρμούς, οι δύο σειρές πλίνθων που περιβάλλουν ως την ποδιά τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα, το διακοσμητικό μοτίβο του μαιάνδρου και οι πολλές οδοντωτές ταινίες) μας οδηγούν χρονικά στα τέλη του 13ου αιώνα.

Ο τύπος του δικιόνιου εγγεγραμμένου σταυροειδούς ναού απαντάται συχνά στην ελλαδική σχολή καθώς και στους ναούς του Δεσποτάτου της Ηπείρου. Ορισμένα στοιχεία, που συναντούμε στον Παντοκράτορα, όπως οι στοές και τα συμμετρικά παρεκκλήσια, οι

297. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: κάτοψη (Βοκοτόπουλος).

298. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: αποκατάσταση της κάτοψης (Βοκοτόπουλος).

299. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: γλυπτό εντοιχισμένο στην κεντρική αψίδα.

τρίπλευρες αψίδες, η αμελής πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία και οι οδοντωτές ταινίες, που περιτρέχουν το μήκος των πλευρών και στέφουν τα τοξωτά ανοίγματα και τέλος τα κεραμοπλαστικά κοσμήματα, όπως επάλληλες γωνίες και εκφυλισμένα δισέψιλον, απαντούν σε πολλά μνημεία του Δεσποτάτου⁹.

Εποχή Τουρκοκρατίας: Μετά την Άλωση το ερειπωμένο μνημείο επισκευάστηκε και άλλαξε εντελώς μορφή. Έμειναν μόνο τμήματα των εξωτερικών τοίχων του τετραγώνου ενώ ερειπώθηκαν τα παρεκκλήσια και το μεγαλύτερο τμήμα του περιστώου. Οι καμάρες των κεραιών του σταυρού είχαν καταπέσει. Η καμάρα του ιερού ξαναχτίστηκε χαμηλότερα. Στους πλευρικούς τοίχους στηρίχτηκε νέα ξύλινη τετρακλινής στέγη. Κοντά στα γείσα, ένα γύρο, σκεπάστηκε με σχιστόπλακες, ενώ οι κεντρικότερες επιφάνειες καλύφθηκαν τελευταία με κολυμβητά κεραμίδια. Επισκευάστηκαν το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού τοίχου με τις αψίδες και το κεντρικό τμήμα του νότιου τοίχου από πάνω ως κάτω. Εσωτερικά, εκτός από την καμάρα του ιερού, τίποτε δεν έμεινε που να θυμίζει την παλαιά διαρρύθμιση. Υψώθηκε λιθόχτιστο τέμπλο με τρεις εισόδους. Στο ιερό έχουν καταπέσει τα επιχρίσματα. Διατηρούνται μόνο μικρά τμήματα με ίχνη

χρωμάτων από παλαιότερες τοιχογραφίες. Τελευταίο στοιχείο της ίδιας περιόδου πρέπει να θεωρηθεί και η χτιστή, με δύο σκαλοπάτια, βάση του επισκοπικού θρόνου (300), που ακουμπά στο νότιο τοίχο.

Σήμερα είναι ζωγραφισμένο το τέμπλο με άτεχνες τοιχογραφίες του 18ου αιώνα. Στο επιστύλιο τοποθετείται η Μεγάλη Δέηση: Ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία και στον Πρόδρομο σε στήθια. Σε δύο ημιχόρια αριστερά (Πέτρος, Ματθαίος, Λουκάς, Ανδρέας, Ιάκωβος, Θωμάς) και δεξιά (Παύλος, Ιωάννης, Μάρκος, Βαρθολομαίος, Σίμωνας, Φίλιππος) οι απόστολοι κρατούν ευαγγέλια ή ειλητάρια. Στο χώρο ανάμεσα στην Ωραία Πύλη και στο δεξιό παραπόρτι ζωγραφίζεται η Μεταμόρφωση: Ο Χριστός με λευκό ιμάτιο, ανάμεσα στον Ηλία και το Μωϋσή και κάτω σε διάφορες στάσεις οι τρεις μαθητές. Στον αντίστοιχο χώρο αριστερά η Θεοτόκος στον τύπο της Οδηγήτριας και οι Τρεις Ιεράρχες. Στις άκρες ζωγραφίζονται καβαλάρηδες οι δύο μεγαλομάρτυρες, αριστερά ο Γεώργιος και δεξιά ο Δημήτριος, στις γνωστές απεικονίσεις τους. Το χώρο των θωρακίων στολίζει η γνωστή από τον 17ο αιώνα ρομβωτή διακόσμηση. Όλες οι τοιχογραφίες του τέμπλου έχουν επιζωγραφιστεί σε μεγάλη έκταση. Στη χτιστή μεταγενέστερη Πρόθεση του ιερού

300. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου: βάση επισκοπικού θρόνου.

ζωγραφίζεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση ανάμεσα στην Παναγία και στον Ιωάννη, που παριστάνονται σε μικρότερη κλίμακα. Επιγραφή: Η ΑΠΟΚΑΘΟΙΛΟCΙC.

Στο δυτικό τοίχο εξωτερικά μόλις διαφαίνεται δεξιά η παράσταση της Δέησης. Διακρίνεται από την Παναγία το περίγραμμα του μαφορίου, από το Χριστό ο φωτοστέφανος και από το όνομα του Προδρόμου τα αρχικά ΙΩ ΠΡ.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανώνυμου ζωγράφου και των μοναχών της εποχής των τοιχογραφιών είναι η αδιαφορία τους για την παραδοσιακή γραμμή της εικονογράφησης του τέμπλου. Δε δίστασαν να τοποθετήσουν την παράσταση της Μεταμόρφωσης στο χώρο της Δεσποτικής εικόνας του Χριστού, υπογραμμίζοντας έτσι εικονογραφικά την αφιέρωση του Μοναστηριού. Η απεικόνιση των Τριών Ιεραρχών στην τιμητική θέση, δίπλα στην Παναγία, φανερώνει λόγιους μοναχούς, που γνώριζαν για την παιδεία των μεγάλων πατέρων. Οι σωζόμενες εκδόσεις Βενετίας από τη βιβλιοθήκη του μοναστηριού επιβεβαιώνουν την υπόθεση αυτή.

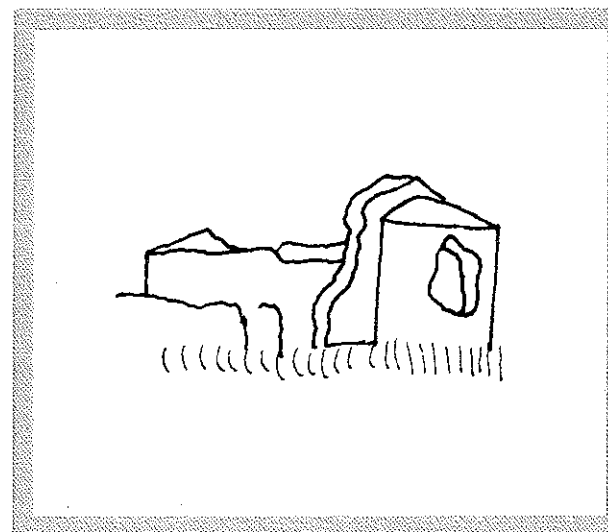
200 μέτρα νότια του ναού, στην πλαγιά μετά τη μικρή χαράδρα, σώζεται η κρήνη του μοναστηριού. Είναι λιθόχτιστη και η τοιχοδομία της την εντάσσει στην τελευταία οικοδομική φάση του ναού.

Στο ναό σώζεται ξυλόγλυπτο καλαίσθητο αναλόγιο - προσκυνητάρι (163), με συμβολικές απεικονίσεις

στα πλάγια: κλάδους φοίνικα, σταυρόσχημους ρόδες και σκύμνους.

Στο χωριό Μοναστηράκι, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, διασώζονται δεκάδες εκκλησιαστικών και πατερικών εκδόσεων Βενετίας των ετών 1682 - 1818. Σε μηναίο του Ιουλίου (εκδ. Γλυκήδων του 1818) υπάρχει ενθύμηση του 1833 Ιουνίου 30: «Ετούτο το μινέο ήνε του αγίου Παντοκράτορος κε πάντον τον αγίον».

1. Βοκοτόπουλος, Ναός Παντοκράτορος, 360.
2. Παλιούρας, Αιτωλοακαρνανία 1981, 257.
3. Παλιούρας, ό.π., 258.
4. Βοκοτόπουλος, Ναός Παντοκράτορος, 357-378 και πίν. 99-110.
5. Στην κάτω Ελλάδα τα πλίνθινα πλαίσια των παραθύρων, που φθάνουν ως την ποδιά, επικρατούν από το β' μισό του 11ου αιώνα. (Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 164 σημ. 3).
6. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 211.
7. Δ. Πάλλας, Ανάγλυφος στήλη του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, ΑΕ (1953-54) Γ' 273-76: Οι ανάγλυφοι ελισσόμενοι βλαστοί με τα ημιανθέμια μας οδηγούν στον 11ο αιώνα, οπότε αρχίζουν να επικρατούν.
8. Βοκοτόπουλος, Ναός Παντοκράτορος, 362-364.
9. Βλ. παραδείγματα: Βοκοτόπουλος, ό.π., 368-376.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΤΙΣ ΓΡΑΒΕΣ ΑΣΤΑΚΟΥ

Βορειοδυτικά του σημερινού Αστακού υπάρχουν τα ερείπια της αρχαίας και μεσαιωνικής πόλης. Στα βυζαντινά χρόνια η περιτειχισμένη πόλη ονομαζόταν «Δραγαμέστος» ή «Δραγαμεστός» και αναφέρεται από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη στο «Λόγο εις τον ά-

γιον Βάρβαρον¹». Στο μεσαιωνικό τμήμα της σώζονται τρεις ερειπωμένοι ναοί². Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μεσοβυζαντινή τρίκλιτη βασιλική (17.30 X 14.45 μ.) που βρίσκεται στο κέντρο περίπου της βυζαντινής πόλης³ (301). Οι μεγάλες διαστάσεις υποδηλώνουν επιβλητικό οικοδόμημα (36). Χτίστηκε με ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες και στους οριζόντιους αρμούς τοποθετήθηκαν απλές σειρές πλίνθων, ενώ απλές ή διπλές πλίνθοι κάλυψαν τους κάθετους και λοξούς αρμούς. Δημιουργήθηκε έτσι απλό σύστημα τοιχοδομίας με ιδιαίτερο γνώρισμα το λιτό κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Καλύτερα σώζεται η τοιχοδομία της μεγάλης ημικυκλικής αψίδας, που, αν και δεν είναι βαθμιδωτή, είναι δυνατό να οδηγήσει στους ναούς της πρώτης χιλιετίας. Η ομοιότητά της προς την αψίδα της κοντινής Αγίας Σοφίας Μύτικα επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή. Δεν αποκλείεται άλλωστε να καλύπτονταν με χτιστό τεταρτοσφαιρικό θόλο⁴. Σε πολλά σημεία των τοίχων χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση ορθογώνιοι πωρόλιθοι από αρχαίες κατασκευές. Οι τοίχοι διατηρούνται σε ύψος από 0,50 - 1,50 μ. Στη βόρεια πλευρά του ναού χτίστηκαν δύο προσκτίσματα, ένα μεγαλύτερο δυτικά (7.20 X 6.10 μ.) και ένα άλλο μικρότερο ανατολικά (5 X 5.10 μ.). Από τον αρχικό ναό διακρίνονται στο νότιο τοίχο οι θέσεις

301. Γράβες Αστακού: η βασιλική και ο γύρω χώρος.

των παραθύρων και των θυρών.

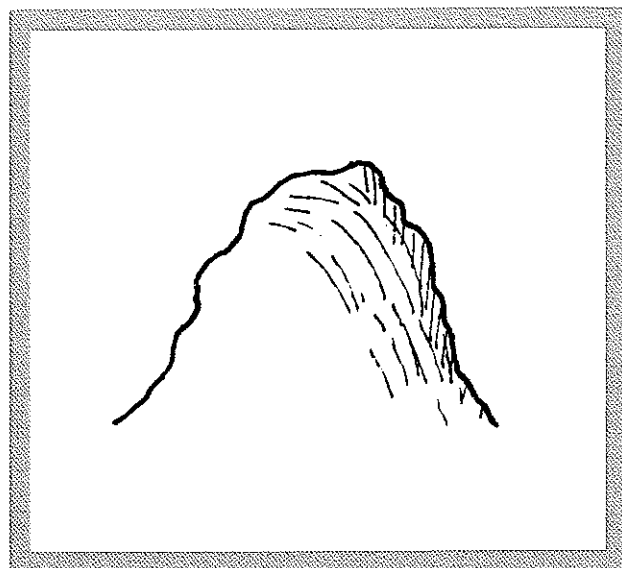
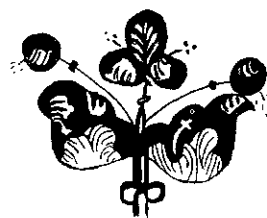
Σε μεταγενέστερη εποχή στο χώρο του κεντρικού κλίτους χτίστηκε μονόκλιτος ναός, μικρότερος του προηγούμενου, που με τη σειρά του ερειπώθηκε. Στο σημείο του τέμπλου του παλαιού ναού χτίστηκε νέα μικρότερη αψίδα που δεν επικοινωνούσε με την παλαιά (42). Χρησιμοποιήθηκε ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του αρχικού ναού, ενώ νότια χτίστηκε καινούργια πλευρά σε απόσταση 4.30 μ. εσωτερικά της παλαιάς. Ανοίχτηκαν στο νότιο τοίχο δύο πύλες, μία ορθογώνια ανατολικά (1.90 X 0,70 μ.) και μία χαμηλή τοξωτή δυτικά (1.50 X 0,60).

Η τοιχοδομία του νεότερου ναού, που φτάνει σε ύψος 2.50 μ., έγινε με αργούς λίθους χωρίς προσπάθεια για κεραμοπλαστική διακόσμηση. Είναι φανερό ότι η σύμπτυξη του ερειπωμένου ναού και η κατασκευή του καινούργιου πραγματοποιήθηκαν τους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Μελλοντική σκαφική έρευνα στο χώρο θα δώσει λύση στα προβλήματα που σχετίζονται με τους τρεις ναούς, θα αποκαλύψει ίσως γλυπτά και θα δείξει την οικοδομική δραστηριότητα του βυζαντινού Αστακού. Παράλληλο παράδειγμα ναού, που δεν συμπύχθηκε μόνο ως προς τα πλάγια κλίτη, αλλά που μίκραινε και το κεντρικό κλίτος του με το χτίσιμο νέας αψίδας μπροστά από την παλαιά, αποτελεί η Αγία Σοφία Μόκιστας.

Βιβλιογραφία

Δημητρακόπουλος, Μνημεία Ξηρομέρου, 8-19, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά 441.

1. Α. Παπαδόπουλος - Κεραμείς, Ανάλεκτα Ιεροσολυμιτικής σταχυολογίας, 1891 (: Bruxelles 1963) Α', 409.
2. Βλ. το κατατοπιστικό διάγραμμα αρχαίου και μεσαιωνικού Αστακού με τις θέσεις των μνημείων στον Δημητρακόπουλο, ό.π., ανάμεσα στις σσ. 16-17.
3. Π. Βοκοτόπουλος, Έργον (1972) εικ. 44, ΠΑΕ (1972) 111, ΑΑΑ Ι₂ (1968) 152.
4. Ο Βοκοτόπουλος (Αρχιτεκτονική, 95) χρονολογεί την αρχική φάση της τρίκλιτης βασιλικής στις Γράβες τον 10ο ή 11ο αιώνα.

ΑΓΙΑ ΕΛΕΟΥΣΑ ΜΥΤΙΚΑ

Ναός σε σπηλιά, που βρίσκεται σε δυσπρόσιτη πλαγιά των Ακαρνανικών, βορειοδυτικά του Μύτικα πάνω από την παραλιακή τοποθεσία «Βούλκος». Στους βυζαντινούς χρόνους πρέπει να αποτέλεσε ασκηταριό. Με πολλή δυσκολία φτάνει κανείς ως την είσοδο, που βρίσκεται ανατολικά του βουνού. Μέρος του ανοίγματος της εισόδου κλείστηκε με την κατασκευή κόγχης για τον προσανατολισμό του ιερού. Το ιερό βρίσκεται χαμηλότερα από το επίπεδο της υπόλοιπης σπηλιάς και χωρίζεται με χαμηλό πέτρινο θωράκιο. Η σπηλιά είναι μικρή, 7 μ. περίπου μάκρος και 3 πλάτος. Προς τα δυτικά στενεύει ακόμη πιο πολύ. Διαθέτει τεχνητή κινστέρνα διαμέτρου ενός περίπου μέτρου. Είναι σκαλισμένη στο βράχο και δέχεται τα βρόχινα νερά που κυλούν από το βουνό προς το άνοιγμα της σπηλιάς. Επιθήματα κιονοκράνων, τετράγωνη βάση από κίονα και επίκρανο παραστάδας σώζονται μέχρι σήμερα.

Φαίνεται πως εξαιτίας της δύσκολης ανάβασης, για μεγάλο χρονικό διάστημα, η σπηλιά εγκαταλείφτηκε. Το 1938 όμως έγιναν ορισμένες διευθετήσεις για την ευκολότερη άνοδο και όσοι μπορούν σκαρφαλώνουν ως εκεί την ημέρα της γιορτής, στις 23 Αυγούστου¹.

Από το εικονογραφικό πρόγραμμα σώζεται στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης τμήμα της Πλατυτέρας με έναν αρχάγγελο και κάτω απ' αυτή οκτώ άγιοι (έξι ιεράρχες και δύο διάκονοι) σε μετωπική στάση. Διατηρούνται καλύτερα αριστερά ο Στέφανος, ο άγιος Νικόλαος και ο άγιος Βασίλειος και δεξιά ο άγιος Πολύκαρπος. Οι υπόλοιποι δεν ξεχωρίζουν πλέον.

Οι άγιοι Νικόλαος και Πολύκαρπος, που διατηρούνται καλύτερα απ' όλους, είναι σχεδιασμένοι με λιτό εκφραστικό τρόπο. Ο άγιος Νικόλαος (302) με το χαρακτηριστικό σχηματισμένο στο λαιμό ωμοφόριο, που πέφτει μπροστά χιαστί με δύο ισόρροπους μαύ-

ρους σταυρούς, τα γνώριμα στρογγυλά γένεια, το μικρό καμπυλόγραμμο στόμα, τα μεγάλα τονισμένα μάτια και τα λιγοστά ίσια μαλλιά ευλογεί με το δεξιό, ενώ στο αριστερό κρατεί Ευαγγέλιο. Τα χρώματα του προσώπου και του φωτοστεφάνου έχουν σβήσει, ακόμη και ο προπλασμός. Στο αριστερό της κεφαλής του σημειώνονται κάθετα τα γράμματα: ΝΙΚΟΛΑΟΣ.

Ο άγιος Πολύκαρπος (55) εικονίζεται με την ίδια αρχιερατική στολή, με στενόμακρο πρόσωπο, στρογγυλοποιημένα γένεια που καταλήγουν σε οξεία γωνία, στόμα που χάνεται μέσα στα λευκά μουστάκια, μύτη ίσια με πλατεία ρουθούνια και μάτια έντονα. Τα ίσια μαλλιά του χωρίζονται με δύο κάθετες γραμμές που κατά κάποιον τρόπο υπογραμμίζουν τη σχηματοποίηση. Στον βαθυκάστανο προπλασμό του προσώπου δηλώνεται το φως με μικρές καμπύλες επιφάνειες κάτω από τα μάτια και πλάι στα ρουθούνια. Δίπλα από το φωτοστέφανο διακρίνονται τα τρία πρώτα γράμματα του ονόματός του: ΠΟΛ(ΥΚΑΡΠΟΣ). Στον Νικόλαο το ορθογώνιο του ωμοφορίου τονίζεται με χοντρές γραμμές, στον Πολύκαρπο γίνεται συνδυασμός γωνιών και ευθειών.

Η παράσταση της Πλατυτέρας έγινε από άλλο ζωγράφο. Ενώ στα τοιχογραφημένα πρόσωπα των δύο Ιεραρχών αναγνωρίζουμε το χέρι δυνατού καλλιτέχνη, στην Πλατυτέρα η παράσταση είναι λαϊκότροπη. Η Παναγία, απ' όσο μπορούμε να διακρίνουμε από το τμήμα που σώζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ (ΜΗΙΛ), ενώ ο Γαβριήλ δεξιά έχει καταστραφεί. Ο Μιχαήλ (56) εικονίζεται ολόσωμος φορώντας στιχάριο διακοσμημένο στο περιλαίμιο, στη μέση, στο κάτω μέρος και στον «ποταμό» με λίθους και ρόμβους. Στο δεξιό χέρι κρατεί ράβδο και απλώνει το αριστερό προς την Παναγία. Κρατεί τη σφαίρα με το σταυρό ζωγραφισμένο επάνω σε βαθμιδωτή βάση. Από το αριστερό του χέρι κρέμεται η άκρη σχηματοποιημένου ιματίου. Το πρόσωπο είναι εκφραστικό. Μαλλιά σγουρά, μεγάλα ορθάνοιχτα μάτια, ίσια μύτη, μικρό στόμα, στρογγυλό σαγόνι. Ασυνήθιστο είναι το σχήμα που παίρνουν οι φτερούγες. Μεγάλες, ανοιχτές, με μαύρες και άσπρες γραμμώσεις και με ξεχωριστό πριονωτό τρόπο στο μέσα μέρος τονίζουν ακόμη περισσότερο το κοινό σώμα του αρχαγγέλου.

Χρονολόγηση: Δυσκολότερα μπορούμε να χρονολογήσουμε την παράσταση της Πλατυτέρας κι ευκολότερα τους ιεράρχες.

Η Πλατυτέρα μας φέρνει στο νου τα εκφραστικά πρόσωπα των αγγέλων του Αγίου Νικολάου του Κρεμαστού, και μας αναγκάζει να δεχτούμε κατ' αρχήν ως πιθανότερη χρονολογία τα τέλη του 12ου αιώνα. Οι μετωπικές ιερατικές στάσεις των δύο ιεραρχών αγίων, η ιδιαίτερη γραμμική τεχνοτροπία, η σκληρή πτυχολογία και τα εκφραστικά πρόσωπα με τη διαπεραστική ματιά μας οδηγούν στον 11ο αιώνα ή στις αρχές του 12ου. Η θέση τους στην κόγχη κάτω από την Πλατυτέρα τους τοποθετεί στη δεύτερη φάση της ε-

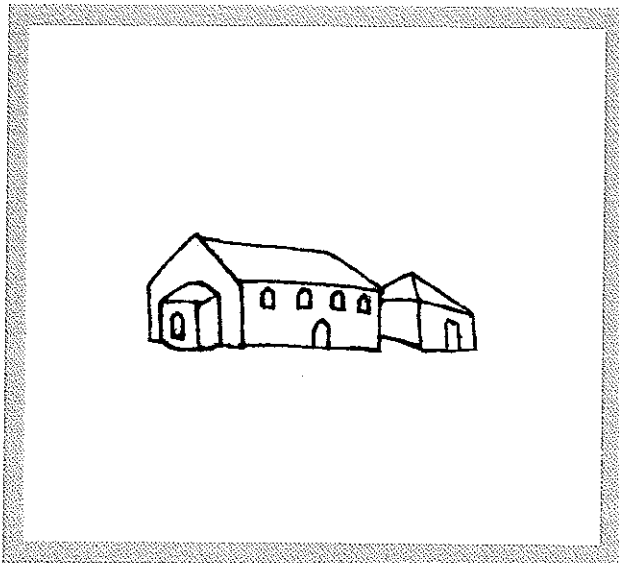
302. Αγία Ελεούσα Μύτικα: ο άγιος Νικόλαος.

ξέλιξης της εικονογραφίας των ιεραρχών σε σχέση με το ιερό, δηλ. μετά την περίοδο της εικονομαχίας². Ενισχύεται η χρονολόγηση αυτή από την τεχνοτροπική σύγκριση του αγίου Νικολάου προς την αντίστοιχη αποτοιχισμένη τοιχογραφία του ομώνυμου αγίου που βρισκόταν στο ΝΔ τοιχοπέσσο της ανατολικής πλευράς του βυθισμένου σήμερα ναού της Επισκοπής Ευρυτανίας³. Είναι τόσο φανερή η τεχνοτροπική και τεχνική συγγένεια των δύο προσωπογραφιών, ώστε να μπορεί κανείς να υποστηρίξει πως πρόκειται για έργα του ίδιου καλλιτέχνη ή του ίδιου καλλιτεχνικού εργαστηρίου. Λεπτομερέστερη συγκριτική μελέτη είναι πιθανό να μας οδηγήσει σε θετικότερα συμπεράσματα.

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία του Μύτικα Ακαρνανίας, ΑΑΑ, Ι₂ (1968) 153.

1. ΑΕΕ, Ι, 46.
2. Βλ. σχετικά Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στον Ωρωπό, ΔΧΑΕ: περ. Δ' τόμ. Α' (1959) 91-99.
3. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες, 29 πίν. 9.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΡΕΒΕΝΤΖΑΣ

Στην Πρεβέντζα, συνοικισμό του χωριού Μαλατεί-κα Βάλτου, σώζονται σε απόσταση 200 μ. περίπου από τη δεξιά όχθη του Αχελώου, μονόχωρος ναός με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο, αφιερωμένος στο Γενέσιο της Θεοτόκου. Το 1969 η περιοχή κατακλύστηκε από τα νερά του φράγματος Καστρακιού και μαζί με άλλα, καταποντίστηκε και ο κομψός ναός¹. Συνεργείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με το Φώτη Ζαχαρίου² αποτοίχισε τις τοιχογραφίες που ύστερα από πρόχειρη συντήρηση τοποθετήθηκαν σε ξύλινα κιβώτια και μεταφέρθηκαν «προσωρινά» σε αποθήκη του εργοταξίου Καστρακιού. Εκεί παραμένουν μέχρι σήμερα, αφού το υπό ίδρυση βυζαντινό μουσείο Αγρινίου³ (που θα στεγάζε τις τοιχογραφίες της Επισκοπής Ευρυτανίας και της Πρεβέντζας σε πρώτη φάση, τοιχογραφίες που καλύπτουν επιφάνεια 400 μ². περίπου) δε βρίσκεται ακόμη ούτε στα σχέδια.

Αρχιτεκτονική: Ο ναός ήταν μονόχωρος δρομικός (12.50 X 5.20 μ. περίπου, χωρίς αψίδα), με ξύλινη στέγη και εγκάρσιο νάρθηκα (11 X 3.80 μ.) (303). Ανατολικά ο ναός διέθετε τρίπλευρη αψίδα, την κεντρική πλευρά της οποίας διατρυπούσε πιθανότατα δίλοβο φωτιστικό άνοιγμα. Είχε δίρριχτη πλακοσκέπαστη στέγη, ενώ ο νάρθηκας μονόρριχτη. Πρώτα διατυπώθηκε η άποψη ότι ο αρχικός ναός ήταν τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική⁴, ύστερα όμως από σύντομη σκαφική έρευνα⁵ των Τσιγαρίδα - Βελένη για την αποκάλυψη των πλάγιων κλιτών, διαπιστώθηκε ότι ο αρχικός ναός ήταν μονόκλιτη βασιλική και ότι είχαν προσκολληθεί δύο παρεκκλήσια, που επικοινωνούσαν με τον κύριο ναό με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα. Έτσι εξηγούνται: η σε ορισμένο ύψος συνέχιση προς τα πλάγια του ανατολικού τοίχου, η ύπαρξη τοιχισμένων τοξωτών ανοιγμάτων στις μακριές πλευρές και τα θεμέλια που ανήκαν στους τοίχους των παρεκκλησίων. Ο ναός δηλαδή παρουσίαζε αρχιτεκτονική μορφή ανάλογη με

του Αγίου Βασιλείου⁶ Άρτας ως προς τον κύριο ναό και τα παρεκκλήσια στη βόρεια και στη νότια πλευρά.

Οι τοίχοι χτίστηκαν με ντόπιες γκριζοπράσινες πέτρες, ελαφρά επεξεργασμένες, και με άφθονο κονίαμα. Τις μακριές πλευρές διέτρεχε οδοντωτή ταινία. Στο τμήμα πάνω από την ταινία η κατασκευή ήταν επιμελέστερη και στους οριζόντιους αρμούς παρεμβάλλονταν μία στρώση πλίνθων, ενώ στους κάθετους μια, δύο ή τρεις πλίνθοι. Τα παράθυρα είχαν πλίνθινα πλαίσια, που περιβάλλονταν με οδοντωτές ταινίες. Τα αετώματα, ανατολικά και δυτικά, τα κοσμούσαν πλίνθινες ορθές γωνίες με κλιμακωτή διάταξη. Στον κεραμοπλαστικό διακοσμητικό φόρτο της αψίδας (35) εναλλάσσονταν σε ζώνες το ανεστραμμένο λατινικό σίγμα, οι οδοντωτές και πριονωτές ταινίες, το δισέφυλον, οι συνεχείς τεθλασμένες γραμμές, οι κλειδόσχημοι πλίνθοι και οι μαιάνδροι. Πολλές όμοιες κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις συναντούμε και στα Εισόδια της Θεοτόκου στην Παλαιοκατούνα⁷ και σε μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, όπως στην Κάτω Παναγιά⁸, στον Άγιο Βασίλειο⁹ και κυρίως στους νάρθηκες της Αγίας Θεοδώρας¹⁰.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της αψίδας αποτελούσε η κεράμνη κεφαλαιογράμμη επιγραφή (45). Κεράμνη επιγραφή συναντούμε και στην Παναγία του Μπρυώνη (13ου αι.), με τη διαφορά ότι εκεί δεν τοποθετείται στην επίσης καταστόλιστη αψίδα, αλλά στη βόρεια και νότια πλευρά¹¹. Τρεις στίχοι γράφονται στο αέτωμα πάνω από την αψίδα και δύο απλώνονται και στις τρεις πλευρές κάτω από τις οδοντωτές ταινίες του γείσου. Στην επιγραφή αναφέρεται ο κτήτορας «του πανσέπτου ναού της υπεραγίας Θεοτόκου» Γεώργιος Κονόμου και οι τεχνίτες¹².

Τοιχογραφίες: Ο ναός ήταν κατάγραφος, αλλά μεγάλα τμήματα είχαν καταπέσει. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού παριστανόταν η Θεοτόκος όρθια πάνω σε υποπόδιο στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Είχε ανασηκωμένα τα χέρια της και στο στήθος της, σε μετάλλιο, το Χριστό. Στη μεσαία ζώνη του κυλίνδρου της αψίδας εικονιζόταν ο Μελισμός (51). Ο Χριστός σε δισκίο πάνω σε Αγία Τράπεζα με κιβώριο και στα πλάγια δύο ολόσωμοι σεβίζοντες άγγελοι με υψωμένα ριπίδια. Στο αριστερό τμήμα η Μετάληψη και στο δεξιό η Μετάδοση με τους αντίστοιχους λειτουργικούς στίχους. Η παράσταση της Θείας Λειτουργίας και του Μελισμού στην αψίδα του ιερού αποτελούν εικονογραφικά στοιχεία του 14ου αι. Την κατώτερη ζώνη κοσμούσαν τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες με διακοσμημένα άμφια και ανοιχτά ειλητάρια στα χέρια τους. Αριστερά και δεξιά του φωτιστικού ανοίγματος ξεχώριζαν καλύτερα ο Χρυσόστομος (52) και ο Βασίλειος (304). Άλλες παραστάσεις στο ιερό ήταν: στο μέτωπο της αψίδας η Ανάληψη, στα πλάγια του τεταρτοσφαίριου ο Ευαγγελισμός, κάτω ο διάκονος Ίσαυρος και αριστερά μέσα στην κόγχη ο πρωτομάρτυρας Στέφανος με λιβανωτίδα και σταυρό, και δεξιά ο Ρω-

302. Παναγία Πρεβέντζας.

303. Παναγία Πρεβέντζας: ο άγιος Βασίλειος.

μανός ο Μελωδός. Στο νότιο τοίχο τρεις αδιάγνωστοι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στον κύριο ναό το εικονογραφικό πρόγραμμα χωριζόταν σε τέσσερις ζώνες: Η τέταρτη ψηλότερη ζώνη ήταν εντελώς κατεστραμμένη στο βόρειο και νότιο τοίχο, ενώ στο δυτικό αέτωμα υπήρχε η Πεντηκοστή. Στην τρίτη ζώνη στο βόρειο τοίχο σώζονταν ένθρονος ευαγγελιστής και οι Μυροφόρες στον Τάφο, στο δυτικό η Βαϊοφόρος και στο νότιο ο Ασπασμός. Στη δεύτερη εικονίζονταν περισσότερες παραστάσεις, όπως στο βόρειο τοίχο ο Επιτάφιος θρήνος, η Κοίμηση της Θεοτόκου, αδιάγνωστος άγιος, τα Εισόδια και η Προσφορά των Δώρων, στο δυτικό τοίχο απλωνόταν η Σταύρωση και στο νότιο το Γενέσιο της Θεοτόκου, άλλη σκηνή από το θεομητορικό κύκλο, η Θεοτόκος κάτω από τόξο, η Προδοσία και ο Εμπαιγμός. Στην κατώτερη ζώνη των ολόσωμων αγίων διέφυγαν από την ασβεστόχρυση στη ΒΑ γωνία ο «άγιος Εύπλους» και αδιάγνωστος οξυγένης στρατιωτικός άγιος.

Ο νάρθηκας ήταν επίσης κατάγραφος, αλλά οι τοιχογραφίες κατεστραμμένες. Διακρινόταν στην υπέρθυρη αβαθή κόγχη του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα η Θεοτόκος Οδηγήτρια σε προτομή ανάμεσα σε δύο σεβίζοντες αγγέλους.

Όλες οι τοιχογραφίες ήταν σύγχρονες του ναού.

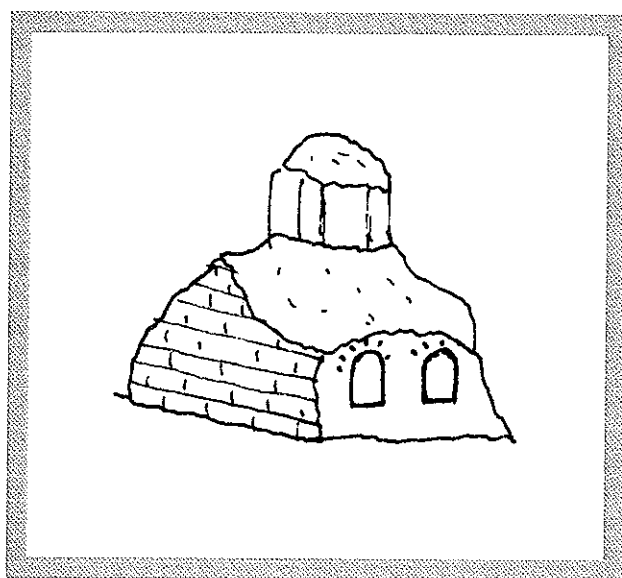
Κρίνοντας εικονογραφικά και τεχνοτροπικά τις τοιχογραφίες και συγκρίνοντας τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της Πρεβέντζας με τον όμοιο διάκοσμο των

μνημείων του Δεσποτάτου και ιδιαίτερα της Κάτω Πα-
ναγιάς, των ναρθήκων της Αγίας Θεοδώρας και του Α-
γίου Βασιλείου Άρτας οδηγούμαστε στην πιθανή хро-
νολόγησή της στον 13ο αιώνα.

Βιβλιογραφία

Π. Βοκοτόπουλος - Ευθ. Τσιγαρίδας, Μεσαιωνικά μνημεία
Αιτωλίας και Ακαρνανίας ΑΔ 23 (1968) Χρονικά 284-285,
ΑΔ 24 (1969) Χρονικά 242, ΑΔ 25 (1970) 300.

1. Όταν ο καιρός είναι καλός και η τεχνητή λίμνη του
φράγματος Καστρακιού ήρεμη, πηγαίνοντας κανείς με
βάρκα μπορεί να δει μέσα στα ξάστερα νερά βυθισμέ-
νο το άτυχο μνημείο. Η στέγη του δεν απέχει από την
επιφάνεια παραπάνω από 3 μέτρα.
2. ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, 242.
3. ό.π., 242.
4. ΑΔ 23 (1968) Χρονικά, 284.
5. ΑΔ 24 (1969) Χρονικά, 242.
6. Ορλάνδος, Ο Άγιος Βασίλειος της Άρτας, ΑΒΜΕ 2
(1936) 116-118.
7. Βλ. την περιγραφή της παρακάτω.
8. ΑΒΜΕ 2 (1936) 79.
9. ΑΒΜΕ, ό.π., 119.
10. ΑΒΜΕ, ό.π., 102-104.
11. ΑΒΜΕ 2 (1936) 54-56.
12. Την πεντάστιχη επιγραφή διάβασε πριν βυθιστεί το
μνημείο η λυκειάρχης κ. Σ. Αλεξανδροπούλου και πρό-
κειται να την εκδώσει.

ΑΓΙΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΡΙΒΙΟΥ

Ένα περίπου χιλιόμετρο ανατολικά του εθνικού
δρόμου Αγρινίου - Αμφιλοχίας, στο ύψος του χωριού
Ρίβιο, υψώνεται σε χαμηλή πλαγιά, που βλέπει προς
τη λίμνη Αμβρακία, ο κομψότατος ναΐσκος του Αγίου
Στεφάνου (305). Γνωρίζουμε το όνομα του ναού από
την παράδοση της περιοχής, γιατί δεν έχουμε μαρτυ-

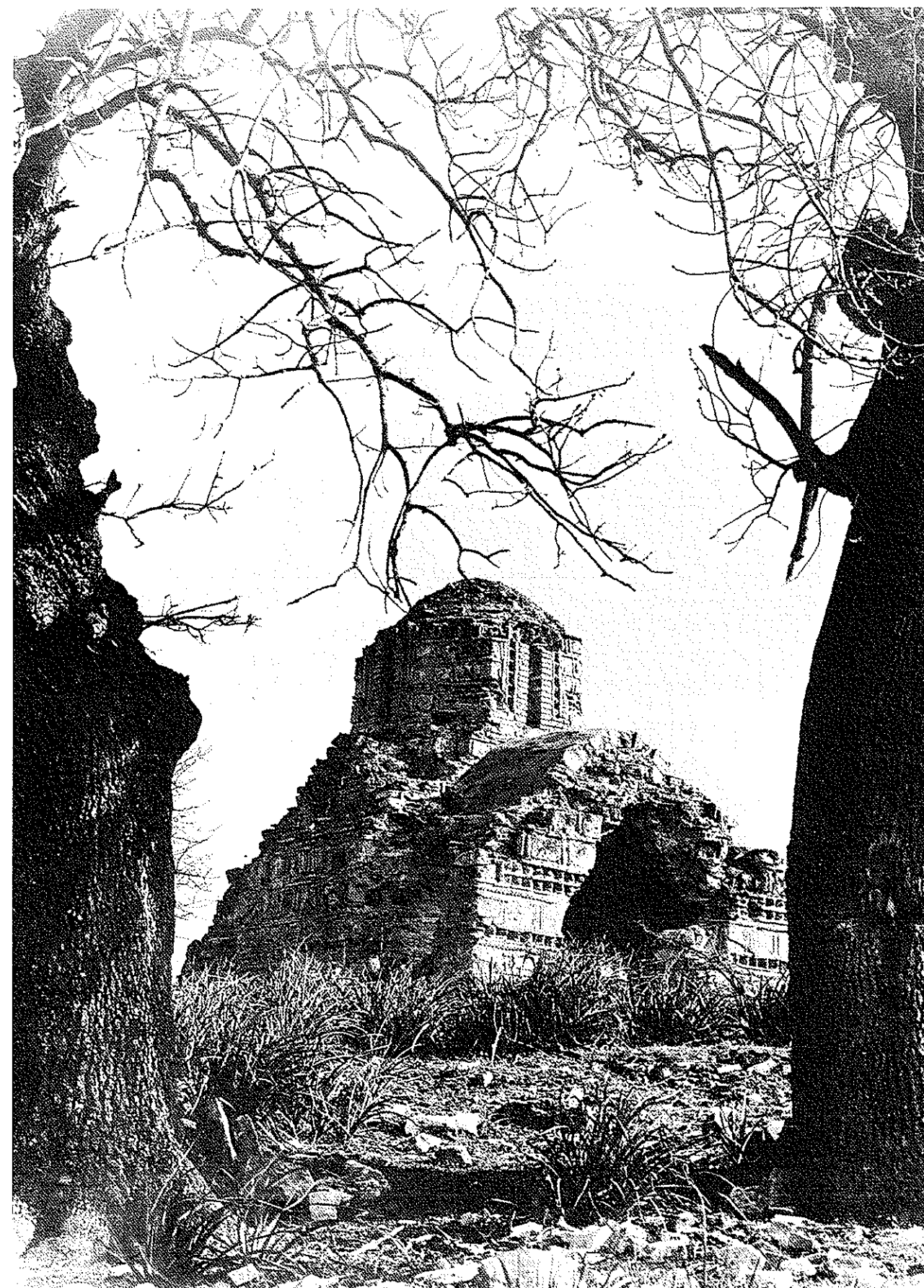
ρίες φιλολογικών πηγών. Δεν ξέρουμε επίσης αν ήταν
καθολικό μικρού μοναστηριού ή αν ανήκε σε μετόχι
μεγαλύτερου μοναστικού κέντρου. Το ναό μελέτησε
και δημοσίευσε το 1968 ο Μπούρας (306). Συγκρίνον-
τας το πλάτος των κεραίων του σταυρού προς το συ-
νολικό πλάτος του κτιρίου εσωτερικά, σε σχέση με τις
αντίστοιχες αναλογίες 21 άλλων μνημείων του βαλ-
κανικού χώρου, διαπιστώθηκε ότι ο Άγιος Στέφανος
«φθάνοντας στην ακραία αναλογία 1 προς 2, γίνεται
το κατ' εξοχήν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των μο-
νοκλίτων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών»¹.

Ο ναός (6.40 X 4.90 χωρίς την αψίδα) έχει κάτοψη
απλού ορθογωνίου. Δύο ζευγάρια παραστάδες, που
προεξέχουν 85 εκ. περίπου, στις μακριές πλευρές του
ναού, φέρουν τόξα, που γεφυρώνουν τα κενά ανάμε-
σα στις παραστάδες και στις δύο στενές πλευρές του
ναού. Ο συνδυασμός των τόξων και των δύο κύριων
καμαρών δημιουργεί τις στατικές προϋποθέσεις για
να στηριχτεί ο τρούλλος με τη βοήθεια σφαιρικών τρι-
γώνων και να υψωθεί στη διασταύρωση των κεραίων.

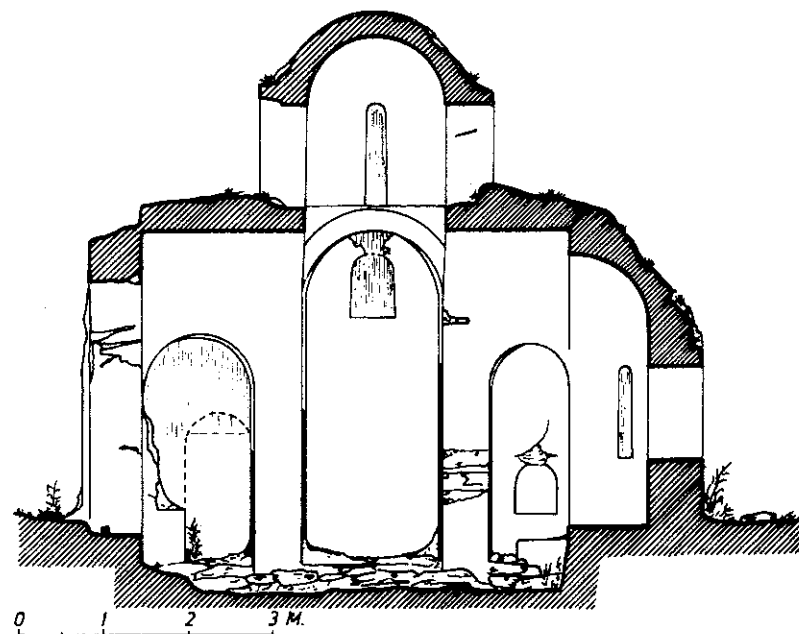
Η χαμηλή Αγία Τράπεζα είναι χτιστή στην κόγχη
του ιερού, καθώς και η Πρόθεση στο βόρειο τοίχο. Α-
νάμεσα στις ανατολικές παραστάδες σώζεται σε μι-
κρό ύψος πεσσός από το χτιστό τέμπλο του ναού, που
άφηνε δύο στενές εισόδους. Πιθανότατα πρόκειται
για μεταγενέστερη κατασκευή.

Οι τοίχοι του ναού χτίζονται με πλινθοπερίκλειστο
σύστημα (307). Οι λίθοι λαξεύονται με σχετική επιμέ-
λεια και δένονται με μονές ή διπλές οριζόντιες στρώ-
σεις πλίνθων, ενώ στους κάθετους αρμούς τοποθε-
τούνται διπλές πλίνθοι. Δύο ζώνες οδοντωτών ται-
νιών περιτρέχουν ένα γύρο το μνημείο. Τις δύο κύριες
καμάρες καλύπτουν δίρριχτες στέγες που σχηματί-
ζουν τις κεραίες του σταυρού και απολήγουν σε τρί-
γωνα αετώματα. Ο ναός έχει δύο εισόδους, δυτικά (ό-
που το μεγάλο άνοιγμα δημιουργεί κινδύνους για το
μνημείο) και βόρεια. Δίλοβα τοξωτά παράθυρα ανοί-
γονται στο βόρειο και στο νότιο αέτωμα της κεραίας,
που χωρίζονταν πιθανότατα με κιονίσκο και μονόλο-
βα, στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, στον τρούλλο.
Τρία εξάλλου στενόμακρα μονόλοβα, ανοίγονται στις
αντίστοιχες πλευρές της τρίπλευρης αψίδας. Τα δίλο-
βα στέφονται με διπλή σειρά πλίνθων που επιστέφε-
ται στη συνέχεια από οδοντωτή ταινία, ενώ τα μονό-
λοβα του τρούλλου και της αψίδας πλαισιώνονται με
απλή σειρά πλίνθων στεφόμενη με οδοντωτή ταινία
(308).

Σε πρόσφατη σκαφική έρευνα που πραγματοποιή-
σε ο αρχαιολόγος Δ. Κωνστάντιος ήλθε στο φως πα-
λαιότερη ημικυκλική αψίδα, πάνω στην οποία στηρί-
χτηκε η νεότερη ημιεξαγωνική. Η παλαιότερη είναι
πλατύτερη κατά 30 εκ. της νεότερης. Οι πλάγιοι τοίχοι
επεκτείνονται δυτικά, όπου αποκαλύφθηκαν τα θεμέ-
λια νάρθηκα ή είδους προπύλου της εποχής της Τουρ-
κοκρατίας. Το πρώτο κτίσμα, με μοναδικό συγκριτικό
στοιχείο τα υλικά κατασκευής, χρονολογείται πιθανό-

305. Άγιος Στέφανος Ριβίου (φωτ. 1970).

306. Άγιος Στέφανος Ριβίου: τομή κατά μήκος και κάτοψη (Μπούρας).

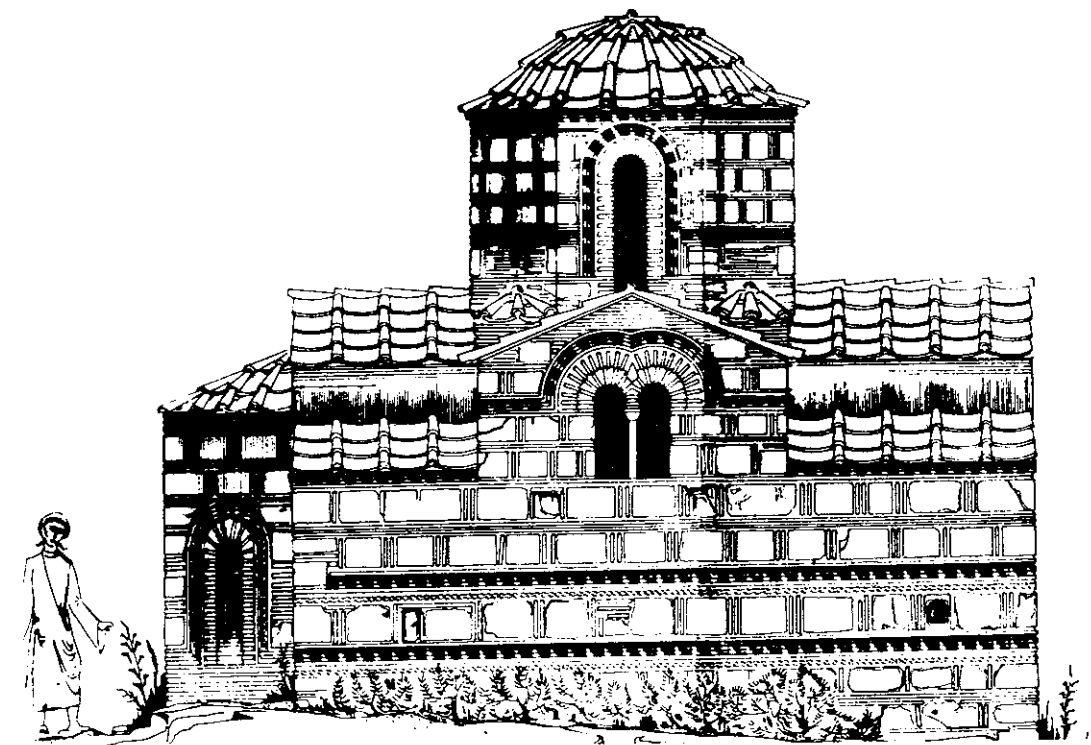
τατα στην πρώτη χιλιετία. Διασώθηκαν ελάχιστα λείψανα τοιχογραφιών σε κακή κατάσταση: στο νότιο τοίχο παράσταση ιεράρχη και μεγάλο μέταλλο και στα λοφία τμήματα από τους ευαγγελιστές. Στο βόρειο τοίχο, κοντά στην Πρόθεση, διασώζεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση. Ο Μπούρας, που διακρίνει δύο φάσεις, τοποθετεί τον ιεράρχη και τους ευαγγελιστές στους χρόνους του Δεσποτάτου, ενώ την Άκρα Ταπείνωση στους τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Ο Κωνσταντίνος, που διακρίνει τρεις φάσεις, τοποθετεί τους ευαγγελιστές και το μέταλλο στο τέλος του 12ου ή τις αρχές του 13ου αιώνα, τον ιεράρχη στο 17ο αι., και την Άκρα Ταπείνωση στο 19ο αι. Αν και τα στοιχεία που έχουμε είναι ελάχιστα, νομίζουμε ότι πρέπει να δεχτούμε δύο φάσεις: οι ευαγγελιστές και το μέταλλο είναι σύγχρονα προς το μνημείο (13ος αι.) και οι υπόλοιπες παραστάσεις μάλλον

του 18ου αι. Η Άκρα Ταπείνωση ιδιαίτερα είναι επιζωγραφισμένη.
Χρονολόγηση: Ο Μπούρας τοποθέτησε το μνημείο με βεβαιότητα στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα και με μεγάλη πιθανότητα στην πρώτη τριακονταετία του. Στην χρονολόγηση αυτή τον οδήγησε η δομή των τοίχων, με το όχι άψογο τεχνικά πλινθοπερίκλειστο σύστημα, που δεν διαφέρει από το αντίστοιχο της Παρηγορήτισσας της Άρτας (1288 - 1296), της Παναγίας Βελλάς (Κόκκινη Εκκλησία στο Βουλγαρέλι, περίπου 1281), και του κάστρου της Άρτας (πριν από το 1271). Επίσης η ύπαρξη τριών παραθύρων στην τρίπλευρη αψίδα, που πλαισιώνονται με πλίνθους και οδοντωτές ταινίες, θυμίζει τα μικρά μνημεία της Παναγίας του Μπρυώνη (1238) και της Αγίας Κυριακής Γαρδικίου Παραμυθιάς (13ου αι.), όπου συναντούμε παρόμοια διάταξη. Η λιτότητα της τοιχοδομίας και ιδιαίτερα η ό-

307. Άγιος Στέφανος Ριβίου μετά την αναστήλωση (φωτ. 2003).

308. Άγιος Στέφανος Ριβίου: αποκατάσταση (Μπούρας).

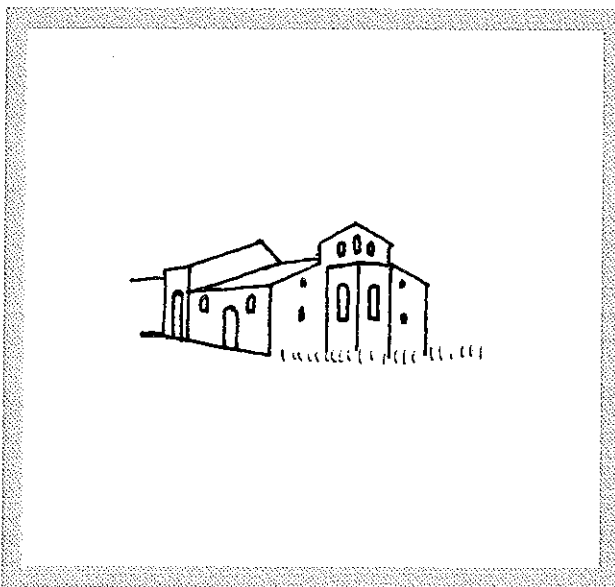

χι άφθονη χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου στην αψίδα τοποθετούν το μνημείο ανάμεσα στα πρωιμότερα δείγματα του Δεσποτάτου. Το μοναδικό κεραμικό κόσμημα της πρόσοψης (τριγωνικές εγχοπές στη ράχη πλίνθων), ενώ είναι άγνωστο στα βυζαντινά μνημεία, είναι γνωστό στους ναούς του Δεσποτάτου του 13ου αιώνα όπως, της Παναγίας του Μπρυώνη, της Κάτω Παναγίας και των Βλαχερνών. Μερικά ενδεικτικά στοιχεία του Αγίου Στεφάνου όπως οι οριζόντιες οδοντωτές ταινίες που δημιουργούν ζώνες στους τοίχους, η μορφή του δίλοβου παραθύρου, και η δομή του τρούλλου, που διατηρεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα με το συνεχόμενο γείσο, τα τέσσερα παράθυρα και την οδοντωτή ταινία που τα περιβάλλει, οδηγούν σε παλαιότερα μνημεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Δεν είναι όμως αρκετά για να μπορούμε να χρονολογήσουμε το μνημείο σε αιώνα προηγούμενο του 13ου.

Βιβλιογραφία

Χ.Θ. Μπούρας, Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας, ΕΕΠ-ΣΑΠΘ, 3 (1968) 41-56, Αρχαιολόγος, Άγιος Στέφανος, ΚΟΑ 53 (1970) 615-616, Δ. Κωνσταντίνος, Νεώτερα στοιχεία ΗΧ 23 (1981), 275-283.

1. Μπούρας, Άγιος Στέφανος, 48.

ΤΑ ΕΙΣΟΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΠΑΛΑΙΟΚΑΤΟΥΝΑΣ

Ανάμεσα στην Κατοχή και στο Πεντάλοφο, δυτικά του Αχελώου, βρίσκεται το χωριό Παλαιοκατούνα, που τελευταία μετονομάστηκε σε Λεσίνη. Την ανατολική άκρη του χωριού κοσμεί σήμερα ο ενοριακός ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου (309), μνημείο που εντάσσεται στην οικοδομική δραστηριότητα των Δεσποτών της Ηπείρου. Το 1958 ο Ορλάνδος μελέτησε

και χρονολόγησε το ναό, ταξινομώντας με την ευκαιρία αυτή και τις βυζαντινές βασιλικές στο βαλκανικό χώρο.

Το μνημείο είναι τρίκλιτη βασιλική (11.50 X 13.50 μ. χωρίς την αψίδα). Ιδιομορφία παρουσιάζουν οι σχέσεις των κλιτών. Το μεσαίο είναι πολύ πλατύ (4.43 μ.) σε σύγκριση με τα πλαϊνά, που είναι άνισα μεταξύ τους (το βόρειο φτάνει τα 2.30 και το νότιο τα 1.60 μ.). Τα παραβήματα χωρίζονται με παχύ τοίχο, που τον διατρύπα χαμηλό τοξωτό άνοιγμα, ενώ τα πλαϊνά κλίτη με τοξωτή πεσσοστοιχία, που την αποτελούν πεσσός και κίονας χωρίς κιονόκρανο χτισμένος, ο δεύτερος, σε πεσσό και παραστάδα. Το κεντρικό κλίτος καταλήγει ανατολικά σε τρίπλευρη αψίδα, ενώ τα πλαϊνά απολήγουν σε μικρές τραπεζιόσχημες κόγχες, που δεν φτάνουν μέχρι το έδαφος (310). Η στέγη σήμερα είναι ξύλινη, δίρριχτη και παρουσιάζει ελαφρά υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος καταλήγοντας ανατολικά και δυτικά σε υπερυψωμένα αετώματα. Τα πλαϊνά κλίτη έχουν χαμηλότερη, μονόρριχτη στέγη και καταλήγουν σε ημιαετώματα.

Στενά μονόλοβα παράθυρα ανοίγονταν στις μακριές πλευρές, τρία στη βόρεια και τέσσερα στη νότια. Η απόσταση της ποδιάς από το έδαφος έφτανε το 1.85 μ. Δίλοβο εξάλλου παράθυρο ανοιγόταν και στο αέτωμα ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο, από δυτικά, παράθυρο της νότιας πλευράς όπως δείχνουν τα τεταρτοκύκλια που σώζονται ακόμη. Στο ανατολικό και δυτικό αέτωμα υπάρχει δίλοβο παράθυρο που πλαισιώνεται με τεταρτοκύκλια πτερύγια. Χαρακτηριστικό είναι το μεγάλο τρίλοβο φωτιστικό άνοιγμα της αψίδας με τους ισουψείς λοβούς. Οι δύο διαχωριστικοί πεσσοίκοι φέρουν επιθήματα. Επίσης μονόλοβα στενά ανοίγματα διατρύπουν τις κόγχες των παραβήματων.

Η τοιχοδομία του μνημείου κατασκευάστηκε με πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Οι ορθογώνιοι, αλλά όχι πάντοτε γωνιασμένοι, λίθοι τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις και χωρίζονται με μία σειρά πλίνθων ενώ κάθετα στους αρμούς οι πλίνθοι μπαίνουν διπλές. Εξαίρεση αποτελεί το σύστημα τοιχοδομίας της κεντρικής αψίδας, που χτίζεται με πλίνθους ολόκληρη, από 1.90 μ. και πάνω. Ο κύριος στόχος εδώ του κατασκευαστή ήταν να οργανώσει πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση.

Η διακόσμηση αυτή αναδεικνύει πράγματι την αψίδα (34). Είναι ενδεικτική η ποικιλία των σχεδίων (33). Το τύμπανο πάνω από το τρίλοβο παράθυρο κοσμείται με ομόκεντρες πλίνθινες καμπύλες, ενώ οι τυφλές αψιδώσεις στις πλάγιες πλευρές, που είναι ισουψείς προς το αψίδωμα του τρίλοβου παραθύρου, διακοσμούνται: η νότια με ορθούς στενόμακρους και σταυρόσχημους μαιάνδρους κάτω και ρομβόσχημα κοσμήματα πάνω και η βόρεια με ομοιόσχημους μαιάνδρους κάτω και κόσμημα τεθλασμένων γραμμών, είδος ιχθυάκανθας (opus spicatum), πάνω. Στη διακό-

309. Παναγία Παλαιοκατούνας (Λεσίνη): ο ναός από ΝΑ.

σμηση της κεντρικής αψίδας θα πρέπει να προσθέσουμε τις επίπεδες ταινίες των οπτοπλίνθων και τις οδοντωτές που περιβάλλουν τα τόξα ή που περιτρέχουν σε δύο σειρές τις πλευρές κάτω από το γείσο, καθώς επίσης και τη ζωφόρο των μαιάνδρων που ακολουθεί. Ενισχυτικά στοιχεία της πλαστικότητας της τοιχοδομίας αποτελούν κλειδόμορφα κεραμοπλαστικά κοσμήματα που κοσμούν τις μακριές πλευρές, στο χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στο μονόλοβα παράθυρο, καθώς και στην κεντρική αψίδα πάνω από το τρίλοβο άνοιγμα, λείψανα των σκυφίων στον υπερυψωμένο τοίχο του μεσαίου κλίτους και σταυροί σκαλισμένοι πάνω στις πέτρες.

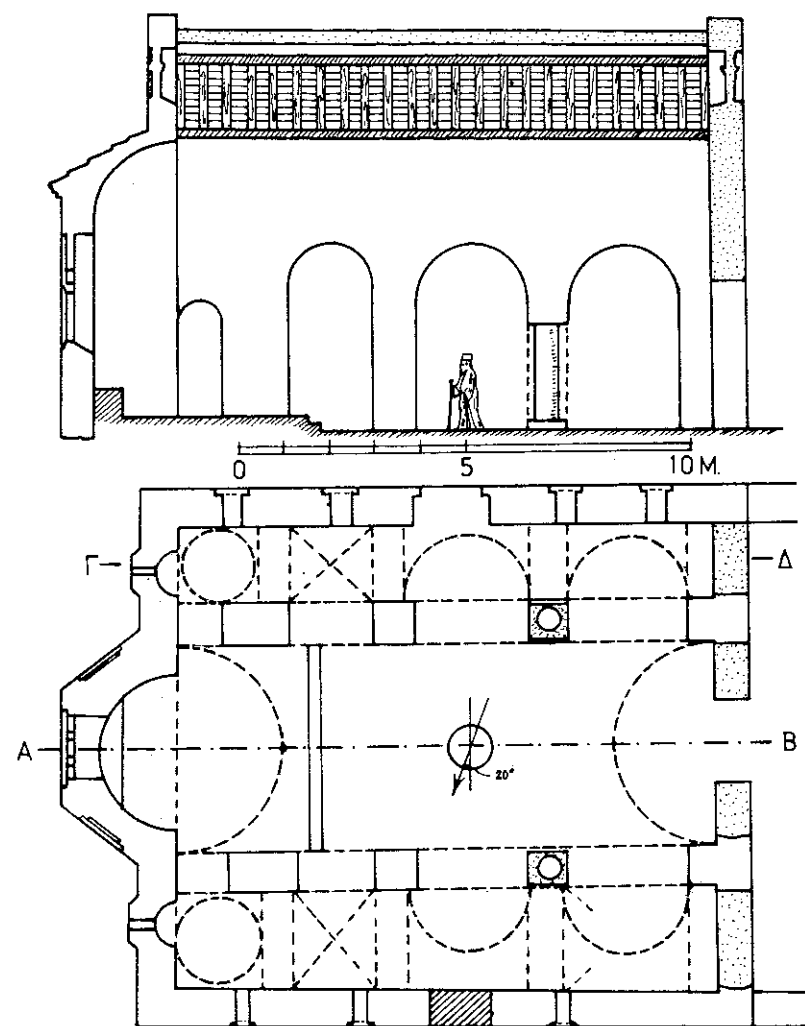
Ο ναός, με το πέρασμα των αιώνων, δέχθηκε σημαντικές μεταβολές που άλλαξαν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του. Οι οπουδαιότερες μεταβολές είναι: κατεδαφίστηκαν οι προς τα δυτικά πεσσοί της πεσσοστοιχίας και αντικαταστάθηκαν με κίονες χωρίς κιονόκρανα. Η αλλαγή έγινε μάλλον για λόγους ευρυχωρίας. Τμήματα των πεσσών που κατεδαφίστηκαν σώζονται μέχρι σήμερα σε ύψος 0.21 μ. από το έδαφος. Το πάχος των πεσσών φανερώνει πως το μεσαίο κλίτος θα καλυπτόταν παλαιότερα με χτιστή καμάρα. Παραμένει άγνωστος ο χρόνος κατά τον οποίο η καμαροσκέπαστη στέγη του κλίτους μετατράπηκε σε ξύλινη. Τα δύο δυτικά διαμερίσματα των πλάγιων κλιτών

καλύφθηκαν με κυλινδρικές καμάρες, ενώ θα πρέπει να στεγάζονταν με σταυροθόλια, όπως δείχνει άλλωστε το δεύτερο από ανατολικά διαμέρισμα και οι διαγώνιες ακμές του σταυροθολίου που διακρίνονται στο βορειοδυτικό. Σε μεταγενέστερους χρόνους η στέγη των πλάγιων κλιτών μετατράπηκε σε ξύλινη μονόρριχη, ενώ ο κατασκευαστής του ναού στα ανατολικά άκρα τοποθέτησε δύο τρουλλίσκους και στα δυτικά έδωσε αετωματική μορφή. Στη νότια πλευρά ανοίχτηκαν δύο μονόλοβα τοξωτά παράθυρα και ανάμεσά τους τοξωτή θύρα. Προστέθηκε, στα χρόνια μάλλον της Τουρκοκρατίας, νάρθηκας, που κατεδαφίστηκε τελευταία (πριν από το 1958) από τους χωρικούς, για να επεκταθεί ο ναός δυτικά, και υψώθηκε στη νότια προέκταση κωδωνοστάσιο.

Πολλά δυσανάγνωστα χαράγματα διατηρούνται στους πωρολίθους της αψίδας του ιερού εξωτερικά. Είναι κυρίως ονόματα και χρονολογίες. Μερικά ίσως είναι βυζαντινά, όπως το όνομα: *Ιω(άννης) Μεγατοπ(ι)της*.

Ο ναός δεν έχει τοιχογραφίες, ούτε διακρίνονται ίχνη παλαιών τοιχογραφιών. Μόνο στο χτιστό τέμπλο σώζονται δύο παραστάσεις των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Είναι η Παναγία που φέρει στέμμα και η Βαί-οφόρος.

Χρονολόγηση: Ορισμένα μορφολογικά και διακοσμη-

310. Παναγία Παλαιοκατούνας (Λεσίνι): τομή κατά μήκος και κάτοψη (Ορλάνδος).

τικά στοιχεία βοηθούν στη χρονολόγηση του μνημείου. Ο Ορλάνδος διευρύνοντας το ενδιαφέρον του και μελετώντας κυρίως τις μεσοβυζαντινές βασιλικές του ελλαδικού χώρου τις ταξινομεί σε τρεις κατηγορίες. Έτσι ονομάζει ελληνιστικές βασιλικές όσες ξυλόστεγες φέρουν υπερυψωμένο φωταγωγό με μεγάλα παράθυρα. Στην πρώτη αυτή κατηγορία κατέταξε ένδεκα ναούς από τον 10ο μέχρι τον 14ο αιώνα. Στη δεύτερη τοποθετεί όσες βασιλικές είναι καμαροσκέπαστες και διαθέτουν στις πλάγιες μακρές πλευρές μικρά παράθυρα. Τις ονομάζει ανατολικές ή ανατολιζουσες και παραθέτει παραδείγματα πέντε ναών από τον 11ο ως

τον 13ο αιώνα. Τέλος, η τρίτη κατηγορία, που συνδυάζει ελληνιστικά και ανατολικά στοιχεία, είναι η πιο σπάνια, αφού υπάρχουν μόνο τέσσερα παραδείγματά της. Τις ονομάζει μικτές και είναι ο τύπος που συναντάμε λιγότερο στον ελλαδικό χώρο, παρά την αντίθετη άποψη του Millet. Κάθε τύπος της πρώτης και της δεύτερης κατηγορίας εμφανίζεται σε δύο παραλλαγές.

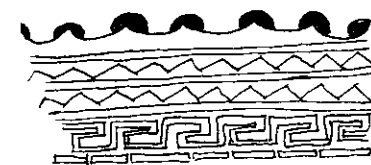
Τα Εισόδια της Θεοτόκου Παλαιοκατούνας υπάγονται στη δεύτερη παραλλαγή της δεύτερης κατηγορίας: η καμάρα του μεσαίου κλίτους είναι ελαφρά ψηλότερη από τα πλάγια κλίτη και ο φωταγωγός είναι

τυφλός. Παρόμοια παραδείγματα έχουμε στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου των Απιδεών Λακωνίας (τέλους 13ου ή αρχών 14ου αι.) και στον δίκλιτο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι (τέλους 13ου αι.). Μερικά συμπληρωματικά στοιχεία μας βοηθούν σε ακριβέστερη ίσως χρονολόγηση του μνημείου: η διάπλαση της τρίπλευρης αψίδας, με την κεραμοπλαστική διακόσμηση των τυφλών αψιδωμάτων, που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό γνώρισμα των μνημείων του Δεσποτάτου της Ηπείρου που χτίστηκαν τον 13ο αιώνα, όπως είναι η Παναγία Μπρυώνη (1233 - 34), η Παναγία Βελλάς ή Κόκκινη Εκκλησία στο Βουλγαρέλι (1281), η Πόρτα Παναγιά Τρικάλων ή Παναγία Μεγάλων Πυλών (1283), η Ομορφοκκλησιά (Άγιος Γεώργιος) κοντά στην Καστοριά (που ιστορήθηκε το 1287) κ.ά. Το κλειστόμορφο κόσμημα, που παρουσιάζεται εδώ σε εκφυλισμένη κάπως μορφή, το συναντούμε και σε μνημεία του 12ου - 13ου αιώνα, όπως στον όσιο Μελέτιο Κιθαίρωνα, στη Μονή Βλαχερνών και στην Κάτω Παναγιά Άρτας, στην Πόρτα Παναγιά κ.ά. Το οрус spicatum της βόρειας τυφλής αψίδας γνωρίζει μεγάλη διάδοση τον 13ο και 14ο αιώνα στη νότια Ελλάδα και Μακεδονία¹. Τα πλίνθινα επίσης τεταρτοκυκλικά πτερύγια του δίλοβου φωτιστικού του ανατολικού αετώματος απαντούν ευρύτατα σε μνημεία καθαρά ελληνικά, όπως είναι η Σωτήρα Λυκοδήμου, η Καπνικαρέα και οι Άγιοι Θεόδωροι στην Αθήνα (11ου αι.), ο ναός του Σωτήρα στην Άμφισσα (11ου αι.), οι ναοί Αγίας Μονής και Μέρμπακα στην Αργολίδα (12ου αι.) και τα περισσότερα μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου του 13ου αιώνα (Αγ. Βασίλειος, Αγία Θεοδώρα, Μονή Βλαχερνών, Κάτω Παναγιά, Παναγία Μπρυώνη στην Άρτα). Με βάση λοιπόν τα τυπολογικά, μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο ναός της Παλαιοκατούνας χτίστηκε στα τέλη του 13ου αιώνα.

Βιβλιογραφία

Αν. Κ. Ορλάνδος, Ο εν Ακαρνανία βυζαντινός ναός της Παλαιοκατούνας, ABME 9 (1961) 21-42, Αρχαιολόγος, Ο βυζαντινός ναός της Παλαιοκατούνας, ΚΟΑ, 49 (1970) 480.

1. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 173 σημ. 4.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΛΙΧΝΙΩΤΙΣΣΑ

Τρία περίπου χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Βόνιτσας, λίγο πριν από την Κοίμηση της Θεοτόκου του 1726, βρίσκεται ο μικρός ναΐσκος της Παναγίας της Αλιχνιώτισσας (311). Είναι αφιερωμένος στη Ζωοδόχο Πηγή. Η προσωνυμία «Αλιχνιώτισσα» πιθανότατα προέρχεται από τα γύρω αλώνια, όπου λίχνιζαν μετά το αλώνισμα το σιτάρι. Η επωνυμία Αλιχνιώτισσα δηλώνει ίσως την Παναγία που βοηθά να φυσήξει ευνοϊκός αέρας για το λίχνισμα¹.

Ο ναΐσκος είναι μονόχωρος με μοναδική θύρα εισόδου δυτικά. Η στέγη είναι δίριχτη. Το μνημείο έχει ασβεστωθεί εσωτερικά και εξωτερικά στις δυο στενές πλευρές. Διακρίνεται όμως η τοιχοδομία με τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Οι πλάγιοι τοίχοι είναι χτισμένοι και επιδιορθωμένοι με ασβεστόπετρες τοποθετημένες άτακτα με χρήση άφθονου κονιάματος. Η ανατολική όμως πλευρά, τμήμα της νότιας και το αέτωμα της δυτικής διασώζουν το αρχικό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Η αψίδα (312) είναι τρίπλευρη και έχει χτιστεί με λίθους ελαφρά επεξεργασμένους και πλίνθους. Οι πλίνθοι τοποθετούνται απλές ή διπλές, στους οριζόντιους και κάθετους αρμούς χωρίς ιδιαίτερη προσοχή. Το κάτω τμήμα της αψίδας είναι επιμελέστερο και οι οριζόντιες πλίνθοι δημιουργούν ζώνες, πράγμα που δείχνει ότι η αταξία του ανωτέρου οφείλεται στις κατά καιρούς επισκευές του μνημείου. Τη μεσαία πλευρά της αψίδας διατρύπα δίλοβο παράθυρο, του οποίου σώζεται η διπλή σειρά των πλινθινών τόξων που περιβάλλονται από οδοντωτή ταινία. Υποθέτουμε πως κιονίσκος χώριζε τους δύο λοβούς και ότι σχηματιζόταν δίλοβο φωτιστικό άνοιγμα όμοιο προς αυτά του καθολικού των Βλαχερνών². Αξίζει να σημειωθεί ότι από τα διπλά πλίνθινα τόξα του παραθύρου τα εσωτερικά σε σχέση με τα εξωτερικά εισέχουν, φαινόμενο συνηθισμένο στα μνημεία του Δεσποτάτου.

311. Παναγία η Αλιχνιώτισσα από Δ.

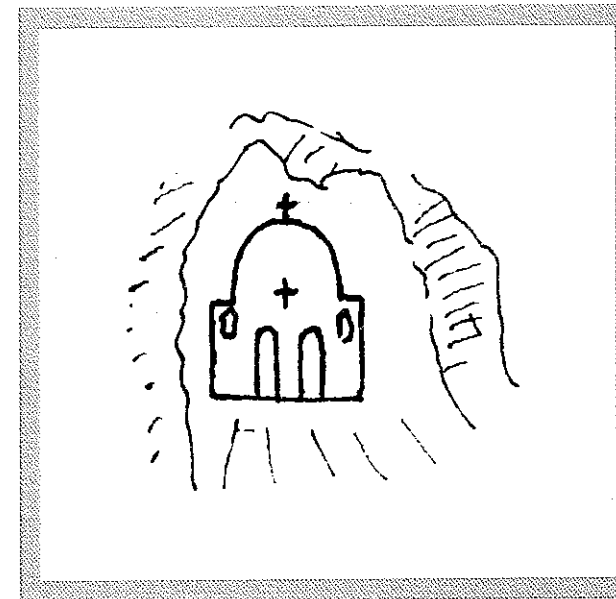
312. Παναγία η Αλιχνιώτισσα: η αψίδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σωζόμενος κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μικρού μνημείου της Βόνιτσας. Στο ανώτερο τμήμα της μεσαίας πλευράς της αψίδας διακρίνονται δύο οδοντωτές ταινίες. Ανάμεσά τους δημιουργείται ζωφόρος με τεθλασμένες γραμμές. Ο διάκοσμος αυτός θα συνεχιζόταν και στις πλάγιες πλευρές της αψίδας, αλλά δε διατηρήθηκε εξαιτίας των συνεχών επισκευών. Στο αέτωμα ανοίγεται κόγχη που περιβάλλεται από διπλά πλίνθινα τόξα. Εκεί έπρεπε να ήταν ζωγραφισμένη η Παναγία. Το ανώτερο τμήμα της δυτικής πλευράς και ολόκληρο το αέτωμα χτίζεται με πλίνθους που σχηματίζουν διάφορα σχέδια, όπως ιχθυάκανθα με ομόρροπες γωνίες χωρίς συνδετικό κορμό και τεθλασμένη γραμμή, που με κάθετες πλίνθους στις γωνίες δημιουργεί τα επαναλαμβανόμενα τρίγωνα, ένα διάκοσμο κάπως σπάνιο, που τον συναντούμε στη δυτική πλευρά του βυζαντινού φρουρίου της Άρτας³.

Χρονολόγηση: Από τα ελάχιστα στοιχεία που διασώζει ο μικρός ναΐσκος της Παναγίας της Αλιχνιώτισσας διαπιστώνουμε πως πρόκειται για όψιμο μνημείο του Δεσποτάτου. Η τρίπλευρη αψίδα είναι ενδεικτικό στοιχείο των μνημείων αυτής της περιόδου⁴. Το δίλοβο τοξωτό παράθυρο, που πλαισιώνεται ως κάτω με σειρές πλίνθων και περιβάλλεται από οδοντωτή ταινία, συνήθιζεται στην ίδια εποχή, όπως στα παραδείγματα των Βλαχερνών. Από τον κεραμοπλαστικό διά-

κοσμο την ιχθυάκανθα τη συναντούμε στην Κοίμηση Λαμπόβου του 10ου αι., στην εκκλησία των Εισοδίων της Παλαιοκατούνας του 13ου αι., στην Παναγία των Κροκεών και στον Άγιο Γεώργιο Βοσινιάνικων της Λακωνικής⁵ και γενικά σε μνημεία 13ου - 14ου αι., εποχή κατά την οποία είχε μεγάλη διάδοση⁶. Στα μνημεία του Δεσποτάτου συναντούμε επίσης την τεθλασμένη γραμμή, όπως π.χ. στη δυτική όψη του νάρθηκα της Αγίας Θεοδώρας⁷. Η τεθλασμένη γραμμή, που σχηματίζει τρίγωνα, αποτελεί επίσης διακοσμητικό μοτίβο που συναντούμε σε μνημεία από τον 10ο - 14ο αι. Σε γενικές γραμμές, τέλος, ο ναΐσκος της Αλιχνιώτισσας μοιάζει ως προς την κατασκευή με την Αγία Ελεούσα της Άρτας, μικρό μνημείο, που ο Ορλάνδος⁸ το τοποθετεί στο 15ο αι. Διαπιστώνεται έτσι ότι η Αλιχνιώτισσα παρουσιάζει κεραμοπλαστικά διακοσμητικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία που καλύπτουν τους αιώνες 10ο ως 15ο. Οι επικρατέστερες όμως ενδείξεις μας οδηγούν στο 14ο αι., όπου με μεγάλη πιθανότητα πρέπει να εντάξουμε το μνημείο.

ΑΓΙΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΩΝ

Πάνω από την τεχνητή λίμνη των Κρεμαστών, στα ΒΑ του βουνού Κανάλα (ύψ. 1520), γύρω στα 4 χιλιόμετρα βόρεια του χωριού Χαλκιοπούλοι, βρίσκεται το σπήλαιο όπου ασκήτεψε στο πρώτο μισό του 13ου αι. ο ονομαστός όσιος της περιοχής Ανδρέας ο Ερημίτης¹. Κατά την παράδοση, η βασίλισσα αγία Θεοδώρα της Άρτας (13ος αι.) «ναόν τῷ ἀγίῳ» έχτισε, αλλά σήμερα δεν ξέρουμε τίποτε γι' αυτόν. Το 1807 ο λόγιος Ανδρέας Ίδρωμένος ο Πάργιος (1764 - 1843) εξέδωσε «Ακολουθία του οσίου πατρός ημών Ανδρέου του Ερημίτου, του εκ χωρίου Μονοδένδρου, νυν πρώτον εκδοθείσα τύποις, συνδραμή και δαπάνη του αιδεσιμωτάτου κυρ Ιωάννου ιερέως οικονόμου, Νικολάου Γεροδήμου Χαλκιοπολίτου, αωζ', Ενετίσιν».

Το σπήλαιο έχει μικρό πλάτος και ύψος (περίπου 5 μ. στην είσοδο) και μέγα βάθος (περίπου 200 μ.). Σε απόσταση δώδεκα μέτρων από την είσοδο υπάρχει χτιστή κόγχη, που σε συνδυασμό με πρόχειρο νεότατο τέμπλο δημιουργούν το χώρο του ιερού (44). Η κόγχη φιλοξενεί την Πλατυτέρα και τέσσερις ιεράρχες, που συλλειτουργούν (57). Διατηρούνται σε καλή σχετικά κατάσταση.

Η Πλατυτέρα ιστορείται σε ολόκληρο το τεταρτοσφαίριο ως τη μέση, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, με τα χέρια ανοιχτά σε δέηση (313). Φορεί ανοιχτό καστανόχρωμο μαφόριο με χρυσοκοντυλιές στις άκρες του χαμηλού καλύμματος της κεφαλής. Στο μέτωπο και στους ώμους ζωγραφίζεται από ένα διακοσμητικό αστέρι. Τα ίδια στοιχεία συναντούμε στις τοιχογραφημένες Παναγίες της Κύπρου τον 13ο αιώνα². Τονίζονται με γραμμικό τρόπο τα χαρακτηριστικά του ήρεμου προσώπου. Αμυγδαλωτά μάτια, ίσια μύτη, τονισμένο στόμα, πλατύ καστανόχρωμο πρόσωπο με απλωμένο πράσινο στις παρειές. Στο μετάλλιο, που καταλαμβάνει ολόκληρο τον κόλπο της Παναγίας, ζω-

1. Ευχαριστώ τον καθηγητή της Γλωσσολογίας Α. Θαβώρη για τη βοήθειά του γύρω από την ετυμολογία της προσωνυμίας «Αλιχνιώτισσα». Η άλλη ετυμολογία της λέξης Αλιχνιώτισσα (= αυτή που δεν έχει λύχνο) φαίνεται μάλλον αστήρικτη.
2. ABME 2 (1936) 13, 15, 16, 17.
3. Ίδιος, 155.
4. Τρίπλευρη αψίδα διαθέτουν οι Βλαχέρνες (ABME 2 (1936) 13, η Κάτω Παναγία (Ίδιος, 79), η Αγία Θεοδώρα (Ίδιος, 90), ο Άγιος Βασίλειος (Ίδιος, 119), η Πρεβέντζα Βάλτου.
5. Ν.Β. Δρανδάκης, Ο ναός του Άι-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', 6 (1970-72) 157-158 και σημ. 47 όπου αντίστοιχα παραδείγματα.
6. Βοκοτόπουλος, Αρχιτεκτονική, 92 και κυρίως 173 όπου στη σημ. 4 ανάλογα παραδείγματα.
7. ABME, 2 (1936) 102.
8. Ίδιος, 178.

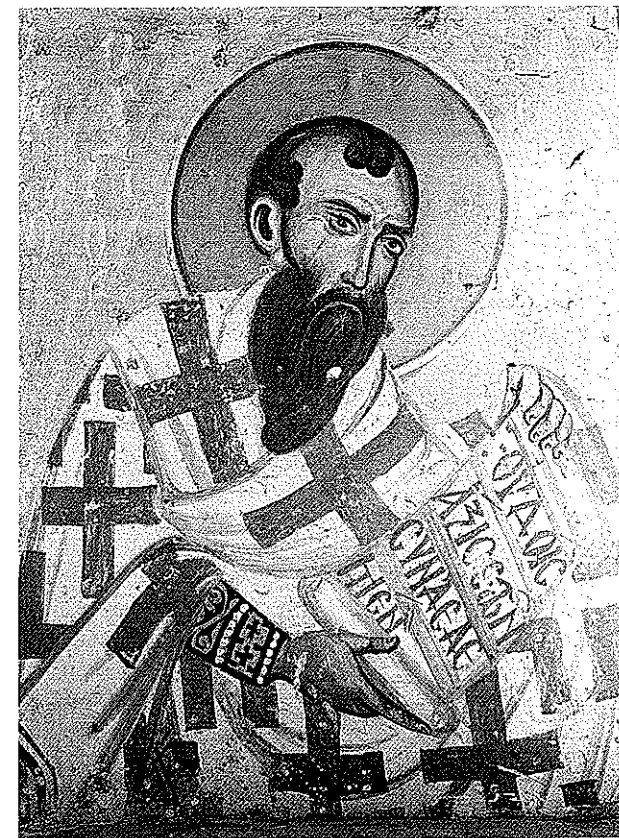
313. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων: η Πλατυτέρα.

γραφίζεται ως τη μέση ο Χριστός. Κρατεί στο αριστερό κλειστό ειλητήριο και με το δεξιό, που βγαίνει μέσα από καστανόλευκο πολύπτυχο ιμάτιο, ευλογεί. Τα μαλλιά του είναι κοντά και σχηματίζουν θύσανο στο πρόσωπο. Το πρόσωπο είναι στρογγυλό και με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του υπογραμμίζεται το σοβαρό παιδικό ύφος. Στο μετάλλιο σημειώνεται: Ο ΕΜΑΝΟΥΗΛ. Οι φωτιστέφανοι και των δύο έχουν απαλό καστανοκίτρινο χρώμα, ενώ ο σταυρός του φωτιστεφάνου του Χριστού είναι πράσινος.

Κάτω από την Πλατυτέρα εικονίζονται οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, δύο βόρεια και δύο νότια. Χωρίζονται με διακοσμητική ταινία ανθεμίων. Από βόρεια πρώτος ζωγραφίζεται ο Γρηγόριος ο Θεολόγος με έντονα χαρακτηριστικά προσώπου και με άσπρη μακριά γενειάδα (58). Τις λευκές σχηματοποιημένες επιφάνειες στο μέτωπο και κάτω από τα μάτια διαδέχονται απαλές πράσινες σκιές. Εντυπωσιακό είναι το αρχαϊκό στοιχείο των σγουρών δαχτυλιδωτών μαλλιών στον κρόταφο και το σχήμα που παίρνουν στη συνέχεια γύρω από το αυτί μέχρι να ενωθούν με τα γένεια, πράγμα που φανερώνει ότι ο ζωγράφος χρησιμοποίησε παλαιό καλό πρότυπο. Παρόμοια τεχνική συναντούμε σε παλαιότερους αιώνες, τον 11ο και τον 12ο, όπως για παράδειγμα στην προσωπογραφία του αγίου

Γρηγορίου και Θαυματουργού στο ναό της Παναγίας της Μαυριώτισσας Καστοριάς³. Ο Γρηγόριος στα χέρια του κρατεί ανοιχτό ειλητήριο με τη λειτουργική ευχή: ΠΑΛΙΝ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΚΙΣ ΣΥ ΠΡΟΣΠΙ(ΠΤΟΜΕΝ). Δίπλα του ο άγιος Βασίλειος (314) είναι στραμμένος κι αυτός προς το κέντρο σε στάση τριών τετάρτων. Μαλλιά και γένεια είναι καστανά, στο πρόσωπο παρουσιάζει τις ίδιες αποχρώσεις με το Γρηγόριο και τα άμφια είναι λευκά με ένσταυρη καστανή διακόσμηση, όπως και όλων των άλλων. Ωραίο είναι το κόσμημα στο δεξιό επιμανίκιο. Στο ανοιχτό ειλητήριο σημειώνεται ανορθόγραφα η γνωστή ευχή από τη λειτουργία του: ΟΥΔΟΙΣ ΑΞΙΟΣ ΤΩΝ ΣΥΝΔΕΔΕΜΕΝ(ΩΝ) ταις σαρκικαίς επιθυμίαις). Από τη νότια μεριά πρώτος εικονίζεται ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος (315) με λιγοστά μαλλιά και γένεια. Στο μακρύ ως κάτω ανοιχτό ειλητήριο διαβάζουμε: Ο Θ(ΕΟ)C Ο Θ(ΕΟ)C ΗΜΩΝ Ο ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΙΩΝ ΑΡΤΩΝ ΤΗΝ ΤΡΟΦΗΝ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟC ΚΟCΜΟΥ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ... Πλάι του ο άγιος Αθανάσιος (316α) με δαχτυλιδωτή γενειάδα και ανοιχτό ειλητήριο: Ο ΤΑC CΚΗΝΑ(C) ΤΑΥΤΑC Κ(ΑΙ) CΥΜΦΩ(ΝΟΥC) (ΗΜΙΝ ΧΑΡΙCΑΜΕΝΟC).

Διατηρείται σε καλή κατάσταση τοιχογραφία με τον Επιφάνιο Κύπρου (316β), «οξυγένη», με κλειστό Ευαγγέλιο στα χέρια του. Από τα ίχνη επίσης που διακρίνονται, υποθέτουμε πως στον τοίχο βόρεια της

314. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων: ο άγιος Βασίλειος.

κόγχης υπήρχαν ο πρωτομάρτυρας Στέφανος και πιο ψηλά ο Ευαγγελισμός.

Η Πλατυτέρα χωρίζεται από τους ιεράρχες με ταινία καστανού χρώματος πάνω στην οποία γράφεται κείμενο με λευκά κεφαλαία γράμματα. Προσεκτική ανάγνωση του κειμένου μας αποκαλύπτει ιαμβικό ποίημα που αρχικά αποδόθηκε στον βυζαντινό ποιητή Μαυροίλη Φιλή (περ. 1275 - 1345)⁴, αλλά που ανήκει στον Κωνσταντίνο Μιχαήλ Ψελλό (1018 - 1078)⁵. Πρόκειται για αλληγορικό ύμνο προς την Παναγία. Στο ποίημα παρατηρούνται μερικές διαφορές λέξεων σε σύγκριση με τη γνωστή έκδοση του Miller⁶, που απέδιδε στους στίχους στον Φιλή.

1. (Γυνή, ζύμη, βέλτιστε) καί σάτα τρία
2. Έχουσιν ἐξήγησιν ἀκριβεστάτην⁷
3. Άλληγοροῦσι⁸ τοὺς κεκριμένους⁹ λόγους
4. Γυνὶ μὲν ἐστὶ προσφυῶς Ἐ(κκλησία)
5. (Ζύμη δέ) θεῖος (καὶ Θεόγρ)αφος (λόγος)
10. Ὅλιν συν(εζ)ίμωσεν τ(ήν) ψυχ(ή)ς φύσιν
11. Τοῦτο.....καὶ σάτον.....¹⁰.

Χρονολόγηση: Οι στίχοι προς την Παναγία του Μιχαήλ Ψελλού υποδεικνύουν τα μέσα του 11ου αιώνα ως αφετηρία για τη χρονολόγηση της παράστασης.

315. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων: Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Αλλά οι παραλλαγές του ποιήματος στην επιγραφή από το ένα μέρος και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της παράστασης από το άλλο μας απομακρύνουν από τον ίδιο αιώνα. Ίσα ίσα η λιτότητα του σχεδίου, ο τονισμός των εντελώς απαραίτητων χαρακτηριστικών στην έκφραση, η τεχνική του φωτισμού των προσώπων και το πρασινωπό χρώμα στις παριές, σε συνδυασμό με τα αρχαϊκά στοιχεία, μας οδηγούν στην παλαιολόγια εποχή. Είναι η εποχή που παίρνει μεγάλη ανάπτυξη η εικονογράφηση της Λειτουργίας, και οι ιεράρχες παριστάνονται να συλλειτουργούν κάτω από την Πλατυτέρα¹¹. Αν τοποθετήσουμε χρονικά την πα-

316α. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων:
ο άγιος Αθανάσιος.

ράσταση στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, δεν πρέπει να βρισκόμαστε μακριά από την πραγματικότητα.

Βιβλιογραφία

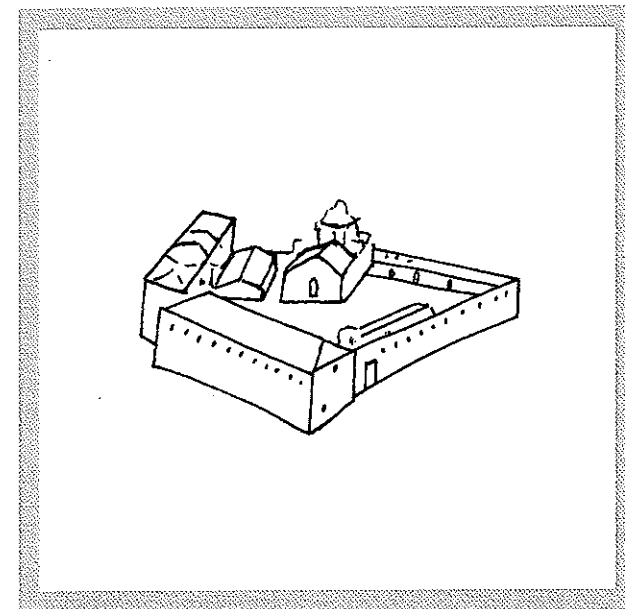
Δεν υπάρχει.

1. Σωφρ. Παπακυριακού, ΠΟΚ, 1 (1929), 6-7, ΑΕΕ, 2, 427-428, ΘΗΕ, 2, 673, Ευστρατιάδης, Αγιολόγιον, 401, Β. Ματθαίου, Ο Μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, εκδ. Β' 1962 5 (Μαΐου 15) 428-30.
2. Σωτηρίου, Κύπρος, πίν. 88.
3. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 67α.
4. Κ. Κρουμπάχερ, Ιστορία της Βυζαντινής λογοτεχνίας (Μετ. Γ. Σωτηριάδου), Εν Αθήναις 1964, Β' 778-84, Herbert Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, II, München 1978, 266 κ.ε.
5. Hunger ό.π., I, 372-382. Το ποίημα δημοσίευσαν: ο Krumbacher, Mittelgriechische Sprichwörter, München 1893, 266, ο Leo Strenbach, Analecta Byzantina στο περιοδικό της Πράγας Česke museum filologicke 6 (1900) 318 και ο Antonio Garzya, Versi e un opuscolo inediti di Michele Psello. Nota introduttiva, testo critico, traduzione e commentario, Le parole e le idee, 4 (Napoli 1966) 23 σημ. 2.
6. E. Miller, Manuelis Philae carmina, Paris 1855, 57, I-II. (: Amsterdam 1967). Βλ. II, 418 Appendix ποίημα LIII, στίχ. 1-5 και 10-11.
7. Miller: εξηρημένη.
8. Miller: αλληγορούσαν.
9. Miller: προκειμένους.
10. Miller: το γουν σάτον πέφυκε χοίνικες δύο.
11. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, 47.

316β. Άγιος Ανδρέας Χαλκιοπούλων:
ο άγιος Επιτάφιος Κύπρου.

ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

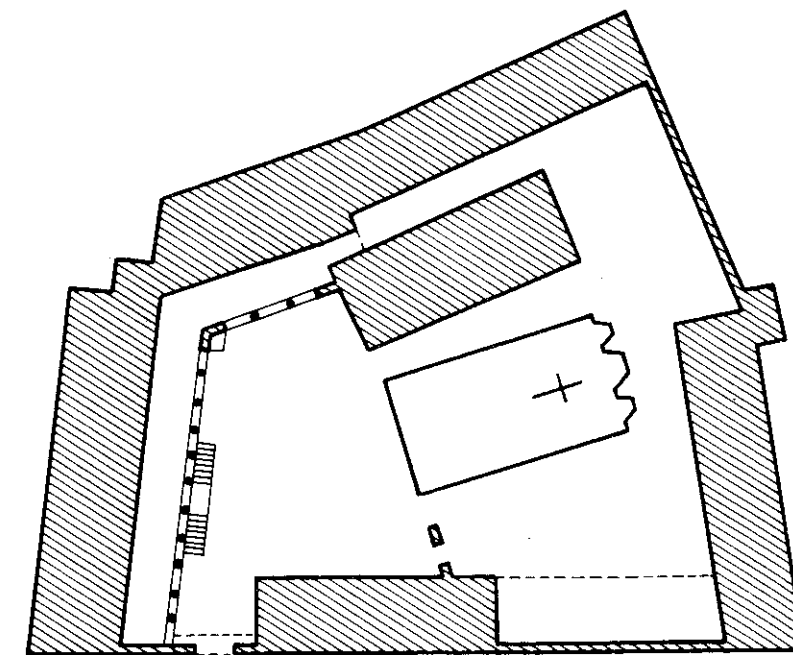
ΛΙΓΟΒΙΤΣΙ

Πάνω από τη λίμνη Οζερό, σε ύψωμα που βρίσκεται ανατολικότερα του λόφου, όπου σώζονται τα ερείπια του αρχαίου φρουρίου των Δηριέων¹, είναι χτισμένο το μοναστήρι του Λιγοβιτσιού αφιερωμένο στην

Κοίμηση της Θεοτόκου (100). Η εξωτερική του μορφή είναι φρουριακή (317). Στο κέντρο τοποθετείται το καθολικό (318) που ανήκει στον τύπο του τρίκλιτου εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλλο (319). Τα τρία κλίτη στεγάζονται κάτω από κοινή δίρριχτη στέγη, που διακόπτεται από άλλη εγκάρσια. Στο σημείο συνάντησης των κεραίων του σταυρού υψώνεται οκταγωνικός τρούλλος. Ο ναός διαθέτει ανατολικά πεντάπλευρη αψίδα και είναι ασβεστωμένος εσωτερικά και εξωτερικά. Κατά μήκος των πλευρών του τείχους έχει κτιστεί στο εσωτερικό μέρος πλήθος κελλιών με δίρριχτη στέγη. Σε μερικά έχει καταπέσει η στέγη και τα κτίρια ερειπώνονται. Στη δεκαετία του '60 κατασκευάστηκε ο πάνω όροφος της δυτικής πτέρυγας.

Το μοναστήρι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην περιοχή την εποχή του αγώνα του 1821, άποτε για αρκετό διάστημα χρησίμευσε ως έδρα του στρατηγείου του Καραϊσκάκη. Γι' αυτό και τα στρατόπεδο των Ελλήνων ανομάστηκε στρατόπεδο του Μαχαλά² από το διπλανό μεγάλο χωριό του Μαχαλά (σήμερα Φοιτίες). Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του Λιγοβιτσιού είναι ότι διαθέτει τοιχογραφημένη τράπεζα, μαγκιπείο, μαγειρείο, φούρνο και αρχονταρίκι, όλα σήμερα σε φοβερή εγκατάλειψη. Στο ΒΑ τοίχο του καθολικού πάνω σε εντοιχισμένη πλάκα σημειώνεται σταυρός και η χρονολογία: 1737. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το μαγειρείο, που βρίσκεται ΒΔ του καθολικού, με τη στοά μπρασά (320). Η τοξοστοιχία της στοάς, στα σημεία γένεσης των λίθινων τόξων, φέρει ανάγλυφες λαϊκές παρα-

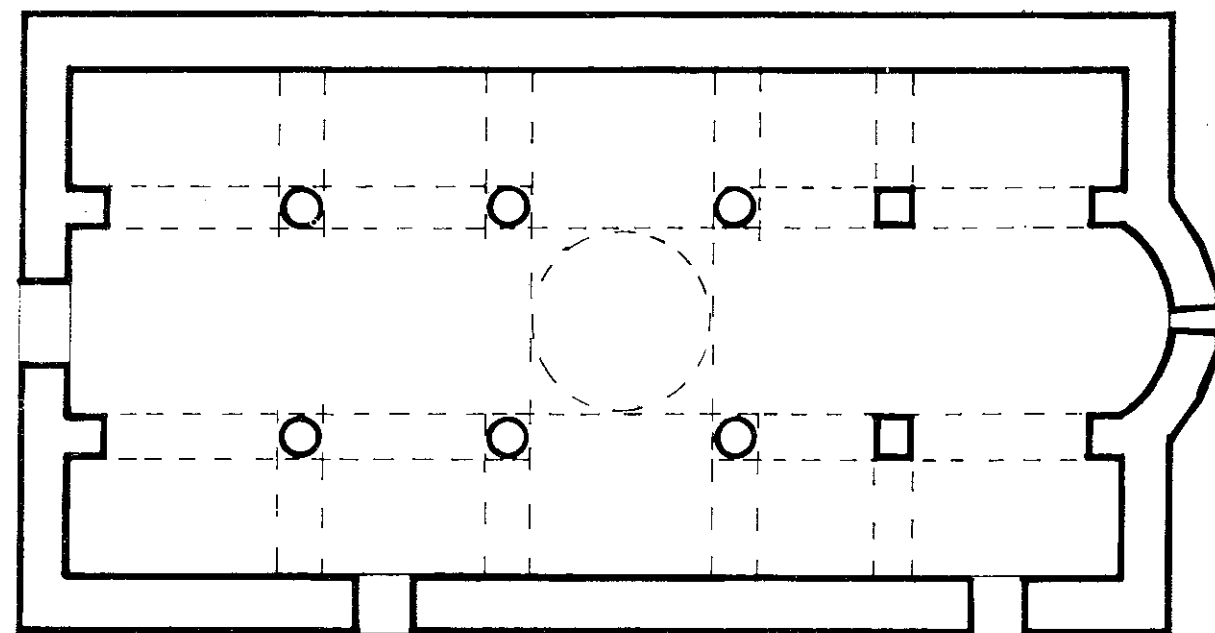
317. Λιγοβίτσι: κάτοψη (Παπαϊωάννου).

Κ.Λ. 1: 500

318. Λιγοβίτσι: το καθολικό.

319. Λιγοβίτσι: το καθολικό (κάτοψη).

στάσεις πτηνών που τρώνουν σταφύλια, δικέφαλου αετού, ήλιου, lionταριού και ζωδίων. Σε εντοιχισμένη λίθινη επιγραφή δηλώνεται η χρονολογία κατασκευής της στοάς: 1787. Σε παράπλευρο κελλί άλλη επιγραφή φανερώνει το χρόνο κατασκευής του: 1760. Στη δυτική πτέρυγα των κελλιών διατηρείται μέχρι σήμερα η πλατιά, λίθινη, διπλή εξωτερική σκάλα με τοξωτή καμάρα στο κέντρο (95), ενώ το ισόγειο εσωτερικά

σχηματίζει κιονοστοιχία, αλλά μερικά από τα τόξα είναι τοιχισμένα. Με τις επισκευές της δεκαετίας του '60 καταστράφηκε η ημικυκλική λίθινη σκάλα στα δυτικά της εκκλησίας και αντικαταστάθηκε με ακαλαίσθητη τσιμεντένια.

Ανάμεσα στις νεότερες εικόνες (1889) του τέμπλου του ναού σώζεται μια του αγίου Χαραλάμπους με επιγραφή: «Διά εξόδου Παν/κρατίου ιερομο(νά)χου/ χειρ Σωτηρίου α/πό Ανατολικόν/ 1814». Στο προσκυνητάρι εξέλλου είναι τοποθετημένη εικόνα της Κοίμησης του 1741, αλλά επιζωγραφισμένη το 1949. Ο Παπακυριακού διέσωσε την παλαιά επιγραφή: ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΥΡΙΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΑΨΜΑ (= 1741)³.

Στην ανατολική πλευρά της Τράπεζας απλώνεται η μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας (155), ασβεστωμένη σε μεγάλα τμήματα και κακοδιατηρημένη. Διακρίνονται καλύτερα στο κέντρο τέσσερις ολόσωμοι και φτερωτοί άγγελοι, που παριστάνονται κατά

ζεύγη στα πλάγια θρόνου ή Τράπεζας με κιβώριο (321), και δυο ομάδες αγίων που προσέρχονται στο μεγάλο δικαστήριο τυλιγμένοι σε νέφη. Ο Χριστός ει-κονίζεται σε δόξα στην κορυφή του αετώματος και στα πλάγια, κάτω από τόξα, οι Απόστολοι.

Στο χώρο του μαγειρείου βρέθηκε χάλκινος πολυέλαιος, σφυρηλατημένος από καλό τεχνίτη με έ-κτυπα και εμπέστα διακοσμητικά σχέδια (94).

320. Λιγοβίτσι: το ΒΔ τμήμα της αυλής (φωτ. 1973).

321. Λιγοβίτσι. Τράπεζα: Δευτέρα Παρουσία (λεπτ.) (φωτ. 1973).

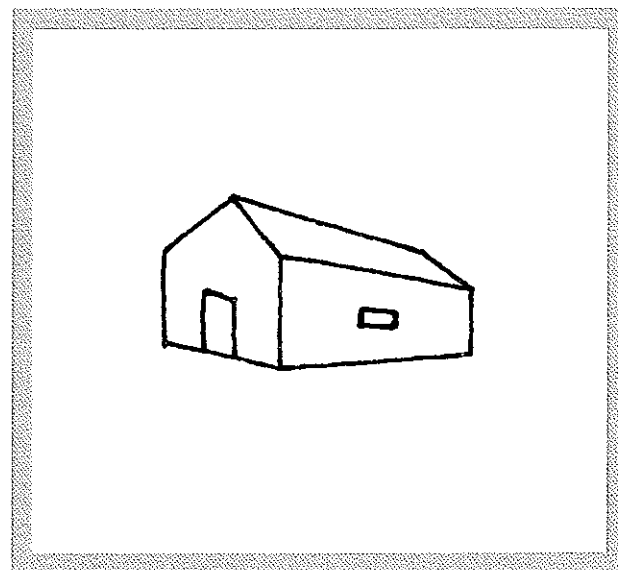

Έχει σωθεί γράμμα προς τον Γενικό Προβλεπτή Λευκάδας, Βόνιτσας και Πρέβεζας που σύνταξε και έστειλε ο ιερομόναχος Χρήστος στις 23 Μαΐου 1737 «από τον Μαχαλάν του Ξηρομέρου»⁴. Ο ιερομόναχος Χρήστος πρέπει να υποθέσουμε ότι μόναζε στο γειτονικό προς το Μαχαλά Λιγοβίτσι. Ο καλλιγραφικός χαρακτήρας των γραμμάτων, οι βραχυγραφίες και το εκλεπτυσμένο ύφος δείχνουν καλλιγράφο με παιδεία όχι τυχαία.

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Μονή Λιγοβιτσιού, ΠΟΚ 14 (1930) 103, Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 332, πρεσβ. Βασ. Φέσσας, Το μοναστήρι του Λιγοβιτσιού, Αθήνα 1978.

1. A. Phillippson - E. Kirsten, Die griechischen Landschaften, II, 398.
2. Κόκκινος, Η Ελληνική Επανάσταση Ε', 204-208.
3. Παπακυριακού, ό.π., 103.
4. Το ανέκδοτο αυτό γράμμα, που βρήκα στα αρχεία της Βενετίας, θα το δημοσιεύσω μελλοντικά.

ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ ΚΩΝΩΠΙΝΑΣ

Ένα χιλιόμετρο βόρεια του χωριού Κωνωπίνα, στο δρόμο προς την Κατούνα, βρίσκεται ο κοιμητηριακός ναός των Αγίων Αποστόλων. Πρόκειται για μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα με δίρριχτη στέγη, που ανατολικά

322. Άγιοι Απόστολοι Κωνωπίνας: ολόσωμοι άγιοι.

323. Άγιοι Απόστολοι Κωνωπίνας: ο Ασπασμός και η Δέηση.

και δυτικά καταλήγει σε κολοβό αέτωμα. Ο σημερινός ναός χτίστηκε το 1928 πάνω σε παλαιότερο του 16ου αιώνα. Οι τεχνίτες εντοιχισαν στο νότιο τοίχο τρεις επιγραφές του παλαιότερου ναού. Την πρώτη, που σήμερα πλέον δεν διαβάζεται, αντέγραψε ο Σωφρόνιος Παπακυριακού το 1930. Αναφέρεται στον κτήτορα και δωρητή Δημήτριο Αναγνώστη και διασώζει τη χρονολογία της κατασκευής 1595.

«ΚΤΗΤΟΡΕΣ ΚΕ Η ΔΩΡΙΤΕ(Σ) Η ΔΕΙΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΚΕ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΣ. ΕΤΟΥΣ ΑΠΟ ΧΟ(Υ) ΑΦΉΕ' (= 1595)».

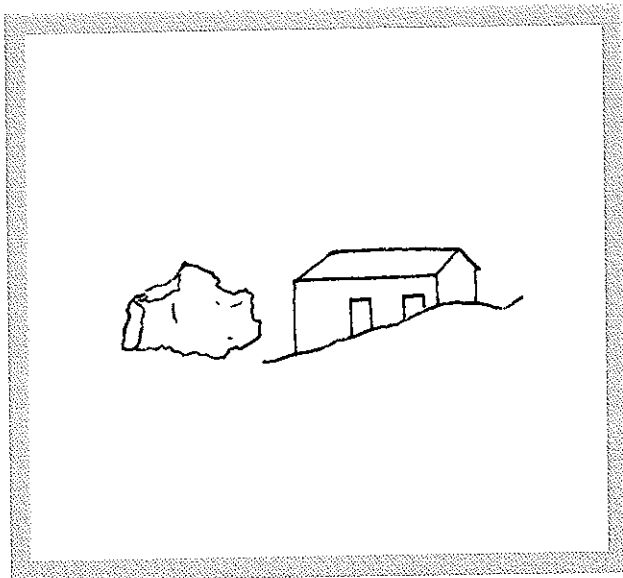
Η δεύτερη, που τη διέσωσε ο Φώτης Κόντογλου, αναφέρεται στους πρωτομάστορες Ιωάννη, Νικόλαο και τα παιδιά τους. Ο Κόντογλου νομίζει πως πρόκειται για τους καλλιτέχνες που ιστόρησαν το μνημείο, αλλά είναι γνωστό ότι ο όρος «πρωτομάστορης» δηλώνει τον χτίστη: ΕΤΟΣ ΑΠΟ ΧΡΙΣΤΟΥ ΑΦΉΕ' Ο ΠΡΩΤΟΜΑΣΤΟΡΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ». Τρίτη λίθινη πλάκα είναι εντοιχισμένη στη νότια εξωτερική πλευρά, όπου διαβάζεται μέχρι σήμερα η από κτίσεως κόσμου χρονολογία κατασκευής του ναού. ΕΤΟΥΣ ΖΡΓ' (= 1595).

Από τον παλαιότερο ναό σώζεται το κάτω τμήμα του βόρειου τοίχου, όπου διατηρείται από την εικονογράφηση η κατώτερη ζώνη (127). Από ανατολικά προς τα δυτικά ιστορείται η Δέηση, ο Ασπασμός Πέτρου και Παύλου (128), ο άγιος Γεώργιος, ο άγιος Δημήτριος, ο άγιος Νικόλαος ο Θαλελέγος (= Θαλαλαίος), ο άγιος Τρύφων και ο άγιος Αρτέμιος (322). Ο Χριστός στη

Δέηση κάθεται σε θρόνο με χαμηλό ημικυκλικό ερεισινωτό ευλογώντας με το δεξιό ενώ κρατεί στο αριστερό ανοιχτό Ευαγγέλιο. Η Παναγία αριστερά και πίσω από το θρόνο στρέφεται προς το Χριστό και πάρισος δεξιά ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (323). Οι Πέτρος και Παύλος ιστορούνται την ώρα της συμφιλίωσης, ενώ οι άλλοι ολόσωμοι άγιοι έχουν την αριστερή παλάμη στραμμένη προς το θεατή και υψώνουν με το δεξιό χέρι σταυρό. Χαρακτηριστική είναι η πτυχολογία των ενδυμάτων και η τεχνική των φωτεινών επιφανειών πάνω σε ζωηρά χρώματα, που δείχνουν δόκιμο καλλιτέχνη του 16ου αιώνα. Ότι ο άγνωστος ζωγράφος ακολουθούσε παλαιότερο καλό πρότυπο αποδεικνύεται από τα σχηματοποιημένα τόξα που σχεδιάζονται κατά μήκος πάνω από τους φωτοστεφάνους των προσώπων και από τη διακοσμητική ανθεμωπή ταινία. Οι τοιχογραφίες σε πολλά σημεία έχουν φθαρεί από την υγρασία και την εγκατάλειψη.

Βιβλιογραφία

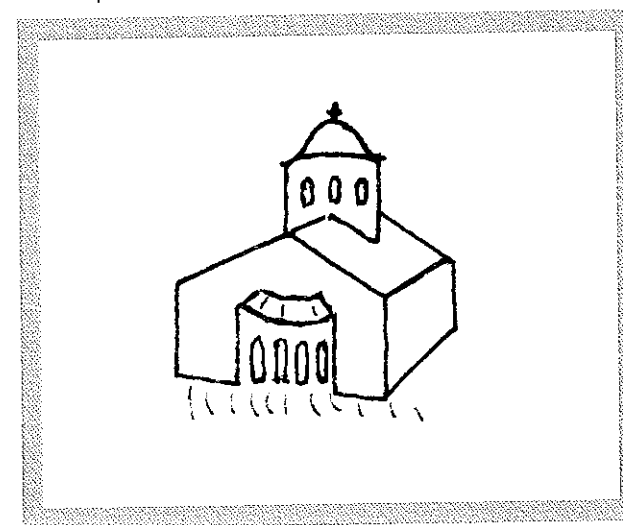
Σωφρ. Παπακυριακού, Χριστιανικά μνημεία, ΠΟΚ, 10 (1930) 78, Φωτ. Κόντογλου, Οι ταπεινοί αγιογράφοι της Τουρκοκρατίας, Κιβωτός, 5 (1952) 225, Κ.Σ. Κώνστας, Άγιοι Απόστολοι, ΑΕΕ, 1, 76, Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ, 22 (1967) Χρονικά 334, Παλιούρας, Θεώρηση της ζωγραφικής, 123.

ΑΓΙΑ ΔΕΥΤΕΡΑ ΚΑΤΟΥΝΑΣ

Βορειοδυτικά της Κατούνας, στο δρόμο προς το χωριό Τρύφου, βρίσκεται το μοναστήρι της Αγίας Δευτέρας¹. Σώζεται η μάντρα με τα ερειπωμένα κελλιά και το νεότερο καθολικό. Η μάντρα είναι χτισμένη με αργολιθοδομή και τα γωνιάσματα γίνονται με πελεκημένες ασβεστόπετρες. Στο χώρο των κελλιών βρέθηκε ορθογώνια πέτρα με σκαλισμένη επιγραφή: ΑΓΑΠΙΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ². Το μικρό καθολικό είναι απλή αίθουσα με δίρριχτη στέγη. Η Αγία Δευτέρα δεν πρέπει να είναι παλαιότερη του τέλους του 18ου αι.

1. Το όνομα οφείλεται στη Λειτουργία που γινόταν τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα.
2. Βρίσκεται στο Μουσείο Αγρινίου.

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΕΤΟΥ

Στο κέντρο του τριγώνου, που σχηματίζουν τα τρία μεγάλα χωριά του Ξηρομέρου, η Κατούνα, ο Αετός, και η Κωνωπίνα, βρίσκεται το μοναστήρι του Αγίου

Νικολάου (324). Στα κείμενα των Ξένων περιηγητών και των Ελλήνων λογίων της Τουρκοκρατίας το μνημείο είναι γνωστό ως «Μονή Αγίου Νικολάου Αετού», ίσως γιατί υπαγόταν διοικητικά στον Αετό, όπου είχε την έδρα του ο επίσκοπος Αετού. Πιθανότατα χτίστηκε από μοναχούς που προέρχονταν από το παλαιότερο γειτονικό μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου, που βρίσκεται στην κορυφή του μεσαιωνικού κάστρου του Αετού. Αν κρίνουμε όμως από την κτητορική επιγραφή, είχε δική του οργάνωση και διοίκηση και δεν ήταν μετόχι.

Στις 6 Απριλίου 1809 πέρασε από το μοναστήρι ο άγγλος περιηγητής Leake¹. Δεν βρήκε τίποτε το αξιόλογο σ' αυτό. Στις 10 Αυγούστου 1822 στο χώρο του Αγίου Νικολάου και του προφήτη Ηλίου, που ερείπια του σώζονται στον απέναντι λόφο, έγινε η μάχη του Αετού² ανάμεσα σε οπλαρχηγούς του Ξηρομέρου και στις προφυλακές του Κιουταχή. Από το 1922 ο Άγιος Νικόλαος παραχωρήθηκε σε συνοικισμό προσφύγων που εγκαταστάθηκαν εκεί. Υπάγεται στην Κατούνα.

Το μοναστήρι βρίσκεται πάνω σε μικρό ύψωμα στη ΒΔ άκρη του συνοικισμού. Σώζεται η δυτική πλευρά του τείχους με σειρά διώροφων κελλιών χωρίς στέγες και πατώματα και το διαβατικό. Ιδιαίτερα το τοξωτό διαβατικό διατηρείται σε καλή κατάσταση και η καμάρα έχει μήκος 4 μ. Στις υπόλοιπες πλευρές τα τείχη δεν υπερβαίνουν τα δύο μέτρα. Τα τείχη και τα κελλιά χτίστηκαν με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες, που δημιουργούν ισχυρό σύστημα τοιχοδομίας.

Το καθολικό βρίσκεται περίπου στο κέντρο της αυλής (325). Πρόκειται για μονόχωρη αίθουσα, που σχηματίζει ανατολικά ημικυκλική αψίδα (326). Στο εξωτερικό ημικύκλιο διαμορφώνονται πέντε στενόμακρα αβαθή αψιδώματα για διακοσμητικούς λόγους. Το γείσο της αψίδας το διατρέχει οδοντωτή ταινία, ενώ στο αέτωμα ανοίγονται δύο μικρά φωτιστικά, που συνδέονται με απλή κεραμωτή ταινία, και πιο πάνω διακρίνονται οι βάσεις τριών σκυφίων.

Εσωτερικά η στέγη του ναού είναι καμαροσκέπαστη και εξωτερικά δίρριχτη. Η μακρόστενη καμάρα στηρίζεται στους πλαϊνούς τοίχους. Από το κέντρο και προς τα ανατολικά υψώνεται τρούλλος, δυσανάλογα μεγάλος και ψηλός συγκριτικά με το κτίριο. Το βάρος του μοιράζεται προς όλες τις κατευθύνσεις της καμάρας και από εκεί εξουδετερώνεται στους πλαϊνούς τοίχους, οι οποίοι για να αντέχουν στις ωθήσεις καμάρας και τρούλλου έχουν μεγάλο πάχος (1.20 μ.)

Στο τύμπανο του τρούλλου ανοίγονται οχτώ μικρά τοξωτά παράθυρα, που λύνουν ως ένα σημείο το πρόβλημα του φωτισμού, επειδή στις μακριές πλευρές δεν υπάρχουν παράθυρα.

Οι τοίχοι χτίζονται με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με άφθονο κονίαμα.

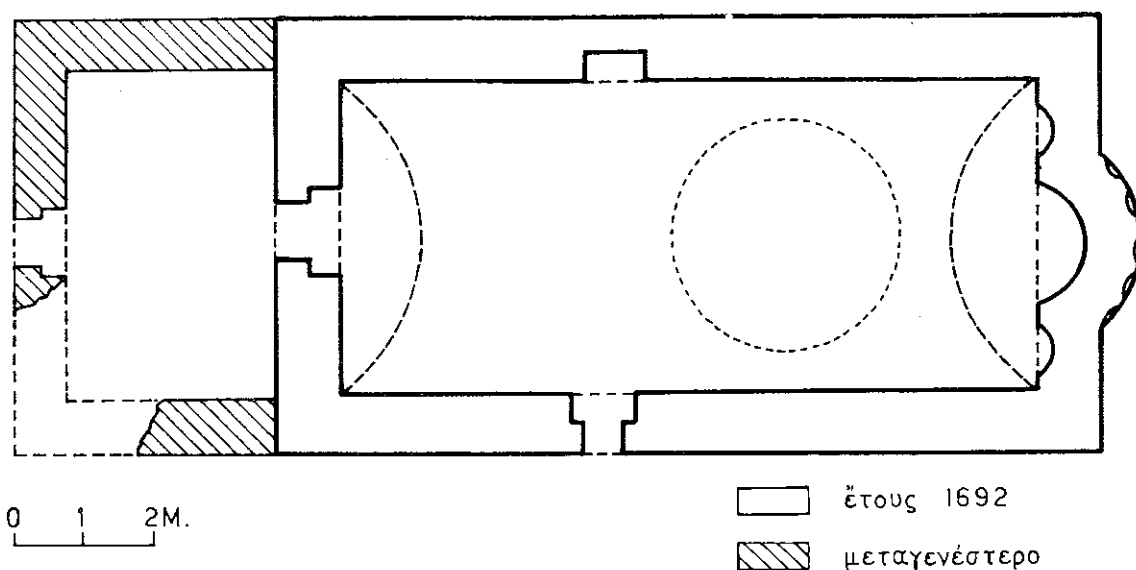
324. Άγιος Νικόλαος Αετού: το καθολικό.

Δυτικά προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή νάρθηκας (3 X 4μ.), του οποίου σώζεται η βόρεια πλευρά ολόκληρη, τμήματα της δυτικής με την είσοδο και η νότια. Ο δυτικός τοίχος σχηματίζει αέτωμα, πράγμα που σημαίνει ότι στο νάρθηκα συνεχιζόταν η δίρριχτη στέγη του κύριου ναού. Μπροστά από το νάρθηκα υπάρχει μέχρι σήμερα βαθιά κινστέρνα με υπέργειο προστομαίο, όπου συγκεντρώνονται τα νερά της βροχής. Η επικοινωνία από το νάρθηκα στον κύριο ναό γίνεται με τη μοναδική τοξωτή χαμηλή είσοδο που υπάρχει. Στο υπέρθυρο σχηματίζεται αβαθής τοξωτή κόγχη, όπου πρέπει να υποθέσουμε ότι τοποθετούσαν την εικόνα του πάτρωνα του ναού αγίου Νικολάου. Ο ναός εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1692.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα: Ο Άγιος Νικόλαος είναι από τα λίγα μνημεία της περιοχής που διασώζουν ολόκληρο το εικονογραφικό τους πρόγραμμα. Ο χώρος έχει διααιρεθεί σε πέντε μεγάλες ενότητες. Στο ιερό και στην καμάρα τοποθετούνται λειτουργικά και δογματικά θέματα και στους τοίχους πέντε ζώνες με αντίστοιχα θέματα απλώνονται ένα γύρο από πάνω προς τα κάτω: Ευαγγελικές σκηνές, ο Ακάθιστος Ύμνος, σκηνές Παλαιάς Διαθήκης, στηθάρια μαρτύ-

ρων και ολόσωμοι άγιοι. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ζωγράφου είναι η επιλογή καλών παλαιότερων και κάποτε σπάνιων προτύπων, η επιμέλεια στη λεπτομέρεια και μία κάποια ελευθερία στο σχέδιο και στο χρώμα. Ξεχωρίζουν ο ευρηματικός τρόπος με τον οποίο εκφράζονται ο τρικέφαλος άγγελος (109) (σύμβολο της Αγίας Τριάδας) και ο διπλός Χριστός (110), πάνω και κάτω στον οίκο Ο του Ακαθίστου. Η προσωπογραφία εξάλλου του ηγουμένου Ευγενίου Γιαννακοπούλου (156), που εικονίζεται να προσφέρει ομοίωμα του ναού, πλουτίζει εικονογραφικά το μνημείο.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης ζωγραφίζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος σε μετάλλιο, που ευλογεί με τα δυο της χέρια. Στα πλάγια της κεφαλής της σε μικρά μετάλλια δύο αρχάγγελοι σεβίζουν με σκεπασμένα τα χέρια τους. Κάτω από την Πλατυτέρα απλώνεται η Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων. Ο διπλός Χριστός με την αρχιερατική του στολή, πίσω από Αγία Τράπεζα και κάτω από κιβώριο, που περιβάλλεται από αγγέλους, μοιράζει δεξιά του τον άρτο και αριστερά τον οίνο. Στο κατώτερο τμήμα της κόγχης ζωγραφίζονται με ειλητάρια στα χέρια τους από αριστερά ιεράρχες: Ανδρέας Κρήτης, Αθανάσιος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος ο Θεολόγος και

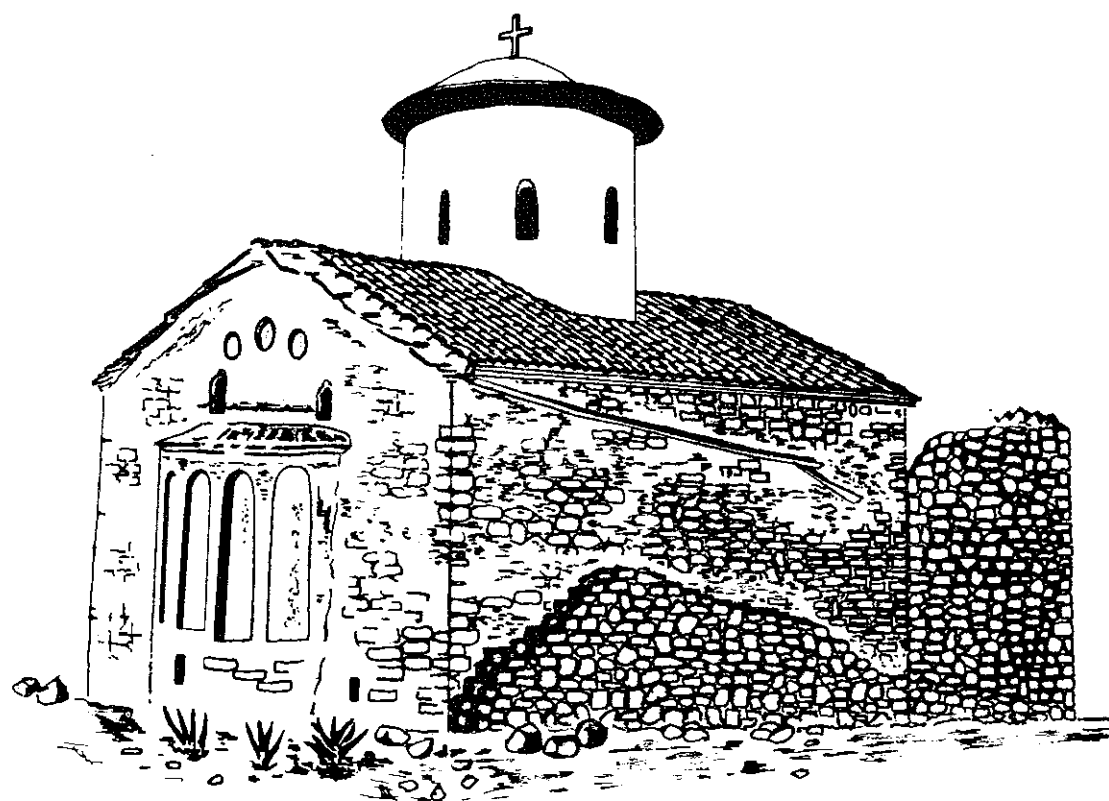

325. Άγιος Νικόλαος Αετού: κάτοψη (Ζ. Κάππας).

ο υμνογράφος Κοσμάς ο Μελωδός. Στο μέτωπο της κόγχης ζωγραφίζεται σε όλο το πλάτος του ιερού η Λειτουργία των Αγγέλων. Έτσι, η Πλατυτέρα βρίσκεται ανάμεσα στα δύο αυτά ευχαριστικά θέματα, που αποτελούν προεκτάσεις του σωτηριολογικού δόγμα-τος³ όπως και στο μοναστήρι Ρέθα Βάλτου του 1766. Πάνω από την Λειτουργία των Αγγέλων εικονίζεται το

Άγιο Μανδήλιο και στο χώρο του ανατολικού αετώμα-τος πολυπρόσωπες οι παραστάσεις: Ανάληψη, Γέννη-ση και Εισόδια της Θεοτόκου, η Φιλοξενία και η Θυσία του Αβραάμ. Δίπλα στην κόγχη εικονογραφείται ολό-σωμος «ο άγιος Πρωτομάρτυρας Στέφανος» με τη λι-βανωτίδα και το θυμιατήρι στα χέρια του. Στην Πρόθε-ση τοποθετείται η παράσταση του Χριστού στην Άκρα

326. Άγιος Νικόλαος Αετού: (σχέδιο Ζ. Κάππας).

327. Άγιος Νικόλαος Αετού: ο Χριστός - Εμμανουήλ.

Ταπείνωση και στα πλαϊνά, σε μικρότερη κλίμακα, η Παναγία και ο Ιωάννης (143). Στην κόγχη του Διακονι-κού ζωγραφίζεται μορφή γέροντα, πιθανότατα του Ζωσιμά. Ολόκληρο το βόρειο τοίχο καλύπτει το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας με τις γνωστές λεπτομέ-ρειες της παράστασης.

Κύριος ναός: Ο Παντοκράτορας στον τρούλλο κατα-στράφηκε το 1941. Διατηρούνται όμως η ανώτερη ζώ-νη του τυμπάνου με τις ουράνιες δυνάμεις (άγγελοι, χερουβείμ, σεραφείμ) και οκτώ προφήτες ανάμεσα στα παράθυρα σε δεύτερη ζώνη. Στα σφαιρικά τρίγω-να εικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές και πάνω α-πό την Αγία Τράπεζα η δυτικότροπη Αγία Τριάδα. Στην κορυφή της καμάρας και κατά μήκος του άξονα από ανατολικά προς τα δυτικά εικονίζονται οι τρεις παραστάσεις του Χριστού στον τύπο του Παλαιού των Ημερών, του Μεγάλης Βουλής Αγγέλου και του Εμμ-ανουήλ. Ζωγραφίζονται μέσα σε διπλές ρομβοειδείς και δίχρωμες δόξες. Ο Παλαιός των Ημερών εικονίζε-ται γέρος λευκογένης, ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος με μακριές φτερούγες και ο Χριστός - Εμμανουήλ (327) νέος αγένειος, όπως στην Παναγία τη Μαυριώ-τισσα Καστοριάς⁴, με ανοιχτό Ευαγγέλιο και σε στάση

ευλογίας. Τις παραστάσεις του Θεού περιβάλλουν στηθάρια με κληματίδες, όπου εικονίζονται προσωπι-κόητες και προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης με ειλη-τάρια στα χέρια.

Η ανώτερη από τις πέντε ζώνες των πλαγίων τοί-χων παριστάνει το Δωδεκάορτο και άλλες πολυπρό-σωπες ευαγγελικές σκηνές. Οι παραστάσεις αυτές α-πό τις ρωγμές και την υγρασία έχουν πάθει τις μεγα-λύτερες φθορές. Στο νότιο τοίχο από το ιερό και δυτι-κότερα εικονίζονται: Γέννηση του Χριστού, Υπαπαντή, Βάπτισμα, Μεταμόρφωση, Ανάσταση Λαζάρου, Βαίο-φόρος, Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρας, Γεθσημανή σε τρεις φάσεις, Προδοσία Ιούδα (από δυτικό τοίχο), η Σταύρωση σε τρεις φάσεις, (στο βόρειο τοίχο), μπρο-στά στους αρχιερείς, Εμπαιγμός, Ελκόμενος, Επιτά-φιος Θρήνος, ο Λίθος, Εις Άδου Κάθοδος, Ψηλάφηση του Θωμά, Πεντηκοστή, Αποτομή Προδρόμου.

Σε δεύτερη χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται οι 24 οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου. Οι σκηνές αρχίζουν από την ανατολική άκρη του νότιου τοίχου και περιτρέ-χουν όλες τις πλευρές του ναού. Σε κάθε σκηνή γρά-φεται με κεφαλαιογράμματα το κείμενο του πρώτου στίχου. Οι σκηνές είναι πολυπρόσωπες και διαδραμα-

328. Άγιος Νικόλαος Αετού:
τοιχογραφίες βόρειας πλευράς.

τίζονται μπροστά από σχηματοποιημένα και διακοσμημένα κτίρια. Χαρακτηριστική για την ευρηματικότητα του ζωγράφου είναι η απεικόνιση του γράμματος Ο: ΟΛΟΣ ΕΝ ΕΝ ΤΟΙΣ ΚΑΤΩ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΝΩ ΟΥ(ΔΟΛΩΣ). Ο Χριστός σε δόξα ελλειψοειδή, ολόσωμος, κρατεί ευαγγέλιο και ευλογεί ανάμεσα σε αποστόλους και ιεράρχες (328). Στο επάνω μέρος η δόξα δεν κλείνει, αλλά σχηματίζει «λαιμό» και ανοίγεται νέα δόξα με το Χριστό πάλι να ευλογεί και με τα δύο χέρια.

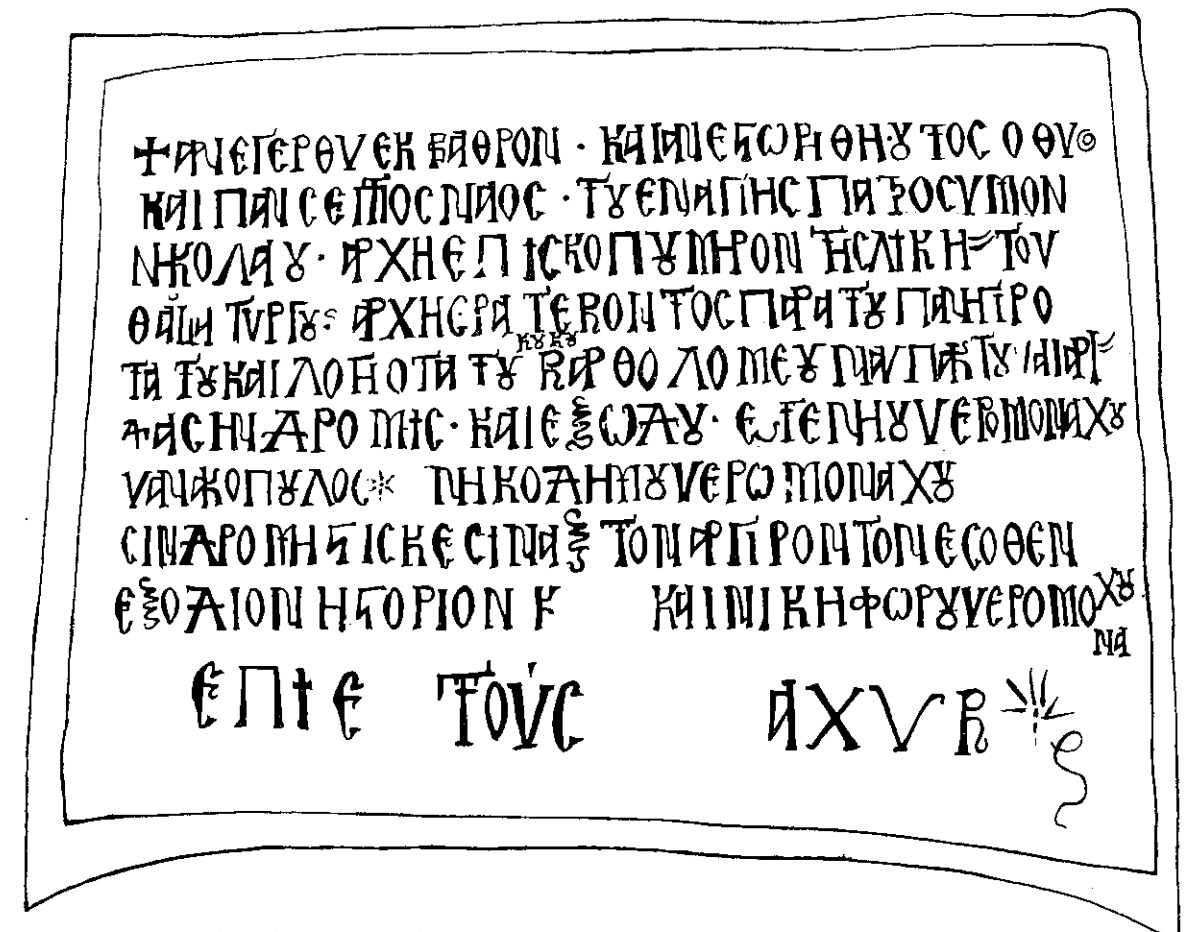
Σε τρίτη ζώνη ζωγραφίζεται ο ιερός κόσμος της Παλαιάς Διαθήκης. Η ζωγραφική εξιστόρηση αρχίζει από τη μέση της νότιας πλευράς και συνεχίζεται στις υπόλοιπες του ναού. Παριστάνονται: Ο Θεός και τα ουράνια σώματα, δημιουργία Αδάμ και Εύας, η παρακοή και η εκδίωξη των πρωτοπλάστων, Κάιν και Αβελ, κατακλυσμός, πύργος Βαβέλ, Σόδομα και Γόμορα, φυγή Λωτ, φιλοξενία του Τρικεφάλου Αγγέλου από τον Αβραάμ, Μελχισεδέκ και Αβραάμ, πόλεμος Αβραάμ,

Οπτασία Ιακώβ, Μωυσής και Βάτος, Μωυσής και Φαραώ, Διάβαση Ερυθράς Θάλασσας, πορεία στην Έρημο, Δέκα Εντολές, το χρυσό μοσχάρι, άγγελος με ρομφαία. Η προσωποποίηση των τριών προσώπων της Αγίας Τριάδας με τρικέφαλο άγγελο (328) είναι θέμα γνωστό από παλαιότερα⁵, εδώ όμως εκπλήσσει η γνώση των εικονογραφικών θεμάτων από τον ανώνυμο καλλιτέχνη.

Στενή ζώνη, με κληματίδες, φυλλώματα και σταφύλια σε κυκλικά σχήματα, όπου ζωγραφίζονται 44 στηθάρια αγίων⁶, μαρτύρων και ασκητών, διατρέχει όλους τους τοίχους. Δεν υπάρχει απόλυτη μετωπικότητα στις μορφές, αλλά οι άγιοι παριστάνονται εκφραστικοί με ελαφρές κινήσεις των προσώπων ή των χεριών. Στη νότια πλευρά ορισμένα στηθάρια μόλις διακρίνονται, ενώ στη δυτική και στη βόρεια διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Στο νότιο τοίχο από το τέμπλο και δυτικότερα αναγνωρίζονται: Νεόφυτος, Αναστάσιος, Αρσένιος, Παφνούτιος, Θεόδωρος, Ισιδωρος ο Πηλουσιώτης, Οσία Μαρία και άγιος Ζωσιμάς, στο δυτικό: αδιάγνωστη αγία, Παχώμιος και ωραίος συνδυασμός Ιουλίττας και Κηρύκου. Στο βόρειο τοίχο ανάμεσα στους μεγάλους αγίους και οι: Μάξιμος, Αντώνιος, Αυξέντιος, Ευστράτιος, Σέργιος, Βάκχος, Ορέστης, Βικέντιος, Βίκτωρας, Εξακουστός, Ιάμβλιχος, Ανανίας, Αζαρίας, Μισαήλ, Επιφάνιος, Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος, Παρθένιος.

Τέλος, στην κατώτερη ζώνη οι ολόσωμοι άγιοι ζωγραφίζονται μετωπικά, ενώ στα χέρια τους κρατούν ράβδο, δόρυ, σταυρό, λειψανοθήκη ή ευλογούν. Παριστάνονται σε φυσικό μέγεθος με πλούσιες στολές και ζωηρά χρώματα. Καταβάλλεται ιδιαίτερη προσπάθεια να τονιστεί το ασκητικό ύφος και η μεγαλοπρέπεια. Οι γύψινοι φωτοστέφανοι των ολόσωμων αγίων αποδίδονται με ανάγλυφο τρόπο, φαινόμενο συνηθισμένο στα περισσότερα μνημεία της περιοχής⁷. Στο βόρειο τοίχο από το ιερό και δυτικότερα παριστάνονται οι: Ιγνάτιος, Ιωάννης Πρόδρομος, Γεώργιος, Προκόπιος, Θεόδωρος Στρατηλάτης, Θεόδωρος Τήρων, Μηνάς, Ευστάθιος, Ιάκωβος ο Πέρσης, Μερκούριος, Τρύφωνας, Αικατερίνη, Παρασκευή, Βαρβάρα, Κυριακή, στο δυτικό τοίχο: Κωνσταντίνος και Ελένη, Γαβριήλ και Μιχαήλ και στο νότιο τοίχο: Μαρίνα, ο κτήτορας ηγούμενος Ευγένιος Γιαννακόπουλος, Εφραίμ ο Σύρος, Θεοδόσιος ο κοινοβιάρχης, Σάββας, Ευθύμιος, Αντώνιος, Μαύρα, Τιμόθεος, Αρέθας, Αμλία, Δαμιανός, Παντελεήμονας, Κοσμάς, Νικήτας, Νέστορας, Δημήτριος, Νικόλαος, Σίλβεστρος, Βλάσιος.

Σε ιδιαίτερη θέση του βορείου τοίχου, δίπλα στο τέμπλο παριστάνεται ο άγιος Νικόλαος. Κάθεται σε θρόνο φορώντας την αρχιερατική του στολή και ευλογεί με το δεξιό, ενώ με το αριστερό κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο. Ο φωτοστέφανος φέρει ανάγλυφη διακόσμηση κληματίδας. Στα πλάγια της κεφαλής του παριστάνονται σε μικρογραφία δεξιά η Παναγία με το ω-

329. Άγιος Νικόλαος Αετού: η επιγραφή.

μοφόριό του στα χέρια της και αριστερά ο Χριστός, που μόλις διακρίνεται.

Δυτικά της νότιας πλευράς σώζεται μισοκατεστραμμένη η ολόσωμη παράσταση του κτήτορα του μοναστηριού Ευγενίου Γιαννακοπούλου (156). Φορεί μοναχικό ένδυμα με φαιό ανάλαβο και μαύρο επιρριπτάριο. Στο δεξί του χέρι βαστάζει το ναό με τον χαρακτηριστικό ψηλό τρούλλο και στο αριστερό κρατεί κομποσχοίνι. Η επιγραφή αναφέρει:

ΕΥΓΕΝΗΟΥ ΗΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΚΕ ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΤΗΣ ΕΚΛΗΣΙΑΣ
ΥΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Στη μεταβυζαντινή εποχή συνεχίζεται η παλαιά βυζαντινή συνήθεια να παριστάνεται στους τοιχογραφημένους ναούς ο κτήτορας προσφέροντας ομοίωμα του ναού.

Η επιγραφή: Βρίσκεται στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου και σώζεται σε καλή κατάσταση (329). Δημοσιεύτηκε από τον Παπακυριακού, τον Γερ. Παπατρέχα και τον Π. Βοκοτόπουλο με μικροδιαφορές:

+ ΑΝΗΓΕΡΘΥ ΕΚ ΒΑΘΡΟΝ ΚΑΙ ΑΝΕΣΤΩΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΥΟΣ/ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΗΣ ΠΑΤΡΟΣ ΥΜΟΝ/ ΝΗΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΗΕΠΙΣΚΟ-

ΠΟΥ ΜΗΡΟΝ ΤΗΣ ΛΙΚΗ(ΑΣ) ΤΟΥ/ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥ ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΠΑΡΑΤΟΥ ΠΑΝΗΓΙΡΟ/ΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΗΟΤΑΤΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΡΤ(Η)Σ/ ΔΙΑ ΧΗΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΩΔΟΥ ΕΥΓΕΝΙΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ/ΥΑΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΝΗΚΟΔΗΜΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ/ΣΙΝΔΡΟΜΗΤΙΣ ΚΕ ΣΙΝΑΞ(ΑΣ) ΤΟΝ ΑΡΓΙΡΟΝΤΟΝ ΕΣΘΕΝ/ΕΞΟΔΙΟΝ ΗΣΤΟΡΙΟΝ Κ(ΑΙ) ΚΑΙ ΝΙΚΗΦΩΡΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ/ ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ ΑΧΨΒ'

Η επιγραφή έχει πολλά λάθη και μερικά σκοτεινά σημεία που δημιουργούν προβλήματα ερμηνείας: Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης ήταν ο Βαρθολομαίος (1660 - 1692:), για τον οποίο γνωρίζουμε ότι αναμείχτηκε στην υπόθεση της ίδρυσης από τον Ευγένιο Γιαννούλη τον Αιτωλό Σχολής στο Ανατολικό (= Αιτωλικό) με έξοδα του Μανολάκη Καστοριανού⁸. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν αναφέρεται επίσκοπος Αετού, αν και η επισκοπή δεν είχε ακόμη καταργηθεί. Γνωρίζουμε όμως ότι επίσκοπος Αετού αναφέρεται το 1708 σε πράξη του οικουμενικού πατριάρχη Κυπριανού⁹, ανάμεσα στους Βονδίτζης, Αχελώου, Ρωγών, και Φωτικής «ὧν αἱ ἐπισκοπαὶ ἦσαν τέως ἐρημοί». Αναφέρεται επίσης στην επιγραφή ο ηγούμενος Ευγένιος Γιαννακόπουλος, προσωπογραφία του οποίου σώζεται, όπως είδαμε, στο νότιο τοίχο. Η παρουσία

ηγούμενου με συνοδεία σημαίνει ίσως ότι προϋπήρχε μοναστήρι και ότι νέες ανάγκες επέβαλαν την ανέγερση νέου καθολικού και την επέκταση του μοναστηριακού χώρου. Ίσως όμως πρόκειται για τους μοναχούς, που κατά την παράδοση του τόπου, ήρθαν από τον Άγιο Δημήτριο Αετού, εγκαταστάθηκαν κι έχτισαν «εκ βάθρων» νέο μοναστήρι. Είναι η περίοδος κατά την οποία ιδρύονται πολλά μοναστήρια στην περιοχή, γεγονός που δεν είναι άσχετο με την παρουσία του Καλλινίκου Β' του Ακαρνάνα¹⁰ στον πατριαρχικό οικουμενικό θρόνο. Οι δύο τελευταίοι στίχοι είναι δυσερμήνευτοι. Ίσως ο ζωγράφος ονομάζει «αργυρον τον έσωθεν» τις αργυρές καντήλες, τα αργυρά σκεύη της Αγίας Τράπεζας και την αργυρή επένδυση ευαγγελίων και εικόνων. Την εξεύρεση χρημάτων για την αγορά όλων αυτών είχε αναλάβει ο ιερομόναχος Νικόδημος σε συνεργασία με τον αναφερόμενο Νικηφόρο, που προσέφεραν βοήθεια και στην ιστόρηση του καθολικού.

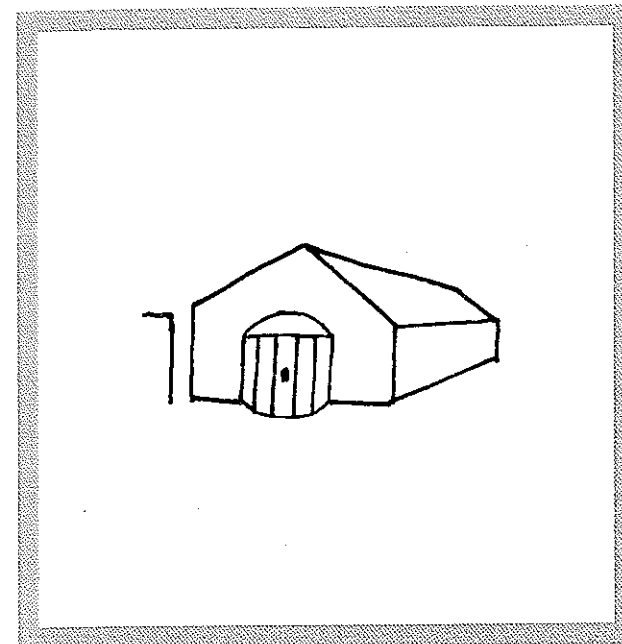
Πρόβλημα παρουσιάζει το τρίτο γράμμα της χρονολογίας. Μοιάζει με το γράμμα ν (δηλ. 50) αλλά φαίνεται πως πρόκειται για λάθος και ο ζωγράφος παρέλειψε να προσθέσει το δεξιό σκέλος του κόππα (4 = 90). Έχουμε έτσι τη χρονολογία: 1692. Μεγαλύτερο πρόβλημα δημιουργεί η αναφορά του ονόματος του μητροπολίτη Βαρθολομαίου. Ο Βοκοτόπουλος, στηριζόμενος στον Μητροπολίτη Σάρδεων Γερμανό¹¹, παρατηρεί ότι το 1692 ο Ναυπάκτου και Άρτης Βαρθολομαίος είχε πεθάνει και ότι το Νοέμβριο του 1691 είχε εκλεγεί στη θέση του ο Μελέτιος Μήτρου ο γεωγράφος. Ο Π. Αραβαντινός όμως στον κατάλογο των μητροπολιτών Ναυπάκτου και Άρτης σημειώνει ότι ο Βαρθολομαίος πέθανε το 1692¹², χρονολογία που διασταυρώνεται και με την άποψη του Χριστοπούλου, που βασίζεται σε αρχειακές πληροφορίες¹³. Ίσως ο ζωγράφος γνώριζε το θάνατο του μητροπολίτη, αλλά, κατά σύσταση του ηγούμενου, ανέγραψε το όνομά του, όταν ολοκληρώθηκε η αγιογράφηση του ναού. Όπως και να έχει το ζήτημα, η επιγραφή πρέπει να οδηγήσει σε νέα έρευνα και ίσως σε αναθεώρηση του έτους του θανάτου του Βαρθολομαίου. Ο επαρχιακός ζωγράφος δεν έγραψε το όνομά του. Ζωγραφίζοντας στα τέλη του 17ου αι. ακολουθεί το ρεύμα της εποχής του: αντιγραφή παλαιότερων εικονογραφικών προγραμμάτων, φωτοσκιάσεις στα πρόσωπα και στις πτυχώσεις των ενδυμάτων, στυλιζαρισμένο ύφος, ζωηρά χρώματα και κάπου κάπου ένα θέμα που παρουσιάζει φαντασία, χάρη και πρωτοτυπία.

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, ΠΟΚ 7 (1929) 54, Γερ. Ηρ. Παπατρέχας, ΑΕΕ, 1, 134, Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ Χρονικά 22 (1967) 333.

1. W. Leake, Travels in northern Greece, Λονδίνο 1835, 4, 12-13.

2. Δ. Κόκκινος, Η ελληνική επανάσταση, Αθήνα 1957, 5, 194-197.
3. Κ.Δ. Καλοκύρης, Εικονογραφικοί κύκλοι, ΘΗΕ, 5, 394.
4. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 68α.
5. Ο τρόπος απεικόνισης του τρικέφαλου αγγέλου (σύμβολου της Αγίας Τριάδας) μας είναι γνωστός από παρόμοια παράσταση στο καθολικό του Χιλανδαρίου του Αγίου Όρους: Millet, Athos, πίν. 79, 2.
6. Το φαινόμενο είναι σχεδόν γενικό σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο της εποχής της Τουρκοκρατίας. Βλ. π.χ. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, πίν. 138, 141, όπου προτομές αγίων σε μετάλλια με κληματίδες του δευτέρου μισού του 17ου αιώνα.
7. Εξω από τα στενά όρια της περιοχής βλ. παρόμοια παραδείγματα σε τοιχογραφίες της Κάτω Παναγίας του 1715 (ΑΒΜΕ 2 (1936) 70 κε.) και στον Άγιο Βασίλειο της Άρτας, τέλους 17ου αιώνα. (Ιδιος, 126): «Χαρακτηριστική είναι η χρήση εξεργων φωτοστέφανων, που μερείται μεταλλικά πρότυπα».
8. Σάβας, Βιβλιοθήκη, Γ' 462, Μ.Ι. Μανούσας, Συμβολή εις την ιστορίαν την εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχικής Σχολής. Τα κατά την ίδρυσιν της Σχολής Μανολάκη του Καστοριανού επί τη βάσει και νέων ανεκδότων πηγών, «Αθήνα» 54 (1950) 15. Για τον Καλλινίκο Β' τον Ακαρνάνα βλ. Σάρδεων Γερμανός, Συμβολή εις τους πατριαρχικούς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως από της Αλώσεως και εξής, «Ορθοδοξία», 10 (1935) 315-320 και 356-357, και Χρ. Καραπιτέρης, Καλλινίκος Β' ο Ακαρνάνας, ΑΕΑΣ, 1 (1958) 89-112.
9. Μ.Ι. Γεδεών, Πατριαρχικοί πίνακες, εν Κωνσταντινουπόλει 1890, 618-619.
10. Πατριάρχευσε τρεις φορές από το 1688-1702 και αγωνίστηκε για την εξύψωση της παιδείας του υποδούλου ελληνιαμού. Βλ. Στεφανίδης, Ιστορία, 798, Καραπιτέρης, 105, 109.
11. ΗΧ 12 (1937) 14.
12. Χρονογραφία, 2, 23.
13. Λήμμα Βαρθολομαίος, ΑΕΕ 2, 584, ΘΗΕ 3, 278 και 9, 328 όπου κατάλογος μητροπολιτών Ναυπάκτου και Άρτης.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΕΤΟΥ

Στην κορυφή, όπου τα ερείπια του μεσαιωνικού φρουρίου του Αετού, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Δημητρίου, καθολικό παλαιού μοναστηριού. Πρόκειται για στενόμακρη ξυλόστεγη αίθουσα (15 X 3.50 μ., χωρίς την τρίπλευρη αψίδα) με δίρριχτη στέγη.

Οι τοίχοι χτίστηκαν με ακανόνιστους πωρολίθους της περιοχής και στους αρμούς χρησιμοποιήθηκε κονίαμα και μικρά θραύσματα κεραμιδιών. Από την πολυκαιρία τα εξωτερικά επιχρίσματα έπεσαν σχεδόν όλα, το κονίαμα διαλύθηκε και οι τοίχοι δίνουν την εντύπωση ξηρολιθιάς. Εσωτερικά η επιφάνεια του εδάφους γύρω από την αψίδα βρίσκεται σε ψηλότερο επίπεδο από το δάπεδο του ναού και γι' αυτό το δίλοβο στενόμακρο άνοιγμα, που χωρίζεται με λίθινο πεσσίσκο, μόλις απέχει 0.40 εκ. από το έδαφος. Τα γωνιάσματα έχουν γίνει με μεγάλους επεξεργασμένους πωρολίθους και φανερώνουν την ικανότητα του πελεκάνου.

Στο ιερό και κάτω από τη σημερινή ξύλινη Αγία Τράπεζα σώζονται δύο σπειροειδείς βάσεις και τμήμα κιονίσκου από παλαιότερη χρήση.

Τοιχογραφίες: Σώζονται παλαιότερες τοιχογραφίες στο μεγαλύτερο τμήμα του ιερού και στο λιθόχτιστο τέμπλο και νεότερες στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος σε μετάλλιο. Κάτω, σε ζώνη, στο ύψος του φωτιστικού ανοίγματος, παριστάνεται η Μετάδοση και η Μετάληψη των Αποστόλων. Ο Χριστός ολόσωμος σε δύο όμοιες μορφές δίνει τον άρτο στο αριστερό ημιχόριο και τον οίνο στο αντίστοιχο δεξιό. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια αποτελεί η χρησιμοποίηση λαβίδας για τη Μετάληψη. Σε άλλη ζώνη, χαμηλότερα, παριστάνονται ολόσωμοι οι

συνλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος και Χρυσόστομος αριστερά και Βασίλειος και Κύριλλος ο Αλεξανδρείας δεξιά. Κρατούν ειλητάρια με επιγραφές και στρέφονται προς το κέντρο, όπου εικονίζεται ο Μελισμός. Ο Χριστός - νήπιος ζωγραφίζεται σε δισκάριο.

Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονίζεται η «ΑΠΟΚΑΘΗΛΟCIC», ο Χριστός δηλ. στην Άκρα Ταπείνωση και η Παναγία που τον αγκαλιάζει με μία κίνηση υπέρτατης στοργής (146). Στην ποδιά της Πρόθεσης διατηρείται σε απλό σχέδιο η παράσταση του Ιωνά με το κήτος. Στην καθιερωμένη θέση ο πρωτομάρτυρας Στέφανος.

Τέμπλο: Το λιθόχτιστο τέμπλο στις επιφάνειες προς τον κύριο ναό, στο επιστύλιο και στα εσωράχια είναι κατάγραφο: Στο κέντρο του επιστυλίου τοποθετείται η Δέηση με το Χριστό, που ευλογεί και κρατά ανοιχτό ευαγγέλιο. Περιβάλλεται από την Παναγία και τον Πρόδρομο, που παριστάνονται ως τη μέση, ενώ τους περιστοιχίζουν σε προτομές αριστερά οι Θωμάς, Ιάκωβος, Ανδρέας, Μάρκος, Ιωάννης, Πέτρος και δεξιά οι Παύλος, Ματθαίος, Λουκάς, Σίμων, Βαρθολομαίος και Φίλιππος.

Δεξιά της Ωραίας Πύλης ζωγραφίζεται ο ένθρονος Χριστός (148): Ακουμπά στο αριστερό γόνατο ανοιχτό ευαγγέλιο και υψώνει το δεξί του χέρι σε ευλογία. Ο αξιόλογος ζωγράφος χρησιμοποίησε παλαιολόγειο πρότυπο, που το απέδωσε ικανοποιητικά. Στο κάτω μέρος του θρόνου του Χριστού η αφιερωματική επιγραφή: «Ανθίμου ιερομονάχου». Αντίστοιχα προς το Χριστό παριστάνεται στον τύπο της Οδηγήτριας η Παναγία σε μεγαλοπρεπή θρόνο με τον Ιησού στα γόνατά της (147). Δεξιά, κοντά στο ημικυκλικό ερεισίνωτο, η επιγραφή: «ΗΑΣΑΦ ιερομονάχου έτος ΑΧ...». Πλάι στο Χριστό τοποθετείται ολόσωμος ο φτερωτός Πρόδρομος με πράσινη μηλωτή. Κρατά σε δίσκο το κεφάλι του και ευλογεί. Κάτω η επιγραφή: «Κοσμά ιερομονάχου». Δεξιά από τον Πρόδρομο ο άγιος Νικόλαος σε θρόνο. Έχει ανοιχτό ευαγγέλιο στο αριστερό καθώς ευλογεί με το δεξί. Στα πλάγια εικονίζονται σε μικρογραφία, αριστερά ο Χριστός που δίνει στον άγιο Νικόλαο το ευαγγέλιο και δεξιά η Παναγία που του χαρίζει τη ζώνη. Κάτω αριστερά η επιγραφή: «Ιωαννίκιου ιερομονάχου». Τελευταία παράσταση η Ψηλάφηση του Θωμά ζωγραφίζεται δίπλα από το βόρειο παραπόρτι. Κάτω από την εκφραστική αυτή σκηνή σημειώνεται ο δωρητής μοναχός: «Δηρονήσιου ιερομονάχου». Στο εσωράχιο εξάλλου της Ωραίας Πύλης εικονίζεται ο Χριστός ως νέος σε δόξα, που κρατούν υψώνοντας τα χέρια τους δύο ολόσωμοι άγγελοι (330). Στα ενδύματα των αγγέλων σημειώνεται η επιγραφή: «ΤΟ ΣΤΕΡΕΟΜΑ (αριστερά) ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΙ ΠΕΠΙΘΟΤΟΝ» (δεξιά). Στο βόρειο παραπόρτι ζωγραφίζονται στο υπέρθυρο δύο χερουβείμ και στο εσωράχιο ο Ευαγγελισμός. Το κάτω τμήμα του τέμπλου στολίζει ρομβωτή διακόσμηση.

330. Άγιος Δημήτριος Αετού: Εσωράχιο Ωραίας Πύλης: οι άγγελοι υψώνουν το Χριστό ως Νέο.

Νότιος τοίχος: Προς το μέρος του τέμπλου σώζονται ελάχιστοι ολόσωμοι άγιοι, που ζωγραφίστηκαν σε δεύτερη φάση: Ο Δημήτριος, ο Σπυρίδωνας, αδιάγνωστος άγιος με αρχιερατική στολή, ο άγιος Χαράλαμπος, με κλειστό ευαγγέλιο στο χέρι του, και αδιάγνωστη αγία με σταυρό. Στην «ποδιά» ανθοδοχεία με πολύχρωμα λουλούδια. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση του πάτρωνα του ναού: Ο άγιος Δημήτριος ο μυροβλήτης εικονίζεται σε μεγαλοπρεπή θρόνο (331). Φορεί χρυσοποίκιλτο χιτώνα με κοκκινοπράσινο ιμάτιο που πορπώνεται στο στήθος. Με το δεξί χέρι κρατεί δόρυ, ενώ στο αριστερό υψώνει σταυρό. Στα πλάγια του φωτοστεφάνου δύο αιω-

331. Άγιος Δημήτριος Αετού:
ο άγιος Δημήτριος ένθρονος.

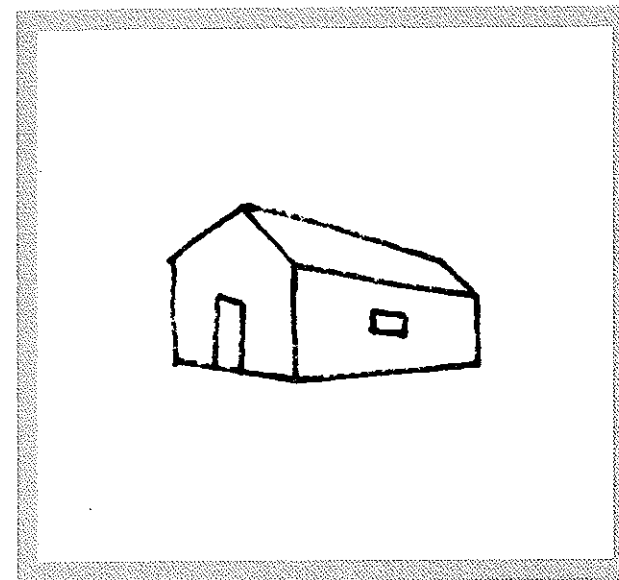
ρούμενοι άγγελοι τον στεφανώνουν. Στο κεφάλι φέρει διάδημα, ενώ στο πρόσωπο, στο μέτωπο και στο λαιμό, απλώνονται μεγάλες φωτεινές επιγραφές. Κάτω αριστερά σημειώνεται η χρονολογία: «ΕΝ ΕΤΕΙ ΑΨΙΓ» και ο αφιερωτής: «Ταρασίου ιερομονάχου».

Γενικά οι τοιχογραφίες και των δύο φάσεων έχουν πάθει φθορές και έχουν αλλοιωθεί όχι μόνο από την υγρασία και την εγκατάλειψη, αλλά και από τις επιζωγραφήσεις. Παρόλα αυτά, προπαντός στην πρώτη φάση, διαπιστώνεται στέρεο σχέδιο, σταθερή γραμμή, μαλακές πτυχώσεις και θερμά χρώματα, με πιο συχνό το καστανό, το κόκκινο, το καφεκίτρινο και την αντίθεση του άσπρου - μαύρου.

Χρονολόγηση των τοιχογραφιών: Πρώτη φάση: Παλαιότερα, κάτω από το όνομα του αφιερωτή ιερομονάχου Ιωάσαφ, διακρινόταν η χρονολόγηση της παράστασης της Παναγίας του τέμπλου: «έτος (α)χπθ». Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι όλες οι τοιχογραφίες του ιερού και του τέμπλου είναι της ίδιας εποχής και ιστορήθηκαν από τον ίδιο καλλιτέχνη. Έτσι μαθαίνουμε πως το 1689 σχεδιάστηκε και εκτελέστηκε το ιερό του καθολικού του Αγίου Δημητρίου στο φρούριο του Αετού το εικονογραφικό πρόγραμμα από τον ανώνυμο ζωγράφο και με τη φροντίδα των ιερομονάχων Ανθίμου, Ιωάσαφ, Κοσμά, Ιωαννικίου και Διονυσίου. Δεύτερη φάση: Αργότερα, το 1713 με τη φροντίδα του ιερομονάχου Ταρασίου διακοσμήθηκε πιθανότατα ο κύριος ναός, απ' όπου το μικρό τμήμα στο νότιο τοίχο και ιδιαίτερα ο ένθρονος άγιος Δημήτριος.

Βιβλιογραφία

Γερ. Ηρ. Παπατρέχας, Μοναστήρια του Ξηρομέρου: Ιερά Μονή Αγίου Δημητρίου Αετού, εφημ. «Νέα Εποχή» Αγρινίου, 29 Σεπτεμβρίου 1957, ΑΕΕ, 1, 100-101 και ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 333.

ΑΓΙΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΕΤΟΥ

Μικρή ξυλόστεγη αίθουσα, με δίρριχτη στέγη και ημικυκλική αψίδα (332). Βρίσκεται στη νοτιοανατολική άκρη του χωριού. Τελευταία τοποθετήθηκε καινούργια στέγη, με αποτέλεσμα να χαμηλώσουν ελαφρά οι

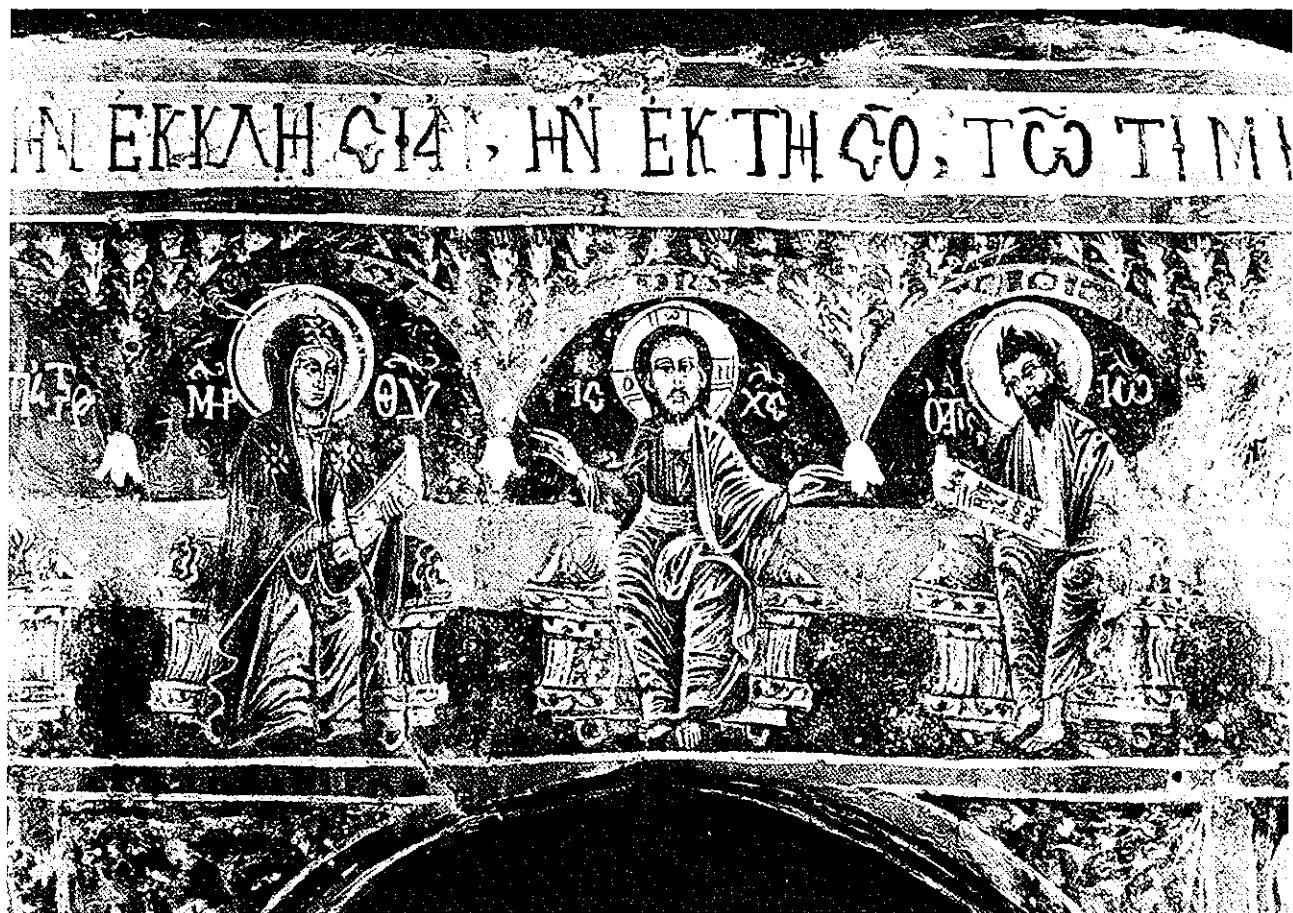
332. Αγία Αικατερίνη Αετού.

τοίχοι και να καταστραφεί το πάνω μέρος των τοιχογραφιών. Οι τοιχογραφίες είναι του 1751 και καλύπτουν το χώρο του ιερού και μικρό μέρος των πλάγιων πλευρών προς τη μεριά του τέμπλου, που είναι λίθινο και κατάγραφο.

Ιερό: Το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού κοσμεί η Πλατυτέρα των ουρανών. Η Παναγία ζωγραφίζεται ως τη μέση με ανοιχτά τα χέρια, ενώ σε μετάλλιο ο Χριστός, φορώντας διακοσμημένο χιτώνα και ιμάτιο, ευλογεί με τα δύο. Κάτω ολόσωμοι οι συλλειτουργούντες ιεράρχες: Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος και Αθανάσιος. Η ζώνη συνεχίζεται και έξω από την κόγχη δεξιά με τους άγιο Σπυρίδωνα και άγιο Νικόλαο. Όλοι οι ιεράρχες κρατούν ειλητήρια με λειτουργικά κείμενα. Στο κέντρο της κόγχης και πάνω από το μικρό ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα, ανάμεσα στους ιεράρχες, ζωγραφίζεται Αγία Τράπεζα με το δίσκο και το Ποτήρι επάνω.

Στο μέτωπο της κόγχης τοποθετείται το «ΑΓΙΟ ΜΑΝΤΙΛΗ» και σε ολόκληρο το αέτωμα πάνω και στα πλάγια ζωγραφίζεται η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ. Ο Χριστός κάθεται σε ουράνιο τόξο μέσα σε δόξα, που την κρατούν δύο αιωρούμενοι άγγελοι, ενώ κάτω αριστερά και δεξιά εικονίζονται τα ημιχώρια των ολόσωμων Αποστόλων με έναν ολόλευκο άγγελο αντίστοι-

333. Αγία Αικατερίνη Αετού: η Δέηση του τέμπλου.

χα. Η μορφή της Παναγίας τοποθετείται στην ομάδα των Αποστόλων, που βρίσκεται αριστερά, ενώ στις γωνίες οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών με ειλητάρια στα χέρια τους.

Στην πάνω ζώνη του βόρειου και του νότιου τοίχου του ιερού ζωγραφίζεται η Λειτουργία των αγγέλων. Στο βόρειο, ομάδα αγγέλων σε πομπή, που κρατούν στα χέρια τους λαμπάδες και κεριά και στους ώμους τους το σώμα του νεκρού Χριστού. Πάνω από τους αγγέλους φτερουγίζουν μικρά χερουβείμ, από τα στόματα των οποίων βγαίνει ο τρισάγιος ύμνος: Άγιος, Άγιος, Άγιος. Στο νότιο τοίχο αριστερά ο Χριστός εικονίζεται κάτω από κιβώριο με απλωμένα τα χέρια προς τους αγγέλους, που προσέρχονται πάλι σε πομπή ενώ τους συνοδεύουν χερουβείμ και τροχοί. Στον ίδιο τοίχο χαμηλότερα οι άγιοι Ιωάννης (της Κλίμακος;), Γρηγόριος ο Παλαμάς και Μάρκος (ο Ευγενικός;) και πιο κάτω οι Τρεις Ιεράρχες με αρχιερατικές στολές και ευαγγέλια στα χέρια τους.

Στη συνηθισμένη θέση, αριστερά από την κόγχη, ισοστορείται ολόσωμος ο πρωτομάρτυρας Στέφανος ενώ στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση ανάμεσα στην Παναγία και στον ευαγγελιστή Ιωάννη κάτω από την επιγραφή: Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΟΣΙ

ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ. Στην άκρη του βόρειου τοίχου ζωγραφίζεται ο άγιος Χαράλαμπος και στη συνέχεια το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Ο Χριστός στην τελευταία σκηνή παριστάνεται νέος κάτω από κιβώριο. Στην ποδιά της Πρόθεσης η παράσταση του Ιωνά με το κήτος. Πάνω από τις παραστάσεις του ιερού τοποθετείται διακοσμητική ταινία από ανθισμένη άκανθα, που επαναλαμβάνεται, ενώ χαμηλά περιτρέχει όλο τον τοίχο γεωμετρική διακόσμηση.

Κύριος ναός: Στο βόρειο τοίχο σώζονται μόνο τρεις παραστάσεις που συνεχίζουν τις τοιχογραφίες, του ιερού. Επάνω η Γέννηση του Προδρόμου με την Ελισάβετ ανακαθισμένη σε στρώμα, το Ζαχαρία να λειτουργεί στο ναό κάτω από κιβώριο και το λουτρό του νηπίου με μία μαία. Δίπλα σώζεται ολόσωμος ο άγιος Θεόδωρος ο Τήρων. Σε χαμηλότερη ζώνη η δυάδα των αγίων Δημητρίου και Γεωργίου, που εικονίζονται μετωπικοί, ολόσωμοι και κρατούν σταυρό στο δεξί τους με στραμμένη προς το θεατή την παλάμη του αριστερού τους χεριού.

Στο νότιο τοίχο αντίστοιχα εικονίζεται πολυπρόσωπη η Κοίμηση της Θεοτόκου με το επεισόδιο του Ιεφωνία. Δεξιά ο άγιος Μηνάς. Κάτω από την Κοίμηση η αγία Αικατερίνη, που εικονίζεται πάνω σε μεγαλοπρε-

πή θρόνο. Δίπλα της η αγία Μαρίνα.

Τέμπλο: Είναι λίθινο και δεν υψώνεται ως την οροφή. Στο πάνω μέρος διασώζει σε επιγραφή το όνομα του αφιερωτή Δημητρίου και τη χρονολογία της εικονογράφησης 1751:

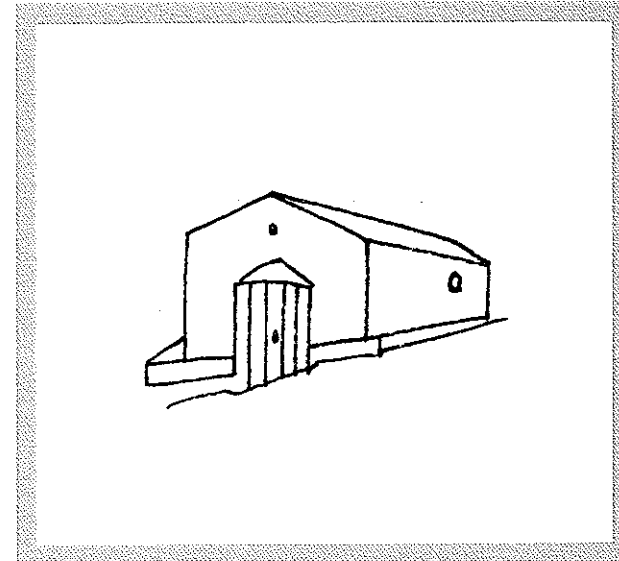
+ ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ
ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ/ΗΝ
ΕΚΤΗΣΟ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ. Η ΔΕΗΣΙΣ
ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: 1751¹.

Στο κέντρο του τέμπλου, πάνω ακριβώς από την Ωραία Πύλη, τοποθετείται η Δέηση. Ο Χριστός ένθρονος ευλογεί ανάμεσα στην Παναγία και στον Πρόδρομο, που εικονίζονται επίσης ένθρονοι και κρατούν ειλητάρια (333). Την υπόλοιπη ζώνη καλύπτουν οι Απόστολοι. Κάθονται όλοι σε θρόνους και κρατούν στα χέρια τους ευαγγέλια ή ειλητάρια. Από το κέντρο και προς τα αριστερά εικονίζονται οι: Πέτρος, Ιωάννης, Λουκάς, Ανδρέας, Βαρθολομαίος, Θωμάς, προς τα δεξιά: Παύλος, Μάρκος, Σίμων, Ιάκωβος και Φίλιππος. Έτσι με απλοϊκό τρόπο ο επαρχιώτης αγιογράφος εικονογραφεί στον κοσμήτη του τέμπλου τη Μεγάλη Δέηση, ένα θέμα που έχει τις ρίζες του στη βυζαντινή παράδοση.

Στο εσωράχιο της Ωραίας Πύλης εικονίζεται ο Χριστός σε μετάλλιο να ευλογεί και με τα δύο χέρια, ενώ στις παραστάδες δύο ολόσωμοι άγγελοι σηκώνουν τα χέρια και κρατούν το δίσκο. Στο εσωράχιο εξάλλου της πλαϊνής εισόδου της Πρόθεσης ζωγραφίζονται ολόσωμοι η οσία Μαρία η Αιγυπτία και ο άγιος Ζωσιμάς, καθώς την κοινωνεί. Στο τέμπλο ζωγραφίζεται δεξιά ο Χριστός ένθρονος στον τύπο του Παντοκράτορα να ευλογεί, ο φτερωτός Πρόδρομος ολόσωμος κρατώντας μεγάλο σταυρό και το κεφάλι του σε δίσκο και ο άγιος Νικόλαος. Αριστερά εικονίζεται η ένθρονη Παναγία με το Χριστό στα γόνατά της και δίπλα από το παραπόρτι ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης. Κάτω από τις μεγάλες εικόνες του τέμπλου ζωγραφίζονται γραμμικές διακοσμήσεις ως το δάπεδο.

Τα χρώματα που επικρατούν είναι οι συνδυασμοί κόκκινου - καστανού, πράσινου - κίτρινου και μπλε - γαλάζιου. Υπάρχει κάποιος μακρινός απόηχος της βυζαντινής τέχνης, κυρίως στην τεχνική του φωτισμού με τις μικρές λευκές γραμμές στα πρόσωπα, στα γυμνά μέρη και στα μαλλιά. Οι προσωπογραφίες είναι λαϊκές, αλλά δεν τους λείπει η χάρη και η ομορφιά.

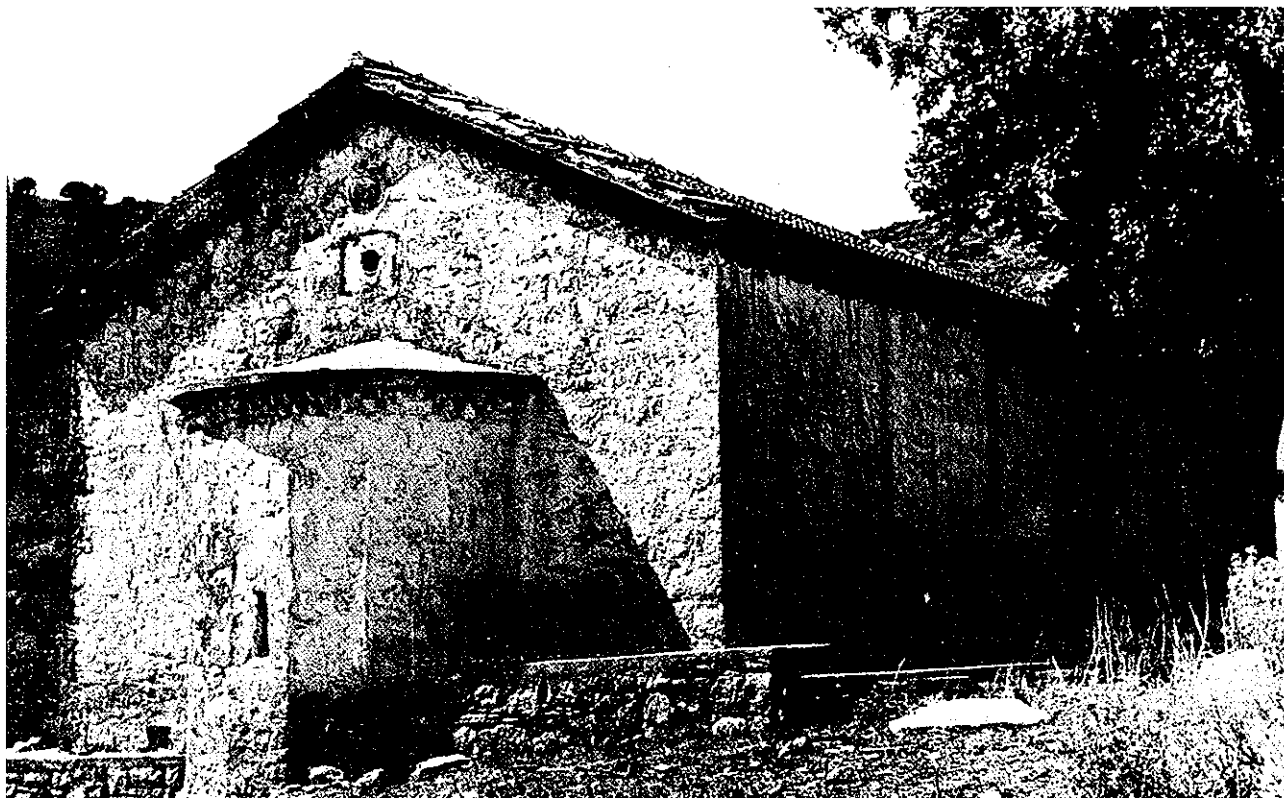
1. Την επιγραφή με μικροδιαφορές δημοσίευσε ο Παπακυριακού, Αγία Αικατερίνη, ΠΟΚ, 10 (1930) 78-79 και από εκεί και ο Κ.Σ. Κώνστας, Αγία Αικατερίνη ΑΕΕ 1, 40.

ΑΓΙΟΣ ΜΑΡΚΟΣ ΤΡΥΦΟΥ

Βόρεια του χωριού Τρύφου, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Μάρκου (334). Πρόκειται για μονόχωρη αίθουσα με επτάπλευρη αψίδα και δίρριχτη στέγη που σκεπάζεται με κεραμίδια. Η αψίδα στο πάνω μέρος έχει διπλή σειρά οδοντωτής ταινίας και στο μέτωπο του αετώματος κυκλικό φωτιστικό άνοιγμα. Πιο πάνω διακρίνεται η θέση σκυφίου. Είδος νάρθηκα διαμορφώνεται στα δυτικά με υπερύψωση του δαπέδου κατά ένα σκαλοπάτι. Το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με λιθόχτιστο τέμπλο, που διαθέτει Ωραία Πύλη και παραπόρτια. Το ύψος του δεν φθάνει ως τα δοκάρια της ξύλινης στέγης. Ο ναός έχει δύο εισόδους, μία δυτική και μία νότια.

Τοιχογραφίες Ιερού: Από το εικονογραφικό πρόγραμμα σώζονται οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου του ιερού στο μεγαλύτερο μέρος τους και μερικά υπολείμματα στη νότια πλευρά. Σε καλή κατάσταση είναι οι τοιχογραφίες της κόγχης, όπου στο τεταρτοσφαίριο ζωγραφίζεται η Πλατυτέρα των Ουρανών ως τη μέση. Η Παναγία έχει ανοιχτά τα χέρια της και στο στήθος της, μέσα σε λευκό μετάλλιο, εικονίζεται ο Χριστός ως τα γόνατα, καθώς ευλογεί και με τα δύο χέρια. Στα πλάγια, μέσα σε ακτινωτή δόξα, ζωγραφίζονται σε προτομή δύο αρχάγγελοι. Ανάμεσα στην Παναγία και στους ιεράρχες σχεδιάζονται οχτώ στηθάριοι με κληματίδες, όπου τοποθετούνται ισάριθμοι προφύτες σε διάφορες στάσεις με ειλητάρια στα χέρια τους. Από βόρεια προς νότια: Αβακούμ, Ησαΐας, Μωυσής, Δαβίδ, Σολομών (335), Ααρών, Δανιήλ, Ιερεμίας. Η ιστορία τους κάτω ακριβώς από την Παναγία δεν είναι τυχαία. Εκλέχθηκαν οι προφύτες που με τη διδασκαλία τους και τους εικονογραφικούς συμβολισμούς έχουν άμεση σχέση με το πρόσωπο της Θεοτόκου. Στη ζώνη των συλλειτουργών ιεραρχών απεικονί-

334. Άγιος Μάρκος Τρύφου.

335. Άγιος Μάρκος Τρύφου: ο προφήτης Σολομών.

335α. Άγιος Μάρκος Τρύφου: η Άκρα Ταπείνωση.

ζονται έξι προσωπικότητες με πολύχρωμα διακοσμητικά άμφια και με ενεπίγραφα ειλητάρια στα χέρια τους. Είναι οι Κύριλλος, Αθανάσιος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος ο Θεολόγος και Νικόλαος. Το φωτιστικό άνοιγμα που διατρυπά την κόγχη τους χωρίζει σε δύο ημιχώρια. Πάνω από το άνοιγμα ο ζωγράφος έγραψε κεφαλαιογράμματη επιγραφή όπου αναφέρει την οικογένεια του δωρητή και τη χρονολογία:

+ Η ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ
ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΙΣ
ΣΥΜΒΗΑΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟ(Ν)
ΑΥΤΟΥ Ε ΤΟΥΣ 1741¹.

Κάτω από τους ιεράρχες και ως το δάπεδο ζωγραφίζεται ζώνη διακοσμητική με επαναλαμβανόμενους ρόμβους. Ολόκληρο το τόξο της κόγχης το κοσμεύει φυτική ταινία. Στην καθιερωμένη θέση εικονίζεται ολόσωμος ο Πρωτομάρτυρας Στέφανος και στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση (335α). Η Παναγία τον αγκαλιάζει στοργικά, ενώ απουσιάζει ο Ιωάννης. Δεξιά από την κόγχη σώζεται η σκηνή της Γέννησης της Θεοτόκου. Στο αετωματικό μέτωπο πάνω από την κόγχη ζωγραφίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Ο Χριστός εικονίζεται σε δόξα, που κρατούν δύο αιωρούμενοι φτερωτοί άγγελοι, ενώ κάτω σε δύο ομάδες οι Απόστολοι, ολόσωμοι και σε διάφορες στάσεις, παρακολουθούν. Στην ομάδα που βρίσκεται αριστερά συμμετέχει και η Παναγία. Κάτω από το Χριστό της Ανάληψης ανοίγεται μικρό φωτιστικό παράθυρο και κάτω απ' αυτό, στο κέντρο του μετώπου, ζωγραφίζεται το Άγιο Μανδύλιο. Στα πλάγια της Ανάληψης τοποθετούνται μέσα σε πλαίσια δύο προφήτες ολόσωμοι, που κρατούν στα χέρια τους ειλητάρια. Δίπλα στους προφήτες, στα δύο άκρα του τοίχου, ιστορούνται αριστερά ο ευαγγελιστής Ιωάννης, σε γραφείο την ώρα που γράφει, και δεξιά ο ευαγγελιστής Μάρκος στον ίδιο τύπο.

Τοιχογραφίες κύριου ναού: Στο νότιο τοίχο και δίπλα στο ιερό σώζονται σε κακή κατάσταση οι τοιχογραφίες της κάτω ζώνης. Είναι από ανατολικά: Ο άγιος Αθανάσιος, ολόσωμος και σε μετωπική στάση, ο πάτριωνας του ναού άγιος Μάρκος στην ίδια στάση, η Κοίμηση της Θεοτόκου και (πιθανότατα) ο άγιος Δημήτριος.

Γενικά οι τοιχογραφίες του Αγίου Μάρκου, του 1741, δείχνουν πως ο ανώνυμος ζωγράφος είχε σχεδιαστικές ικανότητες, αλλά, παρόλο ότι δούλευε πολύ άνετα το χρωστήρα, δεν μπόρεσε να ξεφύγει από το γενικό πνεύμα της εποχής που εκφραζόταν με πολύ έντονα και ψυχρά χρώματα και έρριχνε όλο το βάρος στην παραφορτωμένη διακόσμηση των ενδυμάτων.

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 334.

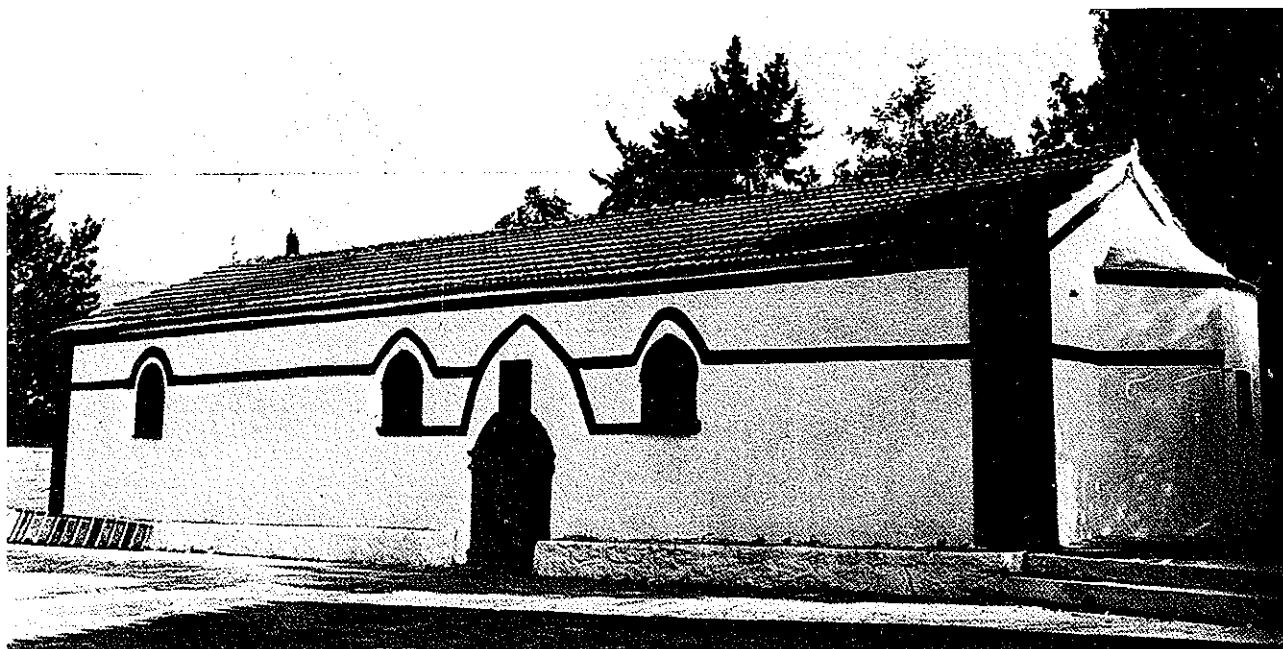
1. Βοκοτόπουλος, ό.π., γράφει 1747.

ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΛΕΣΙΝΙΩΤΙΣΣΑ

Στο μεγάλο κτήμα του Λεσινιού, νοτιοδυτικά χαμηλού λόφου στην κορυφή του οποίου σώζονται ερείπια αρχαίου φρουρίου¹ και σε αρκετή απόσταση δυτικά της Παλαιοκατούνας, βρίσκεται το μοναστήρι της Παναγίας της Λεσινιώτισσας. Σε παλαιότερους χρόνους ο τόπος ήταν πλημμυρισμένος από έλη και οι προσβάσεις προς το χώρο του μοναστηριού ήταν ελάχιστες. Τον καιρό του μεγάλου ξεσηκωμού η επικοινωνία με το μοναστήρι γινόταν με πλοιάριο σε τεχνητό αύλακα, που έφτανε ως τη θάλασσα.

Το καθολικό (336) γνώρισε πολλές οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη γνωστή χρονολογία οικοδόμησης είναι το 1595. Κατά τη μαρτυρία του Παπακυριακού ήταν χαραγμένη σε λίθο εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά: «Η εκκλησία έγινε 1595, Οκτωβρίου 11». Σε λίθο επίσης, εντοιχισμένο στον ανατολικό τοίχο, διασώθηκε νεότερη επιγραφή που αναφέρεται στο σημερινό καθολικό: «1781 έγινε η εκκλησία δια συνδρομής του πανοσιωτάτου Κωνσταντίνου ιερομονάχου κε ηγουμένου». Οι διάφορες επισκευαστικές επεμβάσεις και μετατροπές που έγιναν κατά καιρούς επέφεραν τέτοια σύγχυση, που σήμερα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα παλαιότερα και τα νεότερα στοιχεία του ναού. Πρόσφατα άλλωστε επιχρίστηκε και χρωματίστηκε εξωτερικά και καλύφθηκαν οι τοίχοι, που είναι χτισμένοι με ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες και με άφθονο κονίαμα. Η νότια πλευρά και το νότιο μέρος της τρίπλευρης αψίδας ανήκουν στην οικοδομική φάση του 1781, ίσως όμως και σε παλαιότερη. Αυτό φανερώνει η διακοσμητική ταινία που επεκτείνεται στο μήκος της νότιας πλευράς και στο νότιο τμήμα της ανατολικής. Πάνω από τα τρία παράθυρα του τοίχου η ταινία διαγράφει τόξο και ακόμη μεγαλύτερο και μάλιστα οξυκόρυφο πάνω από τη νότια τοξωτή θύρα. Το χαρακτηριστικό και πρωτότυπο

336. Παναγία η Λεσινιώτισσα: το καθολικό.

στοιχείο της ταινίας είναι το σταυρόσχημο τετράφυλλο κεραμοπλαστικό κόσμημα που συνέχεια επαναλαμβάνεται. Της ίδιας εποχής είναι και το διακοσμητικό σκάλισμα στο υπέρθυρο της ίδιας θύρας (90, 91): σταυρός, που στηρίζεται στο κεφάλι χερουβείμ, πλαισιώνεται από δυο σχηματοποιημένους κλάδους με άνθη. Το θέμα έχει δυτική προέλευση και μέσα στο 18ο και 19ο αιώνα συνηθιζόταν στην κεντητική και μάλιστα με χρυσοκλωστές πάνω σε βελούδινο ύφασμα.

Τα περιθωρώματα της νότιας τοξωτής θύρας έχουν γραμμωτή διακόσμηση.

Στο εσωτερικό ο ναός είναι μονόχωρη μακρόστενη αίθουσα, που χωρίζεται στο ιερό, στον κύριο ναό και στο νάρθηκα. Στεγάζεται με δίρριχτη στέγη.

Η λατρευτική εικόνα² του μοναστηριού, του 1709, βρίσκεται σήμερα στη βυζαντινή εκκλησία της Παλαιοκατούνας (= Λεσινιού). Δεύτερη αξιομνημόνευτη εικόνα με τη Βρεφοκρατούσα Παναγία διασώζει επιγραφή, όπου ξαναβρίσκουμε το ζωγράφο Σωτήριο από το Αιτωλικό και μάλιστα στο παλαιότερο από τα έργα του: «*Η Κυρία Λεσινιώτισσα. Δέησις του δούλου του Θεού Δανιήλ Ιερομονάχου. Χειρ Σωτηρίου από Αιτωλικόν 1811*». Ο Παπακυριακού, γράφοντας το 1924, σημειώνει ότι την ίδια χρονολογία «*έχουσιν αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου*». Για την αξιολογία βιβλιοθήκη του μοναστηριού υπάρχει μαρτυρία ότι το 1924 είχε Πεντηκοστάριο του 1665 («*Ενετήσι παρά Ορσένω Αλβρίτζη επιμελεία Γεωργίου Ιερομονάχου του Κρητός*») και Παρακλητική του 1719 («*Ενετήσι παρά Νικολάω Σάρω*»), στο εξώφυλλο της οποίας υπήρχε ενθύμηση του 1740 για τη μεγάλη ακρίβεια που μάστιζε τότε την περιοχή και για το φόνο του αρματολού του Ξηρομέρου Καπετάν - Τζουμάνη από τον κλέ-

πτη Μαλάμο.

Στην νοτιοανατολική γωνία της περιμαντρωμένης αυλής σώζεται το διώροφο ηγουμενείο με τα κελλιά. Κεραμοεπιγραφή που διατηρούνταν το 1924 ανέφερε ότι τα κελλιά ανακαινίσθηκαν το 1761. Ως τα τελευταία χρόνια υπήρχε στην αυλή μικρό ορειχάλκινο κανόνι, με τουρκική επιγραφή και χρονολογία (έτος Ε-γείρας) 1229 (= 1813).

Είναι γνωστό³ πως το 1823 συγκεντρώθηκε πλήθος λαού από τις γύρω περιοχές στις νησίδες του Λεσινιού, και κυρίως στο μοναστήρι της Παναγίας της Λεσινιώτισσας και απέκρουσε πολλές φορές επιθέσεις των Τούρκων, και σε μια μάλιστα κυρίευσε και τρία κανόνια. Άλλο έγγραφο πληροφορεί ότι το κανόνι εγκαταλείφθηκε εκεί κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Church⁴.

Βιβλιογραφία

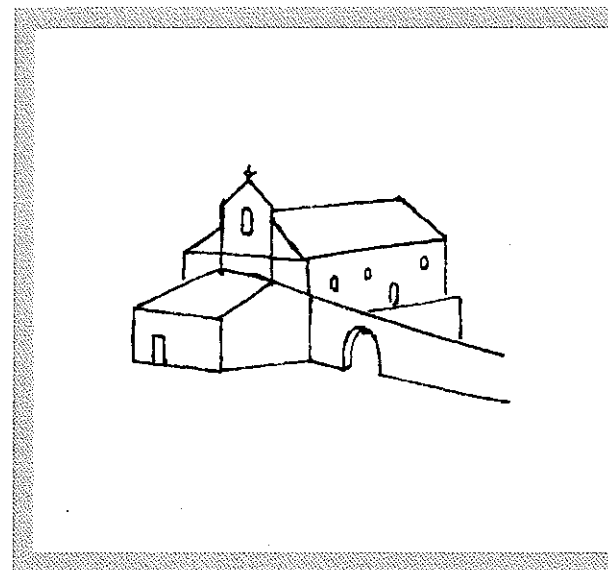
Αρχ. Σωφρ. Παπακυριακού, Η μονή του Λεσινιού, ΔΙΕΕ 9 (1926) 573-575, Α. Γατσώρης, Παναγία Λεσινιώτισσα, Πάτρα 1957, Κ.Σ. Κώνστας, Χριστιανικά μνημεία της Αιτωλο-ακαρνανίας, «Στερεά Ελλάς» 16 (1970) 139-140, *Ιδιος*, Παναγία η Λεσινιώτισσα, «Νέα Εστία», 54 (1953) 1207-1210, *Ιδιος*, Αρχαιακά της «Λεσινιώτισσας» «Στερεά Ελλάς» 67 (1974) 398-402, Δ. Μιτάκης, Λεσίνι «Στερεάς Ελλάς» 40 (1972) 145-147, Απ. Σπυρόπουλος, Λεσίνι, μιά υδρόχαρη γωνιά της ακαρνανικής γης, «Στερεά Ελλάς» 40 (1972) 54.

1. Μιτάκης, ό.π., 145.

2. Βλ. το κεφ. των φορητών εικόνων.

3. Σπ. Τρικούπης, Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, τόμ. Γ' 62.

4. Κώνστας, Αρχαιακά, ό.π., 398.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΑΧΥΡΑ

Στο χωριό Αχυρά, που μεταφέρθηκε τα τελευταία χρόνια εξαιτίας των κατολισθήσεων του εδάφους, σώζεται το καθολικό μοναστηριού αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου (337). Στους κατοίκους των γύρω χωριών το μοναστήρι είναι γνωστό με το όνομα «Παναγία η Αχυριάτισσα». Τελευταίος αξιόλογος «ηγούμενος της ιεράς μονής Αχυρά» αναφέρεται στα χρόνια της Ελληνικής επανάστασης ο «Θεοφάνης»¹. Ο ναός, απλή μονόχωρη αίθουσα με δίρριχτη στέγη και μονόλοβο καμπαναριό στη δυτική πλευρά, είναι του 1833, όπως σημειώνεται στο υπέρθυρο της νότιας θύρας. Χτίστηκε στη θέση παλαιότερου. Στο ιερό και στον κύριο ναό διασώζονται, σε κακή κατάσταση, τμήματα τοιχογραφιών, όπως η Πλατυτέρα και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στην κόγχη, ο Παντοκράτορας,

337. Παναγία Αχυρά.

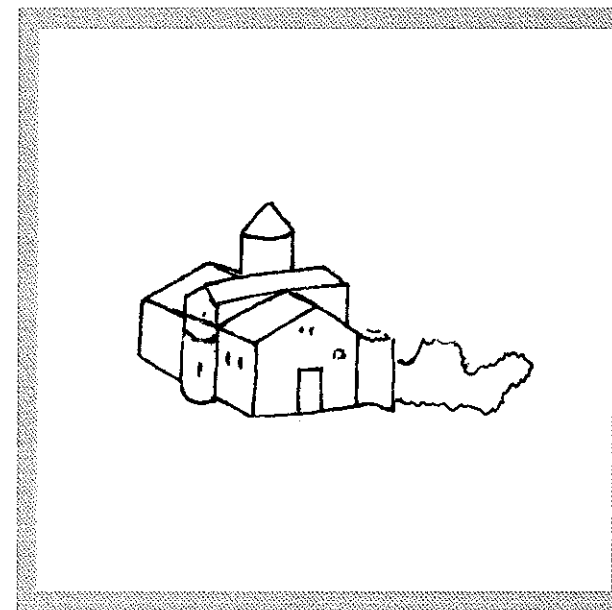
οι προφύτες και οι Ευαγγελιστές στον κύριο ναό με τα ονόματα των αφιερωτών και χρονολογία 1889.

Αξιόλογο είναι το ξυλόγλυπτο τέμπλο, έργο απλοϊκού τεχνίτη, με κληματαριά και σταφύλια, ζώα και αγγέλους που στεφανώνουν. Στο βημόθυρο σκαλίζεται η επιγραφή:

1833 ΙΟΥΛΙΟΥ 10 ΣΙΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΘΕΟΦΑΝΟΥ ΗΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΑΠΟ ΜΟΝΙΣ
ΑΧΕΡΑ ΜΑΕΣΤΡΟ ΓΗΟΡΓΗ ΝΗΚΟΛΑΟΥ
ΤΑΛΙΑΔΟΡΟΣ.

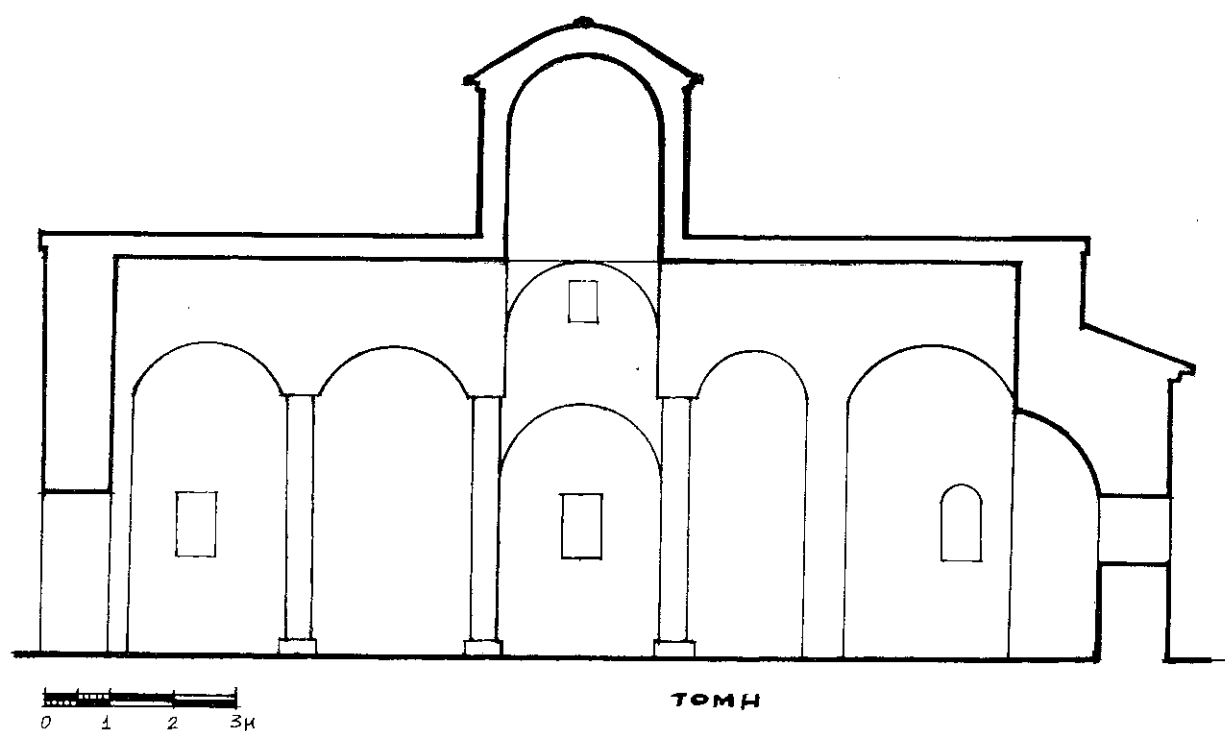
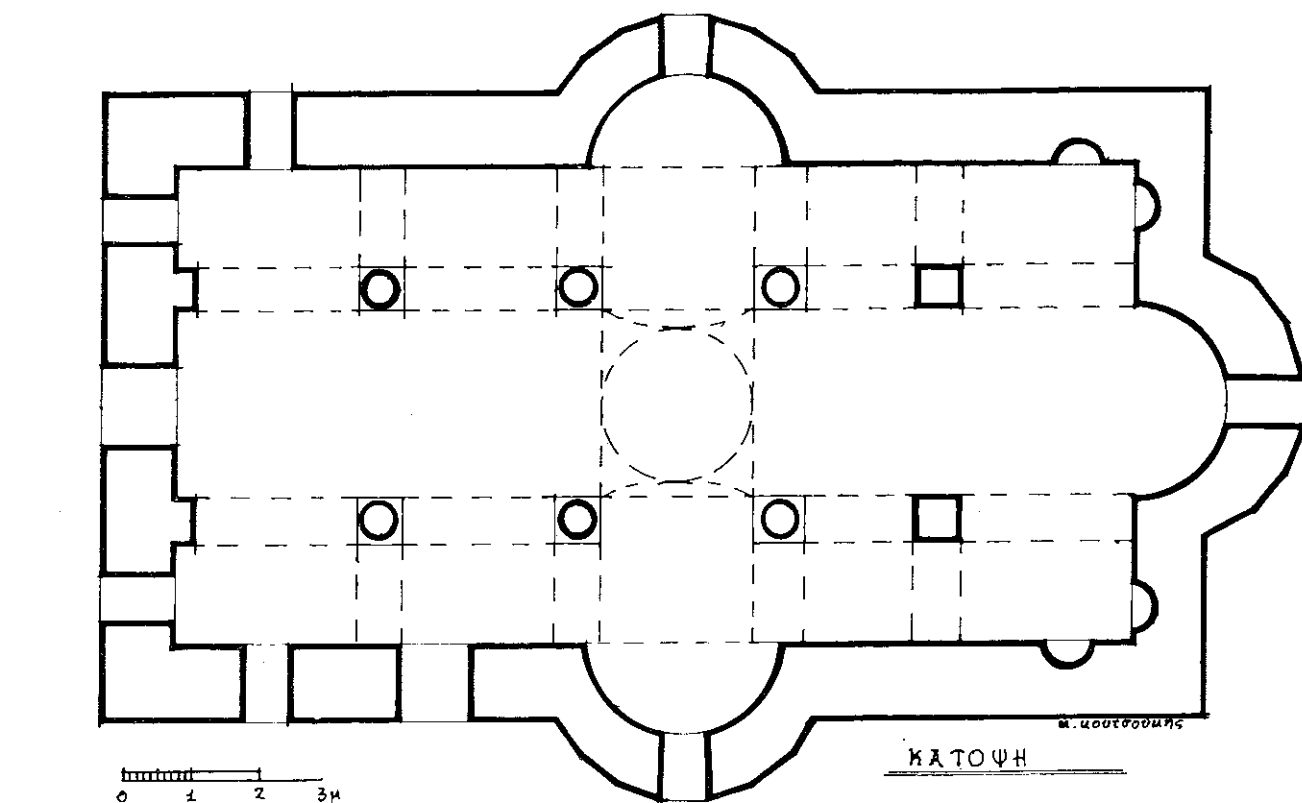
Σώζεται η λατρευτική εικόνα με την Κοίμηση της Θεοτόκου, αλλά δεν διατηρείται σε καλή κατάσταση. Παριστάνει το γνωστό εικονογραφικό τύπο: τους αποστόλους γύρω από την Παναγία, το Χριστό στο κέντρο να κρατά την ψυχή της και πάνω τη Μετάσταση με τους αγγέλους που την οδηγούν στον ουρανό. Ο ζωγράφος χρησιμοποίησε καλό πρότυπο του 16ου ή του 17ου αιώνα.

1. Παπαντωνόπουλος, Πεντηκονταετηρίς, 132.

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΟΡΤΑΣ ΜΠΑΜΠΙΝΗΣ

Σε ύψωμα του αρχαίου περιτειχισμένου Κάστρου των Φοιτών, τρία χιλιόμετρα περίπου βόρεια του χωριού Μπαμπίνη, χτίστηκε η μονή της Πόρτας αφιερωμένη στον άγιο Γεώργιο (99). Το μοναστήρι έχει αξιολογία ιστορία και στον εντοίχιο ονομαστικό κατάλογο της Πρόθεσής του σώζεται ένας από τους πληρέστερους πίνακες αρχιερέων, ιερομονάχων και μοναχών. Το καθολικό της Πόρτας αποτελεί ένα από τα καλύτερα αρχιτεκτονικά δείγματα του Ξηρομέρου. Από τις τοιχογραφίες του, καλής τέχνης είναι οι δύο που σώζονται στον κύριο ναό.

339. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: η Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων (λεπτ.).

Αρχιτεκτονική: Προς την ανατολική πλευρά της μεγάλης περιτειχισμένης αυλής υψώνεται το καλλίγραμμα καθολικό (338). Αποτελεί συνδυασμό τρίκλιτης τρουλαίας βασιλικής με εγγεγραμμένο σταυροειδή. Βόρεια και νότια διαγράφονται επτάπλευροι χοροί αγιορειτικού τύπου, που χαρίζουν κομψότητα στο μνημείο (84). Επτάπλευρη εξέλλου είναι και η αψίδα του ιερού. Το κτίριο είναι χτισμένο με πελεκητές πέτρες που τοποθετούνται, κυρίως σε οριζόντιες στρώσεις και δημιουργούν παχύ τοίχο πλάτους 1.20 μ. Συχνά στους αρμούς τοποθετούνται, για διακόσμηση, κέραμοι. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι το επαναλαμβανόμενο μοτίβο των δίλοβων παραθύρων με τα λίθινα τοξωτά πλαίσια και τον διαχωριστικό πεσσίσκο. Ανοίγονται ανά τέσσερα στις μακριές πλευρές και τρία στην πρόσοψη. Υπάρχουν τρεις εισοδοί, δυτικά, βόρεια και νότια, ενώ ο υπερυψωμένος δωδεκάπλευρος

τρούλλος με τις αβαθείς τοξωτές κόγχες διαθέτει δύο μόνο παράθυρα, βόρεια και νότια. Σε διάφορα σημεία των τοίχων υπάρχουν λιθοσκαλιστά κοσμήματα, κυρίως σταυροί.

Στην ανατολική και στη βόρεια πλευρά του μοναστηριού τα κελλιά σώζονται ημιρεπωμένα και με τις αίθουσες, τις στοές και τις αποθήκες αποτελούν τεκμήρια παλαιών εποχών ακμής.

Ζωγραφική: Στη σημερινή του κατάσταση το καθολικό διασώζει τοιχογραφίες του 1726 στο χώρο του ιερού και κυρίως στην αψίδα και γύρω της.

Κεφαλαιογράμματα επιγραφή, που βρίσκεται πάνω από το φωτιστικό άνοιγμα της κόγχης του ιερού, παραδίδει τη χρονολογία (22 Μαΐου 1726) και το όνομα του μητροπολίτη Ιωαννικίου, που είναι άλλωστε γραμμένο τέταρτο στον κατάλογο «ζώντων και τεθνεώτων» της Πρόθεσης:

340. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: ο προφήτης Ηλίας

ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΗ ΟΙ ΠΕΠΗΘΟΤΟΝ
ΣΤΕΡΕΟ/ΩΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ
ΕΚΤΗΣΟ ΤΟ ΤΙ/ΜΗΟ ΣΟΥ ΕΜΑΤΗ ΕΠΙ ΕΤΗ
ΑΨΚΣ ΜΑΪΟΥ ΚΒ / ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΗ
ΕΡΩΤΑ ΤΟΥ
ΜΙΤΡΟΠΟΛΕΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΚΙΟΥ.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης παριστάνεται η Πλατυτέρα των Ουρανών με το Χριστό που φορεί στα χροτοπράσινο φόρεμα μέσα σε λευκό μέταλλο. Αριστερά και δεξιά δύο αρχάγγελοι σε μικρογραφία σεβίζουν. Κάτω από την Πλατυτέρα σε χωριστή ζώνη παριστάνεται η Λειτουργία των Αποστόλων στο γνωστό τύπο του διπλού Χριστού που μοιράζει τον άρτο και τον οίνο, με τους Αποστόλους που προσέρχονται στο μυστήριο σε δύο ημιχόρια (339). Χαρακτηριστική είναι η επιγραφή πάνω από τον Ιούδα, που αποχωρεί: «ο τρισκατάρατος Ιούδας». Σε άλλη ζώνη, πιο κάτω, οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, τετράδες σε δύο ημιχόρια. Αριστερά: Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης, Νικόλαος ο Μύρων ο Θαυματουργός, Γρηγόριος ο Θεολόγος και Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Δεξιά: Μέγας Βασίλειος, Αθανάσιος ο Αλεξανδρείας, Κύριλλος Αλεξανδρείας και ο άγιος Σπυρίδων. Χαμηλά η μαιανδροειδής διακοσμητική ποδιά περιτρέχει όλο το ιερό.

Αριστερά της κόγχης ζωγραφίζονται ολόσωμοι οι διάκονοι Στέφανος και Ρωμανός με πολύχρωμα δια-

κοσμημένα «κλαρωτά» στιχάρια, εκφραστικά δείγματα επαρχιακών εργαστηρίων του 18ου αιώνα. Στην κόγχη της Πρόθεσης η χαρακτηριστική διπλή απεικόνιση, πάνω του Χριστού στον τύπο του ένθρονου βασιλέα των βασιλέων και κάτω της Άκρας Ταπείνωσης με την Παναγία και τον Ιωάννη. Στην ποδιά της Πρόθεσης το σκαρίφημα με την ιστορία του Ιωά. Στην κόγχη του βόρειου τοίχου του ιερού απεικονίζεται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Και ο Πέτρος και ο Χριστός παριστάνονται ολόσωμοι κάτω από κιβώρια. Δεξιότερα ιστορείται ολόσωμος ο προφήτης Ηλίας (340) σε ζωηρή στάση κρατώντας ειλητήριο με το στίχο: «Ζη κύριος και ζη η ψυχή μου, ου μη βρέξει ιετόν επι της γης».

Δεξιά της κόγχης ζωγραφίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Ελευθέριος και Βλάσιος. Κάτω από την παράσταση η επιγραφή: «Δέησης του δούλου του θεού Γεωργίου και των γονέων αυτού». Στην κόγχη του Διακονικού εικονίζεται ο δίκαιος Μελχισεδέκ με την αρχιερατική στολή και ανοιχτά τα χέρια του. Στον νότιο τοίχο παριστάνονται ολόσωμοι οι προφύτες Ηλίας πάλι, ο άγιος Πέτρος αρχιεπίσκοπος Άργους (:), Γρηγόριος ο Ακραγαντίνων, Ιγνάτιος ο Θεοφόρος, ο άγιος Αχιλλεύς της Λάρισας, και τελευταίος αδιάγνωστος άγιος. Σε μικρή κόγχη του ίδιου τοίχου παριστάνεται ο άγιος Σίλβεστρος πάπας Ρώμης και δεξιά κάτω η επιγραφή: «Δέησης του δούλου του θεού Αλεξάνδρου». Άλλα ονόματα δωρητών είναι μισοσβησμένα.

Γενικά η ζωγραφική του ιερού είναι η συνηθισμένη επαρχιακή της εποχής. Ο ζωγράφος έρριξε όλο το βάρος στα εντυπωσιακά χρώματα και στην έντονη διακόσμηση των πολύπτυχων φορεμάτων με κλάδους και άνθη.

Οι δύο τοιχογραφίες του κύριου ναού: Στο βόρειο τοίχο του κύριου ναού δίπλα στο τέμπλο σώζονται σε καλή κατάσταση δύο τοιχογραφίες (138), που πρέπει να είναι του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αιώνα. Προς το μέρος του ιερού εικονίζεται καβαλάρης ο άγιος Γεώργιος, έχοντας πίσω στο άσπρο του αλογο μικρό απελευθερωμένο σκλάβο με το «κουκούμιον» στο χέρι. Είναι η στιγμή που χτυπά το Δράκοντα. Η διπλανή τοιχογραφία αποτελεί εξαίρετη προσωπογραφία του αγίου Νικολάου του Νέου του εν Βουνένιοις, που λατρεύεται ιδιαίτερα στο Ξηρόμερο. Ο άγιος παριστάνεται ολόσωμος φορώντας πολύπτυχο μοναχικό κάλυμμα. Και στα δυο θέματα επικρατεί το καστανέρυθρο, που συνδυάζεται με απαλούς τόνους άλλων ζεστών χρωμάτων. Η ικανότητα του ζωγράφου φανερώνεται από τη σχεδιαστική άνεση και κυρίως από τη θαυμάσια τεχνική στα πρόσωπα με τις λευκές γραμμές στον καστανέρυθρο προπλασμό.

Ο κατάλογος (341): Όπως αναφέραμε στο κάτω μέρος της Πρόθεσης και στην αρχή του βόρειου τοίχου, κάτω από τον προφήτη Ηλία, σώζεται σε στήλες «κατάλογος ζώντων και τεθνεώτων», πράγμα συνηθισμένο στα ορθόδοξα μοναστήρια. Το χαρακτηριστικό του

καταλόγου αυτού είναι η τάξη με την οποία έχει γραφεί. Οι πρώτες 20 σειρές μνημονεύουν ονόματα αρχιερέων, ιερομονάχων και μοναχών. Από την 21 ως την 25 σειρά μνημονεύονται μοναχές. Και από την 26 ως την 39 ιερείς. Φαίνεται ότι ο κατάλογος μεταφέρθηκε από την «Παρησία» του μοναστηριού στον τοίχο της Πρόθεσης από το ζωγράφο που διακόσμησε το ιερό το 1726. Έτσι εξηγείται και το όνομα του μητροπολίτη Ναυπάκτου και Άρτης Ιωαννικίου (1723 - 1727), που ζούσε τότε και αναφέρεται στην επιγραφή τελευταίο στη σειρά των ονομάτων των αρχιερέων. Η παράθεση εξάλλου και γυναικείων ονομάτων δείχνει πως πριν το 1726 σε παλαιότερους καιρούς και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα το μοναστήρι είχε μετατραπεί σε γυναικείο και έπειτα πάλι πέρασε στα χέρια ανδρών μοναχών.

Μεταγράφουμε εδώ τις πρώτες γραμμές διατηρώντας την ορθογραφία και κεφαλαιογραφώντας μόνο τα αρχικά:

Τιμοθέου αρχιερέως, Μαξήμου αρχιερέως,
Αντονίου αρχιερέως, Ιωαννικίου αρχιερέως,
Χριστοφόρου ιερομονάχου, Στεφάνου
ιερομονάχου, Ισαΐου ιερομονάχου, Γερασίου
ιερομονάχου, Γαλακτίωνος ιερομονάχου,
Ευγενίου ιερομονάχου, Παρθενίου ιερομονάχου,
Δαβίδ ιερομονάχου, Νικοδήμου ιερομονάχου,
Ιωακείμ ιερομονάχου, Νεοφύτου ιερομονάχου,
Σοφρωνίου ιερομονάχου, Μαρκανού
ιερομονάχου, Ακακίου ιερομονάχου,
Δαβίδ ιερομονάχου, Βενιαμίν ιερομονάχου,
Χριστοφόρου ιερομονάχου, Βενιαμίν
ιερομονάχου, Παΐσιου ιερομονάχου,
Χριστοφόρου ιερομονάχου, Γαβριήλ μοναχού,
Κοσμά μοναχού, Καλλίστου μοναχού, Εφραίμ
μοναχού, Νεκταρίου μοναχού, Γαβριήλ μοναχού,
Ιωάννα μοναχού, Ανθίμου μοναχού, Νικηφόρου
μοναχού
Παρθενίου μοναχού, Αγαθαγκέλου μοναχού,
Επιφανίου μοναχού, Ευγενίου
μοναχού, Ακακίου μοναχού, Δαβίδ μοναχού,
Παΐσιου μοναχού, Παρθενίου μοναχού,
Στεφάνου μοναχού...

Το μοναστήρι του «μεγαλομάρτυρος Γεωργίου της Πόρτας εις το Ξηρόμερον», ήταν όπως φαίνεται, πνευματικό κέντρο που ανέδειξε σειρά αξιόλογων λογίων, ανάμεσα στους οποίους είναι ο αντιγραφείας κωδίκων Καλλίνικος¹, γνωστός από βιβλιογραφικό σημείωμα του 1699, και ο ηγούμενος και πνευματικός Ματθαίος², που έγραψε το συναξάρι του αγίου Βαρβάρου.

Χρονολόγηση: Έχοντας ως κριτήριο τις δύο τοιχογραφίες του κύριου ναού, τις οποίες τεχνοτροπικά τοποθετήσαμε στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αι., τον κατάλογο της Πρόθεσης που μνημονεύει μητροπολίτες πολύ πριν το 1726, καθώς επίσης και τον

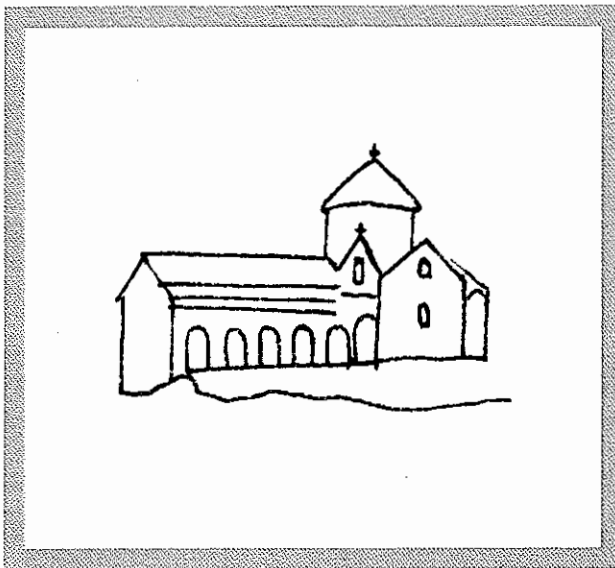
341. Άγιος Γεώργιος «Πόρτας» Μπαμπίνης: ο κατάλογος ζώντων και «τεθνεώτων».

σπάνιο για την περιοχή αρχιτεκτονικό τύπο του καθολικού, μπορούμε να τοποθετήσουμε χρονολογικά την ανέγερση του κτιρίου στην ίδια με τις δυο τοιχογραφίες της εποχής.

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Μονής Αγίου Γεωργίου Μπαμπίνης επιγραφή, ΠΟΚ, 7 (1929) 54, Διον. Α. Ζακυθινός, Κατάλογος της συλλογής Περικλέους Ζερλέντη, ΕΕΒΣ, 13 (1937) 242, Π. Α. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ, 22 (1967) Χρονικά, 332, Αρχαιολόγος, Το μοναστήρι της Πόρτας, ΚΟΑ, 51 (1970) 551, Κ.Σ. Κώνστας, Άγιος Γεώργιος, ΑΕΕ, 1, 96-97.

1. Ζακυθινός, «Κατάλογος, ό.π., 242 «1699 Μαρτίου 6. Βιβλιογραφικών σημείωμα Καλλίνικου ιερομονάχου του εκ Μακεδονίας, μοναχού της μονής του «μεγαλομάρτυρος Γεωργίου της Πόρτας εις το Ξηρόμερον». Αναφέρεται ο μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης Γρηγόριος, «ο οποίος εγίνη μετά την καθαίρεσιν του Μελετίου». Αυτόθι η εξής ενθύμησις: «τον αυτόν χρόνον (1699) Φεβρουαρίου β' διαλύθηκε η αγάπη οπου έκαμεν ο Τούρκος με τον ημιπερίαλε της Νεμτζίας και με το πριγγιπάτω της Βενετίας εις τας ημέρας του σουλτάν Μουσταφά».
2. Το συναξάρι εξέδωσε ο Παπακυριακού: «Βίος και Ακολουθία του εν αγίοις πατρός ημών Βαρβάρου του Πενταπολίτου», Πάτρα 1955.

ΠΡΟΦΗΤΗΣ ΗΛΙΑΣ ΔΡΑΓΑΜΕΣΤΟΥ

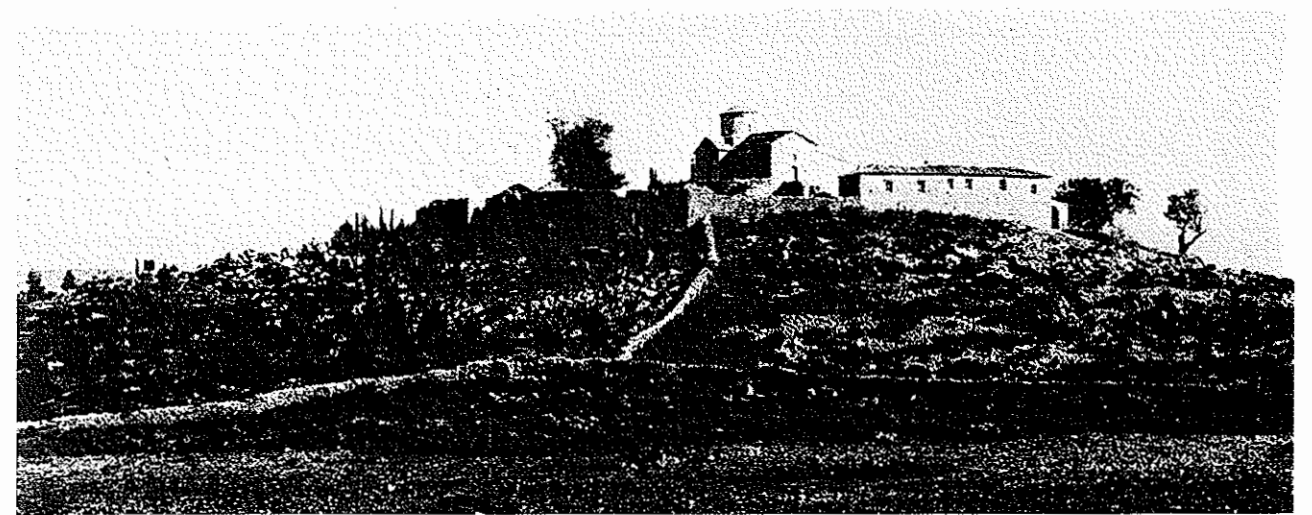
Πάνω σε λόφο της Βελούτσας, τρία περίπου χιλιόμετρα νότια του χωριού Δραγαμέστο (σημερινό Καραϊσκάκη) υψώνεται το μοναστήρι του προφήτη Ηλία (342). Η παλαιότερη μαρτυρία γι' αυτό περιλαμβάνεται σε τουρκικό έγγραφο του 1704, που βρίσκεται στα Γ.Α.Κ., ενώ αμφίβολη είναι η χρονολογία 1562, κατά την οποία αναφέρει ως ηγούμενο τον Ευθύμιο ο συντάκτης του συναξαρίου του αγίου Βαρβάρου και ηγούμενος της Μονής της Πόρτας Μπαμπίνης Μαθαίος². Σπουδαίο επίσης ρόλο έπαιξε το μοναστήρι στην επανάσταση του 1821³. Ο ναός παρουσιάζει τριπλό ενδιαφέρον: α) Για το αρχιτεκτονικό του σχήμα, β) για το εικονογραφικό του πρόγραμμα και γ) για το ιστορικό καντήλι, ένα από τα αξιολογότερα κειμήλια του Ξηρομέρου.

Αρχιτεκτονική: Το καθολικό (86) σχηματίζει ελεύθερο σταυρό με υπερυψωμένο κυλινδρικό τρούλλο και τριπλευρή αψίδα, οι πλευρές της οποίας διακοσμούνται με αβαθή επιμήκη αψιδώματα που απολήγουν σε τόξο με διπλή καμπυλότητα. Η οροφή είναι καμαροσκέπαστη και η στέγη δίρριχτη. Το δυτικό σκέλος του σταυρού έχει μήκος διπλάσιο περίπου από τα άλλα και με τη βοήθεια πεσσού, που υψώνεται στο κέντρο, δημιουργείται είδος νάρθηκα. Κομψότητα στο μνημείο χαρίζει το υπόστυλο τοξωτό υπόστεγο, που διαμορφώνεται στη νότια πλευρά εξωτερικά (343). Πάνω από το ανατολικότερο άνοιγμα της τοξοστοιχίας υψώνεται μονόλοβο καμπαναριό με αετωματική στέγη. Διακοσμητικά σκυφία είναι τοποθετημένα στο δυτικό και στον ανατολικό τοίχο του ναού και μερικά αρχαία μέλη βρίσκονται εντοιχισμένα στην πρόσοψη. Ο ναός, που είναι χτισμένος με ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες, καλύπτει το κέντρο περιτειχισμένης αυλής. Ερειπωμένα κελιά υπάρχουν στη βόρεια πλευρά, ενώ διώροφο αξιόλογο κτίσμα χωρίς στέγη υψώνεται στα ανατολικά της νότιας πλευράς σε δευτε-

ρο χαμηλότερο επίπεδο. Πρέπει να ήταν το ηγουμενείο. Σε ολόκληρη σχεδόν τη δυτική πλευρά έχουν χτιστεί νεότερα κελιά εκτός από το άκρο δεξιά, όπου σώζεται μισοερειπωμένη η παλαιά μεγαλοπρεπής είσοδος του μοναστηριού. Δευτερότερη είσοδος ανοίγεται και στο κέντρο της βόρειας πλευράς ανάμεσα στη σειρά των κελιών.

Ζωγραφική: Υπάρχει οργανωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα. Τα θέματα τοποθετούνται σε ζώνες που περιτρέχουν όλες τις πλευρές του ναού. Σώζονται οι περισσότερες τοιχογραφίες, σε κακή όμως κατάσταση. Η γενική διάταξη είναι: στο κλειδί της καμάρας παριστάνονται ο Θεός με τα τρία του πρόσωπα και οι ουράνιες δυνάμεις. Σε ζώνη στα πλάγια ψηλά οι μεγάλες δεσποτικές γιορτές. Σε άλλη ζώνη ο κύκλος του Ακαθίστου Ύμνου και τα κυριότερα θαύματα του Κυρίου και χαμηλά ένα γύρο ολόσωμοι άγιοι, αγίες, ασκητές και μάρτυρες. Ο επαρχιώτης καλλιτέχνης, που πρέπει να εγάστηκε εδώ με το συνεργείο του στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αι., σχεδίασε ένα υπερφορτωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα χωρίς αφαιρετική ικανότητα, στοιχείο που ιδιαίτερα χαρακτηρίζει τα περισσότερα εικονογραφημένα μνημεία από το 17ο αιώνα και δώθε.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Πλατυτέρα είναι νεότερη. Ζωγραφίστηκε το 1902, στο χώρο της παλαιάς, που προφανώς είχε καταστραφεί, πράγμα που σημαίνει ότι μέχρι τότε το μοναστήρι δεν είχε εγκαταλειφθεί. Κάτω από την Πλατυτέρα, εικονίζονται οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Αθανάσιος, Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος ο Θεολόγος κι ένας αδιάγνωστος. Πάνω από το μονόλοβο φωτιστικό άνοιγμα, που διατρυπά την κόγχη, ζωγραφίζεται μικρή λειτουργική Τράπεζα με ένα χερουβείμ και δύο δισκάρια. Στο μέτωπο της αψίδας παριστάνεται η Ανάληψη στον καθιερωμένο τύπο, με την Παναγία όρθια να κρατεί μανδήλιο ανάμεσα σε αγγέλους και αποστόλους. Αριστερά και δεξιά εικονίζονται δύο σκηνές από τον αναστάσιμο κύκλο του Χριστού, το Μη μου Άππου, και ο Δείπνος εις Εμμαούς. Στα πλάγια της κόγχης και σε μεγάλη ζώνη που καταλαμβάνει και τους πλάγιους τοίχους του ιερού ζωγραφίζεται η Λειτουργία των αγγέλων. Στη συνηθισμένη θέση τοποθετείται «ο άγιος Στέφανος ο πρωτομάρτυς και αρχιδιάκονος» και αντίστοιχα ο διάκονος Νικάνωρ. Στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση χωρίς την Παναγία και τον Ιωάννη. Κάτω από το Χριστό η ένδειξη: ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΜΝΙΣΤΙΤΙ ΚΥΡΙΕ. Πρόκειται άραγε για τον αφιερωτή ή για τον ζωγράφο; Ο Παπακυριακού σημειώνει ότι «δυστυχώς έξηλείφθη πρό όλίων έτών ή δηλούσα τό έτος της ιδρύσεως της τοιχογραφίας»⁴. Άλλη επιγραφή με χρονολογία δεν υπάρχει στο ναό. Στο βόρειο τοίχο ιστορείται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας και στη συνέχεια οι άγιοι Αρσένιος και Σάββας ενώ στο νότιο τοίχο οι άγιοι Σπυρίδων, Βλάσιος και Αχίλλειος. Στην

342. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου.

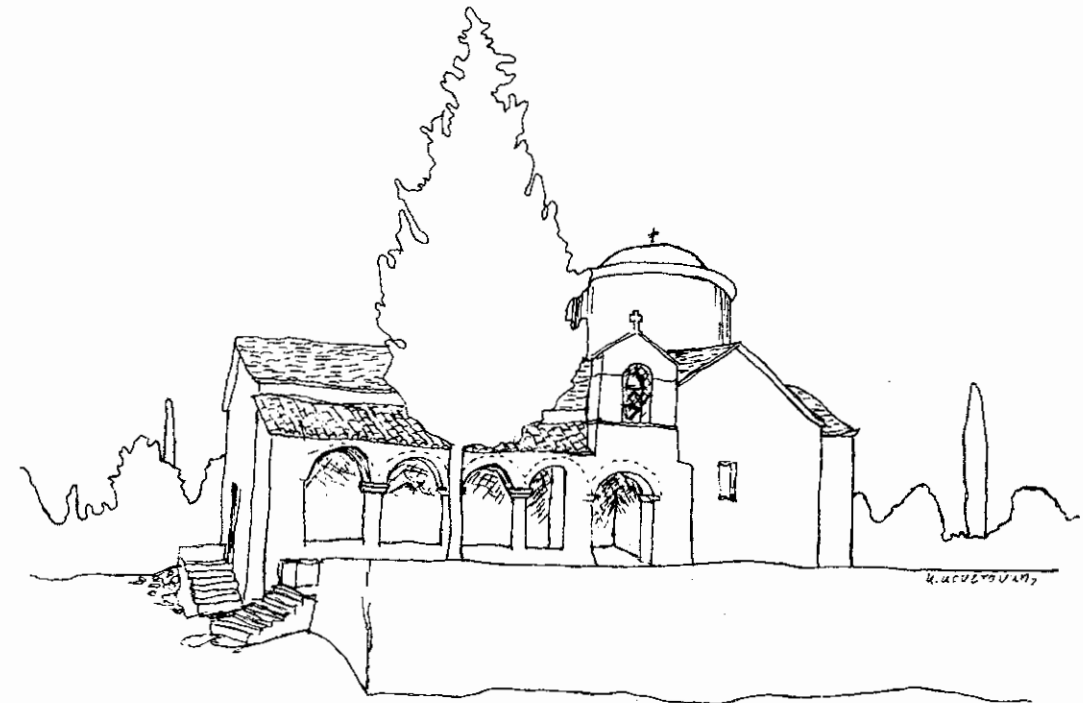
καμάρα του ιερού ζωγραφίζονται βόρεια η σκηνή με τη Σαμαρείτισσα και το Χριστό (επιγραφή: ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΗΣ ΣΑΜΑΡΕΙΤΙΔΟΣ) και νότια η Ίαση του εκ γενετής τυφλού.

Κύριος ναός: Έχει καταστραφεί εντελώς η ζωγραφική στον τρούλλο και στα σφαιρικά τρίγωνα. Το γεγονός όμως ότι φιλοξενούσε τον Παντοκράτορα αποδεικνύεται από το κλειδί της δυτικής καμάρας όπου, ανάμεσα σε πλήθος μεταλλίων με προφήτες, εικονίζονται χωριστά σε ακτινωτή δόξα ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος και ο Εμμανουήλ. Στο νότιο σκέλος του σταυρού έχουν καταστραφεί οι τοιχογραφίες. Τους εικονογραφικούς κύκλους μπορούμε να τους παρακολουθήσου-

με στο δυτικό σκέλος, όπου νότια στην πάνω ζώνη εικονογραφούνται οι σκηνές από το Δωδεκάορτο και τον Χριστολογικό κύκλο: Εγερση Λαζάρου, Βαΐοφόρος (344), Μυστικός Δείπνος, Νιπτήρ, Προσευχή Γεθσημανή, Προδοσία Ιούδα. Συνεχίζονται στη βόρεια πλευρά: ο Καϊάφας σκίζει τα ιμάτια, ο Πιλάτος νίπτει τα χέρια, ο Ελκόμενος σε ωραίο σχεδιασμό (140), Αποκαθήλωση, Επιτάφιος Θρήνος, δυτικότροπη Ανάσταση του Χριστού και στο βόρειο σκέλος η εις Άδου Κάθοδος και η Πεντηκοστή. Ο κύκλος συμπληρώνεται με τις τρεις σκηνές, που αναφέραμε ήδη στο ιερό: Μη μου Άππου, Δείπνος εις Εμμαούς και Ανάληψη.

Σε δεύτερη ζώνη ιστορούνται οι 24 οίκοι του Ακα-

343. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: το καθολικό (σχέδιο Κουτσούκη).

344. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: η Βαϊοφόρος.

θίστου Ύμνου. Αρχίζοντας πάλι από τα νότια της καμάρας του δυτικού σκέλους του σταυρού σημειώνουμε: Προσκύνηση των Μάγων, οι Μάγοι μπροστά στον Ηρώδη, Φυγή στην Αίγυπτο, Υπαπαντή, ο Χριστός ένθρονος ανάμεσα σε αγίους, η Παναγία ένθρονη ανάμεσα σε σοφούς, ο Χριστός σε διπλή επάλληλη δόξα πάνω και κάτω. Ο Ακάθιστος συνεχίζεται στη βόρεια πλευρά: ο Χριστός ένθρονος ανάμεσα σε αγγέλους η Παναγία ένθρονη με το Χριστό στην αγκαλιά της ανάμεσα σε σοφούς, ο Χριστός που ανασταίνει τον Αδάμ, και στη συνέχεια οι γνωστές σκηνές με τις αντίστοιχες επιγραφές: Τείχος ει των Παρθένων, Ύμνος άπας ηττάται, Φωτοδόχον λαμπάδα, Χάριν δούναι θελήσας, Ψάλλοντές σου τον τόκον, Ω Πανύμνητε μήτερ.

Στη χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι. Αρχίζοντας ξανά από τη νότια πλευρά του δυτικού σκέλους σημειώνουμε: άγιος Παύλος, αδιάγνωστος, άγιος Φανούριος, τρεις στη σειρά αδιάγνωστοι, Μέγας Αντώνιος, δύο αδιάγνωστοι, άγιος Ευθύμιος, άγιος Μακάριος (:), ο άγγελος με τον Παχώμιο. Στο βόρειο τοίχο: η αγία Μαρίνα συντρίβει το Διάβολο, η Βαρβάρα, η Παρασκευή, η Αικατερίνη, ο άγιος Αρτέμιος, Κωνσταντίνος και Ελένη, δύο στη σειρά αδιάγνωστοι, ο άγιος Γοβδελαάς, ο άγιος Μηνάς ο Καλικέλαδος, ο άγιος Ερμονόγνης και ο άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης.

Στην καμάρα του βόρειου σκέλους του σταυρού

ζωγραφίζονται στο κλειδί τέσσερις αδιάγνωστοι άγιοι σε μετάλλια, ενώ στη δυτική επιφάνεια η Ανάσταση του γιού της χήρας στη Ναϊν και η θεραπεία της πεθεράς του Πέτρου. Στο τύμπανο η Κοίμηση της Θεοτόκου πλαισιώνεται από τη Γέννηση αριστερά και από αδιάγνωστη σκηνή δεξιά, προφανώς θεομητορική. Κάτω τέσσερις σκηνές, από αριστερά: Ο Αναπεσών με την παρουσία της Παναγίας που κρατεί ριπίδιο και του αγγέλου (345), ο λιθοβολισμός του πρωτομάρτυρα Στεφάνου και δύο σκηνές με τον προφήτη Ηλία: στη μία ο προφήτης όρθιος ανάμεσα σε νεκρούς και στην άλλη ανασταίνει με την προσευχή το γιο της χήρας.

Εικονογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πεσός που χωρίζει τον κύριο ναό και το νάρθηκα. Στο ψηλότερο τμήμα ιστορείται λεπτομερειακά η Σταύρωση του Χριστού σε συνδυασμό με την τραγωδία του Ιούδα: Ο Χριστός ύπτιος καρφώνεται πάνω στο σταυρό (δυτικά), πολυπρόσωπη Σταύρωση με ιπταμένους φτερωτούς αγγέλους (ανατολικά) και στο μέτωπο του τόξου νότια και βόρεια: ο Ιούδας επιστρέφει τα αργύρια, ο απαγχονισμός του και ο Ιούδας στην Κόλαση. Στα εσωράχια των τόξων, που συνδέουν τον πεσσό με τους πλάγιους τοίχους του ναού, εικονίζονται ο αποκεφαλισμός ή η σταύρωση διαφόρων μαρτύρων. Σε δεύτερο τμήμα χαμηλότερα ζωγραφίζεται με ανάποδο σταυρό το μαρτύριο του αποστόλου Πέτρου στην ανατολική πλευρά, ενώ στις τρεις άλλες οι ισάριθμοι πειρασμοί του Χριστού (139). Στο τελευταίο τμήμα ει-

345. Προφήτης Ηλίας Δραγαμέστου: ο Αναπεσών.

κονίζονται νεότεροι άγιοι: Γεράσιμος ο Νέος (ανατολικά), ο άγιος Αλέξιος (βόρεια), Βασίλειος ο Νέος (νότια) και Χριστόφορος (108) (δυτικά).

Τέλος, σε ολόκληρη τη δυτική πλευρά του ναού απλώνεται η Δευτέρα Παρουσία (152): Από ψηλά ο Χριστός μέσα σε δόξα κατεβαίνει πλαισιωμένος από την Παναγία, τον Πρόδρομο και ομάδες αγίων. Σε δεύτερη ζώνη τοποθετείται στο κέντρο η σκηνή της Ετοιμασίας του Θρόνου απ' όπου ξεκινά ο πύρινος ποταμός, και στα πλάγια οι Απόστολοι πάνω σε θρόνους. Στην τρίτη ζώνη ο Αδάμ και η Εύα μαζί με άλλες δύο μορφές γονατίζουν στο κέντρο, ενώ αριστερά προσέρχονται σε ομάδες οι δίκαιοι και χαμηλότερα παριστάνεται ο Παράδεισος με την Παναγία ένθρονη ανάμεσα σε δύο αγγέλους, τον Αβραάμ και το ληστή. Δεξιά εικονίζονται σκηνές με τους τέσσερις βασιλείς των εθνών, τον άγγελο με το δόρυ, το όραμα του Δανιήλ, την προσωποποιημένη γη πάνω σε θηρίο και κάτω τους κολασμένους.

Στο τέμπλο και προς το βόρειο τοίχο σώζεται σε προσκυνητάρι η λατρευτική εικόνα του ναού, έργο πιθανότατα των αρχών του 18ου αιώνα. Σε ξύλινη επιφάνεια (120 X 1.90 μ.) ζωγραφίζεται ο προφήτης Ηλίας πάνω σε άρμα που το σέρνουν τέσσερα κόκκινα άλογα. Κάτω από τον ιπτάμενο προφήτη εικονίζεται

πόλη και ο προφήτης Ελισαίος, που κοιτάζει έκπληκτος. Σκηνές από το βίο και τα θαύματα του μεγάλου προφήτη μικρογραφούνται σε εικονίδια, τέσσερα πάνω και τέσσερα κάτω.

Δύο ξεχωριστά εικονογραφικά στοιχεία αξίζουν ιδιαίτερη προσοχή. α) Ο ζωγράφος προσπάθησε στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού να εντάξει ένα είδος «εικονογραφημένου Κυριακοδρομίου» με τις ανάλογες ευαγγελικές σκηνές. Αυτό δηλώνεται ακόμη και στις επιγραφές, όπως π.χ. ΚΥΡΙΑΚΗ ΤΗΣ ΣΑΜΑΡΕΙΤΙΔΟΣ. β) Είχε ήδη επικρατήσει η συνήθεια να τοποθετούν στους πεσσούς που στηρίζουν τον τρούλλο ή την οροφή νεότερους αγίους ή νεομάρτυρες που ως «σύλαιοι της Ορθοδοξίας» στηρίζουν την εκκλησία. Ο ζωγράφος εδώ ζωγραφίζει στον πεσσό αποτομές ή σταυρώσεις μαρτύρων, καθώς και τους αγίους Χριστόφορο και Αλέξιο και τους νεότερους Γεράσιμο και Βασίλειο. Έτσι η παράδοση, εκφραζόμενη με ξεχωριστό τρόπο, ανανεώνεται.

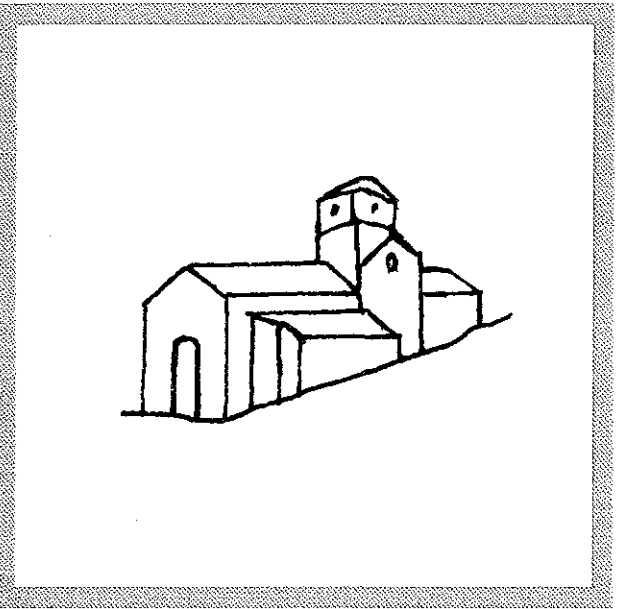
Το καντήλι του Βαρνακιώτη: Από τα κειμήλια του μοναστηριού σώθηκε ασημένιο καντήλι, αφιέρωμα του ξηρομερίτη οπλαρχηγού Γιάννου Βαρνακιώτη το 1761. Είναι τεχνουργημένο από καλό λαϊκό ασημουργό (μάλλον ηπειρώτη) και παριστάνει και στις τρεις πλευρές του τον Αη - Γιώργη καβαλλάρη να σκοτώνει

το δράκοντα. Σκαλιστή επιγραφή δηλώνει: «Καντήλι τόφτιαξε ο καπετάνιος Γιάνος Βαρνακιώτης. 1761 του Αι - Λιός στο Δραγαμέστο».

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Μονή προφήτου Ηλίου Δραγαμέστου, ΠΟΚ, 11 (1930) 86, Μ. Καραμεσίνης, Ένα ιστορικό κειμήλιο του 1761, από τον Άη - Λια Δραγαμέστου, «Στερεά Ελλάς», 32 (Σεπτέμβριος 1971) 284-286, Σοφ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, 44-48, Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ (1967) Χρονικά, 330, Αρχαιολόγος, Προφήτης Ηλίας Ξηρομέρου, ΚΟΑ, 50 (1970) 512.

- 1. Μοναστηριακά, φ. 160.
- 2. Καραμεσίνης, Ένα ιστορικό κειμήλιο, 285 και Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, 45-46.
- 3. Στεφ. Ι. Παπαδόπουλος, Η επανάσταση στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1962, 81.
- 4. Παπακυριακού, Μονή προφήτου Ηλίου, 86.

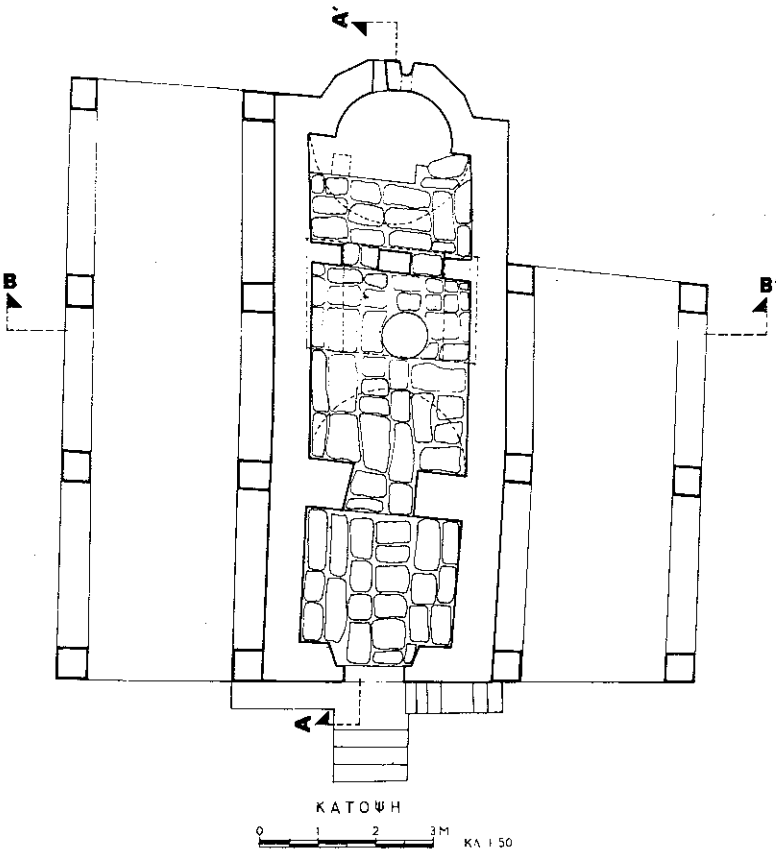
ΠΑΝΑΓΙΤΣΑ ΑΧΙΛΛΕΙΟΥ

Ανατολικά του χωριού Αχίλλειο (= Βασιλόπουλο) Ξηρομέρου υψώνεται στην πλαγιά κομψός ναΐσκος αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου (81). Οι ντόπιοι τον ονομάζουν Παναγίτσα και Αγία Τρίτη, γιατί γιορτάζει την τρίτη μέρα του Πάσχα (346). Ανήκει στον τύπο της μονόχωρης σταυρεπίστεγης με τρουλλοκαμάρα (κατηγορία Αι κατά Ορλάνδο)¹. Ο τετράπλευρος εξωτερικά πυργίσκος στηρίζεται σε τύμπανο που υψώνεται στο σημείο συνάντησης των κεραίων του σταυρού με τρόπο που όλο το βάρος να πέφτει στα τόξα, που σχηματίζουν εσωτερικά οι δύο μακριές πλευρές του ναού και φτάνουν ως το δάπεδο (347α - στ). Ο πυργίσκος στις τέσσερις πλευρές του έχει μονόλοβα ανοίγματα. Εξωτερικά οι δικλινείς στέγες, και

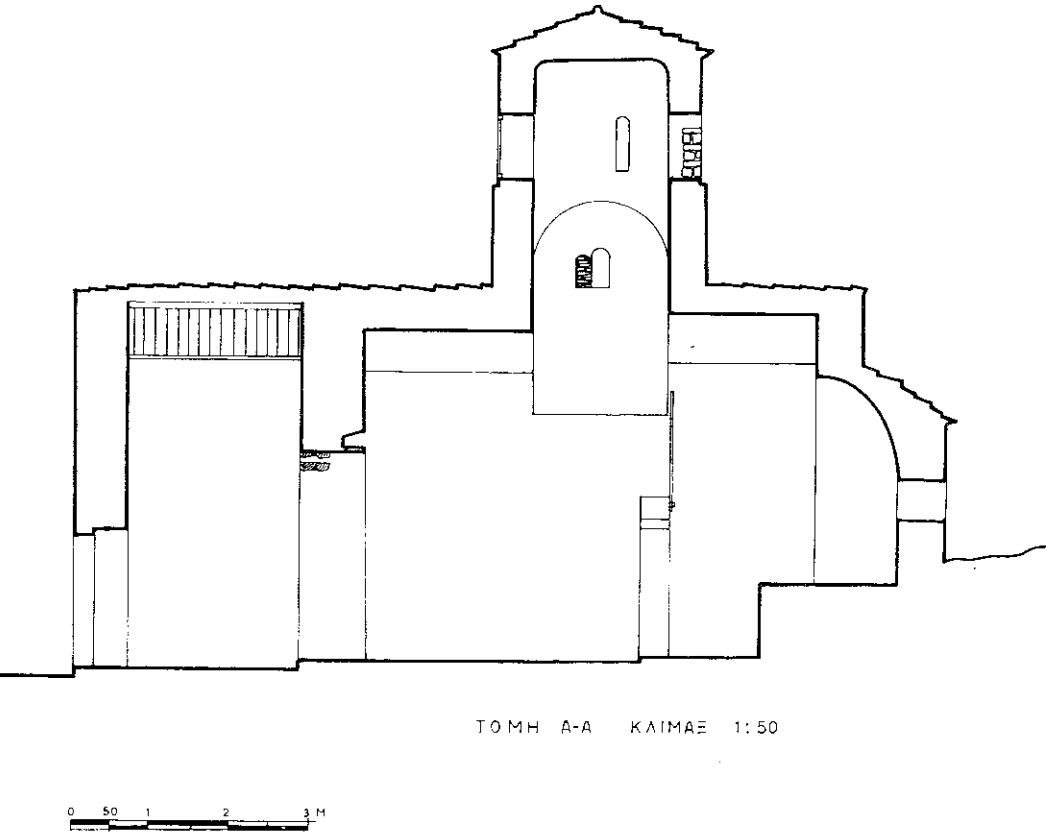
του κατακόρυφου και του εγκάρσιου κλίτους, καταλήγουν σε αετώματα. Η ημικυκλική αιψίδα του ιερού στο πλακοσκέπαστο λοφίο και προς τα νότια διασώζει προστατευτικό στοιχείο. Το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής καμάρας του σταυρού εσωτερικά διαμορφώνεται σε νάρθηκα². Τοίχος υψώνεται από το δάπεδο ως την καμάρα της οροφής αφήνοντας τοξωτή θύρα επικοινωνίας στη μέση. Απλή και ωραία είναι η πλακόστρωση του δαπέδου. Βόρεια και νότια εξωτερικά έχουν κατασκευαστεί νεότερα υπόστεγα³, που στηρίζονται σε λιθόχτιστους πεσσούς.

Ο ναός είναι κατάγραφος⁴, αλλά οι περισσότερες τοιχογραφίες είναι σχεδόν κατεστραμμένες. Στον ακανόνιστο τρούλλο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ, που κρατεί στο αριστερό χέρι κλειστό Ευαγγέλιο και ευλογεί με το δεξιό (348). Διαβάζουμε την επιγραφή: ΙC ΧC Ω ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡ και σε κύκλο γύρω του την ευχή: + Κ(ΥΡΙ)Ε Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΠΙΣΚΕΨΟΝ ΕΞ ΟΥ(ΡΑ)ΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΔΕ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΣΚΕΨΕ ΤΗΝ ΑΜΠΕΛΟΝ ΤΑΥΤΗΝ Κ(ΑΙ) ΚΑΤΑΡΤΗΣΕ ΑΥΤΗΝ ΗΝ ΕΦΥΤΕΥΣΕΝ Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ. ΠΕΜΨΟΝ ΚΑΙ ΤΑΝΥΝ ΤΗΝ ΧΑΡ(ΙΝ) ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΟΥ ΠΝ(ΕΥΜΑΤΟΣ). Τον Παντοκράτορα περιβάλλει σπειρομαϊάνδρος, όπου σε στηθάρια εικονίζονται η Παναγία, ο Πρόδρομος και εννιά αρχάγγελοι και εξαπτέρυγα που συμβολίζουν τα αντίστοιχα τάγματα των ουράνιων δυνάμεων. Χαμηλότερα σε άλλη ζώνη του τυμπάνου του τρούλλου ζωγραφίζονται ολόσωμοι προφύητες.

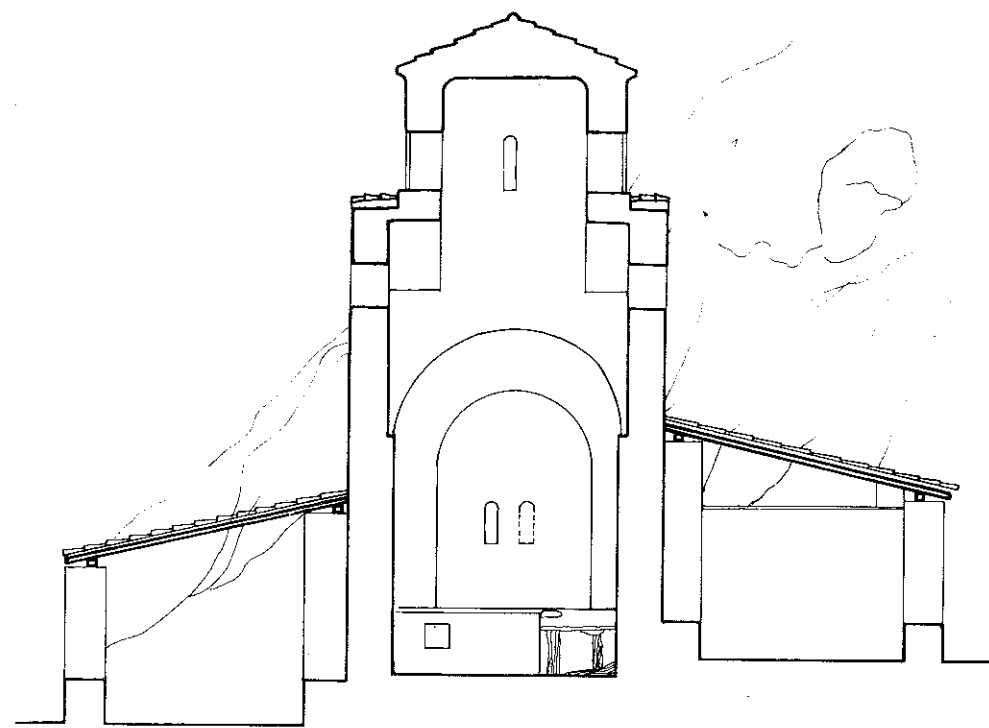
346. Παναγίτσα Αχιλλείου: ο ναός από ΝΑ.

347. Παναγίτσα Αχιλλείου. α. κάτοψη (Κατσιμπίνης).

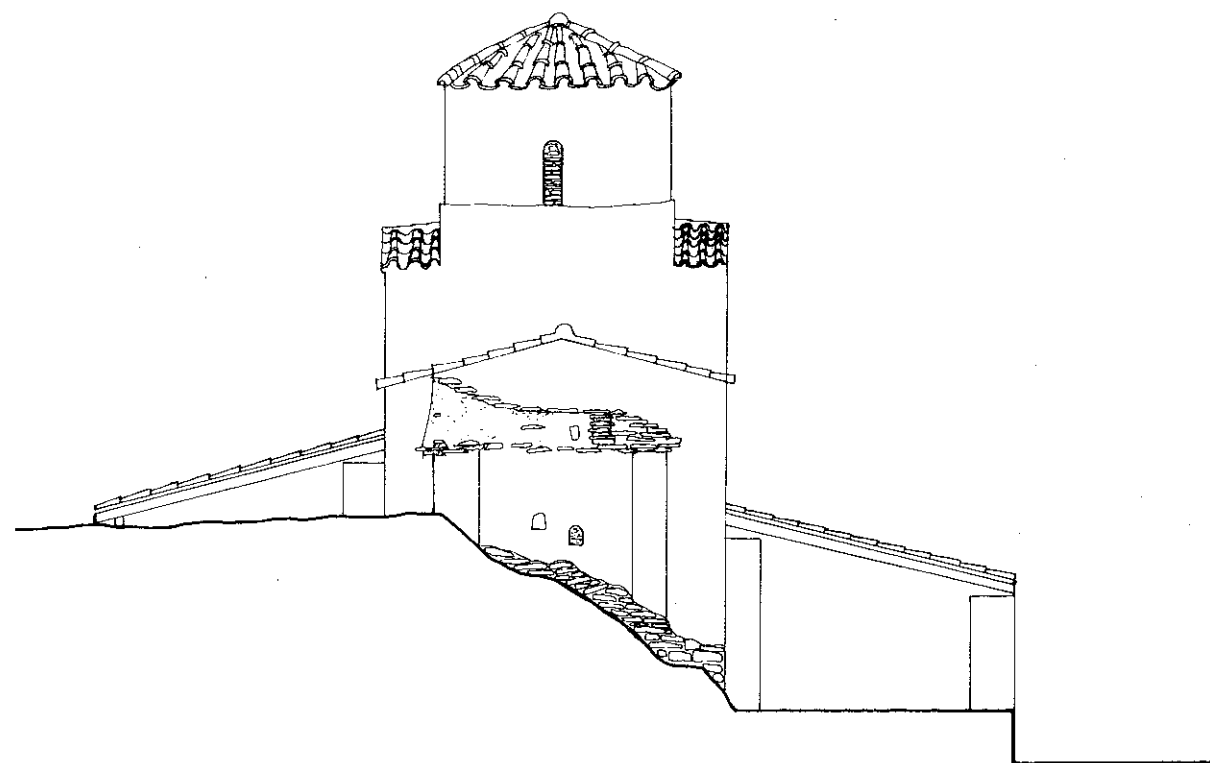
β. Τομή ΑΑ'.

ΤΟΜΗ ΒΒ' ΚΑΙΜΑΞ 1:50

0 50 1 2 3 M

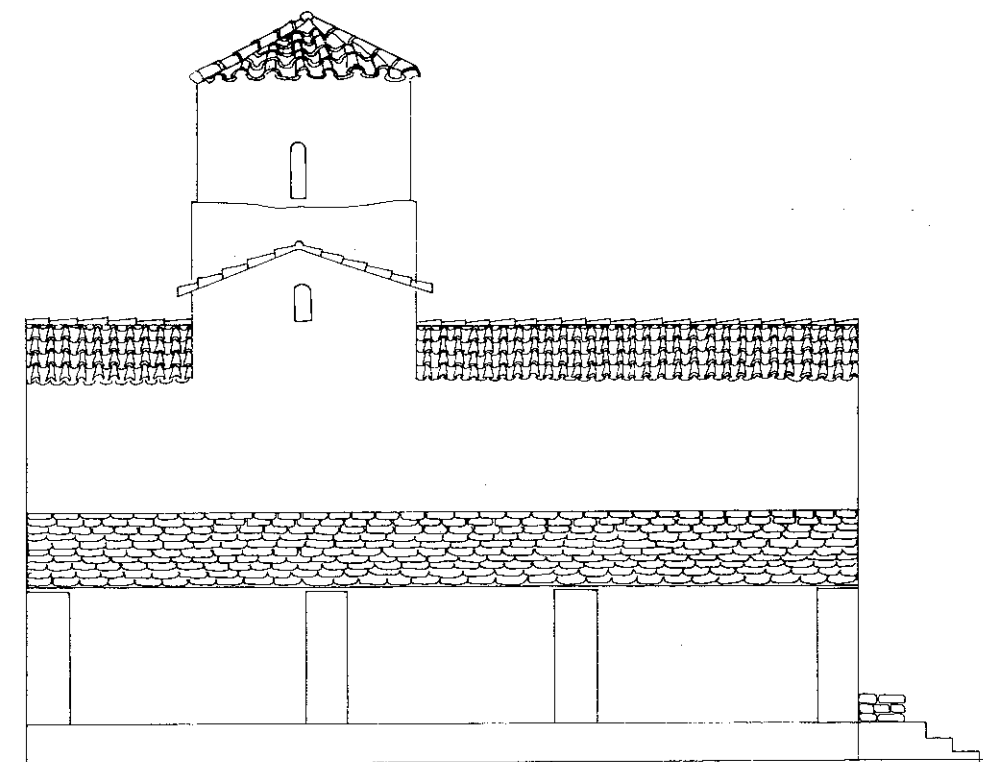
γ. τομή ΒΒ'.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΟΨΗ ΚΑΙΜΑΞ 1:50

0 50 1 2 3 M

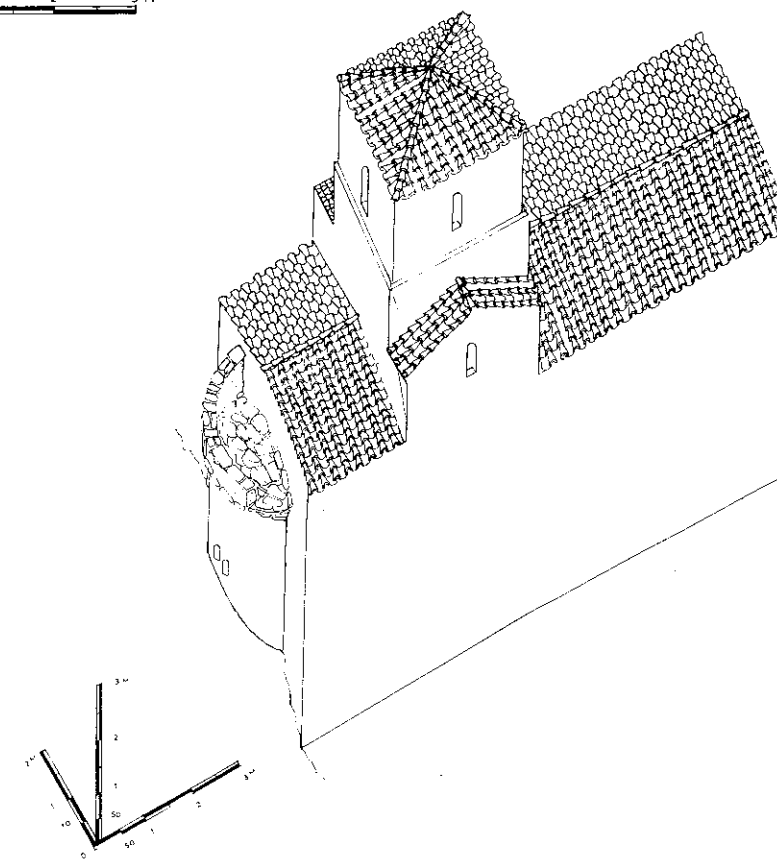
δ. ανατολική πλευρά.

ΒΟΡΕΙΑ ΟΨΗ ΚΑΙΜΑΞ 1:50

0 50 1 2 3 M

ε. βόρεια πλευρά.

ΑΞΟΝΟΜΕΤΡΙΚΟ ΚΑΙΜΑΞ 1:50

στ. αξονομετρικό.

348. Παναγίτσα Αχιλλείου: ο Παντοκράτωρ.

Στο ιερό μόλις διακρίνεται η Πλατυτέρα με το Χριστό στην αγκαλιά, ενώ στην καμάρα μπροστά από την αψίδα εικονίζεται η Ανάληψη και στο βόρειο τοίχο το όραμα Πέτρου Αλεξανδρείας.

Από όσες τοιχογραφίες σώζονται είναι δύσκολο να αποκαταστήσουμε το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναΐσκου. Γενικά στις καμάρες και στις πάνω επιφάνειές του διακρίνονται ίχνη από τις σκηνές του Δωδεκάορτου, ακολουθεί χαμηλότερα ζώνη με στηθάρια αγίων και πιο κάτω ζώνη με ολόσωμους αγίους άνδρες και γυναίκες. Από το Δωδεκάορτο σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό η Βαΐοφόρος στα νότια της δυτικής καμάρας. Ως το πλακόστρωτο δάπεδο διατηρείται σε μερικά σημεία η γνωστή σε σχήμα ρόμβων διακόσμηση. Στο κλειδί της δυτικής καμάρας εικονίζεται ο Μεγάλης Βούλης Άγγελος, στη δυτική πλευρά του κύριου ναού, πάνω από την τοξωτή είσοδο, η Κοίμηση της Θεοτόκου και στις παραστάδες βόρεια και νότια ο Κωνσταντίνος και η Ελένη και ο αρχάγγελος Μιχαήλ.

Το τέμπλο είναι λιθόχτιστο και οι τοιχογραφίες του (Χριστός, Παναγία, Κοίμηση της Θεοτόκου, Απόστολοι στο επιστύλιο, Αρχάγγελος Μιχαήλ στη βόρεια πλευρά δίπλα στο τέμπλο και ο Πρόδρομος στη νότια αντίστοιχη θέση) έχουν επιζωγραφιστεί σε μεγάλο βαθμό.

Χρονολόγηση: Από τα δείγματα ζωγραφικής που υπάρχουν μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η διακόσμηση του ναΐσκου έγινε στα μέσα ή στα τέλη του 17ου αιώνα. Κυρίως η Ανάληψη στην καμάρα του ιερού και η εικονογραφική σύνθεση του τρούλλου (αρχαϊκός τύπος του Παντοκράτορα, εικονογράφηση των εννιά ταγμάτων των αγγέλων), σε συνδυασμό με τα

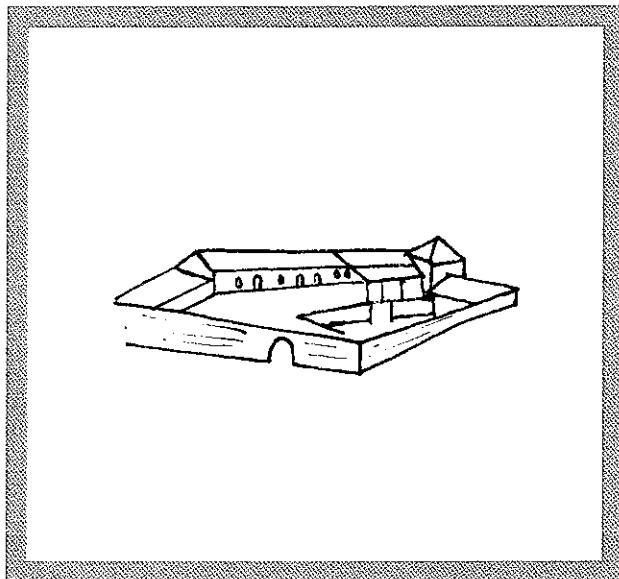
τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, δείχνουν καλλιτέχνη που από τη μιά μεριά ακολούθησε παλαιότερο εικονογραφικό πρόγραμμα και από την άλλη χρησιμοποίησε σωστά το χώρο που του προσφερόταν για την εικονογράφηση. Τέτοιους καλλιτέχνες συναντούμε συχνά στην περιοχή στον 16ο και τον 17ο αιώνα όχι όμως και τον 18ο.

Σύγχρονο με τη διακόσμηση πρέπει να είναι και το κτίσμα.

Βιβλιογραφία

Π.Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 330-331, Απ. Γ. Σπυρόπουλος, Λαογραφικά σύμμεκτα του Βασιλόπουλου, Αστακός 1968, Αρχαιολόγος, Παναγία η Οδηγήτρια, ΚΟΑ, 46 (1970) 384, Σοφ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες 55-58.

1. ΑΒΜΕ Α' (1935) 42-44.
2. Βοκοτόπουλος, ο.π., 331.
3. Σπυρόπουλος, ο.π., 12.
4. Αρχαιολόγος, ο.π., 384. Σύντομη περιγραφή των τοιχογραφιών: Δημητρακόπουλος, ο.π., 57-58.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΡΟΜΒΗΣ

Στη δυτική πλευρά των Ακαρνανικών, ανάμεσα με δάση και γκρεμούς, βρίσκεται το μοναστήρι της Ρόμβης, που είναι αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου (349). Στο περιμαντρωμένο χώρο το καθολικό είναι χτισμένο στη βόρεια πλευρά, αλλά όχι στο κέντρο της μεγάλης αυλής με το ακανόνιστο σχήμα. Στη δυτική πτέρυγα αναπτύσσονται χαμηλά νεότερα κελιά. Το μοναστήρι είναι φημισμένο στην περιοχή για τον πλούτο του και για τον ρόλο που διαδραμάτισε στην Ελληνική επανάσταση. Είχε πλούσια βιβλιοθήκη χειρογράφων και παλαιού τύπων, που διασκορπίστηκε μετά το 1930. Τελευταίοι ονομαστοί ηγούμενοι που υπηρέτησαν το μοναστήρι αναφέρονται οι Βαρβολομαίος Ζα-

349. Παναγία Ρόμβης.

βογιάννης από το Αρχοντοχώρι και Μελέτιος Σαρδελής¹.

Το καθολικό αποτελείται από μονόχωρη αίθουσα (7Χ4) με ημικυκλική αψίδα ανατολικά. Εσωτερικά στις μακριές πλευρές εφάπτονται τόξα μέχρι κάτω, και με τη βοήθεια εγκάρσιου τόξου, δυτικότερα από το κέντρο του ναού, δημιουργούνται υποτυπώδη σφαιρικά τρίγωνα και αβαθής ακανόνιστος θόλος. Το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με λιθόχτιστο τέμπλο, ενώ ο νάρθηκας βρίσκεται τρεις βαθμίδες πάνω από το δάπεδο του κύριου ναού και σχηματίζει στην οροφή εγκάρσια καμάρα που απολήγει βόρεια σε στοά μήκους οχτώ μέτρων. Υπάρχουν δύο τοξωτές πύλες: μία στη δυτική πλευρά και μία στη νότια. Η στέγη είναι δίρριχτη πλακοσκεπαστή.

Τοιχογραφίες: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται η Πλατυτέρα και στον κύλινδρο της αψίδας κάτω σε ζώνη η Μετάληψη και Μετάδοση των Αποστόλων. Σε κατώτερη ζώνη και στην καθιερωμένη τους θέση οι συλλειτουργοί ιεράρχες Αθανάσιος, Γρηγόριος ο Θεολόγος και Χρυσόστομος αριστερά και Βασίλειος, Χαράλαμπος και Βλάσιος δεξιά. Ανάμεσα στους ιεράρχες ο Μελισμός, ο Χριστός νήπιο πάνω σε Αγία Τράπεζα σε κιβώριο. Στην κόγχη της Πρόθεσης η

Άκρα Ταπείνωση και στην καμάρα του ιερού τα δυτικότροπα πρόσωπα της Αγίας Τριάδας σε τρεις κύκλους και γύρω η επιγραφή:

«Το στερέωμα των επί σοι πεποϊθότων, στερέωσον Κύριε την εκκλησίαν ην έκτισας τω τιμίω σου αίματι. 1751 χηρ Γεωργίου Μπαλαδίμα εκ Σκουρτούς».

Εικονογραφικό ενδιαφέρον, ως προς την αναζήτηση του προτύπου, παρουσιάζει το θέμα του θόλου. Στο κέντρο ο Παντοκράτορας σε μετάλλιο και γύρω του σε κύκλο ζωγραφίζονται ολόσωμοι 26 άγγελοι με κρίνα στο χέρι. Γύρω από τον Παντοκράτορα κεφαλαιογράμματα κυκλική επιγραφή:

ΚΥΡΙΕ ΕΠΙΒΛΕΨΟΝ ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΚΑΙ ΙΔΕ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΨΑΙ ΤΗΝ ΑΜΠΕΛΟΝ ΤΑΥΤΗΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΑΙ ΑΥΤΗΝ ΗΝ ΕΦΥΤΕΥΣΕΝ Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΚΕΨΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟΝ ΟΝ ΕΚΡΑΤΑΙΩΣΑΣ ΣΕ ΑΥΤΩ ΕΜΠΕΠΥΡΙΣΜΕΝΗ ΠΥΡΙ ΚΑΙ ΑΝΕΣΚΑΜΜΕΝΗ.

Σε δεύτερη εξωτερική κυκλική ζώνη παριστάνονται 36 ολόσωμοι προφήτες και άγιοι και σε τρίτη σχεδιάζονται κίονες που συνδέονται με τόξα. Σε κάθε τρίγωνο, ανάμεσα στα κιονόκρανα τοποθετείται κι από έ-

να χερουβείμ. Στα σφαιρικά τρίγωνα παριστάνονται οι τέσσερις ευαγγελιστές. Στους τοίχους διακρίνονται η Πεντηκοστή, ο Επιτάφιος Θρήνος, η Ψηλάφηση του Θωμά και στηθάρια μαρτύρων. Στο νότιο τοίχο, μέσα σε ορθογώνιο, μικρή επιγραφή:

ΔΕΗΣΙΣ
ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΘΕΟΔΩΡΑ
ΚΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Υ(ΙΟΥ)

Στην παράσταση της Πεντηκοστής σημειώνεται άλλος αφιερωτής: «Δέησις δούλου του Θεού Αντρέα Μαγκλάρα, 1791».

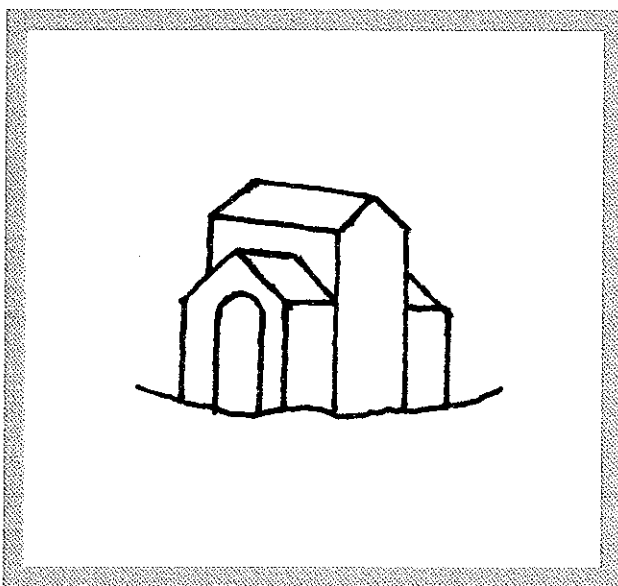
Το λιθόχτιστο τέμπλο έχει τρεις εισόδους προς το ιερό. Στο επιστύλιο ζωγραφίζονται οι 12 Απόστολοι και στο κέντρο η Δέηση με την Παναγία, το Χριστό και τον Πρόδρομο ένθρονους. Αριστερά του τέμπλου τοποθετείται η παράσταση της Γέννησης της Θεοτόκου. Στην κάτω ζώνη ζωγραφίζονται αγγεία με άνθη.

Όλες οι παραστάσεις, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, είναι επιζωγραφισμένες σε σημείο ώστε να καθιστούν σχεδόν αδύνατη την αισθητική εκτίμηση του έργου του ξηρομερίτη ζωγράφου Γεωργίου Μπαλαδήμα, που ζωγράφισε το καθολικό της Ρόμβης το 1751.

Βιβλιογραφία

Μόσολας Ν., Η Μονή Ρόμβου ή Παναγία η Ραμβιάτισσα του Βάλτου, ΑΑΕ, 2, 613-14.

1. Παπαντωνόπουλος, Πεντηκονταετηρίς, 133, 146.

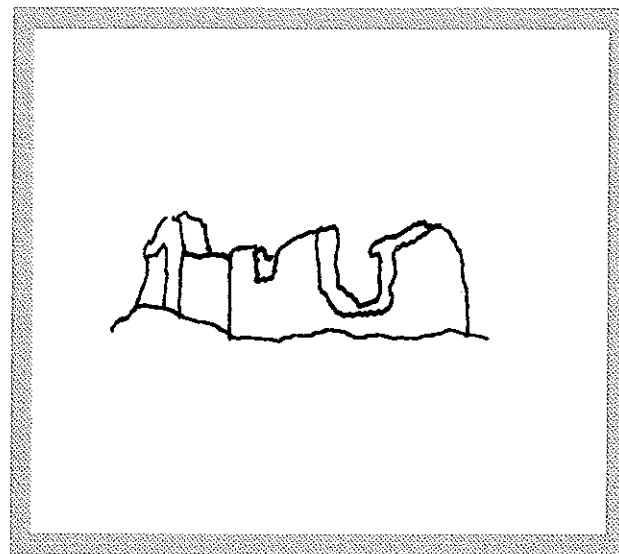
ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΣΚΟΥΡΤΟΥ

Ανατολικά της Σκουρτού, στο δασικό δρόμο που βγάζει στο Λιγοβίτσι, υψώνεται σταυρεπίστεγος ναός της κατηγορίας Α2 κατά Ορλάνδο¹, αφού οι πλαϊνοί τοίχοι εσωτερικά, στο τμήμα που βρίσκεται

κάτω από την εγκάρσια καμάρα, παρουσιάζουν μικρή εσοχή. Τον κύλινδρο της κόγχης διατρύπα μονόλοβο παράθυρο με πλίνθινο τόξο². Ο ναϊσκος είναι ασβεστοχρισμένος και δεν φαίνεται να ήταν τοιχογραφημένος.

1. Οι σταυρεπίστεγοι, 44-45.

2. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικό 331-335.

ΑΓΙΑ ΣΩΤΗΡΑ ΣΚΟΥΡΤΟΥ

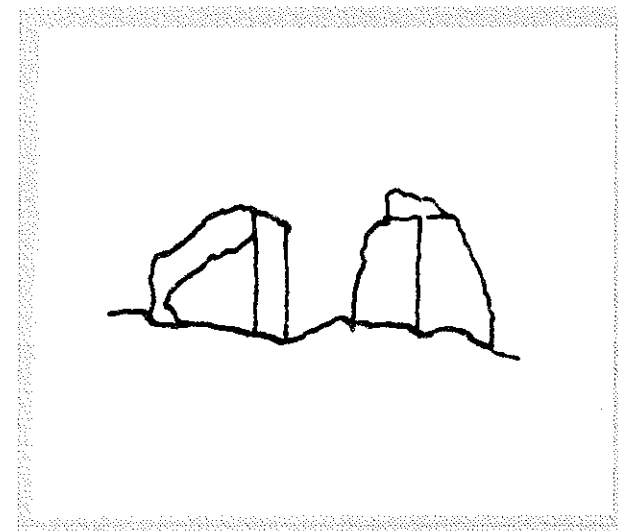
Ανατολικά του χωριού, στο δάσος με τις βαλανιδιές, βρίσκεται ο ναός του Σωτήρα, γνωστός στους κατοίκους της περιοχής ως «Αγία Σωτήρα» (350). Είναι ερειπωμένος και διατηρούνται οι τοίχοι του σε ύψος 2 μ. Παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις: α) Σε πρώτη φάση χτίστηκε το ανατολικό τμήμα στον τύπο του σταυρεπίστεγου με ημικυκλική αψίδα. Χρησιμοποιήθηκαν ελαφρά επεξεργασμένοι λίθοι, ενώ σε οριζόντιες στρώσεις τοποθετήθηκαν απλές σειρές πλίνθων. β) Σε δεύτερη φάση συμπληρώθηκε το δυτικό τμήμα στον τύπο του ελεύθερου σταυρού. Στην τοιχοποιία χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι και κομμάτια πλίνθων. Οι δύο οικοδομικές φάσεις θυμίζουν επεκτάσεις παλαιότερων βυζαντινών ναών, όπως της Μυρτιάς και των Αγίων Αποστόλων Νερομάνας.

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 331.

350. Σκουρτού: η Αγία Σωτήρα.

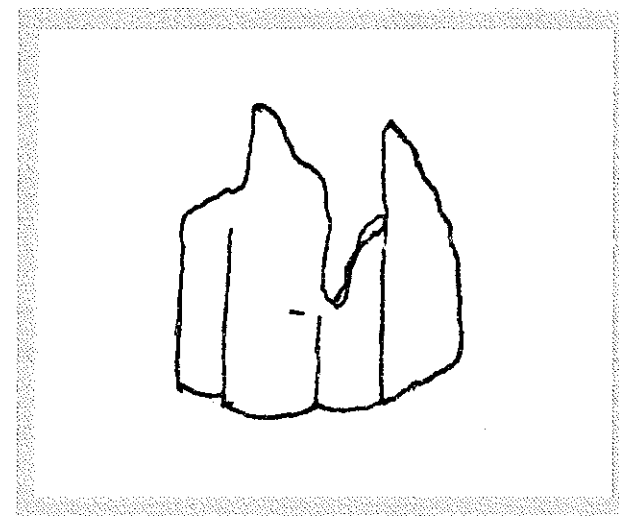
ΑΓΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΤΟΥ

Ανατολικότερα της Αγίας Σωτήρας σώζονται τα ερείπια του Αγίου Βασιλείου (351). Ο ναϊσκος (5.90 X 3.80 χωρίς την αψίδα) είναι χτισμένος με αργούς λίθους. Ανατολικά εξέχει τρίπλευρη αψίδα, ενώ στις μακριές πλευρές εσωτερικά ανοίγονται τυφλές αψίδες, κάτω από την εγκάρσια καμάρα και στα πλάγια. Ανήκει στην κατηγορία Α3 των σταυρεπιστέγων κατά Ορλάνδο¹.

Βιβλιογραφία

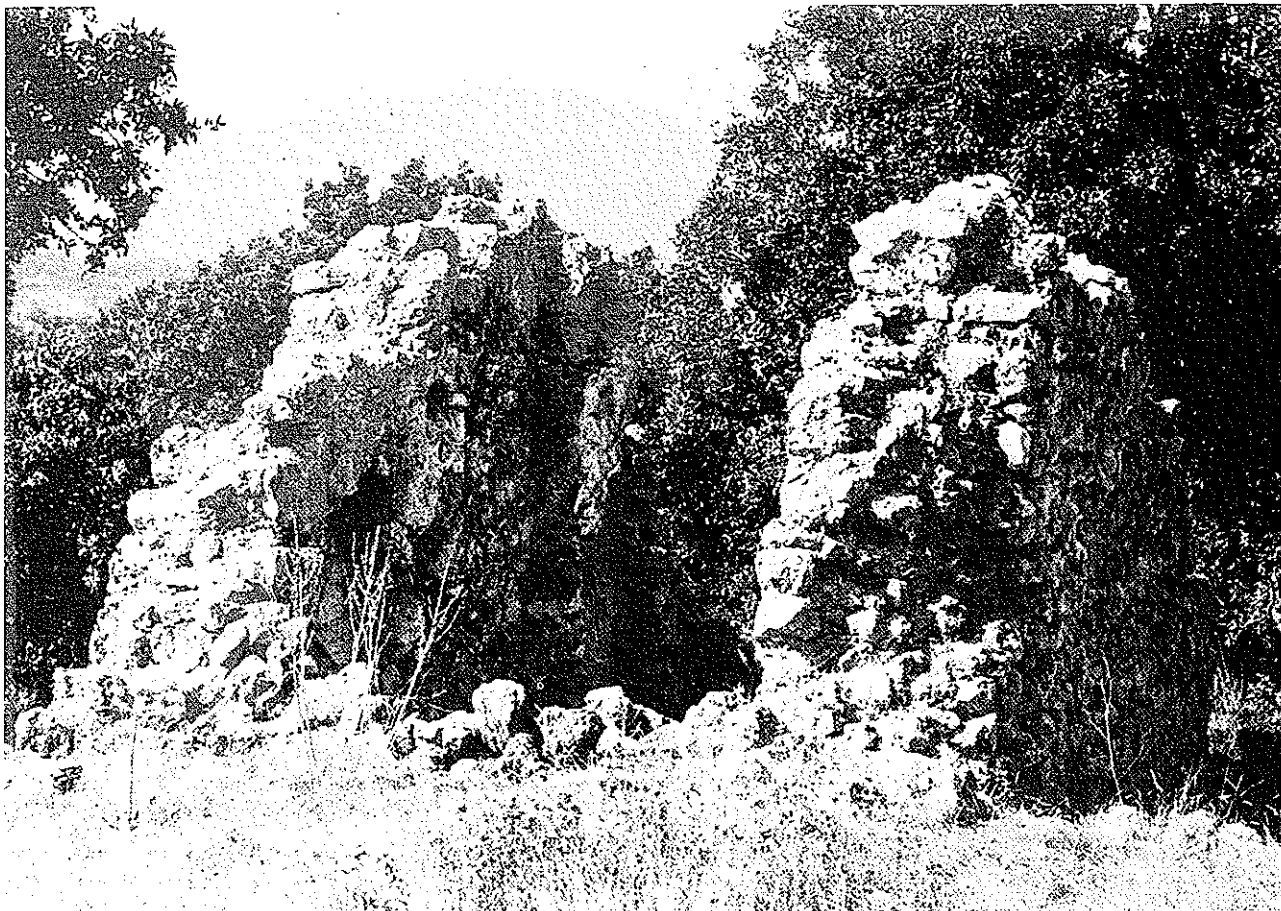
Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 331 και σχ. 3 κάτωψη του μνημείου.

1. Οι σταυρεπίστεγοι, 45-46.

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΣΚΟΥΡΤΟΥ

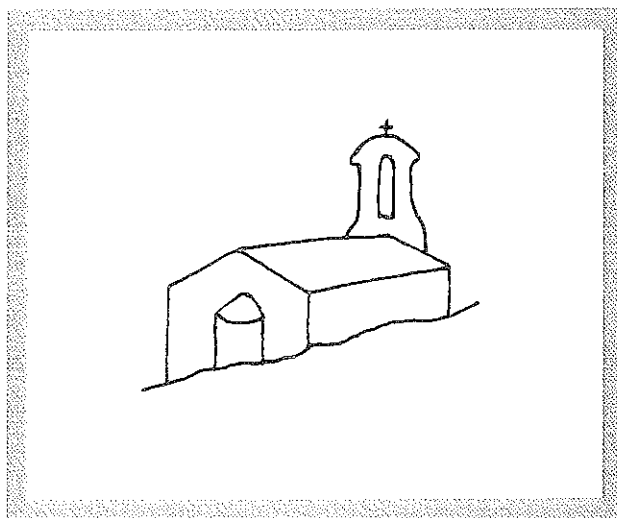
Δυτικά του χωριού βρίσκεται ο ναός των Αγίων Θεοδώρων μισοερειπωμένος (89). Είναι σταυρεπίστεγος και ανήκει στην κατηγορία Α1 κατά Ορλάνδο¹. Η

351. Σκουρτού: ο Άγιος Βασίλειος.

τοιχοποιία του είναι από αργούς λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται κομμάτια πλίνθων. Οι πλάγιες πλευρές σώζονται ως το ύψος της στέγης και μας αποκαλύπτουν τη διαμόρφωσή της. Ο ναός (5.60 X 4 χωρίς αψίδα), διαθέτει ανατολικά τρεις κόγχες, από τις οποίες η κεντρική εξέχει με τη μορφή ημικυκλικής αψίδας. Στο νότιο τύμπανο της εγκάρσιας καμάρας το μονόλοβο τοξωτο άνοιγμα στέφεται από οδοντωτή ταινία, που συνεχίζεται και οριζόντια.

Το μνημείο ήταν τοιχογραφημένο. Μόλις διακρίνεται στο τεταρτοσφαίριο της κεντρικής κόγχης παράσταση της Παναγίας ανάμεσα σε δυό ολόσωμες μορφές, πιθανότατα των αγίων Θεοδώρων². Στο Διακονικό διακρίνεται άγιος με έντονα περιγράμματα, ενώ στην κόγχη της Πρόθεσης απέμειναν ελάχιστα ίχνη.

ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ ΑΡΧΟΝΤΟΧΩΡΙΟΥ

Στενόμακρος ναός, εσωτερικά καμαροσκέπαστος και με δίρριχτη εξωτερικά (352). Η τοιχοδομία του αποτελείται από ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπε-

352. Αρχοντοχώρι: η Ζωοδόχος Πηγή.

τρεις που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με λίγο κονίαμα. Της ίδιας κατασκευής είναι και η ημικυκλική αψίδα. Η στέγη είναι πλακοσκέπαστη και στο δυτικό αέτωμα υψώνεται μονόλοβο καλαίσθητο καμπαναριό. Εσωτερικά στις μακριές πλευρές, από ανατολικά μέχρι δυτικά, εφάπτονται επαναλαμβανόμενα τόξα, που φτάνουν ως το δάπεδο και σχηματίζουν τυφλά αψιδώματα. Τα τόξα επισκευάστηκαν σε μεταγενέστερη φάση και κατάστρεψαν μέρος των τοιχογραφιών στο σημείο της συνάντησης της καμάρας με τους τοίχους. Με πεσσό χτισμένο στον κατά μήκος άξονα του ναού δυτικά, που συνδέεται με τη βόρεια και νότια πλευρά με τόξα, διαμορφώνεται είδος νάρθηκα¹. Το τέμπλο είναι λιθόχτιστο και υψώνεται ως την οροφή.

Ο ναός παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον: α) Για το εικονογραφικό πρόγραμμα, β) για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζεται η επιγραφή του κύριου ναού και γ) για τα πρόσωπα της επιγραφής.

Εικονογραφικό πρόγραμμα: Ιερό. Οι παραστάσεις του ιερού δεν σώζονται σε καλή κατάσταση. Μερικές έχουν τελείως καταστραφεί. Διακρίνονται στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Πλατυτέρα, σε ξεχωριστή ζώνη η Λειτουργία των αγγέλων και κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες. Στις καθιερωμένες θέσεις ο πρωτομάρτυρας Στέφανος και το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας.

Τέμπλο: Χαριτωμένη παράσταση στο μέτωπο, πάνω από την τοξωτή Ωραία Πύλη: εικονίζεται ο Αναπεσών, που τον κρατούν δύο άγγελοι. Σημειώνεται η επιγρα-

353. Αρχοντοχώρι. Ζωοδόχος Πηγή: η Παναγία με το Χριστό.

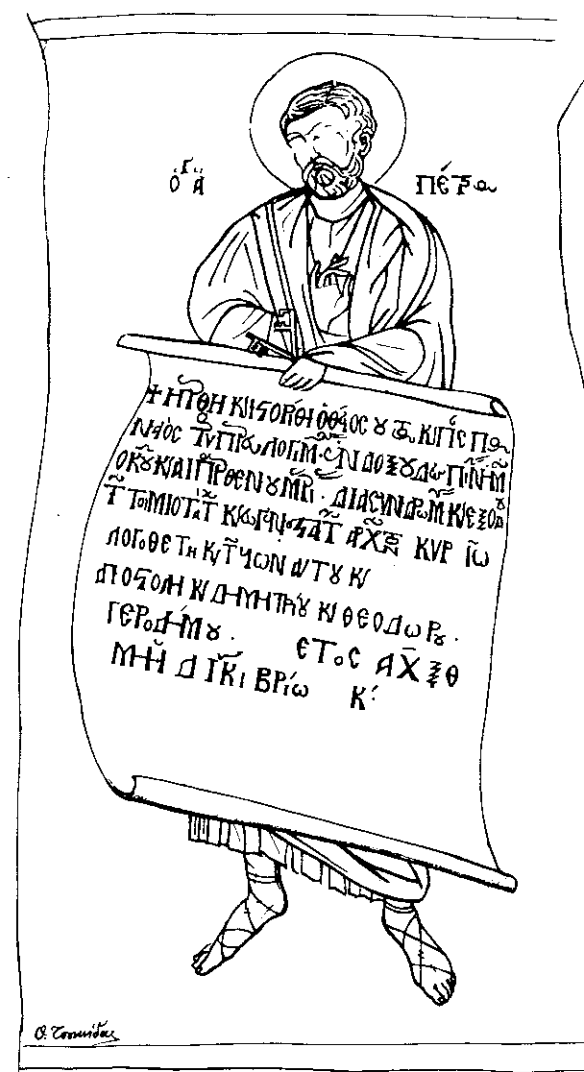

Βιβλιογραφία

Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 331.

1. Οι σταυρεπίστεγοι, 42.

2. Βοκοτόπουλος, ο.π., νομίζει πως πρόκειται για άγιες γυναίκες.

355. Αρχοντοχώρι. Ζωοδόχος Πηγή:
ο Απόστολος Πέτρος με την επιγραφή (1669).

φή: ΑΝΑΠΕΣΟΝ ΕΚΙΜΙΘΗ ΩΣ ΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΗΝΑ-
ΤΕ ΕΓΙΡΗ ΑΥΤΟΝ. Πάνω από τα δύο παραπόρτια εικο-
νίζονται αντίστοιχα οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γα-
βριήλ. Στο επιστύλιο τοποθετείται η μεγάλη Δέηση με
τον Χριστό, την Παναγία, τον Πρόδρομο και τους Απο-
στόλους σε δύο ομάδες. Ανάμεσα στην Ωραία Πύλη
και στο δεξιό παραπόρτι παριστάνεται ο Χριστός, ως
«ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ» (354). Εικονίζεται έν-
θρονος έχοντας στα τέσσερα άκρα τα σύμβολα των
ευαγγελιστών. Ο αρχιερατικός του σάκκος ζωγραφί-
ζεται με έντονα χρώματα, όπου επικρατεί το κόκκινο,
το γαλάζιο και το χρυσάφι. Στην αντίστοιχη θέση εικο-
νίζεται η Παναγία ως Κυρία των αγγέλων (149). Κάθε-
ται σε θρόνο με ψηλό σκαλιστό ερεισίνωτο και στο α-
ριστερό της γόνατο στηρίζει το Χριστό που ευλογεί.
Δύο αιωρούμενοι άγγελοι, κρατώντας ενεπίγραφα ει-
λητάρια, τοποθετούν πάνω από το έξεργο φωτοστέ-
φανο το στέμμα. Η σχεδιαστική άνεση του καλλιτέχνη
φαίνεται καλύτερα στις πυκνές και πλαστικές πτυχές

του μαφορίου της Παναγίας και του ιματίου του μι-
κρού Χριστού. Στις τέσσερις γωνίες της τοιχογραφίας
εικονίζονται οι προφήτες Δαβίδ και Σολομών πάνω και
Ησαΐας (;) και Αβακούμ κάτω. Είναι στραμμένοι προς
τη Θεοτόκο και κρατούν στα χέρια τους ειλητάρια. Οι
περισσότερες εικόνες του τέμπλου είναι επιζωγραφι-
σμένες.

Κύριος ναός: Οι μεγάλες Δεσποτικές και θεομητορι-
κές σκηνές σχεδιάζονται στην καμάρα, ενώ ένα γύρο
περιτρέχουν το ναό σε στηθάρια οι παραστάσεις ο-
σίων και μαρτύρων και σε χαμηλότερη ζώνη των ολο-
σώμων αγίων.

Στο κλειδί της καμάρας ζωγραφίζεται τεράστιος ο
Παντοκράτορας και γύρω του σε κύκλο οι ουράνιες
δυνάμεις. Η Παναγία τοποθετείται ανατολικά του και
ο Πρόδρομος δυτικά. Στα τέσσερα άκρα, μέσα σε ορ-
θογώνια, παριστάνονται οι ευαγγελιστές. Ανατολικο-
τερα του Παντοκράτορα και προς το χώρο του τέ-
μπλου σχεδιάζεται φυτικό κόσμημα και στα πλάγια η
Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων. Στο μέτω-
πο του τέμπλου ψηλά εικονογραφείται η Σταύρωση
του Χριστού και κάτω η ζώνη με τα στηθάρια των α-
γίων. Από τις μεγάλες σκηνές του Δωδεκαόρτου ση-
μειώνουμε την δυτικότροπη Ανάσταση (151) και την
εις Άδου Κάθοδο του Χριστού, που εικονίζονται δίπλα
δίπλα. Στα τοξωτά αψιδώματα των δύο πλάγιων πλευ-
ρών διακρίνουμε κάτω από τη ζώνη με το πλήθος των
στηθαρίων τους ολόσωμους αγίους. Βόρειος τοίχος
από ανατολικά: Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, Θεόπι-
στος, Ευστάθιος, Μερκούριος, Ιάκωβος ο Πέρσης, Αι-
κατερίνη, Σάββας, Ανδρέας ο Στρατηλάτης, Θαλαλαί-
ος κ.α. Νότιος τοίχος από ανατολικά: Δημήτριος, Θεό-
δωρος ο Τήρων, ο άγιος Παύλος, Ιωάννης ο Θεολό-
γος, ο Απόστολος Ανδρέας και άλλοι αδιάγνωστοι.
Παρατηρείται δηλαδή εδώ το ασυνήθιστο φαινόμενο
ο καλλιτέχνης να τοποθετεί ανάμεσα στους ολόσω-
μους αγίους και τους Αποστόλους.

Στη νότια πλευρά και δίπλα στο τέμπλο, στο χώρο
δηλαδή όπου παραδοσιακά τοποθετείται η εικόνα του
αγίου στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, μέσα σε
έξεργο γύψινο πλαίσιο εικονογραφείται η παράσταση
με τη Γέννηση του Θεοτόκου. Το πράγμα δημιουργεί
αμφιβολίες αν είναι σωστή η ονομασία του ναού. Αν
δηλαδή είναι αφιερωμένος στην Παναγία Ζωοδόχο
Πηγή ή στο Γενέσιο. Πάντως παράσταση με τη Ζωο-
δόχο Πηγή αντικρύζει στη δυτική πλευρά του πεσού
όποιος μπαίνει από τη δυτική είσοδο στο ναό.

Σε ολόκληρο το χώρο του τοξωτού τυμπάνου στην
ανατολική πλευρά του πεσού, απλώνεται πολυπρό-
σωπη η Κοίμηση της Θεοτόκου, όπου δε λείπει και το
επεισόδιο του Ιεφονία. Κάτω από τη μεγάλη αυτή σύν-
θεση τοποθετείται ζώνη με στηθάρια των αγίων Κο-
σμά και Ιωάννη Δομασκηνού και χαμηλότερα η πρώτη
επιγραφή.

Νάρθηκας: Μπαίνοντας κανείς στο ναό και υψώνο-
ντας τα μάτια προς το τύμπανο της δυτικής πλευράς,

που δημιουργείται πάνω από τον πεσσό, αντικρύζει την θαυμάσια σύνθεση της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού (111): Στο κέντρο αρχιερέας μέσα από μεγαλοπρεπή θρόνο - άμβωνα υψώνει τον Τίμιο Σταυρό με τη βοήθεια διακόνων. Αριστερά ζωγραφίζεται ομάδα ολόσωμων γυναικών με πρώτη την αγία Ελένη. Η βασίλισσα φορεί μακρύ πολυποίκιλτο χιτώνα - σάκκο, όπου υπερτερεί το λευκό, έχει στέμμα και φωτοστέφανο και απλώνει προς τα σταυρό τα χέρια της. Δεξιά ψάλτες και λαός, με λαμπρές στολές, απλώνουν τα χέρια τους προς το κέντρο. Σε πρώτο επίπεδο, μπροστά από την παράσταση, δύο νεαρές μορφές σε ζωηρή κίνηση σκάβουν με αξίνα και φτυάρι. Στα βάθος τρουλλαίοι ναοί, πανύψηλα καμπαναριά και άλλα οικοδοήματα των Ιεροσολύμων. Ο καλλιτέχνης σχεδίασε την παράσταση ισορροπημένα και αρμονικά στο χώρο. Οι πετυχημένοι χρωματικοί συνδυασμοί συναγωνίζονται την κίνηση των μορφών και την έκφραση των προσώπων.

Πιο κάτω από την Ύψωση του Σταυρού, στη ζώνη των στηθαρίων, ζωγραφίζονται οι άγιοι Νικόστρατος και Στρατόνικος και χαμηλότερα «Η ΖΩΟΔΟΧΟΣ ΠΗΓΗ» (150): Μέσα σε υπερμεγέθη κολυμβήθρα εικανίζεται η Παναγία ως τη μέση με ανοιχτά τα χέρια και ο Χριστός στην αγκαλιά της στην ίδια στάση. Άγγελοι και Χερουβείμ παραστέκουν, ενώ πλήθος ασθενών γύρω από την κολυμβήθρα δέχονται τα θεραπευτικά νάματα από τους κρουνούς. Κάτω από τη Ζωοδόχο Πηγή η παράσταση της Παναγίας με τον Χριστό στον τύπο της Οδηγήτριας (353).

Όλες οι συνθέσεις του ναού χωρίζονται με χοντρές καστανέρυθρες γραμμές.

Γενικά ο ζωγράφος που δούλεψε με το συνεργείο του το 1669 - 70 στο ναό, εφάρμοσε ένα ευρύ εικονογραφικά πρόγραμμα. Μελέτησε το χώρο και κατένειμε σωστά τα θέματά του. Ακολούθησε καλά πρότυπα στις επί μέρους σκηνές και δεν είχε προβλήματα σχεδιαστικά και χρωματικά. Φαίνεται πως και οι «τιμιώτατοι» και ευγενέστατοι άρχοντες» των οικογενειών Λογοθέτη και Γεροδήμου έθεσαν στη διάθεσή του και τα ανάλογα οικονομικά μέσα. Σχεδίασε και εκτέλεσε με τόλμη την Ύψωση του Τιμίου Σταυρού και την Κοίμηση της Θεοτόκου στα τοξωτά τύμπανα πάνω από τον πεσσό, και χρησιμοποίησε εκλεκτικά τα πρότυπα που μετέφερε στους τοίχους. Οι ζωηρές στάσεις των ολόσωμων αγίων και οι θαυμάσιες χρωματικά ενδυμασίες με τη μαλακή πτυχολογία δείχνουν αξιόλογη τεχνική κατάρτιση. Για παράδειγμα αναφέρουμε τον άγιο Θεόδωρο Τήρων με τη στρατιωτική του στολή, τον πράσινο θώρακα και τα σιρίτια, το γαλάζιο φόρεμα με το ριχτό κόκκινο επανωφόρι και το εκφραστικό πρόσωπο.

Χρονολόγηση - Οι επιγραφές: Στην ανατολική πλευρά του πεσσού ζωγραφίζεται ολόσωμος ο απόστολος Πέτρος (355). Εικονίζεται σε στάση μετωπική κι ενώ με το δεξί ευλογεί με το αριστερό κρατεί δυά κλειδιά

και ξετυλίγει ειλητάριο με την κτητορική επιγραφή του ναού, που είναι γραμμένη καλλιγραφικά με βραχυγραφίες και συμπλέγματα:

+ ΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗΣ ΕΝΔΟΞΟΥ
ΔΕΣΠΙΝΗΣ ΗΜΩΝ
ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ. ΔΙΑ
ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ
ΤΩΝ ΤΟΙΜΙΩΤΑΤΩΝ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤΩΝ ΚΥΡ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΛΟΓΟΘΕΤΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΥΙΩΝ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ.....
ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΘΕΟΔΩΡΟΥ
ΓΕΡΟΔΗΜΟΥ. ΕΤΟΥΣ ΑΧΕΘ'

Ο τρόπος με τον οποίο ο ζωγράφος παρουσιάζει την κτητορική επιγραφή δείχνει ευρηματικότητα και φαντασία. Η επιγραφή είναι αποκαλυπτική. Το 1669 οι τιμιώτατοι και ευγενέστατοι άρχοντες Ιωάννης Λογοθέτης και τα παιδιά του και οι (αδερφοί (ίσως) Αποστόλης, Δημήτριος και Θεόδωρος Γεροδήμου χρηματοδότησαν την κατασκευή (εάν δεν είναι τυπικό το «ηγέρθη») και την αγιογράφηση του ναού. Ανάθεσαν το έργο σε ταλαντούχο καλλιτέχνη, που δε διασώθηκε το όνομά του. Το επίθετο του πρώτου δωρητή μας μεταφέρει στο Βυζάντιο. Γνωρίζουμε δηλ. ότι πολλές αρχοντικές οικογένειες που έφυγαν πριν ή μετά την Άλωση κατέληξαν στα Εφτάνησα ή και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο. Αναφέρουμε για παράδειγμα πως το μοναστήρι της Σκοπώτισσας στη Ζάκυνθο «ανήκε από το 16ο αιώνα στην αρχοντική οικογένεια Λογοθέτη²». Έτσι εξηγείται και η ύπαρξη παλαιών αρχοντικών οικογενειών στο χωριό Αρχοντοχώρι³, που όπως φαίνεται δεν πήρε τυχαία αυτό το όνομα.

Δεύτερη επιγραφή σχεδόν κατεστραμμένη διασώζει μερικά ενδιαφέροντα συμπληρωματικά στοιχεία. Βρίσκεται στο πρώτο αψίδωμα του νότιου τοίχου του νάρθηκα κάτω από την τοιχογραφία του αποστόλου Ανδρέα. Εχοντας υπόψη την πρώτη επιγραφή συμπληρώνουμε όπου είναι δυνατό:

+ ΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο (ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ)
ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΒ(ΑΣ)ΜΙΟΣ ΑΡΤΙΚΑΣ
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΤΙΜΙΟΤΑ
(ΤΟΥ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ) ΑΡΧ(ΟΝΤΟΣ)
... (ΛΟΓΟ)ΘΕ(ΤΗ)

.....ΑΧΟ'

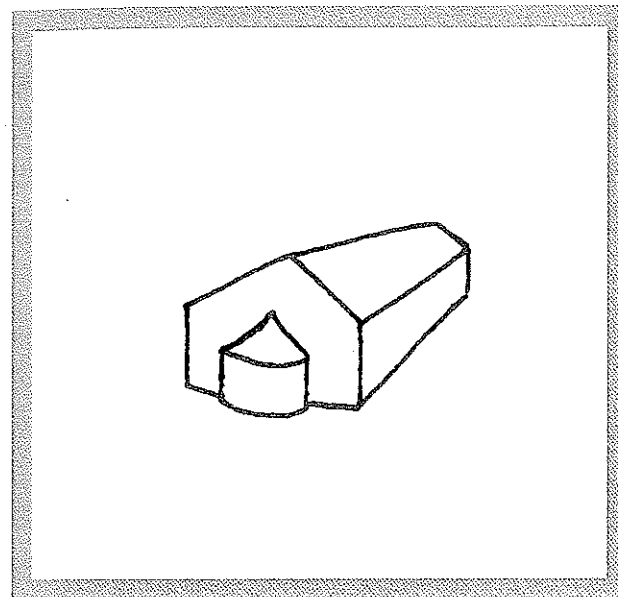
Το 1670, αφού το 1669 τελείωσε η αγιογράφηση του κύριου ναού, με χρηματοδότη ίσως μόνο το Λογοθέτη, ζωγραφίστηκε και ο νάρθηκας με τις τοιχογραφίες που περιγράψαμε. Από τις τοιχογραφίες της δυτικής πλευράς του δυστυχώς δε σώθηκε απολύτως τίποτε. Πιθανόν να υπήρχε εκεί μεγάλη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

1. Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά 336.

2. Μ. Χατζηδάκης, Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Ζάκυνθο, Μέρος Β', «Ζυγός» 6 (1956) 16. Βλ. και Α. Χ. Ζώη,

Αι εν Ζακύνθω Μοναί «Ελλην. Φιλολ. Σύλλ. Κων/λεως» παρ. τομ. 24-26 (1896) 167-168, όπου η επιγραφή «1699 Δέσεις του δούλου του θεού Ευθυμίου ιερομονάχου Λογοθέτη και ηγουμένου του αγίου μοναστηρίου τούτου, Ιουλίου 8».
3. Βλ. Ν. Μόσσολας, Αρχοντοχώριον, ΑΕΕ, 2, 506: «Δια τους πολλούς άρχοντας τους οποίους είχε τότε η Ζάβιτσα (= Αρχοντοχώρι), ο λαός της περιοχής εστιχούργησε:

Στο Βάρνακα καπετανάτα
και στη Ζάβιτσα αρχοντάτα».

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΧΩΡΙΟΥ

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου (356) βρίσκεται μέσσο στο χωριό Αρχοντοχώρι (= Ζάβιτσα). Αποτελείται από μονόχωρη ξυλόστεγη αίθουσα με χαμηλή ημικυκλική αψίδα. Οι τοίχοι είναι με αργολιθοδομή κι έχουν χτιστεί με ντόπια ασπροκόκκινη πέτρα. Η δίριχτη στέγη είναι σκεπασμένη με κεραμίδια. Στη νάτια και στη δυτική πλευρά ανοίγονται θύρες. Χαρακτηριστική για τα χαμηλά της ύψος είναι η τοξωτή της δυτικής πλευράς. Στο νότιο περίβαλο του ναού υπάρχουν δύο χτιστές τράπεζες, μάλλον για τις υπαίθριες λειτουργίες.

Από τις τοιχογραφίες του ναού σώζονται, σε κακή κατάσταση, οι περισσότερες του ιερού και του λιθόχτιστου τέμπλου.

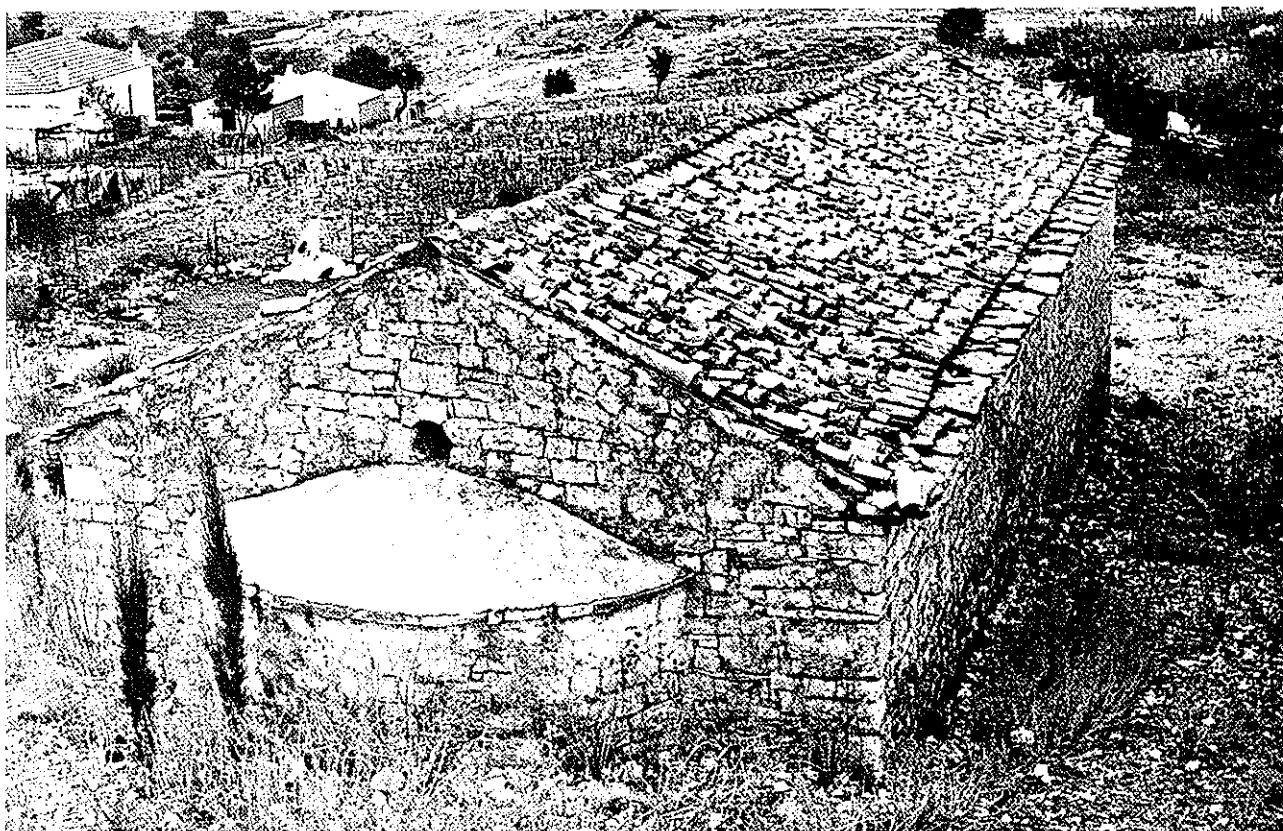
Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης ζωγραφίζεται ως τη μέση η Πλατυτέρα με ανοιχτά τα χέρια της. Στο στήθος της, σε μετάλλιο, τοποθετείται ο Χριστός που ευλογεί. Αριστερά και δεξιά σε μέταλλια εικονίζονται οι δύο αρχάγγελοι. Κάτω από την Πλατυτέρα, σε ζώνη, ισταρούνται οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, Αθανάσιος και Βασίλειος, Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Θεολόγος. Ανάμεσά τους και πάνω από φωτιστικό άνοιγμα που διατρύπα την κόγχη τοποθετείται «ο μελιζόμενος αμνός», ο Χριστός δηλ. νήπιος σε δισκίο και κάτω από κιβώριο. Οι ιεράρχες ζωγραφίζονται ολόσωμοι, στρέφουν τα σώματά τους προς τον Χριστό και

κρατούν στα χέρια τους ειλητάρια. Φορούν άμφια με φανταχτερά χρώματα. Υπερτερεί το κόκκινο, το κίτρινο και τα λευκά.

Στο μέτωπο, πάνω στην αψίδα, ζωγραφίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Η μεγάλη παράσταση είναι μισοκατεστραμμένη: διακρίνεται ο Χριστός με ανοιχτά τα χέρια μέσα σε δόξα, που κρατούν δύο αιωρούμενοι άγγελοι. Στο αριστερό μέρος σώζεται η Παναγία ανάμεσα στη μιά ομάδα των Αποστόλων, ενώ στο δεξιό άγγελος, που κρατεί ειλητάριο στο ένα χέρι, με το άλλο δείχνει το Χριστό στην άλλη ομάδα των Αποστόλων, από τους οποίους διακρίνονται μόνο τρεις.

Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονίζεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση (114) και δίπλα του σε δεύτερο επίπεδο ζωγραφίζονται ολόσωμοι η Παναγία και ο μαθητής του Ιωάννης. Ανάμεσα στην Πρόθεση και στην αψίδα, ο πρωτομάρτυρας Στέφανος κρατεί λιβανωτίδα με τρεις σταυρούς επάνω και θυμιατήρι. Πάριος προς τον Στέφανο, στην άλλη πλευρά δίπλα από την αψίδα, ο διάκονος Ρωμανός (357) κρατεί κι αυτός λιβανωτίδα και θυμιατό. Στο οράριό του γράφει: ΣΕ ΥΜΟΥΜΕΝ ΣΕ... Στην κόγχη του διακονικού διακρίνονται τα περιγράμματα κατεστραμμένης τοιχογραφίας, μάλλον του Μελχισεδέκ, και στο μέτωπο ένα Χερουβείμ.

Τέμπλο: Το λιθόχτιστο τέμπλο υψώνεται ως τα δοκάρια της στέγης και ζωγραφίζεται ακόμη και στα εσωράχια. Έχει τρεις εισόδους προς το ιερό. Στο επάνω μέρος τα θέματα έχουν εντελώς καταστραφεί. Χαμηλότερα υπάρχει έξεργη λίθινη ταινία, ένα είδος κοσμήτη, και ζωγραφίζεται η πάνω ζώνη με τη Μεγάλη Δέηση και η κάτω με τους προφήτες. Στη Μεγάλη Δέηση τοποθετείται ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία και τον Πρόδρομο και σε δύο ημιχώρια αριστερά και δεξιά οι δώδεκα Απόστολοι. Στην κάτω ζώνη εικονογραφούνται οι δώδεκα μεγάλοι προφήτες. Και οι Απόστολοι και οι προφήτες τοποθετούνται σε στηθάρια με κληματίδες και εικονίζονται ως τη μέση σε ζωηρές στάσεις, κρατώντας στα χέρια τους ανοιχτά ή κλειστά ειλητάρια. Στο μέτωπο, πάνω από την Ωραία Πύλη, ζωγραφίζεται ο Αναπεσών, ο Χριστός μισοξαπλωμένος σε παιδική ηλικία, και δίπλα του ένας άγγελος - φρουρός. Ανάμεσα στην Ωραία Πύλη και στα δεξιά παραπόρτι τοιχογραφείται ο Παντοκράτωρ. Είναι ένθρονος, ευλογεί με το δεξί και στο αριστερό κρατεί ανοιχτό ευαγγέλιο. Δεξιά από το παραπόρτι ο Πρόδρομος στη γνωστή απεικόνισή του. Από το άλλο μέρος ζωγραφίζεται ένθρονος η Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας. Κρατεί με το αριστερό της χέρι το Χριστό και πλαισιώνεται από δύο αγγέλους. Στο τοξωτό εσωράχιο της Ωραίας Πύλης τοποθετείται ο Χριστός και οι δύο άγγελοι που κρατούν τη δόξα του. Πιο κάτω παριστάνεται ο Ευαγγελισμός με τον αρχάγγελο αριστερά και τη Θεοτόκο δεξιά, και χαμηλότερα ο Χρυσόστομος και Γρηγόριος ο Θεολόγος δεξιά και δύο αδιάγνωστοι ιεράρχες αριστερά. Οι τοιχογραφίες του τέμπλου εί-

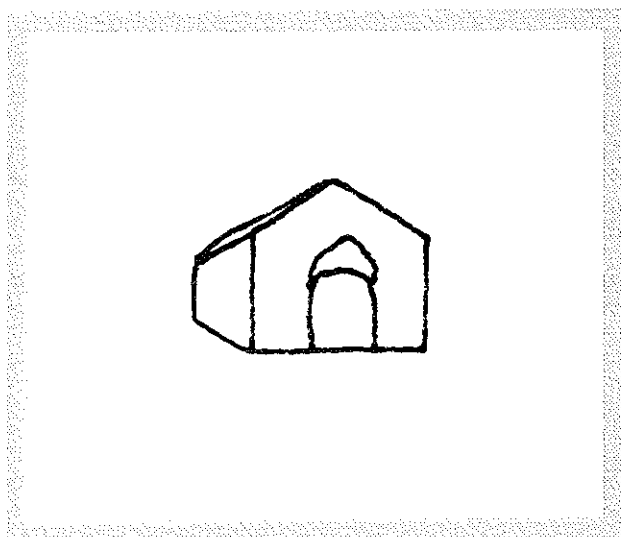
356. Αρχοντοχώρι: Άγιος Γεώργιος.

ναι επιζωγραφισμένες. Καλύτερα σώζονται τα χρώματα της παράστασης του Προδρόμου, απ' όπου βεβαιωνόμαστε ότι πρόκειται για λαϊκό ζωγράφο.

Χρονολόγηση: Ο Άγιος Γεώργιος ανήκει στις εκκλησίες του χωριού που χτίστηκαν και ζωγραφίστηκαν στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, μαζί με τον Άγιο Δημήτριο, τον Άγιο Νικόλαο τον εν Βουνένοις, και τον Άγιο Αθανάσιο¹. Απ' αυτές ο κοιμητηριακός ναός Άγιος Νικόλαος ο εν Βουνένοις γκρεμίστηκε και ξαναχτίστηκε πρόσφατα, και ο Άγιος Αθανάσιος, που ο Παπακυριακού² μας διέσωσε τη χρονολογία (1765) της αρχικής του κατασκευής, είναι ερειπωμένος. Ο ζωγράφος είναι ο ίδιος που τοιχογράφησε και τον Άγιο Δημήτριο του χωριού, και δεν αποκλείεται να ζωγράφησε και τις δυό άλλες που προαναφέραμε και οι οποίες, κατά τη μαρτυρία του Παπακυριακού, ήταν επίσης τοιχογραφημένες. Εκείνη την εποχή ζωγράφιζε τις εκκλησιές και τα μοναστήρια του Ξηρομέρου ο ζωγράφος Γεώργιος Μπαλαδήμας από τη Σκουρτού, που το 1751, όπως αναφέρει η επιγραφή, ιστόρησε το καθολικό της Ρόμβης.

1. Γερ. Η. Παπατρέχας, Αρχοντοχώριον, ΑΕΕ, 2, 505.

2. Σωφρ. Παπακυριακού, Ναοί Αρχοντοχωρίου, ΠΟΚ, 11 (1930) 87.

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΡΧΟΝΤΟΧΩΡΙΟΥ

Μονόχωρη αίθουσα με είσοδο από δυτικά. Ο ναός είναι πετρόχτιστος με ημικυκλική αψίδα και δίρριχτη στέγη που σκεπάζεται με κεραμίδια. Σώζονται τοιχογραφίες στο ιερό και στο λιθόχτιστο τέμπλο, που είναι χαμηλό και δεν υψώνεται ως τα δοκάρια της οροφής. Ιερό: Οι περισσότερες τοιχογραφίες είναι επιζωγρα-

357. Αρχοντοχώρι. Άγιος Γεώργιος: ο διάκονος Ρωμανός.

φισμένες και καλύπτουν την ανατολική πλευρά του ιερού. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται στο συνηθισμένο τύπο η Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος της σε μέταλλιο. Κάτω, σε ζώνη, ολόσωμοι οι συλλειτουργγοί ιεράρχες Γρηγόριος και Χρυσόστομος, Βασίλειος και Αθανάσιος. Στην κόγχη της Πρόθεσης η ΑΠΟΚΑΘΛΟΟΗC, Ο Χριστός δηλ. στην Άκρα Ταπείνωση (358), την ώρα που τον αγκαλιάζει η Παναγία. Απουσιάζει από τη σύνθεση ο Ιωάννης. Πάνω από την Άκρα Ταπείνωση ένα χερουβείμ. Ανάμεσα στην κόγχη της Πρόθεσης και στην αψίδα ολόσωμος ο πρωτομάρτυρας Στέφανος κρατώντας ευαγγέλιο και θυμιατήρι. Στην αντίστοιχη θέση δεξιά ο διάκονος Παρμενάς, σε ωραία προσωπογραφία, κρατεί λιβανωτίδα στο σχήμα της εκκλησίας. Πάνω από το Στέφανο ζωγραφίζεται ο ευαγγελιστής Ματθαίος γράφοντας στο γραφείο του σε ανοιχτό ευαγγέλιο, που το στηρίζει στα γόνατά του. Δίπλα του άγγελος, το σύμβολό του, του παραστέκει. Στην αντίστοιχη θέση και πάνω από τον άγιο Παρμενά, ζωγραφίζεται ο ευαγγελιστής Λουκάς. Κάθεται σε θρόνο και γράφει σε ανοιχτό ευαγγέλιο, που βρίσκεται πάνω σε αναλόγιο. Κάτω από το βιβλίο τοποθετείται το μοσχάρι, που είναι το δικό του σύμβολο. Και οι δυο παραστάσεις των ευαγγελιστών πλαισιώ-

358. Αρχοντοχώρι. Άγιος Δημήτριος: η Άκρα Ταπείνωση.

νονται με φυτικό διάκοσμο. Στη μικρή κόγχη του διακονικού εικονογραφείται ο άγιος Κύριλλος με αρχιερατική στολή και μίτρα. Στο νότιο τοίχο, από τα αλληπάλληλα στρώματα του ασβέστη γλύτωσαν μόνο τα πρόσωπα των ιεραρχών, που υπήρχαν εκεί, ενώ στο βόρειο σώζεται το πάνω μέρος της παράστασης από το όραμα του Πέτρου Αλαξανδρείας. Όλο το αετωματικό μέτωπο της κόγχης του ιερού σκεπάζεται από ασβέστη, που πιθανόν επικάλυψε υπάρχουσες τοιχογραφίες.

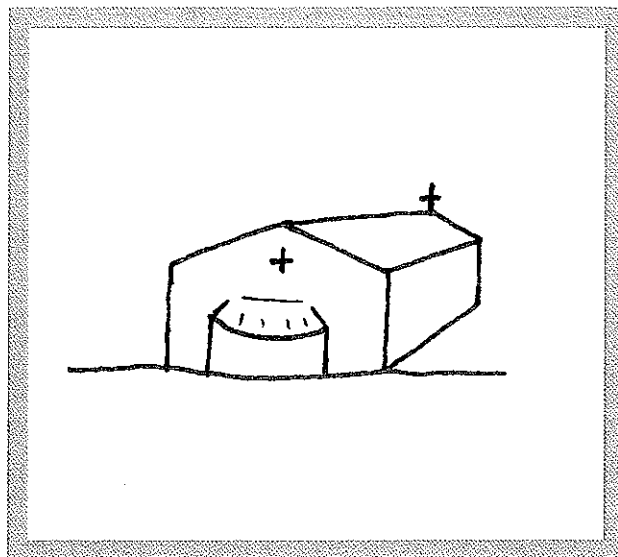
Τέμπλο: Στο επιστύλιο του τέμπλου απλώνεται η Μεγάλη Δέηση. Στο κέντρο βρίσκεται ο Χριστός ως Σωτήρ, ένθρονος, έχει στα γόνατά του ανοιχτό ευαγγέλιο, και ευλογεί με τα δυό χέρια. Του παραστέκουν η Παναγία και ο Πρόδρομος με ειλητάρια στα χέρια. Τα κεντρικά πρόσωπα πλαισιώνουν σε δύο ομάδες οι Απόστολοι Θωμάς, Ιάκωβος, Ανδρέας, Μάρκος, Ιωάννης, Πέτρος αριστερά και Παύλος, Ματθαίος, Λουκάς, Σίμων, Βαρθολομαίος, Φίλιππος δεξιά. Όλοι κρατούν στα χέρια τους ευαγγέλια ή ειλητάρια.

Ανάμεσα στη Δέηση και στις τρεις θύρες του ιερού μεσολαβεί ταινία με φυτική διακόσμηση. Καλοδιατηρημένες είναι οι τέσσερις τοιχογραφίες του τέμπλου. Ο Χριστός κρατώντας ανοιχτό ευαγγέλιο ευλογεί ένθρονος. Η επιγραφή δηλώνει τον τύπο: Ο ΖΩΟΔΟΤΗΣ. Δεξιά από το παραπόρτι ο Πρόδρομος στη γνωστή απεικόνιση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παράσταση της Παναγίας των αγγέλων. Εικονίζεται ένθρονη με το Χριστό στο αριστερό της χέρι και οι αρχάγ-

γελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ της φορούν το στέμμα. Επιγραφή: Η ΠΑΝΤΩΝ ΕΛΠΙΣ. Η Παναγία και ο Χριστός έχουν γύψινο έξεργο φωτοστέφανο. Αριστερά από το παραπόρτι η αξιόλογη παράσταση του Θεσσαλού μάρτυρα που ιδιαίτερα τιμάται στο Ξηρόμερο: Ο ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ο ΝΕΟΣ (115). Ο νεαρός άγιος από τα Βούνενα παριστάνεται μετωπικός υψώνοντας σταυρό στο δεξί του χέρι. Φορεί σταχτοπράσινο χιτώνα και καστανέρυθρο κοντό επανωφόριο. Η προσωπογραφία του αγίου Ιωάννου του Νέου στο λιθόχτιστο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου Αρχοντοχωρίου συνδέεται με τη λατρεία του αγίου από τους κατοίκους του χωριού, που του αφιέρωσαν και ναό¹. Τέλος, τα εσωράχια και των τριών θυρών του ιερού διακοσμούνται με φυτικό διάκοσμο και κλάδους μοσχομπιζελιάς.

Χρονολόγηση - Παρατηρήσεις: Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου, όπως και του Αγίου Γεωργίου του ίδιου χωριού, ανήκουν στην τυπική ζωγραφική του δεύτερου μισού του 18ου αιώνα. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι συνθέσεις των ευαγγελιστών, όπου διακρίνονται μακρινές επιδράσεις μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων καθώς και η προσωπογραφία του αγίου Νικολάου του Νέου, που χωρίστηκε από τις ομάδες των αγίων της κάτω ζώνης, που θα κοσμούσαν τον κύριο ναό, και τοποθετήθηκε στον κατεχορήν λατρευτικό χώρο του τέμπλου.

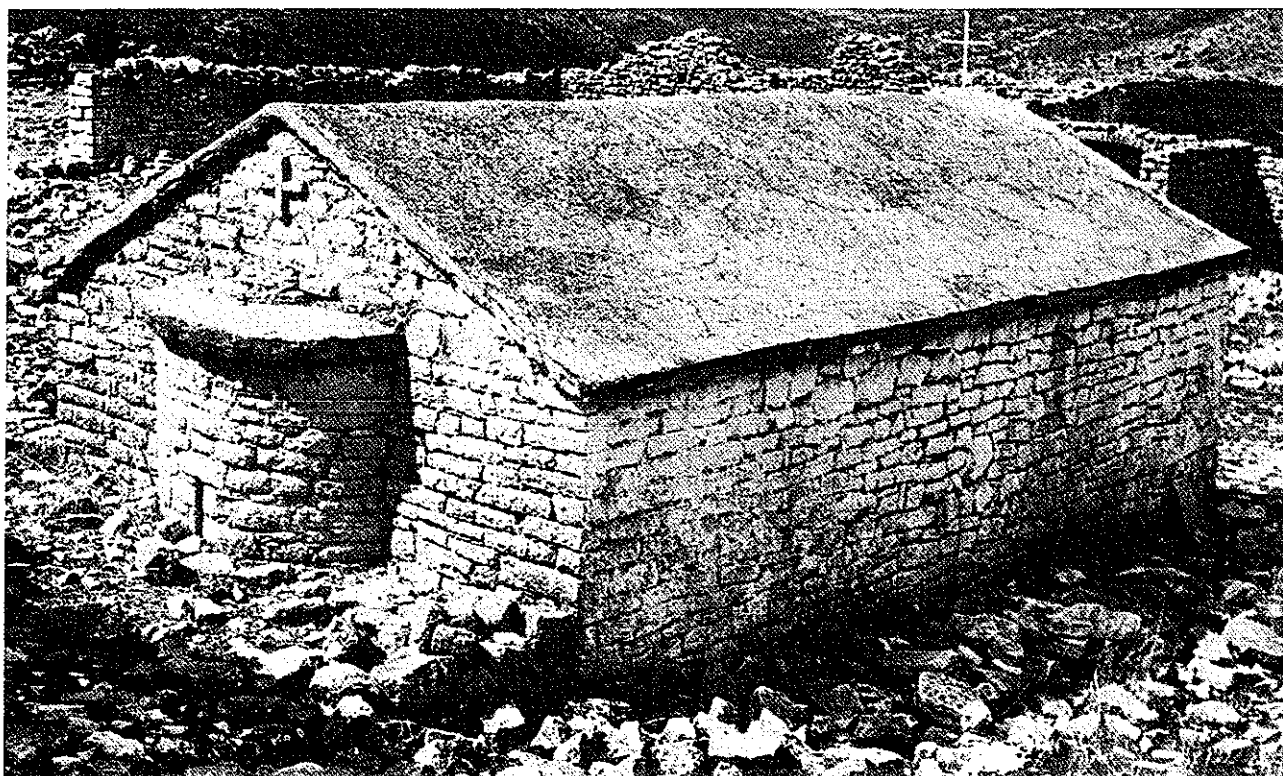
1. Βλ. τα σχετικά στον Άγιο Γεώργιο Αρχοντοχωρίου.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΖΑΠΑΤΙΝΑΣ

Νοτιοδυτικά του Αρχοντοχωρίου, σε απόσταση περίπου τεσσάρων χιλιομέτρων, υψώνεται σε χαμηλό λοφίσκο το μοναστήρι της Παναγίας Ζαπατίνας (359). Σώζεται ο μεγάλος περιτειχισμένος περίβολος και το καθολικό προς τη βορειοανατολική πλευρά του. Η μάντρα είναι χτισμένη με αργολιθοδομή και χρησιμοποιείται ασπροκόκκινη πέτρα της περιοχής. Τα μισογκρε-

359. Παναγία Ζαπατίνας.

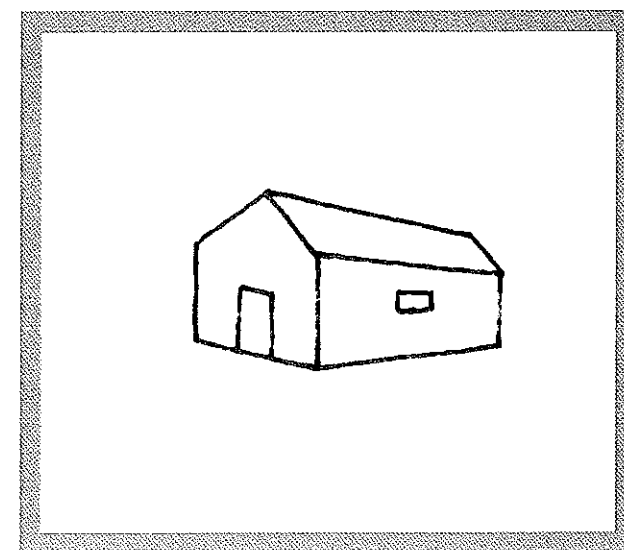

360. Παναγία Ζαπατίνας: οι άγιοι Σάββας, Αντώνιος και Κωνσταντίνος και Ελένη.

μισμένα κελιά απλώνονται σε όλη την ανατολική πλευρά, τη βόρεια και τη νοτιοδυτική. Μεγάλη τοξωτή είσοδος υπήρχε στη δυτική πλευρά, τοιχισμένη σήμερα. Έξω από το νότιο τοίχο του περιβόλου σώζεται η κινστέρνα του μοναστηριού. Έχει κυκλικό στόμιο και μοιόσχημο άνοιγμα διαμέτρου 3 μ.

Το καθολικό είναι χτισμένο με την ίδια πέτρα, που τοποθετείται σε οριζόντιες στρώσεις χωρίς πλίνθους στους αρμούς. Πρόκειται για μονόχωρη αίθουσα με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά. Εσωτερικά οι μακριές πλευρές διακόπτονται στο κέντρο από παραστάδα που συνδέει στα πλάγια δύο τυφλές τοξωτές αψίδες. Στα νεότερα χρόνια τοποθετήθηκε τσιμεντένια διριχτή στέγη. Στη νότια πλευρά, εξωτερικά, σώζονται τα θεμέλια στοάς και διακρίνονται τα ίχνη τοξωτής εισόδου, που τοιχίστηκε αργότερα.

Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος, αλλά ελάχιστα ξεθωριασμένα πρόσωπα και χρώματα διακρίνονται, όπου επιτρέπει η νεότερη ασβεστόχρση. Στο τυφλό τοξωτό αψίδωμα της νότιας πλευράς (προς τα δυτικά) διακρίνονται καλύτερα τέσσερις ολόσωμοι άγιοι (360). Από ανατολικά: ο άγιος Σάββας, ο άγιος Αντώνιος και ο Κωσταντίνος και η Ελένη. Πρόκειται για απλοϊκή τέχνη του τέλους του 18ου αι.

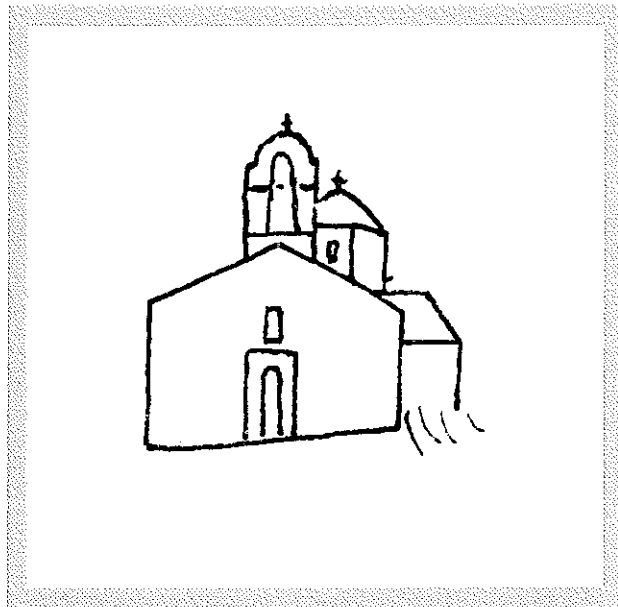

ΑΓΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΜΑΧΑΙΡΑ

Απλός μονόχωρος καμαροσκεπής ναός με ημικυκλική αψίδα, που εξέχει ανατολικά, και με λιθόχτιστο τέμπλο. Τελευταία επεκτάθηκε προς τα δυτικά. Στον παλιό ναύσκο σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιών.

Το νεότερο στρώμα επικάλυψε το παλαιότερο, αλλά και αυτό δέχτηκε επιζωγραφίσεις. Από το δεύτερο στρώμα διατηρούνται καλύτερα στην κλείδα της καμάρας ο Παλαιός των Ημερών, ο Παντοκράτωρ και ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος σε χωριστές ακτινωτές δόξεις. Γύρω τους ζωγραφίζονται ως τη μέση προφήτες με ενεπίγραφα ειλητάρια στα χέρια. Στα πλάγια διακρίνονται σε ζώνη στηθάρια αγίων και πιο χαμηλά η ζώνη των ολόσωμων αγίων. Από τις συνθέσεις ξεχωρίζει μόνο η Γέννηση του Χριστού και κυρίως το λουτρό του νηπίου.

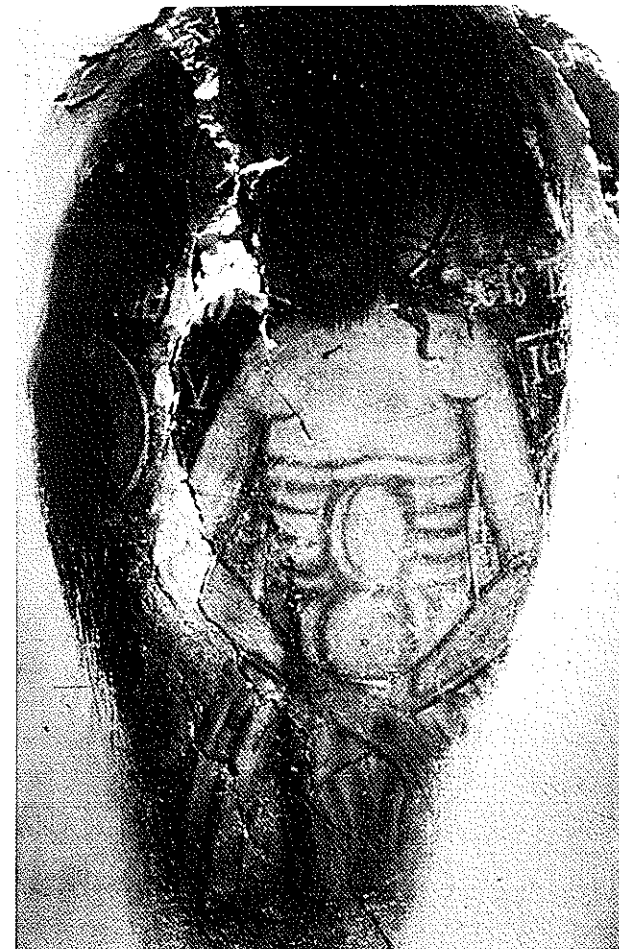
Τα λίγα τμήματα, που δεν είναι επιζωγραφισμένα, αποκαλύπτουν δεξιότηχη ζωγράφο με σχεδιαστικές δυνατότητες όχι τυχαίες, και με ικανοποιητική γνώση των συνδυασμών των χρωμάτων.

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΠΑΛΙΑΜΠΕΛΩΝ

Κοντά στο δρόμο προς τη Βόνιτσα, στα ΒΔ του χωριού Παλιάμπελα, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής (361), που ήταν καθολικό μικρού μοναστη-

361. Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων.

362. Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων: η Άκρα Ταπείνωση.

ριού. Είναι χτισμένος με αοβεστόλιθους ελαφρά επεξεργασμένους. Το οχήμα του διαγράφει ισοσκελή σταυρό και στη διασταύρωση των κεραιών υψώνεται οκταγωνικός τρούλλος με τέσσερα μονόλοβα ανοίγματα στις πλευρές, που βλέπουν προς τα (τέσσερα) σημεία του ορίζοντα. Στη βόρεια και τη νότια πλευρά του ναού ανοίγονται μικρά δίλοβα παράθυρα που χωρίζονται με προσίσκους. Η αψίδα είναι ημικυκλική. Εσωτερικά οι καμάρες των κεραιών ενώνονται με τα σφαιρικά τρίγωνα και αποτελούν το στηρίγματα του τρούλλου. Οι καμάρες είναι συναρμολογημένες με καλοπελεκημένους αοβεστόλιθους που συνδέονται χωρίς τη βοήθεια κονιάματος. Στη βόρεια και νότια πλευρά είναι κατασκευασμένα ηχεία για την καλή ακουστική του εσωτερικού χώρου.

Εξηνταπέντε χρόνια μετά το αρχικό χτίσιμο του ναού (1749) προστέθηκε νάρθηκας, που επικοινωνεί με τον κύριο ναό με τοξωτή θύρα. Στην αετωματική δυτική πλευρά του νάρθηκα υψώνεται κωδωνοστάσιο και στο τοξωτό υπέρθυρο χαράσσεται η χρονολογία της κατασκευής του: 1814.

Η είσοδος του κύριου ναού είναι αυτή που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του και παρουσιάζει μνημειακό

χαρακτήρα. Με μονόλιθους κατασκευάζεται το τοξωτό άνοιγμα που στέφεται με ορθογώνιο πλαίσιο. Πιο ψηλά μικρότερο ορθογώνιο πλαίσιο φιλοξενεί απλό χαραγμένο κόσμημα και εντοιχισμένο αοβεστόλιθο, που πάνω του έχει χαραχτεί η επιγραφή. Σε μερικά σημεία είναι πολύ φθαρμένη. Συμπληρώνουμε όπου είναι δυνατό:

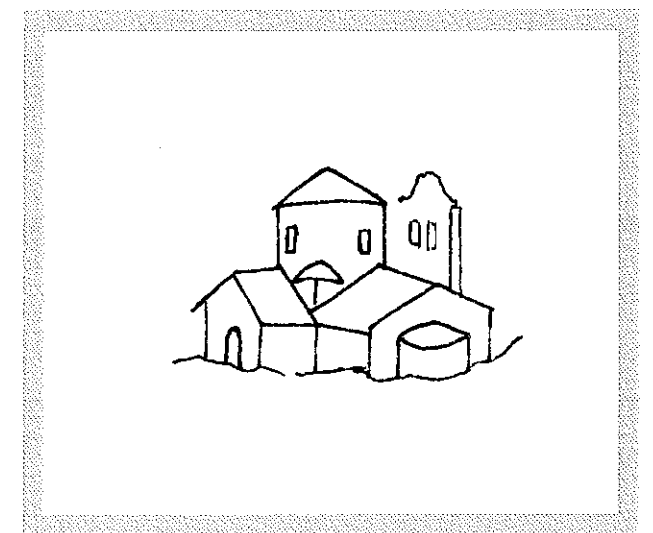
ΑΝΗΓΕΡΘΗ (ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ
Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ)
ΑΓΙΑΣ ΟΣΙΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ
ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ (ΚΟΠΟΥ)
...Ν ΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ
Κ. ΚΥΡ (Π)ΑΦΝΟΥΤΙΟΥ... ΓΑΚΙΣ
(.....) αψιμθ' (.....)

Το έτος της αρχικής οικοδόμησης του ναού (1749) πρέπει να φιλοτεχνήθηκε και η μοναδική σήμερα τοιχογραφία στην κόγχη της Πρόθεσης. Ο Χριστός, στον τύπο της Άκρας Ταπείνωσης, περιβάλλεται από την Παναγία (ΜΡ ΘΟ) και τον Ιωάννη (ΙΩ), που μόλις διακρίνεται εξαιτίας του αοβεστομένου στρώματος. Σώζεται η μισή επιγραφή: Η ΑΠΟΚΑΘΗΛΟΣΙΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ (362). Την παράσταση χαρακτηρίζει ο γραμμικός τόνος του σχεδίου και η απλοϊκότητα του ύφους. Πάνω στην Αγία Τράπεζα σώζεται μεγάλο βαθμιδωτό ξύλινο αρτοφόριο.

Στη νότια πλευρά του ναού βρίσκονται τα ερείπια των κελιών και 200 μ. δυτικά του μοναστηριού διακρίνεται μισοκατεστραμμένη η κρήνη του.

Βιβλιογραφία

Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ΑΔ 22 (1967) Χρονικά, 335.

ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΒΟΝΙΤΣΑΣ

Στην περιοχή της Βόνιτσας υπάρχουν δύο κομψοί ναοί, έργα του ίδιου αρχιτέκτονα. Είναι και οι δύο αφιερωμένοι στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Ο ένας βρί-

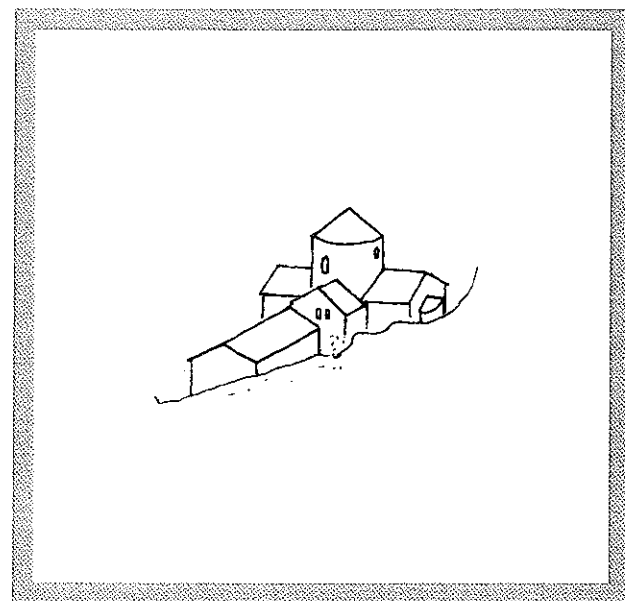
363. Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου Βόνιτσας:
ο Ευαγγελιστής Ιωάννης.

σκειται στο δρόμο που από την πόλη της Βόνιτσας οδηγεί στο βενετσιάνικο φρούριο. Έχει σχήμα ελεύθερου σταυρού, στεγάζεται με καμάρες και στο σημείο συνάντησης των κεραίων υψώνεται ευρύς κυλινδρικός τρούλλος με ψηλό τύμπανο (85). Στη βόρεια πλευρά τοποθετήθηκε δίομβο καμπαναριό με αετωματική απόληξη.

Ο ναός είναι χτισμένος με ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες και κονίαμα. Στους οριζόντιους αρμούς του τυμπάνου του τρούλλου τοποθετούνται απλές στρώσεις πλίνθων και οδοντωτή γωνία περιτρέχει το γείσο. Στην πρόσοψη, πάνω από το υπέρθυρο τυφλό αψίδωμα ανοίγεται δίομβο τοξωτό παράθυρο με διαχωριστικό κιονίσκο και επίθημα. Προς την ανατολική πλευρά του ναού δημιουργείται περιτειχισμένος περίβολος.

Ο ναός ήταν κατάγραφος. Με τον καιρό όμως, ίσως και με τις διάφορες επισκευές, τα περισσότερα τμήματα των τοιχογραφιών κατέπεσαν μαζί με τα επιχρίσματα. Σήμερα στο ιερό σώζεται ο πρωτομάρτυρας Στεφανός. Έχει ανοιχτά τα χέρια, χωρίς να κρατεί θυμιατό ή λιβανωτίδα, και στο οράριό του που πέφτει πάνω στο λευκό κατάκοσμο στιχάριο, γράφεται ο τρισάγιος ύμνος: ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ ΑΓΙΟΣ. Στην κόγχη της Πρόθεσης σώζεται «σχέδιο» του Χριστού στην Άκρα Ταπείνωση (117) που δείχνει πως ο ζωγράφος σχεδίασε το θέμα, αλλά δεν το τελείωσε από άγνωστη αιτία.

Στον τρούλλο διακρίνεται ο Παντοκράτωρ με τις ουράνιες δυνάμεις γύρω του και τους ολόσωμους προφήτες που κρατούν ειλητάρια. Στα σφαιρικά τρίγωνα ζωγραφίζονται οι ευαγγελιστές με τα σύμβολά τους [ο Ματθαίος με τον άγγελο, ο Μάρκος με το λιοντάρι, ο Λουκάς με το μόσχο και ο Ιωάννης με τον αετό (363)]. Κάθονται στα γραφεία τους σε διάφορες στάσεις και γράφουν. Πίσω τους υψώνονται κτίρια. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπα μικρογραφίες χειρογράφων. Ο ζωγράφος είναι δόκιμος και πέρα από τη σχεδιαστική άνεση και την ψιλοδουλεμένη πτυχολογία χρησιμοποιεί θερμά χρώματα. Οι τοιχογραφίες πρέπει να τοποθετηθούν στο πρώτο τέταρτο του 18ου αιώνα.

ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (= ΠΑΝΑΓΟΥΛΑ) ΒΟΝΙΤΣΑΣ

Ο δεύτερος ναός, που έχει το ίδιο αρχιτεκτονικό σχήμα (364), βρίσκεται πέντε χιλιόμετρα ανατολικότερα της Βόνιτσας στην πλαγιά, λίγο πιο πάνω από την Αλιχνιώτισσα, στη θέση Αμαδερός. Σχηματίζει ελεύθερο σταυρό με καμάρες και κυλινδρικό τρούλλο στο κέντρο. Το εσωτερικό είναι κατάγραφο και σύμφωνα με την υπέρθυρη επιγραφή¹ ζωγραφίστηκε το 1726 από τους ζωγράφους Αλέξιο Σαμαρά από τον Αετό Ξηρομέρου και Στέργιο (ή Στέφανο) Αναγνώστου από τα Άγραφα, όταν μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης ήταν ο Ιωαννίκιος (1723 - 1727):

+ ΑΝΗΓΕΡΘΕΙ ΚΑΙ (ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ) ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ/ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ (ΤΗΣ ΥΠ)ΕΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝΗΣ/ ΔΕΣΠΗΝΗΣ (ΗΜΟΝ ΘΕ)ΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΗΠΑΡ/ΘΑΙΝΟΥ ΜΑΡ(ΗΑΣ ΔΙΑ ΣΥ)ΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ/ ΤΟΝ ΕΥΣΕΒ(ΕCΤΑΤΟΝ ΟΡΘ)ΟΔΟΞΟΝ ΧΡΙCΤΙΑΝΟΝ/ ΑΡΧΗΕΡΑΤ(ΕΒΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑ-

364. Κοίμηση της Θεοτόκου (Παναγούλα) Βόνιτσας.

ΝΑΓΗΟΤΑΤΟΥ) ΚΑΙ ΛΟΓΙΟΤΑΤΟΥ Μ(ΗΤΡΟ)ΠΟΛΕΙΤΟΥ ΤΗΣ ΑΓΗΟΤΑΤΗΣ ΜΗ/ΤΡΟΠΟΛΕΟΣ Ν(ΑΥΠΑΚ)ΤΗ ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ ΚΥΡΙΩ Κ /ΙΩΑΝΗΚΗ(Ω) ΕΠΗ ΕΤΟΥC ΑΨΚC' / ΕΝ ΜΗΝΗ (Φ)ΕΥΡΟΥΑΡΙΟΥ ΚΖ' ΕΝΔΙΚΤΗΟΝ Δ'/. χειρ. ΑΛΕΞΙΟΥ (C)ΑΜΑΡΑ ΤΟΥ ΕΞ ΑΕΤΟΥ ΚΑΙ CΤ(ΕΡΓΙΟΥ;) ΑΝΑΓΝΩCΤΟΥ ΕΞ ΑΓΡΑΦ(ΩΝ)

Τοιχογραφίες: Ιερό. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης τοποθετείται η Πλατυτέρα με το Χριστό σε μετάλλιο και δύο αγγέλους στα πλάγια, επίσης σε μετάλλια. Στην κάτω ζώνη η παράσταση της Μετάδοσης και Μετάληψης των Αποστόλων στον καθιερωμένο τύπο και πιο χαμηλά ζωγραφίζονται οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Κύριλλος, Αθανάσιος, Χρυσόστομος, Βασίλειος, Γρηγόριος και Σπυρίδων. Στο μέτωπο της κόγχης και στην καμάρα μπροστά τοποθετείται η Ανάληψη (366). Ο Χριστός παριστάνεται σε δόξα, που την κρατούν δύο αγγέλοι. Στα πλάγια της Πλατυτέρας ιστορείται η Λειτουργία των αγγέλων, που απλώνεται και

στο βόρειο και νότιο τοίχο. Χαρακτηριστική είναι η απεικόνιση της Αγίας Τριάδας (Πατήρ - Υιός και το πνεύμα - Άγιο Πνεύμα), ενώ χαμηλότερα αρχίζει η ζώνη των στηθαρίων, που περιτρέχει ένα γύρο όλο το ναό. Στην κόγχη της Πρόθεσης παριστάνεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση με τα σύμβολα του πάθους και την Παναγία και τον Ιωάννη στα πλάγια. Στη συνηθισμένη θέση τοποθετείται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας. Η ζώνη των ολόσωμων αγίων αρχίζει από τον νότιο τοίχο του ιερού με τους: Διόνυσο Αρεοπαγίτη και Γερμανό Κωνσταντινουπόλεως. Στον τρούλλο τοποθετείται ο Παντοκράτωρ με τις ουράνιες δυνάμεις και την Παναγία με τον Πρόδρομο ανάμεσά τους.

Στα σφαιρικά τρίγωνα παριστάνονται οι ευαγγελιστές στον ίδιο εικονογραφικό τύπο, όπως και στην Παναγία κάτω από το φρούριο. Στις καμάρες των κεραίων του σταυρού τοποθετούνται οι χριστολογικές σκηνές (367), στα τοξωτά τύμπανα αναπτύσσονται μεγάλα θέματα, όπως στο νότιο η Δευτέρα Παρουσία, και χαμηλότερα είναι οι ζώνες με τα στηθάρια και τους ολόσωμους αγίους. Από τη νότια καμάρα αρχίζει

✠ ΑΝΗΓΕΡΘΕ ΚΑΙ
 ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟ
 ΔΕΣΠΗΝΗΣ
 ΘΑΙΝΥΜΙΑΡ
 ΤΟΝ ΕΥΣΕΒ
 ΑΡΧΗΕΡΑΤ
 ΛΟΓΙΟΤΑΤ
 ΦΟΠΙΟΛΕΟ
 ΙΩΑΝΝΗΚ
 ΕΝΝΗΗΚ
 ΧΑΡΑΛΑΜ
 ΣΤΟΣ ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ
 ΕΡΕΒΛΟΓΗΜΕΝΗΣ
 ΟΤΟΚΥ ΚΑΙ ΑΠΗΡ
 ΔΑΒΝΗΣΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ
 ΛΑΩΝ ΧΡΕΙΑΝ ΟΝ
 ΚΑ
 ΤΗΣ ΑΠΟΤΑ
 ΤΗΚΑΙ ΑΡΤΗΣ ΚΥΡΙΩΚ
 ΕΠΙΕΤΕΣ 4 + Κ 5
 ΕΥΡΧΑΡΙΣ ΚΣ ΕΝΔΙΚΤΗΟΝ Δ
 ΑΝΑΡΑΤΕΣ ΕΣΤΕΥ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤ

365. Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγούλα) Βόνιτσας: η επιγραφή.

366. Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγούλα) Βόνιτσας: η Ανάληψη (τμήμα).

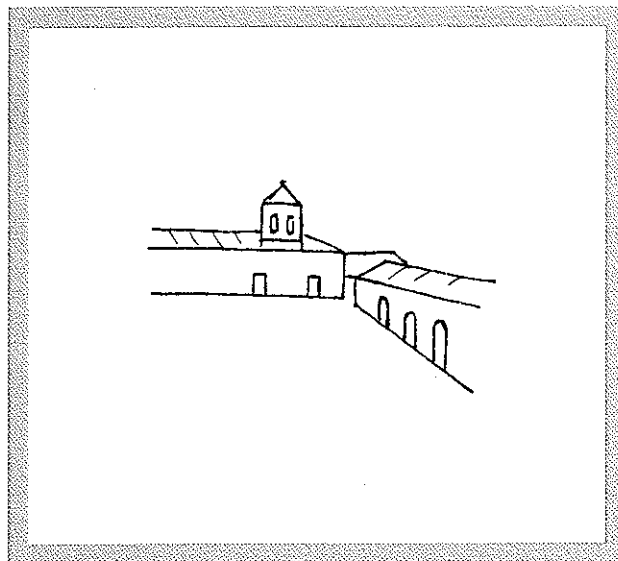
367. Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγούλα) Βόνιτσας: σκηνές από το Δωδεάορτο με τον Ακάθιστο.

η εξιστόρηση του Ακαθίστου Ύμνου και συνεχίζεται στη δυτική κεραία του σταυρού (367). Στο κλειδί της ίδιας καμάρας εικονίζεται σε κακή κατάσταση ο Χριστός ως Εμμανουήλ, δυτικότερα ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος και στη συνέχεια ο Παλαιός των Ημερών.

Γενικά υπάρχει ένα πυκνό εικονογραφικό πρόγραμμα. Όλες οι σκηνές χωρίζονται μεταξύ τους με χοντρές γραμμές. Στόχος του ζωγράφου ήταν να απεικονίσει, όσο ήταν δυνατόν, περισσότερα θέματα και πρόσωπα, τάση που παρουσιάζεται στους περισσότερους αγιογράφους του 18ου αι., που είναι συχνόνως τοιχογράφοι και ζωγράφοι φορητών εικόνων. Δείχνει επιμέλεια στην απόδοση του σχεδίου, υπομονή στις λεπτομέρειες και συντηρητισμό στα φώτα και τα χρώματα. Όλες οι σκηνές είναι μικρών διαστάσεων για μνημειακή ζωγραφική, και γι' αυτό μένει κανείς με την εντύπωση ότι πρόκειται για ζωγράφο κυρίως φορητών εικόνων ή ότι το μέγεθος αυτό του το επέβαλαν τα ανθίβολα φορητών εικόνων που είχε στη διάθεσή του. Τεχνοτροπική, τέλος, σύγκριση με τις ελάχιστες τοιχογραφίες της άλλης Παναγίας, κοντά στο φρούριο, φανερώνει την ποιοτική σχέση της ζωγραφικής και των δύο μνημείων και την εξάρτησή τους πιθανότατα από το ίδιο συνεργείο ζωγράφων.

1. Κατσαρός: Κτητορική επιγραφή, 425-427.

✠ ΑΝΗΓΕΡΘΕ ΚΑΙ
 ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟ
 ΔΕΣΠΗΝΗΣ
 ΘΑΙΝΥΜΙΑΡ
 ΤΟΝ ΕΥΣΕΒ
 ΑΡΧΗΕΡΑΤ
 ΛΟΓΙΟΤΑΤ
 ΦΟΠΙΟΛΕΟ
 ΙΩΑΝΝΗΚ
 ΕΝΝΗΗΚ
 ΧΑΡΑΛΑΜ
 ΣΤΟΣ ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ
 ΕΡΕΒΛΟΓΗΜΕΝΗΣ
 ΟΤΟΚΥ ΚΑΙ ΑΠΗΡ
 ΔΑΒΝΗΣΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ
 ΛΑΩΝ ΧΡΕΙΑΝ ΟΝ
 ΚΑ
 ΤΗΣ ΑΠΟΤΑ
 ΤΗΚΑΙ ΑΡΤΗΣ ΚΥΡΙΩΚ
 ΕΠΙΕΤΕΣ 4 + Κ 5
 ΕΥΡΧΑΡΙΣ ΚΣ ΕΝΔΙΚΤΗΟΝ Δ
 ΑΝΑΡΑΤΕΣ ΕΣΤΕΥ ΚΑΙ Ο ΑΝΑΓΝΩΣΤ

ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΑΙΡΟΥ

Νοτιοδυτικά της Παλαίρου (= Ζαβέρδας), στα ριζά της δυτικής οροσειράς των Ακαρνανικών που είναι γνωστή με το όνομα Σέρεκας, βρίσκεται σε περιβλεπτή θέση, από το 1752, μονή Αγίου Δημητρίου (368).

368. Άγιος Δημήτριος Παλαίρου (Ζαβέρδας).

Το καθολικό κατέχει τη νότια πλευρά του μοναστηριού, ενώ η παλαιότερη σειρά των κελιών είναι στη δυτική πλευρά χτισμένη το Φεβρουάριο του 1814 σύμφωνα με εντοιχισμένη εξωτερική επιγραφή. Τα άλλα κελιά, στην ανατολική βαθμιδωτή πλευρά και στη βόρεια, όπου και η είσοδος, είναι νεότερες απλές λιθόχτιστες κατασκευές.

Το καθολικό είναι μονόχωρη λιθόχτιστη βασιλική με ημικυκλική αψίδα και δίρριχτη κεραμιδωτή στέγη. Στη μέση της βόρειας πλευράς υψώνεται δίλοβο αετωματικό καμπαναριό. Εσωτερικά οι μακριές πλευρές έχουν στη σειρά από δύο εφαπτόμενα τόξα, που με τη βοήθεια τριών άλλων εγκαρσίων δημιουργούν ημιθόλια.

Ο ναός είναι κατάγραφος, διακοσμημένος από καλό καλλιτέχνη, αλλά η σημερινή κατάσταση των τοιχογραφιών από την υγρασία και την αιθάλη δυσχεραίνει οποιαδήποτε μελέτη. Στο ιερό μόλις διακρίνεται στην κόγχη η Πλατυτέρα, και στη νότια πλευρά σκηνές αδιάγνωστες και δυσδιάκριτοι άγιοι. Στο λιθόχτιστο τέμπλο βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση αριστερά η ένθρονη Θεοτόκος στον τύπο της Οδηγήτριας, ανάμεσα σε τέσσερις προφήτες, που ζωγραφίζονται στις άκρες, και δεξιά ο ένθρονος Χριστός σε ο-

λοστόλιστο θρόνο ανάμεσα στα τέσσερα σύμβολα των Ευαγγελιστών. Κροτεί στο αριστερό ανοιχτό ευαγγέλιο και με το δεξιό ευλογεί φορώντας διάλιθο στέμμα στο κεφάλι. Είναι ο Βασιλεύς των Βασιλέων. Νότια από το δεξιό παραπόρτι εικονίζεται ολόσωμος ο αρχάγγελος Γαβριήλ. Σε δεύτερη ζώνη στο τέμπλο ζωγραφίζονται δύο ακόμη παραστάσεις. Κάτω από τη Θεοτόκο ολόσωμοι και μετωπικοί οι άγιοι Νικόλαος, Αθανάσιος και Σπυρίδων. Τα ενδύματά τους στολίζονται με βαριά διακόσμηση και στον καστανέρυθρο προπλασμό των γυνών μερών και κυρίως του προσώπου ανοίγονται φώτα με λεπτές, μικρές λευκές γραμμές. Κάτω από τον Χριστό ζωγραφίζονται οι Τρεις Ιεράρχες (Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος), που παρουσιάζουν την ίδια διακόσμηση στα ενδύματα και την ίδια τεχνική φωτισμού με τις άλλες εικόνες. Στο επιστύλιο του τέμπλου εικονίζεται σε μετάλλιο ο Χριστός ανάμεσα σε δύο ομάδες αποστόλων (έξι αριστερά και έξι δεξιά), επίσης σε μέταλλα. Οι περισσότεροι κρατούν ειλητάρια, ενώ ο Πέτρος, ο Παύλος και οι Ευαγγελιστές ευαγγέλια. Κάτω από τα αποστολικά, σε λίθινο κοσμήτη, γράφεται μεγαλογράμματη επιγραφή που, όπως υποθέτουμε, αναφέρεται στην κατασκευή και τη διακόσμηση του ναού: ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ. ΕΤΟΥΣ 1752¹.

Η ζωγραφική στο ανατολικό ημιθόλιο της οροφής έχει εντελώς εξαλειφθεί, ενώ στο δυτικό διακρίνονται τρεις κύκλοι: α) κεντρικό μέταλλο με ένθρονη τη Βρεφοκρατούσα Θεοτόκο, β) ζώνη με στηθάρια όπου εικονίζονται δώδεκα προφήτες, και γ) ζώνη με δώδεκα σκηνές από τον Κύκλο της Παναγίας.

Στη νότια πλευρά του κύριου ναού, στο τύμπανο του μεγάλου εντοιχισμένου τόξου, συνεχίζεται σε τρεις επάλληλες ζώνες το εικονογραφικό πρόγραμμα. Η πάνω ζώνη και στις δύο πλευρές παρουσιάζει μεγάλη φθορά και είναι αδύνατη η αναγνώριση των θεμάτων. Εκείνη όμως που παρουσιάζει μέγιστο ενδιαφέρον είναι η δεύτερη ζώνη, όπου σε οχτώ σκηνές εικονίζεται ο κύκλος της ζωής του αγίου Δημητρίου. Η εικονογράφηση αρχίζει από τη νότια πλευρά και ακριβώς μετά την τοιχογραφία του ένθρονου τιμώμενου αγίου. Δυστυχώς η πρώτη από τις τέσσερις σκηνές είναι σήμερα αδιάγνωστη. Οι άλλες τρεις είναι: ο άγιος Δημήτριος στο δικαστήριο μπροστά στον ένθρονο Μαξιμιανό, ο άγιος οδηγείται στη φυλακή και ο άγιος μέσα από τα κάγκελα της φυλακής του ευλογεί το Νέστορα. Στη βόρεια πλευρά και από τα δυτικά προς τα ανατολικά η πέμπτη σκηνή και επίσης αδιάγνωστη (ίσως μονομαχία Νέστορα και Λυαίου) και οι υπόλοιπες τρεις παρουσιάζουν: το μαρτύριο, τον ενταφιασμό και την Κοίμηση του αγίου. Στην τρίτη ζώνη εικονογραφούνται ολόσωμοι άγιοι. Διακρίνονται στη νότια πλευρά οι Κοσμάς και Δαμιανός και στη βόρεια ο άγιος Χριστόφορος με το Χριστό στον ώμο και ο άγιος Παντε-

λεήμων.

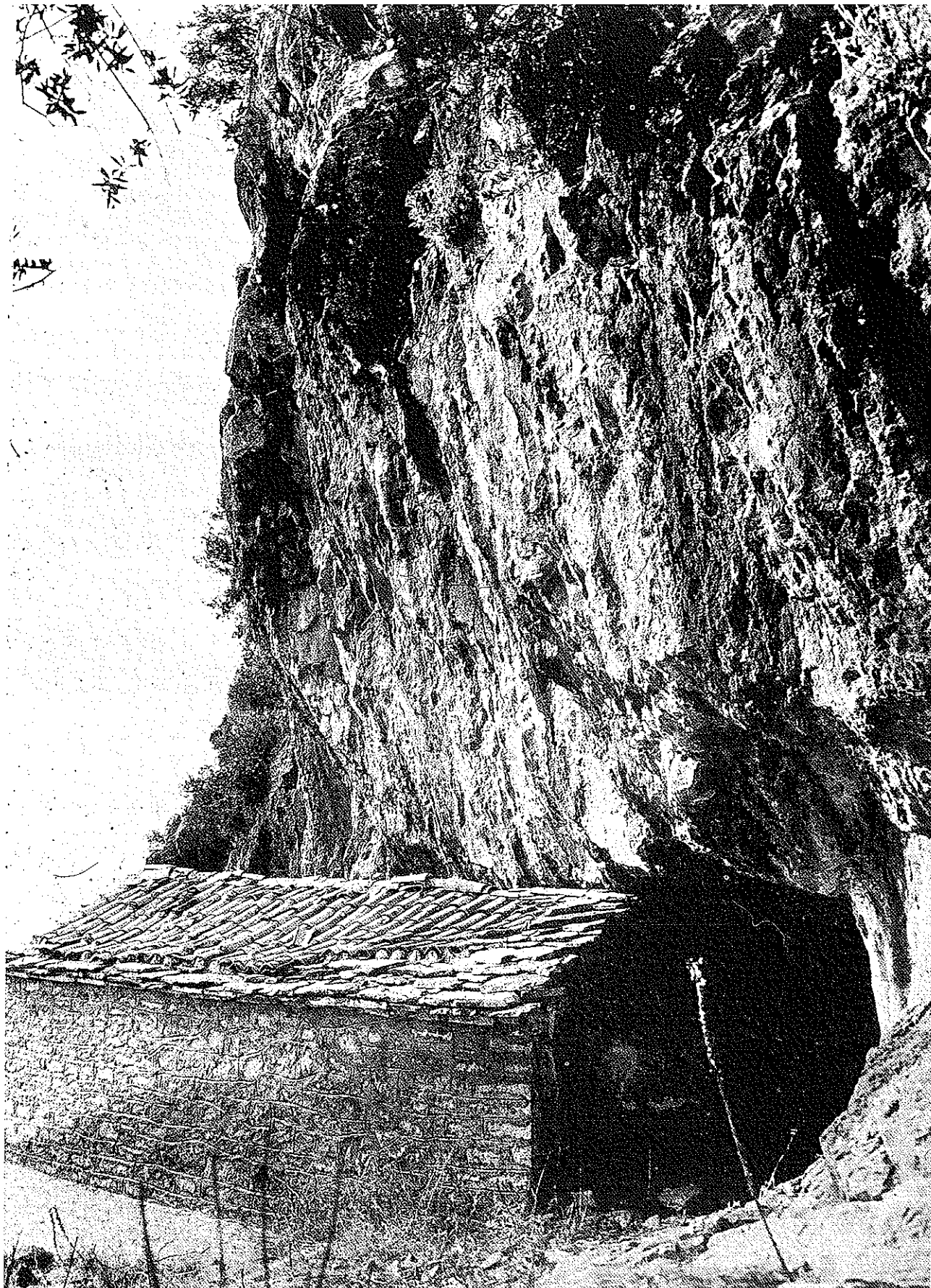
Το μοναστήρι διαθέτει πλήθος χρυσών και αργυρών αφιερωμάτων που φανερώνει ότι ένα διάστημα (δεύτερο μισό 18ου αι. και πρώτο μισό 19ου) αποτέλεσε σημαντικό λατρευτικό κέντρο της περιοχής. Την ίδια εποχή πρέπει να είχε και αξιόλογη βιβλιοθήκη, αφού, όπως είναι γνωστό, είχε στην κατοχή του και μικρογραφημένο χρησμολογικό κώδικα που δώρησε ο λευκαδίτης ηγούμενός του Ιάκωβος Γαζής στον συμπατριώτη του λόγιο γιατρό Πέτρο Στεφανίτζη, κι αυτός τον εξέδωσε το 1838 στην Αθήνα².

1. Σωφρ. Παπακυριακού, Άγιος Δημήτριος Ζαβέρδας, ΠΟΚ 11 (1930), 87.
2. Κ.Σ. Κώνστας, Άγιος Δημήτριος Ζαβέρδας, ΑΕΕ, 1, 102.

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΤΑΝΟΥ

Ανατολικά της λίμνης Αμβρακίας, απέναντι από τη Στάνου, βρίσκεται σκαρφαλωμένος στην απότομη πλαγιά ο ναΐσκος της Αγίας Παρασκευής (369). Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα και δίρριχτη στέγη, του οποίου το ανατολικό τμήμα φτάνει ως το άνοιγμα της σπηλιάς, που σχηματίζει ο απόκρημνος βράχος. Στη δεκαετία του '70 ο ναΐσκος ξαναχτίστηκε στη νότια και στη δυτική πλευρά, και έγιναν μερικές επισκευές στη χαμηλή αψίδα και στο βόρειο τοίχο. Ο τελευταίος καλύπτεται εσωτερικά από παχύ στρώμα ασβέστη και ο επισκέπτης μένει ανυποψίαστος για τα τμήματα των τοιχογραφιών που διασώζονται κάτω απ' αυτό, και ιδιαίτερα στον βόρειο τοίχο του ιερού.

370. Αγία Παρασκευή Στάνου: Χριστός Παντοκράτωρ.

Τοιχογραφίες: 1. Πέτρος Αλεξανδρείας (136). Σώζεται το επάνω μέρος της μορφής του Πέτρου από τη σκηνή του οράματος. Ο πατριάρχης στα χέρια του κρατεί ανοιχτό ειλητήριο με το γνωστό ερώτημα: ΤΙΣ ΟΥΥ / ΤΟΝ Χ/ΗΤΟΝ/Α ΟΩ/ΤΕΡ ΔΙΗΛΑΙ. Χαρακτηριστικές είναι οι έντονες φωτοσκιάσεις του προσώπου. Σε βαθύ καστανόχρωμο προπλάσμο απλώνονται λευκές πυκνές γραμμές προς μία κατεύθυνση, δίνοντας έτσι το σχήμα στα μαλλιά, στα μάγουλα, στο μέτωπο, στη μύτη και στα γένεια. Με πολλή άνεση και ελευθερία ο ζωγράφος πλάθει μία προσωπογραφία ζωηρή και ιδιαίτερα εκφραστική.

2. Ο Χριστός - Παντοκράτωρ (370). Διακρίνεται το μισό σχεδόν πρόσωπο με το φωτοστέφανο και τμήμα του λαιμού και του αριστερού ώμου. Στον φωτοστέφανο σημειώνεται: (Ο Ω)Ν. Τα μαύρα μαλλιά του πέφτουν στον αριστερό ώμο, όπως γενικά στο Χριστό - Παντοκράτορα της παλαιολόγειας εποχής¹. Στο πρόσωπο ξανά η ίδια τεχνική του φωτισμού όπως και στον Πέτρο.

3. Στρατιώτες από την Ανάσταση (137). Κεφάλια πολλών κοιμισμένων και ανέκφραστων στρατιωτών με κωνικές περικεφαλίες, ασπίδες και όρθια δόρατα². Τονίζεται η προοπτική απόδοση με τρόπο ώστε να δημιουργείται η αίσθηση του πλήθους.

Χρονολόγηση: Τα σωζόμενα μικρά τμήματα αποκαλύπτουν δόκιμο ζωγράφο. Τα αδρά περιγράμματα των μορφών, το δυνατό πλάσιμο των προσώπων, τα κράνη των στρατιωτών, η ποικιλία στην έκφραση, η μορφή του Παντοκράτορα και η τεχνική του φωτισμού οδηγούν στον 16ο αιώνα και φανερώνουν έργο με ποιότητα και εκλεπτυσμένο ύφος.

Βιβλιογραφία

Παλιούρας, Θεώρηση της ζωγραφικής, 124.

1. Αθαν. Δ. Παλιούρας, Η εικονογράφηση του τρούλλου του Αγ. Γεωργίου Βενετίας, «Θησαυρίσματα» 8 (1971) 67.
2. Λίβα, Ντίλιου, πίν. 36.

ΚΟΙΜΗΣΗ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΑΣ

Στο ερειπωμένο και έρημο σήμερα χωριό της Αμβρακιάς¹ σώζεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (371), που, σύμφωνα με τη σκαλιστή επιγραφή στο υπέρθυρο της δυτικής εισόδου χτίστηκε το 1680².

Πρόκειται για μονόχωρη αίθουσα με τρεις κόγχες στην ανατολική πλευρά, από τις οποίες η κεντρική έχει ανατολικά με τη μορφή ημικυκλικής αψίδας. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες, που τελευταία ασβεστοχρίστηκαν. Η στέγη είναι δίρριχτη και η βόρεια πλευρά προεκτείνεται περισσότερο, γιατί καλύπτει τη στοά με την πεσοστοιχία που είναι χτισμένη εκεί. Ο ναός ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες της ίδιας εποχής (1680), αλλά με τη συνεχή ασβεστοχρήση οι περισσότερες τοιχογραφίες καταστράφηκαν ή καλύφθηκαν. Τα λίγα όμως δείγματα που σώζονται είναι αρκετά να μας δείξουν αν πρόκειται για έναν από τους δοκιμότερους ζωγράφους του 17ου αιώνα στην περιοχή. Η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας με το Χριστό ως τη μέση που ευλογεί και με τα δύο χέρια στο τεταρτο-

371. Κοίμηση Θεοτόκου Αμβρακιάς.

σφαίριο της κόγχης (142), ο Χριστός μόνος, στην Άκρα Ταπεινώση (372) και ο φτερωτός Ιησούς Χριστός ως ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος (373) στην κόγχη του διακονικού, φανερώνουν την εκφραστική δύναμη του ζωγράφου. Η άνετη και κομψή γραμμή, τα ισχυρά περιγράμματα, η τεχνική του σκιοφωτισμού, το πλάσιμο του προσώπου και οι λεπτοί χρωματικοί τόνοι δείχνουν με πόση επιτηδειότητα ο καλλιτέχνης προσαρμόσε θέ-

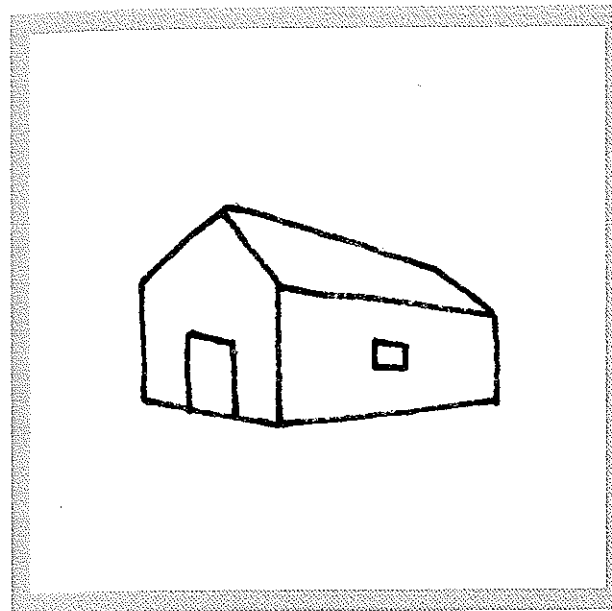
ματα, που παρέλαβε από τις φορητές εικόνες, στη μνημειακή ζωγραφική.

1. Για την καταστροφή και την ερήμωση του μεγάλου αυτού χωριού από τους Τουρκαλβανούς κατά την επανάσταση του 1821 και τα ερειπωμένα αρχοντικά του βλ. ΑΕΕ, 1, 366-369.
2. Βλ. και ΠΟΚ, 4 (1929) 30.

372. Κοίμηση Θεοτόκου Αμβρακιάς:
η Άκρα Ταπεινώση.

373. Κοίμηση Θεοτόκου Αμβρακιάς:
ο Χριστός ως Μεγάλης Βουλής Άγγελος.

ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΣΤΑΝΟΥ

Στο παλιό χωριό, που βρίσκεται πάνω από το καινούργιο, διατηρείται σε καλή κατάσταση η εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Σε πλάτωμα της πλαγιάς, στο κέντρο περιμαντρωμένου περιβόλου, υψώνεται ο μονόχωρος ναός με ημικυκλική αψίδα ανατολικά και εγκάρσια αίθουσα δυτικά, που προεκτείνεται

374. Μεταμόρφωση Στάνου:
ο Χριστός της Πλατυτέρας.

πέρα από τη βόρεια πλευρά. Ο ναός διαθέτει τρεις εισόδους, μία από κάθε πλευρά. Η βόρεια και η νότια είναι τοξωτές με μονόλιθα σκαλιστά περιθυρώματα. Στο υπέρθυρο της βόρειας σκαλίζεται επιγραφή με τη χρονολογία και με τα ονόματα του πρωτομάστορα και του κτήτορα:

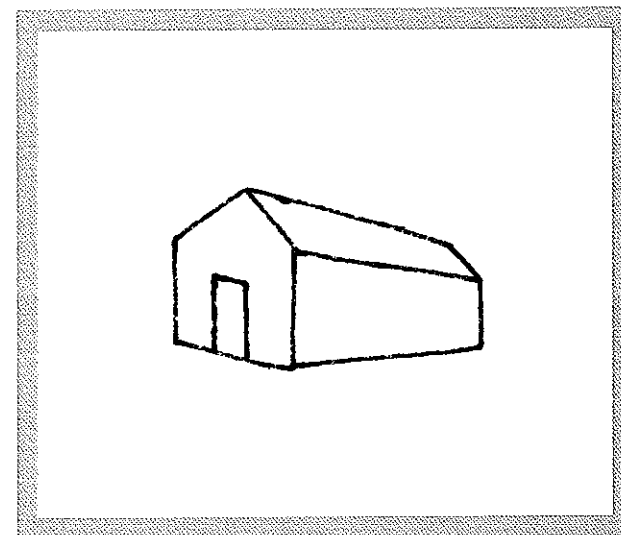
ΑΨΞΔ'
ΜΑΣΤ/ΡΟ ΧΡΙΣΤ/Ο ΑΠΟ ΒΙΘ/Ι ΚΟΥΚΙ
ΓΕΡΟΠΑΝΑΓΙΟΤΙΣ ΒΡΕΤΟΣ ΧΤΙΤΟΡΑΣ
1764

Στο περιθύρωμα της νότιας εισόδου σκαλίζεται δεύτερη επιγραφή:

ΜΕΤΑΜΟΡΦΟΣΙ ΤΟΥ ΣΟΤΙΡΟΣ ΓΕΡΟ
ΠΑΝΑΓΙΟΤΙΣ ΒΡΕΤΟΣ ΚΤΙΤΟΡΑΣ

Το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με λιθόχτιστο τέμπλο. Το δάπεδο είναι στρωμένο με ασπροκόκκινες πλάκες και στο κέντρο στολίζεται με ομφάλιο.

Σώζονται ελάχιστα τμήματα από τη διακόσμηση: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης από την Πλατυτέρα διατηρείται ο Χριστός σε μετάλλιο που ευλογεί και με τα δυό χέρια (374). Στην κόγχη της Πρόθεσης παριστάνεται ο Χριστός στην Άκρα Ταπεινώση και σε μικρότερη κλίμακα στα πλάγια η Παναγία και ο Ιωάννης. Στην κόγχη, που ανοίγεται στο βόρειο τοίχο του ιερού, ζωγραφίζεται ολόσωμος ο «Άγιος Αχίλλειος Λαρίσης» κρατώντας το ευαγγέλιο. Οι τοιχογραφίες πρέπει να είναι σύγχρονες με το χτίσιμο του ναού.

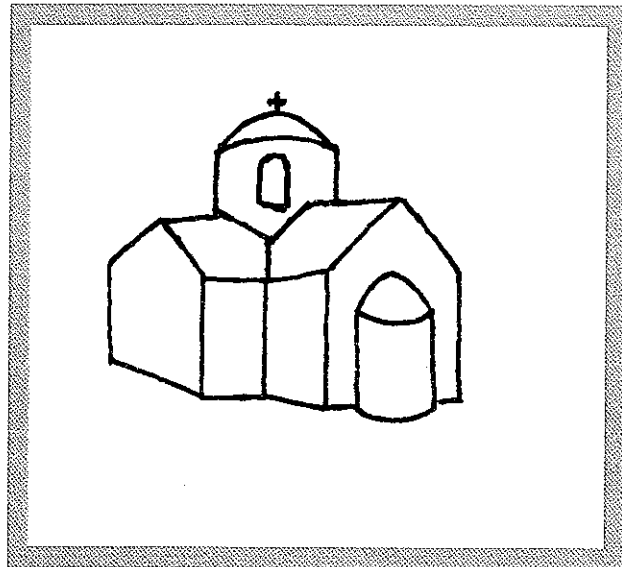

ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΝΟΥ

Κοντά στη Μεταμόρφωση βρίσκεται ο Άγιος Γεώργιος. Πρόκειται για μονόχωρη αίθουσα με ημικυκλική αψίδα, ανατολικά. Η στέγη είναι δίρριχτη και καταλήγει ανατολικά και δυτικά σε μισό κεντρί. Το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με λιθόχτιστο τέμπλο. Στο δάπεδο διατηρείται η επιμελημένη πλακόστρωση και μπροστά από το τέμπλο διαμορφώνεται περίτεχνο ομ-

φάλιο με δύο λίθινες μόνιμες βάσεις για κηροπήγια στα πλάγια.

Είναι τοιχογραφημένη μόνο η κόγχη του ιερού. Στο τεταρτοσφαίριο η Πλατυτέρα με το Χριστό που ευλογεί και με τα δύο χέρια και κάτω τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες από τους οποίους διακρίνεται ο Βασίλειος και ο Χρυσόστομος. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά μας οδηγούν στο ζωγράφο της γειτονικής Μεταμόρφωσης, που πρέπει να εργάστηκε εδώ την ίδια εποχή (τρίτο τέταρτο 18ου αι.).

ΑΓΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΣΑΡΔΙΝΙΝΩΝ

Βόρεια του δρόμου Σαρδινίων - Βαρετάδας, ανάμεσα σε λοφίσκους, βρίσκεται η Μονή Αγίας Παρασκευής. Στο κέντρο περιμαντρωμένης αυλής υψώνεται το καθολικό (375), ενώ στη δυτική πλευρά διατηρείται διώροφο συγκρότημα λιθόχτιστων κελλιών με ξυλοδεσιές και εξώστες (376). Στις υπόλοιπες πλευρές τα κελλιά είναι ερειπωμένα. Ο ναός είναι σταυροειδής με οκτάπλευρο τρούλλο, που σε κάθε πλευρά του ανοίγεται από ένα μονόλοβο τοξωτό παράθυρο. Στη δυτική πλευρά του τρούλλου σώζεται σκυφίο με κυανόχρωμη διακόσμηση. Οι πλακοσκέπαστες στέγες εξωτερικά είναι δίρριχτες και αετωματικές, ενώ εσωτερικά οι κεραίες του σταυρού είναι καμαροσκεπείς. Η τοιχοδομία γίνεται με ντόπιες γκρίζες ασβεστόπετρες ελαφρά επεξεργασμένες, που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις και δένονται με ελάχιστο κονίαμα. Την ημικυκλική αψίδα κοσμούν πέντε αβαθή τόξα και το γείσο του λοφίου περιτρέχουν δύο διακοσμητικές ταινίες, μία οδοντωτή και δεύτερη με επαναλαμβανόμενο μισό ρόμβο. Ο νάρθηκας, που αποτελεί προέκταση της δυτικής πλευράς του κύριου ναού, είναι μεταγενέστερος κατά πενήντα τουλάχιστον χρόνια. Πρέπει να είναι σύγχρονος προς την τοιχογράφησή του, που σύμφωνα με την επιγραφή, έγινε το 1746. Ο κύριος ναός πρέπει να κατασκευάστηκε γύρω στο 1700,

εποχή στην οποία τοποθετούνται και οι τοιχογραφίες του. Δυστυχώς η υπέρθυρη επιγραφή στη δυτική πλευρά του κύριου ναού, που ήταν γραμμένη σε ανοιχτό ειλητάριο, έχει εντελώς σβηστεί. Δύο ξυλόγλυπτα κηροπήγια (164) έχουν σήμερα μεταφερθεί στο ναό του χωριού.

Τοιχογραφίες: Ο ναός παρουσιάζει ένα παραφορτωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα σε πέντε ζώνες που περιτρέχουν όλες τις πλευρές.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η ένθρονη Θεοτόκος με το Χριστό στα γόνατά της εικονίζεται ανάμεσα σε δύο ολόσωμους αγγέλους που την προσκυνούν. Κάτω ολόσωμοι οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Αθανάσιος, Χρυσόστομος, Βασίλειος και Γρηγόριος ο Θεολόγος. Ανάμεσά τους ο Μελισμός. Η απεικόνιση των ιεραρχών συνεχίζεται στο βόρειο και νότιο τοίχο του ιερού. Χαμηλά στην κόγχη ρομβόσχημη διακόσμηση. Στην καμάρα μπροστά από την κόγχη εικονογραφείται προσωποποιημένη η Αγία Τριάδα, Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα. Στο μέτωπο της κόγχης ζωγραφίζεται η Πεντηκοστή και πιο πάνω η Ανάληψη. Στα πλαϊνά από την Ανάληψη τρίγωνα εικονίζεται ο Χριστός, που υποδέχεται τους αγγέλους καθώς προσέρχονται σε ομάδες από τη βόρεια και τη νότια πλευρά για τη λειτουργία τους. Σε δεύτερη επάλληλη ζώνη τοιχογραφείται η Λειτουργία των Αποστόλων. Σε τρίτη ζώνη από τα βόρεια προς τα νότια η Θεραπεία των δαιμονισμένων, η Παραβολή του ασώτου στις γνωστές σκηνές, και η Φιλοξενία του Αβραάμ. Πιο κάτω ζώνη με στηθάρια αγίων. Πάνω από την Παραβολή του ασώτου η Ισση του τυφλού και πάνω από τη Φιλοξενία του Αβραάμ ο διάλογος της Σαμαρείτιδας με το Χριστό. Στους συνηθισμένους χώρους ο πρωτομάρτυρας Στέφανος και Ρωμανός ο Μελωδός. Στην κόγχη της Πρόθεσης εικονογραφείται ο χαρακτηριστικός στίχος του Ακαθίστου: ΑΝΩ ΣΕ ΕΝ ΘΡΟΝΩ, ΚΑΙ ΚΑΤΩ ΕΝ ΤΑΦΩ: πάνω, ο Χριστός ένθρονος ανάμεσα σε ολόσωμους σεβίζοντες αγγέλους και κάτω ο ίδιος στον τάφο με δύο αγγέλους στα πλάγια. Στην αντίστοιχη κόγχη του Διακονικού εικονογραφούνται οι τρεις παίδες στην κάμινω.

Το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με απλό ξυλόγλυπτο τέμπλο.

Κύριος ναός: Στον τρούλλο εικονίζεται ο Παντοκράτορ και στο τύμπανο οι ουράνιες δυνάμεις και ολόσωμοι προφήτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα οι τέσσερις Ευαγγελιστές. Στις καμάρες των κεραιών του σταυρού ιστορούνται σκηνές από το Δωδεκάροτο, τη διδασκαλία και τα θαύματα του Χριστού. Πλαισιώνουν στη βόρεια κεραία το Χριστό ως Μεγάλης Βουλής άγγελο (377), νέο, φτερωτό, αγένειο που ευλογεί με το δεξιό και κρατεί με το αριστερό ειλητάριο με την επιγραφή: «ΕΓΩ ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΣ (Υ)ΠΑ(ΡΧΩ)», και στη νότια αντίστοιχα τον Παλιό των Ημερών. Και οι δύο προσωπογραφίες του Χριστού εικονίζονται μέσα σε μετάλλιο - δόξα, που είναι διακοσμημένη με ρομβοειδείς

375. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: το καθολικό από ΝΔ.

376. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: κελλιά στη δυτική πλευρά.

377. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: ο Χριστός ως Μεγάλης Βουλής Άγγελος.

ταινίες. Τη δόξα κρατούν δύο άγγελοι και την πλαισιώνουν Χερουβείμ και Σεραφείμ.

Στην κλειδα της δυτικής καμάρας, μέσα σε κληματίδες με σταφύλια, ζωγραφίζονται χωριστά από ανατολικά προς τα δυτικά οι μορφές του Μελχισεδέκ, του Ιώβ, που φορεί στέμμα και βασιλική στολή, και του Νώε (378).

Σε δεύτερη ζώνη ιστορούνται παραβολές του Χριστού και μαρτύρια αγίων με χαρακτηριστικές επιγραφές.

Σε τρίτη ζώνη ιστορούνται οι 24 οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου. Χαμηλότερα σε τέταρτη ζώνη εικονίζονται 60 μάρτυρες, άγιοι και ασκητές σε στηθάρια και σε τελευταία ζώνη 50 ολόσωμοι άγιοι και αγίες κοσμούν όλες τις πλευρές του ναού. Στο κάτω μέρος υπάρχει ταινία με ρομβοειδή διακόσμηση. Στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου ζωγραφίζεται ο άγιος Σισώνης μπροστά στη σαρκοφάγο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Ο ζωγράφος παραθέτει στην παράσταση το κείμενο με τα μελαγχολικά λόγια που είπε ο ασκητής για το μεγάλο νεκρό και το θάνατο. Στο εσωράχιο της ίδιας εισόδου εικονίζονται ο Ιωακείμ και η Άννα.

Στο δυτικό τοίχο η μεγάλη παράσταση της Κοίμη-

σης και πιο πάνω η Σταύρωση του Χριστού. Στη δυτική είσοδο του κύριου ναού εικονίζεται ολόσωμος στη βόρεια παραστάδα, ο άγιος Βάρβαρος, αλυσοδεμένος και με σταυρωμένα τα χέρια (114).

Μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης ζώνης παρεμβάλλεται λίθινος κοσμήτης, που περιτρέπει εσωτερικά ολόκληρο το ναό. Ο ζωγράφος τον διακόσμησε με φυλλώματα και με κεφαλαία γράμματα έγραψε γύρω - γύρω επιγραφή, από την οποία διαβάζουμε το μεγαλύτερο μέρος: ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΕΗ ΕΚΤΙΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ.

Νάρθηκας: Στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα ιστορείται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας με όλες τις χαρακτηριστικές σκηνές. Στον ίδιο τοίχο και κάτω από τυφλό τόξο με την προσωπογραφία της αγίας Παρασκευής σημειώνεται η υπέρθυρη επιγραφή την οποία δημοσίευσε παλαιότερα ο Παπακυριακού¹.

+ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΠΑΠΑ ΚΥΡ ΧΡΗΣΤΟ ΦΟΡΟΥ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ. ΕΤΕΙ 1746 ΙΟΥΝΙΟΥ 20

378. Αγία Παρασκευή Σαρδινίων: Προφήτες και σκηνές από το Δωδεκάορτο.

επιμερεύοντος ο παπά - κυρ Ιάκωβος.

Αριστερά και δεξιά της πόρτας η παράσταση της Δέησης. Εικονίζεται αριστερά η Παναγία και δεξιά ο Χριστός. Δίπλα στην Παναγία σε δέηση ιστορείται η αγία Παρασκευή και δίπλα στο Χριστό ο Πρόδρομος. Στον κύριο ναό όλες οι σκηνές χωρίζονται με χοντρές γραμμές. Οι τοιχογραφίες πρέπει να χρονολογηθούν στα τέλη του 17ου αιώνα. Προέρχονται από ευσυνείδητο τεχνίτη που ήξερε να οργανώνει στο χώρο ένα εικονογραφικό πρόγραμμα με βάση αξιόλογα παλαιότερα πρότυπα.

Ενθυμήσεις: Αξίζει για την ιστορία να ξαναμεταγράψουμε εδώ δύο από τις έξι ιδιόχειρες σημειώσεις των αρματολών και κλεφτών της περιοχής Βάλτου, που όλες είναι γραμμένες στο βόρειο τοίχο της εισόδου από το νάρθηκα στον κύριο ναό, γύρω από την τοιχογραφία με τον άγιο Βάρβαρο². Είναι ενθυμήσεις που αναφέρονται στις σχέσεις των αρματολών με τα αρματολίκια τους ή στους σκοτωμούς των Τούρκων: Η πρώτη αναφέρεται στον καπετάν Στάθη. Ίσως έχει σχέση με τον καπετάν Στάθη ή Σταθά, τον πασίγνωστο κλέφτη, που το 1700 έχτισε το μοναστήρι του Αγίου Θωμά στον Εμπεσό.

«Έτους 1760 κάνω θύμισι εγώ ο Χριστος Αρκουμάνης το γγίρό όπου επιάσαμε αγάπη με τον καπετάν Στάθη και το κάνω να θυμίζετε εις πάντας τους ηόνας και οπιος το διαβάσει ας εχη την ευχήν και της αγίας Παρασκευής και να με συγχωρή και εμένα τον αμαρτωλό. Τέλος και τω θεώ δόξα και του μοναστήρι».

Η δεύτερη είναι θύμηση συμφιλωτική: «Έτος 1777 μαρτίου 20 θύμισιν όπου ανταμώνθη ο Δημήτρης με το Χρηστο και με το Γεώργη του Δημητράκη εις τα Σαρδίνια και παγαπηθήκανε πίσω να εχουν το αρματολίκι και να δώκη τους σκλάβους οπίσω». Οι άλλες «ενθυμήσεις» έχουν χρονολογίες 1751, 1790, 1792 και 1815.

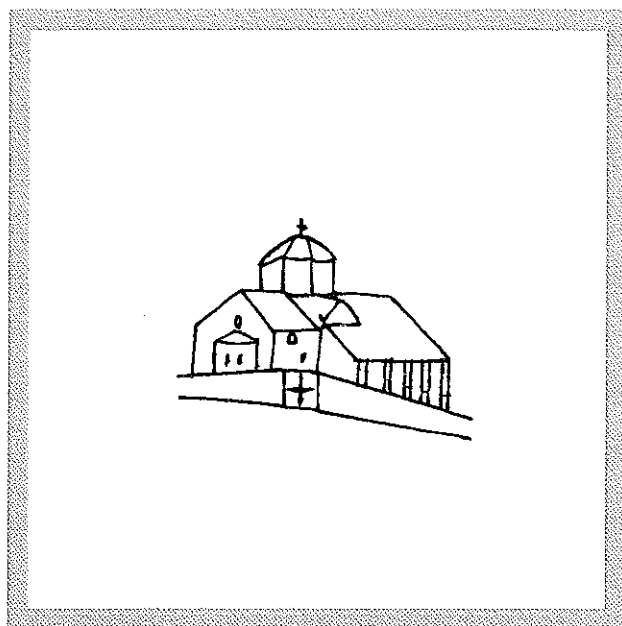
Βιβλιογραφία

Ισ. Κακούρης, Μονή Αγίας Παρασκευής, ΑΔ, 30 (1975) Χρον. 178.

Αρχ. Σωφρ. Παπακυριακού, Ιδιόχειροι σημειώσεις αρματολών και κλεφτών, ΔΙΕΕ, 9 (1926) 590-92.

1. Παπακυριακού, ο.π., 590.

2. Ίδιος, 591.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΑΡΕΤΑΔΑΣ

Μισή ώρα νοτιοδυτικά του χωριού Βαρετάδα προβάλλει στην πλαγιά πυκνού δάσους το μοναστήρι της Παναγίας, που είναι αφιερωμένο στην Κοίμησή της (379). Το καθολικό ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου σταυρεπίστεγου ναού με οκτάπλευρο τρούλλο.

Η πλακοσκέπαστη στέγη εξωτερικά είναι δίριχτη και η εγκάρσια κεραία καταλήγει σε αετώματα. Στο βόρειο αέτωμα είναι σκαλισμένη σε εντοιχισμένη πέτρα η χρονολογία κατασκευής του ναού + 1783. Από την εγκάρσια κεραία και προς τα δυτικά, στη βόρεια πλευρά του καθολικού, δημιουργείται στοά. Η στέγη της συνεχίζει την κλίση της βόρειας στέγης του ναού. Στην ημικυκλική αψίδα ανοίγονται πέντε αβαθή διακοσμητικά τόξα. Εσωτερικά το ιερό χωρίζεται από τον κύριο ναό με ξυλόγλυπτο τέμπλο, και δυτικά διαμορφώνεται ο εξωνάρθηκας. Στην κάθε μακριά πλευρά ανοίγονται πλατιά τόξα, τέσσερα στη σειρά, δηλαδή ένα στο ιερό, δύο στον κύριο ναό και ένα στον εξωνάρθηκα. Ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερα τόξα που πατούν στη γη, δύο στα πλάγια και δύο ανατολικά και δυτικά του κύριου ναού.

Το καθολικό είναι περιτειχισμένο, και στη βορειο-δυτική πλευρά σώζεται διώροφο κτίσμα με κελλιά. Η μικρή αυλή και η έλλειψη πολλών κελλιών και άλλων χώρων φανερώνει πως το μοναστήρι είχε πάντοτε λίγους μοναχούς, δύο - τρεις, όπως άλλωστε τα περισσότερα μοναστήρια της περιοχής.

500 μέτρα νότια του μοναστηριού, μέσα στο δάσος, σώζεται η βρύση του. Είναι ανακαινισμένη το 1974 και δεν μπορούμε να μαντέψουμε το αρχικό της σχήμα. Στη μαρμάρινη καινούργια επιγραφή διαβάζουμε αφιερωματικό ιαμβικό δίστιχο με κεφαλαία γράμματα, που πρέπει να αντιγράφηκε από την παλαιά βρύση:

ΧΑΝΔΟΝ Ω ΞΕΝΕ ΠΙΝΕ ΥΔΩΡ
ΕΥΧΑΣ Δ' ΥΠΕΡ ΚΤΗΤΟΡΩΝ ΠΕΜΠΕ
και σε εντοιχισμένες πέτρες τα χαράγματα:
ΘΕΡΑΠΕΥΟΥΣΑ....., ΔΙ ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΥ ΙΕΡΕΩΣ
ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗ....., ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΣΠ....
ΕΤΟΣ 1900.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα: Ο ναός είναι κατάγραφος με απλοϊκές τοιχογραφίες. Υπάρχει οργανωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα και εικονογραφούνται ακόμνη και σπάνιοι άγιοι, όπως από τους 40 μάρτυρες της Σεβαστείας ο Σμάραγδος, ο Κλάδος, (= Κλαύδιος) και ο Λυσίμαχος, από τους Μακκαβαίους ο Ορίας (= Γουρίας) κ.α. Κοσμείται επίσης με τοιχογραφίες και η στοά της βόρειας πλευράς.

Οι τοιχογραφίες του ναού είναι του 1800, όπως αναφέρει υπέρθυρη επιγραφή στη δυτική πλευρά. Όλες όμως οι τοιχογραφίες είναι επιζωγραφισμένες, με εξαίρεση αυτές της βόρειας στοάς. Οι τελευταίες φαίνονται καλύτερης τέχνης και παλαιότερης εποχής. Ίσως οι χρονολογίες (1738 στο βόρειο αέτωμα και 1800 της επιγραφής) αναφέρονται σε αρχιτεκτονική και ζωγραφική «ανακαίνιση» του μοναστηριού, που έγινε από το δραστήριο, καθώς φαίνεται, ηγούμενο Αγάπιο.

Το κείμενο της επιγραφής (380):

ΕΤΗ 1800 ΔΙΚΑΙΒΡΙΟΥ 29

+ ΑΝΝΕΓΕΡΘΥ ΚΑΙ ΟΙΣΤΟΡΗΩΘΗ Ο

(ΘΕΙΟΣ)ΟΥΤΩΣ ΚΑΙ/

ΠΑΝΣΕΠΤΩΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΥΜΩΝ/

ΘΕΩΤΟΚΟ ΚΑΙ ΑΟΙΠΑΡΘΕΝΩ ΜΑΡΗΑΣ/

ΚΑΙ ΑΡΧΗΡΑΤΕΥΟΝΤΑΣ ΚΥΡΗΟΥ ΚΥΡΗΟΥ

ΚΗΡ/

ΕΓΝΑΤΗΟΥ ΚΕ ΔΗΛΑ ΣΙΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΩΔΟΥ

ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ/ ΑΓΑΠΗΟΥ ΗΕΡΟΜΩΝΑΧΟΥ.

Η προφορική παράδοση στη Βαρετάδα εξιστορεί τα παθήματα του ηγουμένου Αγαπίου από τον Αλή Πασά, ίσως γιατί συνδεόταν με τον ονομαστό κλέφτη Κατσαντώνη και τον μητροπολίτη του. Η επιγραφή μνημονεύει τον τότε Ναυπάκτου και Άρτης (1794 - 1805) και ύστερα Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο (1765 Μυτιλήνη - 1828 Πίζα Ιταλίας), γνωστό για τη δράση του στον απελευθερωτικό αγώνα του έθνους.

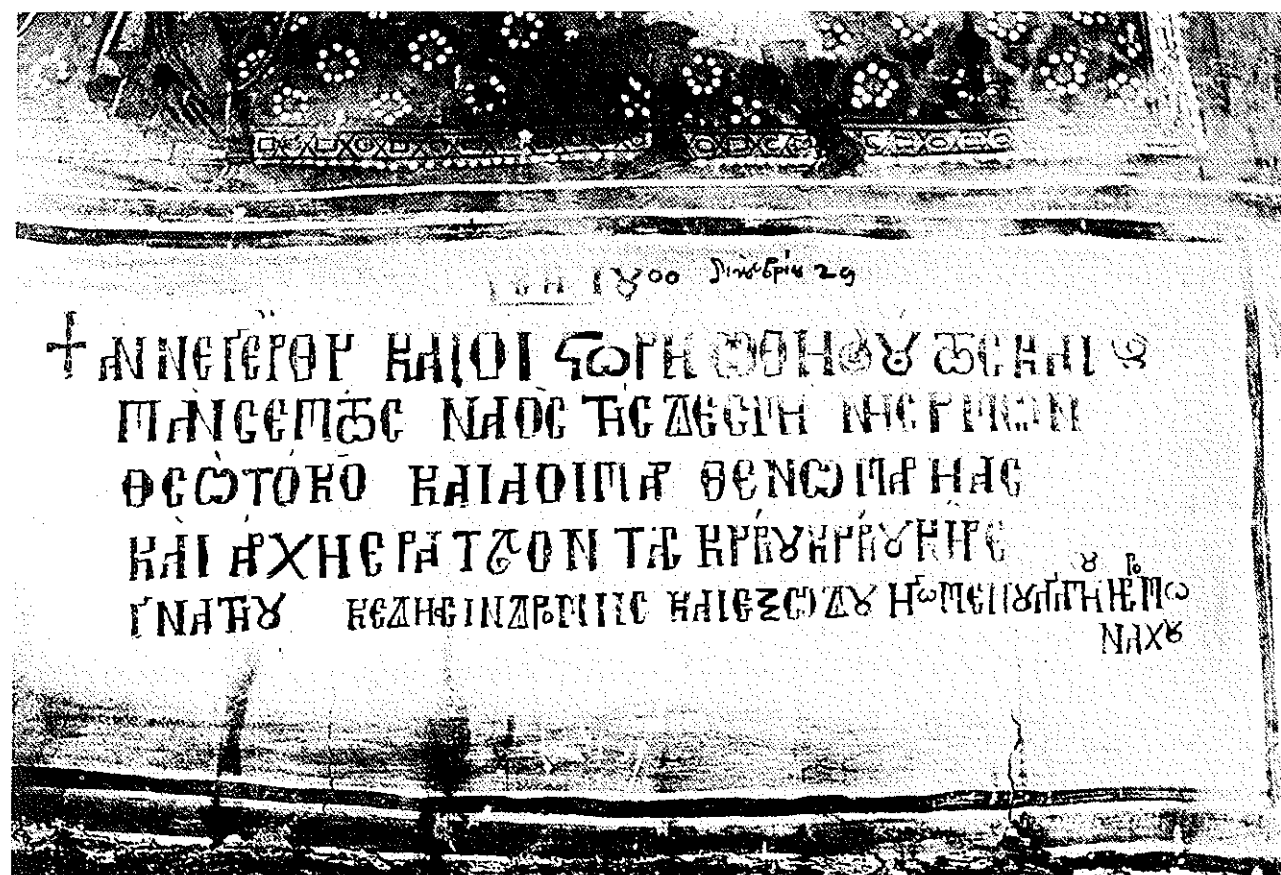
Ιερό: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης εικονίζεται η Πλατυτέρα με το Χριστό στην αγκαλιά της. Κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες, από αριστερά, Αθανάσιος, Γρηγόριος ο Θεολόγος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Βασίλειος, Σπυρίδων, και Κύριλλος Αλεξανδρείας. Στο κέντρο ο «Άρτος της ζωής», ο Χριστός δηλ. μέσα στο Άγιο Ποτήριο ως τη μέση ευλογεί. Στα πλάγια της κόγχης οι διάκονοι Στέφανος και Ρωμανός ο μελωδός.

Στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στον τύπο της Ακρας Ταπείνωσης, χωρίς την Παναγία και τον Ιωάννη. Στην αντίστοιχη κόγχη του διακονικού ο άγιος Ιγνάτιος. Στη μικρή κόγχη της βόρειας πλευράς του ιε-

379. Παναγία Βαρετάδας.

380. Παναγία Βαρετάδας: η επιγραφή.

ρού ο Μελχισεδέκ. Στο μέτωπο της κόγχης πέντε στηθάρια με ισάριθμους αγίους, ενώ στη νότια πλευρά του ιερού κοντά στον ανατολικό τοίχο σώζονται οι Γερμανός, Ανδρέας Κρήτης και Επιτάφιος Κύπρου.

Ολόκληρη την καμάρα μπροστά από την κόγχη του ιερού καλύπτει δυτικότερη Αγία Τριάδα (Πατήρ, Υιός και Άγιο Πνεύμα).

Από το τύμπανο του τόξου στα βόρεια του ιερού ξεκινά η πομπή της Λειτουργίας των αγγέλων. Το άλλο ημιχόριο των αγγέλων εικονίζεται στον αντίστοιχο χώρο του νότιου τόξου. Στο τύμπανο του βόρειου τόξου επίσης ιστορούνται οι άγιοι Αχίλλειος, Αντύπας, Ιωάννης ο Ελεήμων και η σκηνή με το όραμα Πέτρου Αλεξανδρίας και το Χριστό. Στο τύμπανο του νότιου τόξου ψηλότερα οι άγιοι Μαρτίνος, Θεράπων, Μελέτιος και Ευσέβιος και χαμηλότερα, ολόσωμοι στη σειρά, οι πέντε άγιοι Γρηγόριοι, από ανατολικά: ο Διάλογος, ο Ακραγαντίνων, ο Νύσσης, ο Θαυματουργός και ο Μεγάλης Αρμενίας.

Κύριος ναός: Στον τρούλλο εικονίζεται ο Παντοκράτωρ που ευλογεί. Σε κύκλο γύρω του σημειώνονται οι ψαλμικοί στίχοι:

ΕΞ ΟΥΡΑΝΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ Ο ΚΥΡΙΟΣ, ΕΙΔΕ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥ ΥΙΟΥΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΩΝ, ΕΞ ΕΤΟΙΜΟΥ ΚΑΤΟΙΚΙΤΗΡΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΠΕΒΛΕΨΕΝ ΕΠΙ ΠΑΝΤΑΣ ΤΟΥ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΑΣ ΤΗΝ ΓΗΝ Ο ΠΛΑΣΑΣ ΚΑΤΑ ΜΟΝΑΣ ΤΑΣ ΚΑΡΔΙΑΣ (Ψαλμ. 32, 13 - 15).

Τον Παντοκράτορα περιστοιχίζουν οι ουράνιες δυνάμεις (άγγελοι και Σεραφείμ) και σε χαμηλότερη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι οι δεκαέξι μεγάλοι προφύτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα ζωγραφίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές να γράφουν. Στις καμάρες του ναού εικονίζονται οι μεγάλες σκηνές του Δωδεκαόρτου. Χαμηλότερα σε ζώνη ο Ακάθιστος και πιο κάτω ζώνη με 68 στηθάρια αγίων, που περιτρέχουν ολόκληρο το χώρο. Στην κατώτερη ζώνη, σε όλες τις πλευρές του ναού, παριστάνονται ολόσωμοι άγιοι σε διάφορες στάσεις. Π.χ. Οι κορυφαίοι Πέτρος και Παύλος κρατούν ομοίωμα της εκκλησίας, ο άγιος Δημήτριος κρατεί ασπίδα με ζωγραφισμένο επάνω της αγιωπό πρόσωπο και ο άγιος Χριστόφορος κρατεί στους ώμους του τον μικρό Χριστό. Ανάμεσά τους ο συνώνυμος άγιος του ηγουμένου Αγάπιος και ο άγιος Νικόλαος ο εν Βουνένοις, που ιδιαίτερα τιμούν οι περιοχές Βάλτου και Ξηρομέρου. Οι φωτοστέφανοι όλων των αγίων είναι ανάγλυφοι. Στη δυτική πλευρά, πάνω από την επιγραφή, εικονίζεται πολυπρόσωπη η Κοίμηση της Θεοτόκου και στα πλάγια της υπέρθυρης επιγραφής ο Γαβριήλ (βόρεια) και ο Μιχαήλ (νότια). Ο τελευταίος κρατεί στο αριστερό τη σφαίρα και στο δεξιό γυμνό σπαθί. Πατά επάνω σε γεροντική μορφή που ξεψυχά. Για τη μορφή αυτή γράφει η επιγραφή: «Ο αμετανόητος και αξημολόγητος. Φρίξον ψυχή».

Στο επιστύλιο του ξυλόγλυπτου τέμπλου, στο κέντρο, τοποθετείται η Δέηση (Χριστός - Παναγία - Πρό-

δρομος) και στα πλάγια εικονίδια με τους Αποστόλους.

Οι εικόνες του τέμπλου δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο Παπακυριακού αναφέρει και ενεπίγραφη εικόνα του Χριστού: «*Δέσεις του δούλου του Θεού Αγαπίου ιερομονάχου 1799*», που σήμερα δεν υπάρχει.

Εξωνάρθηκας: Στην κλειδα της εγκάρσιας καμάρας του εικονίζονται δυτικά ο Χριστός ως Εμμανουήλ, ανατολικά ο Μεγάλης Βουλής Άγγελος και γύρω του μεγάλες συνθέσεις με ποικιλία θεμάτων: Ύψωση του Τιμίου Σταυρού, ο Χριστός θεραπεύει τον άνθρωπο με την «ξηράν χείρα», η Ανάσταση του γιού της χήρας στη Ναϊν, τα μαρτύρια των αγίων Ανδρέα και Φιλίππου και οι πειρασμοί του Χριστού.

Χαμηλότερα 18 στηθάρια αγίων, μαρτύρων και ασκητών. Σημειώνουμε τους Αρέθα, Πηγάσιο, Λουκιανό, Γυμνάσιο. Στην ανατολική πλευρά του εξωνάρθηκα εικονίζεται η Δέηση (Χριστός, Παναγία, Πρόδρομος), ο άγιος Στυλιανός και οι σκηνές με τη Γέννηση και τα Εισόδια της Θεοτόκου και την Περιτομή του Χριστού.

Στο υπέρθυρο της βόρειας εισόδου ο άγιος Αρκογένης μπροστά σε τάφο με οστά και δίπλα οι μεγάλοι της ερήμου Αντώνιος και Παφνούτιος.

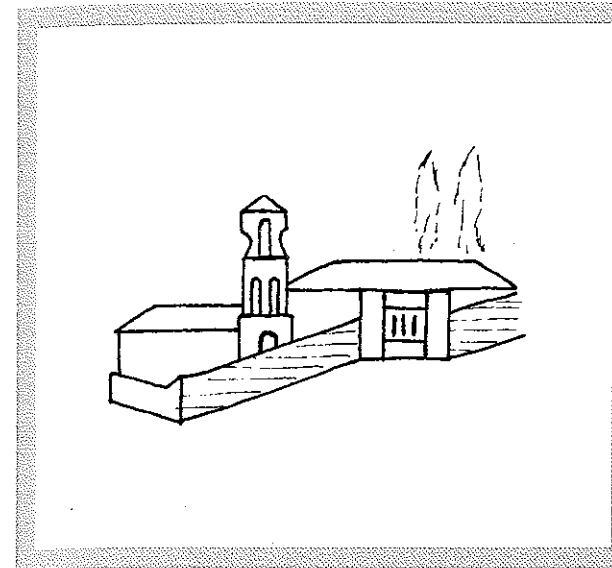
Στο υπέρθυρο της νότιας εισόδου ο Αναπεσών και η Θεοτόκος κοντά του, που κρατεί ριπίδιο.

Οι τοιχογραφίες του εξωνάρθηκα είναι ζωγραφισμένες από τον ίδιο ζωγράφο του κύριου ναού.

Βόρειο υπόστεγο: Σε ολόκληρη την υπόστεγη στοά που δημιουργείται στη βόρεια πλευρά ιστορείται η Δευτέρα Παρουσία. Ο Χριστός ψηλά εικονίζεται ένθρονος ανάμεσα στην Παναγία, στον Πρόδρομο και τους Αποστόλους. Χαμηλότερα στο κέντρο η Ετοιμία του Θρόνου με το ευαγγέλιο επάνω και δύο αγγέλους στα πλάγια. Εικονίζονται επίσης οι συνηθισμένες λεπτομέρειες, ο ποταμός, οι χοροί αγίων και αγγέλων, ο άγγελος που σαλπίζει, η γη, οι βασιλείς Αλέξανδρος, Ναβουχοδονόσορ και Δαρείος, ο Παράδεισος με τη Βρεφοκρατούσα Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας και τη σκηνή της Φιλοξενίας του Αβραάμ στον αριστερό χώρο και δεξιά οι αμαρτωλοί. Η μεγάλη παράσταση δεν είναι επιζωγραφισμένη και μπορεί κανείς να διακρίνει τον καλλιτέχνη που, ανακαλώντας μέσα του παραδοσιακές μνήμες, προσπαθεί να απαλλαγεί από τις λαϊκές φόρμες και να δημιουργήσει κάτι καλύτερο, χωρίς όμως να το πετυχαίνει.

Βιβλιογραφία

Παπακυριακού, Κοίμησις Θεοτόκου Βαρετάδας, ΠΟΚ, 6 (1929), 47.

ΜΟΝΗ ΔΡΥΜΟΝΑΡΙΟΥ ΦΛΩΡΙΑΔΑΣ

Ακολουθώντας το δασικό δρόμο προς τη χαράδρα, στα νότια της Φλωριάδας κι ανεβαίνοντας από εκεί άλλο τόσο δρόμο, σε τρία τέταρτα της ώρας, συναντά κανείς το Δρυμονάρι. Το μοναστήρι βρίσκεται μέσα σε πυκνό δρυμό, απ' όπου πήρε και την ονομασία του. Είναι περιμαντρωμένο. Έχει εισόδους και για τον περίβολο και για το ναό από τη νότια πλευρά.

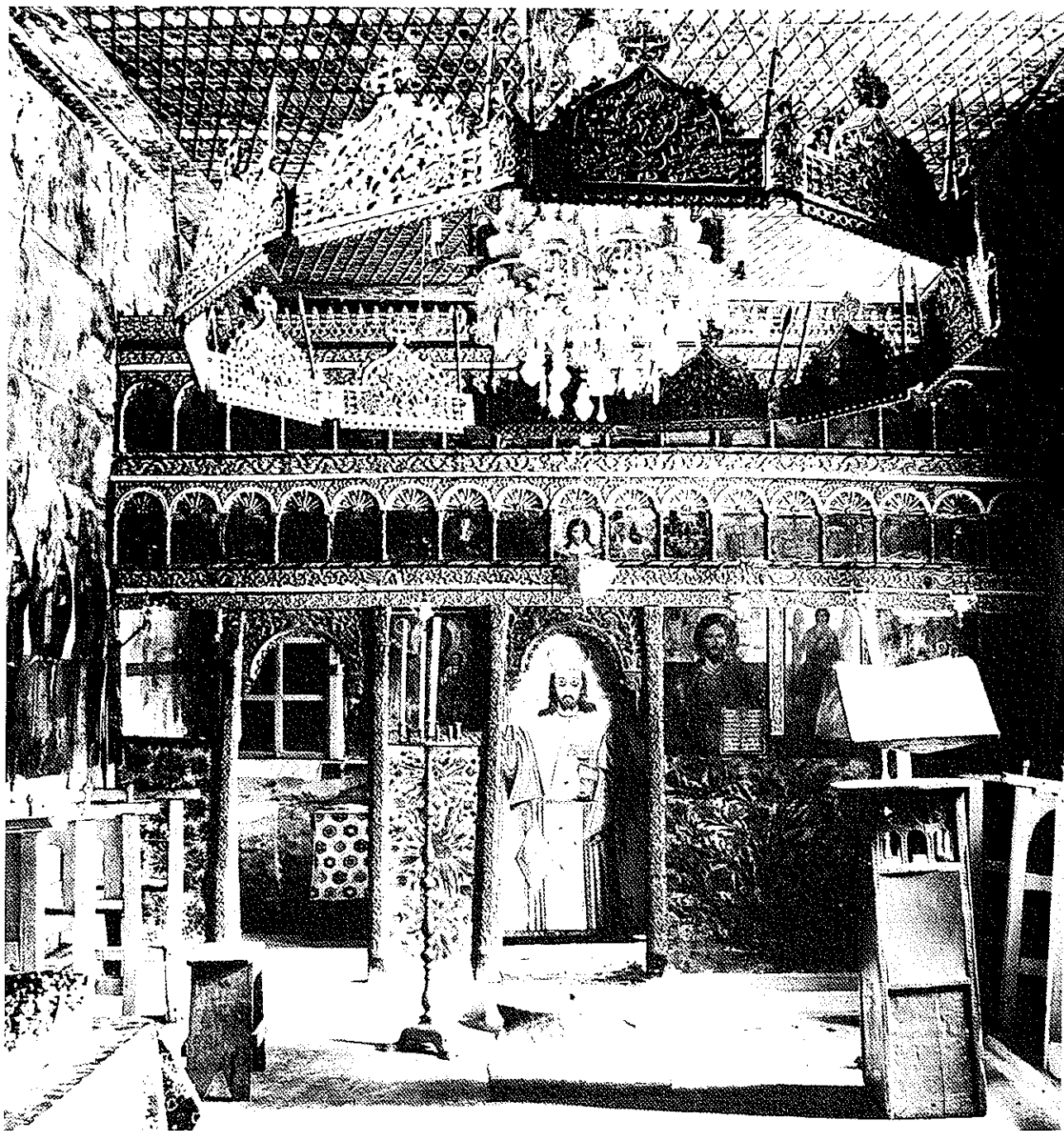
Το καθολικό είναι χτισμένο σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Ο χώρος του κύριου ναού με τον εσωνάρθηκα είναι κτίσμα πιθανότατα των αρχών του 17ου αιώνα. Η παλαιότερη χρονολογία που σώζεται στο βημόθυρο είναι του 1639. Ο εξωνάρθηκας, το κελλί στα δυτικά του και το κωδωνοστάσιο χτίστηκαν το 1900, όπως αναφέρει σκάλισμα ανάμεσα στο μονόλοβο και στο δίλοβο άνοιγμα του κωδωνοστασίου. Η διαφορά στην τοιχοδομία είναι ενδεικτική, παρόλο που οι νεότεροι τεχνίτες που συμπλήρωσαν το ναό προσπάθησαν να μιμηθούν την παλαιότερη. Η πελεκημένη σταχτιά ντόπια πέτρα είναι χτισμένη σε οριζόντιες στρώσεις με τη βοήθεια κονιάματος. Οι δίρριχτες στέγες ήταν πλακοσκεπάστες, αν και τελευταία ο ναός σκεπάστηκε με κεραμίδι και οι σχιστολιθικές πλάκες απόμειναν στα γείσα και στο κελλί που βρίσκεται στη δυτική προέκταση του εξωνάρθηκα. Η αιψίδα του ιερού είναι τριπλευρη. Στη βόρεια πλευρά του περιβόλου υπάρχουν ερείπια κελλιών και στο κέντρο βαθειά κινστέρα. Ο ναός είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Εσωτερικά είναι μονόχωρος με ξύλινο ρομβόσχημο φάτνωμα βαμμένο με ζωηρά χρώματα. Ζωγραφίστηκε το 1885. Εκτός από το ιερό και τον κύριο ναό διαθέτει εσωνάρθηκα που επικοινωνεί με κεντρική θύρα εισόδου, και εξωνάρθηκα που βρίσκεται τέσσερα σκαλοπάτια χαμηλότερα εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Επικοινωνεί με τον εσωνάρθηκα με τοξωτή είσοδο. Στη νότια πλευρά του εξωνάρθηκα υπάρχει και η μοναδική εξωτερική είσοδος του ναού. Στο ίδιο ύ-

ψος με τον εξωνάρθηκα βρίσκεται το συνεχόμενο στα δυτικά του κελλί.

Τέμπλο (381): Είναι ξυλόγλυπτο με διακοσμήσεις φυλλωμάτων, κλάδων και σχηματοποιημένων ανθεμίων. Το επιστύλιο χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην πάνω ζώνη τοποθετείται η Μεγάλη Δέηση, ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία, στον Πρόδρομο και στους δώδεκα αποστόλους. Στη δεύτερη ζώνη το Δωδεκάορτο. Οι εικόνες του επισυλίου έχουν τεχνοτροπική συγγένεια με τις παραστάσεις του βημόθυρου. Στο σκαλιστό βημόθυρο πάνω ζωγραφίζεται ο Ευαγγελισμός και κάτω σε τόξα τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες Γρηγόριος ο Θεολόγος, ο Χρυσόστομος, ο Βασίλειος και ίσως ο Αθανάσιος (167). Η παράσταση έχει γίνει από ικανό ζωγράφο, που ήξερε καλά τη βυζαντινή τεχνική και χρησιμοποιούσε παλαιά παλαιολόγια πρότυπα. Στο έδαφος, πίσω από τον άγγελο του Ευαγγελισμού, ο καλλιτέχνης υπογράφει και χρονολογεί το έργο του: «*Δια χειρός του δούλου του Θεού Νεοφίτου μοναχού έτους ζρτζ*». Ετσι, μαθαίνουμε πως στα 1639 ο μοναχός και ζωγράφος Νεόφυτος ζωγράφισε τις παραστάσεις στο βημόθυρο και σχεδόν σίγουρα και τις εικόνες στο επιστύλιο. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως ίδιο ακριβώς βημόθυρο κοσμεί την Ωραία Πύλη του καθολικού της ιστορικής Μονής Σέλτσου στο νομό Άρτας, αλλά εκείνο ζωγραφίστηκε το 1697 από τον Νικόλαο εξ Άρτης¹.

Οι υπόλοιπες εικόνες του τέμπλου, ο Χριστός «ο Σωτήρ των όλων», ο Πρόδρομος και η Πεντηκοστή από τη μία πλευρά και η Παναγία η Ελεούσα από την άλλη είναι νεότερες ζωγραφισμένες «*δια χειρός Αθανασίου Ζωγράφου εκ Σαμαρίνης*» το 1887. Από το κέντρο της οροφής κρέμεται ξυλόγλυπτος πολυέλαιος με στεφάνη και στη βάση της υπάρχουν 12 εικονίδια με τις ισάριθμες μορφές των αποστόλων, που πιθανότατα φιλοτεχνήθηκαν από τον ξυλογλύπτη του τέμπλου και το ζωγάφο των εικονιδίων του αντίστοιχα. **Εικονογραφικό πρόγραμμα:** Ιερό. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Πλατυτέρα με το Χριστό στο στήθος. Κάτω οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Ιάκωβος ο Αδελφόθεος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, και Γρηγόριος ο Θεολόγος. Αριστερά ολόσωμος ο διάκονος Στέφανος και δεξιά Ιωάννης ο Δαμασκηνός και ο άγιος Χαράλαμπος. Στην κόγχη του διακονικού ο άγιος Ελευθέριος. Ψηλά ο Ευαγγελισμός και σε ζώνη, στο μέτωπο της κόγχης η Λειτουργία των Αγγέλων. Χαμηλότερα σε στηθάρια άγιοι και μάρτυρες. Στη βόρεια πλευρά το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, σε μικρή κόγχη ο άγιος Κύριλλος και κάτω ο Ιωνάς με το κήτος. Στη νότια πλευρά ο Παράδεισος με το δέντρο της γνώσης στο κέντρο και το φίδι.

Διακοσμητική ποδιά περιτρέχει χαμηλά το ιερό. Στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός στην Άκρα Ταπείνωση με την Παναγία και τον Ιωάννη. Κάτω από την παράσταση ζωγραφίζονται τόξα στη σειρά, όπου σημειώνονται τα ονόματα: Ζωγράφου ιερέως, Δαμα-

381. Δρυμονάρι Φλωριάδας: το τέμπλο.

σκηνού μοναχού, Γαβριήλ ιερομονάχου, Γρηγορίου ιερομονάχου, Νικηφόρου ιερομονάχου, Βαρθολομαίου ιερομονάχου και Ιακώβου ιερομονάχου. *Κύριος ναός*: Στην ψηλότερη ζώνη της βόρειας, δυτικής και νότιας πλευράς ιστορούνται οι μεγάλες παραστάσεις από το βίο του Χριστού. Σε δεύτερη ζώνη ιστορούνται οι οίκοι του Ακαθίστου. Χαμηλότερα ζώνη με 44 στηθάρια αγίων, οσίων και μαρτύρων περιτρέχει

όλο το ναό. Κάτω, σε τέταρτη ζώνη, εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ζωγράφος αφιερώνει τον περισσότερο χώρο στην απεικόνιση των ολόσωμων μορφών, ενώ περιορίζει τις χριστολογικές και θεομητορικές σκηνές επάνω. Οι άγιοι και οι αγίες που εικονίζονται στη βόρεια πλευρά, από ανατολικά, είναι: Δημήτριος, Νέστωρ, Ιάκωβος ο Πέρσης, οι δύο Θεόδωροι, Μερκούριος, Παρασκευή, Κυριακή, Αικατε-

382. Δρυμονάρι Φλωριάδας: οι επιγραφές.

ρίνη, Μαρίνα. Στη δυτική πλευρά: Κωνσταντίνος και Ελένη, Αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ, ο προφήτης Ηλίας, Θεοδόσιος ο Κοινοβιάτης. Στη νότια: Σάββας, Αντώνιος, Παντελεήμων, οι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός, Μηνάς και τελευταίος, δίπλα στο τέμπλο, ο Γεώργιος. Οι φωτοστέφανοι όλων των αγίων είναι ανάγλυφοι.

Στη δυτική πλευρά, πάνω από τις υπέρθυρες επιγραφές, εικονίζεται η μεγάλη σύνθεση της Κοίμησης της Παναγίας.

Ο εσωνάρθηκας: Σε ολόκληρη την ανατολική πλευρά του εσωνάρθηκα ιστορείται η Δευτέρα Παρουσία: ο Χριστός ανάμεσα στην Παναγία, στον Πρόδρομο και στους ένθρονους αποστόλους, που πλαισιώνονται από αγγέλους. Οι ομάδες των δικαίων παριστάνονται μέσα σε σύννεφα. Στο κέντρο εικονίζεται η Ετοιμασία του Θρόνου και στο οριστερό ο Παράδεισος με την Παναγία, το ληστή, τους αποστόλους και τους αγίους. Δεξιά αναστοιούνται οι νεκροί και ανάμεσά τους ο Αντίχριστος και ο βύθιος δράκοντας. Χαρακτηριστικές είναι οι απεικονίσεις των κολασμένων: ο φιλάργυρος, ο φθονερός, η πόρνη, ο κοιμώμενος κατά τις Κυριακάς, ο μυλωνάς που ζυγίζει «ξίκικα» και η κουρκουσούρα (= κουτσομπόλα).

Σύμφωνα με την παλαιά υπέρθυρη επιγραφή, ο ναός τοιχογραφήθηκε το 1740. Κατά καιρούς όμως έγιναν επεμβάσεις και επιζωγραφήσεις και σήμερα έχουν αλλοιωθεί τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των μέσων του 18ου αιώνα. Προπαντός στα χρόνια 1860 - 1887, με τελευταίους ίσως τους ζωγράφους Αθανάσιο

και Γεώργιο εκ Σαμαρίνης, ξαναζωγραφίζονται τα πρόσωπα πολλών αγίων, χρησιμοποιούνται συχνά ελαιοχρώματα στις επιζωγραφήσεις και απεικονίζονται νέα λαϊκά θέματα, όπως ο παράδεισος στο νότιο τοίχο του ιερού.

Οι επιγραφές (382): Ενδεικτικό παράδειγμα της ακαταστασίας και της άγνοιας των νεότερων παρουσιάζει η κατάσταση των επιγραφών στη δυτική πλευρά πάνω από την είσοδο. Τέσσερις χρονολογίες και τρεις επιγραφές βρίσκονται κυριολεκτικά η μία πάνω στην άλλη. Ο Παπακυριακού διέσωσε την παλαιότερη επιγραφή από την οποία σήμερα μόνο μερικές λέξεις ή γράμματα διακρίνονται: «*Ανηγέρθη και ανιστορήθη ο πάνσεπτος και θεός ούτος ναός της Υπεραγίας Δεσποίνης ημών Θεοτόκου και αειπαρθένου Μαρίας ιεραρχούντος μεν του πανιερωτάτου και θεοπροβλήτου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης κυρίου Παρθενίου ηγουμενεύοντος δε εν τη Μονή ταύτη του πανοσιωτάτου εν ιερομονάχοις κυρ Γαβριήλ κατά το ΑΨΜ έτος το σωτήριο εν μηνί Ιουνίω*».

Δεν αποκλείεται όμως το 1740 να έγινε η «ζωγραφική ανακαίνιση» των τοιχογραφιών και η πρώτη τοιχογράφηση να τοποθετείται σε παλαιότερη εποχή αφού οι εικόνες στο βημόθυρο και στο επιστύλιο του τέμπλου είναι του 1639 και η χρονολογία της λατρευτικής εικόνας του 1723.

Μιά δεύτερη χρονολογία χωρίς άλλη ένδειξη είναι χαραγμένη ανάμεσα στον ίδιο χώρο: 1799.

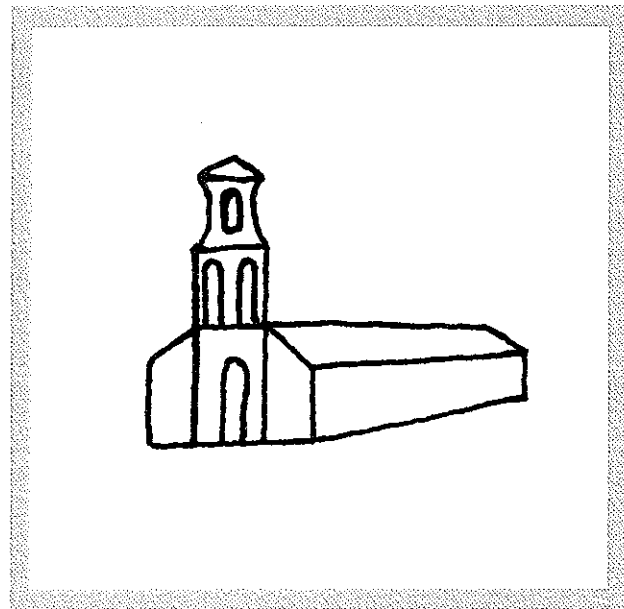
Νεότερη κακογραμμένη επιγραφή σημειώνεται

πάνω και δεξιά της παλαιάς: «Νυν επίτροπος Ανδρέα Καραδήμας και πάντων των ορθοδόξων Χριστιανών εις μνημόσυνον αυτών 1877 αϊόνιων. Δια χειρός Αθανασίου ζωγράφου και Γεωργίου εκ Σαμαρίνης, Ιουλίου 8».

Σε τρίτη επιγραφή αριστερά και κάτω της παλαιάς με διάθεση υστεροφημίας σημειώνεται πότε και από ποιούς ζωγραφίστηκε η οροφή: «Ηστορίθη του ταβάν-νη δια συνδρομής και επιτρόπου του κυρίου Λαμπάκη Βασίλα 1885 Ιουνίου 13. Επιτροπεύοντος Νικολάου Οικονόμου πρώην τω 1860 αποθανόντας. Επιμελείτο η σύζυγος του μακαρίτου Νικολάου Οικονόμου εις μνημόσυνον αϊόνιων».

Τέλος, στη λατρευτική εικόνα του μοναστηριού παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, όπου δε λείπει και το επεισόδιο του Ιεφονία. Πίσω από τις πολλές επιζωγραφήσεις διακρίνεται το απλοϊκό ύφος. Η εικόνα είναι ενυπόγραφη και χρονολογημένη: «Πανής (;) Χρίστος ζωγράφος, ΑΨΚΓ».

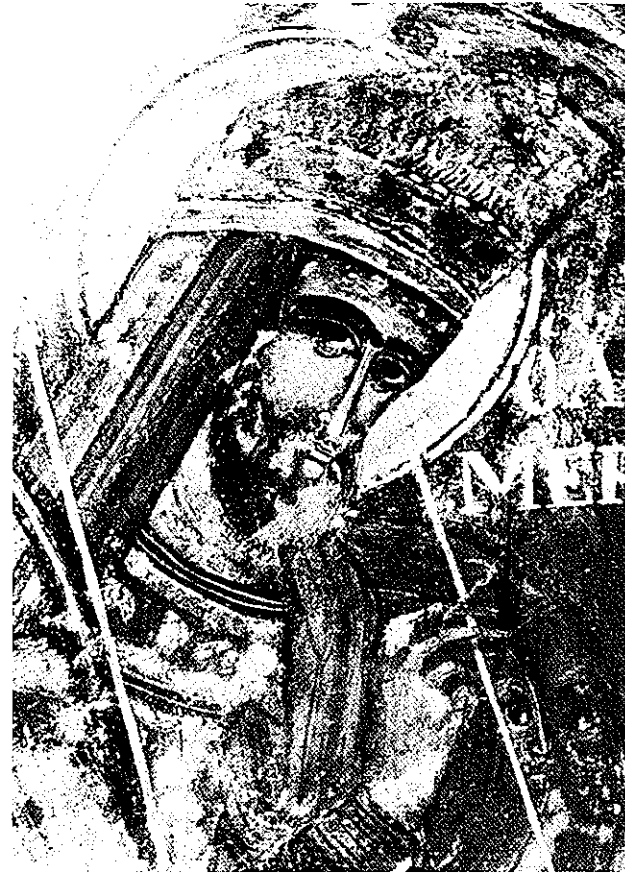
Βιβλιογραφία Σωφρ. Παπακυριακού, Τα μοναστήρια Φλωριάδος Θυάμου Βάλτου: 1) Δρυμονάριον, ΠΟΚ 3 (1929) 22. 1. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά μνημεία Ηπείρου, ΑΔ 22 (1967), 357, πίν. 269α.

ΜΟΝΗ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΦΛΩΡΙΑΔΑΣ

Στα βόρεια του χωριού, σε χαμηλή πλαγιά, βρίσκεται περιμαντρωμένο το καθολικό της Μονής Συγγενών¹, που είναι αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου. Πρόκειται για μακρόστενη μονόχωρη αίθουσα, που σε δεύτερη οικοδομική φάση έγινε επέκτασή της προς τα δυτικά και προστέθηκε και το καμπαναριό με τοξωτά ανοίγματα.

Ο αρχικός ναός χτίστηκε το 1722² και τοιχογρα-

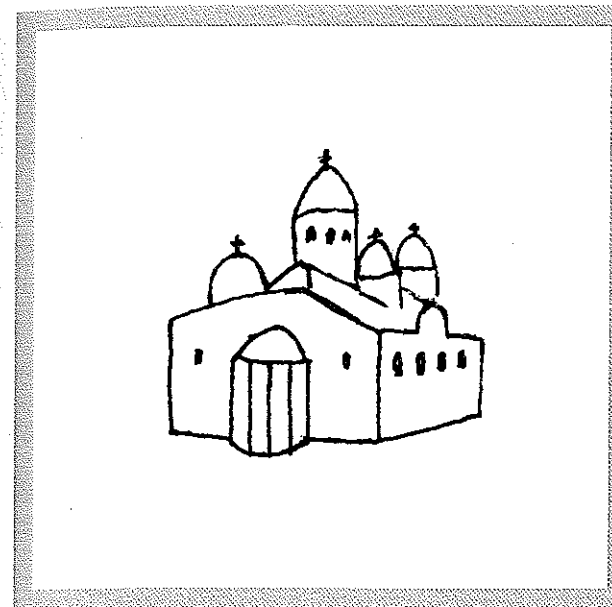

383. Μονή Συγγενών Φλωριάδας: ο άγιος Μερκούριος.

φήθηκε την ίδια περίπου εποχή. Οι περισσότερες τοιχογραφίες βρίσκονται σε κακή κατάσταση. Στο ιερό διακρίνονται ίχνη της Πλατυτέρας, οι άγιοι Σίλβεστρος, Ρωμανός ο μελωδός και Στέφανος, το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας, ο Ιωνάς και ο Ιγνάτιος ο Θεοφόρος. Τον κύρο ναό περιτρέχουν τρεις ζώνες: Το Δωδεκάορτο πάνω, ο Ακάθιστος Ύμνος σε δεύτερη ζώνη και οι ολόσωμοι άγιοι κάτω. Στους σωζόμενους αγίους, όπως π.χ. στον άγιο Μερκούριο (383), φαίνονται οι προσωπογραφικές ικανότητες του ζωγράφου. Το τέμπλο είναι ξυλόγλυπτο, με φυτικές κυρίως παραστάσεις.

1. Κτήτορες, κατά την προφορική παράδοση του τόπου, ήταν μερικές συγγενικές οικογένειες της περιοχής. Βλ. Τ. Βλαχοδήμου - Λεπενιώτης, Χριστιανικά μνημεία του Βάλτου, «Στερεά Ελλάς» 11 (1979), 2.

2. Παπακυριακού, 3 (1929), 23.

ΜΟΝΗ ΡΕΘΑ

Σε χαμηλό λοφίσκο του Μακρυνόρους, που βρίσκεται στο κέντρο πυκνού και μαγευτικού δάσους με δρυς και πλατάνια, υψώνεται το μοναστήρι του Ρέθα (83), ένα από τα ιστορικότερα μνημεία της περιοχής του Βάλτου. Απέχει πέντε χιλιόμετρα βόρεια του χωριού Αγία Τριάδα και είναι αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου.

Αρχιτεκτονική: Το καθολικό είναι χτισμένο στο κέντρο της αυλής και περιστοιχίζεται από χαμηλά κελλιά. Ανήκει στον τύπο του τρίκλιτου (τετρακλόνιου) σταυρεπίστεγου με πέντε τρούλλους (384). Ο κεντρικός τρούλλος υψώνεται στο σημείο της συνάντησης των κεραιών του σταυρού στηριγμένος σε τέσσερις κίονες, ενώ οι πλαίνοι στηρίζονται στις καμάρες, δύο τρούλλοι στο βόρειο κλίτος και δύο στο νότιο.

Και οι πέντε τρούλλοι είναι οκτάπλευροι, με ορθογώνια μακρόστενα ανοίγματα σε κάθε πλευρά. Η στέγη είναι πλακοστρωμένη. Οι τοίχοι του ναού, μαζί και της πεντάπλευρης αψίδας, είναι κατασκευασμένοι με ελαφρά επεξεργασμένες ντόπιες ασβεστόπετρες, συναρμολογημένες με κονίαμα. Στις μακριές πλευρές του ναού έξι ορθογώνια παράθυρα ενισχύουν το φωτισμό των παραθύρων των τρούλλων.

Στη δυτική πλευρά υψώνεται νεότερο λιθόχτιστο κωδωνοστάσιο με την παρακάτω λαϊκή επιγραφή σκαλισμένη σε υπέρθυρη μονοκόμμη πέτρα:

ΑΓΙΑ ΜΟΝΗ/ΡΕΘΑ ΣΥΔΡ/ΟΜΙΤ(Ι)Σ /ΜΑΡΚΟ /
ΣΚΙΛΟΔΗ/ΜΟΣ ΔΙΜΑΡΧ/ΟΣ. ΦΙΛΕ ΦΕΡΕ
ΦΑΓΕ ΦΕΥΓΑ. 1909.

Στο περιθώριο της δυτικής εισόδου υπάρχει λιθάνγλυφο με τη Δέηση. Η Παναγία με το Χριστό στην αγκαλιά της (αριστερά), ο Ιησούς Χριστός και ο Πρόδρομος (δεξιά).

Εσωτερικά δύο τοξοστοιχίες, από τρεις κίονες η κάθε μία, χωρίζουν στην κάτοψη το ναό με τρία κλίτη

ενώ σε άνοψη οι καμάρες δημιουργούν σταυρό με ένα κεντρικό και τέσσερις θόλους στα άκρα.

Σχηματίζεται επίσης εγκάρσιος εσωνάρθηκας και χωριστός εξωνάρθηκας με θύρα επικοινωνίας δυτικά και ανατολικά. Στα λίθινα τοξωτά πλαίσια της δυτικής εξωτερικής θύρας, αλλά και των πλαϊνών στη βόρεια και στη νότια πλευρά, σκαλίζονται ανάγλυφες διακοσμητικές παραστάσεις προσώπων και αγίων μορφών.

Ανατολικά του ναού, δίπλα στην αψίδα, υπάρχει απλός τάφος, που σε μαρμαρίνη ταφόπετρα διαοώζει το όνομα παλαιού λοχαγού της Ιθάκης και υστερότερα ηγουμένου του μοναστηριού:

+ ΑΝΘΙΜΟΣ ΒΡΕΤΤΟΣ

ΕΞ ΙΘΑΚΗΣ ΛΟΧΑΓΟΣ

ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟΝΗΣ

ΡΕΘΑ

ΑΠΕΒ. ΕΝ ΕΤΕΙ 1870.

Εικονογραφικό πρόγραμμα: Στο ιερό και τον κύριο ναό οι τοιχογραφίες εντάσσονται στο καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα των χρόνων της Τουρκοκρατίας.

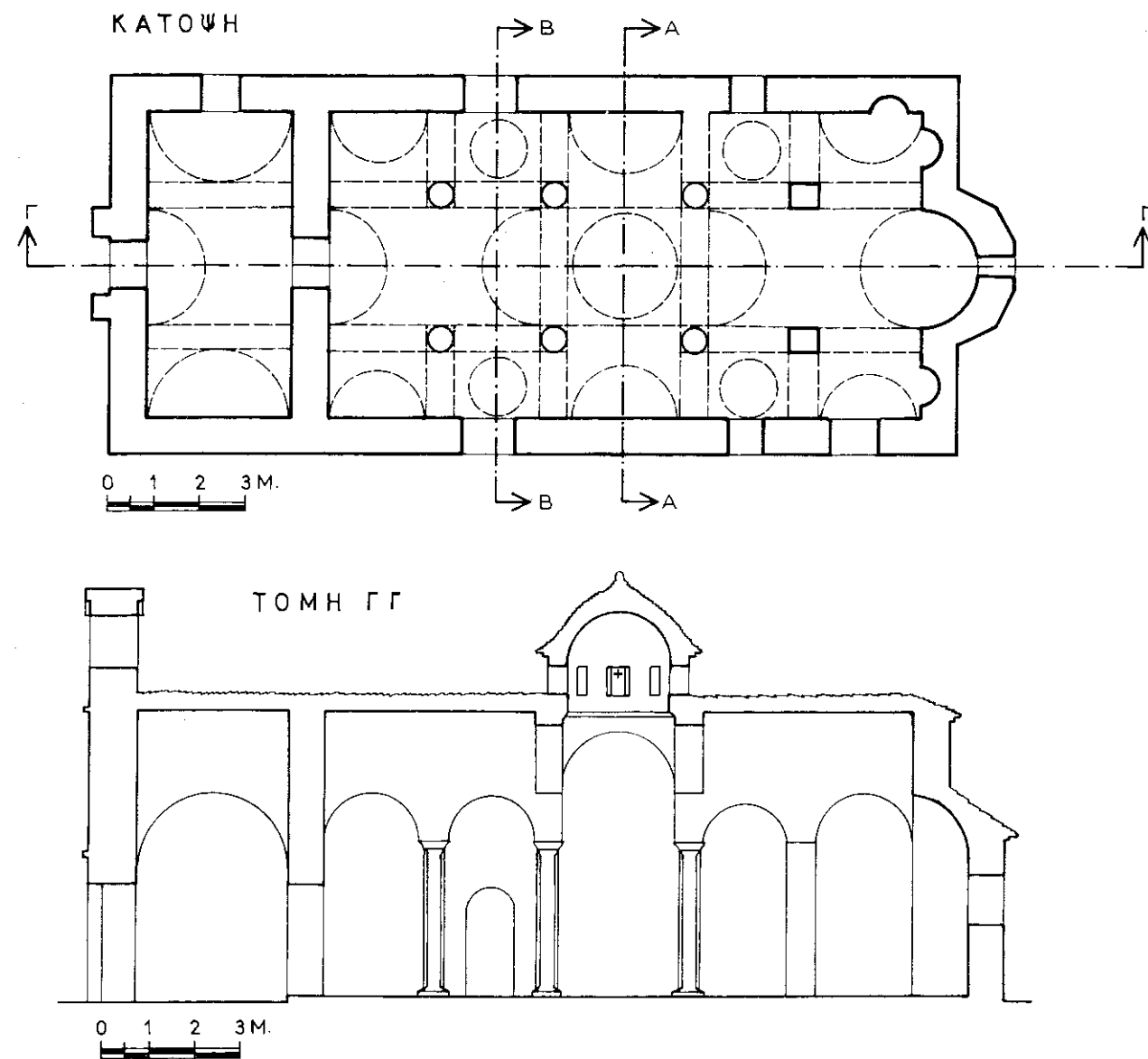
Τα θέματα παρουσιάζονται σε ζώνες και οι επί μέρους σκηνές τοποθετούνται στους ουνηθισμένους χώρους. Εξάιρεση αποτελεί η εικονογραφία του εξωνάρθηκα, όπου ιστορούνται σκηνές από την Αποκάλυψη, φαινόμενο μοναδικό στην τέχνη της περιοχής.

Δυστυχώς η διατήρηση των τοιχογραφιών είναι πολύ κακή, και αυτό δυσκολεύει στην εξέτασή τους.

Ιερό: Η Πλατυτέρα στην κόγχη αποτελεί ασυνήθιστη σύνθεση, συνδυασμό ανάμεσα στην Παναγία των αγγέλων και στο «Επί Σοι χαίρει». Η Θεοτόκος κάθεται σε μεγαλοπρεπή θρόνο και κρατεί το Χριστό στην αγκαλιά της. Δύο άγγελοι την στεφανώνουν και γύρω της, σε δύο χορούς ολόσωμοι, οι άγιοι Πάντες την υμνούν. Σε ζώνη κάτω από την Πλατυτέρα εικονογραφείται η Λειτουργία των αγγέλων και χαμηλότερα σε άλλη ζώνη η Λειτουργία των Αποστόλων. Στο κατώτερο μέρος της κόγχης δέκα συλλειτουργούντες ιεράρχες παριστάνονται ολόσωμοι με τα άμφιά τους.

Στην κόγχη της Πρόθεσης ζωγραφίζεται η Άκρα Ταπείνωση, ενώ στη μισή κόγχη της βόρειας πλευράς εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων. Στην ίδια πλευρά του ιερού παριστάνεται το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας με το Χριστό όχι σε νεανική, αλλά σε ανδρική ηλικία. Οι υπόλοιπες παραστάσεις είναι δυσδιάκριτες, ενώ η ζώνη με τους ολόσωμους αγίους και ιεράρχες διατηρείται καλύτερα στη βόρεια πλευρά.

Κύριος ναός: Στον κεντρικό τρούλλο είναι κατεστραμμένες οι παραστάσεις του Παντοκράτορα, των ουράνιων δυνάμεων και των προφητών. Στα σφαιρικά τρίγωνα εικονίζονται οι τέσσερις ευαγγελιστές, που εικονογραφούνται ανάμεσα σε αγγέλους. Στο Λουκά μάλιστα κρατούν την εικόνα της Παναγίας, που αυτός ζωγραφίζει. Στις καμάρες των κεραιών του σταυρού ιστορούνται οι σκηνές του Δωδεκαόρτου. Τους χώρους συμπληρώνουν παραστάσεις με παραβολές και

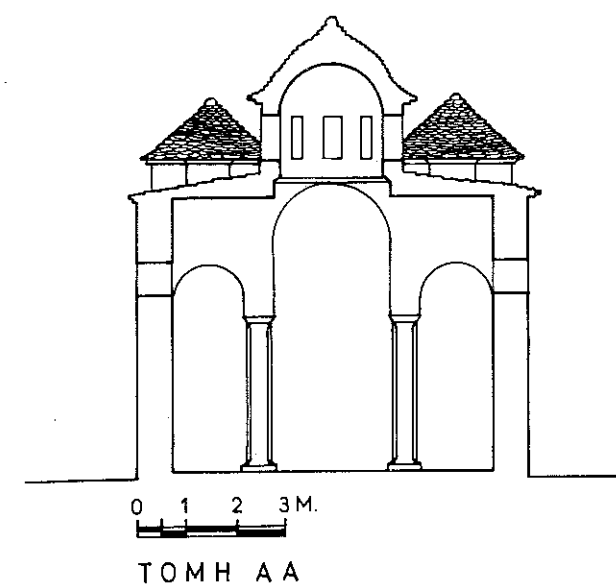
384. Μονή Ρέθυμνα: κάτοψη και τομές.

θαύματα του Χριστού και στα κλειδιά των καμαρών άγιοι και προφύτες με ειλητάρια στα χέρια τους.

Στους δύο πλαϊνούς τρούλλους που βρίσκονται ανατολικά εικονίζονται: στον βόρειο, σκηνές από τον εικονογραφικό κύκλο της Παναγίας και στον νότιο σκηνές από τον εικονογραφικό κύκλο του Προδρόμου. Στις καμάρες, βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά του

ναού, τοιχογραφούνται σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο.

Στην ψηλότερη ζώνη των πλαϊνών τοίχων του ναού ιστορούνται σκηνές από το βίο του Χριστού, που συμπληρώνουν το Δωδεκάορτο και σε δεύτερη ζώνη στηθάρια αγίων και χαμηλότερα ολόσωμοι άγιοι, που παράτακτικά αγκαλιάζουν τον εσωτερικό χώρο. Όλοι

τους έχουν ανάγλυφους φωτοστεφάνους.

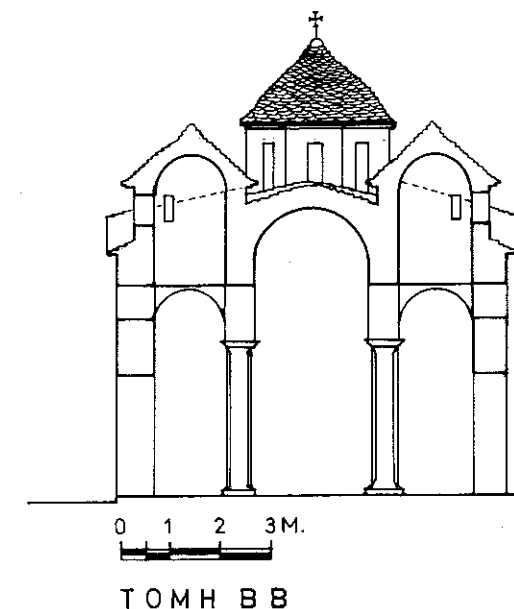
Στη δυτική πλευρά, πάνω από την υπέρθυρη επιγραφή, παριστάνεται πολυπρόσωπη η Κοίμηση της Θεοτόκου και πιο πάνω, επίσης πολυπρόσωπη, η Σταύρωση του Χριστού.

Στη δυτική πόρτα βόρεια εικονίζεται ολόσωμος ο αρχάγγελος Γαβριήλ και νότια ο Μιχαήλ να πατά πάνω σε προσωποποιημένη ψυχή. Στη βόρεια παραστάδα της ίδιας πόρτας εικονίζεται «ο άγιος Βάρβαρος ο Αιθίοψ» στη γνωστή απεικόνιση με τις αλυσίδες στα χέρια.

Εξωνάρθηκας: Σε ολόκληρη σχεδόν την ανατολική πλευρά ιστορείται η Δευτέρα Παρουσία με όλες τις επιβλητικές σκηνές: το Χριστό και τους αποστόλους, τους αγγέλους και την Ετοιμασία του Θρόνου, την Ψυχοστασία, τους αγίους σε ομάδες, τον Παράδεισο (153), τους τέσσερις βασιλείς, τον άγγελο με τη σάλπιγγα, την προσωποποιημένη γη πάνω σε ζώο, την όραση Δανιήλ, τους Κολασμένους και ανάμεσά τους «τον κρασόπουλο που βάζει νερόν εις το κρασί και πολεί και ξίκι (= λειψά)». Ενδεικτική είναι η «σωφρονιστική» επιγραφή που συνοδεύει τη μεγάλη παράσταση:

«Γυμνήν στάσιν άνθρωπε και θεϊαν κρίσιν και βήμα φρικτόν και θεόν κριτήν βλέπων τους αγγέλους εσώτας ως δορυφόρους γυμνών λογισμών τας αμαρτίας, λάβε, έγκυψον, ιδέ της καμίνου την φλόγα και σωφρονίσας προσδέχου και την κρίσιν»¹.

Στην είσοδο, από τον εξωνάρθηκα στον κύριο ναό, εικονίζεται η Δέηση (Παναγία - Χριστός - Πρό-

δρομος). Οι μορφές τους τοποθετούνται σε πλαίσια.

Στους τρεις άλλους τοίχους (βόρειο, δυτικό και νότιο) ιστορούνται σκηνές από την Αποκάλυψη, που τις συνοδεύουν αντίστοιχες καλλιγραφικές επιγραφές. Επίσης η παραστατική απεικόνιση του τροχού της ζωής με τα ζώδια και την πορεία της ανθρώπινης ηλικίας μέσα στο χρόνο (113) καθώς και η σκηνή του Εσταυρωμένου Μοναχού (385).

Το τέμπλο: Είναι ξυλόγλυπτο διακοσμημένο με κλάδους, άνθη, πουλιά και κεφαλάκια φτερωτών αγγέλων. Το βημόθυρο (386) χωρίζεται σε δύο ζώνες και τα πρόσωπα παριστάνονται κάτω από τόξα. Πάνω ο Ευαγγελισμός και στις άκρες οι προφύτες Δαβίδ και Σολομών. Κάτω οι άγιοι Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος και Νικόλαος, ευλογούν ολόσωμοι, με τις αρχιερατικές τους στολές.

Στο επιστύλιο του τέμπλου τοποθετούνται στη σειρά εικονίδια με σκηνές του Δωδεκαόρτου και σε δεύτερη σειρά ψηλότερα η Δέηση στο κέντρο (Παναγία - Χριστός - Πρόδρομος) και στα πλάγια οι απόστολοι. Το τέμπλο υψώνεται με την προσθήκη των λυπητερών (φιδιών και σταυρού).

Χρονολόγηση: Σε χάραγμα πάνω σε πέτρα, στην εξωτερική ανατολική πλευρά, σώζεται η χρονολογία 1742. Πιθανόν δεν αναφέρεται στην αρχική κατασκευή του καθολικού, αλλά σε κάποια ανακαίνιση.

Ός προς τις τοιχογραφίες η υπέρθυρη παλαιά επιγραφή στη δυτική πλευρά του κύριου ναού έχει καταστραφεί και τα γράμματα έχουν σβηστεί εντελώς. Τα ίχνη που διακρίνονται είναι δυνατό να βοηθήσουν στην ανάγνωση. Πιο πάνω από την παλαιά νεότερο χέρι έγραψε: ΕΤΟC 1766 Ιανουαρίου 12. Ο ίδιος γραφικός χαρακτήρας επαναλαμβάνεται στη χρονολογία

385. Μονή Ρέθα: ο Εσταυρωμένος Μοναχός.

386. Μονή Ρέθα: βημόθυρο.

που υπάρχει στον εξωνάρθηκα: ΕΤΟC 1766 Απριλίου 7.

Μερικά ενδεικτικά στοιχεία, όπως η τεχνοτροπία και το εικονογραφικό πρόγραμμα των τοιχογραφιών, η παλαιότερη επιγραφή που δε σώζεται και η ύπαρξη στο μοναστήρι μερικών σκευών, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει αναλόγιο λεπτής τέχνης (165), διακοσμημένο με σεντέφι, μας υποχρεώνουν να τοποθετήσουμε τις τοιχογραφίες σε παλαιότερους χρόνους, κατά τη γνώμη μας στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα. Η χρονολογία 1766 του κύριου ναού και του εξωνάρθηκα αναφέρεται πιθανόν σε κάποια ζωγραφική ανακαίνιση του καθολικού, που δε μπορούμε σήμερα να τη διαπιστώσουμε εξαιτίας της κακής διατήρησης των παραστάσεων.

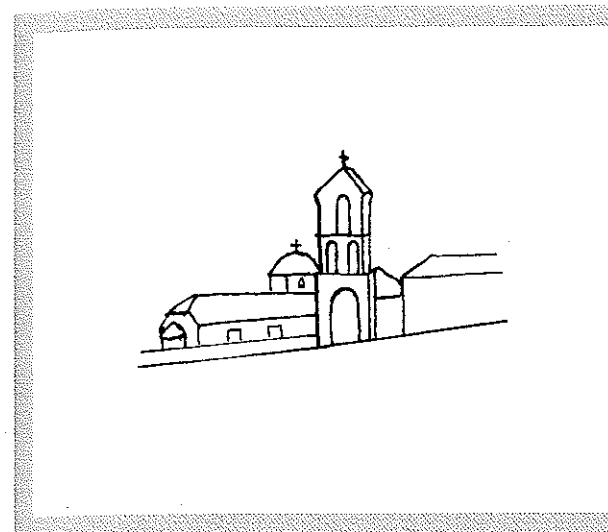
Γενικά πρόκειται για αξιόλογο σύνολο με ξεχωρι-

στό ενδιαφέρον από αρχιτεκτονική άποψη, για τον τρόπο στέγασης με τους πέντε τρούλλους καθώς και για τα ιδιαίτερα θέματα με τα οποία πλουτίζεται το εικονογραφικό πρόγραμμα στις τοιχογραφίες.

Βιβλιογραφία

Σωφρ. Παπακυριακού, Μονή «Γενέθλιον Θεοτόκου» Ρέθα εν Πατιοπούλῳ Θυάμου Βάλτου, ΠΟΚ, 4 (1929), 30.

1. Διονύσιος εκ Φουρνά, Ερμηνεία, 288.

387. Άγιος Θωμάς Εμπεσού.

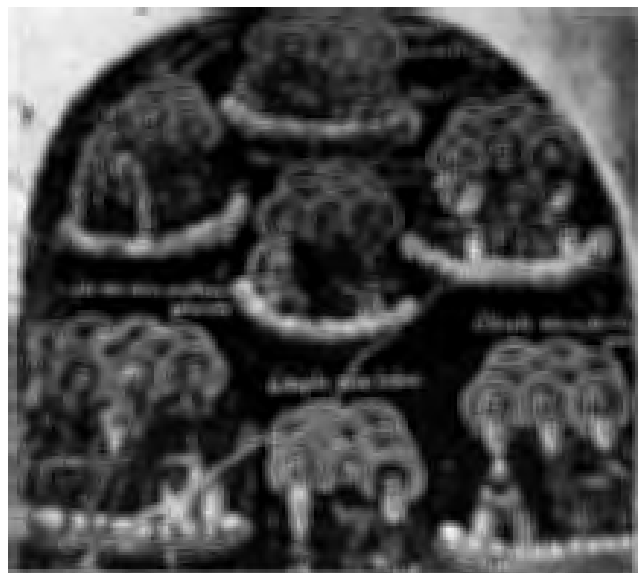
ΑΓΙΟΣ ΘΩΜΑΣ ΕΜΠΕΣΟΥ

Κοντά στο χωριό Εμπεσός βρίσκεται το μοναστήρι του Αγίου Θωμά (387). Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με τρεις ημικυκλικές ασίδες που εξέχουν ανατολικά. Πάνω από το ορθογώνιο που σχηματίζουν οι τέσσερις κίονες υψώνεται οκταγωνικός τρούλλος. Η στέγη είναι δίρριχτη.

Το μοναστήρι του Αγίου Θωμά χτίστηκε το 1700, από τον αρματωλό του Βάλτου Καπετάν Σταθά. Παλαιότερα σώζοταν υπέρθυρη επιγραφή, που διάβαζε ο Παπακυριακού¹.

«Κτίτωρ Καπετάν Σταθάς 1700 Απριλίου 8».

Το καθολικό τα τελευταία χρόνια ανακαινίστηκε. Σώζονται στο επιστύλιο του τέμπλου σε πρώτη ζώνη οι σκηνές του Δωδεκαόρτου και σε δεύτερη η Μεγάλη Δέηση. Δίπλα από το Χριστό ο ζωγράφος τοποθέτησε τον πάτρωνα του ναού απόστολο Θωμά, στη θέση της Θεοτόκου. Οι υπόλοιποι απόστολοι αναπτύσσονται αριστερά και δεξιά σε δύο ημιχόρια και στα άκρα τοποθετείται και από ένας αρχάγγελος. Στην εικόνα του α-

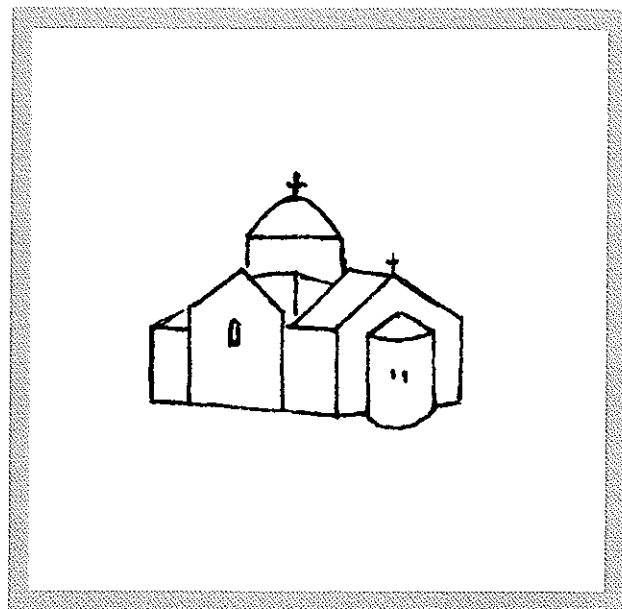
388. Άγιος Θωμάς Εμπεσού:
η Δευτέρα Παρουσία (λεπτ.).

γίου Θωμά η αφιερωματική επιγραφή:
«Δέησις του δούλου του Θεού Δημητρίου
Αγγέλη».

Η τέχνη είναι απλοϊκή. Άλλου ζωγράφου είναι η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας (388) στα πλάγια τυφλά τόξα της δυτικής πλευράς, ενώ στο αντίστοιχο κεντρικό τοποθετείται σκηνή με την Κοίμηση της Θεοτόκου.

1. ΔΙΕΕ 9 (1926) 591-592.

389. Άγιος Ιωάννης Σπολαίτας.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΠΟΛΑΙΤΑΣ

Κοντά στην παλαιά γέφυρα του Αχελώου, πάνω σε λοφίσκο, υψώνεται ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Ριγανά (389) με διαστάσεις 9.50 X 4.70, χωρίς την αψίδα. Πρόκειται για σταυροειδή με τρούλλο. Εσωτερικά το τετράγωνο που δημιουργούν τέσσερις, εφαπτόμενοι στις μακριές πλευρές, πεσσοί στέφεται με τόξα. Τα τόξα αυτά και τα σφαιρικά τρίγωνα υποβαστών τον ευρύ εξωτερικά και ελλειψοειδή εσωτερικά τρούλ-

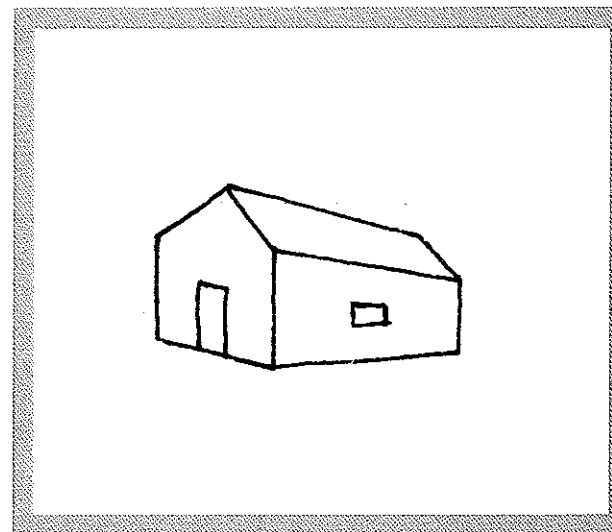
λο. Οι στέγες καλύπτονται με σχιστόπλακες. Στην ανατολική πλευρά δημιουργούνται τρεις κόγχες, από τις οποίες η κεντρική εξέχει. Είναι ημικυκλική, αλλά το ημικύκλιο διακόπτεται εξωτερικά, δημιουργώντας στην κάτοψη ανεπαίσθητες γωνίες.

Η τοιχοποιία είναι από ελαφρά επεξεργασμένες ασβεστόπετρες που τοποθετούνται σε οριζόντιες στρώσεις με τη βοήθεια κονιάματος. Εσωτερικά η κατά μήκος και η εγκάρσια καμάρα, όπως και ο τρούλλος, διαμορφώνονται με μαστοριά και τέχνη και θυμίζουν τον εμπειρικό τεχνίτη της Αγίας Παρασκευής Παλιαμπέλων. Η επίλυση των τρόπων θολοδομίας παρουσίαζε αρκετά προβλήματα για τους τεχνίτες της εποχής. Ωστόσο, βλέποντας τις γυμνές καμάρες και το θόλο του τρούλλου αισθάνεται κανείς ότι έγιναν από τεχνίτη γνώστη όχι μόνο κατασκευής θόλων, αλλά και προχωρημένης τεχνικής². Το περιθύρωμα της δυτικής εισόδου είναι κατασκευασμένο με πελεκητή μονοκόμματη πέτρα και στο επάνω μέρος ανοίγεται μικρή τυφλή κόγχη, όπου χαράσσεται η χρονολογία κατασκευής του ναού: 1815. Στην ανατολική πλευρά με μυστήρι σημειώνεται η ίδια χρονολογία.

Σύγχρονες προς το ναό πρέπει να είναι και οι τρεις εικόνες του τέμπλου. Η Παναγία στον τύπο της Κυρίας των Αγγέλων, ο Χριστός ως Παντοκράτωρ και ο Πρόδρομος. Είναι λαϊκότροπες, προσεγμένες, με τάση ακαδημαϊσμού.

1. Για το επίθετο Ριγανάς βλ. ΑΒΜΕ 11 (1969), 115 σημ. 3.
2. Βλ. και Εκκλησίες στην Ελλάδα τομ. Α' 73.

390. Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου.

ΠΑΝΑΓΙΑ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ

Ο μικρός μονόχωρος ναός (390) της Παναγίας «Μαυρομάτας» στο χωριό Παπαδάτου Ξηρομέρου ήταν παλαιό μοναστήρι και σήμερα κοιμητηριακός ναός. Ο ναός είναι πανομοιότυπος με το καθολικό της Ρόμβης. Εξωτερικά η αίθουσα έχει δίρριχτη πλακόστρωτη στέγη και εσωτερικά ένα εγκάρσιο τόξο και δύο πλαϊνά, που είναι εντοιχισμένα στις μακριές πλευρές, και σχηματίζουν σφαιρικά τρίγωνα που φέρουν πολύ ανοιχτό θόλο. Στο λιθόχτιστο τέμπλο δύο τοξωτά ανοίγματα οδηγούν από τον κύριο ναό στο ιερό. Ε-

391. Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου: η Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων (λεπτ.).

392. Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου: συλλειτουργούντες ιεράρχες και Αρχάγγελοι (λεπτ.).

393. Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου: ο Μελχισεδέκ.

κεί εικονίζονται οι μορφές της Πλατυτέρας με το Χριστό σε μετάλλιο, η Μετάδοση και Μετάληψη των Αποστόλων (391), και οι συλλειτουργοί ιεράρχες στην κόγχη (392), ο Στέφανος, ο Μελχισεδέκ (393) και η Άκρα Ταπείνωση, όπου διακρίνονται μισοσβησμένα τα ονόματα πολλών μοναχών. Στον κύριο ναό ο Παντοκράτωρ περιβάλλεται από μορφές αγγέλων, πραφήτες και ευαγγελιστές. Απα την πολυκαιρία πολλές σκηνές καταστράφηκαν ή μόλις διακρίνονται. Ο ζωγράφος ακολούθησε το καθιερωμένο εικονογραφικό πρόγραμμα τοποθετώντας χριστολογικές σκηνές στα ανώτερα τμήματα των τοίχων (Ευαγγελισμός, Γέννηση, Σταύρωση, Επιτάφιο Θρήνο), τη ζώνη των στηθαρίων πιο κάτω, αλλά και στα εσωράχια που δημιουργούν τα τόξα που εφάπτονται στις μακριές πλευρές, και πιο χαμηλά τη ζώνη των αλάσμων αγίων. Ο ζωγράφος προσπαθεί με την κίνηση των χεριών και την ελαφριά στροφή της κεφαλής αριστερά ή δεξιά να ζωντανέψει τα πρόσωπα, πράγμα που δείχνει ότι είχε υπόψη του καλό πρότυπο, αλλά ο ίδιος δεν είχε τις δυνατότητες να αναπλάσει τις μαρφές και να φτάσει σε ικανοποιητικά αποτελέσματα. Κατορθώνει όμως να εκφράσει μία απλοϊκή, αλλά πηγαία τέχνη και αυτό φαίνεται περισσότερο στους ολόσωμους αγίους (394). Έτσι όπως τους τοποθετεί φωτογραφικά στη σειρά, με τους ανάγλυφους φωτοστεφάνους, τα σύμβολα στα χέρια τους, την ομοιόμορφη επανάληψη της στάσης των ποδιών, και τα ίδια συντηρητικά χρώματα, δημιουργεί την εντύπωση μίας γνήσιας και ανεπιτήδευτης εικόνας λαϊκού χορού, όπου τα πρόσωπα εκτελούν χορευτικά βήματα. Δεν αποκλείεται να είναι ο λαϊκός καλλιτέχνης «Γεώργιος Μπαλαδήμας εκ Σκουρτού Ξηρομέρου», αφού οι τοιχογραφίες και τεχνοτροπικά ανήκουν στα μέσα του 18ου αι., εποχή που ο ζωγράφος διακάσμησε και το καθολικό της Ρόμβης.

Βιβλιογραφία

Αρχαιολόγος, Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου, ΚΟΑ 58 (1971), 127-128.

394. Παναγία Παπαδάτου Ξηρομέρου: ολόσωμοι άγιοι.

Ι. ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΜΝΗΜΕΙΩΝ,ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ, ΕΙΚΟΝΩΝ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Οι αριθμοί χωρίς παρένθεση παραπέμπουν στις σελίδες του βιβλίου. Οι αριθμοί 1 μέχρι 394, που βρίσκονται μέσα σε παρενθέσεις, παραπέμπουν στις εικόνες.

Αγγελόκαστρο, Άγιος Γεώργιος, 64, 68, 74, 202-204, (211), (212), (213).
– Παντοκράτορας, 73, 103, 107, 111, 279-281, (282), (283), (284).
Άγιος Γεώργιος, χωριού Αγίου Γεωργίου, 61, 66, 73, 75, 77, (50), 185-187, (191).
Άγιος Γεώργιος Καινούργιου, 75, (48), 77, (49), 207-208, (218).
Άγιος Νικόλαος ο Κρεμαστός, (9) ο κώδικας Οξφόρδης, 41, 73, 75, 79, 84-94 (τοιχογραφίες), (61), (62), (63), (64), (65), (66), (67), (68), (69), (70), (71), 100, 187-196, (192), (193), (195), (196), (197), (194), (198), (199), (200), (201), (202), (203), (204).
Αετός, Αγία Αικατερίνη, 141, 142, 150, 331-333 (332), (333).
– Άγιος Δημήτριος, 142, (145), (147), (148), 150, 329-330, (330), (331).
– Άγιος Νικόλαος, 103, 115, (109), (110), 120-122, 141, 142, (143), 149, (156), 322-328, (324), (325), (326), (327), (328), (329).
Αθανάσιος, χρυσοχοός και ξυλογλύπτης, 155, 257, 260.
Αιτωλικό, Αγία Παρασκευή, 103, 108, 273-275, (275), (276), (277), (278).
– Παναγία, 154, 155, 156-158 και (170) το τέμπλο, 164-166 και (174) ο επιτάφιος, 275-276, (279).
– Παναγία η Φοινικιά, 281.
– Ταξιάρχες, 154, 155, 158-160 και (171) το τέμπλο.
Αλιχινιώτισσα, Παναγία, 64, 65, 66, 74, 311-313, (311), (312).
Αμβρακιά, Κοίμηση της Θεοτόκου, 141, (142), 373-374, (371), (372), (373).
Αμπελακιώτισσα, Άγιος Νικόλαος, 108, (93), 150, 154, (161), (162), 155 το τέμπλο, (168), 260-262, (263), (264).
Αμπελακιώτισσας μονή, 107, 108, (92), 150, 154, (166), αρτοφόριο, 162-164, και (173) ο επιτάφιος, 256-258, (260), (261), (262) η λατρευτική εικόνα.
Αναγνώστου Στέργιος, ζωγράφος από τα Άγραφα, 149, 366.
Ανάληψη, Μονή Προδρόμου 10, 109, (96), 111, 150, 154, 155, 250-252, (255), (256).
Αρειάδα Βάλτου, Άγιος Χαράλαμπος, 10.

Αρχοντοχώρι, Άγιος Γεώργιος, 141, 142, (144), 359-360, (356), (357).
– Άγιος Δημήτριος, 125, (115), 360-362, (358).
– Ζωοδόχος Πηγή, (111), 123, 141, 142, 143, (149), (150), (151), 150, 354-359, (352), (353), (354), (355).
Αχίλλειο, Παναγίτσα, (81), 103, 346-350, (346), (347α-στ), (348).
Αχυρά, Παναγία, 150, 155, 337, (337).

Βαράσοβα, 80, 81, (53).
– Άγιοι Πατέρες, 73, 75, 79, 80 (τοιχογραφίες), (54), 100, 176-177, (181), (182).
– Άγιος Δημήτριος, 41, 60, (28), 64, (38), 68, 73, 178-180, (183), (184), (185).
– Άγιος Νικόλαος Δυτικής Βαράσοβας, 71, 73, 180.
– Άγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσοβας, 180-182, (186), (187), (188).
– Άγιος Πέτρος, 182-183.
– Μοναστήρι του Μαυρομάτη, 80.
Βάρβαρος, άγιος, 25 (43), 71.
Βαρετάδα, Παναγία, 103, 141, 142, 144, 380-382, (379), (380).
Βασιλικές παλαιοχριστιανικές
Αγίας Σοφίας Μύτικα, 58, (25), (26), 299.
Αγίου Βασιλείου Μεσολογγίου, 50.
Αγίου Γεωργίου, 47, 50-51, (15).
Αγίου Ιωάννου Γουριάς, 52 (17).
Δρυμού Βόνιτσας Α, 56, (22).
Δρυμού Βόνιτσας Β, 57.
Δρυμού Βόνιτσας Γ, 57.
Κάτω Βασιλικής (13), (14), 50.
Κεφάλου Αμβρακικού Α, 57, (23).
Κεφάλου Αμβρακικού Β, 58 (24).
Μάστρου, 52-53, (18), (19).
Μεγάλης Χώρας Αγρινίου, 47, 55 (21).
Ναυπάκτου, 48, (11).
Οχθίων Ακαρνανίας, 59.
Παναξιιώτισσας, 51.
Παραβόλας, 47, 53-55, (20).
Πλευρώνας, 50.
Σωτήρα Αστακού, 59.
Τρημιτού, 52, (16).
Φοινικιάς Μεσολογγίου, 50, (12).

Βλοχού μονή, 68, 111, (97), 115, 154, 155, (169)
θημόθυρο, 281-282, (285).
Βλοχός, Αγία Τριάδα, 10, 282.
– Άγιος Νικόλαος, 108, 283-284, (286).
Βομβοκού, μονή Προδρόμου, 104, 108, 111, (112),
123, 124, 141, 262-269, (265), (266), (267), (268),
(269), (270).
Βόνιτσα, Άγιος Σπυρίδων, 154, 155, 160-162 και (172)
το τέμπλο.
– Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου, 104, (85), 107,
125, (117), 142, 365-366, (363).
– Κοίμηση Θεοτόκου (= Παναγούλα), 104, 107,
149, 366-369, (364), (365), (366), (367).

Γαλατάς, Αγία Παρασκευή, 10.
– Άγιος Ιωάννης, 74, 75, 94, 95 (τοιχογραφίες),
238, (243).
Γιαννακόπουλος Ευγένιος, κτήτωρ, 149, 328.
Γουριά, Ταξιάρχες, 101, 107, 125, 133-134, (129), (130),
(131), (132), 140, 144, 268-270, (271), (272).
Γράβες Αστακού, (36), 70, (42), 73, 299-300, (301).

Διγενής Ξένος, 104, 116-118, 129, 149, 153, 213.
Διονύσιος, ζωγράφος, 149.
Δραγαμέστο, Προφήτης Ηλίας, 104, (86), 108, 111,
115, 120 (108), (139), (140), 141, 142, 144, 147
(152), 342-346, (342), (343), (344), (345).
Δρυμονάρι, 111, 144, 147, 149, 154, 155, (167),
383-386, (381), (382).

Ελληνικά, Άγιος Γεώργιος, 103, 108, 141, (141),
275, 287-289, (289), (290).
Εμπεσσός, Άγιος Θωμάς, 379, 391-392, (387), (388).

Ζαπατίνα, Παναγία, 362-363, (359), (360).

Θεοδόσιος, ηγούμενος, 196.
Θεοτόκος «Η Ναυπακτιώτισσα», (6), 39.

Ιωάννης, ζωγράφος Αγίων Αποστόλων του 1372-73,
95, 222.
Ιωάννης, ζωγράφος του 1659, 149.

Καλλιθέα, Παναγίτσα, 75, 94, 95 (τοιχογραφίες),
(80), 239-243, (244), (245), (246).
Καταφυγίου μονή, 41, 101, 142, (146), 154, 155
(τέμπλο), 246-250, (250), (251), (252), (253),
(254).

Κατερινού, 111, (98), 284-285, (287).
Κατούνα, Αγία Δευτέρα, 103, 322.
– Εικόνα Παναγίας στον Άγιο Αθανάσιο, 150.
Κελλάκι Γαβαλούς, (82), 103, 107, 285-287, (288).
Κλόκοβα, 10.
Κωνοπίνα, Άγιοι Απόστολοι, 107, 125, 132-133, (127),
(128), 140, 320-321, (322), (323).
Κώστας, ζωγράφος από το Λινοτόπι, 132, 149, 245.

Λιγοβίτσι, 68, 103, 109, (94), (95), 112, (100), 149,
(155) 317-320, (317), (318), (319), (320), (321).

Μάνδρα, Αγία Παρασκευή, 103, 150, 253-254,
(257).
Μάστρου, Επισκοπή, 37, 41, 60, 61, (29), (47), 66, 68,
70, 73, 75, 197-200, (205), (206), (207), 204.
Μαριώρα, κεντίστρα, 163, 164.
Μαύρικας Αγρινίου, Αγία Τριάδα, (31), 64, 172-173,
(177), (178).
Μαχαιρά, Άγιος Χριστόφορος, 363-364.
Μεγάλης Χώρας βασιλική, 61, 66, 73, 125, (133), (134),
170-172, (175), (176).
Μελισμός, 78, 79, 221.
Μιχαήλ, ζωγράφος από το Λινοτόπι, 132, 149, 245.
Μόκιστα, Αγία Σοφία, (37), 67, 74, 230-232, (235), (236),
(237), 300.
– Άγιος Νικόλαος και Ταξιάρχες, 60, 68, (27),
(41), 74, 100, 223-229, (230), (231), (232), (233),
(234).
Μοναστηράκι, Παντοκράτορας, 64, 66, 70, 71, 74, 154,
(163), 292-298, (293), (294), (295), (296), (297),
(298), (299), (300).
Μπαλαδήμας Γεώργιος, ζωγράφος από τη Σκουρτού,
149, 351, 352, 360, 395.
Μπαμπίνη, Άγιος Γεώργιος Πόρτας, 43, 104, (84), 107,
111, (98), 125, (138), 140, 141, 142, 337-341,
(338), (339), (340), (341).
Μυροδοτούσης μονή, 35.
Μυρτάρι (Αγία Παρασκευή), 41, (10 α, β,) χειρόγραφο
Ευαγγέλιο.
Μυρτιά Άνω, Ελεούσα, 75, 83-84 (τοιχογραφίες), (59),
(60), 232-238, (238), (239), (240), (241), (242).
Μυρτιάς μονή, 42, 94, 104, (87), 107, 115, 125, 209-219,
(219), (220), (221), 239.
– Εικόνες, 150-153 και (157) η λατρευτική
εικόνα, (158) η εικόνα του Ευγενίου Γιαννούλη.
– Τοιχογραφίες, 75, (46), 94, 116-118, (102),
(103), (104), (105), (106), (107), 126-132, (118),
(119), (120), (121), (122), (123), (124), (222), (223),
(224), (225), (226).
Μύτικας, Αγία Ελεούσα, 73, 75, 80-82 (τοιχογραφίες),
(55), (56), 100, 300-301, (302).

Νεόφυτος, ζωγράφος, 149, 155, 383.
Νεοχώρι, Άγιος Αιμιλιανός, 10.
Νεοχώρι, Ταξιάρχες, 103 (101), 115, 271-272, (273),
(274).
Νερομάνα, Άγιοι Απόστολοι, 68, (40), 75, 94, (72), 95,
(73), (74), (75), (76), (77), (78), (79), 104, (88), 107,
219-223, (227), (228), (229), 239.
Νήσσα Ξηρομέρου, Άγιος Γεώργιος, 10.
Νίκανδρος, 187, 195.
Νικόλαος, ζωγράφος Αγίων Αποστόλων του 1372-73,
95, 222, 223.
Νικόλαος Δαμιανός, χρυσοχόος και ασημουργός,
257.
Ντουγρή, Άγιος Νικόλαος, 101, 255, (258), (259).

Παλαιοκαρυάς μονή, 149, 150, 153-154, (159), (160),
φορητές εικόνες.
Παλαιοκατούνα (Λεσίνι), Εισόδια της Θεοτόκου, 64,
65, (33), (34), 73, 74, 230, 302, 308-311, (309),
(310), 313.
Πάλαιρος, Άγιος Δημήτριος, 101, 111, 123, 370-371,
(368).
Παλιάμπελα, Αγία Παρασκευή, 103, 107, 108, 364-365,
(361), (362).

Παναγία η Λεσινιώτισσα, (90), (91), 108, 111, 150,
335-336, (336).
Παναγιώτισσα, 41, 64, (32), 73, 183-185, (189), (190).
Πανής(:) Χρήστος, ζωγράφος, 149, 386.
Παπαδάτου, Παναγία, 393-395, (390), (391), (392),
(393), (394).
Παραβόλα, Παναγία του Κάστρου (Κοίμηση Θεοτό-
κου), 61, 62, (30), 64, 66, 68, (39), 71, 73, 204-207,
(214), (215), (216), (217).
Παρθένιος, Ναυπάκτου και Άρτης, 385.
Πρεβέντζα, Άγιοι Θεόδωροι, 10.
– Παναγία, 10, 64, (35), 65, 66, 73, (45), 74, 75, 77,
78 (Μελισμός), 79, (51), (52), 94, 100, 230,
302-304, (303), (304).
Πυργί, Άγιος Αθανάσιος, 144, 289-291, (291).

Ρέθα μονή, 103, 107, 111, 123-124, 125, (116), 144,
147, (153), (154), 154, (165), 387-390, (384), (385),
(386).
Ρίβιο, Άγιος Στέφανος, 74, 230, 304-308, (305), (306),
(307), (308).
Ρόμβη, Παναγία, 149, 350-352, (349).

Σαμαράς Αλέξιος, ζωγράφος από τον Αετό, 149,
366.
Σαρδίνια, Αγία Παρασκευή, 103, 109, 122, 124, (114),
141, 144, 150, 154, (164), 376-379, (375), (376),
(377), (378).
Σκουρτού, Άγιος Βασίλειος, 107, 353, (351).
– Άγιοι Θεόδωροι, 103, 107, (89), 141, 353-354.
– Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, 103, 352.
– Αγία Σωτήρα, 107, 352, (350).

II. ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Δεν ευρετηριάζονται οι λέξεις Αιτωλία, Ακαρνανία, Ξηρόμερο, Βάλτος,
Δυτική Στερεά, Ήπειρος και άλλα τοπωνύμια που επαναλαμβάν-
ονται συχνά.

Αγγελόκαστρο, το φρούριο, (2), 26, 27, 28, 41, 73,
202, 204, 222.
Αγίας Μαύρας φρούριο, 28.
Άγιο Όρος, Άγιος Παντελεήμων, 149.
– Βατοπέδι, 95.
– Δοχειαρίου, 122.
– Κουτλουμουσίου, 155.
– Μεγίστη Λαύρα, 126, 133, 216.
– Ξενοφώντος, 216.
– Πρωτάτο, 95.
– Σταυρονικήτα, 133.
– Χιλανδάρη, 95, 120.
Αετού Επισκοπή, 31, 34-37, 38.
Αετού - Αγγελόκαστρου Επισκοπή, 35.
Αετού Κάστρο, 29, 30, 31.
Αθήνα, Άγιοι Θεόδωροι, 311.
– Καπνικαρέα, 311.
– Σωτήρα Λυκοδήμου 311.
Ακροπολίτης Κωνσταντίνος, 299.
Αμβρακία (λίμνη), 23, 304.
Αμφισσα, Ναός του Σωτήρα, 311.
Ανδρέας Τζίρος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, 26, 32.

Σπολάιτα, Άγιος Ιωάννης, 103, 107, 392-393, (389).
Σταμνά, Αγία Παρασκευή, 126, 134, (135), 276-278,
(280).
– Άγιοι Θεόδωροι, 10.
– Άγιος Γεώργιος, 10.
– Άγιος Παντελεήμονας, 278-279, (281).
– Δύο Εκκλησίες, 37, 73, 200-202, (208), (209),
(210), 204.
Στάνου, Αγία Παρασκευή, 125, 126, 138, (136), (137),
371-373, (369), (370).
– Άγιος Γεώργιος, 375-376.
– Μεταμόρφωση, 375, (374).
Σταύρου Γεώργιος, ζωγράφος, 154.
σταυρός, συλλογή Παπατρέχα, (7), 39.
Συγγενών μονή, 386, (383).
Σφατζιαράς Γεώργιος, δωρητής, 240-242.
Σωτήριος, ζωγράφος από το Ανατολικό, 149, 275,
318, 336.

Τιμόθεος ο Πολύλογος, 196.
Τρημιτού, Παναγία, 41, 66, 70, 173-176, (179), (180).
Τρύφου, Άγιος Μάρκος, 142, 150, 333-335, (334),
(335), (335α).

Φωτιού, 101, 107, 115, 125, 132, (125), (126), 140,
149, 243-246, (247), (248), (249).

Χαλκίοπουλοι, Άγιος Ανδρέας, 41, (44), 73, 75, 82,
(τοιχογραφίες), (57), (58), 100, 313-316, (313),
(314), (315), (316α), (316β).

Ανδριτζόπουλος Κοσμάς, 41, 224, 225, 230, 232.
Άννα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, 225, 232.
Άννα Κόρη Νικηφόρου Α', 23, 26.
Αντώνιος Επίσκοπος Ναυπάκτου, 31.
Αντώνιος επίσκοπος Αετού - Αγγελόκαστρου, 37.
Αντώνιος ζωγράφος, 216.
Απόκαυκος Ιωάννης, 32, 34, 35, 38, 39, 41, 73, 86, 187,
195.
Αργολίδα, Αγία Μονή, 311.
– Μπέρμπακα, 311.
Αρσένιος ιδρυτής της Βαρνάκοβας, 267.
Αρσινόη, 68.
Αρτας ναοί, Αγία Ελεούσα, 313.
– Αγία Θεοδώρα, 302, 311, 313.
– Άγιος Βασίλειος, 64, 302, 304, 311.
– Άγιος Δημήτριος Κατσούρη, 34, 35, 204.
– Άγιος Νικόλαος Ροδιάς, 65, 86.
– Βλαχέρνα, 204, 308, 311, 313.
– Κάτω Παναγία, 302, 304, 308, 311.
– Παναγία του Μπρυώνη, 65, 73, 306, 308, 311.
– Παρηγορήτισσα, 64, 65, 306.
– Πρόδρομος Ροδιάς, 34, 35.

Άρτας φρούριο, 66, 30b
Άρτης επισκοπή, 32, 34.
Αυξέντης Συμεών, 117
Αχελώου επισκοπή, 31, 34, 35, 37-38, 197, 202
Αχελώου - Αγγελοκάστρου επισκοπή, 34, 35, 38.
Αχελώου μάχη, 26
Αχελώου πόλη, 37, 38.
Αχελώος ποταμός, 23, 24, 26.
Αχρίδα, Άγιος Κλήμης, 95.

Βαρδάνης Γεώργιος, 39
Βαρθολομαίος, μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρ-
της, 33, 327, 328.
Βάρνακας, 28, 359
Βαρνακιώτης Ιωάννης, 345-346
Βασίλειος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, 32
Βελτσίστα. Μεταμόρφωση, 126.
Βενδραμής - Οικονομοπουλος Δημ., 44
Βενέτικο, 24
Βενιαμίν εκ Τουδέλλης, 25
Βλοχού φρούριο, 26, 27, 202.
Βόνιτσας φρούριο, (3), 26, 27, 28, 202.
Βονίτσης επισκοπή, 31, 34, 37.
Βουθρωτού επισκοπή, 32, 34, 35, 38.
Βουκάτιον, 204
Βουνόρτας κλέφτης, 252
Βούρβουρα Κυνουρίας, 80
Βραχώρι, 28, 31.
Βρετός Παναγιώτης, κτήτωρ, 375

Γαβριήλ ο Μονεμβάσιος, 37
Γαζής Ιάκωβος, ηγούμενος Αγίου Δημητρίου Παλαι-
ρου, 371.
Γαλάτα Κύπρου, Άγιος Σωζόμενος 117
- Αρχάγγελος ή Παναγία, 117
Γαρδικί Παραμυθιάς, Αγία Κυριακή, 306
Γερακι, Άγιος Γεώργιος, 311
Γεράσιμος - Στέφανος ο Ακαρνάν, 44
Γερμανός Β' πατριάρχης, 34, 38, 174
Γερμανός Λοκρός, 44
Γεροδήμου Αποστόλης, Δημήτριος, Θεόδωρος, 358
Γεώργιος Αιτωλός, 44
Γιαννούλης Ευγένιος, 44, 150, 153, 218, 253, 282, 327.
Γκρατσάνιτσα, 95
Γοριανίτης Νικηφόρος 41
- Νικόλαος, δούκας επισκέψεως Αχελώου, 38,
196.
Γρηγοράς Νικηφόρος, 23, 26, 37.

Δαβίδ, επίσκοπος Βονίτσης, 34.
Δαμασκηνός μοναχός, 44.
Δηριείς, 68, 317.
Διονύσιος, επίσκοπος Αετού, 36
Διονύσιος Λαρίσης 44
Διονύσιος ο εκ Φουρνά, 124, 140
Δούπιανης Παναγία, 78
Δραγαμέστου ή Αδραγαμέστου επισκοπή, 35, 38.
Δραγαμέστος ή Δραγαμεστός, 299
Δρυϊνουπόλεως επισκοπή, 32, 34

Ειρηναίος, επίσκοπος Ναυπάκτου, 31
Επισκοπή Ευρυτανίας, 82, 302
Ευθύμιος Ναυπάκτου και Άρτης, 32
Ευσταθίου Χριστόδουλος 44
Ευστάθιος επίσκοπος Αχελώου, 38

Ζάβορδα, Όσιος Νικάνωρ, 126
Ζωριανός Μιχαήλ, 41, 224, 225, 230, 232

Θάμαρ, κόρη Νικηφόρου Α', 27
Θεόδωρος Άγγελος Δούκας Κομνηνός, 39, 41.
Θεοφάνης ο Έλληνας, 95
Θεοφάνης ο Κρής, 116, 138
Θεσσαλονίκη, Άγιος Νικόλαος ο Ορφανός, 95
Θεστιείς, 68, 281.
«Θησαυρός» του Αγρινίου, (1), 26.
Ιάκωβος οσιομάρτυς, 250
Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, 33, 380
Ιδρωμένος Ανδρέας ο Πάργιος, 313
Ιερεμίας Β' ο Τρανός, 36
Ιερεμίας Δ' 34
Ιερόθεος ο Αιτωλός, 44
Ιωακείμ, επίσκοπος Αχελώου, 37, 38
Ιωάννης επίσκοπος Αχελώου, 38
Ιωάννης ο Αιτωλός, 44
Ιωάννης Γ' Δούκας Βατάτζης, 26
Ιωάννης γιός του κόμη Κεφαλονιάς, 27
Ιωάννης Μεγατοπίτης 309
Ιωαννίκιος, Ναυπάκτου και Άρτης, 341, 366
Ιωαννίνων επισκοπή, 32, 34
Ιωάσαφ, επίσκοπος Αετού, - Αγγελοκάστρου 37, 38

Καβάσιλας Συμεών, 44.
Κακοπετριά Κύπρου, Αρχάγγελος, 117
Καλλικράτης επίσκοπος Ναυπάκτου, 31.
Καλλίνικος Β' ο Ακαρνάν, 44, 328.
Καλλίνικος ιερομόναχος, 42

Κάλλιστος Καταφυγιώτης 41, 247
Καντακουζηνός, 24, 26, 37.
Καραπάνος Κωνσταντίνος, 44
Καραπάνος Φώτιος, 44
Κάρλελι ή Κάρελι, 24
Κάρολος Τόπια, 26
Καστοριά, Άγιοι Ανάργυροι, 75, 79
- Άγιοι Απόστολοι, 118
- Άγιος Νικόλαος της Ευπραξίας, 116
- Άγιος Νικόλαος της Θεολογίας, 116
- Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη, 75, 86.
- Άγιος Νικόλαος του Μαγαλιού, 116
- Άγιος Στέφανος Λημνιώτης, 86
- Άγιος Σπυρίδων, 116
- Μαυριώτισσα, 66, 75, 132, 134
- Ρασιώτισσα, 116, 126, 129

Κατοχή, ο πύργος, (8), 41.
Κατσαντώνης, κλέφτης, 380
Κιθαιρώνας, Όσιος Μελέτιος, 311
Κλειδωνιά Κόνιτσας 153.
Κλόντζας Γεώργιος 147
Κοζύλης επισκοπή, 38
- επίσκοπος, 37
Κορακονησίας μονή, 34
Κορυδαλλεύς Θεόφιλος, Ναυπάκτου και Άρτης, 33
Κοσμάς ο Αιτωλός, 44, 252, 253.
Κουρμπίνοβο, 78
Κράψη, Άγιος Νικόλαος, 126
Κρεμικόφσκι, 117
Κρήνη Τρικάλων. Άγιος Νικόλαος, 64
Κύθηρα, Αγία Σοφία, 80
Κυπριανός πατριάρχης, 37
Κύριλλος αντιγραφέας κωδίκων, 42
Κωνώπη, 68, 203

Λακωνική, Άγιος Γεώργιος Βοσινιάνικων, 313
- Απιδέα, Κοίμηση Θεοτόκου, 311
- Παναγία Κροκεών, 313
Λάμποβο Κοίμηση Θεοτόκου, 313
Λευκάδα Οδηγήτρια 95
Λέων μητροπολίτης Ναυπάκτου, 32
Λογοθέτης Ιωάννης, 358
Λουντερέκας Γιαννάκης, 275, 287
Λυσιμαχία (λίμνη), 23

Μάματος Ιωάννης, 44
Μανασσής Κωνσταντίνος (4), 32
Μάνεσης Γρηγόριος, 44
Μάνη, Αϊ - Λέος, 64
Μανουήλ, Δούκας, Δεσπότης Ηπείρου, 26
Μανολάκης ο Καστοριανός, 44, 327
Μαρία Κόρη Νικηφόρου Α', 26
Μάρκου Γεώργιος, 124
Μάρκος, επίσκοπος Αετού, 37
Ματθαίος μητροπολίτης Ναυπάκτου, 32
Μαυρομάτης Δημήτριος, 44
- Νικόλαος, 44
Μαυρομάτης Νεόφυτος, μητροπολίτης Ναυπάκτου
και Άρτης, 33, 209
Μέγα Σπήλαιο, 209
Μεθόδιος ο Αιτωλός, 44
Μεϊντάνης Πάνος, 28
Μελέτιος ο γεωγράφος, 30, 33, 287, 328
Μελέτιος Τυπάλδος μητροπολίτης Φιλαδελφείας 285
Μετέωρα, Άγιος Νικόλαος Αναπαυσάς, 138
- Μονή Βαρλαάμ, 120, 126
- Μονή Μεταμορφώσεως 117
Μιχαήλ Κομνηνοδούκας, 196
Μοροζίνι Φρ, 24, 28
Μπάλινεστι, 117
Μπούας - Σπάτας Γκίνος, 26, 27, 222
Μυστράς, Περίβλεπτος, 95

Ναυπάκτου μητρόπολη, 31, 35, 37
Ναυπάκτου φρούριο, 26, 27, 28 (5), 202.
Νικηφόρος Α' 26, 202
Νικηφόρος Β' 23, 26
Νικόδημος επίσκοπος Αετού, 35, 36
Νικόδημος επίσκοπος Βονίτσης 34
Νικόπολη 31, 34, 35, 37
Νίκων ιερομόναχος, κωδικογράφος, 41
Ντίλιου μονή, 126, 129, 130, 138, 216

Ξηρός Ιωάννης μητροπολίτης Ναυπάκτου, 32

Οζερός (λίμνη), 23
Ονούφριος, ζωγράφος, 118
Όρλιτσα 116
Όσιος Λουκάς, 179

Παγκάνοβο, 116
Παιάνιον, 199
Παλαιοφρασανά (Κάτω Μερόπη), 116
Παλαμάς Ιωάννης, 44
- Παναγιώτης 44
Παναγία Βελλάς (=Κόκκινη εκκλησιά), 306, 311.
Παναγιώτης ο εξ Ιωαννίνων, 124
Παραμυθιάς επισκοπή, 32
Πάτριος, 153

Παχώμιος ο Αιτωλός, 44
Περισιάνος - Μαυρανδρέας Ιερεμίας, 34, 37
Πλατανούσα Ηπείρου, Ζωοδόχος Πηγή, 122.
Πλατυντέρης Ιωάννης, 38
Πλίνιος ο νεώτερος, 25
Πολιτάκης Γεώργιος Κτήτωρ, 283
Πρέβεζας φρούριο, 28
Πρίλεπ, Τρέσκαβατς, 116
Προυσσού Μονή 42, 149, 247, 250, 253, 282.

Ραζής Δημήτριος, 44
Ραζηκότσικας Κωνσταντίνος, 44
Ραφαήλ Καυσοκαλυβίτης, 44
Ριχάρδος κόμης Κεφαλονιάς, 27
Ρωγών επισκοπή, 31, 34, 37

Σαντορίνη, Πισκοπή, 80
Σέλινο, Απάνω Φλώρια, 116, 213
Σεραφείμ ο Δρύστρας, 44
Σινά, 83
Σκλαμπάνης Γαλάνης, 44
Σκόπια, Άγιος Νικήτας, 116
Σκριπού, 199, 202
Σκυλίτσης Ιωάννης, 32
Σταθάς Γιάννης, κλέφτης, 379, 391
Στάρο Ναγκορίτσινο, 95
Στέφανος Δουσάν, 26
Στεφανίτζης Πέτρος, 371
Στουδίτης Δαμασκηνός, μητροπολίτης Ναυπάκτου
και Άρτης, 33
Στουντένιτσα, 95
Συμεών Σερβίας, 23, 26

Ταξιάρχων μονή, Επισκοπής Δαμαλών και Πεδιά-
δος, 36
Τζετζόνης Δημήτριος, 44
Τόκκος, Κάρολος Α' 24, 27, 28, 204
- Κάρολλος Β' 24
Τορνίκης Ευθύμιος 25
Τραπεζούντα, Θεοσκεπάστη, 95
Τρίκαλα, Πόρτα Παναγία, 311
Τριχωνίδα (λίμνη) 23.
Τσελεμπή Εθλιά, 28

Φιλανθρωπινών μονή, 126, 129, 130, 216.
Φιλής Μανουήλ, 41, 315.
Φίλιππος Ταραντίνος, 27
Φίστιον, 68, 219
Φράγκος Κατελάνος, 129
Φωτικής (=Βελλάς) επισκοπή, 32, 34, 35, 37

Χαλκοκονδύλης 23
Χειμάρρας επισκοπή, 32, 35.
Χρήστος ιερομόναχος από Μαχαλά Ξηρομέρου, 320
Χρύσανθος ο Αιτωλός, 44
Χωματιανός Δημήτριος 39
Χωνιάτης Μιχαήλ, 32, 41

Ψαλίδας Αθανάσιος, 44
Ψελλός Μιχαήλ, 41, 82, 315
Ψωμάκης Κωνσταντίνος, 44

Athanasios D. Paliouras
BYZANTINE AITOLOAKARNANIA

A contribution to the study of its Byzantine and post - Byzantine monumental art

(With 394 illustrations and drawings)

This book is a study of the monumental art of Aitolokarnania and of the artistic development of the Western Mainland during the Byzantine and post - Byzantine periods.

It is divided into two parts. The first describes the beginnings of Christian art in the region, the topography of the monuments, the development of the types of architecture, the different phases painting went through, the relations between the artistic centres and the peripheral areas, the peculiarities of the art of the region and its place in the great stream of Byzantine tradition.

The second part contains a descriptive catalogue of the monuments, numbering about a hundred, of Byzantine and post - Byzantine Aitolokarnania.

In more detail: the introduction sets forth the historical background under the general title, **General review of the Byzantine and post - Byzantine history of Aitolokarnania**. It summarizes the geographical situation and boundaries of the region, and the names it has had at different times; it points out the lack of sources for a knowledge and understanding, especially, of the earlier periods, and it unfolds the historical outline, beginning with the 3rd century A.D., which coincides with the barbarian invasions (Herulians, Visigoths, Vandals, Slavs, Arabs, Bulgarians, Normans, Serbs). It takes notice of the principal events that played a role in the Byzantine period, the time of the Despotate of Epirus and the years of the Venetian and Turkish occupations. This is followed by a study of the **ecclesiastical situation**, and are recorded the different phases in which the **metropoleis** and bishoprics of the Western Mainland (from Nicopolis to Naupactus) went through; particular notice is given on the ecclesiastical and other personalities who flourished in the region, like the chronicler and poet Constantine Manasses (1175? - 1187?), the writer Ioannes Apocaucus (1199 - 1232/33), the author of the **Treasure** Damascenus Stoudites, the Aristotelian philosopher Theophilus Korydaleus (1640 - 1641), the famous historian and geographer Meletius of Ioannina (1611 - 1696), Neophytus Mavromates (1703 - 1722), Ignatius, later metropolitan of Hungrovlachia (1794 - 1805) and others.

The available sources concerning the old bishoprics of Vonitsa, Aetos, Acheloos, Angelokastro and Dragamestos, and the intellectual life particularly of the second millenium are recorded. For example, mention is made of the large brotherhood of the Virgin Mary Naupactiotissa (11 th c.), the minor works of art that have survived are listed, and reference is made to the miniature manuscripts, the intellectual pursuits of writers and artists, the existence of libraries and, particularly, after the fall of Constantinople, to the large number of Greek writers and teachers who have left us important and original works in all the sciences. Finally, the decline is noted in the quality of art that is apparent at the beginning of the 9th century, the result of more general socio - economic problems.

Part I. Chapter 1.

The first, introductory chapter comprises a catalogue and presentation of the 20 Early Christian monuments which have so far been recorded (4th - 7th c. A.D.), in order to fix the beginnings of Christian art and provide a link with subsequent artistic developments. Some of these monuments - all of them early Christian basilicas - still exist, having underground architectural alterations and changes to their original designs in a second, later Byzantine and sometimes, third post - Byzantine phase.

Charter 2: The morphological characteristics of the monuments of the Byzantine period.

1. First is examined, the architecture especially the building materials, stepped apses and tile decoration. It is explained how and why the Early Christian basilicas became more compact in Byzantine times and were confined to a central aisle.

Special reference is made to churches built on ancient sites, to the use of destroyed ancient material and particularly to reused structures. The chronological gap between the Early Christian basilicas and the Byzantine monuments is bridged, using the actual architectural features and sculptured members. A distinction is made between the monastic complexes and the independent churches. A special analysis is attempted of the caves in precipitous mountains (Varasova and Arakynthos) which were hermitages in the Middle Byzantine period, and it is shown how churches were built in large caves, like St. Nikolaos on West Varasova. The chapter on Byzantine architecture closes with a description of the features of the churches of the Despotate of Epirus and with the singular ceramic inscriptions, like those, for example, of the Virgin of Prevezza, a superb piece of 13th c. architecture with very fine wall-paintings, which was unfortunately submerged in the waters of the Acheloos artificial lake at Kastraki, a calamity brought by industrialism.

2. Follows a study of the monumental painting, an art belonging to the main stream of the Middle and Late Byzantine periods, and which was in many cases the work of great artists, as for example in the church of Myrtia Monastery, St. Apostoloi Neromanas, St. Andreas Chalkiopolon, St. George Kainourgiou, Eleousa Mytika, Panayitsa Kallitheas. There is a detailed and extensive study of the art in the caves and especially the superb wall-paintings of the beginning of the second millennium at St. Nikolaos Kremastos. This is a popular-monastic art, exhibiting many traits in common with the art of Cappadocia in Asia Minor and with the wall-paintings of the ruined churches of Southern Italy. We also examine the iconographic schemes in the small vaulted-roof churches, particularly of the Palaeologan period, and their relation to the corresponding monuments of Macedonia and the Mt. Athos. The great problem of the contact between the Western Mainland and the great artistic centres, chiefly those of Thessalonica and Constantinople, remains unsolved because the inscriptions and archival material are wanting. Nevertheless an artistic connection with Thessalonica and Kastoria appears the most likely, to judge by the stylistic evidence. During the time of the Despotate of Epirus, Arta became an important artistic centre, with great influence also on the region of Aitolokarnania.

The art of the region generally, as reflected in the surviving Byzantine monuments, displays an unbroken tradition of high quality and originality. Along with the introduction of new subjects, it shows how this ancient segment of Hellenism was not cut off artistically, but took part in the general ferment, and was influenced by the currents that blew from every direction in both East and West.

Chapter 3: Art of the period of the Turkish domination.

1. Architecture. This chapter examines the variety of the architectural types of independent and monastic churches (single and three apse basilicas, cross-shaped inscribed churches, cruciform churches with domes, and churches of simple Greek cross plan). It also shows how in the 16th century the old single-aisled Byzantine churches spread to the West and became transformed into inscribed cruciform churches with domes, like the monastic churches of Myrtia and St. Apostoloi Neromanas. The building material at this period was poor: hewn stone, where this was possible, or a simple wall construction. There were none of the sumptuous bricked-in structures with fine wall-decoration of the period of the Despotate of Epirus. Nevertheless this practical architecture, for all the difficult conditions caused by the foreign domination, succeeded in creating monastic complexes that had links with each other and were suited to the functions and rules of monastic life as well as to the natural environment. In the monasteries there is a combination of buildings and church, of walls, paved courtyards, chapels, arches, steps, and balconies, that creates a harmonious whole and confers beauty on human measures. In the same period the monastic complexes were strongholds with high wall and no external windows, with tall towers and fortified entrance gates. All this was naturally for security reasons, but they never ceased being imposing, picturesque and majestic.

2. Painting. Fifty years after the fall of Constantinople the Balkans continued creating art in spite of the great changes that had occurred. The same situation can be seen in Aitolokarnania where great numbers of churches and monasteries were built and painted. A forerunner of the new developing art was the Monastery of Myrtia, the vaults of whose old church were painted in 1491 by the famous artist, Xenos Diyenis, and the walls of the new extension in 1539 by an important anonymous painter who was among the finest of the 16th century.

In that century, which constituted the last great phase of Byzantine painting, the churches were painted overall on the interior and had an organized, systematic iconographic scheme. There were also new subjects and rare compositions as well as influences from renaissance art, which became available to the Orthodox artistic world through the wide circulation of copperplate engravings. On the interior of the churches one may admire representations in warm, strong, colours of, in addition to the Christological subjects, scenes from the Akathist Hymn, the doxological hymn cycle, the lives of the saints and martyrs, the Book of the Apocalypse, and among them strange saints like St. Varvaros and the cynocephalous (dog-headed) St. Christophorus.

In the 16th century an unusual flowering and a qualitative decline can be observed, not only in Aitolokarnania but in Epirus, Thessaly (Meteora) the Mt. Athos and the Balkans. From this time onwards it was common to find parties of artists wandering from district to district, painting wherever they were asked, in large famous monasteries or in village churches.

The artistic ideas that make their appearance in Greece were passed on almost immediately to the Balkan peoples. For these reasons one should regard Greece and in many cases the Balkans as a single unity, in which groups and families of painters came from many small districts, and there was no great distance between centres and outlying areas. The same rule is applied to the Western Mainland, where works of a high artistic level are to be found in remote districts, as for example, at Taxiarches Gourias, the Monastery of Photmou, or St. Apostoloi Konopinas.

In the following 17th and 18th centuries art becomes more schematic and clearly shows the signs of change. Painting is now more popular and there is a noticeable decline in its quality. Art becomes standardized through the «iconographic formulas» of Dionysios from Fourni in Eurytania. Nevertheless, a great number of painters decorated a great number of Monasteries. The painters were often local, without much knowledge of tradition, and as can be seen of the pictures, they signed their work and wrote on them the village name they came from. A few distinguished painters stand out from the mass for their serious and noteworthy work and their great efforts to bring tradition alive again. At this time the influence of the portable icons on monumental painting was strong. Another common phenomenon was the stone iconostases which were also painted, while an original feature was the painting of the pilasters of the churches with the later saints and martyrs that were deemed the «props» or mainstays of Orthodoxy.

The great subject of the Second Coming continued to be painted across the west walls of the churches, with all the scenes and details, in a more abstract, popular manner.

In separate sections we examine the dedicative inscriptions that have survived, the owners and dedicators naming who are painted among the saints. We discuss also the portable icons that have been saved from destruction in Aitolokarnania, and we invest space to a study of the most noteworthy woodcarved iconostasis in the churches of the region.

Finally, two works of famous embroiderers have been preserved in the region and are described in detail.

Part I has offered a vivid image of the artistic progress of Aitolokarnania and of the art of the Western Mainland generally not only in important but also in minor works. They were also discussed the difficulties and problems, and the architectural and pictorial tradition of the region.

Part II.

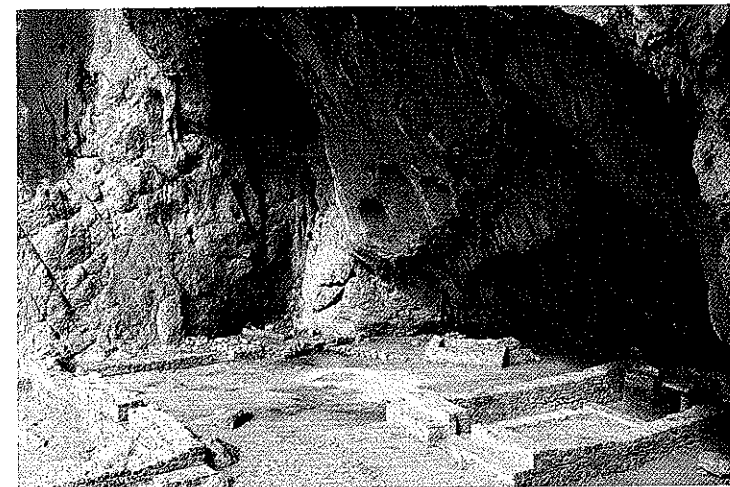
The second part presents a descriptive catalogue of 31 Byzantine and 60 post-Byzantine monuments: it sets down all the monuments of Aitolokarnania, which, together with the 20 Early Christian basilicas, cover an artistic spectrum of 1400 years, from the 5th to the 19th centuries A.D.

In this part are presented the historical details of each monument, is described the architecture and iconographic scheme - where it exists - and each monument is dated and classified in the wider architectural and pictorial framework of Greece. The monuments are examined in chronological order and those from the departments of Aitolia and Akarnania are treated separately. The major part of the material is not known, even to specialists, and is presented here for the first time.

The main purpose, finally, of this book is to make known the Byzantine treasures of Aitolokarnania and thus to promote further research and study of the monuments of Greece in the wider field of Byzantine art.

ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

1. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΛΟΦΟΥ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ
ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

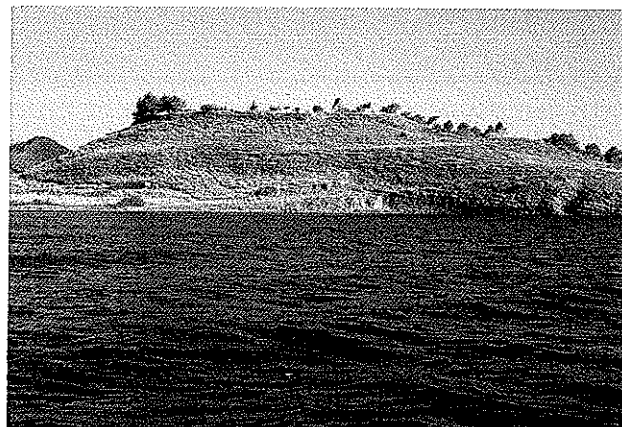
2. ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

3. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΔΑ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

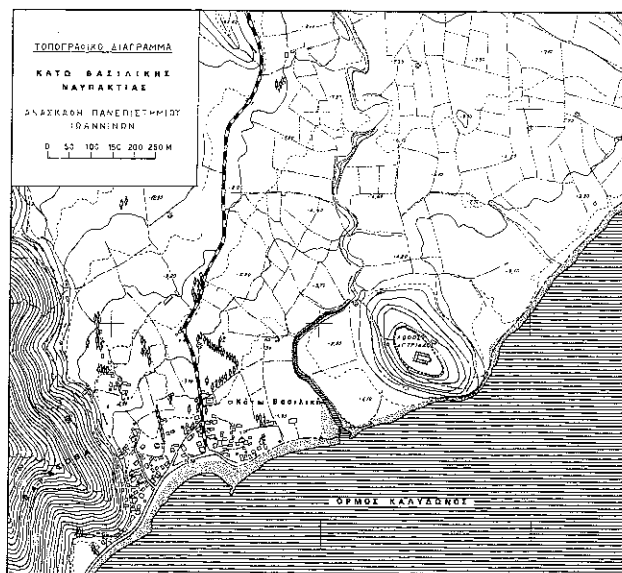
1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Θα ήταν κοινός τόπος η επισήμανση ότι, η σειρά των αρχαίων αιτωλικών πόλεων, που καλύπτουν την περιοχή από την Πλευρώνα μέχρι το Μολύκρειο, αποτελούν πολυσήμαντο κεφάλαιο για την, μέσα από τις ανασκαφές, ανίχνευση όλων των ιστορικών, αρχαιολογικών και πολιτισμικών στοιχείων που συνθέτουν την κοινωνία των Αιτωλών από τα αρχαϊκά μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια. Ο Κ. Ρωμαίος το πρόσεξε πρώτος και αφιέρωσε μέρος της ζωής του στην ανασκαφή και μελέτη του αιτωλικού κέντρου της Καλυδώνος¹, απ' όπου βγήκε το γνωστό πολύτιμο και πολύτομο έργο του. Έκτοτε η περιοχή ξεχάστηκε κατά τρόπο ανεξήγητο για τα αρχαιολογικά μας πράγματα και μόλις από το 1960 και δώθε άρχισε ξανά να αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον των ειδικών².

1. Κάτω Βασιλική. Ο λόφος της Αγίας Τριάδας.

2. Ανασκαφή Αγίας Τριάδας. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής.

Η επί εικοσαετία και πλέον μελέτη της χριστιανικής μνημειακής τοπογραφίας της Αιτωλοακαρνανίας³ με οδήγησαν και στο λόφο της Αγίας Τριάδας (1), στα α-

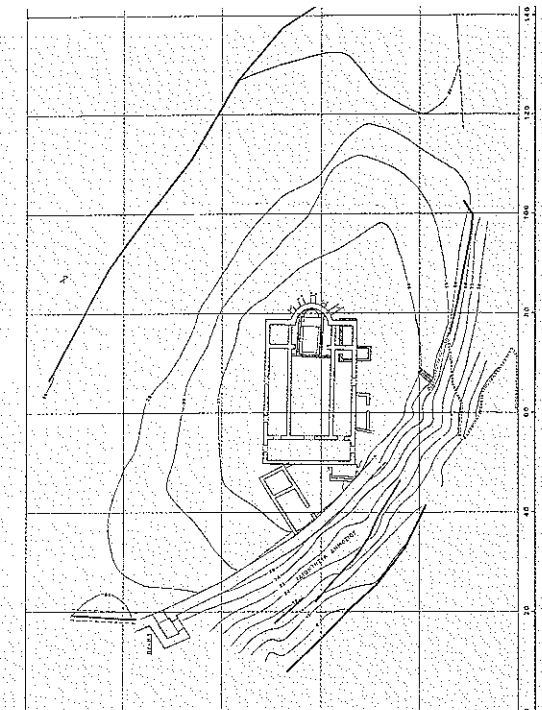
1. Σημειώνεται η βασική βιβλιογραφία για την Καλυδώνα και την ευρύτερη περιοχή από τον Αχελώο μέχρι τη Ναύπακτο. Γ. Σωτηριάδης, «Ζητήματα αιτωλικής ιστορίας και τοπογραφίας». BCH, 31 (1907) 270-320, Κ.Α. Ρωμαίος, «Η' αρχαιολογική περιφέρεια», ΑΔ 2 (1916) 44-55, Ίδιος, «Κόραι της Αιτωλίας», ΑΔ 6 (1920-21) 60-98, Ίδιος, «Αι ελληνοδανικά ανασκαφαί Καλυδώνος», ΑΔ 10 (1926), Παράρτ. 24-40, Fr. Poulsen - K. Rhomaios, Erster vorläufiger bericht über dionisch - Griechischen Ausgrabungen von Kalydon, Κοπεγχάγη 1927, E. Duggve - Fr. Poulsen - K. Rhomaios, Das Heroon von Kalydon, 1934. E. Duggve, Das Laphrion der tempelbezirk von Kalydon, Κοπεγχάγη 1948, Κ.Α. Ρωμαίος, Κέραμοι της Καλυδώνος, Αθήνα 1951, Α.Κ. Ορλάνδος, «Ανασκαφαί εν Μολυκρείω της Αιτωλίας», ΑΔ 9 (1922-25) Παράρτ. 55-64, Κ.Δ. Στεργιόπουλος, Η Αρχαία Αιτωλία, Αθήνα 1939, G. Glaffenbach, Inscriptiones Aetoliae (Inscriptiones Graeciae septentrionalis, IX, 1²) Βερολίνο 1932, P. Soutal-J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, «Tabula Imperii Byzantini» 3, Wien 1981. H.S. Benton, «The Ionian Islands», BSA 32 (1931-32) Aetolia and Akarnania, 238-239, 97, 116, 165, Αθην. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, Ίδιος, «Εκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Κάτω Βασιλική Αιτωλίας», Δωδώνη, ΙΔ', 1 (1985) 211-240. πίν. 15-46, Ίδιος, Καλυδών - Καλυδώνιοι - Λίμνη Καλυδώνος, «Ιστοριογεωγραφικά» 1 (1986) 195-196.
2. Ε. Μαστροκώστας, ΑΔ 16 (1960) Χρονικά, 196, Π. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον (από του τέλους του 7ου μέχρι τα τέλη του 10ου αι.) Θεσσαλονίκη 1975, Α. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, ό. π. σημ. 1, Αθην. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, «Ερευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσσοβας Αιτωλίας», ΗΧ 27 (1985) 105-114.
3. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, ιδιαίτερα σελ. 50, 51, 79-94, 176-196.

νατολικά του χωριού Κάτω Βασιλική (2). Εκεί για δέκα χρόνια (1980 - 1990) η συστηματική ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων⁴ έφερε σε φως: α) Μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική που χρονολογείται στον 6ο αι. (3). β) Δεύτερο μικρότερο ναό, χτισμένο στο κεντρικό κλίτος των ερειπίων της βασιλικής με αποθηκευτικό χώρο, Τράπεζα, φωτάνημα, κελλιά και κοιμητήριο (4). Ο ναΐσκος χρονολογείται στον 10ο αιώνα. γ) Αποθήκη, δίπλα στη θάλασσα, που χρησιμοποιείται συνέχεια από τα υστεροκλασσικά μέχρι τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. δ) Από την πληθώρα των ευρημάτων, αξίζει να υπογραμμισθούν ιδιαίτερα τα νομίσματα, επειδή καλύπτουν όλες τις εποχές, ελληνιστική, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή (29), βενετσιάνικη. ε) Εντυπωσιακός κλίβανος (20), προβληματίζει ως προς το σχήμα του και ως προς τα προϊόντα που παρήγαγε.

Ξεκινώντας από τοπογραφικά δεδομένα, κι έχοντας να αντιμετωπίσουμε από τη μια τις μαρτυρίες των ανασκαφικών δεδομένων και από την άλλη την σιωπή των πηγών, ετοιμάζουμε με τους συνεργάτες μου, την έκδοση ενός τόμου με τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού. Εδώ επισημαίνουμε τα κυριότερα στοιχεία αυτής της έρευνας:

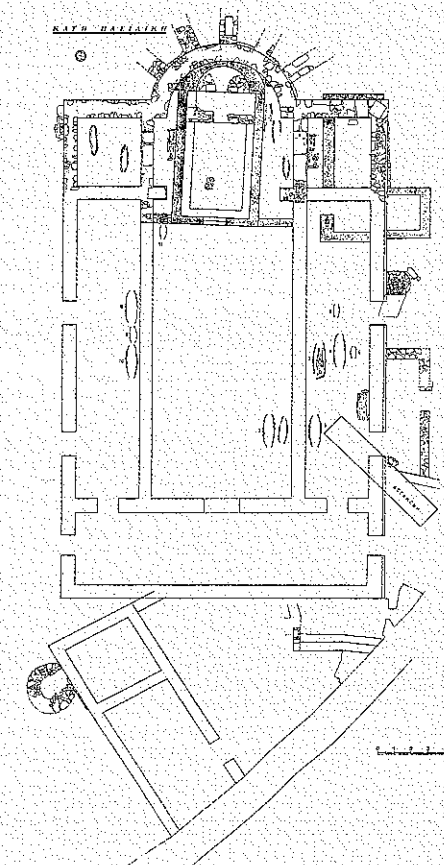
1) Ο Χώρος. Το πυκνό δίκτυο των γνωστών αρχαίων αιτωλικών πόλεων φανερώνει τη σπουδαιότητα της κοινωνικο - πολιτισμικής εξέλιξης στην περιοχή. Η Καλυδών είναι κοντά και ο λόφος της Αγίας Τριάδας (7) «εξαρτάται» άμεσα από την «αγχίαλο» διπλανή Χαλκίδα (9)⁵. Έτσι, ως συνέχεια πολιτιστική και θρησκευτική έρχεται πάνω στο λόφο ο μέγας ναός, που καθώς χρησιμοποιούνται για την ανέγερσή του τα ίδια αρχαία οικοδομικά υλικά (10), δένει το παρελθόν με

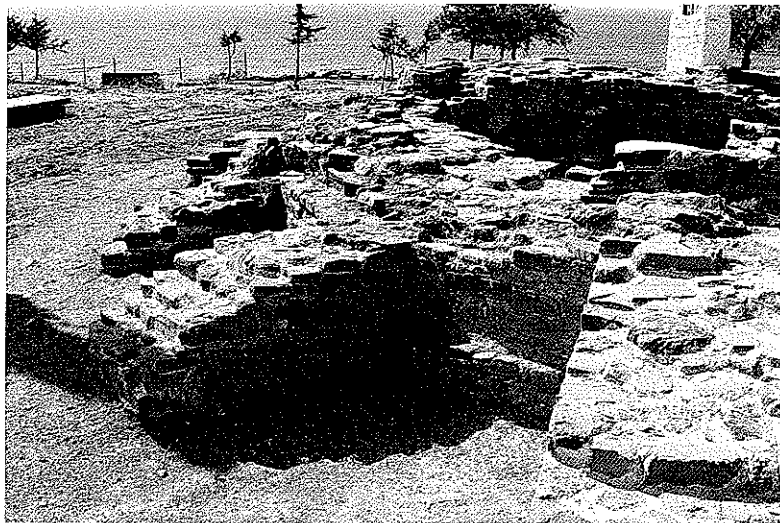
4. Παλιούρας, «Εκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων» ό. π. σημ. 1, (1985) 211-240, ΕΡΓΟΝ (1986) 85-86, (1987) 79-82, (1988) 48-50, (1989) 40-43. Η ανασκαφή ξεκίνησε με επιφανειακό καθαρισμό το 1982 και ολοκληρώθηκε το 1991. Ηδη προετοιμάζεται η τελική δημοσίευση.
5. Βλ. τις διαφορετικές απόψεις στις αναζητήσεις και εκτιμήσεις ως προς τον εντοπισμό και την ταύτιση της ομηρικής Χαλκίδος. Ο Woodhouse (Aetolia, its Geography, Topography and Antiquities, Oxford 1897, 107-114) τοποθετεί την πόλη που είχε ομηρική (B, 638-640) κλασσική και υστεροκλασσική φάση στην ανατολική πλευρά της Βαράσσοβας, όπου σήμερα κείται περιτειχισμένη πόλη με τα ερείπια της και το λατομείο της. Ο Κ. Ρωμαίος (Χαλκίς, ΑΔ 2 (1916) παράρτ., 47 (... «νομίζω ότι ανεύρον τα τείχη και την θέσιν της ἀγχιάλου πόλεως παρά τό μικρόν χωρίον τῆς Βασιλικῆς, κείμενον εὐθύς ὑπὸ τούς ἀνατολικούς πρόποδας τῆς Βαράσσοβας παρά τήν θάλασσαν. ΒΑ τοῦ χωρίου περί τά 300 μ. καί εὐθύς παρά τήν θάλασσαν ὑψοῦται λόφος μικρός στεφανούμενος ὑπὸ τείχους, μέ πύργους τετραγώνους, μεσαιωνικοῦ»), την τοποθετεί στο λόφο της Αγίας Τριάδας. Τον Ρωμαίο ακολουθούν οι Μαστροκώστας (ΑΔ

3. Ανασκαφή. Τοπογραφικό διάγραμμα του λόφου Αγίας Τριάδας.

4. Ανασκαφή. Κάτοψη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (6ος αι.) και του μεσοβυζαντινού ναΐσκου (10ος αι.)

5. Ανασκαφή. Η αψίδα με τις αντηρίδες.

6. Ανασκαφή. Οι δύο αψίδες.

7. Λόφος Αγίας Τριάδας. Το παλαιοχριστιανικό τείχος εν σχέση με το νεοκλασσικό

το παρόν και θεμελιώνει το μέλλον της περιοχής που θα γίνει πλέον όχι μόνο χριστιανικό, αλλά στους μεσοβυζαντινούς χρόνους θα μετατραπεί και σε ασκητικό.

Η θέση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής φανερώνει πως υψώθηκε σε νευραλγικό γεωγραφικό σημείο, αφού βρισκόταν πάνω στο χερσαίο δρόμο που συνέδεε την Ηπειρο με τη Δυτική Στερεά και στη συνέχεια την κεντρική και ανατολική Στερεά. Βρισκόταν επίσης σε σπουδαία θέση για τον έλεγχο του θαλάσσιου περάσματος του Πατραϊκού. Ο μεταγενέστερος γνωστός μεγάλος δρόμος⁶, που στη μεσοβυζαντινή περίοδο (9ο - 12ο αι.) ξεκινούσε από την Τραπεζούντα, περνούσε από την Κωνσταντινούπολη και Θεσσαλονίκη, έφτανε στην Κόρινθο και στον Πατραϊκό, όπου έπιανε σκάλα στη Βαράσσοβα, κι από εκεί κατέληγε στη Νότια Ιταλία, επισημαίνει την σπουδαιότητα της θέσης και τον αντίστοιχο ρόλο που θα διεδραμάτιζε το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στις διασυνδέσεις Στερεάς και Πελοποννήσου. Είναι ευκαιρία εδώ να υπογραμμισθεί ότι, όσα υποστηριζόταν παλαιότερα για επιβίωση παγανιστικών στοιχείων στη Δυτική Στερεά, ακόμη και μέχρι τον 8ο και 9ο αιώνα, καταρρίπτει ο εντυπωσιακός ναός, αλλά και οι άλλες μικρότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές που έχουν επισημανθεί στις γύρω περιοχές, από το Μεσολόγγι μέχρι τη Ναύπακτο⁷.

16 (1960) Χρον., 196) και Συριόπουλος (*Η Προϊστορία της Στερεάς Ελλάδος*, Αθήνα 1968, 112). Νομίζουμε ότι ο συνδυασμός των δύο απόψεων πρέπει να βρίσκεται πιο κοντά προς την πραγματικότητα. Την άποψη αυτή υποστηρίξαμε αρχικά, ενώ με τα νέα στοιχεία της ανασκαφής αποτελεί πλέον βεβαιότητα: «Δεν αποκλείεται η προϊστορική Χαλκίς να είχε ιδρυθεί και να έζησε μερικούς αιώνες στο χώρο της ανατολικής Βαράσσοβας, όπου χρησιμοποιούσε ως ιερά κορυφές τις ψηλότερες κορυφές που βρίσκονται πάνω από την πόλη ή ως ιερά σπήλαια ένα ή περισσότερα από τα σπήλαια που αργότερα μετατράπηκαν σε χριστιανικά ασκηταριά. Στην κλασσική και ελληνιστική όμως φάση της επεκτάθηκε και μετέφερε τις θρησκευτικές και τις πολιτιστικές της δραστηριότητες στο λόφο της Αγίας Τριάδας, όπου ύψωσε πιθανότατα ιερό και κατασκεύασε και στάδιο». (Παλιούρας, Έκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 217). Βλ. απόψεις και Κ. Στεργιόπουλος, *Η Αρχαία Αιτωλία*, Αθήνα 1939, 38-40, RE, III, 2 (1899) στ. 2089, Β. Κατσαρός, Παρατηρήσεις σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά Ελλάδα, «*Κληρονομία*» (1981) 433-436.

6. Μ. Κορδώσης, Συμβολή στην ιστορική γεωγραφία της περιοχής Κόρινθου στους Μέσους χρόνους. Αθήνα 1981, κεφ. 2: Ο θαλασσινός δρόμος του Ισθμού. Λιμάνια της μεσαιωνικής εποχής, 44εξ., Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 80.

7. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 47-53. Δ. Κωνσταντίνος, «Νεώτερα στοιχεία σε βυζαντινούς ναούς της Αιτωλοακαρνανίας», ΗΧ 23 (1981) 266-283.

Ένα μεγάλο ερώτημα, που είναι δύσκολο να απαντηθεί με τα ελάχιστα στοιχεία που διαθέτουμε, είναι η φυσική κατάσταση της περιοχής γύρω από το λόφο. Σε κάποια εποχή η θάλασσα πρέπει να έφθανε μέχρι το σημερινό εθνικό δρόμο, όπου και το χωριό Γαυρολίμνη. Άλλωστε αυτό το όνομα του παλαιού χωριού φανερώνει την ύπαρξη λίμνης. Υποθέτουμε ότι πρέπει να ήταν έλη, βαλτότοπος και ότι ο λόφος ήταν σχεδόν νησί. Σχεδόν, γιατί μια πρόσβαση από τα βορειοδυτικά έχει επισημανθεί. Εκεί, ο υστεροκλασσικός πύργος (17) του τείχους μετατράπηκε σε είσοδο με πόρτα και διαβατικό (18), αφού αποκαλύφθηκαν με την ανασκαφή οι υποδοχές όπου έπιαναν οι τόρμοι διφυλλής μεγάλης εξωτερικής πόρτας. Εξάλλου, η κατασκευή από εκείνη την πλευρά του σύγχρονου προς τη βασιλική υψηλού τείχους δείχνει τις διαθέσεις των κατασκευαστών και τις προσβάσεις από όπου κινούνε το Εκκλησιαστικό αυτό κέντρο.

2) Το μέγεθος. Μία βασιλική, της οποίας ο κύριος κορμός, χωρίς τα προσκτίσματα, καλύπτει έκταση χιλίων τετραγωνικών μέτρων (13), δεν μπορεί παρά να μας οδηγήσει σε δύο εκτιμήσεις που εξάγονται και από την αντίστοιχη μελέτη παρόμοιων περιπτώσεων σε άλλες περιοχές του ελλαδικού, αλλά και του μεσογειακού χώρου. Το μέγεθος ενός μνημειώδους κτιριακού συγκροτήματος, στην περίοπτη αυτή θέση, είναι δείγμα του ενθουσιαστικού και θριαμβευτικού στοιχείου της κοινωνίας των χριστιανών, οι οποίοι μ' αυτόν τον τρόπο έκαναν επίδειξη της νέας πίστης και της νίκης κατά του ειδωλολατρικού κόσμου που έφευγε ανεπιστρεπτή. Αλλά ένα σπουδαιότερο στοιχείο τοποθετείται στο τραπέζι της έρευνας. Το μέγεθος φανερώνει ότι πρέπει να ήταν επισκοπικός ναός και ως τέτοιος εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες του ευρύτερου χώρου. Ερχόμαστε έτσι να υπολογίσουμε ότι αυτός ο πληθυσμός πρέπει να ήταν διασκορπισμένος στην περιοχή που απλώνεται από το Μεσολόγγι μέχρι τη Ναύπακτο και να κατοικούσε στη σκιά των αρχαίων αιτωλικών πόλεων, αγροτικός και κτηνοτροφικός στη συντριπτική του πλειονότητα. Είναι δύσκολο και κάποτε επικίνδυνο εγχείρημα, γιατί αποπροσανατολίζει, ο υπολογισμός του πληθυσμού αυτού. Αλλά οπωσδήποτε κρίνεται ικανός για να υποστηρίξουμε τον όρο «πυκνότητα πληθυσμού»⁸ πάντοτε βέβαια με τα μέτρα του βου αι.

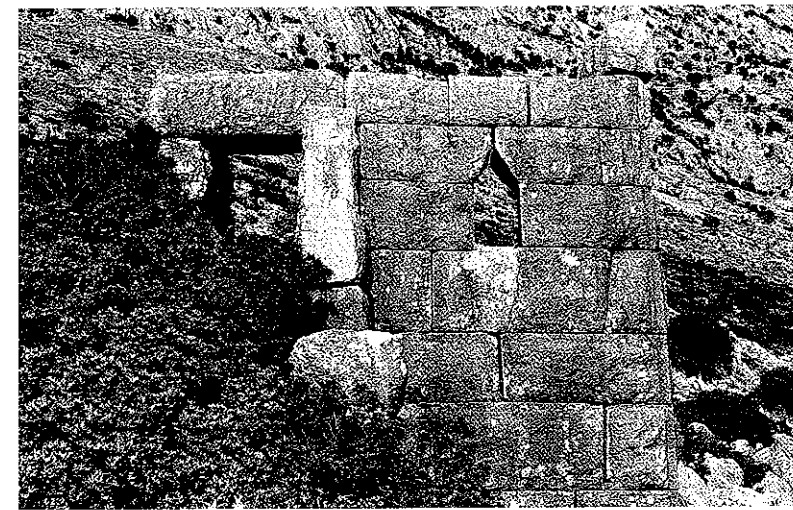
3) Τα πρότυπα. Τα αρχιτεκτονικά όμοια και παράλληλα γνωρίσματα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής την τοποθετούν ιστορικά στο θριαμβευτικό κύκλο της οικοδομικής έξαρσης της Νικόπολης⁹ με τα γνω-

8. Βλ. γενικότερα για τα προβλήματα: Γ. Λάββας, Οι πόλεις των Χριστιανικών βασιλικών. Μία συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού». Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, «Ελληνικά», Παράρτημα, αρ. 26 (1980) 403-445.

9. Α. Ορλάνδος, *Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης*, Αθήνα I, 1952, II, 1954, 572.

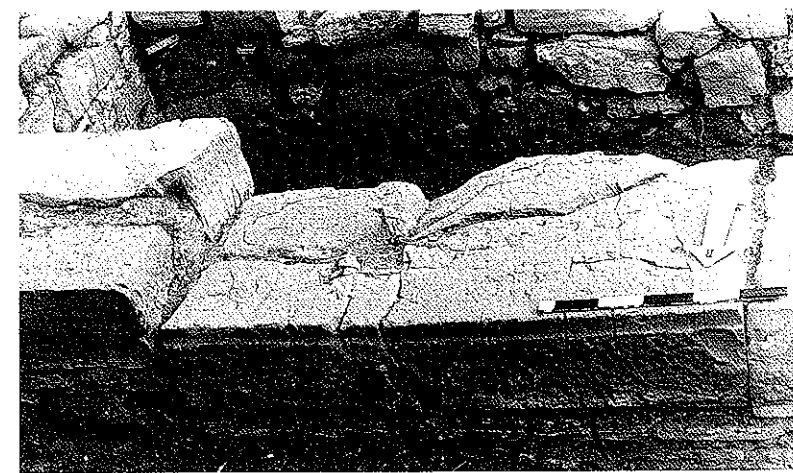

8. Λόφος Αγίας Τριάδας. Το παλαιοχριστιανικό τείχος δίπλα στα θεμέλια του υστεροκλασσικού.

9. Πύργος του βόρειου τείχους της «αγχιάλου» Χαλκίδος.

10. Ανασκαφή. Δόμος με περιτένεια και άπεργο από προγενέστερο αρχαίο ναό σε δεύτερη χρήση.

11. Ο λόφος της Αγίας Τριάδας όπως φαίνεται από τον Άγιο Δημήτριο Βαράσοβας.

12. Ανασκαφή. Το βόρειο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

στά μεγάλα συγκροτήματα των βασιλικών της. Τα τρία κλίτη (12) με τα παστοφώρια, οι πέντε αντηρίδες (5), που μόνο στη Νικόπολη τις συναντούμε, το υποτιθέμενο ύψος και ειδικότερα η τυπολογία, μας οδηγούν σε φωτογραφική μίμηση των δύο μεγαλύτερων βασιλικών (Α' και Β') του σπουδαίου εκείνου ρωμαιο-ελληνικού κέντρου. Μπορούμε έτσι να μιλήσουμε για θρησκευτικο-πολιτική ενότητα του χώρου από την Ήπειρο μέχρι την Αιτωλοακαρνανία. Η Αιτωλία είναι στραμμένη προς την μακρυνότερη Ήπειρο και όχι προς την κοντινότερη απέναντι Πάτρα, εντασσόμενη, καθώς μπορούμε να υποθέσουμε, στους μεγάλους άξονες του ανατολικού Ιλλυρικού¹⁰, που ήταν τότε η Νικόπολη και στην επέκτασή της η Θεσσαλονίκη.

Η Ναύπακτος¹¹, η οποία άρχισε ήδη από τον 6ο αι. να ανεβαίνει σαν πόλη, αφού βρισκόταν πάνω σε καίρια θέση απ' όπου περνούσαν χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι, δέχεται με το φρούριό της¹², τον ανανεωτικό οικοδομικό άνεμο του Ιουστινιάνειου προγράμματος. Βέβαια αν το μνημείο της Κάτω Βασιλικής εντάσσεται στο μεγάλο αυτό κτιριακό πρόγραμμα του Ιουστινιανού¹³, πρόγραμμα που εγγίζει και την περιφέρεια της αυτοκρατορίας είναι ανοιχτό ζήτημα που σχετίζεται άλλωστε, πέρα από την πολιτική και με το εκκλησιαστικό status της περιοχής.

4) Το περιβάλλον. Ο λατρευτικός βίος πάνω στο λόφο δεν είναι αποκομμένος από το περιβάλλον. Φαίνεται ότι είχε ερμηωθεί η Χαλκίς, στη νότια πλαγιά της Βαράσοβας προς τη θάλασσα, τουλάχιστον αν

10. Λάββας, Οι πόλεις των «Χριστιανικών βασιλικών» Μία συμβολή στην πολεοδομία του Ανατολικού Ιλλυρικού, 403-445, Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, Ιστορική γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αι.) Γιάννενα 1984, 166-176.

11. Γ. Κονιδάρης, Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος, «Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου» (1953) Β' 150-205, Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 31-44, όπου οι πηγές για τη Ναύπακτο και η ειδική βιβλιογραφία.

12. Για το φρούριο της Ναυπάκτου: Γεωργία Χ. Μαρίνου, Η αρχιτεκτονική της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία, Η.Χ., 27 (1985) 127-138.

13. Για το μεγαλόπνοο οικοδομικό έργο του Ιουστινιανού, που περιγράφει με θαυμασμό ο Προκόπιος στο «Περί κτισμάτων» έργο του βλ. Procopi Caesariensis opera omnia IV. De aedificiis lib. IV, έκδ. J. Haury, Λειψία 1913. Επανεκδόση Λειψία 1964. Στον «Δ' λόγο» ο Προκόπιος αναφέρεται στον βορειοδυτικό ελλαδικό χώρο και σημειώνει ότι στη Νέα Ήπειρο (Αλβανία) χτίστηκαν τριάντα δύο (32) νέα φρούρια, ενώ ανανεώθηκαν είκοι έξι (26). Στην Παλαιά Ήπειρο (ελληνική) κατασκευάστηκαν δώδεκα (12) νέα φρούρια, ενώ ανανεώθηκαν είκοσι τέσσερα (24). Εννοείται ότι στην Παλαιά Ήπειρο πρέπει να συμπεριλάβουμε και την Αιτωλοακαρνανία.

14. Επανελημμένα ερευνήθηκε από την Αρχαιολογική α-

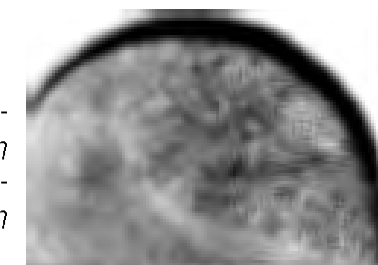

13. Η παλαιοχριστιανική βασιλική από ΝΔ.

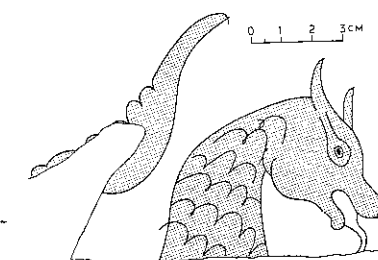
κρίνουμε από επιφανειακές έρευνες¹⁴, σύμφωνα με τις οποίες δεν διαπιστώνεται μεταχριστιανική συνέχεια. Τα υπάρχοντα ερείπια μεγάλων μαρμάρινων οικοδομημάτων, τα επιφανειακά ευρήματα και το εντυπωσιακό λατομείο¹⁵ δείχνουν την εγκατάλειψη κάπου με το τέλος της ελληνιστικής περιόδου. Και καθώς εγκαταλείπονταν η ασφαλής αλλά άξενη Βαράσοβα η

ποστολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων η αρχαία πόλη της «αγχιάλου Χαλκίδος» από τη βόρεια πλευρά, όπου το εντυπωσιακό τείχος με τους πύργους και τις εισόδους μέχρι νότια, σχεδόν ως κάτω απη θάλασσα, όπου η άλλη πλευρά του υστεροκλασσικού τείχους. Ευρήματα χριστιανικής περιόδου δεν συλλέχτηκαν. Αντίθετα το 1985 περιδιαβάζοντας όλο το χώρο με τον καθηγητή Αντώνη Ζώη εντοπίσαμε κάτω από θαμνώδη βλάστηση δεκατρία πέτρινα οικοδομικά συγκροτήματα της ύστερης φάσης της πόλης, η οποία περιμένει τον ανασκαφέα της για να αποκαλύψει τον πλούτο και τα μυστικά της.

15. Το λατομείο, που βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, είναι λατομημένο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του. Φαίνεται ότι οι δόμοι μεταφέρανταν απέναντι στην Πάτρα για να χτιστεί το αρχαίο της τείχος και άλλα δημόσια κτίρια. Η ιστορία επαναλήφθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όπου τα αδρανή υλικά μεγάλου μέρους από τη νότια απόληξη του βράχου του λατομείου, που έφθανε ως τη θάλασσα, αποκόπηκαν και μεταφέρθηκαν στην Πάτρα για να κατασκευαστεί το νέο λιμάνι της πόλης. Οι σελίδες της ιστορίας αντιγράφουν η μία την άλλη.

14. Βυζαντινό πινάκιο με εγχάρακτη παράσταση δρακοντοειδή (μετά τη συντήρηση).

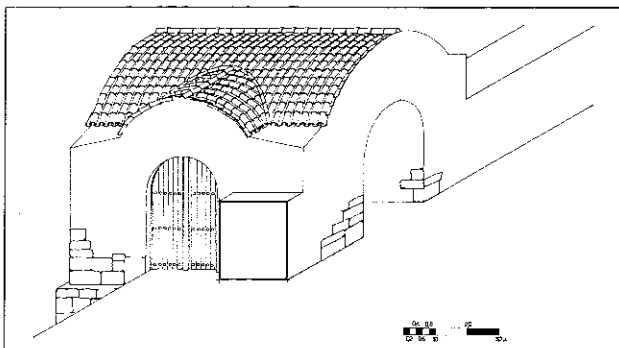
15. Το δρακοντοειδές σε σχέδιο.

16. Μόνωτο αγγείο μετά τη συντήρηση.

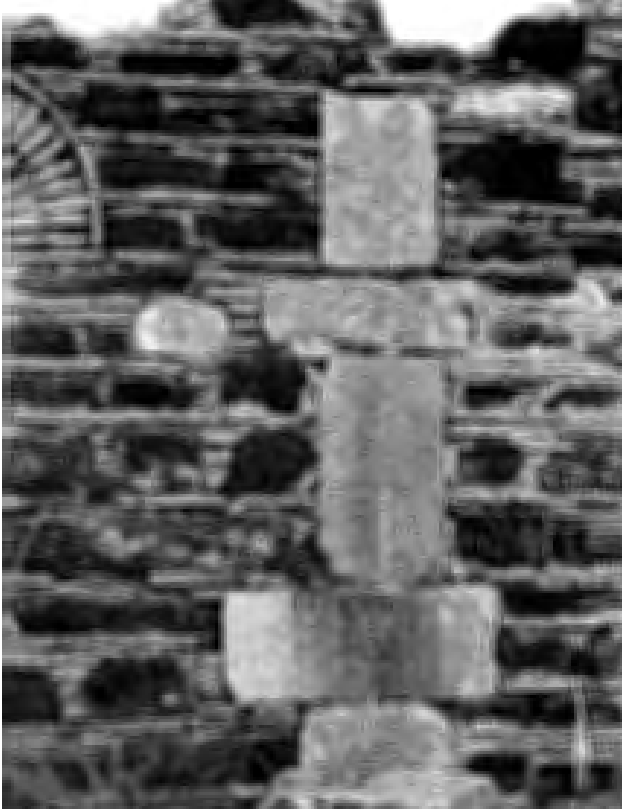

17. Ανασκαφή. Η εξωτερική πύλη 1.

18. Εξωτερική πύλη 1. Θεωρητική αναστήλωση (Ι. Πατσουμάς).

19. Άγιος Δημήτριος Βαράσοβας. Σταυροί στην τοιχοδομία με δόμους μεταφερόμενους από την Αγία Τριάδα.

ζωή μεταφερόταν στο λόφο, ο οποίος πάντοτε έπαιζε κάποιο ρόλο ως ανεξάρτητο περιτειχισμένο πόλισμα (24) ή εξαρτώμενο από τη Χαλκίδα ή φιλοξενώντας τα ιερά των κατοίκων της περιοχής¹⁶. Για τίποτε από όλα αυτά δεν είμαστε βέβαιοι και για κανένα δεν μπορούμε να έχουμε οριστική άποψη μέχρι να ανασκαφεί η Χαλκίς, η οποία, νομίζω, κρατάει το μυστικό και θα δώσει τέρμα και λύση στην επιστημονική «διένεξη» μεταξύ Woodhouse και Ρωμαίου: με ποιο χώρο ταυτίζεται η ομηρική «αγχίαλος» Χαλκίς. Από τα αρχαιολογικά δεδομένα πάντως που έχουμε πάνω στο λόφο - υστεροκλασσικά τείχη με πύργους, πλέγμα θεμελίων στα χαμηλότερα επίπεδα (7,8), βόρεια και ανατολικά, κτισμάτων από μάρμαρο ή ντόπια ασβεστόπετρα - διαπιστώνουμε την ύπαρξη οικισμού. Πέρα από τον μεγάλο αριθμό οστράκων ελληνιστικής και παλαιοχριστιανικής περιόδου η χρησιμοποίηση σε δεύτερη χρήση επεξεργασμένων ογκολίθων (10) με περιτένεια και άπεργο για τους στυλοβάτες του μεγάλου ναού, φανερώνουν την προϋπαρξη ζωής στο λόφο. Μελλοντική εξέταση ανασκαφής σ' ολόκληρη τη βορειοανατολική πλαγιά θα ξεδιαλύνει το μυστήριο, αν η σειρά των αλληπάλληλων μαρμαρίνων βαθμίδων συνθέτει την εξωτερική πλευρά του τείχους, πράγμα απίθανο, ή αν πρόκειται για βαθμιδωτές κερκίδες σταδίου που είναι και το πιθανότερο¹⁷. Η πληθώρα των ελληνιστικών και παλαιοχριστιανικών οστράκων επίσης και οι πολλοί τάφοι που επισημάνθηκαν κατά καιρούς σε ολόκληρη την περιοχή - Άνω Βασιλική, Γαυρολίμνη, Καλαβρούζα - και γενικότερα στις πλαγιές και στην ευρύτερη έκταση δυτικά του ποταμού Εύηνου, φανερώνουν την ύπαρξη ζωής, οικισμών και δραστηριοτήτων ενός εγκατεστημένου πληθυσμού, ο οποίος θα συνδεόταν με τον μακρινό ή κοντινό σ' αυτούς ναό στο λόφο της Αγίας Τριάδας. Στο γενικότερο αυτό ενδιαφέρον πρέπει να τοποθετηθεί και η σύγχρονη παλαιοχριστιανική βασιλική της Παναγίας της Τρημιτού¹⁸, πέρα από τον Εύηνο, στην πλαγιά του Αρακύνθου, καθώς μας αποκαλύπτουν την ύπαρξη της θεοδοσιανό κιονόκρανο και αρράβδωτοι κίονες. Ωστόσο αν δεν ερευνηθεί συστηματικά όλη η περιοχή που περικλείεται στο τρίγωνο Εύηνος - Βαράσοβα - Κλόκοβα θα ανιχνεύουμε και θα αναζητούμε με υποθέσεις την αλήθεια και τα συμπεράσματά μας δεν θα είναι ποτέ ασφαλή και οριστικά.

5) **Συνύπαρξη πολιτισμών.** Η μελέτη της στρωματογραφίας, κατά τις ανασκαφικές φάσεις στο λόφο της Αγίας Τριάδας, και η συνύπαρξη πλήθους ευρημάτων προϊστορικής, κλασσικής, ελληνιστικής και πα-

16. Βλ. την άποψη και εκτίμηση που σημειώνεται γι' αυτή τη σχέση: Παλιούρας, «Εκθεση για την Ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων», 217.

17. Τους ανάλογους προβληματισμούς βλ.: Παλιούρας, Εκθεση, ό. π., 217.

18. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 52, 173-176.

λαιοχριστιανικής περιόδου, σε στρώματα που απείχαν ελάχιστα το ένα από το άλλο, φανερώνει πόσο κοντά - κοντά ήταν ο λαϊκός πολιτισμός. Εξάλλου, ενώ αλ- λάζουν ριζικά οι ρυθμοί της ναοδομίας, απεναντίας, τα καθημερινά χρηστικά αντικείμενα μένουν σχεδόν τα ίδια δείχνοντας τον αργό ρυθμό της ανανέωσης της καθημερινής ζωής. Ένα από τα πολλά παραδείγματα: Στον αποθηκευτικό χώρο του μεσοβυζαντινού ναΐσκου, του 10ου αιώνα, ανεσκάφησαν σε κάποια γωνία συγκεντρωμένες πάνω από διακόσιες αγνύθες (21). Είναι διαφόρων σχημάτων, πυραμιδόσχημες ή κωνοειδείς, κυκλικές, και πολλές στη βάση τους φέρουν έκτυπο σύμβολο, σήμα του εργαστηρίου που τις κατασκεύασε. Μερικές μάλιστα έχουν τη μορφή του Ηρακλή, την ίδια που φέρουν μικρά ελληνιστικά χάλκινα νομίσματα από αυτά που βρέθηκαν επίσης στην ανασκαφή. Είναι ενδεικτικό δηλαδή πως ενώ τα υφαντικά βάρη κατασκευάστηκαν στην ελληνιστική περίοδο όπου με βεβαιότητα χρονολογούνται, είναι ακόμη σε χρήση τον 10ο μ.Χ. αιώνα. Ο πολιτισμός προχωρεί με πολύ αργό ρυθμό, όπως και οι κοινωνικές αλλαγές, βελτιώσεις και εξελίξεις.

6) **Η καταστροφή:** Η καταστροφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής είναι πολύ μεγάλη. Διασώθηκε, σε βάθος 0.50 έως 1.50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους σε μικρό ύψος μέχρι σημείου, σε ορισμένα τμήματα, να έχουν απομείνει μόνο τα θεμέλια. Δεν διέσωσε in situ μαρμαρίνα μέλη, ελάχιστα ίχνη δαπέδου και ακόμη πιο λίγα ίχνη ψηφιδωτού. Επίσης παρά τις συστηματικές έρευνες δεν βρέθηκε Βαπτιστήριο. Η εξήγηση του φαινομένου της φοβερής καταστροφής είναι πολυδιάστατη. Κατ' αρχήν η ερήμωση και ερείπωση πρέπει να τοποθετηθούν στην εποχή του «μεγάλου χάσματος της ελληνιστικής παράδοσης του βυζαντινού πολιτισμού»¹⁹ κατά τον Πάλλα και στις αλληπάλληλες καθόδους βαρβαρικών επιδρομών, μια και η περιοχή ήταν πέρασμα από βορρά προς νότο και από εκεί ανατολικά ή για πέρασμα στην απέναντι Πελοπόννησο. Δεν γνωρίζουμε το έργο των σεισμών αν και όλα τα κτίτη είχαν σκεπαστεί από αποτμήματα στρωτήρων και καλυπτήρων στέγης, που σε κάποια φάση κατέρρευσε. Μέχρι τον 10ο αι. πάντως ο μέγας ναός είχε ερειπωθεί και ερημωθεί. Είναι η εποχή όπου παρουσιάζεται μεγάλη άνθηση του μοναχισμού στην περιοχή της Βαράσοβας. Η μοναστική άνθηση βέβαια οδήγησε στη μνημειακή αναγέννηση την περιοχή. Γύρω από τη Βαράσοβα υψώθηκαν, αληθινά οικοδομικά αριστουργήματα, τα μοναστήρια του Αγίου Δημητρίου²⁰ και της Παναγιώτισσας²¹ με πληθώρα μικρότε-

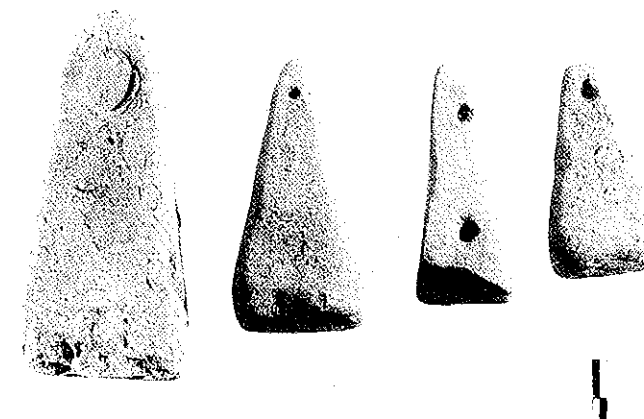
19. Δημ. Πάλλας, «Η Παναγία της Σκριπούς ως μετάπλαση της Παλαιοχριστιανικής αρχιτεκτονικής σε μεσαιωνική βυζαντινή». Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών 6 (1975-76), 1.

20. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 178-180.

21. Παλιούρας, ό. π., 183-185.

20. Ανασκαφή. Ο κλίβανος δίπλα στη θάλασσα.

21. Ανασκαφή. Αγνύθες από τον αποθηκευτικό χώρο.

22. Ανασκαφή. Τσιμεντοδεξαμενή πάνω στον αποθηκευτικό χώρο της βασιλικής.

23. Ανασκαφή. Ο μεταβυζαντινός ναός (10ος αι.)

24. Λόφος Αγίας Τριάδας. Ο ΒΔ πύργος.

25. Ημικιονίσκος από τον χώρο της ανασκαφής.

ρων ναών στην περιφέρεια και με κορυφαίο μνημείο - πνευματικό και καλλιτεχνικό - τον Άγιο Νικόλαο Κρεμαστό²² στη δυτική πλαγιά του Αράκυνθου. Νέοι μεταβυζαντινοί αρχιτεκτονικοί τύποι δοκιμάστηκαν εδώ για πρώτη φορά, όπως στην περίπτωση του Αγίου Δημητρίου. Παράλληλα τα σπήλαια της Βαράσοβας²³ μετατράπηκαν σε ασκηταριά για όσους φιλήρημους αναχωρητές αναζητούσαν τραχύτερους αγώνες. Αυτή την εποχή πιστεύουμε πως αρχίζει και η λεηλασία των αρχιτεκτονικών στοιχείων του ναού στο λόφο της Αγίας Τριάδας. Έχουμε μια απόδειξη και επεκτείνουμε τη σκέψη μας σε μια άλλη υπόθεση. Η απόδειξη: το τρίλοβο άνοιγμα της αψίδας στον περίτεχνο ναό της Παναξιώτισσας χωρίζεται με δύο τεχνουργημένους ημικιονίσκους με επίθημα. Ο ένας κιονίσκος είναι φαίνεται παλαιότερος του κτίσματος (26). Προέρχεται από κάποιο προηγούμενο μνημείο της περιο-

22. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 187-196.

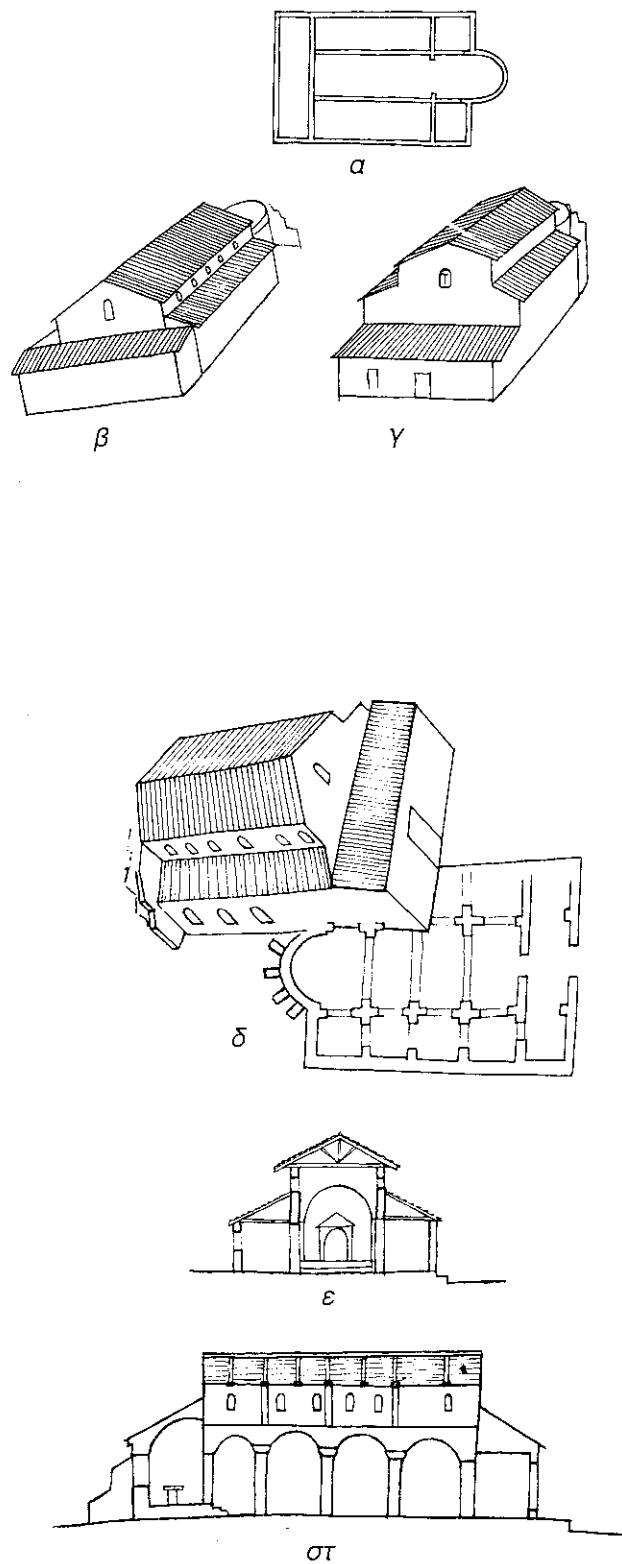
23. Παλιούρας, ό.π. 79-83, Παλιούρας-Κασιμπίνης, «Ερευνα για την Ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας», 105-114.

26. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης. Οι ημικιονίσκοι του φωτιστικού ανοίγματος της αψίδας: ο μεταφερμένος από το λόφο της Αγίας Τριάδας και ο νεότερος.

27. Δόμοι με ορθογώνια και κυκλική πλάκα, μεταφερμένοι από το λόφο της Αγίας Τριάδας στα Κωστέικα.

χής. Ο άλλος κατασκευάστηκε στο μέγεθος και το σχήμα του παλαιού, είναι δηλ. σύγχρονος του ναού που τοποθετείται στον 10ο αι. Στην ανασκαφική περίοδο του 1986 στο λόφο της Αγίας Τριάδας βρήκαμε τον δεύτερο κιονίσκο (25), όμοιο κατά πάντα με τον παλαιότερο που τοποθετήθηκε σε δεύτερη χρήση στο ναό της Παναγιώτισσας. Είχαν μεταφέρει δηλ. μέσα στον 10ο αι., καθώς χτιζόταν η Παναγιώτισσα, τον ένα κιονίσκο για το τρίλοβο παράθυρο της αψίδας κι επειδή δεν βρήκαν το δεύτερο αναγκάστηκαν να κατασκευάσουν άλλον όμοιο²⁴.

Λεηλασίας συνέχεια. Κατά την μαρτυρία των παλαιότερων κατοίκων της περιοχής, το έτος 1855, οι ιδιοκτήτες του αρχοντικού Ράπη στον οικισμό Κωστέικα, που απέχει περίπου δύο χιλιόμετρα ανατολικά του λόφου και δίπλα στη θάλασσα, μετέφεραν με βάρκες από το λόφο τρεις Τράπεζες και οχτώ ορθογώνιους μαρμαρινούς δόμους για καθίσματα της «βίλας» τους (27). Από την αυλή του κατεστραμμένου σήμερα αρχοντικού τα επαναφέραμε στο λόφο και τα τοποθετήσαμε στο ναό. Πρόκειται για κυκλική μαρμαρινή Τράπεζα, ίσως Αγία Τράπεζα, στην οποία μάλιστα υπάρχει και χάραγμα με τη χρονολογία 1855 και δύο άλλες: μία ορθογώνια, ίσως Τράπεζα προσφορών και μία τρίτη παραλληλεπίπεδη πέτρινη, όχι μαρμαρινή, η οποία δεν αποκλείεται να προέρχεται από την Τράπεζα του μεσοβυζαντινού ναΐσκου (23). Η αποδεδειγμένη αυτή λεηλασία οδήγησε τα βήματά μας στον Άγιο Δημήτριο της Βαράσοβας, του οποίου οι τοίχοι στολίζονται «με καλοπελεκημένους ογκόλιθους σε γλαυκό χρώμα, που σχηματίζουν στις πλάγιες πλευρές σταυρούς (19), και οι οποίοι «πρέπει να προέρχονται από αρχαίο κτίριο που ήταν στο λοφίσκο ή στην περιοχή»²⁵...

Αναμφισβήτητα, δεν υπάρχει αμφιβολία: οι καλοπελεκημένοι ογκόλιθοι σε γλαυκό χρώμα προέρχονται από τον μεγάλο ναό που εξετάζουμε. Ετσι εξηγείται η ανυπαρξία μαρμαρινών αρχιτεκτονικών μελών και η μεγάλη καταστροφή.

Από το 1967 μέχρι το 1974 ο υπέροχος αυτός λόφος είχε μετατραπεί σε camping. Έχτισαν πάνω στο ναό δεξαμενή από μπετόν (22), καθάρισαν το χώρο

24. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 184 και εικ. 190.

25. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, 178.

28. Τρόποι αποκατάστασης της βασιλικής:

α. κάτοψη

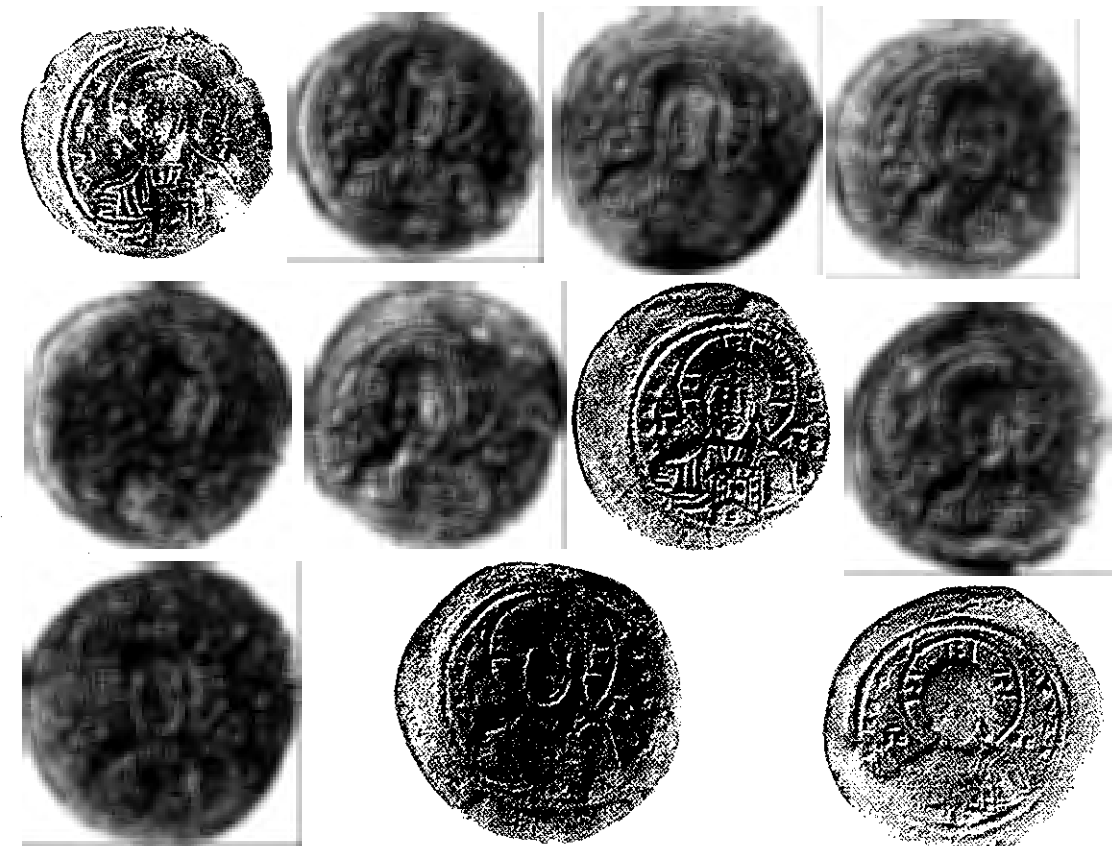
β. πρώτος τρόπος στέγασης

γ. δεύτερος τρόπος στέγασης

δ. κάτοψη και τρόπος στέγασης

ε. Τομή κατά πλάτος

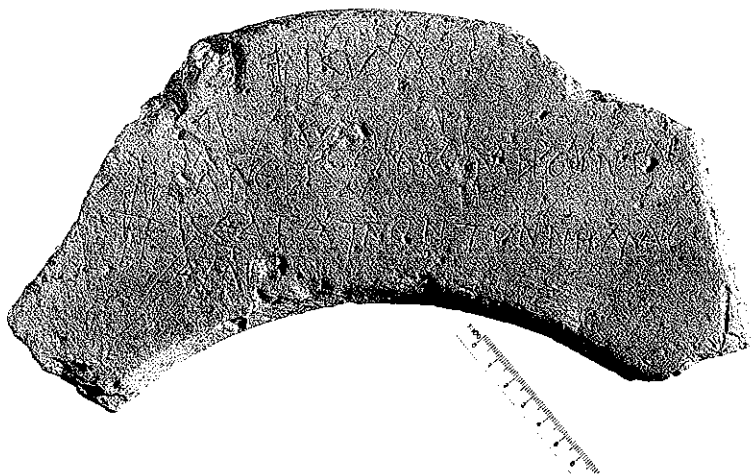
στ. τομή κατά μήκος

29. α. Ανασκαφή. Θησαυρός βυζαντινών νομισμάτων 10ου αι. (εμπροσθότυπο)

β. Ανασκαφή. Θησαυρός βυζαντινών νομισμάτων (οπισθότυπο)

30. Χείλος πιθαρίου με χάραγμα: «υπέρ των μισού-
ντων και αγαπώντων ημάς»

31. Ανάγλυφη επιγραφή σε κεραμικό: (Α)ΓΑΘΗΣ

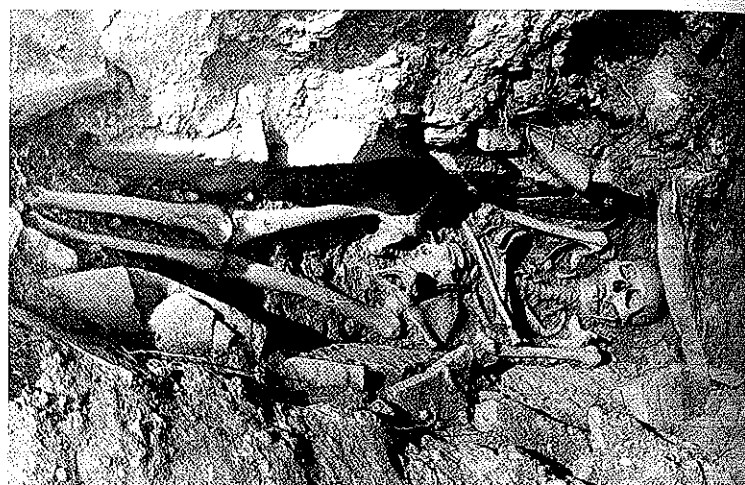
33. Ανασκαφή. Η βασιλική από ΒΔ.

ξεθεμελιώνοντας τους τοίχους για να φυτέψουν κη-
πευτικά και μετέφεραν στους πέριξ χώρους τις πέ-
τρες στιβάζοντάς τες σε σωρούς. Η εποχή μας δηλ.
αποτελείωσε ό,τι είχαν αφήσει ανέπαφο οι αιώνες...

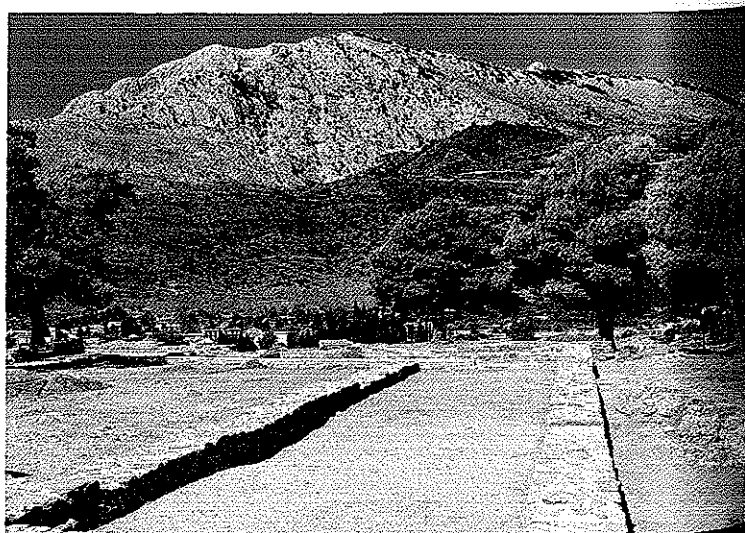
Τέλος μελετώντας σήμερα όλα τα ανασκαφικά
δεδομένα, τα απομεινάρια του τεράστιου αρχιτεκτο-
νήματος, τη φτώχεια των υλικών, αλλά και την πενι-
χρότητα του μεγάλου αριθμού των ευρημάτων διαπι-
στώνουμε ότι το μνημείο συγκεντρώνει πάνω του την
πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής κατά τον 6ο αιώ-
να: επαρχιώτικη ανάπτυξη, μακριά από τα μεγάλα κέ-
ντρα²⁶.

26. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τους συνεργάτες μου
αρχιτέκτονες Γιάννη Πατσουμά και Χρήστο Καταιμπί-
νη, στους οποίους οφείλονται τα σχέδια, τον σχεδια-
στή του Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου Ιω-
αννίνων Γιάννη Διαμαντόπουλο και τους φωτογρά-
φους Γιώργο Χουλιάρα (Πανεπιστήμιο) και Λάκη Πτη-
νόπουλο (Εφορεία Πρ. και Κλασ. Αρχαιοτήτων Ηπεί-
ρου), στους οποίους οφείλονται οι περισσότερες φω-
τογραφίες.

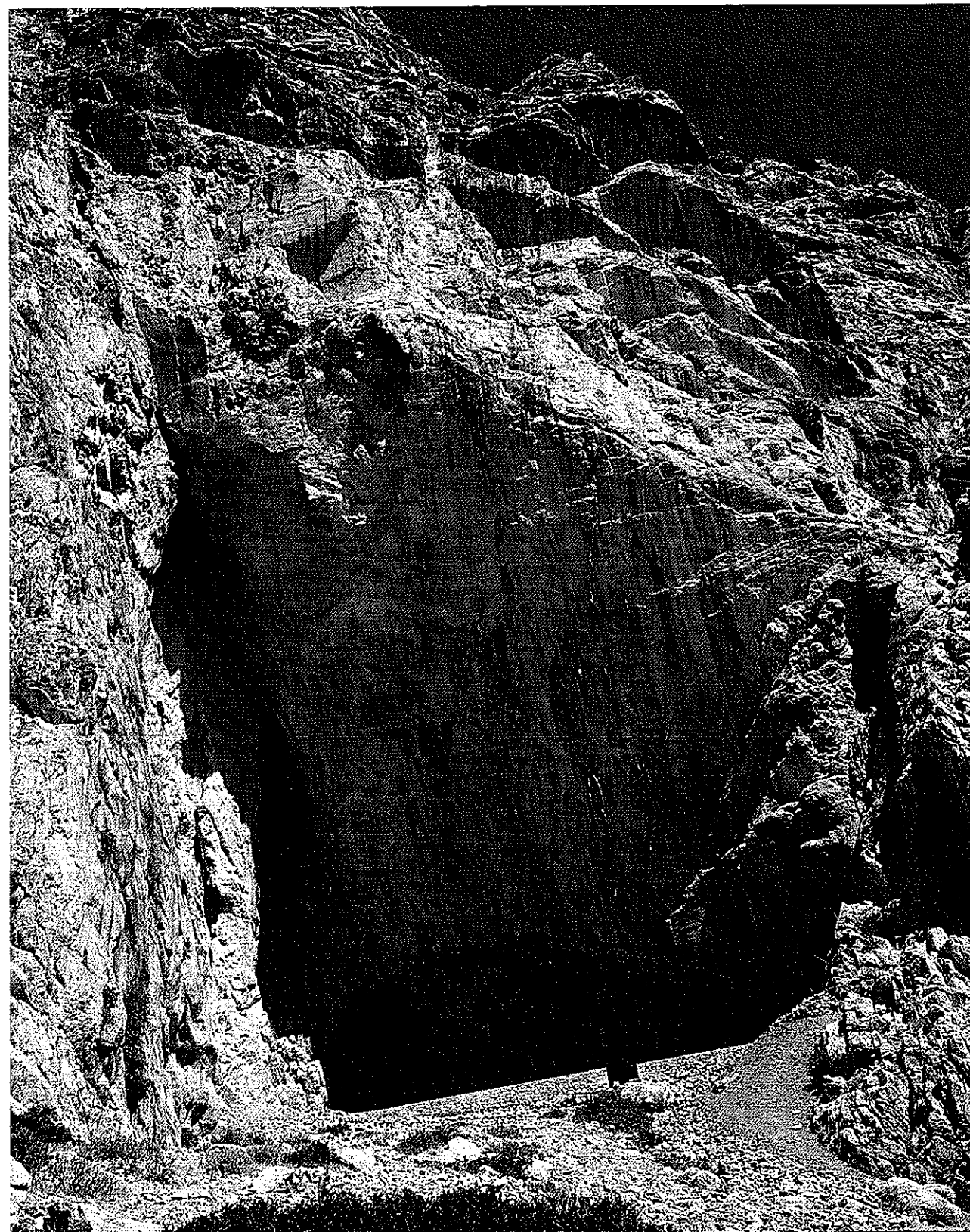
32. Ανασκαφή, Σκελετός.

34. Η Βαράσοβα από το λόφο της Αγίας Τριάδας.

2. ΣΠΗΛΑΙΟ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΑΡΑΣΟΒΑΣ

Στη νότια απότομη χαράδρα του ιερού βράχου της Βαράσοβας, που στα βυζαντινά χρόνια ονομαζόταν δι-
καιολογημένα «Άγιον Όρος της Αιτωλίας», στην ανατολική απόκρημνη πλευρά της, ανοίγεται ευρύχωρο και ε-
ντυπωσιακό βροχοσκεπές σπήλαιο, που όπως αποκάλυψε η αρχαιολογική έρευνα παρουσιάζει μεγάλο και ξεχω-
ριστό ενδιαφέρον. Το σπήλαιο βρίσκεται σε εντελώς προνομιακή θέση, αφού ελέγχει την είσοδο του Πατραϊκού

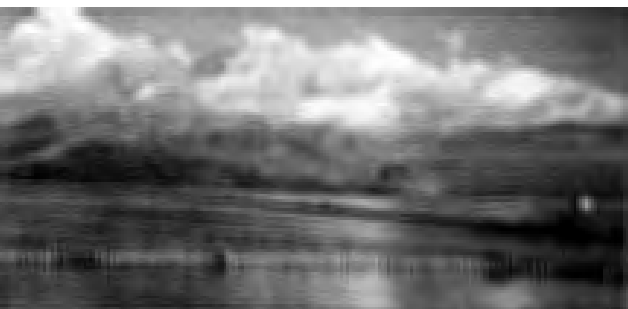

1. Ο σωζόμενος βυζαντινός δρομίσκος.

2. Το Σπήλαιο του Αγίου Νικολάου όπως φαίνεται από τη θάλασσα.

3. Η Βαράσοβα όπως φαίνεται από την Τουρλίδα Μεσολογγίου.

κόλπου από τη μεριά της Αιτωλίας. Προφυλάσσεται από ξηράς με τον ορεινό όγκο της Βαράσοβας και έχει οπτική επαφή με πλατιά λωρίδα της θάλασσας από το απότομο υψόμετρο των 80 περίπου μέτρων στο οποίο φτάνει ο σημερινός πεζοπόρος, μέσα από χαράδρα, ύστερα από μια ανηφορική διαδρομή 15 περίπου λεπτών από τον μικρό φυσικό όρμο της θάλασσας (2). Από το σημερινό χωριό Κάτω Βασιλική (ανατολικά) ή από το Κρυσονέρι (δυτικά) η πρόσβαση προς τη χαράδρα είναι δυνατή μόνο διά θαλάσσης. Στα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά χρόνια η επικοινωνία, ανάμεσα στα σπηλαιώδη ασκηταριά της Βαράσοβας, γινόταν μέσα από χαράδρες. Μικρό δείγμα τεχνητού βυζαντινού δρομίσκου 50 περίπου μέτρων σώζεται ως σήμερα (1) και είναι αυτό που οδηγούσε τον ασκητή από την κορυφή του βουνού μέσα από τη χαράδρα στο σπήλαιο του Αγίου Νικολάου. Κατά τον ίδιο τρόπο οι μοναχοί των σπηλαίων-ασκηταριών (Αγίου Νικολάου, Αγίων Πατέρων, Παναγίας, Αγίου Νικολάου Δυτικής Βαράσοβας, Αγίου Πέτρου, Προδρόμου, Αγίου Αθανασίου) επικοινωνούσαν με τα μεγάλα και οργανωμένα μοναστηριακά συγκροτήματα (Αγίου Δημητρίου, Αγίας Τριάδος, Παναγιώτισσας, Παναγίας Τρημιτού, ακόμη και Αγίου Νικολάου Κρεμαστού). Η διά ξηράς επικοινωνία, όσο κοπιαστική και αν ήταν, αποτελούσε τη συνειδητή επιλογή και συνήθεια μια και η θάλασσα, ιδίως ο Πατραϊκός - Κορινθιακός, διαιώνιζε τον μόνιμο κίνδυνο των πειρατικών επιδρομών.

Στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας του 20ου αιώνα (1991), όταν άρχισε η συστηματική ανασκαφή, το εσωτερικό του Σπηλαίου παρουσίαζε την εικόνα ενός ερειπωμένου χώρου, όπου αφθονούσαν οι πέτρες, τα χώματα, τα ξύλα, τα σπασμένα κεραμίδια και πλήθος ανακατωμένων στοιχείων που έδιναν την εντύπωση της ολοκληρωτικής καταστροφής. Τα τελευταία διακόσια περίπου χρόνια το σπήλαιο αποτελούσε μόνιμο καταφύγιο των άγριων κατσικιών που ζούσαν στη χαράδρα - και ζουν ακόμη - με αποτέλεσμα ένα παχύ στρώμα κοπριάς να έχει σκεπάσει τα πάντα.

Παρόλα αυτά κάποιοι ποιμένες και βαρκάρηδες, αλλά και η λατρευτική συνείδηση των κατοίκων των γύρω χωριών της περιοχής, διατήρησαν τον απόηχο της αρχαίας ιστορίας του ιερού χώρου με πρόχειρο πετρόχτιστο βωμό - εικονοστάσι, που ακουμπούσε στον ανατολικό βράχο στο εσωτερικό του Σπηλαίου, όταν άναβαν ένα καντήλι μπροστά στις φθαρμένες χάρτινες εικόνες του αγίου Νικολάου, όποτε έφθαναν ως εκεί.

Η τοπική παράδοση διέσωσε το τοπωνύμιο «Αη-Νικόλας», το οποίο άλλωστε επιβεβαιώνει και η νεώτερη αρχαική έρευνα. «Σε συμβολαιογραφική πράξη της 28 Μαΐου 1770 του Ζακύνθιου συμβολαιογράφου Γ. Βιτάλη μαρτυρείται πως οι πατρινοί έμποροι Γ. Κωστάκης και Ρόδης Κανακάρης για να μεταφέρουν εμπόρευμα στο Λιβόρνο της Ιταλίας ναύλωσαν το πλοίο του μεσολογγίτη Δημητρίου Τρικούπη, που είχε

το όνομα «Άγιος Νικόλαος Βαράσοβας». (Βλ. σελ. 181).

Πριν από την ανασκαφή του Αρχαιολογικού Τομέα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, ανάμεσα στα αλληπάλληλα στρώματα των ερειπίων και των «μπαζωμάτων», με δυσκολία διακρινόταν τα ίχνη μικρού ναού, ενώ κείτονταν διάσπαρτα αποτμήματα μαρμάρινων θωρακίων, πώρινων κιονίσκων, ακανόνιστα πώρινα τεμάχια τραπέζης, ξύλα από έπιπλα και από ξυλοδεσιές, γυαλιά, όστρακα, κεραμίδια στέγης, τούβλα και πέτρες: πέτρες πελεκητές ή ακανόνιστες. Οι τελευταίες ήταν τόσο πολλές ώστε επί δύο χρόνια (1991-92) η πανεπιστημιακή ομάδα ανασκαφής, καθαρίζοντας το χώρο, σχημάτιζε σε διάφορα μέρη του Σπηλαίου τεράστιους λιθοσωρούς. Έτσι η όλη «επιχείρηση» δίκαια ονομάστηκε από τους φοιτητές «πετρομανία» (10).

Με βάση τα αρχιτεκτονικά στοιχεία και τον δομημένο χώρο, αλλά και τα άφθονα και πολύτιμα ευρήματα που έφερε η ανασκαφή στην επιφάνεια, διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μοναστηριακό συγκρότημα φρουριακού χαρακτήρα, όπου ησύχαζε μια μικρή αδελφότητα στη διάρκεια δέκα αιώνων (9ος-19ος αι.).

Ο επιβλητικός όγκος διώροφων κελλιών έφραζε εγκάρσια καθ' ύψος και κατά πλάτος το ευρύχωρο άνοιγμα του Σπηλαίου από τα δυτικά, ενώ εξωτερικός περίβολος, στο μπροστινό χαμηλότερο διάζωμα, διαμόρφωνε τις αναγκαίες συνθήκες πρόσβασης προς την κεντρική είσοδο - διαβατικό, αλλά δημιουργούσε και τους χώρους για προσωρινό σταυλισμό των ζώων, που χρησιμοποιούνταν για τις μεταφορές ανθρώπων και παντός είδους υλικών.

Ανέβαινε κανείς στην εξωτερική είσοδο με απλή η διπλή, υποθέτουμε, πέτρινη σκάλα, η οποία βρέθηκε κατεστραμμένη και περνούσε το Διαβατικό, που διαμόρφωναν οι εξωτερικοί πετρόχτιστοι τοίχοι στα πλαινά και το πάτωμα από πάνω του πρώτου ορόφου των κελλιών. Το Διαβατικό οδηγεί κατ' ευθείαν στην είσοδο του μικρού καθολικού, γύρω από το οποίο, και σύμφωνα με την κυκλική εσωτερική διάταξη του σπηλαίου τοποθετούνται, εκτός από τα κελλιά, τα υπόλοιπα προσκτίσματα: δεξαμενή νερού, Τράπεζα, Δοχείο, Εστία - μαγειρείο, φούρνος.

Στη ΒΔ γωνία του Σπηλαίου, όπου ο υψηλός εξωτερικός τοίχος των κελλιών ακουμπά στο βράχο, σώζονται ως ένα ύψος οι τοίχοι ορθογώνιου οικοδομήματος. Από τη «θυρίδα», που διασώζει στην ανατολική άκρη της νότιας πλευράς του και τα άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία, μπορεί να ταυτισθεί με τριώροφο μάλλον Πύργο (27), που χρησίμευε για φυλάκειο - θυρωρείο και γενικά παρατηρητήριο και διέθετε βοηθητικούς και άλλους αποθηκευτικούς χώρους. Το υπόγειο το χρησιμοποιούσαν ως αποχωρητήριο. Από τον πρώτο όροφο του Πύργου ο «πορτάρης» ήλεγχε κάτω προς τη θάλασσα όλο τον Πατραϊκό κόλπο (για τον φόβο των πειρατών, που λυμαινόνταν όπως ξέρουμε από τις πηγές τον Κορινθιακό και Πατραϊκό κόλπο στη

4. Αναρρίχηση για εξερεύνηση της Εγκλείστρας.

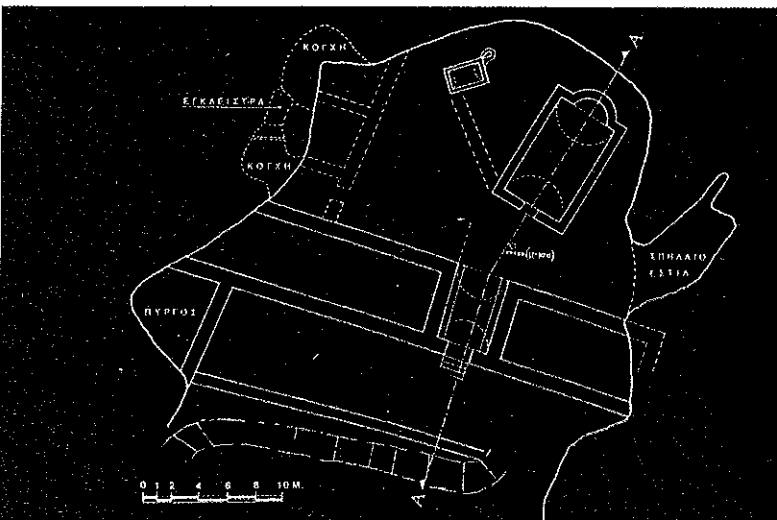
5. Η Εστία-Φωτάναμα.

6. Ερείπια του Φούρνου.

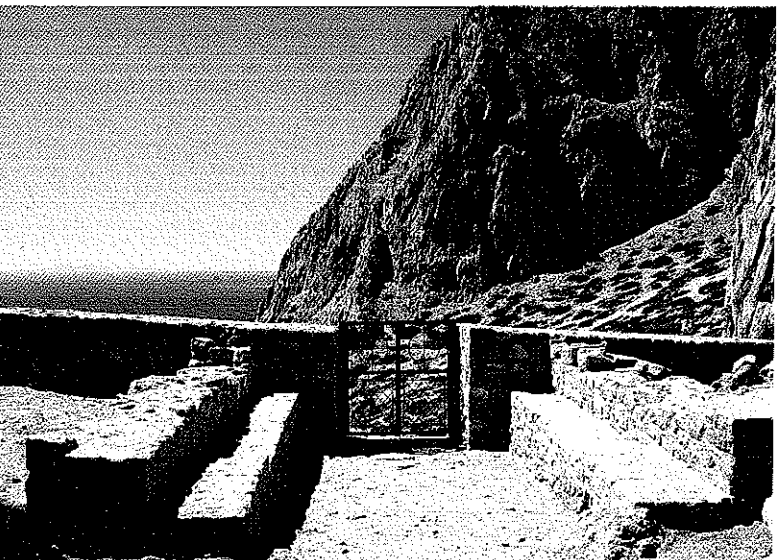

7. Η δεξαμενή.

8. Κάτοψη του Σπηλαίου (Κατοιμπίνης).

9. Το Διαβατικό και η εξωτερική είσοδος από μέσα προς τα έξω

βυζαντινή περίοδο), αλλά έβλεπε μέσα από τη «θυρίδα» και την είσοδο του Μοναστηριού.

Στη νότια πλευρά του Σπηλαίου ανοίγεται μικρότερο σπήλαιο, το οποίο χρησίμευε ως Εστία - Μαγειρείο. Όλα τα βραχώδη τοιχώματα της κωνικής οροφής του είναι κατάμαυρα από την αιθάλη που επικαθίστηκε επί αιώνες εκεί, ενώ ψηλά πάνω από την είσοδο έχουν διανοιγεί σε κάποια εποχή δύο μεγάλες οπές για να φεύγει ο καπνός. Στο εσωτερικό του μικρού αυτού σπηλαίου διαμορφώνεται στο δάπεδο κυκλική πετρόχτιστη εστία, η οποία πιστεύουμε ότι είχε διπλό προορισμό:

α) πάνω στη φωτιά που άναβε, με το γνωστό μοναστηριακό σύστημα των αλυσίδων, κρέμονταν τα καζάνια ή πάνω σε «πυροσιές» τοποθετούνταν οι χύτρες για το βράσιμο του νερού ή την παρασκευή του φαγητού, του ψωμιού, των γλυκισμάτων και των άλλων αναγκών.

β) χρησίμευε και ως Φωτάναμα. Κατά τις αγρυπνίες, και ιδιαίτερα τους χειμερινούς μήνες, διατηρούσαν όλη τη νύχτα αναμμένη τη φωτιά πάνω στην εστία, όπου ζέσταιναν νερό μέσα σε λέβητα. Κατά διαστήματα, όποιος από τους ασκητές αισθανόταν την ανάγκη έβγαине για λίγο από το ναό, ερχόταν στην Εστία, έβαζε σε μικρότερο λεβητίδιο ζεστό νερό με κάποιο αφέψημα (τσάι, χαμομήλι, φασκόμηλο, ματζουράνα κ.λ.π.) και έπινε τη «ζεστοκοπιά» για να πάρει νέες δυνάμεις και να συνεχίσει την αγρυπνία. Ένα μικρό λεβητίδιο (22), με ωραιότατο «εβένινο» γυάλωμα, βρέθηκε ολόκληρο δίπλα στην Εστία. Χρονολογείται στον 10ο αιώνα και πιστεύουμε πως είναι ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα και πολυτιμότερα κεραμικά σκεύη της μεσοβυζαντινής περιόδου. Αν, μαζί με πολλά άλλα εφυσωμένα και ζωγραφισμένα όστρακα, προέρχονται από ντόπια εργαστήρια της ευρείας περιοχής, που περιελάμβανε στη δικαιοδοσία της η Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης (ιδιαίτερα εργαστήρια της Ναυπάκτου ή της Άρτας) ή έρχονταν από τα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα (Θεσσαλονίκη ή Κωνσταντινούπολη) ή ακόμη και από τα εργαστήρια της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, το ζήτημα αποτελεί αντικείμενο έρευνας του μελλοντικού μελετητή της βυζαντινής κεραμικής στην περιοχή της Ναυπακτίας και γενικότερα της Αιτωλίας.

Στη δυτική μεριά της Εστίας διαμορφώνεται, σύριζα στο βράχο, χαμηλό πέτρινο πεζούλι (υποθέτουμε για να κάθονται), ενώ προς το κέντρο υπάρχει χτιστό ορθογώνιο τραπέζι για τις ανάγκες της κουζίνας. Όπως φανερώνουν τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα το φυσικό άνοιγμα της Εστίας ήταν χτισμένο ως ένα - κάποιο ύψος και άφηνε, στο κέντρο περίπου, είσοδο με κατώφλι. Από εκεί επικοινωνούσαν με την βοηθητική είσοδο της Τράπεζας, που βρίσκεται στο δυτικό άκρο της Εστίας, εκεί δηλαδή όπου έφθανε ο εσωτερικός - ανατολικός τοίχος της. Η επικοινωνία Εστίας - Τράπεζας ήταν καθημερινή γι' αυτό και είχαν

φροντίσει για τη λειτουργικότητα του χώρου. Άλλωστε, σύμφωνα και με το μοναστηριακό τυπικό της καθημερινής ζωής, από την έξοδο του καθολικού οδηγούνταν οι μοναχοί, μετά την ολονύχτια αγρυπνία, στην Τράπεζα. Γι' αυτό η Τράπεζα επικοινωνούσε άμεσα με την Εστία.

Στην αυλή, ΒΑ του καθολικού, αποκαλύφθηκε ορθογώνια χτιστή δεξαμενή (8), που καλύπτεται εσωτερικά με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Όταν ήταν πλήρης υπολογίζεται να διέθετε 5-6 κυβικά νερού. Η επιφάνειά της, που φθάνει το ένα περίπου μέτρο από το επίπεδο της αυλής, ήταν πετρόχτιστη καμαροσκέπαστη και άφηνε στο κέντρο άνοιγμα, που καλυπτόταν με σιδερένιο ή ξύλινο σκέπασμα.

Στο κέντρο του πυθμένα, που βρισκόταν στον κάθετο άξονα του ανοίγματος (ένα και μισό περίπου μέτρο από το επίπεδο της αυλής), υπήρχε μικρή κοιλοτητα, η οποία βοηθούσε να πλυθεί τελείως η δεξαμενή στους περιοδικούς καθαρισμούς που έκαναν. Όταν αφαιρέθηκαν τα μπάζα, στο σημείο αυτό, βρέθηκαν τρία εφυσωμένα αγγεία (26), πήλινες κανάτες νερού δηλαδή με λευκό φόντο και ζωγραφισμένα πουλιά επάνω, από αυτά που χρονολογούνται από τον 16ο μέχρι τον 18ο αιώνα και προέρχονται από τα φημισμένα μικρασιατικά εργαστήρια του Τσανάκαλε.

Φαίνεται πως το τρεμάμενο χέρι κάποιου υπέργηρου μοναχού, καθώς έπαιρνε το νερό με την κανάτα από το άνοιγμα της δεξαμενής, δεν άντεξε το βάρος και το σκεύος βυθίστηκε και έμεινε εκεί. Από τα μπάζα που κατέπεσαν σε μεταγενέστερη φάση έσπασαν και τώρα αποτελούν αντικείμενο ενασχόλησης των συντηρητών.

Προσεκτική μελέτη της βραχοσκεπής φανερώνει τον τρόπο περισυλλογής του νερού. Με ξύλινους υδραγωγούς που είχαν τοποθετηθεί στα γείσα της στέγης των κελιών, που έφραζαν το άνοιγμα του Σπηλαίου, αλλά και άλλων που περισυνέλεγαν το νερό που έσταζε από τους σταλακτίτες, που μερικοί από αυτούς στάζουν ως σήμερα, διαμορφωνόταν ενιαίο σύστημα περισυλλογής του νερού της βροχής, αλλά και αυτού που ερχόταν από το εσωτερικό της Βαράσσοβας με τη βοήθεια φυσικών διεξόδων. Όλοι οι αγωγοί οδηγούσαν το νερό στην ΝΑ γωνία της δεξαμενής (7), όπου υπήρχε συλλεκτήρια υποδοχή και από εκεί διοχετεύονταν στο εσωτερικό της.

Εκτός από την Εστία στο μικρότερο σπήλαιο, η ανασκαφή έφερε στο φως εντυπωσιακή κατασκευή που ταυτίζεται με τον Φούρνο του Μοναστηριού. Βρίσκεται στην ΒΑ ακραία γωνία του Σπηλαίου και αποτελείται από πλακοστρωμένο δωμάτιο, όπου ο φούρνος είναι τόσο ερειπωμένος, ώστε να διασώζει μόνο το υπερυψωμένο μακρόστενο πεζούλι στα δυτικά του, απ' όπου υπολογίζουμε ότι θα ήταν το άνοιγμα. Στο εσωτερικό του σήμερα, ανατολικά και προς τη μεριά του βράχου διασώζει χτιστό, βαθύ, ορθογώνιο σκάμμα, κατασκεύασμα μεταγενέστερο, ίσως κάποιων βο-

10. 1993. Υστερα από δύο χρόνια ανασκαφής το Σπήλαιο άρχισε να αποκαλύπτει τη φυσιογνωμία του.

11. Τα κελιά, η Τράπεζα, η Εστία και ο ναϊσκος.

12. Το εσωτερικό του Σπηλαίου από ΒΔ.

13. Ο ναός και η Εστία

14. Το εσωτερικό του Σπηλαίου από ΝΔ.

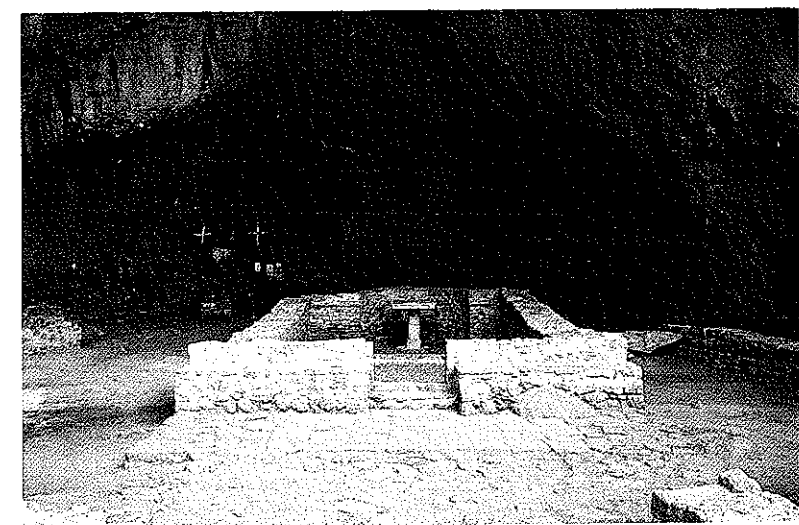
σκών που άναβαν εκεί φωτιά για να ψήνουν την τροφή τους. Στον πυθμένα αυτού του σκάμματος και σε πάχος περίπου 0,40 εκ. συναντήσαμε καθαρό κιτρινό-φαιο χώμα, κατάλοιπο ίσως της βυζαντινής κατασκευής του φούρνου. Ο βαθμός καταστροφής του φούρνου δεν μας επιτρέπει να αναπαραστήσουμε το σχέδιό του παρά μόνο υποθετικά.

Πίσω από το ιερό του ναού και μέχρι το φυσικό βράχο υπήρχε το Κοιμητήριο. Αποκαλύφθηκαν εκεί τάφοι μονώροφοι και διώροφοι με σκελετούς, αλλά και ορθογώνιες ταφές με ανακομιδές, όπου φιλοξενούνταν συγκεντρωμένα πολλά οστά και κάρες. Δύο ανακομιδές με πέντε κάρες ή μία και πλήθος οστών και τρεις η άλλη, επίσης με πολλά οστά, επισημάνθηκαν κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του ίδιου του ναού. Μεμονωμένοι επίσης τάφοι, με πολύ καλά διατηρημένους σκελετούς, βρέθηκαν σε διάφορες περιοχές. Ένας, μεταξύ του νότιου εξωτερικού τοίχου του καθολικού και του βράχου και δεύτερος στη βόρεια μεριά του Σπηλαίου, σύρριζα στο βράχο, όπου νεώτερες κατασκευές κτιρίων. Ο τελευταίος σκελετός (33) δωρήθηκε στο Τμήμα Ανατομίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας του ανθρωπολόγου καθηγητή Παυλάκη. Πέρα από τις ιδιαίτερες παρατηρήσεις, που περιλαμβάνονται στην λεπτομερή Έκθεση του ανθρωπολόγου Παυλάκη, σημειώνουμε πως ο σκελετός ανήκε σε άνδρα, ηλικίας 30-40 ετών και χρονολογείται στον 16ο αιώνα. Το ασβεστούχο έδαφος του Κοιμητηρίου φανερώνει την επί πολλούς αιώνες χρήση του στενού και περιορισμένου χώρου για τις ταφές. Τομή στον ίδιο χώρο, ακριβώς στην εξωτερική ΝΑ γωνία του καθολικού και σε βάθος δύο περίπου μέτρων από την επιφάνεια, έφερε στο φως ταφή σε πιθάρι των προϊστορικών χρόνων. Η ταφή φανερώνει πως στο Σπήλαιο υπήρχε ζωή ήδη από την προϊστορική εποχή.

Η μεγάλη σειρά των διώροφων κελλιών (11,12), που φράσσει εγκάρσια το μεγάλο άνοιγμα του Σπηλαίου, είναι άξια ιδιαίτερης μελέτης. Κατ' αρχήν ο εξωτερικός τοίχος, πάχους ενός μέτρου και είκοσι εκατοστών, υπολογίζουμε ότι υψώνονταν 10 μέτρα από τον εξωτερικό περίβολο μέχρι τις στέγες και 8 μέτρα από τον εσωτερικό χώρο με τη δημιουργία ημιυπογείου. Το συγκρότημα είχε σαφή φρουριακή κατασκευή. Η πρόσβαση προς το εσωτερικό του Σπηλαίου γίνεται με τη μοναδική είσοδο και στη συνέχεια με το στεγασμένο Διαβατικό (9), που διατρυπούσε το κέντρο των διώροφων κελλιών. Με κλειστή την είσοδο του δυτικού προστατευτικού τοίχου είναι αδύνατη η πρόσβαση στον εσωτερικό χώρο. «Εξ άλλου οποιαδήποτε σκέψη να κατέβει κάποιος με σχοινιά από την κορυφή του βράχου πρέπει να εγκαταλειφθεί γιατί και το ύψος είναι μεγάλο, αλλά και το «φρύδι» πάνω από τη Σπηλιά πέφτει έξω από τον άξονα των κελλιών». Με άξονα το Διαβατικό χωρίζουμε τα κελλιά σε βορεινά και νότια. Το τμήμα των βορεινών κελλιών, που είναι

και το μεγαλύτερο, διαθέτει ευρύχωρο μακρόστενο ημιυπόγειο, όπου κατέβαιναν με ξύλινη μόνιμη σκάλα τριών - τεσσάρων σκαλοπατιών. Δύο τέτοιες σκάλες με τις βάσεις και τα σκαλοπάτια βρέθηκαν κατά την απομπάζωση των κελλιών. Αν κρίνουμε όμως από την διατήρηση του ξύλου και τον τύπο των μεγάλων σκουριασμένων καρφιών δεν είναι παλαιότερες των πεντακοσίων ετών. Ανήκουν δηλαδή στη Μεταβυζαντινή περίοδο. Έτσι μας διαφεύγει η δομή του υπογείου χώρου κατά τη βυζαντινή εποχή. Ο πρώτος όροφος του βορεινού τμήματος των κελλιών υπολογίζουμε ότι διέθετε τρία μεγάλα δωμάτια (15). Ανέβαιναν από το εσωτερικό της αυλής με ξύλινη σκάλα, που ξεκινούσε από την ΝΑ γωνία και τα πρώτα δύο σκαλοπάτια στηρίζονταν σε φυσικό βράχο που βρίσκεται σ' εκείνο το σημείο. Η σκάλα έβγαζε σε εσωτερικό μακρόστενο μπαλκόνι, το οποίο στο μεσαίο δωμάτιο ήταν πλατύτερο, καθώς δείχνουν τα δύο γωνιώδη ξύλινα δοκάρια που το στήριζαν και τα οποία βρέθηκαν χωμένα στα μπάζα κάτω από τον τοίχο που ήταν προσαρμοσμένα. Υποθέτουμε πως στο δωμάτιο αυτό στεγαζόταν το Ηγουμενείο, μια και ο ηγούμενος βγαίνοντας στο μπαλκόνι, είχε πλήρη επίβλεψη όλου του εσωτερικού χώρου (27,28). Τέταρτο δωμάτιο σχηματιζόταν πάνω από το Διαβατικό και ένα πέμπτο στο νότιο τμήμα των κελλιών, ακριβώς πάνω από την Τράπεζα. Το τελευταίο ήταν και το μεγαλύτερο γι' αυτό δεν αποκλείεται να το χρησιμοποιούσαν ως Αρχονταρίκι. Πέρα από το ότι βρισκόταν πάνω από την Τράπεζα και δίπλα από την Εστία, το γεγονός επίσης ότι βρέθηκε μεγάλος αριθμός γυάλινων αντικειμένων (29) και πολλά όστρακα από καλά σκεύη κουζίνας ενισχύει την άποψη ότι πρέπει ο στενόμακρος αυτός χώρος να στέγαζε το Αρχονταρίκι.

Στο ημιυπόγειο του βορεινού τμήματος, εκτός από τα διάφορα αντικείμενα που βρέθηκαν κατεστραμμένα, περισυνελέγησαν πολλά τμήματα από ξυλόγλυπτα έπιπλα, από τραπέζια, καρέκλες, στασιδία, κρεβάτια και άλλα ξύλινα σκεύη. Είναι ολοφάνερο ότι το χρησιμοποιούσαν ως αποθηκευτικό χώρο παλαιών επίπλων όταν τα αντικαθιστούσαν με καινούργια. Το εντυπωσιακό είναι πως ανάμεσα στα κατεστραμμένα ξύλινα αντικείμενα ανασύρθηκαν και μερικά τμήματα

16. Ο ναός με αναστηλωμένη την Αγία Τράπεζα.

17. Το ιερό με την αναστηλωμένη Αγία Τράπεζα.

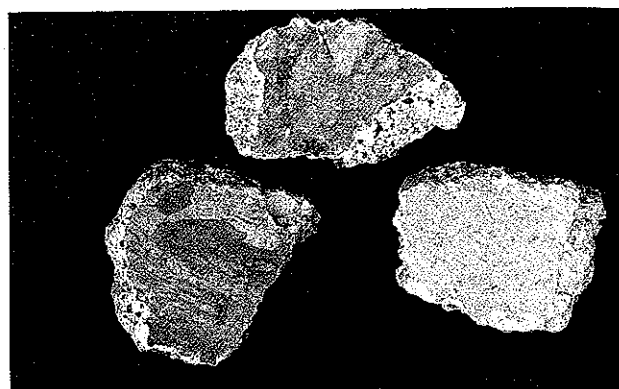
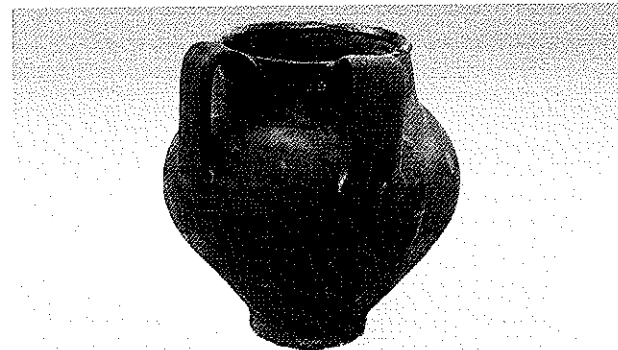
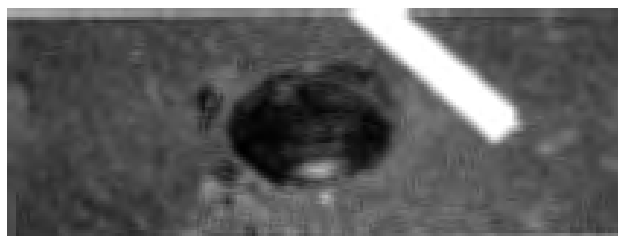
18. Το εσωτερικό του ναού με τις βάσεις των στασιδίων.

21. Ξύλινα τμήματα φορητών εικόνων.

22. Η ανακάλυψη του λεβητιδίου.

19-20. Τμήματα χρωματιστών σοβάδων, ό,τι σώθηκε από τον τοιχογραφημένο διάκοσμο.

από παλαιές σανίδες (21), οι οποίες, ύστερα από συντήρηση που έγινε στα εργαστήρια της 8ης ΕΒΑ Ιωαννίνων, διαπιστώθηκε πως έφεραν χρώματα και χρυσό βάθος. Πρόκειται δηλαδή για τμήματα φορητών εικόνων στα οποία δυστυχώς δεν διασώζεται το θέμα. Οι πρώτες εκτιμήσεις τις χρονολογούν στην παλαιολόγεια περίοδο, πιθανότατα στον 14ο αιώνα.

Είναι φανερό ότι με το ύψος των εγκάρσιων κελλιών έμεινε ανοιχτός ο χώρος πάνω από τη στέγη και μέχρι το ύψος της βραχοσκεπής απ' όπου έμπαινε το φως στο εσωτερικό του Σπηλαίου. Τις πρωινές ώρες και ως το μεσημέρι το εσωτερικό θα ήταν μισοφωτισμένο, ενώ από το μεσημέρι και ύστερα, που έρχεται ο ήλιος από δυτικά και για κάποιο χρονικό διάστημα εισχωρεί ως μέσα, ο εσωτερικός χώρος του Σπηλαίου διέθετε περισσότερο φως. Αυτά βέβαια για τους καλοκαιρινούς μήνες, επειδή τον χειμώνα ο ήλιος δύει ενωρίς πίσω από τον δυτικό βράχο της Βαράσοβας, απέναντι από τη χαράδρα, και το Σπήλαιο είναι βυθισμένο στο ημίφως όλη τη μέρα. Έτσι άλλωστε εξηγείται πως στη δυτική μεριά της χαράδρας, ακριβώς απέναντι από το Σπήλαιο, επισημάνθηκαν από την επιτόπια έρευνα κατάλοιπα αμπελών. Υπολογίζουμε πως εκεί, στη βυζαντινή, αλλά και στη μεταβυζαντινή περίοδο, καλλιεργούσαν σε «πεζούλες» αμπέλια, μια και το τμήμα αυτό της χαράδρας δέχεται τον ήλιο το μεγαλύτερο μέρος της μέρας. Στις εργασίες άλλωστε της απομπάζωσης της Τράπεζας συγκεντρώθηκαν πολλά τεμάχια από ξύλα μεγάλων βαρελιών κρασιού καθώς και τμήματα από ξύλινα ή σιδερένια στεφάνια που τα συγκρατούσαν.

Το νότιο χώρο της αυλής καταλαμβάνει μικρός μονόχωρος ναΐσκος (8,14,16,18), που αποτελούσε το καθολικό του οργανωμένου αυτού ασκηταριού. Υπάρχει δυτικά εξωτερική πλακόστρωτη αυλή, ενώ, περνώντας κανείς το κατώφλι, με δύο σκαλοπάτια κατεβαίνει στο επίπεδο του εσωτερικού χώρου, που βρίσκεται περίπου 0,50 εκ. του μέτρου από την αντίστοιχη επιφάνεια της αυλής. Είναι προφανές ότι αναγκά-

23. Πήλινο σκεύος.

24. «Ευρωπαϊκά» πιάτα νεότερης εποχής.

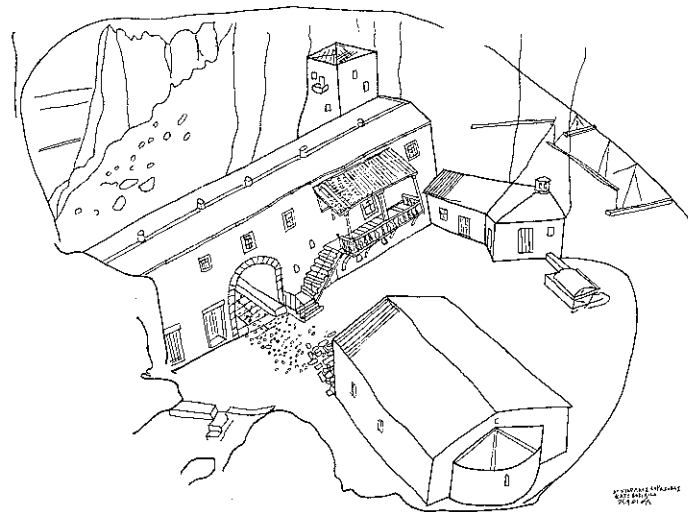
στηκαν να κατεβάσουν το επίπεδο επειδή διαφορετικά η στέγη θα ακουμπούσε στο βράχο, ο οποίος είναι χαμηλότερος σε εκείνο το σημείο. Ύστερα από την ανασκαφή του εσωτερικού χώρου του ναού και την αναγκαστική στερέωση των χαμηλών τοίχων, που σώζονται σε ύψος από 0,50 εκ. μέχρι 1,50 μ., συγκεντρώνουμε τα στοιχεία που προέκυψαν. 1) Ο ναός διαθέτει ανατολικά ημικυκλική κόγχη. Στον τοίχο αριστερά εξέχει μικρή πλάκα, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως Πρόθεση. Ο ναός, όπως και τα κελλιά, χτίστηκε με ασβεστόπετρες της περιοχής και οι τοίχοι ενισχύθηκαν με ξυλοδεσιές. 2) Σε πρώτη φάση δεν βρέθηκε Αγία Τράπεζα. Στο χώρο της κόγχης του ιερού όμως η ανασκαφή αποκάλυψε την καρδιάσχημη

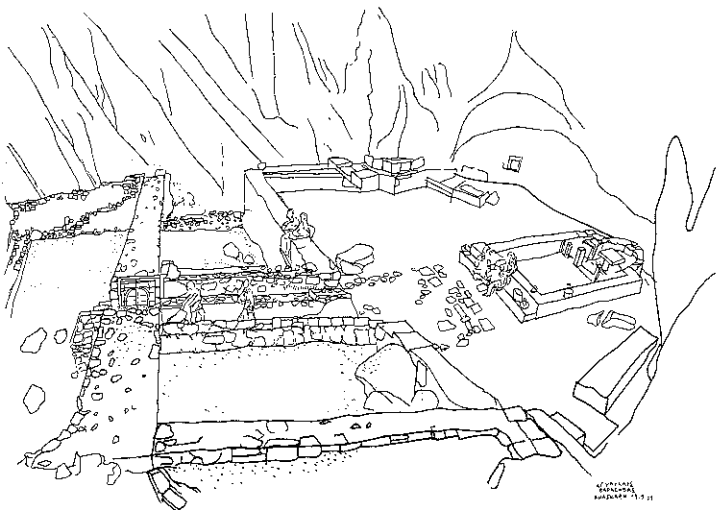
25. Πρόχους πριν από την συντήρησή της.

26. Κεραμικό σκεύος με διακόσμηση πουλιού.

27. Θεωρητική αναστήλωση του εσωτερικού του Σπηλαίου (σχέδιο Χρ. Κατσιμπίνη).

28. Το εσωτερικό του Σπηλαίου όπως είναι σήμερα (σχέδιο Χρ. Κατσιμπίνη).

29. Στόμια γυάλινων δοχείων.

πέτρινη βάση της Αγίας Τράπεζας, πάνω στην οποία στηριζόταν μονόλιθος κίονας από πωρόλιθο που έφερε την ορθογώνια Αγία Τράπεζα, κατασκευασμένη από φαιόλευκο πώρινο λίθο. Κατά τη συστηματική ανασκαφική έρευνα των τριών πρώτων χρόνων (1992-1994) οι επιστημονικοί συνεργάτες της ανασκαφής και οι φοιτητές του Αρχαιολογικού μάζευαν κομμάτι-κομμάτι όλα τα θραύσματα της Αγίας Τράπεζας, που βρίσκονταν εγκατεσπαρμένα σε όλο τον χώρο του Σπηλαίου. Μαζί με αυτά και δύο μεγάλα αποτμήματα του πώρινου κίονα που στήριζε την Τράπεζα. Αφού έγιναν όλες οι απαραίτητες προετοιμασίες της μελέτης, με τη βοήθεια του συντηρητή της Εφορείας Κλασσικών Αρχαιοτήτων Πατρών Λεωνίδα Παυλάτου, η Τράπεζα συναρμολογήθηκε και στήθηκε ξανά στην αρχική της θέση (17). 3) Το Ιερό χωρίζεται από τον υπόλοιπο ναό με στυλοβάτη, ο οποίος συντηρήθηκε. Πάνω σ' αυτόν προσαρμόζονταν δύο μεγάλα μαρμάρινα θωράκια. Στον εσωτερικό χώρο του Σπηλαίου, ανάμεσα στα ερείπια, βρέθηκαν «κατά χώρα» μεγάλα αποτμήματα των θωρακίων (30). Χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή περίοδο και φέρουν άκομφο ανάγλυφο φυτικό και ένσταυρο διάκοσμο. Με τη βοήθεια του συντηρητή μαρμάρου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μυτιλήνης Ηλία Ρόκου τα αποτμήματα του τέμπλου συντηρήθηκαν, συγκολήθηκαν, βάσει των σχεδίων (31) του αρχιτέκτονα της Ανασκαφής Χρήστου Κατσιμπίνη και τοποθετήθηκαν στη θέση τους (32) από τον εμπειρικό αρχιτεχνίτη Σταμάτη Ξένο. 4) Τμήματα του δαπέδου του ναού είναι καλυμμένο από τετράγωνα, κανονικά διατεταγμένες, μαλτεζόπλακες, ενώ ένα άλλο τμήμα συμπληρώθηκε από τα κομμάτια που βρέθηκαν στα ερείπια. Γνωρίζουμε από τις πηγές ότι στη Μεσοβυζαντινή περίοδο (9ος - 12ος αι.) γινόταν εκτεταμένο εμπόριο με πλάκες δαπέδου που έβγαιναν από τα λατομεία της Μάλτας, κόβονταν και λειαινόνταν στα εργαστήρια του νησιού και από εκεί με καράβια μεταφέρονταν στα παράλια της Ηπείρου, της Στερεάς και της Πελοποννήσου. Μοναστήρια που είχαν οικονομικές δυνατότητες έστρωναν τα δάπεδα των καθολικών τους με μαλτεζόπλακες. Η αγορά και τοποθέτηση του ίδιου υλικού και στο ναίσκο του Αγίου Νικολάου φανερώνει την οικονομική ευρωστία, αλλά και τις ποιοτικές επιλογές του σπουδαίου αυτού ασκηταριού, που δείχνει, αν μη τι άλλο, τουλάχιστον το επίπεδο της καλαισθησίας των μοναχών του. 5) Κατά μήκος του βόρειου, νότιου και δυτικού τοίχου σώζονται οι χτιστές βάσεις των στασιδίων του ναού (18). Βρέθηκαν κονιορτοποιημένα τα περισσότερα ξύλινα στηρίγματα και αντικαταστάθηκαν με νέα. Στους πλαϊνούς τοίχους υπήρχαν από οχτώ στασίδια ενώ στον δυτικό τέσσερα. Συνολικά είκοσι. Ο θρόνος του ηγουμένου, στο κέντρο των στασιδίων του νότιου τοίχου, στηριζόταν σε μεγαλύτερη βάση που ξεχώριζε από τα άλλα (18). 6) Στο εσωτερικό των τοίχων όπου σώζονται οι σοβάδες και ιδιαίτερα στο νότιο, παρατηρήθη-

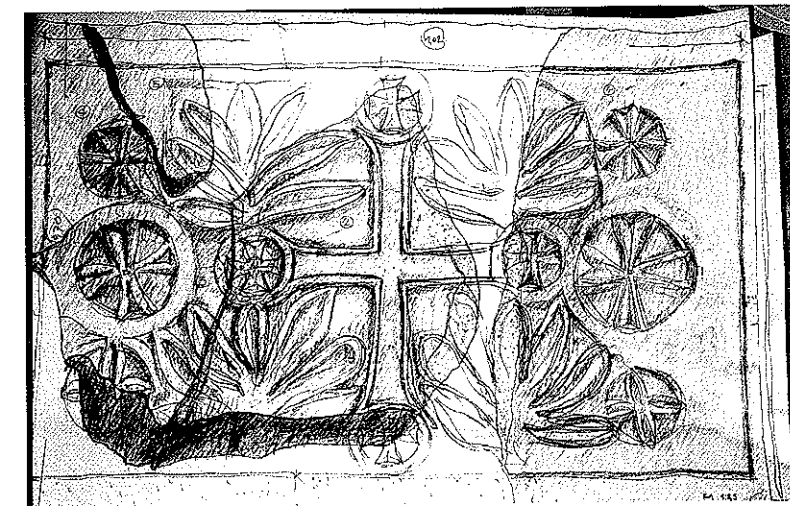
καν διάφοροι χρωματιστοί που σημαίνει ότι ο ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες. Τεμάχια εξάλλου σοβάδων με χρώματα συγκεντρώθηκαν από διάφορους χώρους ανάμεσα στα μπάζα (19,20). 7) Η θέση που τοποθετήθηκε το καθολικό βοήθησε στην καλύτερη λειτουργικότητα του όλου συγκροτήματος: άμεση επικοινωνία από το Διαβατικό προς το ναό και από εκεί στην Τράπεζα, γειννίαση με την Εστία - Φωτάναμα, άμεση σχέση με τα κελλιά και τους βοηθητικούς χώρους, αδιάκοπη επαφή με το Κοιμητήριο. Τέλεια οργανωμένος ασκητικός χώρος στον οποίο έδινε ιδιαίτερο περιεχόμενο και προσρισμό η ύπαρξη Εγκλείστρας.

Η Εγκλείστρα. Στο βόρειο τοίχο του βράχου του Σπηλαίου, διανοίγονται δύο βαθιές εσοχές, που αποτελούν φυσικές λαξεύσεις και ανέρχονται σε ύψος 10 μέτρων ενώ απέχουν η μία από την άλλη περίπου 6 μέτρα (σελ. 421). Στο μέσο της δυτικότερης εσοχής υπάρχει in situ χοντρό ξύλινο δοκάρι. Σε ορισμένα επίσης ύψη, περίπου κάθε τρία μέτρα, υπάρχουν υποδοχές και στις δύο πλευρές της εσοχής, όπου στηριζόνταν ξύλινα δοκάρια πάνω στα οποία ήταν προσαρμοσμένο ολόκληρο σύστημα ξυλοκατασκευής με τις κλίμακες ανόδου, όπως υπήρχαν στις αντίστοιχες Εγκλείστρες της Παλαιστίνης. Ομάδα ελλήνων σπηλαιολόγων (4), ύστερα από πρόσκλησή μας, αναρριχήθηκε και ερεύνησε το πάνω μέρος του σπηλαίου στο σημείο όπου συγκλίνουν και ενώνονται οι εσοχές. Εκεί σχηματίζεται δεύτερο υπερκείμενο σπήλαιο, στο οποίο διαμορφωνόταν μικρό ξύλινο κελλί.

Για το δεύτερο αυτό σπήλαιο είναι δυνατόν να διατυπωθούν δύο θεωρίες: α) Χώρος ασφάλειας και απόκρυψης. Με την άποψη αυτή συμφωνεί άλλωστε και ο γενικότερος φρουριακός χαρακτήρας του όλου συγκροτήματος. Σε περίπτωση κινδύνου, ιδιαίτερα από αιφνίδιες εφόδους πειρατών, οι μοναχοί λάβαιναν κεντρική προστατευτικά μέτρα: έκλειναν την μοναδική κεντρική είσοδο του Σπηλαίου και με τη βοήθεια της σκαλωσιάς ανέβαιναν στο επάνω μικρό και αθέατο σπήλαιο παίρνοντας μαζί τους και τα πολύτιμα γι' αυτούς αντικείμενα, τα λείψανα, τις εικόνες, τα χρυσά και αργυρά σκεύη, πολύτιμα χειρόγραφα, κειμήλια και τυχόν χρήματα. Για περισσότερη ασφάλεια τραβούσαν επάνω τις ανεμόσκαλες προς τη σπηλιά καθιστώντας έτσι την άνοδο αδύνατη σε περίπτωση που κατόρθωναν οι πειρατές, παραβιάζοντας την είσοδο, να φτάσουν ως το εσωτερικό του μοναστηριακού συγκροτήματος. β) **Εγκλείστρα.** Στο απομονωμένο αυτό ησυχαστήριο ανέβαινε κάποιος ασκητής για περισυλλογή και προσευχή, για περισσότερη άσκηση. Ο χώρος προσφερόταν για μεγαλύτερη απομόνωση και είχε το πλεονέκτημα ότι επικοινωνούσε άμεσα με το κύριο μοναστηριακό συγκρότημα, το Σπήλαιο κάτω, και διευκόλυνε έτσι το θέμα της διατροφής. Ο απομονωμένος ασκητής έμεινε στην Εγκλείστρα για μακρύ χρονικό διάστημα ως εγκλειστος. Παράλληλα παρα-

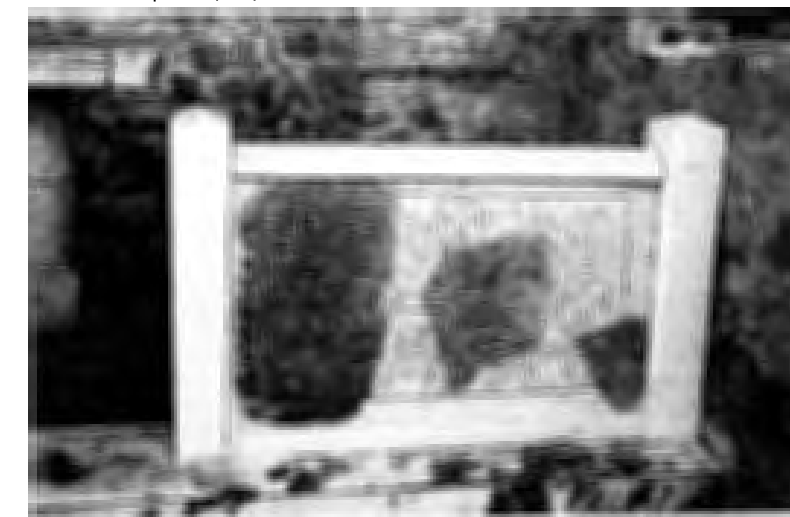

30. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου.

31. Αποκατάσταση θωρακίου (σχέδιο Χρ. Κατσιμπίνη).

32. Αναστήλωση τέμπλου. Το νότιο θωράκιο.

33. Βόρειος τοίχος. Σκελετός 16ου αιώνα.

34. Χάραγμα με τον όσιο Δαβίδ.

δείγματα από τον Άγιο Ιωάννη το Χοζεβίτη στην έρημο ανάμεσα Ιεροσολύμων και Ιεριχούς ή από την Εγκλείστρα του Αγίου Νεόφυτου στην Κύπρο επιβεβαιώνουν το φαινόμενο Βαράσοβας και προσδίδουν στο Σπήλαιο του Αγίου Νικολάου ξεχωριστό περιεχόμενο.

Κατά διαστήματα κάποιος μοναχός ανέβαζε απλή τροφή για τις ανάγκες του εγκλείστου ή και αυτό το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Ο εγκλείστος άκουγε τις ψαλμωδίες και τις ακολουθίες, κατά το προηγούμενο του Αγίου Νεόφυτου της Πάφου, ενώ τον υπόλοιπο χρόνο ζούσε στον κόσμο του, τον κόσμο της περιουλλογής, της μελέτης, της «ενώπιος ενωπίω» συνομιλίας με το Θεό. Είναι ατύχημα που, λόγω της μεγάλης καταστροφής του Σπηλαίου του Αγίου Νικολάου, πιθανότατα από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ το 1822, δεν διασώθηκαν χειρόγραφα και άλλες πηγές απ' όπου θα πληροφορούμασταν γεγονότα και ονόματα εγκλείστων. Η παρουσία του Οσίου Δαβίδ του ανυπόδητου συνδέεται με απλόϊκό χάραγμα (34) που βρέθηκε στα ερείπια, χωρίς άλλη μαρτυρία.

Με βάση όλα τα προηγούμενα, που εκτέθηκαν σύντομα, προβαίνουμε σε μια γενική συμπερασματική αποτίμηση της Εγκλείστρας του Αγίου Νικολάου. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, η δομή και λειτουργία του οργανωμένου μοναστικού συγκροτήματος, η ύπαρξη Εγκλείστρας και τα πολλά και σπουδαία κινητά ευρήματα επιβεβαιώνουν ότι το Σπήλαιο του Αγίου Νικολάου της Βαράσοβας για 10 αιώνες (9ος - 19ος αι.) παρουσιάζει αξιοσημείωτη δραστηριότητα ως λατρευτικό και ησυχαστικό κέντρο. Αναλυτικότερα η εφυσωμένη κεραμική, αλλά και ολόκληρα διακοσμημένα αγγεία και πιάτα 16ου - 18ου αιώνα, η μονόχρωμη κεραμική 13ου - 15ου αιώνα, ο εφυσωμένος κομψός λέβητας 10ου αιώνα, το τεταρτηρό του 9ου αιώνα, τα άφθονα μεσοβυζαντινά γυαλιά, τα αποτμήματα των μαρμάρινων θωρακίων του τέμπλου καθώς και τα αρχιτεκτονικά λείψανα του ναΐσκου και των προσκτισμάτων, μαρτυρούν την αδιατάρακτη συνοχή και αποδεικνύουν τη μακρόχρονη διάρκεια. Έτσι η μοναδική, αυτού του είδους, Εγκλείστρα του ελλαδικού χώρου, παρόλη την ερειπωδή κατάσταση στην οποία βρίσκεται, εντυπωσιάζει με την οργάνωση που διέθετε, το υψηλό επίπεδο αισθητικής, τον φρουριακό χαρακτήρα που είχε διαμορφώσει, όπως επίσης και τα πνευματικά ιδεώδη του ασκητισμού, τα οποία καθώς φαίνεται από όλες τις ενδείξεις, υπηρετούσε με επιτυχία.

Βιβλιογραφία. Α. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, 180-182, Α. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας, ΗΧ, 27 (1985) 105-114, πίν. 2-12. Α. Παλιούρας, Η Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο και η Εγκλείστρα του Αγίου Νικολάου στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Οι ιδιαιτερότητες των αναζητήσεων του μοναχισμού στην Ανατολική Μεσόγειο. «Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Πρακτικά Συνεδρίου» Λευκωσία 1999, 97-106, πίν. 1-18.

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΜΑΥΡΙΚΑ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

Το μνημείο ήταν γνωστό στην αρχαιολογική έρευνα από την πρώτη επίσκεψη του Λαμπάκη το 1886 (βλ. σ. 172 και πίν. 31). Παρέμεινε επί αιώνες βυθισμένο από τις προσχώσεις του μικρού ποταμού της Ερημίτσας, αλλά λόγω της καλής κατασκευής του ο σκελετός άντεξε στο χρόνο.

Η ανασκαφή άρχισε το Σεπτέμβριο του 2002 και συνεχίζεται συστηματικά. Γι' αυτό δεν είναι δυνατόν ακόμη

1. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου. Το μνημείο σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο.

2. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου. Το μνημείο κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

3. Ο Ο χώρος πριν από την ανασκαφή. Αεροφωτογραφία (2002).

4. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου. Το μνημείο πριν από την ανασκαφή (φωτ. 2000).

να έχουμε πλήρη εικόνα του μνημείου, όπως και απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που προκύπτουν.

Έτσι περιοριζόμαστε σε μια πρώτη έκθεση της πορείας της ανασκαφής, των προβλημάτων που αναφέρονται στο κτίριο και των πρώτων επισημάνσεων που είναι δυνατόν να γίνουν ως τώρα.

Η ανασκαφική έρευνα των δύο πρώτων φάσεων (2002 και 2003) περιελάμβανε την παράλληλη πραγματοποίηση πολλαπλών φάσεων όπως: α) την προετοιμασία του ανασκαφικού χώρου, β) την κύρια ανασκαφική έρευνα, γ) τις επείγουσες εργασίες στερέωσης και προστασίας, δ) τις διεπιστημονικές εργασίες και μελέτες τεκμηρίωσης, ε) την εξαγωγή των πρώτων συμπερασμάτων και στ) τον προγραμματισμό των ερευνητικών και των άλλων απαραίτητων αρχαιολογικών εργασιών.

α) ΠΡΟΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Λόγω της ιδιόζουσας μορφής της έρευνας και των αντικειμενικών δυσκολιών κρίθηκε σκόπιμο σε πρώτη φάση να γίνουν ορισμένες προεργασίες οργάνωσης της υποδομής και προετοιμασίας του χώρου της ανασκαφής. Συγκεκριμένα:

1) Με τη βοήθεια μηχανών άντλησης νερού και αντλιοφόρου οχήματος της Πυροσβεστικής Υπηρεσίας Αγρινίου, το συγκεντρωμένο νερό της μικρής ένυδρης λεκάνης παροχετεύτηκε σε παρακείμενο (περίπου 50 μ.) χαντάκι, ώστε ο χώρος να είναι ελεύθερος για την έρευνα. Η τακτή και κατά τις προχωρημένες απογευματινές ώρες συντηρητική άντληση, απέτρεψε την άνοδο του επιπέδου της στάθμης των νερών και έκανε δυνατή την ανασκαφική διερεύνηση του μνημείου και του περιβάλλοντος χώρου.

2) Λόγω της ανάπτυξης πυκνής υδροχαρούς βλάστησης (καλάμια κ.λ.π.) έγινε προσεκτική αποψίλωση, καθαρισμός και προετοιμασία του χώρου της ανασκαφής.

3) Με χορηγία της εταιρείας ΓΕΦΥΡΑ Α.Ε., εγκαταστάθηκε σε κατάλληλο χώρο εμπορευματοκιβώτιο - container, για να εξυπηρετήσει αποθηκευτικές ανάγκες της ανασκαφής.

4) Διευρύνθηκε, με μεγάλη προσοχή, η περίμετρος της λεκάνης -βάθους περίπου έξι μέτρων - που περιβάλλει το μνημείο, σε παρθένα αρχαιολογικά γεωλογικά στρώματα, έτσι ώστε να διαμορφωθεί ο χώρος στον οποίο σε πρώτη φάση αναπτύσσεται η ερευνητική δραστηριότητα.

5) Τα πρανή διαμορφώθηκαν με κλίση 45 μοιρών έτσι ώστε να αποκλειστεί η πιθανότητα κατάρρευσης των παρειών.

6) Στην ανατολική και βόρεια πλευρά τα πρανή ενισχύθηκαν με τοποθέτηση πλέγματος και πήξη πριστοπελεκητών πασσαλοκορμών, για την εξασφάλιση του μνημείου.

7) Κατασκευάστηκε ξύλινη σκάλα και γέφυρα, για

την άνετη πρόσβαση στο μνημείο.

8) Ολοκληρώθηκαν οι αναγκαίες εργασίες (κατασκευή και διαμόρφωση τεχνητού φίλτρου απορροής και διήθησης του νερού με φυσική και οικολογικά αποδεκτή μέθοδο για την λειτουργία της γεώτρησης που πραγματοποιήθηκε το 2002, έτσι ώστε να είναι δυνατή η ενεργοποίησή της, μετά την εγκατάσταση μόνιμης παροχής του ηλεκτρικού ρεύματος, έργο που βρίσκεται σε εξέλιξη).

6) ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Μετά την ολοκλήρωση των παραπάνω εργασιών, πραγματοποιήθηκε η κύρια ανασκαφική έρευνα του μνημείου. Σκοπός της έρευνας ήταν η διερεύνηση του μνημείου, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά.

Έτσι πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω ανασκαφικές εργασίες:

1) Αρχικά ανασκάφηκε το μνημείο εξωτερικά, με συνεχείς διερευνητικές τομές, με όριο σε πρώτη φάση το βάθος του επισημανθέντος το 2002 εσωτερικού πλίνθινου δαπέδου του Αγίου Βήματος. Μετά την ολοκλήρωση της αποκάλυψης περιμετρικά της τοιχοποιίας του κύριου σταυρόσχημου ναού, η ίδια εργασία συνεχίστηκε και στην βόρεια ελεύθερη πλευρά του Νάρθηκα καθώς και στη νότια πλευρά του Ν.Δ. προσκτίσματος. Σε βάθος 1.20 μ. κάτω από τον σταθμό του δίλοβου παραθύρου της αψίδας που τέθηκε ως σημείο ± 0 , εντοπίστηκε το θεμέλιο του ναού. Το επίπεδο του θεμελίου, οριοθετεί κατά πάσα πιθανότητα το αρχικό επίπεδο του εδάφους, την περίοδο θεμελίωσης του μνημείου, αποτελούμενο από σκληρό κοκκινόπηλο (terra rossa). Το θεμέλιο διερευνήθηκε με συνεχείς τομές, μέχρι το φυσικό έδαφος.

2) Στο εσωτερικό, σε πρώτη φάση, πραγματοποιήθηκε η ανασκαφική διερεύνηση του κύριου ναού. Αρχικά έγινε ο καθαρισμός του χώρου από το στρώμα της επιφανειακής πολτώδους λάσπης, προϊόντος της σήψης φυτικών καταλοίπων.

3) Στην συνέχεια, ακολουθώντας την στρωματογραφία, έγινε η ανασκαφή των επαλλήλων στρωμάτων - μερικά από τα οποία είναι σαφώς στρώματα καταστροφής, με παράλληλη πλήρη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση και τεκμηρίωση. Στις παρειές των κάθετων τοίχων και σε ύψος 1.50 μ. από το δάπεδο, για λόγους προστασίας των εντοπισθέντων στρωμάτων εικονογράφησης αλλά και ως μάρτυρες, αφέθηκε στρώμα λάσπης πάχους 10 εκ.

4) Σε βάθος - 1.20 μ. περίπου από το σημείο ± 0 , εντοπίστηκε πρόχειρο δάπεδο, ενώ στο Άγιο Βήμα, το κατά ένα σκαλοπάτι υπερυψωμένο δάπεδο συνθέτουν πλίνθοι με ακανόνιστα σχέδια («δαχτυλιές») στην επιφάνειά του.

5) Ακολούθως πραγματοποιήθηκε με τον ίδιο τρόπο η ανασκαφή του νάρθηκα, στον οποίο επισημάνθηκε στρώμα καταστροφής, από την πτώση των λίθων των ανωτέρων πλευρών του ναού καθώς και ξύλων

5. Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου. Η ανατολική πλευρά.

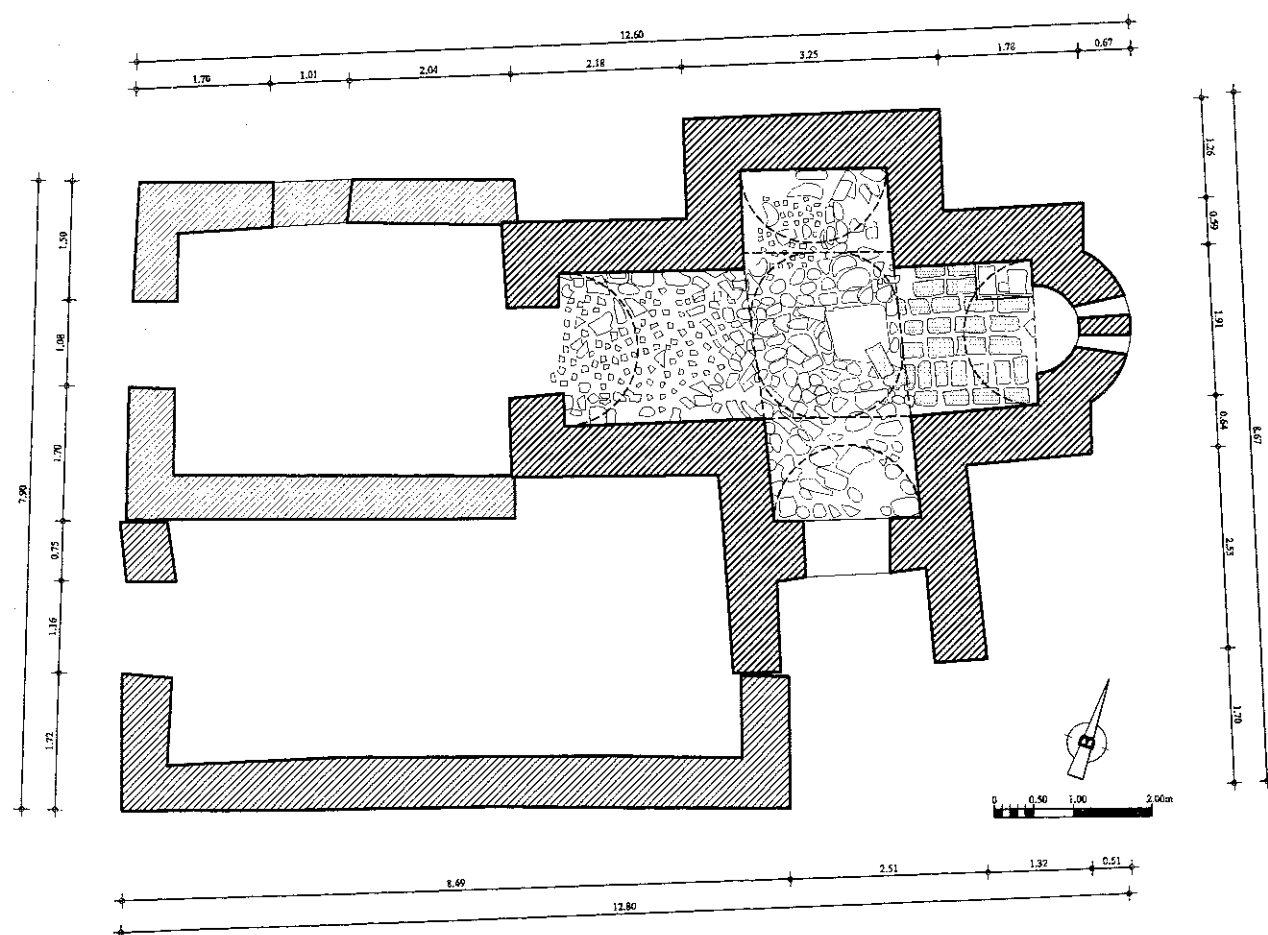
6. Αγία Τριάδα από ΝΔ κατά την διάρκεια των ανασκαφών (φωτ. 2002).

7. Αγία Τριάδα από Δ κατά την διάρκεια των ανασκαφών (φωτ. 2003).

8. Κάτοψη (Σχ. Χ. Μαρινόπουλος).

και κεραμίδων στέγης. Και στο νάρθηκα για λόγους προστασίας των τοιχογραφιών αφέθηκε επίσης στρώμα - μάρτυρας, πάχους 10 εκ.

6) ΝΔ του ναού υπάρχει μεταγενέστερο πρόσκτισμα, άσκαφο ακόμη.

7) Όπως προέκυψε από την έρευνα κάτω από το δάπεδο, υπάρχει έντονο στρώμα πυράς πάχους περίπου 10 εκ. Κάτω από το στρώμα της πυράς βρέθηκε δεύτερο - ίσως το αρχικό - αποτελούμενο από σκληρό ασβεστοκονίαμα με ανάμιξη τριμμένου κεραμιδιού.

γ) ΕΠΕΙΓΟΥΣΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Λόγω της γενικής στατικής κατάστασης και για την άρση της επικινδυνότητας του μνημείου, κρίθηκαν ως απαραίτητες και κατεπείγουσες ορισμένες εργασίες στερέωσης και προστασίας του μνημείου, από τον ειδικό και έμπειρο αρχιτεχνίτη αναστηλώσεων Θωμά Φανουράκη της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ηρακλείου, που έκανε τις αναγκαίες στερεωτικές εργασίες. Συγκεκριμένα:

1) Ενισχύθηκε η στατική επάρκεια του μνημείου και κυρίως του τρούλλου, με την ανάκτηση των τμη-

μάτων των εσωτερικών τόξων έδρασής του.

2) Επανατοποθετήθηκαν οι τέσσαρις ξύλινοι ελκυστήρες των τόξων. Χρησιμοποιήθηκε ξύλο έλατου κατάλληλα επεξεργασμένου.

3) Στερεώθηκαν οι στέψεις των τοίχων του κύριου ναού, του κατεστραμμένου τμήματος του τρούλλου στην βόρεια πλευρά και του προσκτίσματος, εξασφαλίζοντας την απαγόρευση περαιτέρω φθοράς της τοιχοποιίας.

4) Για την ενίσχυση της στατικής επάρκειας του μνημείου, στερεώθηκε μερικά η αψίδα, η τυφλή βόρεια κεραία του κύριου ναού και μερικά σημεία που χρειαζόταν άμεση επέμβαση.

Στις εργασίες αυτές χρησιμοποιήθηκε το ίδιο δομικό υλικό του μνημείου (ποταμόλιθοι και πλίνθοι), που προέκυψε και είχε διαλεχτεί κατά την διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών.

δ) ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ

Για την επιστημονική τεκμηρίωση της ανασκαφής, με βάση τις διεθνείς ανασκαφικές προδιαγραφές, πραγματοποιήθηκαν ή προγραμματίστηκαν οι απαραίτητες διεπιστημονικές ερευνητικές εργασίες τεκμηρίωσης:

1) Οργανώθηκε ενιαίο σύστημα τεκμηρίωσης των ανασκαφικών δεδομένων, τόσο με συμβατικές μορφές (ημερολογιακή καταγραφή εργασιών, φωτογραφικό και σχεδιαστικό αρχείο, οργάνωση αποθήκης ευρημάτων και υλικών) όσο και με βάση τη χρήση των ηλεκτρονικών υπολογιστών (οργάνωση με ηλεκτρονική βάση τεκμηρίωσης των ευρημάτων).

2) Με βάση αυτό το σύστημα πραγματοποιείται και προχωρά η πλήρης ανασκαφική, αρχιτεκτονική και αρχαιολογική τεκμηρίωση των εργασιών, των αποτελεσμάτων και των μέχρι τώρα ανασκαφικών δεδομένων.

3) Έχει ήδη πραγματοποιηθεί η γεωλογική μελέτη του χώρου του μνημείου και της ανασκαφής από ερευνητική ομάδα του ΙΓΜΕ, τα δεδομένα της οποίας χρησιμοποιούνται και αξιοποιούνται κατά την ανασκαφή και τις άλλες απαραίτητες εργασίες (π.χ. αποστραγγιστική γεώτρηση, τεκμηρίωση γεωλογικών στρωμάτων, επιχώσεων κ.λ.π.).

4) Πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη του αρχιτέκτονα της ανασκαφής Χρ. Κασιμπίνη και του τοπογράφου Κ. Κουτσούκη, πλήρης φωτογραμμική αρχιτεκτονική αποτύπωση του μνημείου, από τον Χ. Μαρινόπουλο, σχεδιαστή της ΣΤ΄. ΕΠΚΑ. Η εργασία αυτή βρίσκεται στο στάδιο της εκπόνησης των φωτογραμμικών αρχιτεκτονικών σχεδίων που θα αποτελέσουν την βάση για την εκπόνηση της μελέτης πιθανής αναστήλωσης του μνημείου.

5) Η αρχαιομετρική έρευνα της ανασκαφής που περιλαμβάνει την πλήρη αρχαιομετρική τεκμηρίωση

9. Αγία Τριάδα από ΒΔ. Εναέρια φωτογράφιση κατά την διάρκεια της ανασκαφής (2003).

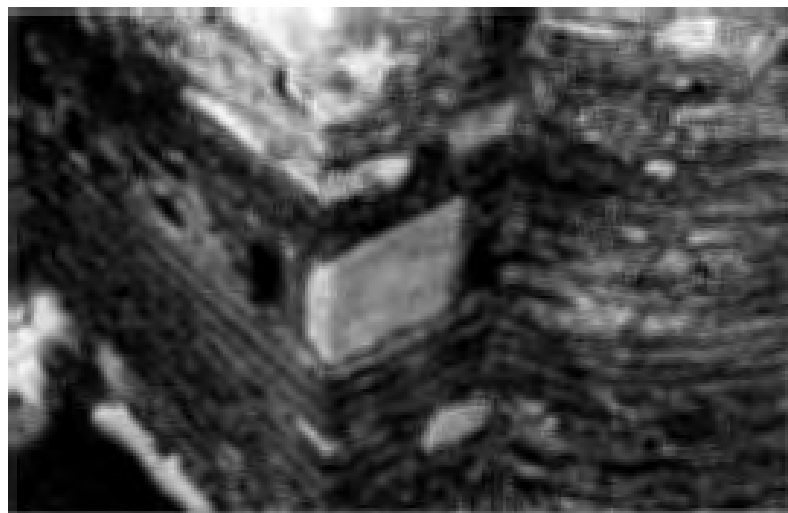
10. Αγία Τριάδα. Τοιχογραφία νάρθηκα (λεπτ).

10. Αγία Τριάδα. Εσωτερικό της αψίδας.

11. Αγία Τριάδα. Τοιχοδομία της νότιας πλευράς του ναού παλαιοχριστιανικής περιόδου

των υλικών με τις μεθόδους της μέτρησης της μικρο-ραδιενέργειας και της θερμοφωταύγειας, εκπονείται από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του Ε.ΚΕ.Φ.Ε. «Δημόκριτος» (ερευνητής Δρ. Ν. Ζαχαριάς).

6) Η ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων έχει αναληφθεί από την ανθρωπολόγο κ. Ε. Γαλόζη.

7) Για την διερεύνηση του ευρύτερου περιβάλλοντος και του εντοπισμού τυχόν και άλλων κτηρίων γύρω από το ναοδομικό συγκρότημα, πραγματοποιήθηκε μια πρώτη επιτόπια εξέταση από το Εργαστήριο Γεωφυσικής - Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος (Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών Ι.Τ.Ε. Κρήτης - Διευθυντής Δρ. Απόστολος Σαρρής). Σκοπός της μελλοντικής προανασκαφικής γεωφυσικής και ηλεκτρομαγνητικής διασκόπησης του υπεδάφους, είναι η διερεύνησή του με επιστημονικές γεωφυσικές μεθόδους, έτσι ώστε να υπάρχουν ασφαλή δεδομένα για μια πιθανή μελλοντική επέκταση της ανασκαφικής έρευνας.

ε) ΕΞΑΓΩΓΗ ΠΡΩΤΩΝ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΩΝ

Έγιναν οι παρακάτω διαπιστώσεις:

1) Το μνημείο είναι κατασκευασμένο με πέτρες και πλίνθους, από ύψος 1.20 μ. και πάνω. Η μορφή της τοιχοδομίας αυτής συνδέεται με την ως τώρα γνωστή οικοδομική φάση που τοποθετείται με όλες τις ενδείξεις στην πρώιμη μέση βυζαντινή περίοδο, πιθανότατα στον 8ο αιώνα.

2) Η κατάχωση του μνημείου οφείλεται στην προσχωματική δράση του πλησιόχωρου μικρού ποταμού της «Ερημίτσας», παραπόταμου του Αχελώου. Ο παραπόταμος κατέβαζε λάσπη και άμμο, με αποτέλεσμα όλη η περιοχή του Μαύρικα, μέχρι τη λίμνη Λυσιμαχεία, που βρίσκεται δύο (2) χιλιόμετρα νοτιότερα, να προσχωθεί και μαζί μ' αυτή και το μνημείο. Οι προσχώσεις είναι της τάξης περίπου των πέντε (5) μέτρων.

3) Η παρουσία της υδάτινης λεκάνης γύρω από το μνημείο πιθανότατα οφείλεται στις εναγώνιες προσπάθειες των ανθρώπων να προφυλάξουν από τις συνεχόμενες προσχώσεις το μνημείο, και να το κρατήσουν «ζωντανό» και προσβάσιμο.

4) Μετά τις ανασκαφικές εργασίες του 2003 και την ολοκληρωτική σχεδόν αποκάλυψη του μνημείου, διαπιστώθηκε ότι από το επίπεδο του παραθύρου της αψίδας και κάτω υφίσταται και προγενέστερη οικοδομική φάση, κτισμένη κατά το σύστημα δόμησης με εναλλαγή σειρών πλίνθων και λίθων που κτίζονται με άφθονο ασβεστοκονίαμα (κατά το *opus mixtum*). Από μια πρόχειρη χρονολογική εκτίμηση η αρχική αυτή φάση του κύριου σταυρόσχημου ναού ανάγεται σε προγενέστερη εποχή, που ίσως άπτεται και των ορίων της παλαιοχριστιανικής, πιθανότατα του 6ου αιώνα.

5) Ο επίθετος νάρθηκας στα δυτικά του αρχικού πυρήνα, με βάση την τοιχοδομία του, αλλά και ορι-

σμένα στοιχεία του εικονογραφικού του διακόσμου, μας οδηγούν χρονικά στα όρια της μεσοβυζαντινής περιόδου, πιθανότατα τον 10ο ή 11ο αιώνα.

6) Το υστερότερο επίθετο πρόσκτισμα στα νοτιοδυτικά, με βάση την τοιχοδομία του, μας οδηγεί χρονολογικά επίσης στη μεσοβυζαντινή περίοδο, ίσως στον 11ο ή τον 12ο αιώνα.

7) Αξιοπαρατήρητο είναι το γεγονός ότι στην θεμελίωση και στις γωνιώσεις όλων των φάσεων επισημαίνεται η χρήση και αρχαίου δομικού υλικού - κυρίως πρασινωπών αμμολιθικών δόμων από εγχώριο λίθο, που σαφώς προέρχεται από αρχαίο κτήριο. Η θέση αυτού του λεηλατημένου αρχαίου κτηρίου είναι ακόμη αδιευκρίνιστη. Είναι ακόμη αδιάγνωστο αν προέρχεται από κάποιο κατά χώραν αρχαίο κτήριο ή πρόκειται για λιθαγωγία από μία σχετικά πλησιόχωρη αρχαία θέση.

8) Σε αυτές τις μεταγενέστερες μεσοβυζαντινές φάσεις φαίνεται ότι ανάγονται: α) η ανωδομή του κύριου σταυρόσχημου ναού, β) το πρόσκτισμα του νάρθηκα και γ) το νοτιοδυτικό πρόσκτισμα.

9) Σε κάποια φάση φαίνεται ότι ο ναός καταστράφηκε από σεισμό ή πυρά, ίχνη της οποίας είναι ορατά στις καμάρες όπου επισημαίνεται έντονη αμαύρωση. Το οικείο στρώμα καταστροφής βρέθηκε κάτω από το πρόχειρο λιθόστρωτο δάπεδο.

10) Στους κάθετους εσωτερικούς τοίχους του κύριου ναού και του νάρθηκα, διαπιστώθηκαν περισσότερα ίχνη τοιχογραφιών. Στον κύριο ναό, φαίνεται ότι υπάρχουν δύο τουλάχιστον επάλληλα στρώματα τοιχογραφιών. Στο Νάρθηκα οι τοιχογραφίες σώζονται σε καλύτερη κατάσταση και μέχρι του ύψους περίπου 1.50 μ. από το δάπεδο. Από τα αποκαλυφθέντα τμήματα, φαίνεται ότι διασώζονται μόνο τα κάτω τμήματα ολόσωμων αγίων. Από μια πρώτη εκτίμηση μπορούν να τοποθετηθούν στον 11ο αιώνα. Η μη αποκάλυψή τους, για λόγους προστασίας, κάνει αδύνατες περισσότερες επισημάνσεις σε αυτή την φάση.

11) Η κεραμεική, η οποία συστηματικά καταγράφεται και ταξινομείται κατά το πλείστον είναι χρηστική. Η ενδεδειγμένη μελέτη της στο μέλλον θα προσφέρει μια σημαντική πληροφόρηση τόσο για το αντικείμενο της βυζαντινής κεραμικής όσο και χρονολογικές πληροφορίες για τις περιόδους χρήσης του μνημείου. Φαίνεται πως μερικά από τα συνανήκοντα όστρακα είναι δυνατόν να συντηρηθούν και να αποτελέσουν πλήρη αγγεία.

ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Από τα μέχρι τώρα δεδομένα μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό πρώιμο αρχιτεκτονικό έργο της μέσης βυζαντινής περιόδου και μάλιστα των λεγομένων «σκοτεινών χρόνων» του 8ου αιώνα. Το μνημείο διασώζει την πρώτη φάση της οικοδόμησής του (από τη θεμελίωση μέχρι το μέσο του δόλοβου φωτιστικού ανοίγματος της αψίδας) που είναι δυνατόν να ενταχθεί στα όρια του τέλους της παλαιοχριστιανικής περιόδου με πιθανότητα το τέλος του 6ου αιώνα.

Στη βυζαντινή του φάση είναι βέβαιο από την ημικυκλική Αγία Τράπεζα, που είναι ενσωματωμένη στον κύλινδρο της κόγχης, ότι χρησιμοποιήθηκε ως ναός. Ο ελεύθερος σταυρός όμως με τον «τετραγωνισμένο» τρούλλο, που υψώνεται στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού, μας οδηγεί στην υπόθεση σύμφωνα με την οποία δεν αποκλείεται στην παλαιοχριστιανική του πρώτη φάση να χρησιμοποιήθηκε ως *μαυσωλείο*. Πιθανόν να φιλοξένησε το σκήνωμα κάποιου επιφανή του τόπου ή της αυτοκρατορίας, γεγονός που δίνει ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα στην αρχαιολογική και ιστορική αξία του μνημείου. Η αποκάλυψη των τοιχογραφιών εξάλλου ίσως δώσουν απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα σχετικά με το πολιτιστικό και καλλιτεχνικό επίπεδο του τόπου.

ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ : ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

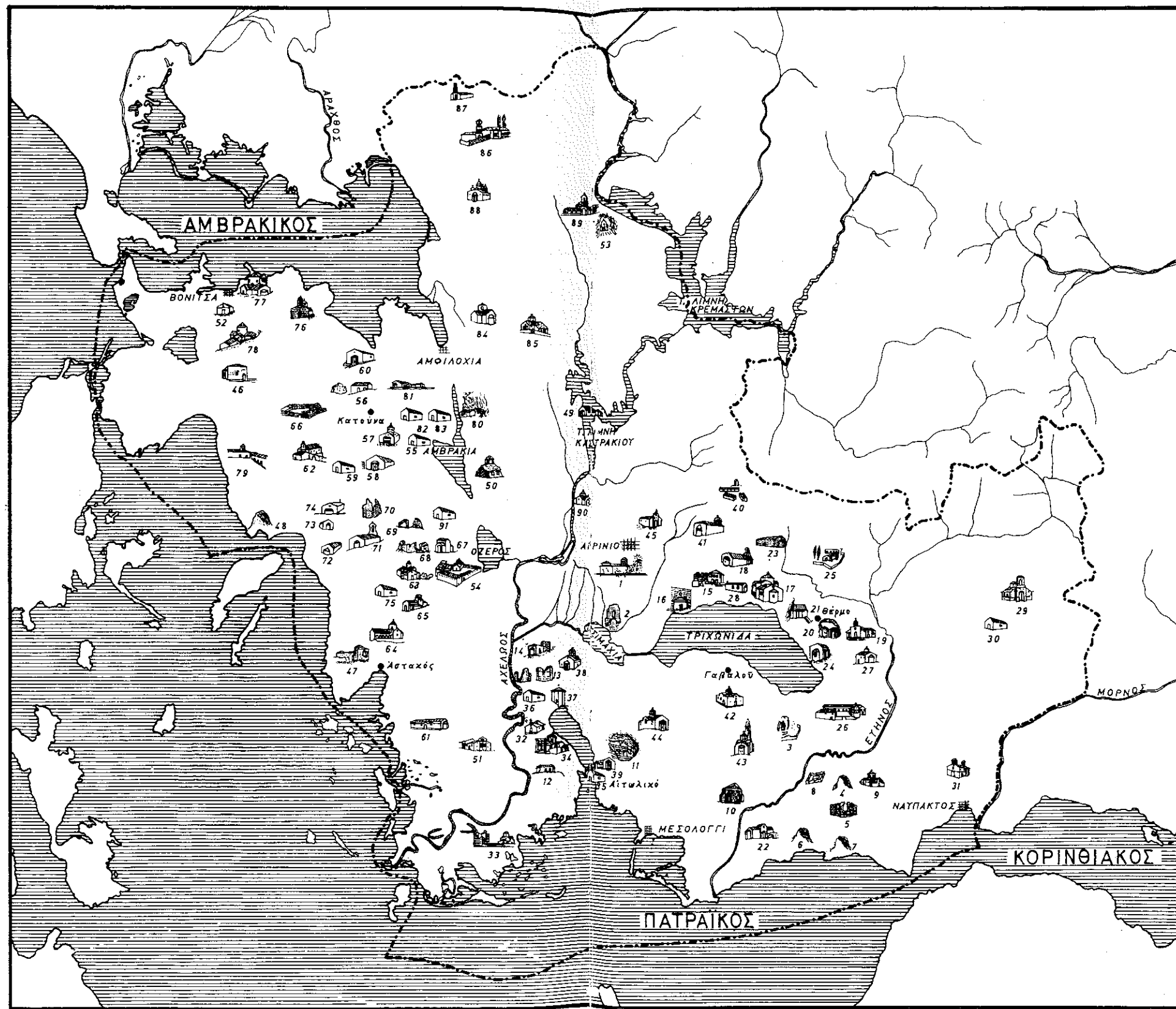
ΑΙΤΩΛΙΑ

I. BYZANTINA MNHMEIA

1. Βασιλική Μεγάλης Χώρας Ἀγρινίου
2. Ἁγία Τριάδα Μαύρικα Ἀγρινίου
3. Παναγία Τρημιτοῦ
4. Ἅγιοι Πατέρες Βαράσσοβα
5. Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβα
6. Ἅγιος Νικόλαος Δυτικῆς Βαράσσοβα
7. Ἅγιος Νικόλαος Νότιας Βαράσσοβα
8. Ἅγιος Πέτρος Βαράσσοβα
9. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης
10. Ἅγιος Γεώργιος χωριοῦ Ἁγίου Γεωργίου
11. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός
12. Ἐπισκοπὴ Μάστρου
13. Δύο Ἐκκλησίες Σταμνᾶς
14. Ἅγιος Γεώργιος Ἀγγελοκάστρου
15. Παναγία τοῦ Κάστρου Παραβόλας
16. Ἅγιος Γεώργιος Καινούργιου
17. Μονὴ Μυρτιᾶς
18. Ἅγιοι Ἀπόστολοι Νερομάνας
19. Ἅγιος Νικόλαος καὶ Ταξιάρχες Μόκιστας
20. Ἁγία Σοφία Μόκιστα
21. Ἐλεοῦσα Ἄνω Μυρτιᾶς
22. Ἅγιος Ἰωάννης Γαλατᾶ
23. Παναγίτσα Καλλιθέας

11 METABYZANTINA MNHMEIA

24. Φωτμού
25. Μονή Καταφυγίου
26. Μονή Προδρόμου Ἀνάληψης
27. Ἁγία Παρασκευή Μάνδρας Θέρμου
28. Ἅγιος Νικόλαος Ντουγρῆς
29. Ἀμπελακιώτισσα
30. Ἅγιος Νικόλαος Ἀμπελακιώτισσας
31. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος Βομβοκοῦς
32. Ταξιάρχες Γουριᾶς
33. Ἅγιοι Ταξιάρχες Νεοχωρίου
34. Ἁγία Παρασκευή Αἰτωλικοῦ
35. Παναγία Αἰτωλικοῦ
36. Ἁγία Παρασκευή Σταμνᾶς
37. Ἅγιος Παντελεήμονας Σταμνᾶς
38. Παντοκράτορας Ἀγγελοκάστρου
39. Παναγία ἡ Φοινικιά
40. Βλοχός
41. Ἅγιος Νικόλαος Βλοχοῦ
42. Κατερινοῦ
43. Κελλάκι Γαβαλοῦς
44. Ἅγιος Γεώργιος Ἑλληνικῶν
45. Ἅγιος Ἀθανάσιος στό Πυργί

AKAPNANIA

I. BYZANTINA MNHMEIA

46. Παντοκράτορας Μοναστηρακίου
47. Βασιλική στίς Γράβες Άστακοῦ
48. Ἐλεούσα Μύτικα
49. Παναγία Πρεβέντζας
50. Ἅγιος Στέφανος Ριβίου
51. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου Παλιοκατούνας
52. Παναγία ἡ Ἀλιχνιώτισσα
53. Ἅγιος Ἀνδρέας Χαλκιοπούλων

II. METABYZANTINA MNHMEIA

54. Λιγοβίτσι
55. "Άγιοι *Απόστολοι Κωνσταντίνου
56. *Αγία Δευτέρα Κατούνας
57. "Άγιος Νικόλαος *Αετού
58. "Άγιος Δημήτριος *Αετού
59. *Αγία Αικατερίνη *Αετού
60. "Άγιος Μάρκος Τρύφου
61. Παναγία ή Λεσινιώτισσα
62. Παναγία *Αχυριάτισσα
63. "Άγιος Γεώργιος Πόρτας Μπαμπίνης
64. Προφήτης *Ηλίας Καραϊσκάκι
65. Παναγία ή *Οδηγήτρια *Αχιλλείου
66. Ρόμβη
67. "Άγιος *Ιωάννης ο Θεολόγος Σκουρτού
68. *Αγία Σωτεΐρα Σκουρτού
69. "Άγιος Βασίλειος Σκουρτού
70. "Άγιοι Θεόδωροι Σκουρτού
71. Ζωοδόχος Πηγή *Αρχοντοχωρίου
72. "Άγιος Γεώργιος *Αρχοντοχωρίου
73. "Άγιος Δημήτριος *Αρχοντοχωρίου
74. Παναγία ή Ζαπατίνα
75. "Άγιος Χριστόφορος Μαχοιρά
76. *Αγία Παρασκευή Παλιαμπέλων
77. Κοίμηση Θεοτόκου Κάστρου Βόνιτσας
78. Κοίμηση Θεοτόκου (=Παναγούλα) Βόνιτσας
79. "Άγιος Δημήτριος Παλαΐου
80. *Αγία Παρασκευή Στάνου
81. Κοίμηση Θεοτόκου *Αμβρακίας
82. Μεταμόρφωση Στάνου
83. "Άγιος Γεώργιος Στάνου
84. *Αγία Παρασκευή Σαρδινίων
85. Παναγία Βαρετάδας
86. Δρυμονόρι Φλωριάδας
87. Συγγενά Φλωριάδας
88. Μονή Ρέθα
89. "Άγιος Θωμάς *Εμπεσσού
90. "Άγιος *Ιωάννης ο Ριγανάς Σπολάιτας
91. Παναγία Παπαδάτου

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ
ΓΙΑ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ
(1983 - 2003)

Αφορμή για αυτό το βιβλιογραφικό συμπλήρωμα αποτελεί η πλούσια σχετική επιστημονική παραγωγή, στα συναφή αντικείμενα της βυζαντινής Αρχαιολογίας και Ιστορίας, που ακολούθησαν την έκδοση του βιβλίου του Καθηγητή Βυζαντινής Αρχαιολογίας Α. Παλιούρα «Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη», το 1985. Σύμφωνα με την επισήμανση του συγγραφέα του βιβλίου, η χρησιμοποιηθείσα βιβλιογραφία, σταματά το 1983. Επειδή ήδη διέρρευσαν περίπου είκοσι έτη από την πρώτη αυτή καταγραφή της επιστημονικής βιβλιογραφίας που αφορά την μεσαιωνική ιστορία και την βυζαντινή αρχαιολογία της Αιτωλοακαρνανίας, κρίθηκε σκόπιμο να συγκεντρωθεί και να καταγραφεί και η νεώτερη βιβλιογραφία. Στο Συμπλήρωμα αυτό συγκεντρώθηκε η βιβλιογραφία που αφορά στην περίοδο της καθαυτό βυζαντινής Ιστορίας και Αρχαιολογίας (325-1453), η οποία παρατίθεται με αλφαβητική σειρά κατά συγγραφέα.

- Αλεξανδροπούλου Σ.Κ., Αιτωλοακαρνανικά Μελετήματα, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 273, Βιβλιοπωλείον Δ.Ν.Καραβία, Αθήνα 2000.
- Arnold M., Η Βυζαντινή Εκκλησία και τα προβλήματα του γάμου. Η συμβολή του Ιωάννου Αποκαύκου, μητροπολίτου Ναυπάκτου, Δωδώνη ΙΖ' (1988), 179-185.
- Ασημακόπουλος Π., Ο Μητροπολίτης Κωνσταντίνος Μανασσής. Απόψεις, προβληματισμοί, διαφωνίες, Ναυπακτιακά Ι2(2001), 435-482.
- Ασωνίτης Σ., Συμβολή στην Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του νοτίου Ιονίου (13 25-1429), (δakt. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1986.
- Ασωνίτης Σπ., Κατοχή, μια κτήση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας στην Δυτική Στερεά, Ιστοριογεωγραφικά 3(1991), 93-107.
- Βοκοτόπουλος Π., Τρεις σταυρόσχημοι ναοί στην περιοχή της Βόνιτσας, AAA(1984), 100-114.
- Βοκοτόπουλος Π., Ο Ναός της Παναγίας στην Πρεβέντζα της Ακαρνανίας, «Βυζάντιον», αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν.Στράτο, Ι, Αθήνα 1986, 251-275.
- Βοκοτόπουλος Π., Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρο από του τέλους του 7ου αιώνας μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας, Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών Θεσσαλονίκης, β'. έκδοση, Θεσσαλονίκη 1992.
- Βοκοτόπουλος Π., Ο Ναός του Αγίου Γεωργίου στην Σταμνά, μνήμη Σωτήρη Κίσσα, ΔΧΑΕ, περ.Δ', ΚΑ' (2000), 17-26.
- Γαρίδης Μ., Α.Δ.Παλιούρα, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, συμβολή στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχαιολογία και τέχνη, εκδόσεις Αρσινόη, Αθήνα 1985, (βιβλιοκρισία), ΗΧ 28(1986/87), 307-316.
- Γιαννόπουλος Α., Ο «αντινομικιστικός» νομικός λόγος του Ιωάννου Αποκαύκου, Ναυπακτιακά Ι2(2001), 507-513.
- Δελημάρης Ι., Άπαντα Ιωάννου Αποκαύκου, συλλογή των μέχρι σήμερα διασωθέντων κειμένων του επιφανούς και λογίου Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Άρτης Ιωάννου Αποκαύκου (αρχές 13ου αιώνας), Πατέρες της Εκκλησίας και εκκλησιαστικοί συγγραφείς της Δυτικής Ελλάδος 1, Ναύπακτος 2000.
- Δημητρακόπουλος Φ., Τα ποιήματα του Ιωάννου Αποκαύκου, Ναυπακτιακά Ι2(2001), 553-583.
- Καλαμαρτζή-Κατσαρού Αι., Άγνωστος βυζαντινός ναός από την Αιτωλία, Αφιέρωμα στη μνήμη του Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 109-166.
- Καπώνης Ν., Υστεροβυζαντινή Ναύπακτος, το νοτιοανατολικό προπύργιο του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1307), Ναυπακτιακά Ι(2000), 475-502.
- Καπώνης Ν., Η μεσοβυζαντινή αδελφότητα της Παναγίας «Ναυπακτιωτίσσης». Συμβολή στην μελέτη της ιδιωτικής λατρείας των μέσων χρόνων στην Θήβα, Βυζαντινός Δόμος 12(2001), 49-64.

- Καπώνης Ν., Η πρόρρησις του Αγιωτάτου Ανδριζοπούλου προς τον Ζωριάνον κύριν Μιχαήλ». Μια νέα προσέγγιση, Βυζαντινός Δόμος 13(2002-2003), 49-64.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου Ε., Σωτήρω το μοναστήρι του Χρυσόβου, Ναυπακτιακά Γ' (1986-1987), 327-340.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου Ε., Η Ναύπακτος στα χρόνια του Αποκαύκου, Ναυπακτιακά Ε' (1990-1991), 77-118.
- Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου Ε., Η Ναύπακτος στην Βυζαντινή Γραμματεία, Ναυπακτιακά Ι(2000), 29-74.
- Κατσαροπούλου Μ., Η Κατάσταση στην Αιτωλοακαρνανία στα μέσα του 14ου αιώνα, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 307-314.
- Κατσαρός Β., Ο Ναός των Αγίων Θεοδώρων της αιτωλικής Σταμνάς και ο ανεικονικός του διάκοσμος, Αφιέρωμα στη μνήμη του Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 109-166.
- Κατσαρός Β., Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.), Δώρημα στον Ι.Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά 13(1985), 1503-1539.
- Κατσαρός Β., Αχελώος. Συμβολή στο πρόβλημα της βυζαντινής πόλης, Ιστοριογεωγραφικά 1(1986), 43-52.
- Κατσαρός Β., Η θέση της Επισκοπής Αχελώου και η σχέση της με την βυζαντινή πόλη» γύρω από τον 'λόφο Επισκοπή» κοντά στο χωριό «Μάστρον» της Αιτωλίας, Ιστοριογεωγραφικά 2(1988), 198-201.
- Κατσαρός Β., Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννου Αποκαύκου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο», Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, έκδοση ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1989, 631-674.
- Κατσαρός Β., Το πρόγραμμα έρευνας της βυζαντινής τοπογραφίας στην κοιλάδα του Αχελώου. Πρόταση για μια νέα θεώρηση του χώρου, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 315-332.
- Κατσαρός Β., Λόγια στοιχεία στην επιγραφική του «Δεσποτάτου». Λόγιοι και διανοούμενοι κατά τον 13ο αιώνα στην Ήπειρο με βάση τις έμμετρες επιγραφές του χώρου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, έκδοση Μ/Φ Συλλόγου «ο Σκουφάς», Άρτα 1992, 517-544.
- Κατσαρός Β., Γύρω από την μοναστική ζωή της περιοχής Ναυπάκτου στα βυζαντινά χρόνια, Ναυπακτιακά ΣΤ' (1992-1993), 117-177.
- Κατσαρός Β., Ο Ιωάννης Απόκαυκος και η σχέση του με την επισκοπή Ιωαννίνων κατά την τελευταία χρόνια της ζωής του, Επιστημονική Διημερίδα Μεσαιωνική Ήπειρος, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, 17-19 Σεπτ. 1999, Περίληψεις ανακοινώσεων, 3.
- Κατσαρός Β., Άγνωστο ερειπωμένο βυζαντινό μοναστήρι στην Κακή Σκάλα της Κλόκοβας, Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα, Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2001, 135-160.
- Κατσαρός Β., Ιωάννης Απόκαυκος, ο «σύγχρονος» βυζαντινός λογοτέχνης, Ναυπακτιακά Ι2(2001), 515-552.
- Κίσσας Σ., Πήλινη εφυσωμένη εικόνα της Σταυρώσεως από την Αρωνιάδα Βάλτου, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 362-365. Πιν.73-76.
- Κίσσας Σ., Όσιος Ανδρέας ο ερημίτης ο εκ Μονοδένδρου, Ιστορία, λατρεία, τέχνη, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, έκδοση Μ/Φ Συλλόγου «ο Σκουφάς», Άρτα 1992, 205-338.
- Κορδώσης Μ., Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων, γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond, Παράρτημα των Μακεδονικών αρ.7, Θεσσαλονίκη 1997, 251-259.
- Κουτσογιάννης Ειρ., Παναγία η Ναυπακτιώτισσα, Ναυπακτιακά Δ' (1988-1989), 7-24.
- Κουτσογιάννης Ειρ., Η βυζαντινή Αγιογραφία στην Επαρχία Ναυπακτίας, Ναυπακτιακά Ε' (1990-1991), 119-132.
- Κουτσογιάννης Ειρ., Χριστιανικοί Ναοί στη Ναύπακτο μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, Ναυπακτιακά Ι2(2001), 195-209.

- Κραβαρτόγιαννος Δρ., Η νομισματοκοπία της Ναυπάκτου στον Μεσαίωνα, Ναυπακτικά Ι2(2001), 249-255.
- Κωνστάντιος Δ., Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στην Β.Δ. Ελλάδα, ΗΧ 26(1984), 117-146. Πιν.23-35.
- Κωνστάντιος Δ., Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των βυζαντινών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 603-609. Πιν.120-140.
- Κωνστάντιος Δ., Ναύπακτος, προβλήματα μιας ιστορικής πόλης, Ναυπακτικά ΣΤ' (1992-1993), 201-211.
- Λαμπρόπουλος Κ., Ιωάννης Απόκαυκος, Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του, (διδ.διατριβή), Ιστορικές εκδόσεις Στ. Βασιλόπουλος, Αθήνα 1988.
- Λαμπρόπουλος Κ., Ιωάννης Απόκαυκος και αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, έκδοση Μ/Φ Συλλόγου «ο Σκουφάς», Άρτα 1992, 551-558.
- Μακρυγιάννης Ντ., Επιδρομές-κατακτήσεις, εποικισμοί-αποικισμοί της Ναυπακτίας κατά την Μεσοβυζαντινή και Υστεροβυζαντινή περίοδο, Ναυπακτικά Ι(2000), 503-517.
- Μανιάτη-Κοκκίνη Τ., Μαρτυρία Ιωάννου Ναυπάκτου του Αποκαύκου για την κοινωνία του ΙΓ' αιώνα. δύο υποθέσεις φόνου, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 297-306.
- Migliorini Br., Ναύπακτος=Leranto (μετ. Μ.Καμπόλη-Χαραλαμποπούλου), Ναυπακτικά Ε' (1990-1991), 143-154.
- Νεραντζής Ι., Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, Ναυπακτικά Ι2(2001), 47-118.
- Nicol D., The Despotate in Epiros (1267-1479), A contribution to the history of Greece in the Middle Ages, Cambridge 1984.
- Παλιούρας Α.- Κατσιμπίνης Χ., Έρευνα για την ιστορία και την αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου Βαράσοβας Αιτωλίας, ΗΧ 27(1985), 105-114. Πιν.2-12.
- Παλιούρας Α.Δ., Έκθεση για την ανασκαφή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στην Κάτω Βασιλική Αιτωλίας, Δωδώνη ΙΔ' (1985), 211-240. Πιν.15-46. ενθ. πιν.Α.
- Παλιούρας Α.Δ., Καλυδών- Καλυδώνιοι - λίμνη Καλυδόνος, Ιστοριογεωγραφικά 1(1986), 195-196.
- Παλιούρας Α., Εκτιμήσεις και προβληματισμοί για τον χώρο της Δυτικής Στερεάς με αφορμή την ανασκαφή της Κ.Βασιλικής, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Φηγός, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, 555-578.
- Παλιούρας Α., Η αναστήλωση μιας βυζαντινής Αγίας Τράπεζας, Επιστημονική Διημερίδα Μεσαιωνική Ήπειρος, Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, 17-19 Σεπτ. 1999, περιλήψεις ανακοινώσεων, 8.
- Παλιούρας Α., Η εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο και η εγκλείστρα του Αγίου Νικολάου στη Βαράσοβα Αιτωλίας. Οι ιδιαιτερότητες των αναζητήσεων του μοναχισμού στην Ανατολική Μεσόγειο, Επετηρίδα κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου 4(1999), 97-106. Πιν.1-18.
- Παλιούρας Α., Η ανασκαφή της Εγκλείστρας Αγ. Νικολάου Βαράσοβας Ναυπακτίας. Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής Ναυπάκτου στην βυζαντινή περίοδο, Ναυπακτικά Ι2(2001), 291-322.
- Παπαγεωργίου Β., Το Κάστρο του Δραγαμεστού, Ιστοριογεωγραφικά 6(1998), 97-121.
- Παπαγεωργίου Β., Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από ανασκαφές της Ναυπάκτου, Ναυπακτικά Ι2(2001), 257-271.
- Παπαγεωργίου Β., Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος, στοιχεία για την τοπογραφία και την οικιστική οργάνωση της πόλης από τα νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, Ιωάννινα 2001.
- Παπαγιάννη Ε., Μια απόφαση του Ιωάννη Αποκαύκου και ο εκκλησιαστικός βίος του 13ου αιώνα, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 291-296.
- Παπαδοπούλου Β., Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην αρχαιολογική συλλογή Ναυπάκτου, Ναυπακτικά ΣΤ' (1992-1993), 179-199. Πιν.1-16.
- Παπαδοπούλου Β., Βυζαντινή κεραμική από την Ναύπακτο, Ναυπακτικά Ι2(2001), 273-290.
- Παπαιωάννου Γ., Ιερά Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος Μεταμορφώσεως Χρυσόβου Ναυπακτίας, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και

- ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 367-371.
- Παπατρέχας Γ., Βυζαντινά κάστρα του Ξηρομέρου και η στρατηγική τους σημασία, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 333-339.
- Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991.
- Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31 Μαΐου 1990, έκδοση Μ/Φ Συλλόγου «ο Σκουφάς», Άρτα 1992.
- Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συνεδρίου της Εταιρείας Ναυπακτικών Μελετών, Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1992[=Ναυπακτικά ΣΤ', Αθήνα 1992-1993].
- Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συμποσίου με θέμα «Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά την βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή(325-1820), Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997, τ.1(=Ναυπακτικά Ι), Αθήνα 2000, τ.2(=Ναυπακτικά Ι2), Αθήνα 2001.
- Ραπτόπουλος Σ., το βυζαντινό λουτρό του Κάστρου Ναυπάκτου-Τα λουτρά στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Ελλάδα, Ναυπακτικά Ι2(2001), 17-46.
- Σαββίδης Α., Η Ναύπακτος από την πρωτοβυζαντινή εποχή ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499, Ιστορικό διάγραμμα, Ναυπακτικά Ε' (1990-1991), 45-76.
- Σαββίδης Α., Περί του γενάρχη των Καναβαίων, Νικολάου Καναβού, το 1204. Ναυπακτικά Ε' (1990-1991), 133-142.
- Σαββίδης Α., Η Ναύπακτος από την πρωτοβυζαντινή εποχή ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499, Ιστορικό διάγραμμα, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 245-272. Πιν. 60-61.
- Σαββίδης Α., Οι πειρατές από «μέρη Φραγγίας» του Χρονικού του Γαλαξιδίου και η Ναύπακτος, Ναυπακτικά ΣΤ' (1992-1993), 99-116.
- Σαββίδης Α., Ιστορικές σημειώσεις για την υστερομεσαιωνική Ναύπακτο, Ναυπακτικά Ι(2000), 469-474.
- Schmitt O.J., Geschichte Lepantos under der Venezianerherrschaft, Sudost-Forschungen, 56(1997), 43-103.
- Schwadner E.L., Stratos am Aheloo, η πόλις φάντασμα; Πανεπιστήμιον Ιωαννίνων, Φηγός, τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη, Ιωάννινα 1994, 459-465.
- Στρατηγόπουλος Δ., Ο καζάς των Κραβάρων ως καταφύγιο Βυζαντινών οικογενειών κατά την Τουρκοκρατία, Ναυπακτικά Ι(2000), 519-530.
- Τερέζης Χρ., Επιστολογραφία Ιωάννη Αποκαύκου-Ερμηνευτικά, Μεθοδολογικά, Ναυπακτικά Ι2(2001), 585-598.
- Τριανταφυλλίδης Κ., Το φρούριο «Βρωμιάριν» στο Βενέτικο Ναυπακτίας. Συμβολή στην μελέτη των παραποτάμιων οχυρώσεων, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 340-361. Πιν.62-72.
- Τριανταφυλλόπουλος Δ., Ο παλιός ναός του Αγίου Δημητρίου Ναυπάκτου, μια «τυπική» περίπτωση για τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας στο πρόβλημα της διατήρησης της παράδοσης, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 591-602. Πιν.116-119.
- Τριανταφύλλου Κ., Η Ναύπακτος όπως την είδε η γειτονική της Πάτρα, Ναυπακτικά Ι(2000), 463-467.
- Τρωιάνος Σ., Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννη Αποκαύκου, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, έκδοση 1991, 273-290.
- Τσουρής Κ., Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος, (διδ.διατριβή), Καβάλα 1988.
- Φερεντίνος Γ., Ιστορία της Ακαρνανίας, τ.Β', 31 π.Χ.-1479 μ. Χ. Αθήναι 1989.
- Χαλάτσης Ι., Το κάστρο της Ναυπάκτου στην διαδρομή του χρόνου, Ναυπακτικά Ι2(2001), 119-194.
- Χαραλαμπίδης Χ., Συνοπτικό Διάγραμμα για την συγγραφή της εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ναυπάκτου (300-2000), Εταιρεία Ναυπακτικών Μελετών-Επιστημονική Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα 2000.
- Χαραλαμπίδης Χ., Συνοπτικό διάγραμμα για την συγγραφή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ναυπάκτου. Σκέψεις, προσεγγίσεις, παρατηρήσεις, Ναυπακτικά Ι2(2000), 325-331.

Ν. Καπώνης

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Δ. ΠΑΛΙΟΥ-
ΡΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ -
ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΕΧΝΗ, ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΤΟ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2004. ΤΑ
ΚΕΙΜΕΝΑ ΕΓΡΑΨΕ ΣΤΟΝ Η/Υ Η ΜΑΡΙΑ
ΤΣΙΟΥΜΑ. ΤΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗ-
ΘΗΚΕ Ο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΣΧΕΝΤΗΣ ΣΤΑ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΣΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ, Η ΕΚΤΥΠΩΣΗ ΕΓΙΝΕ ΣΤΟ
«ΤΑΧΥΤΥΠΟ» ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΚΑΙ Η ΒΙΒ-
ΛΙΟΔΕΣΙΑ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΩΝ Α-
ΔΕΛΦΩΝ ΜΑΝΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΙΦΙΤΟΣ»
ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΗ ΣΤΑΜΑΤΗ. ΤΗΝ ΓΕΝΙΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ ΕΙΧΕ Ο ΙΔΙΟΣ
Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ.

ISBN: 960-86575-4-7

Ο ΣΩΤΗΡΗΣ ΚΙΣΣΑΣ (1948-1994) ΔΙΑΒΑΖΕΙ
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΤΟΝ ΑΓΙΟ ΝΙΚΟΛΑΟ ΤΟΝ
ΚΡΕΜΑΣΤΟ. Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΑΥΤΗ ΔΗΜΟ-
ΣΙΕΥΕΤΑΙ ΑΠΟ ΧΡΕΟΣ ΣΤΟΝ ΑΛΗΣΜΟ-
ΝΗΤΟ ΣΥΝΕΡΓΑΤΗ ΜΟΥ.